CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library
S.B.P.13.
Coll. No. 860

Title

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No.: 860 Subject: Grammar.

Title: Laghuśabdenduśekhara (पूर्वार्ध)

Author: Nāgojī Bhaṭṭa Scribe: —

Date of the work: — Date of the Ms.: —

Place of the work: — Place of the Ms.: —

Size: 12" by 5" Extent: 225 foll (No 1 to 5 missing)

Language: Sanskrit. Script: Devanāgarī

Remarks: Begins abruptly.

द्दिशेरुच्चारणक्रियात्वात्। अतएवएकाचउपदेशइतिसूत्रेकैयटेनोक्तमित्संज्ञाविधावुच्चारणवचनउपदिशिर्गृह्यते
इति। आदेचइतिसूत्रेपियेषांस्वरूपज्ञापनायापूर्वमुच्चारणंतेषामेवोपदेशव्यवहारइति। तत्रसूत्रेभाष्येपिउद्देश
श्चप्रातिपदिकानांनोपदेशइतिप्रकृतसूत्रेभाष्येपिप्रत्ययस्यमारव्यानमुपदेशइत्युक्तं। तस्यचोक्तएवार्थः। परेतु
उपदेशइतिकिमर्थमभ्रआंअपः। कःपुनरुद्देशोपदेशयोर्विशेषइतिभाष्येउक्तं। यदिप्रत्ययस्यमारव्यानमुप
देशोगुणैःप्रापणमुद्देशस्तर्हिट्टरःसद्यानिष्टेतिविहितानांशल्टशान्चत्क्तक्वतूनामवयवस्येत्संज्ञानापत्तिः।
तथाराजसूयसूर्यचित्याग्निचित्येत्यादिनिपातनानुमितक्यबादीनांपादेरित्वानापत्तिः। वदःसुपीत्यत्रोच्चारितसु
नेतत्संबंधीअतएवतत्स्यापत्यमतइञितिन्यासेऽन्यशब्दसंबद्धापत्यार्थस्यानुक्तरूपंशेषत्वमुक्तमाकरेतस्मात्
त्रसूत्रेउपदेशशब्देनोद्देशस्यापिग्रहणंवक्तव्यमेवंचाभ्रआंइत्यादावपिप्राप्नोतीति। तेषांसंग्रहोऽस्यव्याप्ति
र्भवितियेनसविशेषःकइतिप्रश्नःतत्संग्रहार्थमेवलोकव्यवहारेणापितयोःसंकीर्णत्वमुपपाद्यतेप्राव्य
येतत्संग्रहायचोपदेशेऽजनुनासिकइतिवक्तव्यं। किंपुनरुपदेशनशास्त्रमित्युक्तंवार्त्तिककृता। तत्रशास्त्र
पदेनप्रयोगशासनकरणभूताधातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशाःहलंत्यसूत्रेव्यवसितपदार्थत्वेनना
प्युक्तागृह्यंतेएवंचतत्संग्रहोअभ्रआंइत्येतप्राप्तिश्चसिद्धातस्यचवार्त्तिकस्यबाहुलकाकरणेघआप
एरव्यानंभगवताकृतं। किंचहलंत्यसूत्रेभावघञंतोपदेशपदानुवृत्तौभवतह्स्कुछंसावित्यादिविहितेष्ट्रि

दिशोरुच्चारणक्रियात्वात्।अतएवएऐकाचउपदेशइतिसूत्रेकैयटेनोक्तमित्संज्ञाविधावुच्चारणवचनउपदिशिर्दृष्टत्ते
इति।आदेचइतिसूत्रेपियेषांस्वरूपज्ञापनायापूर्वमुच्चारणंतेषामेवोपदेशव्यवहारइति।तत्रसूत्रेभाष्येपि उद्देश
श्चप्रातिपदिकानांनोपदेशइति प्रकृतसूत्रेभाष्येपि प्रत्ययहमाख्यानमुपदेशइत्युक्तं।तस्यचोक्तएवार्थः।परेतु
उपदेशइतिकिमर्थमभ्रआंअपः।कःपुनरुद्देशोपदेशयोर्विशेषइतिभाष्येउक्त।यदिप्रत्ययहमाख्यानमुप
देशोगुणेःआपणमुद्देशस्तर्हिस्टरःसद्धानिष्ठेतिविहितानांशत्रशानच्क्तक्तवतूनामवयवस्येत्संज्ञानापत्तिः।
तथाराजसूयसूर्यचित्याग्निचित्येत्यादिनिपातनानुमितक्यबादीनांपादेशित्वानापत्तिः।वदःसुपीत्यत्रोच्चारितत्त
नेतत्संबंधी।अतएवतस्यापत्यमतइञितिन्यासेऽन्यशब्दसंबद्धापत्यार्थस्यानुक्तरूपंशेषत्वमुक्तमाकरेतस्मात्
त्रसूत्रेउपदेशशब्देनोद्देशस्यापिग्रहणंवक्तव्यमेवंचाभ्रआंइत्यादावपिप्राप्नोतीति।तेषांसंग्रहेऽस्यव्यावृत्ति
र्भवितियेनसविशेषःकइतिप्रश्नःतत्संग्रहार्थमेवलोकव्यवहारेणापितयोःसंकीर्णत्वमुपपाद्यैतद्याव्यव
येतत्संग्रहायचोपदेशेऽजनुनासिकइतिवक्तव्यं।किंपुनरुपदेशनमशास्त्रमित्युक्तंवार्त्तिककृता।तत्रशास्त्र
पदेनप्रयोगशासनकरणभूताधातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशाहलंत्यसूत्रेव्यवस्थितपदार्थत्वेनना
घ्येउक्ताग्रहंतेएवंचतत्संग्रहोऽभ्रआंइत्येतद्यावृत्तिश्चसिद्धा।तस्यचवार्त्तिकस्यबाहुल्यकालकरणेघञाप
याख्यानंभगवताकृतं।किंचहलंत्यसूत्रेभावघञंतोपदेशपदानुवृत्तौभवतष्ठक्छसावित्यादिविहितेत्रि

र्त्तव्यःमंचकोमंजकइतिमाभूदितिभाष्येउपदेशशब्दोग्रहणंकर्त्तव्यमित्यर्थकः।तच्चानुवादरूपमेवसंदेहनिवर्त्तकमितिबो
ध्यं।नन्वेवंतस्मिन्निति निर्दिष्टइतिसूत्रेषष्ठीप्रकल्पकत्वंतस्येतिपदेगुणितिजकिंभ्यइत्यादिवपिषष्ठीप्रकल्पापत्तिः। ८२
नचसनःसनेवादेशोभविष्यतीतिबाधकाभावइतिवाच्यं।उपदेशइत्युच्यमानेइत्संज्ञानप्रकल्प्येतेत्युक्तंभाष्ये
तद्विरुध्येतात्रोपदेशपदाननुवृत्तावितिचेन्न।तस्यैकदेश्युक्तित्वेनासाधकत्वात्।तथाहि।तत्रङ्मोह्रस्वा
दचीत्यादौयत्रसप्तमीपंचमीचेत्युभयंनिर्दिश्यतेतत्रकिंपूर्वस्यकार्यमथपरस्येतिसंदेहेपरत्वानवका
शत्वाभ्यांपंचमीनिर्देशोबलवानितिसिद्धांतिनोक्तं।ततएकदेशिनायथार्थंवाषष्ठीनिर्देशःकर्त्तव्यइतिसमाधा
सप्तेषु नांतरमुक्तंयथाविषयंप्रोगुक्तेषुकार्यिणःषष्ठ्यानिर्देष्टव्याइतितदर्थः।तेषुसप्तमीनिर्देशस्यक्वचित्पूर्वत्रक्वचिदुत्त
षु रत्रावश्यकत्वेनोभयनिर्देशेगौरवेणैषैकदेश्युक्तिः।ततःपरेणैकदेशिनाषष्ठीपदानुवृत्यातस्मिन्नित्यादेरेवषष्ठी
प्रकल्पकत्वमाश्रित्ययथार्थंवाषष्ठीत्येकदेश्युक्तिःप्रत्याख्याता।षष्ठीपदानुवृत्तौगौरवादुभयोःप्रकल्पकत्व
नारणायपरत्वानवकाशत्वयोरेकःपूर्वपरयोरितिपूर्वपरग्रहणस्ययुगपत्प्रकल्पकत्वाभावेज्ञापकस्यचावश्य
कत्वाच्चेयमप्येकदेश्युक्तिः।ततःपूर्वेणैकदेशिनातत्पदेगुणितिजित्यादौदोषःशंकितः।ततःषष्ठीप्रकल्पितिवादिनैक
षदेषो २ देशिनोक्तंस्यादेशौयदीसंज्ञाआदेशंप्रतीहेत्तत्रखलुकृतायामित्संज्ञायांलोपेचकृतेआदेशोभविष्यतिउपदेशइतिहीत्संज्ञो
च्यतेइति।एवंचत्वदुक्तिर्व्याहतेत्याशयः।तदग्रेउपदेशपदाननुवृत्तिमभिप्रेत्यअथवानानुत्पन्नेसनिप्रकल्पाभवितव्यं।
यदाचोत्पन्नःसन्तदाकृतसामर्थ्यात्पंचमीतिप्रकल्पिर्नभविष्यतीतिसमाधानांतरंकृतं।तत्रपरत्वविशिष्टस्यतन्

[illegible]

७ उत्पादनेपंचम्याउपदेश्यात्प्रवर्त्यंतत्राभावान्नास्तितस्याःप्रकल्पकत्वमितितदर्थंकैयटआह।एवंचप्रकृतसूत्रस्यस्यसू
त्रार्थप्रतिपिपादयिषयाप्रवृत्तस्यभाष्यवार्त्तिकस्यैकदेशयुक्तत्वाद्भाष्यबलेनप्रौढिवादत्वकल्पनंनोचितं लक्ष्या
सिद्धेश्च।अइउणित्यादीनामपिक्रमबोधकत्वेनार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वं चित्रङश्चोःकुरित्यादेरपिप्रातिप
दिकत्वं।लोपश्चेत्यत्रापिशाकारस्यस्वरूपेणार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वं अनुबंधानामेकांतत्वेनतुलोपोपीत्यतोलो
पग्रहणेअनुवर्त्तमानेपुनर्लोपग्रहणंसर्वादेशत्वंबोध्यं।एकाचउपदेशइत्यत्रकैयटोपिचिंत्यएव।अन्योपितज्ज्ञानी
यश्चिंत्यएव।एकाचउपदेशेआदेचउपदेशेइत्यादौतुभावसाधनएवेतिसुधियोविभावयंत्वित्याहुः।ननुशास्त्रेनु
नासिकोच्चारणाभावात्तज्ज्ञानंदुर्लभमतआह।प्रतिज्ञेति।प्रतिज्ञाविषयानुनासिकवंतइत्यर्थः।पाणिनीयाइ
त्यस्यपाणिनिप्रभृतिभिरुक्तावर्णाइत्यर्थः।प्रतिज्ञाचायमेवमितिकथनंवर्णानांतत्त्वज्ञापकोव्यवहारश्चता
भ्यांतज्ज्ञानंसुलभमितिभावः।प्रतिज्ञातारश्चप्रत्यासत्त्यैतच्छास्त्रकर्त्तारएवेतिदिक्।निर्देशादिति।तेषां
तत्रग्रहणेहिनासिकादौयणप्रवृत्तिरितिभावः।नचेत्त्वविधानसामर्थ्याद्यणभावःसिद्धः तस्यापिप्रत्या
हारेष्वनुबंधाग्रहणज्ञापनद्वारैवयणभावकल्पकत्वौचित्यात्साक्षाच्छास्त्रबाधकल्पनापेक्षयास्यार्थ
स्यौचित्यात्।निर्देशादित्यस्यतन्मूलभूतेत्त्वविधानसामर्थ्यादित्यर्थइतितात्पर्यं।आदिनात्रधिमृपिरूपेरेकःपूर्वे
त्यादिसंग्रहः।ननुप्रत्याहारेष्वनुबंधानांकथमज्ग्रहणेषुनेतिवार्त्तिकेप्रत्याहारशब्दस्यवर्णसमाम्नायेप्रसिद्धेः

॥७॥

प्रत्याहारेष्वितामित्यनुपपन्नमतआह।आदिरंत्येनेतीति।वार्त्तिकेतादर्थ्यात्ताच्छब्द्यमितिभावः।ऊकालोज्॥
कुक्कुटरुते उकारएकद्वित्रिमात्रत्वप्रसिद्धेरुकारादयोनोक्ताः।ऊइतिएकद्वित्रिमात्राणांक्रमेणप्रश्लेष
निर्देशः।व्याख्यानात्तेनस्वोच्चारणकालसदृशोलक्ष्यतेसकालोयस्येतिबहुव्रीहिस्तत्फलितमाहोश्च
ऊश्चेति।ननुउकालोज्ह्रस्वइतिवाक्येऽणत्वात्सवर्णग्रहणेद्वित्रिमात्रयोरपिह्रस्वसंज्ञायांप्रदायप्रलूयेत्यादौह
स्येतितुक्स्यादितिचेन्न।ऊअजित्येवाज्ग्रहणसामर्थ्यात्सदृशोजित्यर्थेसादृश्यस्यव्याख्यानात्कालकृत
स्यैवग्रहणमितिसिद्धेअधिकंकालग्रहणमुच्चारितसंबंधिकालसदृशकालकस्यैवसंज्ञानतुतेनग्रही
तसंबंधिकालसदृशकालकस्यापीत्यर्थेनादोषात्।तदुक्तंभाष्येयावत्तपरकरणंतावदज्कालग्रहण
मिति।नचाजितिवर्णग्रहणेजातिग्रहणस्यदुर्वारत्वात्तितउछत्रमित्यत्रदीर्घात्पदांताद्वेतितुगापत्ति
रितिवाच्यं।ज्ञापकसिद्धत्वेनतस्यासार्वत्रिकत्वात्।अंतरंगत्वेनह्रस्वत्वनिमित्तनित्यतुकएवप्रासेश्च
अज्ग्रहणंप्रतत्स्येत्यादौह्रस्वस्येतितुगव्याप्त्यर्थं।उच्चैरु॥नात्रश्रुतिकृतमुच्चैस्त्वमुपात्तंप्रयो
गेऽव्याप्तेःश्रुतिप्रकर्षस्याव्यवस्थितत्वाच्च।किंतुस्थानकृतंउच्चैरित्यधिकरणशक्तिप्रधानमधिकरणत्वंवो
च्चारणंप्रतितच्चताल्वादीनांसभागत्वेएवेत्याशयेनाह।ताल्वादीति।इदंप्राचामनुरोधेनवर्णसमाम्ना

येऽकारस्य प्राथम्यात् कंठादीति वक्तुमुचितं एवमन्यत्रापि बोध्यं। प्रयत्नप्रेरितो वायुर्यदोर्ध्वभागे प्रतिहतोऽचं
व्यंजयति तदा स उदात्त इति भावः। अजिति। ऊकाल इत्यतस्तदनुवर्त्तते। उदात्तत्वादीनामज्धर्मताया ए
व लोकप्रसिद्धत्वेन ह्रस्वरप्रासो व्यंजनस्याविद्यमानत्वाच्चेदं स्वरूपकल्पनपरं बोध्यं। आद्य इति। यश्छ्वः फिषोंत इ
त्यंतोदात्तः जस्सु स्यादनुदात्तः एकादेश उदात्तेनेत्येकार उदात्तः। अर्वाङ्‌ इत्यभिमुखवाच्यव्युत्पन्नं फिषोंत इत्यं
तोदात्तं। आद्यस्य शेषनिघातेनानुदात्तत्वं अर्वतमं चतीत्यर्थे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण वांतोदात्तत्वं। एक
स्मिन्नच्युदात्तानुदात्तयोर्धर्मिणोर्नैसन विरोधादाह। वर्णधर्माविति। बाहुलकादधिकरणे घञ्। अर्श आद्य
जित्यन्ये। इयं त्रिसूत्री स्पष्टार्था लोकवेदयोरुदात्तादिव्यवहारस्य प्रसिद्धत्वात्। ह्रस्वग्रहणमिति। ह्रस्व
पदघटितग्रहणमित्यर्थः। अतं च मिति। स्वशास्त्रसंकेतितरूपेण बोधकमित्यर्थः। किंत्वर्द्धमात्रारूपार्थबोधकमि
ति भावः। एवं च दीर्घादिष्वप्यर्धमात्रैवोदात्ता। इत आरभ्य नवसूत्र्या अप्रद्युतः प्रागुत्कर्षेणास्य त्रिपाद्याम
पि प्रवृत्तिः। सर्वं चेदं भाष्ये स्पष्टं। अर्द्धमुदात्तमिति। वृत्तिस्तु सत्या सत्यभामेतिवत् व्याख्येया। उत्तरार्द्धमित्य
स्य चार्धमात्रातो वशिष्ट उत्तरो भाग इत्यर्थः। वेदे तु यथाप्रयोगं प्रातिशाख्यादस्माच्च व्यवस्था। तस्य चेति॥
अनुदात्तस्येत्यर्थः। उदात्तेति। उदात्तस्वरितयोः परत्वे सतीत्यर्थः। तयोः परत्वं चोपस्थितानुदात्तापेक्षयैव।
अन्यत्र उदात्तस्वरितयोः परत्वाभावे। प्रातिशाख्ये इति। लोके त्वनुदात्त एवेति भावः। ह्रस्वस्वरितमुदाहरति।

केति। किमोदित्यत्। क्वातीति क्वा देशेति स्वरितमिति स्वरितः दीर्घतमुदाहरति। रथानामिति। ये या इति। स्वरितो वानु
दात्ते पदादावित्येकारः स्वरितः। नोदात्तः स्वरितोदयमिति निषेधस्तु उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इत्यस्यैवानं
तरस्येति न्यायात्। स्वरितपरमुदाहरति। शतचक्रमिति। अहेरित्यर्थेऽस्यः छत्रस्येत्यर्थः छंदसि वा वच
नं प्राङ्‌णौ च क्ष्णुपधाया इति वचनाद्गुणाभावः। उदात्तस्वरितयोरिति स्वरितः उदात्तयणो हल्पूर्वादिति तु न छंदसत्वा
त्। यश्छ्वः फिष इत्यंतोदात्तस्त्वादेकादेशश्च वा स्वरितः। स इति। उदात्तादि ह्रस्वादिसंज्ञक इत्यर्थः। मुख। उच्यते
सो वचनः बाहुलकात्कर्मणि ल्युट्। मुखसहिता नासिकेति विग्रहः तया वचन इति साधनं कृत्तेति समासस्तदाह।
मुखसहितेत्यादि। मुखेति किं यमानुस्वाराणामेव प्रसज्येत एवं चाङ्गेनुनासिक इत्यत्रानुस्वारः स्यात्। नासि
केति किं। शक्तेत्यादावनुदात्तोपदेशेत्यादिना कलोपो माभूत्। अण्दश्येति। यद्यपीदं न व्यक्तिपक्षे व्यक्तीनामा
नंत्यात् तथाप्यण्दशधर्मवत्त्वमकारजातीयादेरित्यर्थः। ह्रस्वत्वादीनां तत्तत्समानाधिकरणोदात्तत्वानुना
सिकत्वादीनां च भेदमाश्रित्येदं बोध्यं। एवमग्रेपि। ऌवर्णस्येति। विवृतस्येत्यर्थः तेन ऌति ऌ वेति विधेयस्ये
षत्स्पृष्टस्य दीर्घत्वेपि न क्षतिः। दीर्घाभावादिति। अत एव तुल्यास्यसूत्रे भाष्ये ऌति सवर्णे इत्यनेन पक्षे द्विलका
रकाभावेऽकः सवर्णे इति दीर्घत्वे ह्लृकार इति ऌकारघटितप्रयोगः संगच्छते। ह्रस्वाभावादिति। इदमेऽओङित्यादौ

सि०कौ०टी०
९

भाष्ये स्पष्टं। गानरोदनादौ चतुर्मात्रार्धमात्रादीनामुपलंभेपि शास्त्रीयकार्ये उपयोगाभावाल्लोके प्रयोगेप्य प्रयोगाच्च
नोक्ताः अत एवानुदात्ततरस्यानुक्तिः एकश्रुतेः स्वरांतरस्येव तदनुपलक्षणं। तस्या लोकेपि सत्वात्।। तुल्यास्य।। तु
ल्यावास्यप्रयत्नौ यस्येत्यर्थः आस्ये भवमास्यं व्याख्यानात् तच्च वर्णोपयोगित्वात् स्थानमेव प्रयत्नस्य पृथगुपादा
नात्। प्रकृष्टो यत्न आभ्यंतरः तस्य वर्णोत्पत्त्यव्यवहितप्राग्भावित्वरूपप्रकर्षवत्वात्। जनकत्वं षष्ठ्यर्थः तच्च
सा कार्यगतभेदं स्थाने [illegible]रोप्य भेदघटितं तुल्यत्वस्य निर्वाहः स्पष्टं चेदं भाष्ये। तदाहुस्तात्वादीति। शिक्षायां कंगदी
नां कंठत्वादिनैव स्थानत्वोक्त्या तद्रूपेणैवास्यभवशब्देन ग्रहणमिति तद्भागभेदमादाय नोदात्तादिषु सावर्ण्यभं
ग इति बोध्यं यस्यैतद्द्वयं येन यदीयेनैतद्द्वयेन तुल्यमित्यर्थः यत्नुष्येकेषामिति निर्देशाद्यावदास्यभवतुल्यत्वं ग्राह्यं
अत एवैचोः सावर्ण्यमाशंक्य नैतौ तुल्यस्थानाविति भाष्ये समाहितं अत एव वलयोर्न सावर्ण्यं तेन तद्धानासा
मित्यादौ तोर्लिरिति न अत एव प्रयत्नशब्देन यत्नमात्रग्रहणमिति पदृय किंचित्प्रयत्नभेदे यत्किंचित्प्रयत्नै
क्यमादाय सवर्णसंज्ञेत्यर्थो ऋरो ऋरि सवर्ण इति सवर्ग्रहणेन ज्ञापकेन साधितो भाष्ये तेन स्थानांशे यावत्त
स्थानसाम्ये इत्येव स्वारस्विको र्थ इति प्रतीयते। न च यावदास्यभवतुल्यत्वविवक्षणे प्रयत्नग्रहणं व्यर्थं प्रयत्नस्याप्या
स्यभवत्वादिति वाच्यं। ह्रस्वदीर्घयोः सावर्ण्यानापत्तेः तयोर्जनकानामास्यभवानां वायुसंयोगानामतुल्यत्वात्।
तस्मादास्यभवानां कंगदीनामेव ग्रहणमिति बोधनाय तत्सार्थक्यात्। आस्येति किं त[illegible]ऋरो ऋरीति लोपोनाभूत्।
॥९॥ रमा ९ ॥९॥

प्रयत्नेति किं वाक् श्चोतति। श्चेति किं शवयोः श्वासाघोषविवारास्य बाह्यप्रयत्नसाम्येन तत्रैव दोषात्। कस्य किं स्थानमित्याशंका
यामाह। अकुहेति।। यद्यपि सर्ववर्णोच्चारणे कंठव्यापार आवश्यकस्तथापि चकाराद्युच्चारणे तात्वादिव्यापारोपि तथा
अकारादीनामुच्चारणे तु नेति भावः कचयोस्तु न सावर्ण्यं यावत्स्थानसाम्याभावात्। भिन्नस्थानकथनवैयर्थ्यापत्तेश्च।
अत्र कंठपदं कंठस्थानतत्समीपजिह्वामूलस्थानोभयपरं। तेन कंठ्यावहौ जिह्वामूलेतु कुः प्रोक्त इति शिक्षया न विरो
धः जिह्वामूलीयपदस्य च वर्णविशेषे रूढिरिति न व्यवहारातिप्रसंगः अत एवायोगवाहेषु जिह्वामूलीयगणनं
भाष्ये तत्तद्वर्णोत्पत्तेः प्राक् तत्तत्स्थानादौ जिह्वा [illegible] स्पर्शाद्यनुभवेन तत्तद्वर्णानां तत्तत्स्थानत्व
निर्णये प्यकुहेत्यादिकथनं साधारणधर्मबोधनायानुवादकं न त्वेतदेवं कगादिस्थानविधायकमिति भ्रमितव्यं
विसर्जनीयपदेनात्र साहचर्याद् काराश्रयस्य तस्य ग्रहणमत एवायोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिन इति शि
क्षया न विरोधः। दंतादिति। दंतसंयुक्तदेशादित्यर्थः अतो भग्नदंतस्याप्युच्चारणं भवत्येव। उपूपध्मायेते नेनतत्र
व इति योगेनोपध्मानीयस्योष्ठ्यत्वमित्याहोपूपेति। रूढत्वाच्च न व्यवहारातिप्रसंगः। नासिका चेति। चेन स्वस्ववर्गा
नुकूलं तात्वादिग्रहणं। अत एवैषां प्रातिशाख्ये नासिकायां भव इत्यर्थक नासिक्यशब्देन व्यवहारः। यत्त्वनुस्वा
रयमानां च नासिकास्थानमिष्यत इति शिक्षोक्तेरेषां नासिका [illegible] करणं किं च स्थानत्वे कङयोः सावर्ण्यानाप
त्तिः यावत्स्थानैक्याभावात्। यत्किंचित्स्थानैक्ये न तत्त्वे तु यमानामपि परस्परं सावर्ण्यापत्तिरिति तन्न। कंगदी
नामपि करणत्वस्यैवास्यं त्यनेन वर्णानिति भाष्यात् प्रतीतेः। स्थानत्वव्यवहारस्तु वर्णाभिव्यक्तिजनकत्वाद्या

शेवर्णजनकवायुसंयोगाधारेवर्णाधारत्वारोपेण तत्तत्स्थाने जिह्वाग्रादिसंबंधेन वर्णोत्पत्या जिह्वाग्रादेस्तत्संबंधजनक
प्रयत्नविशेषस्पृष्टतादेश्च करणत्वव्यवहारः। वर्णाभिव्यक्त्यनंतरभावी सावर्ण्यानुपयुक्तः पांतरतम्यपरी
क्षोपयुक्तश्च कंठविवरादिनिष्ठविकासादेरास्याद्बहिर्देशावच्छिन्नकार्यस्य जनको यत्नो गुणशब्देनोच्यते अ
कारादिनिष्ठानुनासिक्यस्य भेदकत्वाद्गुणस्येत्यादौ गुणत्वेन व्यवहारस्तु कंठाद्यवच्छिन्नवायुसंयोगेतो
त्पन्नेषु नासावच्छिन्नवायुसंयोगेन तद्रूपधर्मोत्पत्त्या एवं च नासिकायास्तत्र गुणजनकत्वादनुनासिका
कारादीनां नासिकास्थानं नोक्तं मूले एकोयमात्मोदकं नाम तत्स्य गुणभेदादन्यत्वं भवति अन्यदिदं श्री
तमन्यदिदमुष्णमितिदृष्टांतपरभाष्येण तथैव प्रतीतेः आत्मा त्र द्रव्यं उदात्तत्वादीनां गुणत्वव्यवहारस्तु सावर्ण्यानु
पयुक्तत्वांतरतम्यपरीक्षोपयोगित्वरूपसादृश्येनेति बोध्यं। ङ्नादीनां तु तद्गुणरहितस्वरूपानुपलंभेनोभया
वच्छेदेन वायुसंयोगोत्तरमेव स्वरूपोत्पत्त्याविनिगमनाविरहेणोभयोः स्थानत्वमनुस्वारानिति स्थाना नी
त्युक्तं प्रातिशाख्ये नासिक्याङ्ञणनमा इति तद्व्याख्यातारः कङयोः सावर्ण्यं तु भवत्येव आस्ये तुल्यदे
शप्रयत्नमिति वार्त्तिके किमास्योपादाने प्रयोजनमिति प्रश्ने प्रयत्नविशेषणमास्योपादानमित्युक्त्वा तद्व्यावर्त्य
त्वेन बाह्यप्रयत्नान् प्रदर्श्य यथा तृतीयास्तथा पंचमा आनुनासिक्यमेषामधिको गुण इति भाष्येण तस्य बाह्य
प्रयत्नत्वोक्त्या त्र सूत्रे नासिकाया आस्यशब्देन तत्रत्यप्रयत्नस्य च प्रयत्नशब्देनाग्रहणबोधनात् नासिका आ
स्वारयमानां चेति शिक्षायां चेनङ्नादीनामपि संग्रह इति युक्तमत एव कंठयोकार इत्याद्युक्त्वा नासिक्यान्नासिक्ययमानु प

स्वारा इति वदतां मतेतत्प्रहणाभावाच्च। अत एव बाह्यप्रयत्नानुपक्रम्यामोऽनुनासिकानहौ नादिनो हऊषाः स्मृताः
ईषन्नादायणश्चैव श्वासिनस्तु खफादयः ईषच्छ्वासांश्चरो विद्यादित्युक्तं शिक्षायां। नादेति संवारघोषयोरुपल
क्षणं। श्वासेति विवाराघोषयोः न प्लुतविस्पृष्टकरणं। एचः सर्वस्य प्लुतस्य कारस्य च अननुनासिकस्यादर्शनादित्य
लं॥ एदैतोरित्यादि। लोकानुभवसिद्धार्थानुवादके वतपरशास्त्र्यां प्रकृत्या प्लुतानामेतत्स्थानत्वं बोध्यं। तथा च पा पि७
णिनीयशिक्षा। कंठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू। स्युर्मूर्धन्या ऋटुरषा दंत्या लृतुलसाः स्मृताः।
जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दंत्योष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः। एऐ तु कंठ्यतालव्या ओऔ कंठोष्ठजौ स्मृतौ। अष्टौ स्थाना
नि वर्णानामुरः कंठः शिरस्तथा। जिह्वामूलं च दंताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च। हकारं पंचमैर्युक्तमंतस्थाभिश्च
संयुतं। उरस्यं तं विजानीयात्कंठ्यमाहुरसंयुतमिति। यत्तु दंतोष्ठादिसमुदितं स्थानमिति तन्न। शिक्षायां दंत्यो
ष्ठ्यं कंठ्यतालव्या वित्यादौ तत्र भव इत्यधिकारविहितो यतः प्रत्येकमनुत्पत्त्यापत्तेः। दंतोष्ठमित्यादिस्तु सं
गतमेव। स्वांगसमुदायस्य स्वांगत्वाभावेन च शरीरावयवसमुदायस्य शरीरावयवत्वाभावात्। एतेन दंतो
ष्ठरूपमतिरिक्तं स्थानमित्यपास्तं। अष्टौ स्थानानीति प्रतिज्ञाविरोधाच्चेति दिक्। सूत्रे प्रशब्देन विलक्षण
र्थबोधेपि लोके यत्नप्रयत्नयोः पर्यायतेति ध्वनयन्नाह। प्रयत्नो द्विधेति। क्वचिद्यत्न इत्येव पाठः। चतुर्धेति।

१३१०
११

ननु वेति। यत्तु स्वराणामूष्मणां चैव विवृतं करणं स्मृतं। तेभ्योपि विवृतावेङौ ताभ्यामैचौ तथैव चेति शिक्षावाक्याद्विव
ततरविवृततमयोः प्रतीत्यानाचूरुलावितिसूत्रभाष्यादूष्मणां ईषद्विवृतत्वस्य प्रतीत्या च तुर्धेत्यसंगतमिति तन्न।
नाज्झलाविति सूत्रेण विवृतत्वव्याप्यानामेषां सवर्णसंज्ञानुपयुक्तत्वबोधनमित्याशयात्। भाष्यमते तु संवृतस्
यत्नाः एवं चैदैतो रोदौतोश्च न सावर्ण्यप्रसक्तिः प्रयत्नभेदादिति बोध्यं। नाज्झलाविति सूत्रमपि प्रयत्नभेदप्रा
प्तसावर्ण्याभावानुवादकं सन्तस्येव बोधकमत एव भाष्ये तन्न वक्तव्यमिति नोक्तं। स्पृष्टादीनामाभ्यंतरत्वं त्वो
ष्ठप्रभृति काकलकपर्यंतरूपास्यांतर्गतत्तत्स्थानेषु जिह्वाग्रादीनां स्पर्शोपस्थ शदूरावस्थानसमीपावस्था
नरूपाभ्यंतरकार्यकारित्वाद्वर्णोत्पत्त्यव्यवहितप्रागभावित्वाच्च बोध्यं। तत्र बहूनामेकस्थानत्वेपि कस्यचि
दुच्चारणे सम्यक्स्पर्शः कस्यचिदीषदिति शिक्षाकारोत्तमनुभवं चानुसृत्य विवेक्तव्यं। प्रयत्नमिति। नपुंसके भा ति ६
वेल्युट्। प्रयत्नमित्यपाठः। नङ्न्तस्य पुंस्त्वात्। तथा च शिक्षा। स्वराणामूष्मणां चेत्याद्यनंतरं अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषत्
नेमस्पृष्टाः शलः स्मृताः शेषाः स्पृष्टा हलः प्रोक्ता इति। अचोऽस्पृष्टाः स्पर्शाभावरूपवि
वृतत्ववंतः यणस्त्वीषदित्यनेन तेषामीषत्स्पृष्टत्वमीषद्विवृतत्वं च बोधितं। नेमस्पृष्टेत्यर्धेन शलामीषद्विवृतत्वं यणपे
क्षयाधिकविवृतत्वं चेति बोध्यं॥ अत्र शिक्षोक्तव्याप्यधर्मवतां व्यापकधर्ममादाय न सावर्ण्यमिति यणां चवर्गादिभि
र्न सावर्ण्यं तेनां चित इत्यादेर्नयादिः परसवर्णः॥ विवृतमेवेति॥ प्रक्रियादशायां विवृतत्वं प्रतिज्ञेयमित्यर्थः तेन

॥३३॥ ॥३३॥

न चापदंते भष्भावो जश्श्चमपवादत्वाद्बाधेतेति वाच्यं। अधोदेशिक ऊषतेर्जश्श्च बाधेन चरितार्थं प्रानुदेशिऊषते गोधुङ्मानित्यादौ
किं तु रायस्यायां प्रसक्तं जश्त्वं भवत्युत्तरकारस्य घकारेकृते पश्चात्प्राप्तोप्यपवादो भष्भावो भवतीति संदेहे परत्वाज्जश्त्वं भवतीति अपा
शयात् ४ ईंडाठकादौ दीर्घसिद्धिः अन्यथा संवृतस्य ह्रस्वाकारस्य विवृतेन दीर्घेण सावर्ण्याभावात्स न स्यादिति भावः। दीर्घाकारस्य विवृ
ततरत्वं तु पाणिनिशिक्षानुक्तत्वान्नेत च्छास्त्रप्रक्रियोपयोगीति दिक्। तस्य प्रयोगे संवृतत्वे मानमाह। अप्रा प्रयत्नभेदा
द्दीर्घाभावः। अत्रोद्देश्ये सवर्णग्रहणं जातिनिर्देशो वानन्याख्यानात्। अधिकारत्वे फलमाह। त्रिपाद्यामपीति। अन्यथा
गोधुङ्मानित्यत्र घत्वजश्त्वानुनासिकेषु भष्भावानापत्तिरिति भावः। वस्तुतो घत्वे कृते ऊयदति वत्त्वापत्तिर्दोषः। न
च ततः परत्वाज्जश्त्वानुनासिकत्वयोस्तदप्राप्तिरिति वाच्यं। विप्रतिषेधे परमित्यस्यायथोद्देशत्वेन त्रिपाद्यामप्रवृ
त्तेः। पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्येत्यनेन तस्यायथोद्देशत्वस्यैव बोधनात्। अन्यथा परस्यासिद्धत्वे
विप्रतिषेधसूत्रस्य सिद्धत्वात्परिभाषाणामिवास्यापि कार्यकालपक्षे तेनाकर्षणापत्तेरत एव भाष्ये वत्वमेवापादि
तं। अधिकारत्वादेव श्चुत्वं धुरि सिद्धं वाच्यमित्यादि चरितार्थं। एवं चयत्रानुवृत्तिस्तस्यासिद्धत्वं पूर्वत्वं च क्वचित्
सपादसप्ताध्याय्याः क्वचित्सूत्रांतरस्य ह्रि तायाः तत्रायमर्थः हो ढ इत्यादावस्योपस्थितौ वा क्वभेदेनान्वयः। ह
स्य ढो भवति इदं च शास्त्रं पूर्वत्रासिद्धमित्यत एव न मुने इत्यादिभिस्तन्निषेध उपपद्यते पूर्वत्रेति संग्राहकमेवं
शृंगग्राहिकयैव तु तत्तच्छास्त्रं प्रति तस्यासिद्धत्वं प्रतिपाद्यते। तेनापवादस्ययं प्रत्यपवादत्वं तत्रासिद्धत्वाभा
वेप्यन्यत्रासिद्धत्वं भवत्येव। असिद्धमिति। सिद्धं निष्पन्नं प्रवृत्तं सिद्धश्च प्रत्ययविधावित्यादौ तथा दर्शनात्।
तद्भिन्नमसिद्धमनिष्पन्नमप्रवृत्तं यद्यपि लोके नाहार्यज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वं दृष्टं तथापीह शास्त्रप्रामाण्या

(५०१)

१२ दाहार्यारोपोपि शास्त्रप्रवृत्तावप्रवृत्तौ च नियामक इति बोध्यं। अत्र कार्यासिद्धत्वे अमूद्व्याद्यसिद्धिः अद अ ओ इति
स्थितेपरत्वान्मुत्वे तस्य सपादसप्ताध्यायीस्थकार्यदृष्ट्याऽसिद्धत्वेपि देवदत्तहंतृहतन्यायेनाकाराभावेन परक
पायनापत्तिः अतिदेशस्यारोपरूपत्वान्निरधिष्ठानारोपासंभवेन कार्यप्रवृत्तेरत्र पदे आवश्यकत्वात्। शा
स्त्रासिद्धत्वे तु यत्राप्यंतरंगत्वात्त्रैपादिकप्रवृत्तं तत्रापि तत्त्वदृष्ट्या स्त्र एवाभावारोपेण तन्निवृत्तिबुद्धेरभाव आ
देशबुध्यभावो लक्ष्ये जातत्वबुध्यभावश्च। जायमानकार्यत्वादेश एवस्यानिबुध्या प्रवर्त्तते। न हि रज्जत्वभ्रम
प्रयुक्ता प्रवृत्तिः शुक्तिं न गोचरयतीति न दोषः यत्र तु सह प्रसंगस्तत्राप्रवृत्तिरेवाभावारोपात्। न च पूर्वत्रनेत्येव सू
त्रमस्त्विति वाच्यं। पूर्वशास्त्रप्राप्तो निषेधइत्यर्थेन लोपः सुबिति सूत्रासंगतेः। तद्धि नियमार्थं। लुङीत्याराजन अश्व
इत्यस्यां दशायां कस्यापि पूर्वशास्त्रस्याप्राप्त्येतन्निषेधाप्रवृत्तौ न लोपे जाते भुक्तवंतमितिन्यायेनैतदप्रवृत्तौ
राजाश्वेदीर्घसिध्या नियमानुपयोगात्। राजभ्यामित्यादौ अपि दीर्घापत्तेश्च। पूर्वशास्त्रविषयसंभावनायामि
त्यर्थे राजभ्यामित्यादौ नलोपे सुब्विधि दीर्घविषयसंभावनया सर्वथा नलोपानापत्तेरिति दिक्। बाह्यप्रयत्न इति।।
काकलकाधस्तात् गलविवरसंकोचविकासश्वासोत्पत्ति ध्वनिविशेषरूपघोषाल्पघोषप्राणाल्पत्वमहत्वरू
पकार्यकरत्वमेषां। तथाहि। आत्मा बुध्या समेत्यार्थान्मनो युंक्ते विवक्षया। मनः कायाग्निमाहंति स प्रेरयति
मारुतं। सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः वर्णान्जनयत्ते इति शिक्षायामुक्तं। आत्मांतःकरणसं

स्कार रूपेणात्मगतानर्थान्बुध्या स्वव्यासमेत्यैकबुद्धिविषयान्कृत्वा तद्बोधनेच्छया मनः युक्तं करोतीति तदिच्छावन्मनः काया
ग्निं जागरमभिहंति स कायाग्निः सोदीर्णः समारुतः उदीर्णः ऊर्ध्वप्रेरित इत्यादिस्तदर्थः। एवं च शब्दप्रयोगेच्छयोत्पन्न
यत्नाभिहताग्निना नाभिप्रदेशात्प्रेरितो वायुर्वेगान्मूर्द्धपर्यंतं गत्वा प्रतिनिवृत्तो वक्त्रं प्राप्य उच्चयत्नसहायेन तत्तत्स्था
नेषु जिह्वाग्रादिस्पर्शपूर्वकं तत्तत्स्थानान्याहत्य वर्णानभिव्यनक्ति। ततो यत्नविशेषेण गलविवरविकासादीन्करोति
तत्र येतत्तत्स्थानाभिघातकाद्यत्नास्ते आस्यांतर्गतत्तत्कार्यकारित्वादाभ्यंतरा इत्युच्यंते। गलविवरविकासादि
कराश्चास्य बहिर्भूतदेशे कार्यकरत्वाद्बाह्या इति। मात्राकालिकत्वादिरूपह्रस्वत्वादिकं तु वायव्यल्पत्वमहत्वकृतमि
ति नाभिप्रदेशात्प्रेरकयत्न एव कश्चिद्ध्रस्वस्णे अल्पं वायुं प्रेरयति कश्चिदधिकमिति तस्य वायुप्रेरणरूपे
कार्यमास्य बाह्यदेशमिति तत्तदपि बाह्यमेवातएवाइउण्सूत्रे भाष्ये ह्रस्वत्वादिजनकयत्नस्यास्यत्रिशेषणेन सव
३६ र्णसूत्रे ग्रहणमित्युक्तं। यद्यप्येक एव यत्नः सर्वकार्यजनको वर्णनाशकश्चेतिपरः संनिकर्ष इति सूत्रे भाष्ये उ
क्तं। तथापि तत्तत्कार्येणोपाधिना एकस्मिन्नपि भेदमारोप्य तथा व्यवहार इति बोध्यं। उदात्तादिजनकयत्नस्याभ्यं
तरकार्यकरत्वेपि उदात्तादिशब्दैर्विना बोधितानां तेषामनचुदात्त इत्यनेनाविवक्षाबोधनात्। सवर्णसंज्ञानु
पयुक्तत्वांतरतम्यपरीक्षोपयुक्त [illegible] त्वरूपसादृश्येन बाह्येषु गणनं। इदं ह्रस्वत्वादेरा
नुनासिकस्य चोपलक्षणं। ह्रारइति। शषसा अनुप्रदानं बाह्यप्रयत्नः। विवृतत्व इति। तदभिव्यक्त्युत्तरं

जायमानेकंठविवरविकासेतेषांकर्त्तृत्वविवक्षयाबोध्या।विवारएषांप्रयत्नइतिभावः।अन्येत्विति।वर्गस्तृतीयचतुर्थपंच
मास्तद्यमाहकारानुस्वारौयरलवाइत्यर्थः।नादभागिनः।तत्प्रयत्नकाः यद्यपिरवयादिषुघोषाघोषान्यतरप्र
यत्नमात्रेणापिप्रक्रियांशनिर्वाहस्तथापिशिक्षानुरोधेनान्येषामुक्तिः।अल्पासवो।अल्पप्राणः यतएतदुच्चा
रणोत्तरंप्राणानामल्पत्वमिवभवति।वर्गेष्विति।विद्यमानानामितिशेषः।चतुर्णामिति।निरधारणेषष्ठी।
अन्यत्नमादितिशेषः।पूर्वसदृशइति।सादृश्यंयत्नकृतं अतएवायोगवाहेषुयमानांगणनंभाष्येचत्वारश्चयमाःस्मृता
इतिपाणिनिशिक्षाचसंगच्छते।अयंचवेदएवतद्दाह।प्रातिशाख्यइति।अन्येषामिति अचामुक्तौअन्यहयां
चेत्यर्थः।यरलवाश्चेति।चेनाचामपिग्रहणं।सुपांसुलुगितिसूत्रेडकारस्यांतर्यतोडकारइतिभाष्यात्।घोषसंवा
रनादल्पप्राणत्वमच्यां अन्यथातदैपर्यायेणस्याताम्।अल्पप्राणत्वानंगीकारेदधीपर्यायेणस्यातां अचां
घोषवत्त्वंपरः संनिकर्षइतिसूत्रेभाष्येपिस्पष्टं।अन्येइति।द्वितीयचतुर्थौतद्यमौशषसहा अयोगवाहाश्चे
त्यर्थः।जिह्वामूलीययमादीनांस्थानबाह्यप्रयत्नकथनंतुस्वरूपनिर्णयायनतुसावर्ण्यंतिरस्तम्यपरीक्षा
नुपयोगीतिबोध्यं।अनुपयुक्तइति।तुल्यास्यसूत्रेप्रशब्दग्रहणात्।उपयुक्तत्वेहिशषयोरपिसावर्ण्यंस्या
दितिभावः।आंतरतम्यपरीक्षाचघोषवतइत्यादिनातत्रतत्रस्फुटीभविष्यति।स्पर्शाः।तत्पदव्यवहार्याः।अंतस्था
शब्दआरंतःस्पर्शोष्मणोरंतर्मध्येतिष्ठंतीतितदर्थः।ऊष्माणइति।ऊष्मावायुस्तत्प्रधानाइत्यर्थः।एवंसोष्माण

शु

इत्यस्यवायुनासहचर्चितइत्यर्थइतिप्रातिशाख्यभाष्येस्पष्टं।यद्यपिवर्गद्वितीयचतुर्थयोरपिस्थानेंतरतमसूत्रभाष्यादूष्मत्वं
तथापिविवृतमूष्मणामित्यत्रैतएवग्रस्वंते।अन्यथाकंठ्यादीनांसावर्ण्यंनापत्तौनाऊलावित्यादिनिर्देशासंगतिरितिभावः।
अचःस्वराइति।उदात्तादिभिःस्वयमेवराजंतइतिव्युत्पत्तेः।तद्धर्मत्वादुदात्तादयोपिस्वराइत्युच्यंते।कपाभ्यामिति।खफयो
रप्युपलक्षणं अअइत्युपलक्षणमिकारादेरपितद्दाह।अचःपराविति।लृवर्णयोरिति।आचलृवर्णश्चेतिविग्रहःलृस्य
कइतिपक्षेतिभावः एतदर्थमेववर्णोपदेशेलृकारपाठः अन्यथातस्यासत्वशंकयाऽस्यवचनस्यैवाशक्यत्वंस्यात्।ध
नित्तंचेदमेओङितिसूत्रशेषभाष्ये।तत्रहिसय्यंतेत्यादौहलोनंतराइतिसूत्रेप्रत्याहारघटकेषपिग्रहणकेशास्त्र
स्यामात्राकालस्ययद्वपादेरणुदित्सूत्रेणग्यादिग्रहणेनग्रहणाद्विव्यंजनाश्रयोविधिर्नप्राप्नोतीत्याशंक्यमात्रिकव्यं
जनानुपदेशादनुपदिष्टस्यासत्त्वात् असत्प्रतिपत्तेरशक्यत्वान्न।अणुदित्सूत्रेणतद्ग्रहणमित्युक्तं।नचलृकारशिखे
त्यादावन्त्तइतिनिषेधात्त्युतानापत्तिः लृलृवर्णयोःपृथगनुबंधत्वकरणेनक्वचित्परस्यराग्राहकत्वकल्पनेनादो
षात्।अकारहकारयोरिति।एकारस्यतालव्यत्वमोकारस्यौष्ठ्यत्वमितिमतेएकारशाकारादीनामप्युपलक्षणमिदं।
एतेननाकृशलाक्रियैवसूत्रयितुमुचितमित्यपास्तं।हश्चेत्येवसिद्धे अतोरोरित्याकारव्यावृत्त्यर्थं।सूत्रेद्विवचनोपपत्तयेमध्य
मपदलोपिसमासंदर्शयति।आकारसहितइति।अतएवचेलाश्चेतिनिर्देशउपपद्यते।समाहारद्वंद्वेतुटचूप्रसंगोऽलि
तिसमाहारद्वंद्वंकृत्वाआपदेनद्वंद्वेतुअजभिरप्याकारस्यसावर्ण्यंनस्यादितिभावः।अतएवभाष्येप्रयत्नभेदेनैषां

सावर्ण्याभावः साधितः। एतेषु परेष्विति। इदमुपलक्षणं एतेषु विद्यमानस्येत्यपि बोध्यं तेन हकारादीनामकारादिषु परतो
दीर्घादिसंग्रहः। अचश्च स्यादिति। अच्पद बोध्यत्वं स्यादित्यर्थः इदं प्रत्याहारघटकेष्वपि ग्राहकशास्त्रप्रवृत्तिरिति मतेन प्र
त्तिपक्षे च बोध्यम्। अणुदित्। अणमुद्दिश्य ग्राहकताबोधकता न विधीयते। सवर्णस्येत्यस्य बोधक इति शेषः। आदेशा
दौ सवर्णग्रहणवारणायाह। प्रतीयते इति। परेतु अप्रत्ययग्रहणमेकदेशानुमत्या भाष्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं
नेति परिभाषां ज्ञापयतीति युक्तं प्रत्ययपदस्यतदर्थत्वं तु न युक्तं वार्त्तिककृता दित्किदित्युपसंख्यानोक्तेः। भाष्यकृ
ता चाप्रत्ययग्रहणमेतत्परिभाषाज्ञापकमित्युक्तेः। ज्यादादीयस इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितमिदं। तत्र हि किमर्थमादित्त्वमु
च्यते ज्यादङ् इयेयो च्यतोका रूपसिद्धिः आंतर्यतो दीर्घस्य दीर्घो भविष्यतीति एवं तर्हि इदमेव ज्ञापयति भवत्येषा परिभा
षा भाव्यमानेनेत्यादित्वदुक्तव्याख्याने हि पूर्वपक्षसिद्धांतयोरुभयोरपि निर्दिष्टत्वापत्तिः। जातिपक्षे प्पनयैव पारि
भाष   यासवर्णग्रहणवारणीयं व्यक्तिपक्षे गुणभेदकत्वप्रासंचवारणीयं तेन घटवदित्यादौ ना
नुनासिको वकार एतेनानुदित्येव सिद्धे अणग्रहणेनाणसु गुणभेदकत्वं ज्ञायते। इति परास्तमित्याहुः। ननु चोदित्या
दावनुवादे कथमुदित्वमिति चेन्न। व्याकरणांतरे एषामुदित्संज्ञकत्वेनादोषात्। उपदेशशब्दस्य करणसाधनत्वेन प्र
त्यपरत्वे ऽस्यापि शास्त्रत्वेनेत्वप्रवृत्तेः सुलभत्वाच्च चोमिन्नक्रमइत्याहोदित्चेति। यद्यपि समुदायसवर्णिनो अप्रसिद्धा
स्तथापि तद्वयवादिसवर्ण एवात्र तत्सवर्णबोध्याः। ह्रस्वाकारादेरपि कालपुरुषाद्युपाधिभेदेन स्थानेषु भेदमा ॥१४॥

रोप्य तुल्यस्थानत्वं सूपपादं। अत्रेति। ग्राहकसूत्र एवेत्यर्थः व्याख्यानादिति भावः उपसर्गादृतीत्यादि तपरकरणादिति
तु न युक्तं लृकारग्रहणेन चारितार्थ्यात्। एवमिणपि परेणैव। अचिश्नुधात्विति सूत्रे इणइत्येव सिद्धे य्वोरिति गुरुनि
र्देशाद्व्याख्यानाच्चेति लणसूत्रे भाष्ये स्पष्टं। नन्वेवमस्य च्वावित्यादौ सवर्णग्रहणं न प्राप्नोति अणग्रहणे नवर्णस
माम्नायस्थानामेव ग्रहणेन णकारादिचिह्नेन प्रत्याहारे तत्प्रत्यभिज्ञानेन तत्र स्थायिवर्णोपस्थिते षु उच्चारिता
भेदेन गृहीतेषु सूत्रस्य चारितार्थ्येन व्यक्तिपक्षे तत्रत्यात्रस्य व्यक्तौ भेदेन प्रकृते प्रत्याहारघटक द्वितीयवर्णा
दौ चोच्चारितस्यैव ग्राहकत्वादप्रवृत्तेरिति चेन्न। जातिपक्षाश्रयणेनादोषात्। अत एवानेकतकारादीनां
उत्त्वादिसिद्धिः सूत्रे ऽणग्रहणं च न कार्यं ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यमित्यनेन समानजातित्वस्यैवातिदेशेनो
पसर्गादृतीत्यादौ न दोषः एतद्व्यतिरिक्तसवर्णे समानजातित्वसत्वात् पृथगनुबंधकरणं च न ऋदिदृदि
यथा५ त्प्रयुक्तकार्यसंकरो व्यक्तिपक्षे अइउण् सूत्रे शेषोक्तभाष्यरीत्या तपरसूत्रस्य जातिग्रहणप्राप्तसव
र्णग्रहणनियामकत्ववत् प्रत्ययइत्यस्य योगविभागेन तत्प्राप्तसवर्णग्रहणनिषेधकत्वात् यदादीनाम
इत्यादौ विधेयेन दोषः। सामर्थ्यादिति। एचोयवायाव इत्यादौ स्थानेंतरतमसूत्रेणैव निर्वाह इति व
क्ष्यते न याभ्यामित्यत्र ऐ औ स्वरूपेण पाम्यो। वृद्धिरादैजित्यत्रापि ङित्येव पाक्यं। तत्र गुणसूत्रे च परस्य रसवर्णसं
ज्ञावादिमते चतुर्णां ग्रहणं सत्वात् अत्रैतत्सूत्रवैयर्थ्योपन्यासेन तन्मूलकस्य गुणवृद्धिसंज्ञाविधौ प्रत्याहारग्र
√२ एवं गुणभेदकत्वप्राप्तसवर्णग्रहणनिषेधकत्वमप्यस्य बोध्यं। अत एव घटवदित्यादौ नानुनासिको वकारः
३

यग्रहणवैयर्थ्यस्य तु तावेव एचोप्रग्रहस्येत्यत्र तत्त्वग्रहणवैयर्थ्यस्य च संग्रहो बोध्यः प्रयत्नभेदेनाप्यसावर्ण्यमेतयोः
प्रागुक्तं न विस्मर्त्तव्यं। यद्यपीति। इदं व्यक्तिपक्षे। वर्णानामुपदेशस्तावदुपदेशोत्तरकाले संज्ञा तदुत्तरकालमादित
येनेति प्रत्याहारस्तदुत्तरकाला सवर्णसंज्ञा तदुत्तरकालमणुदिदिति एतेन सर्वेण समुदितेन वाक्येनान्यत्र सवर्णा
नां ग्रहणं भवति। न चात्रेकारः प्रकारं ग्रहातीति नाऊलाविति सूत्रभाष्योक्तवाक्यापरिसमाप्तिन्यायादित्यर्थः। प्रयंभा
वः। आदिरंत्येनेति प्रत्याहारसिद्धौ नाऊलावित्येतद्वाक्यार्थबोधे सति निर्णीतेतद्विषयपरिहारेण सवर्णसंज्ञाबोध
निश्चये अणुदित्सूत्रेण तावतां ग्रहणं बोधनीयमन्यथा बाधकसंभावनया तुल्यास्यसूत्रजशक्तिग्रहेऽप्रामाण्यसंदेहे
नाणुदित्वाद्यजबोधानापत्तिः। न चैतद्वाक्यार्थबोधात्प्राक् निश्चय इति॥ हो ढ इति। हकारेणाकारग्रहणे सति यद्यत्रा
नाणुदित्वाद्यजबोधानापत्तिः ... यव
न्नोतितस्य सर्वस्याप्युपसंहरणमिदं। ननु यण सवर्णानामप्रसिद्धेरज्ग्रहणेनैव सिद्धे अणग्रहणं व्यर्थमत आह। यव
लाइति। अप्रमोनुनासिकान् हाविति शिक्षोक्तेर्यण इति नोक्तं। तेन संयंतेत्यादौ परसवर्णनिष्पन्नानुनासिकयवलानाम
चिचेति द्वित्वं सिध्यति। हलोयमामिति लोपस्तु वैकल्पिकः। अयं चेदं बोध्यं। व्यक्तिः पक्षे गुणभेदकाद्यभिमानेनात्रसू
त्रेण ग्रहणमिति। अतोभिसइत्यादौ तपरकरणात्सहिवहोरिति सूत्रस्य वर्णग्रहणाद्याख्यानाच्चतपरपदे बहुव्रीहि
पंचमीतत्पुरुषाविति। आह तः परइत्यादिना। वर्णग्रहणे तु तत्सामर्थ्यादिलावच्छिन्नवर्णग्रहणबोधनेन तपरसूत्राप्रवृत्तिः।
अप्रयोगाहरणमतोभिसइति। अप्रयोगाहरणं वृद्धिरादैजिति। यद्यप्यत्र संज्ञा तात्पराऽनच तत्समकालस्तात्सवर्णाबाप्ति

॥३५॥

दस्तथापि तपरकरणात् भाष्यप्रामाण्याच्चतात्परश्चाद्बोध्यो वर्णः स्वसमकालग्राहक इत्यर्थेनादोषः। इदं च विध्यर्थमेव अणग्र
हणाननुवृत्तेः। गुणानां भेदकतया न तिविधिलेपि वृद्धिरादैजित्याद्यावाकारांशे वाकारांशे नानेनातोभिस इत्यादौ परत्वेनात्
हणाननुवृत्तेः। गुणानां भेदकतया व्यवहारस्य परस्पर परिहारेणैव दृष्टत्वये इवविरोधस्य सत्त्वात्। गुणानामभेदकत्वे तु न वकाशत्वा
दितसूत्रबाधः संख्याकृतव्यवहारस्य परस्पर ... तत्कालस्येत्य
बाध इति बोध्यं। अप्रयोगव्यवधिमतोः साजात्येन वर्णस्यैव संज्ञात्वेपि विशिष्टग्राहिभक्त्युक्तिः सौत्रत्वाद्बोध्या। तत्कालस्येत्य
स्य तदुच्चारणाकालसमकालस्येत्यर्थस्तदाह। समकालस्येवेति। एवकारोन्यायसिद्धबाध्यबाधकभावस्यानुवादक इति भा
स्य तदुच्चारणाकालसमकालस्येत्यर्थमेव सवर्णग्रहणाननुवृत्तेः। एवं गुणानामभेदकत्वमिति वृद्धिरादैजिति सूत्रभाष्यसंमतसिद्धांतप
क्षः। जातिपक्षे तु नियमार्थमेव इदमाद्गुणइत्यादौ विभक्तितकारेण चक्रेतोऽपसर्गादृतीति तपरकरणात्। इदोदबित्यादौ दकार
इपि नियमार्थमेव इदमाद्गुण इत्यादौ विभक्तितकार इवोच्चारणार्थो मुखसुखार्थो वा। तपरसूत्रे दकारप्रश्लेषपक्षे तु धकार
सा०१ एवेति न दोषः। स च पंचमीसमासोभावेतकार इवोच्चारणार्थो मुखसुखार्थो वा। तपरसूत्रे दकारप्रश्लेषपक्षे तु धकार
एवेति न दोषः। स च पंचमीसमासो ... वृद्धिरा। वृद्धिरादैजिति पदत्रयमिति न समासांतादिप्रवृत्तिशंका तपरकरणमसं
दिग्धस्थानिकोरकारो बोध्यः॥ वृद्धिरा। वृद्धिरात्त ऐजिति पदत्रयमिति न समासांतादिप्रवृत्तिशंका तपरकरणमसं
दिग्धस्थानिकोरकारो बोध्यः॥ वृद्धिरा। ... अत्र शास्त्रे गुणानामभेदकत्वं ज्ञापकाद्वाश्रित्य सवर्णग्रहणार्थत्वाभावस्योक्तत्वा
देहार्थतया पूर्वार्थ्यं पूर्वकृतसूत्रे भाष्ये अत्रशास्त्रे गुणानामभेदकत्वं ज्ञापकाद्वाश्रित्य सवर्णग्रहणार्थत्वाभावस्योक्तत्वा
त्। ऋक्तौ कल्पं गंगौघ इत्यादौ त्रिमात्रव्यावृत्तये परार्थमपि वृद्धिशब्दोपरत्वपरे ऽर्थपरत्वासंभवात्। अपदैचोर
द्विपदा भिन्ना इति वाक्यार्थः। पदपदार्थयोस्तादात्म्यस्यांगीकारात्। रामेत्ति इदं रं नाममानभंगः पिनाकिन इत्या
दिनतयोरभेदप्रतीतेरनुभवसिद्धत्वादित्यन्यत्र विस्तरः। वृद्धिशब्दस्य संज्ञात्वं तु व्याख्यानात् विधेयत्वेपि तस्य
पूर्वप्रयोगो मंगलार्थः। अपक्षेत एकाचित्यादौ तथाकरणं विधेयस्य प्रथमं प्रयोगे असाधुत्वभ्रमवारणायेति भाष्ये स्पष्टं।

(नरो)
१६ सर्वशब्दानांसर्वार्थवाचकत्वेपिवाचकत्वस्यगृहीतस्यैवबोधजनकतयासंज्ञासूत्राणामज्ञातशक्तिज्ञापकतयावि
धित्वं।किंचसर्वेसर्वार्था इत्यभ्युपगमोयोगिदृष्ट्या नास्मदृष्ट्या।।सर्वशब्दानामर्थानांचविशिष्यज्ञानाभावात्।सा
मान्यतस्तथाज्ञानंचनबोधोपयोगि शास्त्रेत्वस्मदाद्युद्देशेनैवप्रवृत्तमितिबोध्यं।तत्रैवसंकेतग्राहकत्वशास्त्रकर
णं स्वेच्छयैवेयेषांयदृच्छाशब्दत्वेनव्यवहारः स्वेच्छयासंज्ञाः क्रियंत इतिचएतदुपदेशरूपसंकेतात्प्राक् तत्रसं
ज्ञात्वाग्रहेणतासामनित्यत्वव्यवहारः।अतएवतत्संज्ञाकरणज्ञानरूपप्रकरणादन्यार्थाग्रहणरूपनियमः
कृत्रिमाकृत्रिमन्यायमूलतयोक्तः संख्यासंज्ञासूत्रेभाष्ये अर्थिकमेवानुनियममाश्रयसंज्ञासूत्रेषुनियमत्व
व्यवहारोव्यवहारायनियमः संज्ञायाः संज्ञिनिक्वचिदित्यादिनाकृतः वाचकताबोधकत्वेपितदनुत्पादकत्वान्नशब्दार्थसं
बंधनित्य [illegible] ताहानिः आसांचशिष्टप्रयुक्तत्वात्साधुत्वमित्यन्यत्रविस्तरः।कार्यकालपक्षेपिमृजेर्वृद्धिरित्यादौवृद्धिपदा
र्थजिज्ञासायांवृद्धिरादैजित्युपस्थित्यातदर्थबोधरूपेशक्तिग्रहेवृत्तेविधिवाक्यार्थबोधः।अतएवष्यङःसंप्रसारणमि
तिसूत्रेभाष्येकार्यकालसंज्ञापरिभाषंप्रगृह्यः प्रकृत्येत्युपस्थितमिदंभवतिईदूदेद्द्विवचनंप्रगृह्यमितीतिनिर्देशेति
प्रदेशांतर सूत्रेकेयरोपिनि [illegible] रुक्तेसंज्ञावाक्यत्त्वतुनिर्देशेतिस्मर्यतइत्याह।अत्रपक्षेएकत्रशक्तिग्रहेवृत्तेपितस्य
स्यबोधो देशस्थस्यैवतत्रार्थशक्तिरितिसंभावनयाप्रदेशेषुतत्तत्पदशक्तिग्रहपूर्वकंविधिवाक्यार्थबोधः यथोद्देशेतुए
नस्यादिति कदेवशक्तिग्रहात्सर्वत्रबोधइतिविशेषः।एतेनकार्यकालपक्षेतपरत्वंस्वरूपार्थमेवादैचपदार्थस्यवृद्धिविशेषणं
सर्व७ तयाविधेयत्वेनसवर्णग्रहणाप्रसक्तेः यत्रवृद्धिपदंतत्रादैजित्युपतिष्ठतइतिक्रमेणसंज्ञासूत्राणामर्थादित्यपास्तं
।।१६।। इत्यन्यत्रविस्तरः।अत्रोत्तमन्दावितानामपिप्रादैचांग्रहणंतेनशालीयादिसि
भाषं भस्येत्युपस्थितमिदंभवति [illegible] यचिभमितीत्युक्तंईदूदेदितिसूत्रेभाष्येपिकार्यकालसंज्ञापरि ६।। ।।१६।।

वा१ ढि:।भ्वादयोक्रियावाचिनः किंविकल्पार्थकंवाह्स्यनिपातस्यधातुत्वेऽप्रातिपदिकत्वात्सुबभावेपदत्वानापत्तेः
तङ्कौतुनदोषःवार्थस्यविकल्पस्यभूतेविध्यत्कालसंबंधाभावेनक्रियात्वाभावात्।अस्त्याद्यर्थस्यापितत्वंभूतभविष्यत्का
व३ लसंबंधात्भ्वादयकिं।आणवयतिदृथतीत्यादीनांधातुत्वेशास्त्रविषयतयासाधुत्वापत्तेः सत्वंत्रिशेषिभाष्येस्फुटमेतत्।स्तं
भ्वादीनामुदित्वेनधात्वधिकारविहितकार्येद्धिरूपत्वादिनास्थितपाठभ्रंशानुमानान्नतेषुदोषः।प्राग्रीश्वरात्।अधिरीश्वरइत्य
भिव्याप्यप्राग्निपातादित्यधिकारः प्राक्निपाताः संतोगत्यादिसंज्ञाइत्यर्थः।तेनताभिःसमावेशः।अधिरीश्वरेविभाषाकृ
ञिइत्यत्रनिपातपदसंबंधश्चसिद्धः एषांद्योतकत्वंवाचकत्वंचयथाकार्यंयथाप्रयोगंबोध्यमित्यन्यत्रविस्तरः।असत्वेति
पर्युदासोलाघवादिसाद्दृश्यग्रहेति।विशेष्यतयाद्रव्यभिन्नार्थइत्यर्थः।तेनक्रियाविशिष्टद्रव्यवाचिनांविप्रादिघटकप्रादीनांन।
माप चादयःकिं।स्वरादिपठितानामसत्त्ववृत्तित्वेप्याद्युदात्तत्वंभूदितिउपसर्गाःयोगग्रहणंयदर्थे [illegible] प्रादीना
मन्वयस्तंप्रत्येवोपसर्गत्वादीत्यर्थबोधनायतेनप्रगताःसेचकाअस्मात्प्रसेचकोग्रामइत्यादौषत्वंनगतिश्चेतिचउपस
र्गसंज्ञासमावेशार्थः।तेनप्रतिप्रणीतमित्यादौगतित्वाद्व्रतिरनंतरइतिस्वरउपसर्गत्वात्णत्वंचसिध्यति।प्रादय
इतियोगविभागस्तुक्रियायोगाभावेपिनिपातत्वाय।एतत्सिद्धमेवोपसर्गप्रतिरूपकस्यनिपातत्वमुक्तंचाद्यंतर्गण
त्वेणेतिदिक्।प्रपरेत्यादावनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षयासुबनुत्पत्तिः।निसइसिति।अत्रेदंबोध्यंसोत

नशे
८

ग्रहणे रांतस्याग्रहणमेव। यत्र तु रुत्वमसिद्धं तत्र रांतग्रहणेपि न सांतग्रहणं तद्दृष्ट्या रुत्वस्यासिद्धत्वात्। यत्र तु रुत्वस्य सिद्ध
त्वं यथा षत्वणत्वयोस्तद्विषयोपसर्गत्वप्रतिषेधपरे दुरः षत्वणत्वयोरितिवार्त्तिके कृतरेफसांतस्यापि ग्रहणं षत्वणत्वयोरि
त्यसत्वविधायकशास्त्रयोरित्यर्थात्। अतएव सुषामादिषु दुःषुशब्दपाठः सार्थकः। सहित्अपडुः सुषुप्स्यः कुरिति दुःपूर्वक
स्याधातोः कुप्रत्यये साधु। अन्यथा दुःपूर्वकात्कुप्रत्यये उपसर्गादितिषत्वे सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। न चास्य रुत्वेनार्थवत्वा
र्थाभावादुपसर्गत्वाभावः। अत्यंतरूढेषु प्रतिष्ठानिष्ठादिषु षत्वानापत्तेः अर्थवत्वारोपेण चेत्कृते पिदुःसः पावस्त्क
दुरयत इत्यादौ रुत्वासिद्धत्वाभावार्थ इति दिक्। नवेति। इति लोकेर्थपदार्थकस्य शास्त्रपदार्थकत्वकृत। यथा गविस्य
यमारुह्य दावलुक्करणे इह तु स्वं रूपमिति परिभाषया शब्दपदार्थकस्यार्थपदार्थकत्वकृतं क्वचिदिति। पदार्थविपर्यास न१
कृत्वं यथानुवादवाक्ये स च न वाशब्दाभ्यां प्रत्येकं संबध्यते व्याख्यानात्। तेन नवाशब्दयोरर्थौ संज्ञिनौ स्वं रूपमित्यस्य प्रसा
ख्याने विति शब्दावर्थ एवार्थे कार्यस्याबाधात्। तयोरेव संज्ञित्वे तु विभाषाश्वेरित्यादौ नवाशब्दावादेशौ स्यातां। प्राप्तवि
भाषा सुनासोपयोगः। तासां पक्षे निवृत्तिमात्रफलकत्वात्। अप्राप्तविभाषास्वपि न। तासां पक्षे विधिमात्रार्थत्वात्। अ
प्राप्तत्वेन निषेधासंभवाच्च। तस्मादुभयत्रविभाषार्थमिदं। विभाषाश्वेरित्यादौ एतदभावे यदि विधिमुखेन प्रवृत्तिस्त
र्हि पित्स्वेव विकल्पः स्यात्। किंतु तु नित्यमेव संप्रसारणं स्यात्। निषेधमुखेन प्रवृत्तौ कित्स्वेव प्रवर्त्तेत न पित्सु उभ

१२

यथाप्रवृत्तिस्तथैव रूपद्वयाभावभेदापत्तेश्चान्नाकास्य संज्ञाकरणे तु श्रुतक्रमानुरोधात्पूर्वं किंतु निषेधस्ततः किंद किंद्रूपे सर्वस्मिन्नलिटि एक
रूपं प्राप्ते सति पक्षे भवतीत्येकरूपेण विधिमुखेनैव विकल्पः। भाष्यकृतस्तु एवं हि द्विकोरन्तरं स्यामिसादावनुपपत्ति
र्विभाषापदाभावात्। इति शब्दस्य विभावे यत्रापि संबंधात् विभाषापदार्थः संज्ञेति तु न युक्तं अर्थसंज्ञात्वस्यादृष्टत्वात्। अ
र्थाद्विशब्दमात्रं संज्ञेत्यपि न युक्तं एकस्यार्थस्य सभाव न फलकानेकसंज्ञाकरणस्यानाकृत्तिः संज्ञेति ह द्विसंज्ञास्त्रस्यभा
ष्येणातिरस्कारात्। तस्मात्तत्र तद्व्याख्यानुसारेणोभयमुखेन प्रवृत्तिर्वाच्येति विभाषापदघटितेपि तथैवास्तु किं सूत्रेणेति जा
तिव्यक्तिपक्षयोरुभयोरपि तत्त्वं प्रत्याचख्युः। स्वरूपं। स्वरूपमित्यस्य बोध्यमिति शेषो व्याख्यानात्तदाह। संज्ञीति। शास्त्रे यदि
त्यादौ किं कर्त्तव्यं तोपस्थितार्थस्य प्रत्ययेन पौर्वापर्यासंभवात् प्रातिपदिकादित्यनेनान्वयसंभवाच्च तदर्थकशब्दमात्रग्र
हणापत्तौ नियमार्थं सूत्रं। तत्र स्वशब्देनात्मीयत्वेनार्थमाह रूपशब्देन शब्दरूपमेतदुभयं संज्ञीत्यर्थः। तत्रार्थो न विशेष्य
उक्तयुक्तेः। किंतु शब्दविशेषणं एवं चार्थविशिष्टः शब्दः संज्ञीत्यर्थवद्ग्रहणपरिभाषासिद्धा। अत्र चार्थः कल्पितान्वयव्यति
रेककल्पितः प्रकृतिप्रत्ययादिबोध्यः शास्त्रीयोपि स च मुख्यः प्रसिद्धश्चेति गौणमुख्यन्यायोभिव्यक्तपदार्था ये इति न्यायश्च सि
द्धः। अत एवेयं विशिष्टरूपोपादाने एवेदं सूत्रं च। तत्रैवार्थोपस्थितेस्तत्रैव नियमप्रसक्तेश्च न तु वर्णग्रहणे इत्याकरे स्पष्टं। दा
धाध्वित्यस्य हलघोरित्यादौ चारिर्थ्यो नोपसर्गघोरित्यादौ स्वरूपमित्यनेन न परत्वाद्बाधनं कावारणार्थमन्नाष्टसंज्ञेति नात्र
षष्ठी तत्पुरुषः कर्मसंज्ञादेरर्थसंज्ञात्वेन निषेधाप्रवृत्तौ कर्मण्यणित्यादौ स्वरूपग्रहणापत्तेः। किंतु सप्तमीतत्पुरुषः शब्दपदे

प्रशे नचात्राख्यातं तदाह। चाद्यन्तावित्येति। भाष्ये तु अर्थकार्यस्य बाधे पुपस्थितत्वाच्छाब्द इत्यादौ तत्र ज्ञानबोधे प्रकारतया भासमानस्यारा
१८ ति२ ज्ञस्य शब्दस्यैव ग्रहणं भविष्यतीत्यर्थसूत्रं। उपस्थितार्थत्यागे मानाभावेन तस्य विशेषणतयान्वये संभवेनार्थवत्परिभाषापि सिद्धाल
क्ष्यानुसारात्तत्त्वतंज्ञाकरणे ज्ञानरूपप्रकरणाच्च षांत संख्यावाचकषष्ठ्याद्यस्य षट्संज्ञाकरणे नत्राष्टन्ना स्त्रीयसंज्ञायां
स्वरूपाग्रहणज्ञापनाच्चोपसर्गे घोरित्यादावदोषेणात्राष्टसंज्ञेत्यपि बोध्यमित्यफक्कं। अत एव जनपदापत्यपञ्चदेवतादिशब्दे
षु नदोषो। अत एव वृद्धादिषु विशेषाणां ग्रहणं स्वे पुष इत्यत्र पर्यायाणां विशेषाणां स्वरूपस्य च ग्रहणं सभा राजेत्यत्र पर्याया
णामेव ग्रहणं पत्तिमत्स्यमृगान्हंतीत्यादौ मृगपक्षिणोः पर्यायाणां विशेषाणां स्वरूपस्य च ग्रहणं मत्स्यपदेन स्वरूपस्य विशे
षाणां मीनरूपपर्यायस्य च ग्रहणं सिध्यति। अन्यथा तदर्थं यत्नः कर्तव्यः। परेश्च घांकयोरित्यत्र घग्रहणेन स्वरूपग्रहणं नदी
घोर्ल्मासीत्यत्र नदीपदे न स्वरूपग्रहणं च सिध्यति। तन्त्रानुसारिव्याख्यानेन च ममसर्वेष्टसिद्धिः ज्ञापकपक्षेपि ज्ञापकसिद्ध
स्यासार्वत्रिकत्वान्न दोषः अत एव भगवता ज्ञापकेन सिद्धं वचनं प्रत्याख्यातमिति दिक्। येन विधिर्येनेति करणे तृतीया विधिरि
ति भावे क्तिः कर्मत्वविधे यं कर्त्ताचार्यः प्रसिद्धत्वाल्लभ्यत एव। यत्तु करणं कर्तृपरतंत्रमिति तृतीयया पारतंत्र्यं लक्ष्यते
तच्च शब्दानां विशेषणत्वेनेति विशेषणमिति लभ्यमिति तन्न सुप्विभक्तौ न लक्षणे तस्य सर्वसंमतत्वात्। किंच क्रुनाद्येषां
प्रत्ययानामन्येषां वा शब्दानामर्थविधानं कृतं शास्त्रेण तेषामन्यत्रार्थे तदर्थं वा येषां लक्षणयापि साधुत्वाभावस्य प्रसंगः युयो
गादित्यादिभाष्यतो लाभात्। करणस्य व्यापारवत्त्वनियमाद्येषांच व्यापाराभावाद्विशेषणमेवात्र करणं तृतीयांते नो

चतेतस्य चेतरव्यावृत्तिकरणमेव व्यापारः। तदुक्तं भाष्ये येनेति करण एषा तृतीयान्येन चान्यस्य विधिर्भवति यथा चैत्रस्य सं
यामं दत्त्वाश्वादिभिर्विधत्ते एवमचो यदिति अचा धातोर्यतं विधत्ते इति। अनेन चान्यस्मैतत्तेनेमयस्य कार्यं यस्मिन्परतश्चतयो
र्करणत्वं दर्शितं। अन्यस्यात्यन्तमस्मिन्नित्यस्यापुपलक्षणं तत्र शास्त्रोपस्थिति विशेष्यस्य तादृशं विशेषणमेवत्तदंतशब्दा
र्थिकं। कचित्तु तिगमके ऽतादृशं शब्दरूपं विशेष्यमादायापि तदंतविधिः तच्चांतरंगत्वात्समानाधिकरणमेव। तत्रत
त५ दंतविधौ सति बोधविशेषणत्वयोग्यताप्येतत्सूक्तौ निमित्तं अत एवेन कृदित्यादौ इनंतेत्तरंतविधिर्न ह्यौ नंगमित्यन्वयो भ —
वतितदंतस्येत्यस्य तदंतशब्दस्येत्यर्थः। नन्वेवमेरजित्यत्र यस्त्र न स्यादत आह। स्वसंचेति। स्वमित्यनुवृत्तं षष्ठ्या विप त६
त७ रिणमत इति भावः स्वंरूपमित्यस्य प्रत्याख्यानेतु दंतस्य चेति पा ल्यमिति बोध्यं। समासप्रेति। विशेषणविशेष्य
भावव्यत्यासे तात्पर्यग्राहकमिदं। एवं द्वितीया श्रितेत्यादौ श्रितादयोऽधिकाप्राप्तसमर्थेरित्यस्य विशेष्यभूतार
ति न तदंतविधिः तस्य तस्य कृतिकिं लक्षणयासुपेत्यनेनान्वयः तेन कुशं परमश्रित इत्यत्र न समासः नडादिभ्यः फ
गित्यादावपि नडादिविशेष्यं प्रातिपदिकं विशेषणमिति सोत्रनाडिरित्यत्र न फक्। उगिदिति तिमाति भवती
त्यत्रोगित इत्येतिङीप्। प्राप्तिरित्य च तदन्तस्य सिद्धः। एवं चोक्तनिषेधः प्रत्ययांशो गृह्यमाणप्रातिपदिकविषये
प्रत्ययविधिविषये ऽगृह्यमाणप्रातिपदिके न तदंतविधिर्नास्ती तेनेनैकवाक्यत्वलाभाद्गुणिद्धर्ष्येति त्वेकदेशा
नुवाद इति बोध्यं। अत एव च वनोरचेत्यादौ प्रत्ययग्रहणेन तदंतग्रहणमित्यस्य नायं निषेध इति दिक्। वि॰ रामः।

न॰शे
५९

नायेघञ्‌। शब्दानुशासनप्रस्तावादाह। वर्णानामिति। उच्चारणाभावइत्यर्थः। सचव्याख्यानात्‌। किंचिद्वर्णोच्चारणानंतरका
लिकएवग्राह्यते। प्रदेशाश्चावसानइत्यादयः। अभावस्यापिबुधिकृतंपौर्वापर्यंवर्णवत्‌। परशब्दोनान्यार्थोन्यत्वस्याव्यभि
चरितत्वादतआह। अविरामइति। स्वभावसिद्धार्धमात्रातिरिक्तकालव्यवायेनरहितः। तेनतद्व्यवायेनवाक्यो
च्चारणेसंहितासंज्ञा। संनिकर्षस्त्वप्रायः परेण केत्स्वेवेत्यपि। अतएवावसानकार्याणांसंहिताधिकारेपाठः। नचावसा
नसंज्ञयापरत्वेसावकाशयाः संहितासंज्ञायाः सत्यपिसंभवेबाधनंभवतीतिन्यायेनविषयभेदेपिबाध ःस्यादि
तितदसंगतिरेवेतिवाच्यं। तदधिकारेतेषांपाठेनाकडारसूत्रस्यत्वयाश्रीयसंज्ञामात्रविषयत्वकल्पनात्‌। एतेन
मतथालोकेपिसत्वात्‌। तदुक्तंवार्तिककृता संहितावसानयोर्लोकविदितत्वादिति। नचावसानकार्येषुसंहिताधि
कारासंबंधएवास्त्वग्रेचमंडूकप्लुतिरस्त्विति वाच्यं। तस्याप्युपपत्तौमंडूकानुवृत्तेरयुक्तत्वात्‌। ध्वनितंचेदंविस
र्जनीयस्यसइतिसूत्रेभाष्ये। सन्निकर्षः सामीप्यं। सुप्तिङ्‌। सुबितिसुपः पकारेणप्रत्याहारोव्याख्यानात्‌। यद्यपि
स्तययहणेनतदंतग्रहणमित्युक्तं। ग्राह्यरूपविशेष्यमादायतदंतग्रहणसिद्धं। प्रत्ययेनस्वकस्वयवकसमुदाय प्र४
स्यादेवान्तविशेषणत्वेन
तदंतविधिरितिनयुक्तं। इत्यानित्यादौतस्यतादृशसमुदायेनव्यभिचारेणान्वेपासंभवात्‌। आदिशब्दस्यसत्राद्येनन्याद्य।
तथापिसंज्ञाविधौप्रत्ययग्रहणेतदंतग्रहणाभावज्ञापनार्थमंतग्रहणं। तेनघसंज्ञातरतमयोरेवनतदंतस्यतेन

गौरिवाग्रणीनरिरित्यत्रनकप्‌। एतन्निषेधसामर्थ्यादेवप्रदेशेष्वपिनतदंतविधिः। नचज्ञापितेपियथार्थ्य। पदमदेशेप्रत्ययग्र
हणेतदंतग्रहणेनैवसिद्धेरितिवाच्यं। पदत्वस्यप्रकृतिसाधारणतयापदग्रहणेप्रत्ययग्रहणस्यैवाभावात्‌। यस्मात्प्रत्यय
विधिरित्याद्यनुवृत्तेः पदसमुदायस्यनपदत्वं। इत्यानित्यादौयस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादितद्विधितांतत्वंव्यपदेशिवद्भावेन
बोध्यं। तेनाग्नीस्त्रीयस्यापेकाद्येदिरतिदेशात्‌। विशिष्टनिष्टव्यवहारनिमित्तकार्यविधौ असंहायेपिकर्तव्यानीतिद
र्यात्‌। अतएवयन्मात्रमित्यादौवत्वंतात्पर्यं इतिमात्रचसिद्धिः। हरिषुइत्यादौसास्तुनैवंपदत्वेइलिसर्वंयामिति निर्देशो
नससंज्ञायेतदप्रवृत्तेः। मित्रौचत्वारएकाचइतिभाष्यंत्वभ्युपेत्यवादेनध्वनितंचेदमादेशव्यपदेशोतास्यनुदात्तेदित्या
दौभाष्येतत्र हिठोकृत इत्योकारस्यहतइत्यादावकारस्यैजंतोपदेशात्वनकारांतोपदेशत्वंच पदेशिवद्भावेना
शोकार्यवताव्यपदेशिवद्भाव इत्युक्तं। योवर्णोऽर्थवान्‌ तेनव्यपदेशिवद्भावः वर्णस्यार्थवत्त्वेयायेसादावसत्त्वा
येएवनतुप्रकृतेइतितदर्थः। एवंचैकस्मिन्नित्यस्यार्थवत्वेतत्वेनोक्तइतिदिक्‌। हलोनंतराः संयोगः इतंदंड यंताभि
नत्रसमुदायेनतदंडनवतत्समुदायस्यैवसंज्ञानप्रत्येकं। अनंतरा इत्युक्तेष्व। तस्यविशेषणतायाएवौचित्यात्‌। य
त्तुसंपुल्लतेवर्णायत्रेत्यन्वर्थसंज्ञाबलात्प्रत्येकंसंज्ञेतितन्न। घटपटौसंयुज्येतेयत्रेत्यादौसंयुज्यमानपदार्था
५२ तिरिक्तस्यैवान्यदार्थतयाप्रतीतिर्युक्तत्वेनतदतिरिक्ततत्वघटितपदवाक्यरूपसमुदायस्यसंज्ञापत्तावनिष्टाप
त्तेः मरुतसंज्ञाबुधाचामनुरोधाद्‌। तेनसुदृषत्प्रातीत्यत्र संयो गांतलोपेनेत्य न्यत्रविस्तरः। हल इति बहुवचनं सौ

२० त्रं यद्यादेलोपश्च हलम्ब्येसेकत्रो षः। स्वरितात्संहितायामिति सूत्रेनुदात्तानामिति पदेतत्पर्येकदेशस्य भाष्यकरणात्तेनद्वयो
रपीतिनिर्दिष्टत्वात्। गुरोश्च हलइत्यप्रत्ययः सिध्यति यत्रापि बहवः श्लिष्टाः तत्रापि द्वयोर्वर्णयोरेव नबहूनामेव। ऊलिप
रेसंयोगादिलोपविधानात् बहूनामपी सपिंडिसमेवफलाभावात्। तत्रतत्त्रांगपदधात्वबयवसंयोगस्येवाश्रयणे
नतादृशस्यचत्रयाणां संयोगस्याभावादिति भा ष्येस्पष्टं। आनंतर्यं व्यवधानाभावो व्यवधानंच विजातीयेनैवे
ति न्यायेना ष्टानमिरिति। अत्र कुत्वं न्याय्यं। अतएव हयवरट्सूत्रेचोद्यमिति भाष्यप्रयोगे कुत्वं दृश्यते स्वरैरव्यव
हिताद्विवित्युच्यिता वृत्तिः हलः किंतितउदेवअत्र गुरोरिति प्लुतः स्यात्। अनंतराः किं इष्टुर्स। अत्र सकारमकारयोः
७गुणस्तु संयोगत्वेस्कोरिलोपः स्यात्। संयोगेगुरु। मित्तेत्यादौ क्नोः किन्तु सामर्थ्येन भूतपूर्वलघूपधग्रहणाद्बोध्यः। इतिसंज्ञेति॥
प्रथमाध्यायस्यानां संधिकार्योपयोगिनीनां संज्ञानां प्रकरणमिति समाप्तमित्यर्थः। तेनात्रेडितप्रगृह्यभसंज्ञालोपसंज्ञा
नुपन्यासेपिनक्षतिः। अनुक्तयाद्युपन्यासस्तु प्रासंगिकः॥ इतिसंज्ञाप्रकरणम्॥ इकोगुणः॥ परिभाषेयं व्याख्यानात्। गु
णवृद्धिशब्दाभ्यामिति। गुणवृद्धिग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे पुनर्गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यादिति भावः। अनुवर्त्तमानंच संज्ञिपर
मेवस्यात् संज्ञाकरणेनान्यत्र संज्ञिपरत्वात्। यद्यातदप्यनुवर्त्यगुणोवृद्धिरितियोजनयैवतल्लाभः। स्यादिष्विति सूत्रेऽ
नुवृत्तपदस्य संज्ञापरताया एवदृष्टत्वात्। ष्णांतेतिसूत्रेसंख्यापदस्यतत्संज्ञत्वासंभवादर्थपरत्वेतिबोध्यं। लक्षणप्रतिपदो
क्तपरिभाषयानुनात्रनिर्वाहः। तत्र प्रतिपदोक्तस्येत्यस्य साक्षादुच्चारितस्येति साक्षात्तत्तच्छब्दानुवादेन विहितस्येतिवा

र्थात्। ध्वनितंचेदमत्रैवभाष्येऽस्याश्च विधेयसमर्पकगुणवृद्धिपदश्रुतिर्लिंगं तदाह। विधीयतेइति। अतएवातोगुणेवृद्धिर्यस्येत्यादौनदो
षः। एतेनशब्दपरयोः पूर्वयोर्गुणवृद्धिपदयोरनुवृत्त्यायत्रतेपदेतत्रेदमुपतिष्ठतेइत्यर्थेनत्यदादीनामइत्यादिव्यावृत्तोक्षिद्धायामित्यु
णवृद्धीतिव्यर्थमित्यपास्तम्। एतन्मूलकएव विधौपरिभाषोपतिष्ठतेनानुवादेइत्युद्घोषः। एवंचपरोपस्थापकपरिभाषाविषयेविधीयतइत्य
स्येवाध्याहारोबोध्यः। एवंतस्मिन्निति निर्दिष्टेषष्ठीस्थानेइत्यादेरनुवादे प्रवृत्तिः। तेनप्रत्ययस्याल्कोत्पूर्वस्योदात्तस्वरितयोर्यणइत्या
दौनदोषः। उरीचामातः स्थानेइतिस्थानेग्रहणंतुस्पष्टार्थमेव। तत्रविधेयाकेप्रथमायाविधेयविभक्तित्वेनतदंतस्यविधेयसमर्पकत्वे
निर्णयः। अतएवगुणादिपदानामिकूपदोपस्थापनेनचरितार्थानामपिवाक्यार्थान्वयित्वा। तदर्थस्यतदनन्वयित्वेविधेयत्वाभावेनोप
स्थापकत्वस्यैवभंगापत्तेः। इयंचएधित्येत्यादौव्यंजनानांगुणव्यावृत्त्यर्थमिन्नमित्यादौनिषेधप्रवृत्तयेइग्लक्षणत्वसंपत्त्यर्थंचेतिदिक्॥
प्लुतश्चैवेति। ऊकालइतिसूत्राद्ध्रस्वदीर्घप्लुतइत्यजितिचानुवर्त्तते। ह्रस्वेत्यादिपदंचतत्तीययाविपरिणतमितिभावः। तेनदिवउदित्यन
त्राविभक्तावित्यादावेतदनुपस्थितिः। शोधंप्राग्वत्। आद्यंतौ। यद्यप्यत्रमिलितस्यनैकत्रान्वयइतिद्वंद्वेनप्राप्नोतितथापिसमूहयोरन्व
यबोधोत्तरंयथासंख्यमितिसूत्रारंभसामर्थ्यात्पुनःप्रत्येकान्वयः लोकेत्वेचंरीत्याप्रयोगोऽसाधुरेवेतिभाष्येस्पष्टम्। अत्रैवयथासंख्य
सूत्रोपन्यासोयुक्तः। इकोन्तेश्रूयमाणस्येत्यर्थः स्यप्रत्येकसंबंधः। पुरस्तादपवादन्यायेनस्थानेयोगत्वस्यायमपवादः। प्रत्ययपरत्वंतु
परत्वादमुंबाधतेतेनचरेसाद्यः परएवभवंति। अतएवयत्रैतदभावेस्थानषष्ठीसंभावनातत्रैवेदंप्रवर्त्ततेतदाह। यस्योक्तावित्ति॥
आद्यंतादिसावयवीयच्छब्दार्थः। यद्यासंख्यसिद्धमर्थमाहोइत्ताविति किं। इकूपर्यायिणाद्यंतयोर्माभूत्। मिरचो। अयंबाध्यसामान्य
चिंतयास्थानेयोगत्वप्रत्ययपरत्वयोरपवादः। स्थलइतिनिर्देशात्। निर्धारणेइति। यस्यसमुदायस्यमिहितस्तस्याचांमध्येइ
त्यर्थः। सोत्रमेकवचनमितिभावः। तस्यैवेति। यस्यविहितस्तस्यैवेत्यर्थः। अतएवसमुदायभक्तोनोत्सहतेऽवयवस्येगंततांविहंतु
मितिभाष्यंसंगच्छते। अंतावयवइति। पूर्वसूत्रात्समस्तमप्येतत्पदमेकदेशस्वरितत्वप्रतिज्ञाबलादनुवर्त्ततइतिभावः। मुंचतीत्यादि

ल॰शे॰ २१

विषयेतुफलाभावाद्योग्यत्वाच्चांतावयवद्वयंशास्त्रप्रवृत्तिः।परिभाषाणामनियमेनियमकारित्वादाह।अनिर्धारितेति।तेनोदुपधायाशो
हइत्यत्रस्थानेयोगत्वंन।उपधापदसंनिधानेनावयवषष्ठीत्वनिर्णयात्।स्थानेयोगेत्यस्यस्थानपदार्थनिरूपितसंबंधार्थिकेत्यर्थः।
स्थानेनयोगोयस्याइतिविग्रहेनिपातनात्।साधुत्वस्यभाष्येउक्तत्वात्।अस्तेरनंतरेइत्यादेरपि।अनंतरादिनिरूपितसंबंधेइत्येवार्थः।
षष्ठीमात्रोच्चारणेस्थानपदाध्याहारइत्यन्यत्रविस्तरः।प्रसंगइति।दर्भाणांस्थानेशरैःप्रस्तरितव्यमित्यादौतथादर्शनात्।भावेल्यु
ट्स्थानशब्दे।प्रसंगश्चसतिसंभवेऽर्थवतएवार्थप्रत्यायनार्थंशब्दप्रयोगात्।इकोयणचीत्यादेरप्यरकारघटितशब्दस्यार्थबो
धनायप्रसंगेतत्परयकारघटितःप्रयोक्तव्यइत्यर्थः।एकदिक्त्वादेश्चतेस्तुरिति।अतोनशब्दनित्यताहानिः।किंच।इकारबुद्धि
प्रसंगेयकारबुद्धिरित्यप्यर्थः।अतएवाचःपरस्मिन्नित्यादिसंगच्छते।स्पष्टंचेदंदाधाघ्विति सूत्रस्थानिवत्सूत्रयोर्भाष्ये।स्था
नेत।षष्ठीत्यनुवृत्त्यायत्रस्थानषष्ठीतत्रेदमुपतिष्ठतेइतिविधेयैकवाक्यतयैवास्यनियामकत्वंनतुविहितानांनियमः।भुक्तवंतमि
तिन्यायविरोधात्।फलितमाह।प्रसंगइति।सदृशतमइति।अर्थ्यात्प्राप्यमाणानांमध्यएव।अतएवगंगोदकमित्यादौत्रिमात्रेण।तम
पकिम्।वाग्घरिरित्यादौमहाप्राणत्वसाम्येनजायमानःपूर्वसवर्णोवर्गद्वितीयोमाभूत्।किंतुनादवान्महाप्राणश्चतुर्थोघएवयथा
स्यादिति।स्थानेंतरतमइतिसप्तम्यंतपाठस्तुदीर्घंचयणांचिंत्यादुष्टइतिभाष्यस्पष्टम्।यत्रानेकेति।स्थानेप्रकृतेएकदेशानु
वृत्त्यानुवर्त्तमानेपुनःस्थानेग्रहणंतृतीययाविपरिणामेनवाक्यभेदमाश्रित्यप्रसंगेसतिसंभवेस्थानतएवांतरतमइत्य
र्थमितिभावः। [illegible] स्थानतइति।स्थानेनेत्यर्थः।तत्रस्थानतइकोयणचीति।अर्थतस्त[illegible]ज्वक्रोष्टुरिति।इहक्रोष्टुशब्दस्या
नेपुंशब्दोनादेशः।गुणतस्तुवाग्घरिरित्यादौ।प्रमाणतोदसोमेरित्यादौ।तस्मिन्निति नि।अत्रतस्मिन्नितितुतत्रतस्मा
दितिसप्तम्यंतपंचम्यंतपदार्थकःस्वतंत्रस्यसर्वनाम्नोनिर्देशोव्याख्यानात्।बहुलक्ष्यसंस्कारानुरोधाच्च।नतुतत्तत्पदपरम

न्यथातस्मिन्नणिचतस्मान्ङसिचितस्मात्छसोनइत्यत्रैवप्रवर्त्तेयातां।सप्तमीतुसप्तम्यंतानांमेयत्वाद्यर्थत्वमितिबोधनायतद्बोध्या
र्थस्यनिर्दिष्टइत्यनेनसामानाधिकरण्यायच।इतिशब्दःपुनस्तस्यतदर्थपरत्वंबोधयति।निःशब्दोनैरंतर्यंदिशिस्वच्चारणे।एवं
चसप्तम्यंतार्थेऽव्यवहितोच्चारितेउपश्लिष्टस्यपूर्वस्यकार्यमितिवाच्योर्थः।एवंचैतत्परिभाषाद्वयोपस्थितौसप्तम्यंतपदस्य
पंचम्यंतपरस्यचार्थोलिंगं।अत्रसूत्रेउपश्लिष्टपदाध्याहारेणनिर्दिष्टइति।प्रोपश्लेषिकेऽधिकरणेसप्तम्येवोचिताउपपद
विभक्तेरितिन्यायात्।नतुसतिसप्तमीतितत्रचदीयतेइतिसूत्रेकैयटस्पष्टं।हलुक्रमादितिसूत्रेचकैयटःप्राहतस्मिन्नितिपरिभा
षायांसत्यांसप्तम्याश्रयणमशक्यमिति।उपश्लेषःसमीपवर्त्तित्वंतच्चवर्णयोर्बौद्धंद्रष्टव्यम्।एवमिकोयणचीत्यादावपी
यमेवेतिसंहितायामितिसूत्रेभाष्ये।तत्रोपश्लेषःपूर्वस्यैवपरस्याव्यवहितस्यैवव्यवहितस्यचेतिपूर्वस्यैवेतिनियमार्थमिदं।
अव्यवहितएवेतिच।अतएवलक्ष्यानुसारात्क्वचित्सतीत्यध्याहारात्सत्सप्तम्याश्रयणेनास्याःप्रवृत्तिरितिश्नान्नलोपइत्यत्रभाष्ये
उक्तं।अतएवकर्तृकर्मणोःकृतीत्यत्रनास्याःप्रवृत्तिःकृतिसतिश्रूयासत्यात्स्वस्त्यर्थकर्तृकर्मणोःषष्ठीतितदर्थात्।तस्मादिति
सूत्रेनिर्दिष्टइतिनिर्दिष्टादित्यर्थकंविभक्तिविपरिणामात्।साचोत्तरस्येतिदिग्योगलक्षणेतिदिग्योगलक्षणपंचम्यामेवरात्त
प्रवृत्तिः।उदःस्थाइत्यादौचोदइतिदिग्योगलक्षणपंचमी।तत्रानियतदिक्शब्दाध्याहारेप्रशक्तेपरशब्दस्यैवाध्याहारइतितस्मा
दित्यनेननियम्यते।अव्यवहितोच्चारितात्पंचम्यंतात्परस्येतितदर्थस्तत्फलितमाह।सप्तमीनिर्देशेनेत्यादि।यदितु।अर्द्धमात्राधि
ककालेनवर्णांतरेणाव्यवधानेउपश्लेषएवनेत्युच्यतेतदानिर्दिष्टपदंसंहिताधिकारश्चविफलइतिसंहितायामितिसूत्रेभा
ष्येस्पष्टम्।अवग्रहेचसंप्रदायएवमुच्चारणमिति।आनङादिविषये।आदेशोत्तरमेवावग्रहोन्यत्रतुततःप्राक्।अकृतव्यूहपरिभा
षात्वनित्यानास्त्येववा।नलक्षणेनपदकाराअनुवर्त्याःपदकारैर्नामलक्षणमनुवर्त्यमितिहिभाष्येणतदनुरोधेनशास्त्रासंकोच

न.शे.
२२

स्यथाश्चकरणाभावस्य च स्पष्टमुक्तत्वाच्च। एतेन संहिताधिकारस्थहरिर्भूर्भानामर्द्धमात्राधिककालव्यवायेप्रवृत्तिज्ञापनार्थं। तेनाम्नाविस्मृ
ह्यास्त्ववग्रहे प्रानन्दारिरिति सिद्धिरित्यपास्तं। प्रत्ययः परश्चेत्याद्येतु तत्तदंशविकलानत्वादिति परिभाषाप्रवर्त्तते तेन प्रत्ययाः प्रत्ययविहि
ताः। अत एव क्षुब्धस्विपरे पि व्यवहिताश्चेति सूत्रं सार्थकं। आगमविधावप्यानमुगित्याद्येतस्मिन्निति परिभाषया पूर्वस्यैव धिःचनिर्द
यः। अत एवात्र पूर्वस्येत्यादिन स्थानषष्ठी। तत्तद्विधिभिरेव संबंधस्य नित्यत्वेन षष्ठीस्थानद्वयस्याप्रवृत्तेः। गाङ्कुटादिभ्यद्वया
श्रवपिषष्ठ्यंशविकलैतत्परिभाषाप्रवृत्तिर्बोध्या। परिभाषाणां नियमत्वं तु यदि परिभाषासूत्रं नस्यात्तदाव्यवहितादावपि प्रवृत्तिः
स्यादित्येतावतेति दिक्। अलोन्त्यस्य। षष्ठीस्थानेद्वयनुवर्त्तते तदाह। षष्ठीत्यादि। स्थाने विधीयमानः स्थानषष्ठीनिर्दिष्टस्य
स्येत्यर्थः। स्थानेद्वत्यादि किं। इदूत्व रुकारात्पूर्वो माभूदिति। अन्त्यस्येति साहचर्यादलइति षष्ठ्यंतमंत्यस्याल इत्यर्थः। अल इति
तिकिम्। पदस्येति विधीयमानं वसुस्रंस्विति दत्वं स्वनडुहामित्याद्यवं त्यस्य पदस्य माभूत्। स्थाने विधीयमान इति प्रत्यास
त्तिलभ्यं। एवं चालएवेति अन्त्यस्यैवेति नियमद्वयमत्र। अल्समुदायोत्तरं स्थानषष्ठ्यस्या लिंगं। अत एवेतोदित्यादौ नास्याः
प्रवृत्तिः पथ्यादीनामित्यस्यावयवषष्ठीत्वादितद्वयस्याल्समुदायोत्तरत्वाभावाच्च। ङिच्च। अनेकाल्सूर्यमिदं। आदेरिति।
आदेरल इत्यर्थः। तेन दीपमित्यादौ पांतसमुदायस्थाने त्वं। अत्र परस्येत्यनुवर्त्तते तेन परबोधकशब्देन यत्र परस्य स्थाने विधानं
तत्रैवेदं। तेन नितं ङितः इदम्यादौ न दोषः तत्र विकरणव्यवधाने प्रवृत्तये धातोरित्यस्याविहितविशेषणत्वात्। अनेकाल्शित्सर्व।।
शिन्न उदाहरणं। इदमइश्। ननु शकारोच्चारणसामर्थ्यादेव तत्पूर्वानेकाल्त्वमादाय सर्वादेशत्वसिद्धेः शिदिति व्यर्थं। किंच
सानुबंधकनिर्दिष्टे यथा नालः स्यानित्वं भोभगो इति सूत्रे भाष्येउक्तं तथादेशत्वमपि स्तन्नोपात्तस्यैवेति तद्व्यर्थ विधौ निर्दिष्टो २२

येनेकाल्त्वमस्येति सूत्रार्थः। उद्देश्यतावच्छेदकत्वविधेयताविषयताबोधविषयतानुबंधविनिर्मुक्तस्येति नागुदित्सूत्र
भाष्यविरोधः। धसोरिति लोपस्य लोपो यीति प्रकृते पुनर्लोपग्रहणसामर्थ्यात्सर्वादेशत्वसिद्धिः अनुबंधानामनेकांतत्वमेव न्याय्यमित्युक्त
मिति चेन्न। नानुबंधकृतमनेकाल्त्वमिति ज्ञापनेन चारितार्थ्यात् तेन दिव औदित्यादौ नानसर्वादेशत्वं अस्य च यथैतत् ज्ञानं तथा वक्ष्यते।
नानेकाल्शिदिति तु नोक्तं। अनंतरस्येति न्यायेनादेः परस्येत्यस्यैव निषेधापत्तेः। परत्वादिति। आदेः परस्येत्यस्यावकाशः द्व्यंतरु
पसर्गेभ्योपईत् द्वीपं शित्सर्वस्येत्यस्य इदम इश् एवमतोभिस इत्यादिविषयेनेकाल्शित्वेनादेः परस्येति परत्वाद्बाध्यते। एतेन ङिच्चेत्यत्र ङिदेवा
नेकाल्त्वमस्येति नियमेन सिद्धे नेकाल्ग्रहणं व्यर्थमित्यपास्तं। स्वरितेनाधिकारः। इत्थंभूतलक्षणे तृतीया तज्ज्ञाप्योधिकारो विनियोग इत्यर्थः।
स्वरितत्वं चेदं दोषविशेषरूपमज्झल्साधारणं। स्वरूपमधिक्रियमाणपदघटकाज्झ्युच्चारितत्वानुनासिक्यवत्प्रतिज्ञागम्यं
विनियोगश्च प्रायेणोत्तरत्रोपस्थितिः क्वचित्पूर्वत्रापि कियद्दूरमधिकार इत्यत्रास्ति गमकं व्याख्यानमेव शरणं। किंच स्वरिते
नाधिकारगतिः तेन गोस्त्रियोरित्यादौ स्याधिकारस्य प्रत्ययग्रहणमित्याद्याकरादवसेयं। एतेन व्याख्यानादेव निवृत्तिवदनुवृत्ति
रपि भविष्यति अत्राकांक्षायां लुसत्यामप्युत्कलनाया अन्याय्यत्वाच्छ्रुतापेक्षणस्य माव्यत्वाच्च किं तज्ज्ञेलेसपासंज्ञ एवेदं
भाष्ये। परनित्येति। परं विप्रतिषेधसूत्राद्बलवत्। निमित्तकलाकृतप्रसंगित्वद्विपरीतमनित्यं तत्रोल्क्तलाभावकस्याभावक
स्याभावस्य नापेक्षायांल्क्तिलाभावकस्यैवतत्लकल्लंनयुक्तमितित्तस्य बलवत्त्वे बीजं। अंतर्मध्ये बहिरंगशास्त्रीयनिमित्तसमुदा
यमध्ये अंतर्भूताअंगानिमित्तानि यस्य तदंतरंगं। तदीयनिमित्तसमुदायानंतर्भूतांगकं बहिरंगं। तस्य बलवत्त्वे बीजमाह।

न्या॰ शे॰
२२

सिद्धमिति। इयं च वाहऊठ् सूत्रे ज्ञापिता यद्यपि प्रत्यंगवर्ती लोके दृश्यते मनुष्यो यं प्रातरुत्थाय प्रथमं शरीरकार्याणि करोति ततः
ततः सुहृदां ततः संबंधिनामिति न्याय मूलकत्वमस्य अचः परस्मिन्निति भाष्येऽ उक्तं तथापि तेन न्यायेन युगपत्प्राप्तिविषये
नैवास्याज्ञापकेन तु सर्वविषयता बोध्यत इति वाहऊठ् सूत्रेके यट स्पष्टं। अन्यथा वाहः संप्रसारणे सर्वरूपे च कृते एत्या
श्रये गुणे वृद्धिरेचीति वृद्धौ प्रष्ठौह इत्यादि सिद्धावूठ् विधानं व्यर्थं स्यात्। नाज्ञानंतर्य परिभाषा तु नास्त्येवेति नाथजं इंद्रप्रमि
त्यादौ दोष इति परिभाषेंदुशेखरे विस्तरः। अपवाद स्तु वचनप्रामाण्याद्बलवान्। अकृतेति। न कृतो विशिष्टऊठ् स्तत्कोनि
मित्तविनाशो पि कार्यस्थितिरूपः यथा दंडविनाशेपि घटस्थितिः सयै स्ते इत्यर्थं स्तदाह निमित्तमित्यादि। तत्र युक्तं
कार्यं। जातमपि न कुर्वंति नोच्चारणं यंतीत्यर्थ इतिकेयदादयः। अत्रेतु व्यूढोंतरंगत्वात्रं वहिरंगापोहत रूपत्वा
त्। निमि। तं विना शंदृष्ट्वा पूर्वमपि न कुर्वंतीत्यर्थ इत्याहुः। इयं परिभाषा निष्फलानिर्मूलेति परिभाषेंदुशे
खरे निरूपितम्। इति परिभाषाप्रकरणं॥ स्यादिति॥

२३

महाबाकोन

कार्यशब्दवारेद्दं। संहितायां विषय इति। कार्यिनिमित्तयोः संहितायां विषयभूतायामित्यर्थः। स्थानत इति। इदं यथासंख्यसूत्रे भाष्ये
स्पष्टं। जातिपक्षे यथासंख्येनापि निर्वाह इति स्थानेंतरतमसूत्रे भाष्ये स्पष्टं। अनुनासिकस्थानेपि निरनुनासिक एव विधीयमान
त्वेन सवर्णग्राहकत्वात्। गुणभेदकत्वपक्षेपि न विधेयात् विषये री घोरीना मिगादिपदे रूपसिद्धि तये प्रत्याहारेषु जातिपक्ष एवेत्यपु
दित्सूत्रभाष्ये स्पष्टं। अत एव सर्वत्र कारादीनां कल्वादिसिद्धिर्वादय इत्यादि निर्देशादयश्च जात्याश्रयणमानमितिदिक्। व्याकरणस्य
साधनुशासनत्वं तु शब्दनित्यतापक्षे शब्दानां सिद्धत्वेन शास्त्रवैयर्थ्यापत्या मजि प्रसंगेमार्जिः साधुर्भवतीत्यादि वृद्धिसंज्ञासूत्रादिस्थ
भाष्यप्रामाण्येन यदिह परिनिष्ठितेन ज्ञाप्यं तत्साधित्वयर्थापत्तिकल्प्य वा केन बोध्यं। कार्यशब्दवारे तु पूर्वभाष्योन्नीतादितात्पर्यवशा
त्कल्पनं बोध्यं। एतेन स्थानप्रमाणेभयां तारतम्ये ह्रस्वकारस्य रितार्थयण दीर्घकथं स्यादित्यपास्तं। स्थानत आंतर्यस्य सर्वतो बल
वत्वात्। स्थानेंतरतम इति सप्तम्यंतपाठस्य चेतत्दूषणे नैव भाष्ये दूषितत्वादिति भावः। वोविध्ययोर्ध्वनितं चेदमेओङ् सूत्रभाष्ये तदा
ह। देवास्त इति। सूत्रकृत्ताशाकल्यमते सर्वत्र द्वित्वाभावोक्तेरिति भावः। अवसाने द्वित्वसिद्धयेऽनचीति प्रसज्यप्रतिषेधस्तदाह। न
चीति। इदं द्वित्वं घास्वद्वित्ववद्धिः प्रयोग एव। परइत्यादेरध्याहृतोच्चारणक्रियानिरूपितकर्मषष्ठीत्वस्योचित्यात्। इतिधस्यति।
ननु द्वित्वे पूर्वधस्थाने जश्त्वनिष्पन्नदस्यापि। लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायात् विकारान्यत्वेन न लक्ष्यभेद इत्यन्यत्र प्रपंचितं। स्थान्या
देशयोर्भेदात् स्वरूपमित्युक्तेश्च तत्स्थानापन्नस्तद्धर्मं लभते यथा गुरोः स्थाने शिष्यो याज्यकुलानि र्गतस्यासनादीनि लभत
इति लोकन्यायेन स्थानिकार्यमादेशेन स्यादतः स्थानिवत्सूत्रं। ननु स्थान्यलेति। प्रत्यासत्तिन्याय सिद्धमिदं। आदेशस्य स्थानि
भूतोयोल्तत्स्थानिबंधी चयोल् तद्धर्मिधर्माश्रये इत्यर्थः। अत एव रेफस्थानिकविसर्गस्य रुशब्दत्वं न स्थानिवत्वेन तिभोभगोद
यत्र भाष्ये स्पष्टं। रुधातोर्द्वित्वेऽभ्यासस्योरदत्वेऽरित्यस्य रुत्सादिः शेषस्तु अरित्यस्य पुनः पूर्वाभ्यास इत्यनेनाभ्यासत्वात्तस्या
विद्विरुक्तधातुपूर्वभागत्वात्। प्रक्रियाज्ञानवतां तया ज्ञानस्य सुलभत्वात्। अत एव धिन्वंतीत्यादिविषये नऽकारस्त्यार्द्धधा

तुकत्वस्य वकारेऽपनातिदेशात्। यत्तु त्रेण निवृत्तये स्वविधावपि स्थानिवत्त्वम् परविधावितिन्यासेन साधितं भाष्ये तच्चिंत्यं कैयटेनोक्तम् ॥
असिद्धवत्सूत्रेण सिद्धस्यापनासनित्यादेस्तत्फलत्वेनोपन्यासात्। अस्यापि अचः पूर्वत्वविज्ञानादिति वार्तिके पंचमीसमासेन सिद्धेः
कैयटेनोक्तत्वाच्च प्रदीव्येत्यादौ चवलादिलक्षणगुणमन्न। स्थान्यत्विति युक्तेर्वभूविवेत्यादौ वलादिलक्षणेटू सिद्धिर्न हि तत्र वलादित्वं
स्थानितो लभ्यं किं तु स्वाश्रयमेव। यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तावतिदेशो गम्यते तस्य निमित्तस्य स्थान्यलसाधा
रणधर्मत्व एव निषेधप्रवृत्तेः प्रकृते चार्द्धधातुकत्ववैकल्यप्रयुक्ताऽप्राप्तिर्न तत्स्थान्यलसाधारणं यच्च तादृशावल्वघटितं
वलादित्वं न तद्वैकल्यप्रयुक्ताऽप्राप्तिरिति बोध्यं। अत्यासत्या च शास्त्रीयकार्य एव स्थानिवत्त्वं तेन नायकसिद्धिः। प्राधान्या
त्कार्यातिदेशोऽयं शास्त्रातिदेशस्तु कार्यातिदेशाद भिन्नरूपः तस्यापि कार्यफलकत्वादिति तच्च तत्सूत्रे कैयटः। भाष्येपि तत्रा
गशास्त्रातिदेशात्सिद्धमांगं यत्कार्यं तदतिदिश्यत इत्युक्त्या तयोरभिन्नरूपत्वं सूचितं तत्रानपेक्षितार्थसंनिधानकृतं च न्नि
मित्तरूपकार्यव्यवहार एवानेन। कार्यं तु स्वशास्त्रेणैवेति। अत एव रामायेत्यादौ स्थानिवत्त्वेन सुप्त्वात्सुपिचेति दीर्घ इति संगच्छ
ते। परिवीरित्यादौ परत्वाद्दीर्घ इति च संगच्छते। यद्वा किंचिन्निमित्तवैकल्ये पि दीर्घादिकार्यमनेन क्रियते तच्च कार्यं किं इत्या
कांक्षायां तत्स्वरूपनिर्णयस्य विधिशास्त्रमूलकत्वेन तद्देशेनैव परशास्त्रविहितं तत्स्वरूपं परत्वं तेषां बोध्यं। एतदेवाभिप्रेत्या
तिदिश्यमानकार्याणामुपदेश एव देश इत्यभियुक्ताः। अत्रायं पक्ष एव भाष्यसंमतः। अत एव स्थान्यल्विधिप्रतिषेधे
कुरु वधपिवां प्रतिषेधो वक्तव्य इत्येतदुपपादनावसरे स्थानिवद्भावादंगसंज्ञा स्वाश्रयं च लघूपधत्वादि तत्र लघूपधगुणादिः
प्राप्नोतीत्यादि भाष्योक्तिरिति बोध्यं। एवं यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तिस्तन्निमित्तातिरिक्तसर्वनिमित्तकत्व
मतिदेशस्यापि। अत एव स्ववद्भावेनातिदिष्टभत्वस्य वर्णाश्रयत्वमित्यादिव्यवहारः सर्वातिदेशोऽपि दं तु स्वयन्निमित्त
वैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तिस्तन्निमित्तं शास्त्रीयमेव प्रत्यासत्तेः स्थानिवदित्युक्ते संबंधिशब्दमहिम्नैवादेशलाभेऽपि आ

देशग्रहणं श्रौतस्थान्यादेशभावस्यैव ग्रहणमिति शंकावारणद्वारा एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादित्येषोऽर्थो न भवतीति गम्यते यस्मिन्नित्यत्ववारणाय सर्वे सर्वपदादेशा इति न्यायेन
कल्प्यमानस्य तेस्तु रित्यानुमानिकादेशस्य संग्रहार्थं तेन पचविरियादेः पदत्वसिद्धिरिति भाष्ये स्पष्टं। ननु तोऽस्तित्वमपि छिन्नपुच्छ
शुनिश्वत्वव्यवहारवल्लोकसिद्धन्यायेनैव सिद्धं तदुक्तं प्राग्दीव्यतोऽणिति सूत्रे भाष्ये दीव्यतिशब्दैकदेशदीव्य च्छब्दानुकरण
मिदमित्युक्त्वा किमर्थं विकृतनिर्देश एतदेव ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा एकदेशविकृतमनन्यवदिति। अत एवात्र
विकारोऽशास्त्रीयोपि। अत एव श्रायसशब्दादणं ताद्धिवचने श्रायसा चित्यत्र दक्षिणाकृतायां सांतस्यो गित्वेनानेन न्यायेनांगत
याप्राप्तानुमपूर्वसंबंधित्वेनाचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेन वारितोऽचः परस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये एतन्न्यायाना श्रयणेत्वंग
त्वमेव दुर्लभं अंतादिवत्सूत्रे भाष्यकैयटयोरपि गुगदकमित्यादावेकादेशोकृतेदकशब्दस्यानेन न्यायेनोदकशब्दत्वमा
श्रित्योदके केवल इति पूर्वपदांतोदात्तत्वमुक्तं शब्दानित्यत्वं तु रेखागवयन्यायेन समाधेयमनन्यवदित्यस्यान्यवन्नेत्यर्थः
तत्रान्यसादृश्यनिषेधेऽन्यत्वाभावः सुतरामिति चेन्न। धर्मस्यान्यथात्वे जातिव्यंजकभूयोवयवदर्शनाभावे तोत्तिवप्रतीतिन्ये
नानुपपादनात्। किंच तिङ्संज्ञायास्तिबादिसूत्रोपात्तपरिछिन्नपरिमाणनिष्ठतया परिछिन्नपरिमाणार्थवाचकशब्दानां
न्यूनेऽधिके वा शास्त्रव्यापारं विनाऽप्रवृत्तेर्येन विधिरिति सूत्रे गसंज्ञासूत्रे च भाष्ये उक्ततया तदभावात्। न्यूनाधिकत्वं च वै
रूप्यस्योपलक्षणं। न च तं दुलानित्यादौ स्थानिवद्भावेन प्रत्ययांतत्वेपि स्वतः प्रत्ययांतभिन्नत्वात्स्नातिपदिकत्वापत्तिरिति वा
च्यं। अतिदेशस्वभावेनातिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयकार्याभावात्। अत एव जहीत्यादौ जादेशस्यासिद्धवत्त्वे स्वाश्रयो हेर्लु
कन। सिद्धत्वासिद्धत्वयोर्विरोधात्। असिद्धवत्सूत्रं तु शाधीत्यादौ स्थानिप्रयुक्तधिभावसंपादनेन चरितार्थं। न चात्र प्रत्यय इत्यस्य प
र्युदासत्वे शास्त्रीयकार्याभावात्स्थानिवत्त्वं दुर्लभमिति वाच्यं। वेः स्कंदेरनिष्ठायामिति षत्वविधायके तिङंते षुपत्वाभावाया
वश्यकेन न्यायेन चानिष्ठायामिति पर्युदासेन दृत्यादिसंमतेन पर्युदासलभ्या शास्त्रीये पि शास्त्रतात्पर्यविषये शास्त्रीय

वदतिदेशबोधनात्। विस्कन्न इत्यादौ हि निष्ठानत्वस्य नित्यतया स्थानिवत्त्वेनैव निष्ठात्वस्य वक्तव्यत्वात्। तस्य प्रसज्य प्रतिषेध
त्वे तु तस्यानुसारिव्याख्यानादेवोक्तार्थसिद्धिरिति बोध्यं। केचित्तु भाष्ये तस्यानापन्ने तद्धर्मलाभस्य तत्कार्यस्य च लोकन्यायेनै
व सिद्धोयमतिदेशः स्वंरूपमित्येतच्छास्त्रसत्त्वाद् उक्तेः कार्यं वधो न स्यादितीत्युक्तं। एवं च स्वंरूपमिति शास्त्राविषये तेन सिद्धिरि
ति सूचितमेवं चाशास्त्रीयस्यापि धर्मस्यातिदेशो भवत्येवातिप्रसंगस्तु तस्यानुसारेण कचिल्लोकन्यायानाश्रयणेन परिहरणी
यो यदि प्राप्नोति। एवं च न कश्चिद्दोषः न पदान्तेति सूत्रे लुण्कुण इतिरित्युदाहरणाच्चैकचित्तदनाश्रयणं तत्र हि कणइयतेः क्विब्
तत्राल्लोपेतस्य स्थानिवत्त्वादुवङ् यणिवानादिशादचः पूर्वत्वे स्थानिद्वारके ग्रहमाणे ऊङ् न स्यादित्याहुः। अतएवार्थवत्सूत्रशेषे
अप्रत्यय इत्यस्य पर्युदासत्वमेवोक्तं भाष्ये। तत्र पक्षे च कांड इत्यत्र पूर्वोक्तवद्भावेन प्रत्ययांतभिन्नत्वाद्दोषः शंकितो न तु स्वाश्रया
प्रत्ययांतत्वेन। ह्रियोदीर्घादिति सूत्रे भाष्येपि अतिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयकार्याभाव इति स्फुटं तत्र हि द्विवइत्यत्रेयङ्
र्थं प्रकृतिवदतिदेशो स्वाद्यनुत्पत्तिमाशंक्यैवं तर्हि प्रातिदेशिकानां स्वाश्रयात्वं न निवर्त्तत इति समाधायातिदिश्यमानधर्म
विरुद्धस्वाश्रयनिवृत्तेरावश्यकत्वाभिप्रायेण थाप्येतन्नेत्याशंक्य निर्देशसामर्थ्याद्विभक्तिरित्युक्तं अप्रसिद्धवत्सूत्रे च यटे स्फु
टमेतत्। यत्तु गाङ्कुटादिसूत्रे भाष्ये स जिदतोस्त्यत्राकितीति पर्युदासास्ति सत्वदतीयत्र हलंताच्चेति किस्वासिद्धेप्यपि अमा
गममाशंक्य प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणेन समाहितं तत्तु वार्त्तिककृदुक्तमुपायांतरं बोध्यं। अनल्विधाविति विधिग्रहणाद्दला
श्रये विधावित्यर्थात् यत्र विधौ शब्दतः स्थानिस्थान्यवयवान्यतरोल्वृत्ति धर्मयत्तस्तेन तस्मात्तस्य तस्मिन्नसादेरित्यादिप्र
कारेण विशेष्यतया विशेषणतया वा आश्रयणं तत्र निषेधः व्यूढोरस्केन द्योर्घुभ्यां कद्धः प्रपच्येत्युदाहरणानि। शब्द
त इत्येतेरग्रहीत्यादावविटइरिइतिसिध्यति दीर्घविधावत्र चेट इति समुदायाश्रयणात्। अन्यथा टस्यानुबंधत्वादिका
रस्यैवोभयत्राश्रयणमित्यल्विधित्वं स्यात्। अत्र सूत्रे विशेषातिदेशोपि। अन्यथा इडरेरपिद्धः सत्वात्तवत्वासादित्वस्य

तद्विशेषधर्मत्वात् उपस्थितधर्मैस्तद्व्यापकधर्मैश्च विध्याकांक्षापूरणे सति तदतिरिक्तविशेषग्रहणे मानाभाव इत्येतन्न्यायमूलकेन सा
मान्यातिदेशे विशेषानतिदेशेन सिद्धे विशेषणतया साश्रयणे निषेध इत्येतत्प्रतिपादकस्यानल इत्येतत्प्रतिपादकस्यानल इत्ये
व सिद्धे कृत तस्य विधिग्रहणस्य वैयर्थ्यं स्यात्। हलादि क्ङिन्निमित्तके खप्रतिषेधकानल्यपीति लिंगाच्च अनुबंधकार्येत्वनल्वि
धाविति निषेधो न अनुबंधानामनेकांतत्वेपि शिष्टग्रहणेन तेषामल्व्यवहाराभावज्ञापनात् नानुबंधकृतमनेकाल्त्वमिति
ज्ञापयतीति भाष्येऽल्व्यवहाराभावबोधनद्वारेति शेषः। ध्वनितं चेदं क्ङिति च गाङ्लिटि हलः श्नः इति सूत्रेषु भाष्ये तत्राद्ये यासु
टो ङित्वचनान्ङिदादेशाङितो नेति ज्ञाप्यत इत्युक्तं द्वितीये गाङो ङित्वस्य सानुबंधकादेश इत्कार्याभावज्ञापकतोक्ता तृतीया
यादेशेषु पित्त्वासिध्यादूषितं च ज्ञापकं। अंत्ये शानचः शित्वस्य सार्वधातुकादेशे अनुबंधा स्थानिवत्त्वज्ञापकत्वमुक्तं उक्त
दूषणेरेव दूषितं च। अन्यथानल्विधाविति निषेधेन तत्वाद्याज्ञापकत्वासंगतिः तिबाद्यादेशेषु पित्वाद्यसिद्धिश्चेति बोध्यं।
अचः पर। आदेशग्रहणमनुवर्त्तते तदनुरोधाद्वद इति स्थानषष्ठी परस्मिन्नित्यादेशविशेषणं तदाह। परनिमित्त इत्यादि। अप
एवादेश इत्यर्थः तेन मरुत्तमाचष्टे मारयतीत्यादौ वृद्धिः अत्र सूत्रे प्रयोगयोर्वृ स्थानिक इत्यर्थः न तु सूत्रे स्थानित्वेनोपात्ताचस्था
दे निक इत्यर्थस्तेन णिलोपाद्येन स्थानिवत्त्वं सिध्यति। अतएव च ङूपरनि ह्रस्व हीसेण्यंताल्लिचि अपीवददित्यादि सिध्यथौ
निषेधः सार्थकः। अच इति किम्। आगत्य मलोपस्य स्थानिवत्त्वात् ह्रस्वस्येति तुग्न स्यात्। परस्मिन्निति किं। युवजानिः जि
ङः स्थानिवत्त्वेन यलोपो न स्यादिति। पूर्वविधाविति किं। नेधेयः निपूर्वाद्धाञः कि प्रत्यये आतो लोपे तस्य स्थानिवद्भावात् अ
चल्व्यपदेशाविरोधात्त्वाश्रयश्च व्यवनिवृत्तौ ढगनापत्तेरिति दिक्। अत्र स्थानिनि निमित्तेयद्भवति तदादेशेपि भवति स्थानि
नियन्न भवति तदादेशेपि नेति भावाभावयोरुभयोरप्यतिदेशः तत्र भावोदाहरणं निगाल्यते इति अभावोदाहरणं पटयति

इत्यादि। स्थानिनिमित्तकं भवत्यादेशानिमित्तकं नेति च तदर्थः लघूपधत्वसंपादनद्वारा लोपनिमित्तिका वृद्धिरित्याहुः। स्थानिभूतात्त्वचइ
ति। सूत्रे श्रवणाद्याख्यानाच्च तस्यैव पूर्वत्वविधित्वमिति भावः पूर्वविधावित्यस्य पूर्वसंबंधिन्येव शास्त्रविधेये कर्तव्य इत्यर्थस्तेन पूर्व
परयोर्विधौ न। तेनाद्दत्तुरित्यादौ स्थ...तानिमित्तगुणस्य सवर्णदीर्घेन स्थानिवत्त्वं वस्तुतोत्र पूर्वविधिशब्दे तत्र मेकस्योक्तोर्थः।
द्वितीये भावे किः संबंधसामान्यषष्ठ्यंतपूर्वशब्देन समासः विधिर्भवः पूर्वसंबंधिभावे तत्र स्थितौ स्थानिवदित्यर्थः अत एवैवं
यद्वित्यादौ यस्येति चेति लोपे तस्य स्थानिवत्त्वात्संनियोगशिष्टन्यायप्राप्तनिवृत्तिप्रतिबंधेन नकारस्थितिः अत एव वनपदांत
सूत्रे पञ्चेन्द्राण्यो देवतास्य पंचेंद्र इति लुकि न स्थानिवदित्यस्योदाहरणं दत्तं भाष्ये अन्यथा तत्र पूर्वत्विनदस्यस्य संबंधिनः क
स्य चिद्विधेयस्याभावात्स्थानिवत्त्वाप्राप्तिरेवेति तदसंगतिः स्पष्टैव प्रकृतसूत्रेपि भाष्ये कर्मसाधनस्य विधिशब्दस्योपादानेन
सर्वमिदं संगृहीतमिति भावसाधनो विज्ञास्यते पूर्वस्य विधानं प्रति पूर्वस्य भावं प्रति स्थानिवदिति उक्तं तत्र भावसाधन इत्यस्य
सोपीत्यर्थः पूर्वत्वं च व्यवहिताव्यवहितसाधारणं अव्यवहितस्य ग्रहणे मानाभावात्स्वरे निषेधाच्चैतेन पटयतीति सिद्धं प्रकृते च द्वि
त्व निषेधे स्थानिवत्त्वप्राप्तिः॥ न पदांत॥ अत्र द्विर्वचनसवर्णादिग्रहणं वतिषु टित्त्वान्यातिदेशानां त्रिपाद्यामपि प्रवृत्ति
बोधनार्थं तेन रामइत्यादौ विसर्गादिसिद्धिः अत्र विधिशब्दो भावसाधनः पदांतेत्यत्रांतशब्दश्चरमावयववाची कर्मषष्ठ्या
समासः तेनैषोपकृसतीत्यादावेतत्तदोरिति सुलोपोनद्वर्णः प्रात्तरिरूपं तत्र यणः स्थानिवत्त्वादुत्वे च न स्थानिवत् अनेन
निषेधात्स्यंचेदं भाष्य इति भाष्यप्रदीपयोर्निरूपितं। अत्र पदेंत इति सप्तमीसमासो भाष्येउक्तस्तेन प्रत्यासत्त्यापर
परस्यानादेशस्यैवानेन स्थानिवत्त्वनिषेध इति वतस्थानित्यादौ न दोषः न चैवमपि पूर्वत्रासिद्धीयेन स्थानिवदिति

निषेधोस्तु वरः पदेंत इत्यर्थेन तत्र स्थानिवत्त्वनिषेधव्यावृत्तिपर भाष्यप्रामाण्येन पूर्वत्रासिद्ध इत्यत्र पदचरमावयवविधा
यकातिरिक्तस्यैव त्रैपादिकस्य ग्रहणात् अत एव माहिष्मानित्यत्र जश्त्वं न। सूत्रे जश्पदेन झलां जशीत्यस्यैव ग्रहणं चरसंनि
हितस्यैव ग्रहणौचित्यात्। कार्यकालपक्षेपि त्रिपाद्यामंतरंगपरिभाषा न प्रवर्तत इति वक्ष्यत इति न तयास्य सिद्धिः गोचेत्या
दौ गतिकारकोपपदानामित्यस्यानित्यत्वेन सुबुत्पत्त्यनंतरमेव समासः उत्तरपदत्वे चेति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधश्च प्रत्या
सत्त्योत्तरपदस्य कार्यित्व एवेति न दोषः पदे इति पदत्वयोग्योपलक्षणं वा। अत्रेदं भाष्यमपि मानं। अत्र पदचरमावयवादि साधकः
प्रतिबंधकश्च स्थानिवद्भावो निषिध्यते विनिगमनाविरहात्। एतत्सूत्रभाष्यक्रमेण द्विःत्यादि सूत्रभाष्ये: पूर्वत्रासिद्धेन स्था
निवदित्यवस्थाप्यवरे यलोपस्वरदीर्घग्रहणवर्जं द्विर्वचनादि प्रत्याख्यातमिति संभवतो निषेध इति द्विर्वचनग्रहणात्पूर्वत्रा
सिद्ध इति निषेधाद्धेति भावः। इकार इति। स्थानत आंतर्यादिति भावः। अदर्शनं। स्थाने इति वर्तते प्रसंगे सतीति तदर्थस्तद
हा प्रसक्तस्येति। शास्त्रतोर्थतो वेति भावः। अत्र इदं शिष्टानसामान्ये तत्र ज्ञानस्यावर्जनीयत्वेन तत्सामग्र्यंतर्गता उच्चारणक
तासत्ता निषिध्यते तत्र प्रत्ययलोपे शास्त्रतोर्थतश्च प्रसक्तोच्चारणस्य लोपविधानेन तस्य तस्मिन्विषये नुत्पत्तेरवाच्या
ख्यानं प्रत्ययलक्षणार्थमिति बोध्यं अर्थस्येषा संज्ञा व्याख्यानात्यत्तु प्रसक्तस्येति किं ग्रामेति ष्टतीत्यादौ ल्यपलोप इति
पंचम्यापत्तेः अपत्तिचात्रल्यपोदर्शनं शास्त्रतोर्थतश्च न तत्प्रसक्तिरिति न दोष इति तन्न। तेन प्रत्यासत्त्या ल्यबंतार्थक
र्माधिकरणयोरेव पंचमीविधानेन तस्यात्राप्राप्तेः तत्त्वेतु अप्रत्ययवार्थत्वात्ल्यबंतस्य प्रसक्तिः तस्मात्प्रपुइत्यत्र क्विपोदर्शनस
त्वेन प्रत्ययलक्षणेन तु गापत्तिर्दोषः कस्त्र प्रत्ययेन प्रकृत्यापेक्षेयस्तु न अत्रैव प्रकृतिं विनातिदेशात: प्रत्ययज्ञानस

त्वेनव्यभिचारात्तदाक्षेपासंभवात् इतिपक्षे इतिविनिगमनाविरहादितिभावः। द्वित्वस्यत्रैपादिकत्वाच्चनयणोबहिरंगासिद्ध
त्वं। अतएवदध्यत्रेतिभाष्येउदाहृतं। धकारयकारयोरिति। तेनविसर्गादिद्वित्वेनाधिकोपिनक्षतिः। दधिमिति। द्विधत्वंत्र
क्रियायांबोध्यंएकस्याआकृतेश्चरितः प्रयोगोनद्वितीयस्याभविष्यतीतिकृत्वानुप्रयुज्यतइतिसूत्रभाष्योक्त
न्यायेनैकस्यद्वित्वेपरस्यतदभावोनुचितइतिनवाच्यं। सार्थकानेकविषयत्वेन्यायांगीकारात्। यत्रान्याकृतिकरणे
भिन्नार्थत्वसंभावनातद्विषयत्वाच्च। हलोयमामितिलोपेद्वित्वाभावेचैतदेवरूपं। नादिन्या। यरोनुनासिकइत्यतोयरइ
तिवर्त्ततेपुत्रशब्दस्येत्यवयवषष्ठी। आदिनीशब्देपरइतिचप्राधान्याद्यरएवविशेषणं। सूत्रेआदिनीतिङ्यंतानुकरणंलुप्तस
प्तमीकं अतएवतत्परेचेत्यस्यादिनीशब्दोयस्मात्परस्तत्रपरेइत्यर्थइतिहरदत्तोव्याख्यत्। अप्रज्ञातोमाधवोप्येवमेव। ईदृशाक्रोशा
स्यस्त्रीष्वेवदर्शनाच्च। आक्रोशोनिंदातदाह। पुत्रादिनीति। तादृशाक्रोशस्यस्त्रीष्वेवदर्शनादाह। पुत्रहतीति। अनचिचेति
सिद्धेपुत्रस्यतांतेचेद्धतजग्धयोरेवाक्रोशएवेतिनियमार्थमिदंसंयुक्तेष्विति। त्रिप्रभृतिष्वितिसूत्रेवर्णानांसजातीयाना
मिवग्रहणंपरस्परसाहचर्यात्तेनचतथाचः संभवंति अतएवाचोरहाभ्यामितिसार्थकं। निर्धारणेसप्तमी। अचइत्यनु
वर्त्ततेत्रिप्रभृतिसंयुक्तवर्णमध्येचः परस्परोद्वेवास्तइत्यर्थः। तेनेन्द्रःराष्ट्रमित्यत्रनकारषकारयोः प्राप्तद्वित्वस्यैवनि
षेधविकल्पः अनचिचसर्वत्रशाकल्यस्येत्येवसिद्धेइदंसूत्रद्वयंविकल्पस्यमतभेदेनाप्रसव्यवस्थाबोधनार्थमिति
बोध्यं। यरोनुनासिकइत्यत्तोवेत्यनुवृत्त्यानचीत्येवसिद्धेतुसूत्रत्रयमपितथेतिबोध्यं। अचोर। अचइतिश्रुतत्वा
द्व्याख्यानाच्चरहाभ्यांसंबध्यते। तस्मादित्युत्तरस्येत्येतल्लभ्यमाह। अचःपराभ्यामिति। वास्तइति। ऊयोहइत्यत्र

न्यतरस्यामित्यनु[illegible]तेरितिभावः। दीर्घादाचार्याणामित्युत्तरमनुस्वारस्ययथि। वापदांतस्यतोद्वेउदस्था। ऊयोहे। शश्छोटीति
इ सूत्रपाठोत्तरं[illegible]उपि। अभ्यासेचर्च। खरिचवावसाने। अणोप्रगृह्यस्येतिपंचसूत्र्याः प्रागितिभाष्यसंमतापाठ्यध्यायी। पाठेतु
वावसानेइत्यंतानुवृत्तिर्बोध्या। स्पष्टंचास्यवैकल्पिकत्वंलएसूत्रेभाष्ये। आदित्यइति। आदित्यशब्दोपत्यार्थेण्यन्ताद्देवतार्थेण्यः
यस्येतिचेत्यल्लोपेतेनयलोपः आपत्यस्यैतितुन। आपत्यस्याभावात्। हलइतिकिं शय्या। यमामितिकिं। आर्घ्णोत्। यमीतिकिं रामाभ्यां।
एचोयः। इचोचियएयवायावः अवावौयिप्रत्ययेइतिसूत्रयितुमुचितमित्याहुः यथासंख्यसूत्रलब्धमर्थमाह। क्रमादिति। उदात्तादिगुणयुक्तानाम
न्यगुणकव्यावृत्तिस्तुस्थानेन्तरतमपरिभाषयाबोध्या एतदेवाभिप्रेत्ययथासंख्यसूत्रेभाष्येप्रकृतेसूत्रेस्थानेन्तमसूत्रेण व्यवस्थोक्ता। संवृतावर्णस्य
संवृतावर्णोविवृतावर्णस्यविवृतावर्णइति। एतद्भाष्यप्रामाण्येनएओइत्यनयोरकारांशेसंवृतत्वंइतरांशेविवृतत्वंतदुपरागाच्चनसंवृतत्वस्यप
यग्रहणं। एओइत्यनयोरकारांशेपिविवृतत्वमेवेतिबोध्यं। तस्यलो। उपदेशेतिइत्यतइदित्यनुवृत्त्याविभक्तिविपरिणामेनचसिद्धेतस्यग्रहणं
सर्वलोपार्थंतेनजिगुइन्नामन्त्यस्यलोपोननानर्थकेइतिपरिभाषातुभाष्यप्रत्याख्यातेकेतिदिक्। नभवतीति। फलाभावादितिभावः। वांतो। येनवि
धिस्त्यस्यापवादभूतयातस्मान्ङ्चीत्याद्यर्थमावश्यिकयावाचनिकयायस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणइतिवार्त्तिककृदुक्तपरिभाषयालभ्यम
र्थमाह। यकारादाविति। ओदौतोरिति। ओदौतोरितिवक्तव्यमितिवार्त्तिकमूलाद्याख्यानादितिभावः। पूर्वसूत्रेवांतोप्रत्ययोरेवस्थानित्वनिर्णया
दितिस्थानेन्तरतमसूत्रस्यकैयटोक्तंतुनयुक्तं। वांतइत्यनायसूत्रपर्यालोचनस्यावश्यकत्वेपितद्वाक्यार्थपर्यालोचनेमानाभावात्। यथासंख्यसूत्रस्
यकारएवबोधोत्तरंतयोस्तत्वनिर्णयात्। अंतरतमपरिभाषयानिर्वाहेतुलक्ष्यपर्यालोचनकालेतन्निर्णयः अतएवपूर्वसूत्रेस्थानिविशेषलाभो
यथासंख्यसंबंधादिहतुनिमित्ताभावात्तल्लाभाभावइतिषष्ठेप्रकृतसूत्रेकैयटः। गव्यमिति। भव्याद्यलोपोन। यीतिकिं गोभ्यां प्रत्ययेकिं गोयानं।
ननुगव्यूतिरित्यत्रवस्यहलिसर्वेषामितिलोपः शाकल्यस्येतिवालोपःस्यादतआह। वांतइत्यत्रेति। नचविशेषविहितेनकार्यित्वेनलोपेवस्यानि
मित्तत्वबाधइतिवाच्यंनिमित्तत्वानाक्रांतविषयेकार्यित्वस्यचारितार्थ्यात्। तत्रकौण्डिन्यन्यायस्यानवकाशविषयोविधेयविषयश्चेतिस्पष्टत्
द्वित्वेघचामितिसूत्रेयद्विधायकेचभाष्ये अंत्येउत्तरयोर्विग्रहेणविशेषासंप्रत्ययान्नित्यग्रहणमनर्थकंक्रियासमभिहारेचनेतेभ्योयङ्नभवि

तव्यमिति भाष्यं चेन विशेषासंप्रत्ययादित्यनुकृष्यते ऽन्यथा तत्र कौंडिन्यन्यायेन सिद्धे विशेषासंप्रत्ययादित्यनुकर्षकचकारवैयर्थ्यापत्तिः
निरूपयिष्यते चेदं यङ्न्ते। तस्य च वार्त्तिके नुवृत्त्यापूतौ श्रूयमाणएव कारांत ऽपादेशाद्यर्थः सूत्रे तु न फलं गव्यादौ भत्वेन वांतस्य पदत्वाभा
वाद्वव्येस्वत एव तदभावाद्गौपाशब्दः गोशब्दादिभ्यः क्वनादावपिनः केंद्र इति नियमेन पूर्वस्य पदत्वाभावात्। एवं तर्हि वार्त्तिक एव प्रश्लेष
उचित इत्याशयेनाह। च्छकारांद्वेति। लोपो व्योरिति सूत्रे वकारप्रत्याख्यानं तु लौकिकोदाहरणाभावेन तदर्थतया बोध्यं। अत एव कोगुणेतिसू
त्रे ऽप्ततोर्थांतस्येत्यत्र लुप्तनिर्दिष्टो वकार इत्युक्तं भाष्ये प्रश्लीयसौत्रप्रयोगार्थं तदिति तदाशयः नचैवं विस्रवेद्यत्यादौ तस्य लोप इति दुर्वारं गं
भूतावुच्चारणस्य चारितार्थ्यादिति वाच्यं। गविचयुक्ते इत्यादि निर्देशैर्वारणात्। परे तु सा पूर्वपदस्य युक्तिरिति न वकारप्रश्लेषो लोपे नोचितः।
किं च छंदसि सर्वविधीनां व्यवस्थितत्वान्नवकारलोपप्रसक्तिस्तत्र येगव्यूतौ। ऽध्वपरिमाणे पि संज्ञाशब्दोयं तत्र संज्ञात्वभंगापत्ते
र्नवलोपः यथा रघुनाथेति संज्ञाशब्दे नित्यस्यापि णत्वस्याभावः सर्वनामशब्दे णत्वाशंकातु तस्य संज्ञिविशेषे ऽधुनिकविनियो
गात् शास्त्रानुसारि शब्दस्यैव विनियोगस्य उचित इत्यभिप्रायेण निरूपितं चैतत्सर्वादि सूत्रे भाष्यप्रदीपोद्योते इत्याहुः निरूपयि
ष्यते चेदं पूर्वपदात्संज्ञायामिति सूत्रे॥

धातोस्त। धातोरित्यस्याभावे प्रातिपदिकमात्रविषयो नियमः स्यात्तथा च गव्यमित्यत्र न स्यात्। ऽोयत्त इत्यत्रैव स्यात्।
तदभावे सामान्यतो नियमापादनं तु योगविभागे वकारवैयर्थ्यापत्तेरयुक्तं। तन्निमित्तस्य चेद्धातोरेवेति नितिबाध
व्यासिद्धेस्ताधारणायेव कारः॥ नव्यमित्यादि। ऽप्रत्ययगुणार्थ धोर्यत् एयन्निमित्तकत्वेनै चोयादि प्रत्ययनिमित्तकता।
तन्निमित्तस्येति किमिति सूत्रमेव किमर्थमिति प्रश्नः। ऽोयत इति वेजः कर्म्मणि लटि यकि यजादित्वात्संप्रसारणे
ऊत्सार्वेति दीर्घे ऽाङ्गास हाद्गुणः न धातुलोपसूत्रभाष्यरीत्या बहिर्भूतधातूपसर्गकार्य्यस्य बहिरंगत्वाद्धातो
देशे गुणो सिद्ध इत्यरुचेराह। ऽोयतेति। तस्माद्दिवकर्म्मणि लङ् ऽाडागमे द्विः शेषं पूर्ववत्। दय्यज। द्विरुये।
जिजये इत्यनयोरेव ग्रहणं न दुडीषू हिंसायां देजै इत्येद इत्यनयोर्व्याख्यानात्। ऽप्तत एव द्विज्योरेवैच इति भाष्ये
उक्तं। तस्मै प्रेति। क्रयार्थं वस्तु निक्रय्य इति निपात्यत इत्यर्थो व्याख्यानात्त गुणभूतस्यापि तदापरामर्शः क्रयार्थ
चं च पलोपप्रधानरूपं तदर्थ इति विशेषणात्तदाह। क्रेतार इति। योग्यतामात्रग्रहणेन व्यावर्त्तकं तस्यादितिभा
वः केचित्तु स्वियं धान्यादि दत्वायत्र तन्मूल्यग्रहणं तत्र धान्यं क्रय्यं यत्र तु स्वयं द्रव्यं दत्वा परकीयधान्यादि ग्रहणं त
त्र धान्यं क्रेयं द्रव्ये तु न क्रय्यत्वं नापि क्रेयत्वं किं तु धान्यादेरेवाशक्तिस्वभावात्। भाष्यस्वरसोप्येवमेवेद्याहुः। वो
पसः॥ भोभगो ऽघोपूर्वस्येत्यशीति चानुवर्त्तितत्र औकारांते घोतोगार्ग्यस्येति बाधकमित्याशयेनाह वर्णपूर्व
योरिति। व्योरित्यनुवृत्ताव पिवर्णसमाम्नाये यकारस्य प्राक्पाठात्तत्क्रमेणाह। यवयोरिति। सतस्मा ऽपोच
ष्ट इत्यादिभाष्यप्रयोगादत्र ऽरोरित्यस्यासंबंधः इदं सूत्रं लघुप्रयत्नेन शाकटायनमतेतयोर्विधानेन शाकल्य

मत्तेतदभावात्।ऽअवर्णेति किं गोर्य्यत्र।परान्तयोः किं हरये।ऽप्रश्नि किं दधि वेत्ती तिदधिवीः क्विपूतमाचष्ट इति एयंताक्विप्।
दधिवूकरोतीति।क्विपि तू दध्यात्।विज्निमित्तकोलोपोव्योरिति लोपस्तु न णिलोपरिलोपयोः स्थानिवत्त्वात् प्राति
प३ पदिकात्।तिंजुंत्यापदत्वाभावेन परपदस्याजादेशाभावेन च वलोपस्य पदचरमावयवत्वाभावेन च न पदांते
तिनिषेधाप्रवृत्तेः।एतेन कनिमित्तकोवलोपो न दुर्वारदृत्यपास्तं।किंच स्थानिवत्त्वनिषेधं विनास्य पदांत
त्वासिध्यात्र निषेधाप्रवृत्तेः।स्थानिवत्त्वनिषेधज्ञाने पदांतत्वज्ञानं तन्निर्णये च स्थानिवत्त्वाभावज्ञानमित्यन्योन्याश्र
यस्तत्राप्रवृत्तौ बीजमिदं च न पदांतसूत्रे भाष्ये स्पष्टं।न च पदसंज्ञायां टिलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्यस्य पदान्तत्वमेव ना
स्तीत्यशीतिव्यर्थमिति वाच्यं।पूर्वत्रासिद्धीय इत्ति निषेधात्साक्षात्पदत्वादिद्वारकपरंपरया वा पूर्वत्रासिद्धीयन्याय
कस्य प्रतिबंधकस्य वातिदेशस्य तेन निषेधादिति केचित्॥परे तु पदांताहलोणः संतीति लणसूत्रस्य भाष्याद्दध्वा
दिरनभिधानमेव भोभगो इति सूत्रे शग्रहणमनर्थकमन्यत्राभावादिति वार्त्तिकाच्चऽप्रशोन्यत्र तन्निमित्तकार्य्यकार्यि
णोरभावादिति तदर्थः।न च न्यत्रतरस्तीति तद्व्याख्यानभाष्ये तु ग्रहणमुपलक्षणं एतदाशयमजानानेनैकदेशिनो
त्तरार्थं हलि सर्वेषामिति दध्वकरोतीत्यत्र मा भूदिति।उक्तं ऽअस्यैवैकदेश्युक्तित्वं लणसूत्रस्योक्तभाष्यविरोधेन
स्पष्टमेव कैयटेनोक्तं ऽअत एव भाष्ये उत्तरार्थमित्युक्त्वा हलि सर्वेषामित्यत्रैव प्रयोजनमुक्तं।हलि सर्वेषामित्यत्र वकारनि
दर्शैवात्र तद्वारणसंभवान्न तत्राप्यत्र ग्रहणस्य प्रयोजनमिति तद्भाष्यमेकदेश्युक्तिरेवेत्याहुः॥कानि संतीति॥वा

क्यसंस्कारपक्षेऽपि पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपांतरंगत्वमादायांतरंगाणां पूर्वं प्रवृत्तिरिती का रादेः स्थानिभूतादचःपू
र्वत्वंबोध्यं।एकः पूर्वगुण इत्यादेर्विधेयसमर्पकत्वेन तत्रैकत्वसंख्याया विवक्षणेनोभयोः पूर्वपरयोरेकवाक्यतयैव विधेयान्वये
न चानयोः स्थलयोः करं कुर्वित्यादि तद्वोभयसंबंधैकं विधेयस्यैव प्रतीरेक ग्रहणं स्पष्टार्थं।उरण्रपरः।स्थाने इति षष्टीस्था
नेइति परिभाषालब्धं उदात्तस्वरितयोर्यण इति वत् स्थानेन्तरतम इत्यतः स्थाने ग्रहणमनुवर्त्तते तत्स्थलक्षणायाप्रसं
१।५ गावस्थायामित्यर्थस्तं हरपरः सन्नेवेति।रपर इत्यवयववाचिना परशब्देन षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिस्तेनास्यावयवत्वात्
यदागमा इति न्यायेन विशिष्टस्य गुणवृद्धित्वेन ऋकारस्य गुणवृद्धी अरारावेव नैव इति नियमोपपत्तिरत एव रव
र्णामि...तिसूत्रे यत्लिच्चसेरीति सूत्रे च भाष्ये गुणो भवति वृद्धिर्भवतीति रेफशिरा गुणवृद्धिसंज्ञको भिनिर्वर्तत इत्यु
क्तं ऋः स्थानेऽण्प्रसज्यमान एव रपरो भवतिसर्वभक्तश्च रेफ इत्ययं गुण इति कैयटः।अवयवत्वं वाचनिकमेव
तत्साहचर्यबोधनपर्य्यवसायि अन्यथा वर्णस्य वर्णान्तरानवयवत्वं हलन्ताच्चेति सूत्रे भाष्योक्तरीत्याऽसंगतं स्यात्।
पंचम्यर्थे बहुव्रीहिणा नवयवत्वे तु गुणवृद्धिशब्देनाकारादौ च रेफपरस्यैतदेकवाक्यतया विधानं स्यात्।गुण
त्वादिकं त्वकारादिनिष्ठमेव स्यादित्युक्तनियमानुपपत्तिः।अत एव वव्रे इत्यादौ हलादिशेषसिद्धिरन्यासाव
यवस्यैवानादेस्तेन निवृत्तेः।एतेनाणमन्तु घर परत्वं विधीयत इति परास्तं।उक्तनियमानुपपत्तेः।अत्र पक्षेक

रपरत्वंकसपरत्वं इतिव्यवस्थानुपपत्तिस्तु न पदस्थानिकस्य रेफपरत्वं लकारवत्स्थानिकस्य लपरत्वमिति व्यवस्थासंभवात्।
तत्रांतरतम्यादिति।स्थानतइतिभावः।रेफादिद्वारादेशस्यापि मूर्द्धादिस्थानत्वात्।तत्रतत्रादेशानेवरपरलपरानुच्चा
र्येदंसूत्रंनकार्य्यमितितु न वाच्यं।आपरस्पधामीत्।मजामिदित्यादौदोषापत्तेः।अत्राणपूर्वेतिचप्रशास्तृणामितिनि
र्देशात्।वस्तुतोप्रत्याहाराभावे रपरइत्यस्यस्थानेलपरमितिपठनीयमितिलपरत्वं वक्ष्यामीतितुल्यास्यसूत्रभा
ष्याह्लम्पते।ऊरोऊ।ऊयोहइत्यतोवावसानइत्यतोवाविकल्पोनुवर्त्ततेहयवरट्सूत्रशेषेभाष्येस्पष्टमिदं।लोपइति।
ऊधधातोर्ऊरइतिभावः।असतीति।द्वित्वाभावइत्यनुकृष्यते।विधमिति।त्रिधकारत्वंप्रक्रियाभिप्रायेण चद्वि त्वमि
न्नेपूर्वत्रकर्त्तव्येपरमसिद्धमित्यर्थकिनपूर्वत्रासिद्धमद्वित्वेइत्यनेनधातुधकारस्यजश्त्वेदस्यद्वित्वमिदंअप्ययुक्तमि
तिवाच्यं।फलेविशेषाभावेनतदनादरणात्।नह्यत्रजश्त्वात्पूर्वमनंतरंवाद्वित्वेरूपेविशेषोस्तितदनंतरंजश्त्वप्र
वृत्तस्तस्यपरिभाषात्वेनफलविशेषेएवप्रवृत्तेरित्यन्यत्रविस्तरः।पंचमीति।विनिगमकाभावादितिभावः।अतएवास्य
वैकल्पिकत्वं।कृष्णेकेति।कृष्णेतिसंबुध्यंतंपृथकपदमितिकश्चित्।एत्येध।ऊठ अचादेशएवव्याख्यानात्।एचौ
तिनोगेविशेषणमूमस्तत्रासंभवात्।एत्येधत्योरिति।योगंविभज्यतयोरेवैतीतिविशेषणभाष्येकृतत्वाच्चतदाद्वैजा
द्योरिति।एतिस्त्रेत्वेवप्रसिद्धत्वात्।उपैतीत्यादौवृद्धिरेचीत्यनेनगतार्थत्वमाशंक्याह।पररूपगुणेति।एत्येधत्योरेङि
पररूपस्यापिचाद्गुणस्येतिविवेकः।उपेधतइति।अत्रनसर्वादिशः।एत्येधत्याद्यवयवेचीत्येवंक्रमेणसूत्राणामर्थस्तु।
अप्ययमेवार्थइतिप्रत्ययलक्षणसूत्रस्यभाष्यस्वरसः।वक्ष्यत्यवेतिव इत्येधत्यूगत्विति सप्तमीबोध्या।प्रष्ठौह इति॥

2

प्रष्ठंवहतीत्यर्थवहेरण्वीतिततः शस्यूतिसंप्रसारणेपूर्वरूपेनेनवृद्धिः।प्रदिधरिति।परेत्विती कारादेशप्रतिषेधइतिवार्त्तिकेएधत्यनु
पादानात्नचेधतेरव्यभिचारादितिवृत्तेश्चास्यानमिधानमेव।एत्येधत्योरेचीतिविशेषणमितिभाष्यस्येधत्यंशेसंभवमात्र
लोपरंजकतयाविशेषणमित्याशयइत्याहुः।उपेधयतइत्यादावपिवृद्धिर्भवत्येव।प्रकृतिभागस्येधरूपत्वात्।किंचए
त्येधत्यवयवेचीत्यर्थः।प्रत्ययलक्षणसूत्रभाष्यसंमतइति।अत्रनदोषः।पुरस्तादिति।पुरस्तादपवादाअनंतरान्विधीन्बा
धंतेनोत्तरानितिन्यायः।अपवादंस्वपरस्मिन्बाधनीयेभेदेनापेक्षायांप्रथमोपस्थितबाधेनाकांक्षानिवृत्तिर्हितद्बी
जं।असाधुरेवेति।आङि ओकारादेशस्यपूर्वंतत्तयाङिपररूपेणबाधनादितिभावः।अर्थवद्ग्रहणइति।अस्याः बी
जंस्वंरूपमितिसूत्रेउक्तम्।पररूपेणा इति।पूर्वंधातुःसाधनेनयुज्यतइतिसिद्धांतादितिभावः॥उपसर्गादिति।
तपरकरणादुपरेकारीयतीत्यादौवासुपीतिनवृद्धिःसोचरुतिस्तुनग्रहेतव्याख्यानात्।अपादित्यनुवृत्तेनतदंतविधि
रित्याह।अपवर्णांतादिति।यस्मिन्विधिरितिपरिभाषयाह।ऋकारादावित्ति।पूर्वपरयोस्तयोःसमुदाययोरंत्याद्योवर्णयो
रेकादेशइत्यर्थः।उपसर्गावयवाकाराद्धात्ववयवलेऋकारेतयोःपूर्वपरयोर्वृद्धिरित्युचितं।गतेरितितुनोक्तं।अप्रवर्तीत्या
दिदोषात्॥अंता।दूरपूर्वपरयोरितिवर्त्ततियथासंख्यंच।अंतादिशब्दानुपस्थितेकादेशस्यानिपरौ।पूर्वपरशब्दौचतत्त
घटितसमुदायपरौ।एवंचपूर्वस्यपरस्यसमुदायस्यांतादिभ्यांवर्णाभ्यांपृथगवस्थिताभ्यांयेव्यवहाराप्रातिपदिकत्व
सुवत्त्वप्रत्ययत्वादयस्तेऽप्येकादेशस्यभवंति।ननुतद्वर्णमात्रवृत्तयोःलव्हस्वत्वादयस्तत्फलितमाह।बोधय
मित्यादितेनरामाविप्ताबौपरादिवत्वेनोइत्यस्यसुत्वेदर्वान्तस्येकदेशविकृतन्यायेनप्रकृतित्वेयस्माद्विहित

स्तदादित्तदंतत्वमार्थसमाजग्रस्तमितिपरत्वसिद्धिः तद्वर्णमात्रवृत्तिधर्मानतिदेशात् शाधुग्मिरित्यत्रात्वनिबंधनऐस्य
अयजेइंद्रमित्यादौसवर्णदीर्घश्च न। अतएवतुक्यसिद्धवचनंचरितार्थमन्यथा अधीत्येत्यादावादिवत्वेनह्र
स्वत्वप्रयुक्ततुकूसिद्धौतद्वैयर्थ्यस्पष्टमेव। तदुक्तंवर्णाश्रयेचान्तादिवत्वप्रतिषेधोवक्तव्योनवातादृप्यातिदेशा
दिति अंतादिवर्णमात्रवृत्तिधर्मानतिदेशादितितदर्थः। हरीरूपेणेत्यादावेकारविशिष्टएकानुत्तरपदत्वंभव
त्येवस्थानिवद्भावेनतुनैतद्रूपं अप्राधान्येनालाश्रयणात्। किंच। एकादेशेवर्णयोरेवस्थानिवत्वंनसमु
दायस्येतिभीईभियइत्यादावेकादेशविशिष्टेधातुत्वानापत्तिः धातुत्वस्यैकादेशस्यानिधर्मत्वाभावात्। इपा
नुमानिकादेशकल्पकवाक्यमंतादिघटितसमुदायस्यैकदेशघटितआदेशइत्येवंनतुप्रत्येकंतयोः स्थानिवत्वबोधकंतथा
सतिस्वाश्वशब्दस्यस्थानिवत्वेनस्वशब्दतयाततइदिनशब्देवृध्यापत्तेः किंचोभयतआश्रयणेनांतादिवदित्यसंगताचस्ती
यादित्यायसिद्धिः स्थानिवत्वंतूभयतआश्रयणेघ्यतएवान्यथाऽचःपरस्मिन्नित्यस्याप्युभयतआश्रयणेऽप्रवृत्त्या
पत्तौप्रायतइत्याद्यसिद्धिरितिदिक्॥ निर्द्देशादिति। नचकर्त्तरिचर्षरित्यादौगुणस्यपदद्वयसंबंधिरेफस्वरात्मकवर्ण
द्वयाश्रितत्वेनवहिरंगत्वाद्रेफाभावेनविसर्गास्यापितत्वात्। परनिमित्तकत्वमप्युभयोः समंकिंचकार्य्यकालपक्षे
त्रिपाद्यांतदुपस्थितावपिपूर्वंप्रतिपरस्यासिद्धत्वादंतरंगाभावेनपूर्वस्यांतरंगत्वाभावात्कथंतस्यासिद्धत्वप्रतिपादनंन
वानयापूर्वस्यासिद्धत्वादभावेनतंप्रतिपरासिद्धंपूर्वत्रेत्यनेनवक्तुमशक्यमितिवाच्यंएवंद्विविनिगमनाविरहादुभयोरप्य
प्रवृत्तौविसर्गोऽदुर्वारः। एवंचविरोधात्कार्य्यकालपक्षेपितदुपस्थितिरेवत्रिपादीस्थंतरंगेऽनुचिताअतएवविसर्ज्जनी

यसूत्रेभाष्येइत्थमेवयुक्तिमुक्त्वाअयुक्तोयंपरिहारोनवावहिरंगलक्षणत्वादितिउक्तं। एवंचतत्रतत्रवचनान्येवकार्य्याणि
ज्ञानपाकानुसरणंवाकर्त्तव्यं। अतएवनिगालतइत्यादौलतादृष्टांतसदोषइतिवचनमेवारब्धं अन्यथान्तरंगत्वात्णिलोपात्पू
र्वंवैकल्पिकलत्वेचकृत्वभाषवपरीसादौवहिरंगासिद्धत्वेनचसिद्धेतद्वैयर्थ्यंस्पष्टमेवयत्तुलत्वात्णिलोपाद्वाधात्कार्य्यकालपक्षेतदुपस्थि
तयान्तरंगपरिभाषयानुमानिकाप्रलत्वासिद्धस्यापिपूर्वत्रेत्यस्यवाधइतितत्तलक्षणैकचक्षुषामादरणीयं। अतएवोरणिति
सूत्रेरेफस्यपूर्वान्तवत्वेविसर्ज्जनीयप्रतिषेधोवक्तव्योनार्कुरायथमित्युक्तंभाष्यइतिदिक्। उपसर्गाःक्रियायोगेइतिसूत्रंह्यायाः क्रि
यायोगनिमित्तत्वादित्यर्थः। यद्यर्थेक्रियारूपेप्रादीनामन्वयस्तस्यैवोपसर्गत्वमितिभावः। प्रकृतेचप्रत्याससत्ताक्रिया
दिनिमित्तोपसर्गग्रहणात्गतः अच्छः प्रईइत्यत्रन। पुनरितिप्रकृतसूत्रेभाष्येस्फुटमेतत्सुवधातावितिः सुवंतप्रकृतिके
धातावित्यर्थः। तुल्यास्यसूत्रेऽपाकीरीयतीत्यादौतदुदाहरणत्वस्यभाष्येउक्तत्वात्शास्त्रेसुवंतस्यधातुप्रकृतित्वेनोक्त
तयातत्प्रकृतिकेइतिव्याख्यामेवोचितम्। ऋषभस्यसमीपमुपर्षभंतदिच्छतिउपर्षभीयतीत्यत्रतुनवृद्धिः उपेत्यस्यानुप
सर्गत्वात्। अत्रापिधातावित्यनुवर्त्यवाक्यभेदेनव्याख्येयंतेनसुप्धातवपिनप्रकृतिभावः आर्षभीयतीति अत्रशरोचीसस्या
नुपन्यासेनव्यंजनात्परस्येकस्यानेकस्यावोच्चारणेविशेषाभावेनाचोरहाभ्यामित्यस्यतन्निषेधस्यवानावश्यकतास्यचितावा
क्यभेदेनेतिइदंवृत्तौस्पष्टम्। भाष्येतुनदृश्यतेएवंचेतिवार्तिकंसूत्रेधातावित्यनुवृत्तेरारब्धं। अवधारणंनियमः एवशा
द्रस्येयोसमर्थरूपमवधारणमसंभवरूपानवक्ळृप्सादिचतपोरंत्योत्रेवशाद्धार्थइत्यभिप्रेत्याहऽनचक्ळृप्तावेवे

न्ति। द्वैवभोज्यसे इत्युक्ते स्थलसंकीर्णत्वादिना नास्ति संभवस्तत्र भोजनस्येति गम्यते। अपचैत्या। अपच इति निर्द्धार
णेषष्ठी। अपचैर्भवोऽस्य: अपचैत्यादि तिजमकत्वाद्बहुव्रीहिः॥ मार्त्तण्ड इति। मृतो ण्डात्जातो मार्त्तण्डः अपरे विषयएवप
ररूपं। ननु मार्त्तशब्दात्स्याच्चृतकाराकारः स आदिर्यस्येत्यन्यपदार्थोद्रुर्ल्लभ इति चेन्न। एकस्मिन्नेव समुदाय
रूपत्वारोपेण तदवयवत्वारोपेण च तदुपपत्तेः एतन्मूलकमेव व्यपदेशिवदेकस्मिन्निति पक्यते इत्यलं॥
वस्तुतत्रारोपस्यानावोपयोगः शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प इति। पतञ्जल्युक्ते रर्थाभावेपि विकल्पात्म
कं ज्ञानमत्र तदपि लक्ष्यानुरोधाच्छास्त्रप्रक्रियोपयोगीति बोध्यं। पतञ्जलिरिति तु अञ्जलेः पतित इति विग्रहे म
यूरव्यंसकादित्वात्समासे तत्रैव निपातनादित शब्दस्य लोपे पृषोदरादित्वात्तल्लोपे साधुः गोनर्द्द देशे क
सचिद्द्विषेरञ्जलेः संध्याकरणसमये पतित इत्येति ख्यातः। आत्वोष्ठयोः। अत्र समर्थपरिभाषाप्रवृत्तिर्नोपति
तिष्ठते समासेंगुलेः संगत्यादो समासग्रहणेन पदविधिरिति तत्रत्र स्वरसेन च पदत्वेन सुबन्तत्वेन वा यत्र साक्षा
दुद्देश्यता तत्रैव तत्परिभाषापतिष्ठते समासेंगुलेः संगत्यादो समा [illegible] सग्रहणेन पदविधिरिति तत्रत्र स्वरसेन
च प्रवृत्तिस्वीकारात्। ओत्वोष्ठ्यादिमात्रस्य पदत्वाभावात्। अवर्णा [illegible] दोत्वोष्ठयोरचितदघटितसमासस्य
र्थादंतोष्ठ्योवः स्थूल इति प्रयोगसिद्धिः अन्यथा प्रत्यासत्त्या घुत्तपदके समास एव प्रवृत्त्यापत्तौ तद

संगतिः स्यस्यैव। प्रोतु बिडालः। ओमाङोः। अत्रैङीति नानुवर्त्तते तेन षडर्थकाङ्गसह षष्ठभशब्दस्य समासे अद्य अर्धभ
इत्यत्र पररूपे अद्यर्धभसिद्धिः। नचात्र परत्वाद्दीर्घप्रसंगः। प्रतिपदविधित्वं च निरवकाशत्वे सत्येव बाधकत्वे प्रयोज
कमिदं च मध्येपवादन्यायेनावेहीत्यादो वृद्धेरेव बाधकं स्यादिति वाच्यं। लक्ष्यानुरोधेनात्र बाध्यसामान्यचिन्ताश्रय
णात्। अन्यत्र प्रतिपदविधित्वस्य बलवत्वे प्रयोजकतादर्शनेपरदीर्घात्पूर्वं पररूपप्रवृत्तेश्च। अव्यक्तशब्दार्थौ। ध
नेरिति। अविद्यमानकत्वादिशब्दस्येत्यर्थः। तस्य चास्य शब्दोनुकरणे एव संभवतीत्याह। अनुकरणस्येति। अ
चालोन्त्यस्येति न प्रवर्त्तते नानर्थक इति निषेधात्। आम्रेडितस्य वेति वक्तव्ये नाम्रेडितस्येत्यारंभाद्ध। अपत इति
किं वरजिति। नाम्रेडित। अव्यक्तानुकरणस्य इति वर्त्तते अव्यक्तानुकरणावयवीभूताम्रेडितावयवाच्छब्दस्ये
त्यर्थः। नाम्रेडितस्य तस्तु वेति न सूत्रितं वैचित्र्यार्थफलकल्पनाभिनिवेशस्तु नयुक्तो भाष्यानुक्तेः। अतएव तदर्थी
तेतद्वे इति सूत्रे द्विस्तत्वग्रहणं प्रमादकृतमाचार्यस्येति भाष्ये उक्तं लाघवानवधानलक्षणात्र प्रमाद इति कैयटः
कृतत्वधानं कृतदनवधानमिति तु भाष्यकृदुक्तप्रयोजने तदवधानमन्यत्रान्यदिति निर्णयं ननु डाचो भावादेतत्
त्रासिरत आह। बहुलवचनादिति। तस्य परः। अवयववाचिपरशब्देयोगे इत एव ज्ञापकात्षष्ठी। तस्य ग्रहणं स्प
ष्टार्थं द्विरुक्तस्यानुवृत्त्या षष्ठ्याविपरिणामेन सिद्धेः। अन्यद्विरुक्तपरस्य तु न संज्ञा अव्यमे सर्वस्येयेतस्त्रकरणे
संज्ञाकरणात्। उसांज। अंतग्रहणं उसीति निवृत्त्यर्थं सर्वोपकारकतया च प्रकरणांते स्यसेरवः। एतेन

अदितत्रैवले खचितहल्पपास्तं। अफलोः सावर्ण्यनिषेधादाह। अचि किमिति। अनिष्पन्नेरिति। नाज्झलाविति सूत्र
विषयनिर्णयेऽपवादविषयपरिहारेणतत्तद्वर्णीयसवर्णपदवाच्यनिर्णयोत्तरं तावतां ग्रहणस्य ग्रहणकशास्त्रो
त्पत्तयेतद्बोधकालेग्रहणकशास्त्रस्यतावद्ग्रहणेहबोधकलानिष्पत्तेरित्यर्थः। सूत्र ससवर्णपदानुवृत्तिमभिप्रेत्या
ह। ऋतिसवर्णे इति तत्फलं ददधृकारादावेतदप्रवृत्तिः। एतद्विधेययोरृ ॠ एत्सूत्रानन्तरं पाद-च्तत्वंतेनतयोः स्थाने
प्लुतसिद्धित्वयोश्चनरपरत्वां। विमानमिति। अत एवाकः सवर्णे इत्यनेनैवऋकारद्वयस्य स्थाने रेफद्वयवत्ताऋरूपगु
णकृतां तर्ष्येण क[illegible]दाचिद्वेफद्वयगर्भस्यविवृतत्वांतर्ष्येण कदाचिद्विवृतस्यऌकारेऌकारवत्तांतर्ष्येण कदाचि
द्विलकारस्य कदाचिद्विवृतत्व साम्येन रेफवत्ता साम्येन च तादृशस्य ऋकारस्य सिद्धा विकल्पसिद्धिमाश्रित्यैतद्व
चनद्वयं तु ल्यास्येति सूत्रे भाष्ये प्रत्याख्यातं। द्वौ रेफाविति। अत्रापि तदेव भाष्यं मानं द्विरेफत्वेऽपि रेफद्वयवतिस्था
निन्ययं लकारवृत्तर इति ब्व स्या सिध्यति अभितः इति। द्वौ रेफाविति तु षष्ठ्यन्ते तद्द्वितीयान्तं अभितः पदयोगात्। ऌ
एओङ् सूत्रभाष्ये मात्रृणामिलादोण त्वादि सिध्यर्थमवश्यमंगीकर्त्तव्ये वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्त इतिप
क्षेप्रत्यूयरवद्धाभिर्वाचातरतीलादौ तु गेस्[illegible] वन्जलक्षणएष्टनांशकायादौ धदिति तु वि
धानसामर्थ्यंतत्परकरणसामर्थ्यं नौषच्नू इति सूत्रस्य नोग्रहणसामर्थ्यं भेदनाप्रतिभासमानेषु वर्णवय

वेषु अवयवसदृशास्वतंत्रवर्णाश्रयकार्याभावज्ञापनरूपसमाधानस्य च करणवत्वात् ऋत इत्यत्र रोरीत्यस्यतत्त्वकार इत्यादौ
तोर्लीत्यस्य च स्वीकार समाधानाकरणेन यत्तदूफात्यरं भवेत्तेरिति हयवरट् सूत्रस्य भाष्येण च ऋऌक् सूत्रस्य योरर्द्धमात्राऽज्भाग
स्याभितः ऌकृस्यो रर्द्धमात्राजभागस्याभितः ऌकृस्त्वेन तथैवोचितत्वादिति भावः। द्वौ लकाराविति। हलद्वयवत्पूर्वसाह
चर्यादिति भावः अत्र हूस्वऋकारद्वयस्थानिकैकादेशएव पूर्वस्य साधुत्वं हूस्वऋकारऌकारस्थानिकैकादेशएवोत्तरस्य
साधुत्वमत एव ऋतिनऋकारेनातिलृकारः अत एव वार्त्तिके ऋतीति तपरकरणमुत्तरवार्त्तिके ऌतीति च चरितार्थं तुल्या
स्यसूत्रे भाष्ये यदेतदृतीति एतत्वृत्तद्धति वक्ष्यामीत्येतद्वचनाश्रयणेन ऋऌवर्णयोः सावर्ण्येन कार्यमिति च संगछ
ते उपस्थितरेफीयद्वयत्वस्यागेमानाभावादीघत्रस्य ह्रस्वविमोविवृतत्वेहि विवृतऋकारऌकाराभ्यामनयोरपिग्र
हणेकः सर्वेण इत्यनेनेवसिद्धौवार्त्तिकस्यवैयर्थ्यापत्तेः। एएङः। पदांतात्किं भवतिसर्वत्रप्रकृत्यांत इति सूत्राख
कृत्येनुवर्त्ततेप्रकृतिशब्दोत्रस्वभाववाची उ स्य ज्ञाप्रकृतिरित्यादौ तथा दर्शनात् प्रकृत्या स्वभा[illegible]स्थानमि
त्यर्थः। अत एवप्रकृतिभावेन स्वरूपंनापयाद्य इति भावः नान्तःपादमितिपाठे त्वनेनसूत्रेणगो[illegible]स्यद्वा
ग्रंतन्नेतिव्याख्यानेन नान्तः। पादमित्यनेनेव सर्वत्वादिकं विकल्पेन निषिध्यत इति बोध्यं। अवङ् स्फोटायनं यस
स स्फोटप्रतिपादकइत्यर्थः। स्फोटायनस्येतिपाठेनहादित्वं कल्प्यं। स्फोटायनोवङः स्मर्त्तीन्स्य तदभाव स्येति स्म
र्त्तरानुसन्धानद्वारेणात्र विकल्पो बोध्यः। निवृत्तमिति। अत एवेन्द्रे इति। सामर्थ्यान्नित्यमिति भाष्याद्युक्तं।

॥३४॥

गवाग्रमिति। सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वाद्दीर्घ इति बोध्यं। व्यवस्थितेति। देवत्रातो गलो ग्राह इति योगे च सिद्धिः स्मि
यत्तेन विभाष्यं ते गवाक्षः संशितव्रतः। तेन ग्राम्यपर्यवयवेनेत्यिशाच्छोरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। अपस्नी स्त्रेषणे इति सूत्रे अग्नी द
रनी निहरेत्यत्र एतद्वार्तस्यर्थवार्त्तिकरूढ्दुलग्रहणघटितं न्यासकृतवार्त्तत्वत्याख्यानायभाष्ये कृतेन विभाष्येति यो
गविभागेन विभाषेयस्य व्यवस्थितविभाषात्वं धनितं तथा अपजेर्घघजपोरितिच व्यवस्थितविभाषेति अपजेर्वितिसूत्रे
भाष्ये स्पष्टं। नच व्यवस्थितविभाषयेन्द्रे नित्यत्वावङः सिद्धे इन्द्रे चेति व्यर्थमिति वाच्यं। भाष्योक्तातिरिक्तव्यवस्थितविभा
षाणामग्रामाणिकत्वज्ञापनार्थत्वात्तस्यादित्याहुः। इन्द्रे च। क्वचिद्भाष्यपुस्तके चशब्दरहितः पाठः इन्द्रावयवे वित्यर्थस्तेन
षष्ठीपुरुषोत्तरपदे षष्ठीतत्पुरुषे गवेन्द्रयज्ञ इत्यादावव्ङः सिद्धिः अन्यथा वाक्ये गोशब्दस्येन्द्रपरत्वासंभवेन समा
सादेपादिन्द्रशब्दस्योत्तरपदत्वएव प्रवृत्तिः स्यात्॥ प्लुतप्रगृह्या। इत्यस्य प्रकृत्येति पाठएवसामंजस्यमत्वाह। अपप्र
कृतीति। नचैतत्घटकपदार्थज्ञा नायप्रगृह्यत्वादिकथनं पूर्वेयुक्तमिति वाच्यं। इन्द्रे चेत्यचप्राचीनपमिति नित्यग्र
हणस्यग्रामादिकत्वं बोधयितुं तदव्यवहितमेतत्सूत्रसेखनात् तत्र नित्यग्रहणे तदव्यवहितोत्तरे तत्सूत्रे तद्वैयर्थ्यं
स्पष्टमेवेत्याशयेनाह। प्लुताप्रगृह्याश्च। वक्ष्यंत्येइति अचीत्यनुवर्त्तमाने पुनरजग्रहणं व्यासत्याग्रत्राचि अनयोः
प्रकृतिभावस्तदजनिमित्तकार्य्यस्यैवतेनाभावइत्यर्थं तेन जानुउ अस्यरुजति जानू अस्येत्यादि सवर्णदीर्घरूप
संधिर्भवत्येव। दूराद्धूतेति। दूराद्धूते चेति प्लुतः अत्र प्लुतस्याश्रयासिद्धत्वं बोध्यं। नित्यमिति किमिति। वाग्रहण
निवृत्त्यैवतल्लाभ इति प्रश्नः। माभूदिति। नित्यग्रहणसामर्थ्ये नपुनर्विधानाद्बाधकविषयेप्ययमेवेति भावः। इकोसवर्णे। एङः

इत्यतः पदांतादित्यनुवृत्तं प्रथमया विपरिणम्यत इत्याह। पदांता इति। चेति ह्रस्वयणोर्विधानसामर्थ्यात्तु न विकल्पसिद्धिः। अप
दांतादेशयणश्चरितार्थत्वात्। सामर्थ्यादिचेति। चेन प्रकृतिभावाकर्षणेत्यकइत्यत्र चानुकृष्टत्वेन तत्संबंध इति तद्दर्थं
ह्रस्वविधानसामर्थ्यस्यावश्यकत्वेन चकारो व्यर्थ इति भावः। भाष्ये स्थितमिति। प्रकृतसूत्रे इति शेषः। एतेन ह्रस्वाभावे
प्रकृतिभावार्थं चकार इति न्यासायुक्तमपास्तं। चक्री अत्रेति तु संहितायां अविवक्षायां बोध्यं। नसमासेसिति चेति वार्त्ति
कं। पार्श्वमिति। पर्श्वाणसवत्त व्यइतिणस् सितिचेतिपदत्वं। ऋत्यकः। सवर्णार्थमनिर्गर्थं चेदं। होतृऋकारः ब्रह्मऋ
षिः। आर्छदिति। आदेधात्त्वयवत्वेन। पदांतत्वादिति भावः। एतेनाटश्चेति पुनः वृद्धिविधानार्थेन चेनोस्योमाङ्
पररूपबाधवत्प्रकृतिभावस्यापि बाधेनेष्टसिद्धिरित्यपास्तम्। समासेपीति। व्याख्यानादिति भावः। सप्तऋषी
ति णामिति। इकूसंख्यैः समासः प्रकरणश्चद्वयप्रकृति भावविधायकसूत्रद्वयमुपन्यस्य प्लुतप्रगृह्या इति सूत्राका
दितप्लुतप्रगृह्ययोर्मध्ये प्रथमोपात्तत्वात्। प्लुतप्रकरणमारभते। वाक्यस्यटेः। वाक्यस्येत्यस्याभावे पदस्यटेरि
त्यर्थेन स्यस्यापि पदस्यटेः प्लुतः स्यात्। तत्सत्वे तु वाक्यस्यटि रंत्यपदस्यैव संभवतीति न दोषः। टिग्रहणाभावे
प्लुतश्रुत्योपस्थिताच परिभाषया अंतस्यैव स्यात् टिग्रहणे तु सामर्थ्यात् टिनाचेति विशेषणाद्धं जनांतस्यापि भव
ति। प्रत्यभिवादे। अशूद्रस्त्र्यसूयकेषु वा च्यमानोगुर्वादिर्यस्त्रतिसंभापत्तेतत्प्रत्यभिवादनत्वाशीर्वचनं अशूद्रेस्त्र्या
शीर्वादरूपप्रत्यभिवादाभावेनाशूद्र इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः अतएवभाष्येऽशूद्रे इति किं कुशल्यसितुषजकेत्यु
क्तं। अभिवादयेइति। नमस्कारपूर्वकमाशीरादिवाचयामीत्यर्थः। आयुष्मानित्यायुष्मत्व विधेयत्वात्संबोधन

विभक्त्यभावः। भवेत्यस्याप्युपलक्षणं प्रत्यभिवादे शर्मादिप्रयोगो न नियतः एचोऽप्रगृह्यस्येति सूत्रे प्रत्यभिवादे टेः स्येचः
प्लुतविधानात्। आयुष्मानेधि अग्निभूता३ इति भाष्ये तदुदाहरणं च शर्मादिप्रयोगे तु तदंशे एव प्लुतः शर्मान्तं नाम
ब्राह्मणस्येत्यादिस्मृत्यान्तस्य नामावयवत्वबोधनात्। स्त्रियां नेति। स्त्रिया अपि नाम्नाभिवादे प्रत्यभिवादे इत्यर्थ
स्य भाष्यसंमतत्वादिति भावः। नाम गोत्रं वेति। अभिवादे प्रत्यभिवादे नामगोत्राभ्यामेव स्यादिति पुत्रसिद्धं तत्राधि
कृतस्य पदस्यांत्यस्य प्रत्यभिवादे इत्यनेन विशेषणात्तस्यास्त्यात्प्रत्युच्यमानार्थवाचकस्यैव प्लुत इति भावः तत्र ना
मशब्देन द्वादशेऽह्नि पित्रादिकृतं गृह्यते अत एवायुष्मान्भव दंडि३ नित्यादौ प्लुतो नेति स्पष्टं भाष्ये। भो राजन्येति। भो
भोशब्दस्य राजन्यवैश्यवाचकनामत्वाभावे प्लुत इत्यर्थः भोशब्दस्याप्राप्ते इतरयोस्तु नामत्वात्प्राप्ते विभाषे
यं। दूराद्धूते। यावति देशे प्राकृतप्रयत्नोच्चारितं संबोध्यमानो न शृणोति किंत्वधिकं प्रयत्नमपेक्षते तावत्
दूरं दूरादाह्वानं च दूरात्संबोधनस्योपलक्षणं न तु संबोधनविभक्तिनियामकस्याभिमुखीकृत्य बोधनरू
पस्य संबोधनस्योपलक्षणं आगच्छतु भवान्देवदत्त इत्येवमाह्वानस्यापि संभवात् अत एवाकडारसूत्रेण
दीगुरुसंज्ञयोः समावेशे वासीबन्धुरित्यत्र गुरोरिति प्लुतो नदीबंधुनीति पूर्वपदांतोदात्तत्वं च पक्षमुक्तं भाष्ये
अन्यथात्र संबोधनाभावेन गुरोरित्यस्याप्राप्त्या तदसंगतिः स्पष्टैव उपलक्षणत्वादसत्यप्याह्वाने भवति
तदाह। सक्तूनित्यादि। अत्रापि दूराद्धूत इत्येतदनुवर्त्तस्य पदस्येत्यस्य विशेषणं तेन आहूयमानार्थवाचिनः

पदस्यैव टेः प्लुतः तच्च रूढं यौगिकं वेत्यन्यत्। हैहेप्रयोगे। हैहयोः संबोधनद्योतकत्वेन केवलाभ्यामपि ताभ्यां संबोधनदर्शि
नेन च तयोरपि हूयमानार्थपदत्वात्। गुरोरनृत इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदमित्याह। हैहयोरेवेति। हैहेन्त इत्येव सिद्धे प्र
योगग्रहणादनंत्ययोरपि तदाह। हे३ रामेति। केचित्तु एकं हैहे ग्रहणमनंत्यार्थं अन्यथा वाक्यस्य टेरित्यधिकारादंत्ययो
रेव तयोः स्यात्तदाह। हे राम३ इति। प्रयोग इति तु यत्र संबोधनोन्तरं तयोः प्रयोगस्तत्र तेनैवाभिमुख्यस्य द्योतितत्वेन द्यो
त्याभावादनर्थकयोरपि तयोः प्लुतार्थं तदाह। रामहै३ इति। अन्यथाप्रयुक्तयोः प्लुतासंभवात् द्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव
हैहयोरिति तु तयोर्हूयमानार्थपदत्वाभावादप्राप्ते विध्यर्थं नियमे तु नमानंत्ते नात्र प्लुतसमावेशः एतत्सर्वं भाष्य
कैयटयोः स्पष्टमित्याहुः। यत्तु अपयं हूयमानार्थपदटेः प्लुतस्य बाधकस्तत्र कौण्डिन्यन्यायादिति तन्न शिवाहे
यादौ तस्याप्राप्ते स्तन्यायविषयासंभवात्। गुरोः। दूराद्धूत इत्यनुवर्त्तते तेन दूरात्संबोधन एव प्रवृत्तिस्तदाह। दूरा
द्धूत इति। दूरत्वं चात्राविवक्षितं तेन प्रत्यभिवादे भो राजन्येत्यस्य विषयेप्यस्य प्रवृत्तिः तद्विषयेप्युपलक्ष्य बोध
नसत्वात्। सर्वप्लुतप्रकरणस्य तु न शेषः तथा हि सति वाक्यस्य टेरित्यनेन सहैवास्याप्यधिकारत्वमेव कुर्यात्।
एतत्त्रयविषयमेवेदमिति प्रकृतसूत्रे अनुदात्तं प्रश्नान्तेति सूत्रे च वृत्तौ स्पष्टं। अपिशब्दो यथाप्राप्तटिसमुच्चया
र्थः यदि तु गुरोः सन्निधानादंत्यो गुरुरेव समुच्चीयते तदांत्यस्य लघुमति अनंत्यगुरावेतस्य अंत्यस्य लघोदूराद्धू
ते चेत्यादीनां दुर्बलत्वेन प्लुतसमावेशापत्तिः एकैकग्रहणं चेत् द्विहितानामेव पर्यायार्थं स्यात्। तेन यत्रांत्यो
पि गुरुरनंत्यगुरुद्वयादिवात्तत्रैव पर्यायः स्यात्। व्याख्यानादेतदर्थलाभः अनंत्यस्यापीत्यपिनांतस्य गुरो

रगुरोश्चेत्यर्थः। पर्य्यायार्थमिति। अन्यथा समावेशः स्यादिति। अनुदात्तं पदमिति तु त्रिपाद्यां न प्रवर्त्तत इति तत्रैव वक्ष्य
ति। आचामिति तु सर्वेषां पदे प्लुताभावार्थं। विकल्प्यत इति। सा च व्यवस्थित विभाषा तेनाग्नी३ग्नी न्विहरेत्यादावग्नी
त्प्रेषणं इति न। भाष्ये तु विभाषा पृष्टेति सूत्रे विभाषेति योगविभागो दर्शितः। सा च व्यवस्थित विभाषेति कैयटः। प्र
तएवोभ्भावयेति परस्येति वक्तव्यमिति वचनस्य प्रग्नी३ग्नी नित्यादौ प्लुत निवृत्तये कृतस्य विभाषेति योगविभा
गेन प्रत्याख्यानं भाष्योक्तं संगच्छते एवं च भाष्यसंमते वाव्यवस्थित विभाषेत्याहुः। अप्लुतवदित्युक्त्या प्लुत इत्यध्या
हारस्तत्राह। प्लुतो प्लुतवदिति। प्लुत एव निषिध्येतेति। तस्यानेऽप्लुतस्य विधाने न स निवर्त्तेत्यर्थः प्रसज्य प्रतिषे
धेन व्याख्यानं तु न युक्तं गौरवात् किंचात तथा सति प्लुत प्रकरणे एवं नोपस्थिते इति वदेत्। न च पर्य्युदासेऽग्नी इ
तीत्यादौ प्रगृह्याश्रय प्रकृतिभावं बाधित्वान्परत्वाद् प्लुतवद्भावे दीर्घादिकं स्यादिति वाच्यं शाक्ल इति शास्त्र सापेक्षा प्लुत
वद्भावापेक्षया वर्णमात्रापेक्ष प्रकृतिभावस्यान्तरंगत्वात्। अप्लुतवदिति सप्लुत कार्य्यनेत्यर्थस्तु न शास्त्रमर्यादया
लभ्यः प्लुते अप्लुत सादृश्यस्य वक्तुमशक्तेलाभात्। भाष्ये तु प्लुत विधान कार्य्य प्रतिषेधार्थमिति तु किंस्तु फलितार्थाभि
प्रायेणेति बोध्यं। प्रगृह्याश्रय इति प्लुते कृतेपि तस्यासिद्धत्वाद् दीर्घत्व वृद्धिवत्त्व तन्तं प्रगृह्यत्वमनु कार्य्ये प्लुत्लभं अ
नुकरणे तु प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशान्नत्वमिति भावः। किं मया कर्त्तव्यमिति प्रष्टश्चाह। विनुहीदमिति। विभाषा
पृष्टप्रतिवचने हेरिति प्लुतः। इदमत्र बोध्यं वाक्यान्तरस्य हेरिकारस्य वाक्यटित्वं। उभयत्रेति। उभ स्थिते प्राप्तेरनु
पस्थिते चाप्राप्तेरित्यर्थः। विभाषितेविकल्प्यत इति विभाषा गुरोश्च हल इत्य प्रत्यये टाप् प्राप्ते ननुपस्थित इति प्राप्तवि

भाषामिति भाष्येणोक्तम्। नवेति विभाषायामिति भाष्य प्रयोगात् भाष्ये तु किमर्थमिदमुच्यते उपस्थितार्थं तत्र ईद्ग्रहणेन ना
र्थः अविशेषेण चाक्रवर्मणस्याप्लुतवदित्येवेदमपि सिद्धं वशादयं वशोयमित्युक्तं तद्भले नोपस्थिते पूर्वविप्रतिषेधेन ईद्ग्र
हणेपि नित्याप्लुतवद्भावएवेष्टः। अव्याख्याने नित्याप्लुतवद्भावस्य येन नाप्राप्तिन्यायेन वैकल्पिकबोधिताभावांशबाधक
त्वात उपस्थित इत्यस्य निवृत्या परविप्रतिषेधा उभयत्र विभाषेयमिति कैयटस्य प्रमादः मूलं तु इति शब्द भिन्नेवैदिके
ति शब्दे चेत्येवं परतया कथंचिद्व्याख्येयमित्यन्ये उद्देश्य प्रतिनिर्देश्ययोरैक्य माषादय्य सर्वनाम पर्य्यायेण तच हि
गभाजितीयमिति निर्देशः विशेषणे तदंत विधिमाश्रित्याह। इदुदेदंतमिति। द्विवचनमिति। संज्ञाविधौ प्रत्यय
ग्रहणे तदंत विधि निषेधादिति भावः। एदंतमिति व्याख्याने फलमाह। पचेते इति। निपात एक। निपात इति किं चकारात्र प्रत्य
यस्य शास्त्र कल्पितार्थवत्वात्। एकाजिति। कर्मधारयो वर्त्तिपदार्थ प्रधानत्वेनांतरंगत्वाद्बहुव्रीहिरतिम्रग इत्यादि निर्देशाच्च।
तेन प्रेदमित्यादौ न दोषस्तदाह हे को जिति। आङ् वर्ज इति। पर्य्युदासस्यौचित्यात् अत एवैकाजनाङिति नासूत्रि। वासुदे
ववाचकस्य अपशब्दस्य आङा सहाव्ययीभावे आ आत् अपमित्यादौ सत्यभिधाने स्वत आङ्ङित्वेन पूर्वान्तवत्त्वेन निपा
तत्वेपि प्रगृह्यत्वं न पूर्वान्तवत्वेनाङ्त्वातिदेशे अपि तिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयधर्म प्रयुक्त कार्य्य निवृत्तिरति
रतिदेशस्वभावसिद्धत्वात् ओदिति सूत्रे आङ् ओ इत्यत्रानाङिति प्रतिषिद्धार्थोयमारंभ इति भाष्यं तु पर्य्युदासेपि गम्यस्य
प्रतिषेधस्य सत्वान्नानुपपन्नं अनाङिति पर्य्युदासादेव निपातैकाजरूपत्वेसत्येपि निपातैकाच्त्वात् ग्रहणस्य स्वार्थे त्वा
ग समुदाये स्वांगत्वाभाववदवसमुदाये अप्यत्वाभावादजित्येवाच समुदायग्रहणाभावेसिद्धे एकग्रहणमन्यत्र वर्ण

ग्रहणे जातिग्रहणार्थं तेन धिप्सतीत्यादि सिद्धिरिति भाष्ये स्पष्टं जातिग्रहणार्थमित्यस्योपात्तजात्याश्रये कानेकव्यक्तिग्रहणा
र्थमित्यस्योपात्तजात्याश्रये कानेकव्यक्तिग्रहणार्थमित्यर्थस्तेन तितउशब्दे कदेशस्य उइत्यस्यानुकरणे अउ अकारो दित्यत्रानुक
रणे चानितीति निपातत्वे पि प्रगृह्यत्वाभाव एकग्रहणफलं बोध्यम्। ननु ङकारस्य काप्यश्रवणेन ङिद्ङि द्विवेकोर्दुर्बोध इत्यत
आह। वाक्यस्मरणयोरिति॥ वाक्यशब्देन स्वार्थगतमनभिमतत्वम्। स्मरणं विस्मृतस्य स्मृतिविषयता। एवं किलतदिति। स्मृता
र्थनिर्देशः निपात इत्यनुवृत्तमोदित्यनेन विशेष्यतद्व्याहोर्दतइति। निपातसंज्ञा चादिष्वेवोपस्थित चादीनां सतिसंभवे ऽर्थवत्तामेवेति
सार्थकनिपातानां निपातपदेन तत्तदर्थविशिष्टानामेवोपस्थितिरिति गौणमुख्यन्यायेन प्रकृतसूत्रस्थ निपातपदेन गौणार्था
नां न ग्रहणमिति गो भवदित्यादौ च्व्यंतेन। स्यवृत्तिः एवं च कार्यकालपक्षे पि च्व्यंता निपाता इत्यस्यानुपस्थितिरिति तत्सारि
भाषावशात् अव्ययसंज्ञा दोतु नेतस्या परिभाषाप्रवृत्तिरनित्यत्वादत एवानर्थकेपि निपातेषु संज्ञा सिध्यति। त्रयो इतीत्यादौ
प्रगृह्यता याह। संबुद्धिनिमित्तक इति। संबुद्धिपर इति व्याख्याने तु सोर्लुका लुप्तत्वेन तत्परत्वाभावान्न स्यात्। ननु मते तिनि
षेधानित्यत्वं लगत्तिकग्रतिः इता विति किं परो त्र अपनार्षे किं ब्रह्मबंधवित्यब्रवीत्। संहितायां विवक्षायामप्यवादिरहितप्रयोगा
र्थमिदं तद्द्विवक्षा च वर्णोच्चारणे नियतेनार्द्धमात्राकालव्यवायेनोच्चारणेच्छा। तदधिकार्द्धमात्राकालव्यवायेनोच्चारणेच्छा तदवि
न वक्षेति बोध्यं। ऊञः। अत्रोञ्निपात एव ऊञ ऊँ इत्येकसूत्रत्वे तु शाकल्यग्रहणानुवृत्तौ ऊँ इत्येकमेव स्यात्। प्रगृह्यसंज्ञाधकरणे
न प्रगृह्यत्वस्य सादाद्दुदेश्यसंबंधस्य स्पष्टतया त्र विधेयविशेषणत्वे मानाभावात्। ततः शाकल्यग्रहणानुवृत्तावपि प्र
गृह्यत्वस्य उ पादेशस्य च विकल्पे उ इति विती ति सिध्यति न तु ऊ इति प्रगृह्यत्वविकल्पेन पक्षे तदभावे पि अस्य तात्पर्यम्॥

एतदभावे नि[illegible]काजित्यस्याप्रवृत्तेः तदुक्तं भाष्ये योगविभागं प्रदर्श्य किमर्थो योगविभागः शाकल्यमते उञ्विभाषा यथा स्यात्। ऊँ इ
ति ऊ इति अन्येषामाचार्याणां मतेन विती ति अनेन हि योगविभागस्य ऊ इति रूपसिद्धिः फलमिति स्पष्टमेव लभ्यते अतो योगवि
भागेन व्याचष्टे। ऊँ इति। ऊञो वाचकं प्रगृह्यपरमित्यर्थः शाकल्यस्येतौ प्रगृह्यमित्यनुवर्त्तते तदाह। ऊञ इतौ वेत्यादि। विकल्पा
ननुस्वारो निपात एकेत्येव सिद्धेरिदं व्यर्थमेव स्यादेवं च प्रास विभाषेयं ऊँ इत्यत्र शाकल्यप्रगृह्यपदयोः संबंधे ऊत इत्यर्था
धिकाराद्प्रगृह्यस्यैवादेशो तस्यैकोयणिति ऊ इतीत्यस्यासिद्धिः दीर्घोच्चारणे वैयर्थ्यापत्तिश्च विकल्पमात्रसंबंधे पि ऊ इती
त्यस्यासिद्धिरिति विधानसामर्थ्यात् प्रगृह्यपदसंबंधप्रगृह्यपदमात्रसंबंधो यधिकार प्रगृह्यस्य नित्ये ऊ अपादेशो ऊँ इती
ति प्रगृह्यस्य ऊ इतीति सिद्धे पि वितीति न सिध्येत् तदाह ऊञ इतौ दीर्घो ऽनुनेत्यादि। अत्र विशिष्टस्य विधिरिति न वाक्यभे
दः न च प्रगृह्यत्वमादेशश्च शाकल्यमते इति तयोरेकप्रयोग एव प्रवृत्तिः स्यादिति वाच्यं योगविभागसामर्थ्येन
शाकल्यमते एव भावाभावकल्पनात् वस्तुत ऊञनुवादेन संज्ञादेशयोः सहविधानमेव न्याय्यमादेशोस्यानिवद्भावात् प्रगृह्यका
र्यं भाष्ये प्रगृह्यसंज्ञकश्चेत्यपि स्थानिवद्भावलभ्यार्थस्वरूपकथनमिति न्यायविदो विचारयन्तु। मय उञो। व्याख्यानात्त्रमय
प्लुत त्र्याहारः अस्यत्रैपादिकत्वेनासिद्धत्वान्न प्रगृह्याइत्यनेन बाधः। नानुस्वार इति किं वियादौ प्रगृह्यसंज्ञाभावे ऽस्यासिद्ध
त्वादिकोयणचि तियणि अनुस्वारो भवत्येव। ननु य शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायीतिन्यायेन गौरीशब्दस्य सप्तम्य
र्थवृत्तित्वे पि कारस्य तत्त्वाभावो त आह। ईदूदं तमिति। शब्दस्वरूपस्य विशेष्यत्वात्तदंतविधिरिति भावः। मामकी तनू इति प्र
गृह्यो वितिशब्दप्रयोगस्य पदकारे नियमितत्वात्पदपाठे प्रगृह्यफलमंत्र बोध्यं। ईदूतौ किं। अग्न्याभवंति सत्सम्याडादेशः
तपरत्वमसंदेहाय। सप्तमीति किं धीती मती। कृस्वांताभ्यां तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णे सवर्णदीर्घः अर्थग्रहणं किमिति।

न चैतदभाविईदूदेदितिवदीदूदंततयास्सप्तमीत्यर्थापत्तिः तथा च पपीत्यादावेव स्यात् एकादेशस्य पराद्विवद्भावेन सप्तमीत्वान्न
तु गौरीत्यादावितितत्सिध्यर्थं तदावश्यकमिति वाच्यम् । ईदूतौ सप्तमीत्यग्रहणं अदसः ए च द्विवचनमित्येव सिद्धे गुरुभूतन्यासक
रणेन तत्प्रकरणोपस्थित्या वैजात्यबोधनादूकारांशे संभवाच्च संज्ञाविधावितितदंतग्रहणनिषेधप्रवृत्त्या ईदूदंतं सप्तम्यंतमित्यर्थे
नेष्टसिद्धिरिति प्रश्नः । ययीत्यादेरनभिधानमेवेति परे । वस्तुतो वितिअर्थग्रहणसामर्थ्यात्सप्तम्यर्थमात्रे पर्यवसन्नमित्यर्थेना
त्र तत्संस्पर्शणधेयार्थे पि तच्चेर्नदोषः । संज्ञायामिति समासे जहत्स्वार्थायां वृत्तौ पूर्वपदस्यानर्थकत्वे पि सुपेति समासेऽप्यज
हत्स्वार्थायां प्रसक्तदोषस्योक्तरीत्यैव वारणमिति भावः । गौरी अधिश्रितद्दत्यत्र अधिश्रयणक्रियायामेव गौरीपदबोध्या
धिकरणत्वान्वय इति गौर्य्यधिकरणकेलक्षणायां मानाभावद्दति न तत्र दोषः । वाप्यामश्व इति । सुप्सुपेति समासः संज्ञा
यामिति वा । ननु संज्ञायामिति समासे वाक्येन संज्ञानवगमान्नित्यसमासत्वेन विग्रहो न युक्त इति चेन्न तेषु समाससमाना
र्थकवाक्याभावेन नित्यसमासत्वे पि नित्यसमासत्वाभावात् । विभाषाधिकारबाधे मानाभावात् । नित्यसमासे हि वृ
त्तिघटकपदानां पृथक्प्रयोगाभाव एवात्र तु पृथक्प्रयोगे पि तद्बोध्यविशिष्टार्थाप्रतीतिमात्रमित्याहुः । अत्तोऽत्र । प्रणद
ति किं कर्त्तुं प्रत्राणपूर्वं त्वेव व्याख्यानात् आगच्छत्तम सगीत्यादौ प्लुतस्यासिद्धत्वात्ततः प्रागेव यथोद्देशत्वात् जाते प्रग्रहत्वे प
श्चात्प्लुतेत्तस्यापि अनुनासिकप्रतिबंधार्थं पुनः संज्ञेति नानुनासिकः संज्ञायाः कार्य्यार्थित्वात्पुनः प्रवृत्तौ कार्यमेव बीजं
स्यानिवत्वं तु न प्लुतस्यासवृत्तिधर्मत्वेनालविधित्वात् पूर्वसवर्णे कृते द्विवचनत्वं तु परादिवद्भावेन तेन ताद्रूप्यानतिदेशेऽपि तद्धर्म्मा
तिदेशांगीकारात् अत एव रामाविद्यादौ पराद्विवद्भावेन सुप्तत्वं पदत्वं साधितमंतादिवत्सूत्रे भाष्ये इति स्पष्टं शेखरे । अचसंधिरिति ॥

सिद्धमनत्वादिति वार्त्तिकप्रयोगेन अस्याचूतरमितिसोत्र प्रयोगेन कथमनत्वमिति भाष्यप्रयोगेन चवत्तिपरकाच्प
दे पदांतकार्य्यस्य तत्सन्निधानेनश्चुत्वस्य चाभावो बोध्यत्ते इति केचित्॥ इति स्वरसंधिः॥ स्तोश्चु॥ सिति शितिच
लुप्तविभक्तिके भिन्नेपदे योग इति संयोग इति तदर्थः। तेन चितमित्यादौ न दोषः। अत्र पदस्येत्यधिकृतमपि न संबध्य
ते। शादिति ज्ञापकात्। तेन ज्यासिध्यति शात्परस्य तो श्चुत्वनिषेधकात् शादिति लिंगादेव निमित्तकार्य्यिणोर्यथासंख्यं
नएवं उत्तरसूत्रेपि तोः षीति ज्ञापकात्तत्। शकारवर्गौ स्तइति। यथासंख्यमिति प्रोषः॥ हरिश्शेतइति। वाशरीति। वि
सर्गाभावे शः। सच्चिदिति। चुत्वस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वेन दत्वे तस्य चुत्वेन जकारे चर्त्वमिति बोध्यं। तयोरत्रालेखस्तु वैचि
त्र्यार्थः। विश्न इति। यजयाचयतविछप्रछरक्षोनङ् इति नङ् छ्वोरिति शादेशो ङित्वाद्गुणाभावः। प्रश्नेचासन्नका
ल इति निर्देशात् संप्रसारणाभावः॥ नपदांता॥ पदादेरित्येवसिद्धेन्त ग्रहणं स्पष्टार्थं। टेः किमिति। षकारस्यापि
पदांते जश्त्वविधानात्प्रश्नः। कृत्वात्ताद्दवितिषत्वस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वाभाव इत्युत्तरं। षण्णवतिरिति। षडधिका
नवतिरिति विग्रहः। षण्णगर्य्य इति षष्थकपदे। यरोनु। पदांतस्येति किं वेद्मि। वध्नाति। स्पर्शे चरितार्थ इति।
उपलक्षणमिदं वलयोरपिप्रवृत्तेः एतच्च जातिपक्षे स्पष्टमेव व्यक्तिपक्षेपि तादृशव्यक्तौ चरितार्थस्य एव प्रवृत्ति वि
षयतयोपप्लव एवनेति बोध्यं स्पष्टं चेदमिकोयणचीत्यत्र कैयटे। परत्वस्यानेन्तरतमसूत्रेस्त सम्यन्तपाणस्य
भाष्यकृता दूषितत्वेनैतत्सूक्तेः कृतिसंभव एव न। तस्मादनुस्वारस्येति सूत्रात्सवर्णग्रहणमकृष्य परसवर्णोनु
नासिको भवतीत्यर्थान्नदोषः तदुक्तं भाष्ये रेफेनुनासिकपरसवर्णत्वयोः प्रतिषेधे वक्तव्यो न वक्तव्यो रेफोष्म

णांसवर्णान संतीति। चिन्मयमिति। स्वार्थिकस्त्वत्र कृत्तवचनेद इति मयट् तचत दितिवाक्य भेदेन क्वचित्प्राचुर्य्य रूपप्रकृतवचना
भावेपि मयड्यर्थमत एवचिन्मयं ब्रह्मेति सामानाधिकरण्यम्। चिन्मात्रमिति क्वाचित्कोपपाठः मात्रचः प्रत्ययस्यात्रोप
पत्त्यभावात्मयूरव्यंसकादित्वेवार्थमात्रशब्देनात्र समासस्य वक्ष्यमाणत्वात्। निपातनादिति। यवादिगणे ककुद्मा
निति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायः पठ्यत इति मतेनेदं। उदःस्था। तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषालभ्यमर्थमाह। उदः पर
योरिति। अत्राघोषस्येति। समनियतत्वेनान्यतमाग्रहणेबाधकाभावेन श्वास विवारयोस्त्यागेपि न्यूनत्तेति बोध्यं।
पस्यासिद्धत्वादिति। त्रिपाद्यांपरत्वादिति भावः। हलोयमामिति सूत्रोक्त भाष्यसंमताष्टाध्यायी पाठे स्यासिद्धत्वाभावेन **४६**
चर्त्वभवत्येवात एवोत्पूर्वस्कन्दे रोगे उपसंख्यानं उक्तं गदोरोग इति भाष्ये संगच्छते मूलं तु प्राचामनुरोधेनेति परेनचे
दं सूत्रं व्यर्थं झलोझलीत्यनेन सस्य लोपे उत्थानस्य सिद्धेरिति वाच्यं झलादौ प्रत्यये तेन लोप इत्यर्थ स्यानेन ज्ञापना
त्। उदः स्थादित्यत्रतु निर्दिश्यमानपरिभाषया निर्दिश्यमानादेरेवस्थानिवत्वान्न दोषः। झयइति पंचमीत्याह। झयः
परस्येति। पूर्वस्येत्यनुवर्त्तते। घोषवत इति। समनियतत्वेपि विनिगमनाविरहात्स्वरूपप्रतिपादनाय त्रितयग्रहणं।
झयइति। पदांतादित्यपि बोध्यं। तेन विरूपश्यमित्यादौ छत्वं न। जकारे कृत इति। छत्वमिति शेषः। पूर्वोक्त भाष्यसंमताष्ट
ध्यायी पाठे चर्त्वस्य छत्वं प्रत्यसिद्धत्वात्। मोनु। पदस्येत्यधिकृतमइत्यनेन विशेष्यत इत्याह। मांतस्येति। हलि सर्वेषा
मित्यतो हलीत्यनुवर्त्तते। हलि किं रामम्मात्राय। नश्चा चेन मो नुरुष्यते। अपदांतस्य किं राजन्यादि। यशांसीति। अनु
स्वारस्य। परेति लुसषरीं कंपठ्यकपदं अपतएवोदः स्थेत्यादौ सवर्णग्रहणानुवृत्तिर्यरोनुनासिकेत्यत्रतदपकर्ष

यश इतिशब्दे जसः शि नपुंसकस्येति नुमि सांतेति दीर्घः। आक्रंस्यत इति। क्रमेर्ल्टृ आङ् उद्गमन इति तङ्। स्य॥ २॥

श्चासिद्धः। ययीति। स्पष्टार्थं दंशान मीत्यादौ तु न दोषः शकारस्य वर्णग्रसिद्धेः प्रयत्नभेदेनाऽसोः सावर्ण्याभावात्। अपि च अ
नुस्वाराभावात्। मोराजि। निति सिद्धे मद्ग्रहणं किमिति इत्युक्तविषये प्रशाम मलयती त्यादौ मा नो धातोरिति नत्व बाधनार्थं निषेधस्य
नंतरत्वादनुस्वारस्यैव स्यात्। ध्वनित्वं चेदमेतदेन सोम शि इति सूत्रत्रये भाष्ये। हि मपरे। मपर इति बहुव्रीहिः मोनुस्वार इत्यतो म इ
त्यनुवर्त्तते। यथासंख्य। सम्यक् ख्यानं संख्या। क्रमवैशिष्ट्ये न ज्ञानं यत्सां ख्येः प्राप्यते स्थानमित्यत्र संख्या शब्दस्य ज्ञानार्थतया
दृष्टत्वात्। तामनतिक्रम्य यथासंख्यं अनुदेशः पश्चादुच्चवाक्यार्थबोधकालिकः संबंधः साम्यं संख्यया योग्यत्वाद्याख्याना
च्च एवं च समसंख्यानां संबंधो येन क्रमेण पदज्ञानं पदादुपस्थितिर्वर्तिनैव क्रमेण वाक्यार्थबोधविषयः संबंधस्तेषामित्य
र्थः फलितमाह। समसंबंधीति। यद्यपि स्थानाख्यलौकिकप्रमाणादेव सिद्धं तथापि परस्मैपदानामच्चोपवाया वद्दृत्यादौ
शब्दतः सूत्रांतरस्य क्रममादाय संबंधबोधनार्थमाद्यं तौरकिता वित्यादौ समासनिर्देशोत्साहित्येद्वंद्व विधानारम्भा
सक्रमान्वयबोधनार्थं चेदं एवं च तत्र यथासंख्येनान्वयबोध कवाक्य कल्पनैतत्प्रामाण्यात्तत्श्च बोध इति बोध्यं। अत्र
स्वरितेनेत्यपकृष्यत इति व्यस्त्यादित्यादौ नातिप्रसंगः तत्र प्रतिपत्तिकालिकमेव संख्यासाम्यं तत्र्व्याख्यात्वदुपयोगीति
मङ्णनमिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं एते यवला निरनुनासिका एव विधीयमानत्वेन सवर्णग्राहकत्वात्। जातिग्रहणे प्राप्तस्ये
वगुणभेदकत्व प्राप्तस्यापि अप्रत्यय इत्यनेन निषेधाच्च एवं मयउ ञ इत्यत्रापि। अत एव मतो र्मस्य नानुनासिको वका
रः अन्यथा तद्दानामित्यादौ नित्यानुनासिकापत्त्या तन्निर्देशासंगत्यापत्तिरित्याहुः। वयो द्वितीया इति। नाशीन्या
कोशा इत्यत्र भाष्ये इदं एतत्सामर्थ्यादितत्कृतद्वितीयस्य न चर्त्वं उष्मोत्स्यं प्रथमं स्पर्शमिके द्वितीयमाहुरपदांतभाजमि

तिचर्त्वासिद्धत्वलब्धार्थानुवादः पदांते जश्त्वप्रवृत्त्या चर्त्वं विना चयोरुन्यसभात्। अत्र तु कृतेन जश्त्व प्राप्तिरस्यासिद्धत्वात्।
अपकूसरावपूस इति भाष्योदाहरणे छांदसत्वात् चर्त्वस्यासिद्धत्वं न एवं च प्रातिशाख्ये ऽपदांतभाजमित्युत्सर्गः। यद्वा।
तयोरव्युत्प न्नत्वं न त्वपूर्वात्। सर्त्तेर सिर्वदेः सोवेत्यन्यत्र सिक्तरः॥ ङःसि॥ सीतिसप्तमी षष्ठ्यर्थे व्याख्यानात्। तदाह
सस्येति। पदस्येत्यनुवर्त्तमानस्य वैयधिकरण्येनान्वयात् पदावयवस्य सस्येत्यर्थः। पदूसंत इति। धुरिधस्य च
र्त्वलद्वयभेदात् पुनर्ड स्य चर्त्वं। नश्च। नकारांतादिति। पदस्येत्यनुवृत्तं पंचम्या विपरिणम्यत इति भावः वैयधिक
रण्येनैवान्वय इति ङमुट्सूत्रस्य भाष्यस्वरसः नस्य पदांतस्येति अपदांतनकारे ऽनुस्वारप्रवृत्त्या फलितार्थप्रद
र्शनमिदं नांतस्य पदस्येत्युचितम्। चतुष्टयमिति। वक्ष्यमाणविकल्पैरिति भावः तेन तु कृष्णुत्वे छत्वस्यासिद्धत्वा
च्चयो द्वितीया इति पक्षे चस्य छत्वेन च छ कार छकार छकार शकार घटित रूपद्वयाधिक्ये न छशानुस्वार वि
सर्गाणां द्वित्व विकल्पेनाधिक्येपि न क्षतिः। ङमो। पदस्येत्यनुवृत्तं सामानाधिकरण्यानुरोधात् पंचम्या विपरिण
म्यत इत्याह। पदं तं यत्पदं तस्मादिति। तत्र ङमस्त्वयं ह्रस्वादिति विशेषणसंबंधमनुभूय पदविशेषणत्वेन त
दंतपर इति भावः। ङम इति पंचमी बलादचीति सप्तमी षष्ठ्यर्थे तदाह। अचइति। सप्तमी निर्देशस्तु लाघवा
र्थः। ङमउत्तरस्याच इति तस्मिन्निति सूत्रस्य भाष्यात्। ङमंतयत्पदमिति किं अनितीत्यादौ ङमुण्मा भूदिति।
भाष्ये तु विभक्ति व्यत्यय कल्पने गौरवात् पदावयव ङमः परस्येति। वैयधिकरण्यमेवोक्तं दंडिनेत्यत्र ङमुड
भावो मंडूकप्लुत्या ऽङिचि पद इत्यतः पद इत्यनुवर्त्याजादेः पदस्य ङमुडित्यर्थेन बोध्यः पदस्येत्यस्या

रुत्यासंबंधेपिविशेषणविशेष्ययोरुभयोः समस्यंतत्वएवतद्वादिविधिप्रवृत्त्यातदलाभः स्यात् इत्यर्थः। एतदर्थमेवाचीति सप्तमीनिर्देशः। ङमंतंयत्पदमित्यर्थेपिपरमपदमिति नेत्याद्वावेतद्धारणाय पदइत्यनुवृत्तिरावश्यकी चांतर्वर्त्तिविभक्त्याद्यं एङि नित्यस्यफलत्वात्। उत्तरपदत्वेचेतिप्रत्ययलक्षणनिषेधस्तुन। माषकुंभवापेनेत्यादौपदव्यवायेपीति निषेधसिद्ध्यै तस्यचोत्तरपदस्यकार्यित्वंतत्रैवप्रवृत्तेः तेननिषेधेनसिद्धमित्येतत्सूत्रस्यभाष्योक्तिः त्वेकदेशिनइतिदिक्। इकोयणचीतिसौत्रोनिर्देशः। रुप्रकरणइति। अतएवसमःसुटीत्यादौप्रश्लेषेणसविधानमितिभाष्येउक्तं। रोःपूर्वस्येत्युपलक्षणमरुप्रकरणविधेयस्य। एवमुत्तरत्र रोःपूर्वस्मादित्यपि। अयमधिकारःतेनोत्तरसूत्रविषयएवास्यप्रवृत्तिः नतुमतुवसोरित्यत्रतत्सूत्रस्यवार्त्तिकयोश्च। अत्रेतितु रुप्रकरणएवास्यसंबंधोनत्वग्रेठठेलोपइत्यादावित्यर्थसूचनार्थंस्पष्टार्थमेवकुशब्दः परस्यनित्यंरुत्वंपूर्वस्यवानुनासिकइति विशेषद्योतनार्थः पूर्वस्येत्यस्यचरुस्थानिनः पूर्वस्येत्यर्थोबोध्यः अनुनासिकात्परइत्यत्रानुनासिकादितिल्यपलोपेपंचमीव्याख्यानात्। अयमागमोनवयवावयवत्वेमानाभावात्। खरीति। विसर्गाद्विसस्याप्यवसानस्यनसंबंधोव्याख्यानात्। सोवक्तव्यइति। समःसुटीत्यादिसूत्रत्रयेसइत्युपसंख्यायसमःसुटीत्यत्रसकारंप्रश्लिष्यवैतैः सकारएवविधेयइत्यर्थः एवंचास्यासिद्धत्वादुत्वाभावेनविसर्गाभावेतत्तद्विधीनामप्राप्तिरेवेतिभावः स्पष्टंचेदंभाष्येविसर्गस्थानेनसत्वविधानेतुगोवरंस्कुटम्। लोपस्यापीति। यत्तुउपधारंजनंकुर्यान्नलोपकरणेसतिलोपेप्रकृतिभावेवानोपधारंजनमतउपधारंजनमनुनासिकानुस्वारागमरूपंनमोनकारमकारयोः प्रकृतिभावोदाहरणांन्तन्याहीलितत्तुप्रातिशाख्यव्याख्यामात्रविषयमितिभावः। अतएवभाष्येसमादिषुसत्वंवक्त ४३

यमित्युक्तं लुप्तपक्षेचानुनासिकाद्यापत्तिर्द्वित्वेननोक्ता ननुलोपपक्षे एवद्वित्वेनद्विसकारस्यसिद्धत्वात्समःसुटीतिव्यर्थंइत्यतआहत्रिसकारकमपीति। स्कोरितिलोपस्तुनास्याऽसिद्धत्वात् पुनर्द्वित्वेनत्रिसकारस्यासिद्धिरितितुनयुक्तं सकृद्गतौलक्षणस्येतिन्यायात्। एतेनसमःसुटीत्यत्रवेतिपाठेनैवपक्षेमोनुस्वारलोवासिद्धेन्नुनासिकात्परइतिव्यर्थमित्यपास्तं।
ननुव्यंजनात्परस्यैकस्यानेकस्यवोच्चारणेविशेषाभावोत आह। अनुनासिकवतामिति। तत्रोच्चारणेविशेषाभावकथनेइदंवचनंव्यर्थमेवस्यादितिभावः हयवरट्सूत्रभाष्योक्तेशर्षूपसंख्यानेफलमाह। अस्वारवतामिति। अपिनाकृस्यसंग्रहः। लक्ष्येलक्षणस्यसकृदेवप्रवृत्तेराह। वचनांतरेणेति। यणोमयइत्यनेनएकस्यैवशास्त्रस्यपुनःप्रवृत्तेर्हिसन्यायइतिभावः पूर्वत्रासिद्धत्वेनपूर्वद्वित्वस्यपूर्वप्रवृत्त्यातेनद्वितीयस्यसाधुत्वेबोधितेतदनंतरंपरद्वित्वप्रवृत्त्यातयोर्मध्येपुनरन्यस्यसाधुत्वंबोध्यतइतित्रित्वस्यनिर्वाहोबोध्यः। अनचिचेत्यत्रयोणोमयइत्यस्योपसंख्यानाद्वचोरहाभ्यामित्यत्रतस्यपरत्वंबोध्यं। पुमःखि। अम्परइतिबहुव्रीहिः। कुःपयोरितिकुप्वोरितिसूत्रेविधेययोरित्यर्थः। इदुदुपधस्येतिसूत्रेऽप्रत्ययस्येत्यस्यप्रत्ययावयवभिन्नस्येत्यर्थादितिभावः। अव्युत्पत्तीति। नपक्षेप्रकृतिप्रत्ययविभागाभावादितिभावः। पत्वेति। इदमनुनासिकपक्षे अनुस्वारपक्षेतुकुप्वोरित्यस्यैवप्राप्तिः अनुस्वारव्यवधानेनोपधत्वाभावात्। पुंस्कीरमिति। कृधातोरुपधायाईत्वेऽप्रत्ययेकीरमितिभावः। नश्छवि। अप्रशानिति। षष्ठ्यर्थेप्रथमा। नन्ये। न्टनितिद्वितीयायांतानुकरणंषष्ठ्याःसौत्रोलुक्। नलोपस्तुसौत्रत्वान्न। एवंकानित्यत्रापि। चाद्विसर्गइति। शर्परइतिसूत्राच्चदनुकर्षश्चनेतिभावः। येननेति। येननाप्राप्तेयोविधिरारभ्यतेसतस्यबाधकइतिन्यायेनेत्यर्थः। येननेत्यादेर्यत्कर्त्तृकावश्यप्राप्तावित्यर्थः नञ्द्वयस्यप्रकृतार्थदार्ढ्यबोधकत्वात्। प्राप्तेइति। भावेक्तस्तत्प्राप्तियोग्यविषयेऽचारितार्थ्यंहिबा

धकत्वेबीजंतस्तुत्तंशर्पूर्वाइतिसूत्रेभाष्येशर्पूर्वाइत्येतद्धलादिःशेषस्यबाधकंतच्चविषयभेदेकथंबाधकत्वं।इदंतावदयंप्रष्ट
व्यः यदितन्त्रोच्येतकिमिहस्यात् हलादिःशेषश्चेन्नाप्राप्तेतस्मिन्नारंभादिदंतद्बाधकंभविष्यतीति अजादेर्द्वितीय
स्येतिसूत्रेभाष्येपिस्फुटमेतत्।नकुप्शर्परइति।नचास्यविसर्गस्य≍क≍पोःद्वारिति किंचास्यैवतोस्यात्खरवसा
नयोरितिविहितस्यतुएतयोरसिद्धत्वात्सत्वमेवस्यादितिवाच्यं।शर्परइतिसूत्रंकुर्वोरित्यत्रानुवर्त्यशर्परयोः
र्वो≍क≍प्योरपवादोविसर्गस्यविसर्गइतिवाक्यभेदेनव्याख्यानेनादोषात्स्पष्टंचेदंभाष्ये।वार्त्तिककारेणयण
णंशक्यमकर्तुमित्याहायद्वेति।एवंसम्प्रग्रहणमपित्यक्तुंशक्यंपुम्प्रग्रहणंत्वावश्यकमेवानुनासिकपक्षेइणःपर
त्वेनषत्वापत्तेः।एध्विश्वाइति।गणेष्कृतसत्वषत्वानामेवपागादितिभावः।कःप्ययोरपवादइति।तद्विहितविसर्गस्यापीत्य
पिबोध्यं।कांस्कानिति।वीप्सायांद्वित्वं।संहितायां।संहिताचस्वारसिकार्द्धमात्राकालव्यवायेनोच्चारणं।ततोधिकार्द्धमा
त्राकालेनोच्चारणेएतदधिकारोक्तकार्य्यव्यावृत्तयेइदंतदधिककालव्यवायेतुनसाधुत्वंनापिबोधइष्यतेइतितेषांशा
स्त्रविषयत्वेवनेतिभावः।छेच।छेइत्यकारउच्चारणार्थस्तेनाच्छिन्नमित्यत्रतुक्ह्रस्वस्यपितीत्यतोह्रस्वस्येतितुग
तिचवर्त्तते।जश्चेनेति।स्वशब्देउपपदेछ…तेःकेस्वच्छशब्दोनिर्मलेरूढःएवंचपूर्वोच्छादयतेर्डेऽपच्छाशब्द
इतिपदांतत्वंबोध्यंस्पष्टंचेदममरटिप्पणे।आङ्माङोः।आङ्साहचर्य्यात्माङ्व्ययमेव।दीर्घस्यायमिति।वक्ष्यमाणज्ञापका
द्व्याख्यानाद्वा।दीर्घादिति।षष्ठ्यर्थेपंचमीतिभावः।एङोप्लुतेसूत्रभाष्येध्वनितमेतत्।चेच्छिद्यतेइति।कुकोहलादिः
शेषस्तुनाभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिकालेस्यात्निद्वारासाद्राद्वासंहितायांहलामेवतेननिवृत्तेःअतएवकुगतइत्यादिच

रितार्थं।दीर्घात्पदांतादिति।पदांतस्यदीर्घस्येत्यर्थः।योगविभागोनयोरे ओङितिसूत्रेभाष्येस्पष्टः।दीर्घात्तस्यपरस्येत्यर्थेनसिद्धे
उपत्तग्रहणंपदान्तविधित्वमस्यनपदत्वविधित्वमितिबोधनद्वारासमर्थपरिभाषानुपस्थित्यर्थं।तेनासामर्थ्येप्यस्यप्रवृत्तिरि
तिसमर्थसूत्रेकैयटः।। इतिहल्संधिः।। विसर्जनीयस्य।प्राग्व्याख्यातमपिविसर्जनीयपदानुवृत्तिप्रदर्शनायसमा
दितं।शर्प्परइति।बहुव्रीहिः।विशेष्यंचावध्यवधिमतोःसाजात्याद्विसर्जनीयाद्धितःखरेवविसर्गस्यविसर्गविधौपलमा
हान्तत्वन्यादिति।अन्यदेवविवरणेति।इहेति।त्रैरूप्यमिति।विकल्पद्वयसामर्थ्यादितिभावः।सोपा।अपपदाद्योरितिसूत्रेसो
त्वादेकवचनं।अनव्ययस्येति।अत्राव्ययीभावातिरिक्ताव्ययस्यैवग्रहणंव्याख्यानात्।तेनोपपस्काम्यतीत्यादौसत्वसिद्धि
रितिस्पष्टमव्ययीभावश्चेत्यत्रभाष्ये।गीःकाम्यतीति।वाःकाम्यतीत्यस्याप्युपलक्षणमिदं।इणःषः।इदुदुपधस्येत्यस्यासिद्धा
त्सर्पिष्यापरामित्यादौसत्वनिवृत्त्यर्थंजीप्याशंदोक्तस्यमित्याद्यर्थंचेदं।अनव्ययस्येत्यपदादावितिकाम्येइतिचसंबध्यते।ते
नोच्चैःकल्पंदोःपस्यगीःकाम्यतीत्यादौषत्वंन।अतएवात्रप्रकरणेसर्वत्रसत्वमेवविधेयमिणउत्तरस्यविसर्गस्यानि
कस्यानेनषत्वमितिभाष्योक्तपक्षांतरंसंगच्छतेविसर्जनीयस्यानिकेत्युक्त्यापुंस्यु नेइत्यादौनदोषः।तत्रहिमस्या
निकसःअच्चविसर्जनीयस्येत्यनुवृत्त्यैतदर्थलाभः।अनव्ययस्येत्यादिचाचपक्षे नसंबध्यतेतेनद्विष्कृतंदुष्कृतं
दुष्काम्यतीत्यादौषत्वसिद्धिः।गीःकाम्यतीत्यादौसकाराभावादेवनदोषःअपदादावितिचनसंबध्यतेतेनदुष्करोतीति
षत्वसिद्धिः।परत्वंपक्षेप्यसंगतःउत्तरसत्वस्यासिद्धत्वेननिष्कृतमित्यादौषत्वासिद्धेः।प्रकरणेप्रकरणमसिद्धंन
योगेयोगइतिपक्षस्तुनास्त्येवज्ञापकासंभवादित्युपसर्गादसमासेपीत्यत्रनिरूपयिष्यामः।विसर्जनीय

स्यैव षत्वमिति मूलोक्तं पदे तु सकारषकारयोः स्वरितत्वेपि यथायोगं संबंधो नेदृक्कश्रुत्येत्यन्यत्र विस्तरः। न नम्पु। इत उत्तरमपदा
दाविति न संबध्यते व्याख्यानात्। साद्दात्प्रभृतिस्वादिति। उर्यादित्वाकृतित्वं स्वरादिपठितस्य तु गतित्वाभावस्तेन साद्दात्प्रभृति
षु च्यर्थविचनेपि न द्भतिरित्यन्ये। इदुदु। अप्रत्ययस्येति पर्युदासो लाघवात् तत्र प्रत्ययपदं तत्संबंधिपरं तेन प्रत्ययसंबंधि
भिन्नस्येत्यर्थोऽत एव कविभिः कृतामित्यादौ न षत्वं स्पष्टं चेदं भाष्ये इत्यन्यत्र विस्तरः। एकादेशशास्त्रेति। एकादेशशास्त्रस
स्यन्नरेफस्यानिकत्वेन विसर्जनीयस्यैकादेशशास्त्रनिमित्तकत्वं बोध्यं स्पष्टं चेदमत्र सूत्रे उरण्रपर इति सूत्रे भाष्ये इत्य
न्यत्र विस्तरः। प्रत्ययभिन्नसंबंधिन इति कुनार्थः अग्निकरोतीत्यादावपि प्रत्ययभिन्नसमुदायसंबंधित्वेन षत्वापत्तेः।।
तपरकरणं किं। गीः करोति। उपधाग्रहणं व्यर्थं उपधाग्रहणं न करिष्यते इदुद्भ्यां तु परं विसर्जनीयं विशेषयिष्याम इति रुयव
रट्सूत्रभाष्योक्तेः। तिरसोन्य। अत्र गतिग्रहणं नानुवर्त्तते परा भवेति रस्कारशब्दप्रयोगात् अन्तर्द्धौ वितिरसो गतित्वात्।
द्विस्त्रिकृत्वोर्थ इति। न विसर्गविशेषणं च तुःशब्देऽसंभवात्। किंतु द्विरादीनामित्याह। वर्त्तमानानामेषामिति। इसुसोरि
त्तिसूत्रवक्ष्यमाणरीत्या सुच इति सूत्रयितुमुचितं सुजंतांतस्य पदस्येत्यर्थात्। चतुष्कपाल इति। इदुदुपधस्येति नित्यं
षः चतुःशब्दोऽव्युत्पन्न इति अप्रत्ययस्येति पर्युदासेन अत एव चतुष्पाद्भ्यो ढञित्यादिनिर्देशाः संगच्छंते चतुष्पंचाश
रित्यत्रापि षत्वं भवत्येव न चेदुपधस्य सस्य योर्विसर्ग इति हयवरट्सूत्रभाष्योक्तेः कथमत्र षत्वमिति वाच्यं विसर्गस्य पाठाभावेनोपधा
त्वासंभवात्तस्यानिनिमित्तमुपधात्वं ग्राह्यमिति भाष्यतात्पर्यात्। अत एव समः सुटीति सूत्रभाष्ये संपुंकानामित्यनेन रुविधे
वास्त्वित्याशंक्य पुंस्कामेत्यत्र षत्वापादनं संगच्छते। न च कृत्वोर्थ इत्येव कृत्वोर्थे विद्यमानस्य पदस्येदुपधस्य योर्विसर्ग इत्य

र्थान्न पंचकृत्वः करोतीत्यादौ दोषो नापि चतुष्करोतीत्यादावव्याप्तिरिति द्विस्त्रिश्चतुरिति त्र्यर्थमिति वाच्यं कृत्वोर्थ इत्यस्यासिद्ध
त्वेन चतुःशब्दे इदुदुपधस्येति नित्यषत्वापत्तेः प्रकरणे प्रकरणमसिद्धमिति पक्षस्तु उपसर्गादसमासेपीति सूत्रे कैयटे पूर्व
पदादिति सूत्रे भाष्ये च दूषित एव उपसर्गादिति सूत्रे चोपपादयिष्यते किंच पूर्वत्रेति पूर्वशब्देन प्रकरणग्रहणेऽव्यवहित
प्रकरण एव त्रिपाद्यसिद्धत्वं स्यान्न संपूर्णसपादाध्याय्यां। किंचास्याधिकारत्वात्प्रतिसूत्रमुपस्थित्या प्रतियोगमसि
द्धत्वं दुर्वारमित्यन्यत्र विस्तरः। इसुसोः। अत्र सुसोः प्रातिपदिकावयवयोर्ग्रहणं तेन पेचुः कर्षैः सख्युः पाकः कविभिः
कृतमित्यादौ न षत्वं नित्यसमासे इति सूत्रोदाहरणे समासविषये तयोरेव संभवेनार्थाधिकारानुरोधात्साहचर्याच्च
च इसुसंतपदावयवविसर्गस्येत्यर्थः पदस्येत्यधिकारात्। न च प्रत्ययग्रहणपरिभाषया परमसर्पिष्करोतीत्यादौ
षत्वानापत्तिरवयवस्येसुसंतत्वेपि उत्तरपदत्वे चेति निषेधेन रपदत्वादिति वाच्यं अनुत्तरपदस्थस्येति निषेधेन कचि
हुपा[illegible]त्त विशेष्यसत्वेपि शब्दरूपविशेष्यमादाय तदंतविधिज्ञापनेन शब्दरूपविशेष्यमादाय प्रत्ययग्रहणपरि
भाषयालब्धतदंतार्थकस्य पदविशेषणतये सुसन्तात्तस्येत्यर्थेनादोषात्। अत एव वनोन्चेत्यादौ न दोषः शास्त्र
णस्य सर्पिष्करोतीत्यादौ सापेक्षत्वेनासामर्थ्ये नाशंक्यं तस्यैकार्थीभावसामर्थ्यविषय[illegible]त्वात्। अधात्वभिहितं समानाधिकरणमस
र्थवदित्युक्तेः सर्पिः कालकमित्यादौ न षत्वं अधात्वभिहितमित्युक्तेः सर्पिष्षीयत इत्यत्र षत्वसिद्धिः धातुसहचरितप्रत्ययाभिहिता
र्थेन समानानधिकरणमसमर्थवन्नेति तदर्थः यदा तु सर्पिरादिकं व्युत्पन्नं प्रातिपदिकं पाणिनिरुणादिष्वव्युत्पत्तिपक्ष इति न्यायेन
यीनीति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्तेः। तत्र हि शंखद्वयासवादेशानाशं कोणादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः। प्रातिपदिकविज्ञानाच्च भगवतः

पाणिनेः सिद्धमित्युक्तं। अयामंताल्वाय्येत्विष्णुच्छिति सूत्रं व्याकरणांतरीत्यैव सर्वनामस्थाननिति महासंज्ञावत्। अत एव भा
ष्ये उणादयोऽव्युत्पन्नानीत्युक्तं। नलुनेकार्यो अपि धातवद्वृत्तिवद् व्युत्पन्नान्यपीत्युक्तं तदा इदुदुपधस्येति नित्ये षत्वे प्राप्ते अने
न विकल्प इति प्रत्ययग्रहणात्परिभाषानुपस्थितेः परमसर्पिष्करोतीत्यादौ षत्वविकल्पः सिद्धः। नित्यं समासे इति सूत्रम
नुत्तरपदस्थस्येति प्रतिषेधार्थं। नित्यग्रहणं तु न कर्तव्यमेव। समासे नित्यषत्वस्येदुदुपधस्येत्येव सिद्धिः। सर्पिष्पेत्यादौ
षत्वं [illegible] अपसे कचिदन्यदेवेत्यर्थकात् बहुलग्रहणात् इति स्पष्टं भाष्ये। व्यपेक्षे
ति व्याख्यानात्। एकार्थीभावसामर्थ्यग्रहणे परमसर्पिष्कुंडिकेत्यादौ समासे विकल्पापत्तिः अनुत्तरपदस्थस्येति निषेधाऽनुत्तरस्तत्र स्यान
प्रवृत्तिरिति भावः। ननु नेनैव सिद्धे कस्कादिषु सर्पिष्कुंडिकाशब्दपाठो व्यर्थ इत्यत आह। कस्कादिष्विति। एतेन तत्सामर्थ्यादुत्तरपदस्थ
स्यापि षत्वमित्यपास्तं। व्यपेक्षाविरहेऽपीति। आनय सर्पिः कुंडिका तिष्ठतीत्यादौ। व्यपेक्षायामिति। इदं सर्पिष्कुंडिकाया इत्यत्र प्रत्ययभिन्न
विसर्गस्येत्यर्थमिदुदुपधस्येत्यत्र व्याचक्षाणानां व्याख्यादर्शकृतां मतेन सिद्धेरिति भावः। एतेन कस्कादिपाठस्य व्यपेक्षायां चारितार्थ्यं न व्य
पेक्षायां तस्यासिद्धत्वाद्विकल्प एवोचित इत्यपास्तं। प्रत्ययसंबंधिभिन्नविसर्गस्येत्यर्थे तु तदप्राप्तिरेवेति व्यपेक्षायां विकल्प एवेति बोध्यं।
अतः कास्कारबोधेन तदादिग्रहणे समासाक्षिप्तोत्तरपदस्य विशेष्यत्वात् विषयदेवयोरित्यत्रेव प्रत्ययग्रहणेन धातोर्विशेषणत्वे
तदादिविधिज्ञापनात्। अयस्कुंभीत्यादौ लिंगविशिष्टपरिभाषया सत्त्वं बोध्यं। भास्कर इति। तपरकरणादतः कृकमेत्यस्याप्राप्तिः॥
॥इति विसर्गसंधिः॥ यत्तु स्वौजसित्यत्र रुत्वेऽपवादाभावः सर्वत्र सुग्रहणे रुग्रहणमेवास्त्विति तन्न। यशोऽत्र त्यादौ रोरसिद्धत्वादुत्वानापत्तेः

अपतोरो इत्यस्य प्रथमैकवचने चारितार्थ्यात् तद्ध्वनयन्नाह। स्वौजसेति। पदस्येत्यनुवृत्तं ससजूभ्यां विशेष्यते तेन तदंतविधिरादे
स्त्वसौत्यस्येत्यस्य तत्फलितमाह। पदांतस्येत्यादिना। सजूरित्यत्र व्यपदेशिवद्भावेन सिद्धिः। व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिके
न ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदंतविधिर्नेति परिभाषाद्वयं प्रत्ययविधिविषयमित्यसमासेनिष्कादिभ्य इत्यत्र भाष्ये स्पष्टं।
इदं जश्त्वापवादः। श्रेयानित्यादौ रुत्वस्यासिद्धत्वात् संयोगांतलोप एवेति दिक्। यत्वस्यापवाद इति। यदीदं न स्यात्तर्हि य
त्वं प्राप्नोतीत्येतावता कृते च तस्मिन् यत्वस्यासिद्धत्वादुत्वं गुणयोर्यत्वाप्राप्तिरेवेति भावः। प्रथमयोः। व्याख्यानात् प्रथमयो
रित्यनेन प्रथमाद्वितीयारूपसुपविभक्त्योर्ग्रहणं तदाह। प्रथमाद्वितीययोरिति। पूर्वग्रहणं किं अग्नी इत्यत्र परस्य प
रसवर्णो मा भूदिति। दीर्घग्रहणं तु प्लुतविभावनस्य स्थानिनः त्रिमात्रो मा भूदिति। सवर्णग्रहणं तु स्पष्टार्थं। पूर्वस्यादीर्घ
त्वात्। पूर्वसजातीय इत्यर्थेन निष्पन्नः सिद्धेरिति स्पष्टं भाष्ये। नादिचि इति। तो स इति निर्देशेन भ्रस्णचसः न्यायस्यात्र आश्रयो
नाश्रयणादिति भावः। देवदत्तहंतृहतन्यायस्य तु नात्र प्रवृत्तिः। देवदत्तहंतृहननेन हि नोज्जीवनं देवदत्तहननप्रसक्तहननेन त्व स्ये
वदत्तजीवनं प्रवर्त्तेत हननस्थानीयगुणहेतुः पूर्वसवर्णदीर्घस्य लक्ष्ये प्रवृत्तिः। किंतु हननोद्यमसजातीयं प्रसक्तिमात्रेण
सत्तस्य निषेधे बाध्योज्जीवनेन बाधकमिति स्पष्टं चेदं स्वादिष्विति सूत्रे कैयटे। सुस्रोत इति। सुस्रोतस् शब्दः कस्यचित्
संज्ञा संबुद्धौ दूराद्धूते चेति प्लुतः। तत्सामर्थ्यादिति। प्रतियोगित्वेन तदाश्रयणे सामर्थ्यादित्यर्थः। आश्रयात् सिद्धमिति भा
ष्योक्तेः। पयस्यरति पयोददाति इत्यर्थे आगच्छ हे पयो इ आगच्छ हे पयोदेत्यादावेकपदस्थवर्णद्वयसापेक्षमंतरंगमु
त्वं प्रति वाक्यसंपादनेकपदांतरसापेक्षं प्लुतस्य। सिद्धत्वादुत्वे प्लुतसिद्धिः। अन्यथा प्लुतस्योत्वदस्यासिद्धत्वासंप्र

त्वात्प्लुते आद्येऽप्लुतपरत्वाभावादंत्येऽप्लुतात्परत्वाभावादुत्वं न स्यात्। परिभाषाद्वयस्य बहिरंगासिद्धत्वेपि न द्वितीयस्याऽसिद्धत्वे
पि परं प्रत्यसिद्धत्वप्रतिपादनसंभवात्। द्वितीयस्याऽविद्यमानस्य परं प्रत्यविद्यमानत्वप्रतिपादनात्। अंतरंगस्यासिद्धत्वेनुप्रति
पाद्याभावे इयं प्रत्यसिद्धत्वं प्रतिपाद्येत। तथाच वाक्यस्य टेरित्यनुरोधाकारः प्लुतोऽस्येरेफ इकारसंयोगपरत्वेनाकारस्य
गुरुत्वात् गुरोरिति प्लुतः आश्रयेण तु येन नाप्राप्तिन्यायेन प्रत्ययस्थत्वेन च पूर्वत्रासिद्धत्वमेव बाध्यते न त्विदं। सुप्तोतादृश्यादौ
कवाक्यमात्रसापेक्षत्वात् प्लुतांतरंगो भिन्नवाक्यस्याकारसापेक्षत्वादुत्वं बहिरंगमिति स्पष्टंक्षाघे। उकारानुबंधेति। उकारसंज्ञक रा५
रेफस्येत्यर्थ इति भावस्तेन नद्येव रुहीत्यादौ न दोषः। भोभगो। रोः सुपीत्यतो रोरिति वर्त्तते न तु रोरीत्यतो र इति भ्रातरच्येत्यादावति
प्रसंगात्। अस्मात्तद्देन पूर्वस्माद्वस्य बहुव्रीहिमभिप्रेत्याकेन्तत्पूर्वस्येति। नन्वेवं पूर्वरूपापत्तिरत आह। असंधिरिति। भगो अ
घोभ्यो ओकारयोरकाराभ्यां प्राप्तपूर्वरूपात्मकसंधिकार्याभावइत्यर्थः। इदं प्राचामनुरोधेन। वस्तुतः सूत्रे रांतानामेवानुक
रणमसंधिर्व्याप्य एवेति बोध्यं। नह्ययमिति। इदं सर्वा चाम्नानुसारेण भाष्ये तु रेफस्य विसर्गस्यानित्वेन तद्वृत्तिकृत्वाश्रयमपी
दमसिद्धिरेव। स्थान्यत्सरत्त्विथमाश्रियत्वात् अयहीदिन्यत्र च दीर्घेलोपेचरत्वेनैव निवेश इति विशेषोतः पयस्वित्यादौ
षः। तत्र हि रोः सुपीति विसर्गः नियमशास्त्राण्णिच विधायकान्येव वा च्यवस्थार्थिकार्यमादाय तु निषेधकानीति तत्र चापि रो
रेफस्य विसर्गइत्यर्थेत्वश्शरग्रहणं व्यर्थमित्युक्तं। नन्वेवं हे रामेत्यादौ संबुध्यवयवरुसंस्सस्य लोपेत इति सुप्रस्यास्थर्मत्वेनस्यानिवत्वा
भावे पदत्वासिद्धिरिति चेन्न। आनुमानिकादेशस्य रामेत्यस्यस्यानिवद्भावेन सुबंतत्वस्य तत्प्रयुक्तकार्यस्य वा लाभेन तत्सिद्धेः प्रत्य
यलक्षणेनापि न प्रत्ययस्त्वि धर्मलाभः लक्षणपदोपादानेन प्रत्ययनिमित्तकार्यस्य तन्निमित्तकव्यवहारस्य वातिदेशात्। एवं दीर्घा

होनिदाघेत्यादौ हल्ङ्यादिलोपे कृते रीत्यास्यानिनिजायमानस्यासुपीतिरत्वप्रतिषेधस्यादेशोदीर्घो हनशब्देतिदेशो न प्रवृत्त्यानरेफ इति दिक्। तेषां
रोरिति। इदं निपातानास्यायविभाषाभवदितिवार्त्तिकं प्रत्याचक्षाणस्य वृत्तिकृतो मतेन। परं तु तेषामपि रोरित्यर्थः अपि नाविभाषाभवद्भग
वदघवतामोन्वावस्येतिवार्त्तिकनिष्पन्नसंग्रहः। एषामंत्यस्य रुः स्याद् वस्य चोकारः संबुद्धाविति तदर्थः। अवग्रहणं सामर्थ्याद्लोत्यस्येति
नेतिबोध्यं। वार्त्तिकनिष्पन्नानां त्रयाणां भोशब्दनिपातस्य चावश्यकत्वमन्यत्र स्पष्टमित्याहुः। व्योर्लघु। यद्यपि वर्णसमाम्नायेयस्य प्राथ
म्याद्व्योरित्युचितं तथापि लोपो व्योरिति लोपवारणाय सोत्रत्वमाश्रयणीयं स्यादतो व्योरित्युक्तं। लघुतरः प्रयत्नो यस्योच्चारणे स लघुप्रयत्न
तरः अन्यपदार्थसंबंधोत्तरं वर्तिपदार्थप्रकर्षविवक्षया साधुः। प्रयत्नेलघुतरत्वं चैषां शैथिल्यजनकत्वमेव। लघूच्चारणाविति। लघुत
रोच्चारणावित्यर्थः। सूत्रे सो चत्वादेकवचनं। वकारोदाहरणं अस्मावादित्यइतीतिरचि। ओतो। व्योरित्यत्र यकारसाहचर्याद्वकारो धात्वेनव
यव एवात्राप्यर्थाधिकारात्तथैव तेन स्वस्तोवच्युतेत्यादौ न दोषस्तदाह। यस्येति। तादृशावस्यासंभवादिति भावः। भोभगो इति तु नानुवर्त
ति विच्छेदात्तद्व्रनयन्वस्यतिपदांतस्याकिंतोयमिति। इदं लघुप्रयत्नयोर्नगार्ग्यश्रुतेस्तदाह। लघुप्रयत्नस्येति। पूजार्थमिति। व्याख्याना
दिति भावः। तादृशाश्च भोसादिपूर्वक एवेत्याशयेनाह। भो अच्युतेति। भाष्यानुसारिणस्तु भो इत्याद्यनुवृत्तेः स्वस्ताविच्यादौ न दोषस्त
स्यानभिधानाच्च। अपूर्वस्येति चोत इत्यनेन विरोधान्न संबध्यते लोपः शाकल्यस्येत्येव भोभगो इत्याद्यनुवृत्त्या सिद्धे नित्यत्वार्थमि
दमित्याहुः। इञि च। भो इत्यादिपूर्वस्य पूर्वेण सिद्धे आह। अवर्णपूर्वयोरिति। एतदपि नित्यमेव। अत्रापि गार्ग्यग्रहणानुवृत्त्याऽलघु
प्रयत्नस्यैव लोपः। उत्तरार्थमिति। ङमो ह्रस्वादचीत्यर्थमित्यर्थः। एतच्चैव निरूपितं। हलि सर्वेषामित्यादौ तु न संबध्यते व्यवहितेऽ
पीत्यत्रैव प्रयोजनकथनपरभाष्यप्रामाण्यात्। अत एव लिटूसु इत्यादौ धुडादयः अन्यथासादौ पदेत्यर्थान्नस्युः। अत एव
भाभ्यामित्यादौ हलि सर्वेषामिति लोपसिद्धिरिति दिक्। हलि सः। भोभगो इत्याद्यनुवर्त्तते तत्र ओकारात्परस्य लघूच्चारणस्यैवानेन
लोपः अपलघूच्चारणस्य चोत इत्येव सिद्धं अपूर्वेत्युभयोरपि। न चापूर्वलघुप्रयत्नेऽस्यासिद्धत्वाल्लोपः शाकल्यस्येति प्राप्नोतीति वाच्यं।

लघुप्रयत्नस्येवानेनलोपेव्योरितिसूत्रेचीतिकरणेनहलिविधानाभावेनैवसिद्धावस्यसूत्रस्यवैयर्थ्यापत्त्यातद्बाधात्।नचालघुप्रयत्नयोरेवलो
पःस्यात्व्योरित्यर्थाधिकारादितिवाच्यं।स्थिमात्रग्रहणार्थस्यसर्वेषामित्यस्यवैयर्थ्यापत्तेर्विकल्पस्यविच्छिन्नत्वेननित्यत्वसिद्धेः।अ
त्रचयकारएवानुवर्त्ततेनवकारोवृत्तौतथैवोक्तेःफलाभावाच्चव्यपरइत्यादिनिर्देशाच्च।अन्यथातत्रसौत्रत्वाद्याश्रयणीयंस्यात्तदा
हालघ्वलघूच्चारणस्यपस्येति।नतुसुपीति।पर्युदासेहिसुप्सदृशेप्रत्ययएवस्यादेवंचाहभलौत्यत्रनस्यात्स्यादितुसुबूभिन्नेशब्दे
स्यात्दीर्घाहोनिदाघेयत्रापिस्यात्।सुबंतइत्यर्थस्तुन।तुन्नामेकाभ्यामित्यादिनिर्देशेःसप्तमीनिर्दिष्टेप्रत्ययेतदंतविध्यभावज्ञाप
नात्।लक्ष्यानुरोधेनक्वचित्प्रत्ययग्रहणेशब्दस्वरूपस्यविशेषणतायाएवाश्रयणाच्च।अतएवरदाभ्यांनिष्ठेत्यादौनदोषः।अहर
हरिति।नित्यवीप्सयोरितिद्वित्वं।नलुमतेतिनिषेधात्सुप्परत्वाभावः।गतमहोरात्रिरिति।केचित्तुभाष्येप्रातिदेशिकस्याहोरात्रस्ये
वोदाहरणान्नलोपःप्रातिपदिकांतस्येतिसूत्रेनहिरूपरात्ररात्रिरथंतरेषुरोरेवाविशेषोक्तौयच्चप्रायेणरात्रेतिपाठाच्चेदृशानाम
नभिधानमेवेत्याहुः।अनन्यत्वादिति।रात्रिशब्दांतसमासादचिसमासांतेयस्येतिचेतिलोपेरात्रिशब्दत्वादसतेरितिभावः।अनु
वादेरेफविशिष्टस्योपादानाडेपूस्यरेफविधानंव्यर्थमतआह।विसर्गापवादइति।द्रुलोपे।नायंतत्पुरुषोनीयरिचारेया
दोचदोषापत्तेर्नापिबहुव्रीहिर्व्यधिकरणत्वाद्गतोणिजंतात्कर्मण्युपपदसमासइत्याह।ढरेफावित्यादि।भाष्येत्तुव्यधिकरणबहु
व्रीहिरेवदर्शितः।नचाजर्घाइत्यादौसिपिधातोरितिरुत्वस्यलिढइत्यादौढत्वादीनांपितूराज्यमित्यादौसंयोगांतलोपस्यासिद्धत्वा
त्कथंदीर्घइतिवाच्यं।ढग्रहणेनलएरसूत्रेजर्घइतिभाष्योदाहरणेनचतत्त्वज्ञापकेवाक्यतापन्नपूर्वत्रासिद्धमितिसूत्रस्यपूर्वग्र
हणेनैतत्सूत्राग्रहणाबोधनात्।अणः।किमिति।अचइत्येवसिद्धमितिप्रश्नः।तंदुइतिपाणिनिकारजावनुस्वारपंचमावितिद्वि
त्वेरनिर्दितामितिनलोपेत्वढइतिरूपं।अत्राणएपूर्वेणवव्याख्यानात्।विप्रतिषेधे।विप्रतिपूर्वात्कर्मव्यतिहारेवर्त्तमानात्सेधतेर्घञिपर
स्परविरोधार्थोविप्रतिषेधशब्दस्तत्रनित्यस्यावश्यकतयांतरंगस्यज्ञापकादिनाऽपवादस्यवचनप्रामाण्याद्बाधकत्वेस्थितेतद्भि

न्नोस्यविषयइत्याह।तुल्यबलेति।द्वयोःशास्त्रयोःक्वचिदन्यावकाशयोरेकत्रप्रयोगेयुगपत्संभविस्वकार्यसमर्पणांचूसः।तत्रप्रायेणैकस्य
कार्यद्वययोगकृतेऽसंभवएतस्यप्रवृत्तिःयथावृद्धेभ्यइति।तत्रहिदीर्घोत्वयोर्युगपत्प्रवृत्तौस्वस्वनिमित्तेनानंतर्यासंभवः।क्वचित्केवला
संभवेपियथाशिष्टादित्यादौ।अत्रहितातङ्शाभावयोर्युगपत्प्रवृत्तौस्वस्वनिमित्तानंतर्यासंभवः।यद्यपितातङादेःस्थानिव
त्वेस्त्येवतथाप्यतिदेशआदेशप्रवृत्त्युत्तरमेवनतुतत्प्रवृत्तिकालेइतियुगपदसंभवोस्त्येवेतिपरत्वात्तातङिसत्कृतिन्याये
नशादेशः।स्पष्टंचेदंसर्वंप्रकृतसूत्रेइकोगुणवृद्धीअदसोमादित्यादावाकरे।तत्रयुगपदुभयोःकार्ययोरसंभवात्पर्यायेण
तजादिवच्चाप्रत्ययप्रसंगेनियमार्थमिदंपरमेवेतितेनतिसृणामित्यत्रयोगपद्यासंभवेनपरत्वात्तिसृादेशेपुनःस्थानि
वत्त्वेनत्रयादेशोनतत्पक्षतेसकृद्गतौविप्रतिषेधेयद्बाधितंतद्बाधितमेवेति।यद्वायथाकुल्पवलयोरेकःप्रेष्योभवतिस
तयोःपर्यायेणकार्यंकरोतियदातमुभौयुगपत्प्रेषयतोनानादिक्षुचकार्यंभवतस्तदोभयोर्नकरोतियौगपद्यासंभवात्तथाशा
स्त्रयोरप्युभयोःक्वचिल्लक्ष्येयौगपद्यासंभवादप्रतिपत्तौप्राप्तायामिदंपरंभवतीतिविध्यर्थे।तत्ररुतेयदिपूर्वस्यापिनिमित्तमस्तितदा
तदपिभवत्येवतत्पक्षतेपुनःप्रसंगविज्ञानात्सिद्धमिति।यथाभिंधीत्यत्रपरत्वात्तातङिपुनर्धिर्भवति।अत्रतातङःधिभावयो
र्युगपदेकस्थानिसंबंधस्यागरूपनिमित्तानंतर्यस्यवानसंभवइतिभाष्येस्पष्टं।कार्यपरत्वंचपरशास्त्रविहितत्वंकार्यकाल
पक्षेप्यष्टाध्यायीपाठकृतपरत्वमेवनियामकमतएवङमोह्रस्वादित्यादौत्रिपादीस्थेकार्यकालपक्षएवपरिभाषयोःप्रवृत्त्या
रेवकाल्यतेप्राप्तइत्यतेनपूर्वंतितत्वं।संज्ञानांतुकार्यकालपक्षेप्रदेशएववाक्यार्थेनतद्बोधोत्तरमेवविरोधप्रतिसंधानंकृ
भाष्येदृष्टं।परिभाषाणांतुतत्प्रदेशेपिस्वस्वदेशेऽर्थबोधोस्त्येवेतितासांपाठकृतमेवतदेतत्सूत्रप्रवृत्तौनियामकमितिबोध्यं॥

यद्यपीयंपरिभाषातथापिकार्यग्रहणेनकार्यमात्रग्रहणात्तस्मिन्निनितस्मादितिपरिभाषयोरपिव्यवस्थापिका।कार्यकालपक्षेपि
नैवंकार्यपरिभाषादिवद्विध्येकवाक्यतागत्वात्स्वकार्यनिष्पादिका।किंतुवाक्यभेदेनैवकार्यव्यवस्थापयतियथाहरदे।भ्यइत्येतद्दी
र्घत्वयोःश्रासयोःपरत्वंप्रवर्त्तयति।एवमसिद्धंबहिरंगमित्यादयोपीतिस्वरवसानयोरित्यत्रकैयटेस्पष्टमेवंचविप्रति
षेधेइत्येषायथोद्देशैवेतिस्थितंत्रिपाद्यांकार्यकालपक्षेप्यप्रवृत्तेःपूर्वदृष्ट्यापरावस्थानाभावात्इत्यन्यत्रविस्तरः।इतिलो
पइति।इत्थंनित्यमितितुनभोभगोइतिसूत्रोक्तरीत्यालोपस्याश्विधित्वात्स्थानिवत्वेनतद्धर्मातिदेशेप्युच्चारणप्रसंगरूपस्या
नषत्त्वस्यार्थाभावेनलोपेतद्ग्रासेध्यः।एत्तदोः।अनकार्यस्वरूपभंगभियाकोपीहवैकशेषाभावः।एतत्तदोरनंतरइत्यर्थ
स्तेनपरमसदृशतीत्यादौनदोषः।गोएतत्तुनदोषस्तत्यदाद्यत्वाभावेनहल्ङ्यादिलोपस्यदुर्वारत्वात्।सुइतिप्रथमै
कवचनमेवव्याख्यानात्।अनञ्समासेकिमिति।तस्यपूर्वपदार्थप्रधानत्वादुपसर्जनत्वात्त्यदाद्यत्वाभावेहल्ङ्यादिलोपो
दुर्वारइतिप्रश्नः।उत्तरपदार्थप्रधानःसइत्युत्तरं।सोचि।सस्तितिप्रथमांतस्यलुप्तषष्ठीकमनुकरणं।सेमामविड्ढीतिद्वा
दशाक्षरपादाजगतीछंदः।सएवमुक्तेति।लोपेचेत्पादपूर्त्तिर्नलोपइतिभावः।अवधारणंचेति।इदंवैय्याख्यातमवधा
रणंत्वित्यर्थः।बहुलेत्यादि।गमकांतराभावादितिभावः।एवंचतदनुवृत्त्यैवक्वचिदप्रवृत्तौसिद्धायामवधारणपरतया
व्याख्यानंव्यर्थमितिभावः।सर्वमेतदवधारणंत्वितितुनासूचितमित्यलं॥ इतिस्वादिसंधिः॥ श्री छ श्री॥

॥४७॥

स्वादिविधौप्रातिपदिकाधिकारात्तांसंज्ञामाह।अर्थवदिति।अधातुरित्यादिःपर्युदासोलाघवात्।अप्रत्ययांतमिति।आवर्त्तितप्रत्ययपदे
प्रत्ययग्रहणपरिभाषयातदंतग्रहणात्संज्ञाविधावितिनिषेधस्तुप्रत्ययस्ययत्रसंज्ञातद्विषयइतिभावः।अत्रसूत्रेउत्तरसूत्रेचार्थवत्त्व
मितासंज्ञाफलीभूतविभक्तीतरसमभिव्याहारानपेक्षयालोकेऽर्थविषयकबोधजनकत्वं।अन्यथाअधातुरितिपर्युदासेनव्याख्या
नादर्थवत्त्वेनैवसादृश्यग्रहणेनसिद्धेकृत्तरसूत्रेकुरादीनामनर्थकानामप्रसिद्धेस्तद्वैयर्थ्यंस्यात्।नचनञिवयुक्तन्यायानित्यत्व
ज्ञापनार्थंतत्।तदनित्यत्वज्ञापनेभाष्यसंमतदृष्टतरफलाभावात्।अहन्कांडइत्यादावेतत्साध्यविभक्त्यनपेक्षत्वेपितदितरानपे
क्षत्वमस्त्येवेतितत्पर्युदासःसार्थकः।नचतत्केवलप्रत्ययस्य।तदुक्तं।संख्यायाअतिशदंतायाइतिसूत्रेभाष्येनहिलोकेकेवलेनप्र
त्ययेनार्थोगम्यतेकेनतर्हिसप्रकृतिकेनेति।हरिरप्याह।धात्वादीनांविशुद्धानांलौकिकोर्थोनविद्यते।कृत्तद्धितानामर्थश्चके
वलानामलौकिकः।प्राग्विभक्तेस्तदंतस्यतथैवार्थोनविद्यतइति।अतएवपदसंज्ञासूत्रेतग्रहणस्यसंज्ञाविधौतदंतविध्य
भावज्ञापकत्वेकृत्तद्धितेतिसूत्रेतग्रहणंकर्त्तव्यंनकर्त्तव्यमर्थवदितिवर्त्ततेकृत्तद्धितांतंचैवार्थवन्नकेवलाःकृतस्तद्धितावेति
भाष्यमुपादायशास्त्रीयार्थग्रहणेऽर्थवद्ग्रहणानुवृत्तिवैयर्थ्येनतदनुवृत्तिसामर्थ्याल्लौकिकार्थप्रत्यासन्नोभिव्यक्ततरोयोर्थः
प्रत्ययांतेषुलक्ष्यतेसआश्रीयतइतिकैयटेनोक्तं।लौकिकंयत्सदंतदर्थस्यप्रत्यासन्नःशास्त्रकल्पितस्त्वादिप्रकृतेरर्थः
प्रत्ययांतेषुसुबंतेषुयोऽभिव्यक्ततमोलक्ष्यतेबोधभिःसइत्यन्वयः।यत्तुप्रत्ययांतेष्वित्यस्यकृदादंतेष्वित्यर्थइतितन्न।ता
वन्मात्रेणकस्याप्यर्थस्याभिव्यक्तेरप्यभावेनाभिव्यक्ततरत्वस्यसुतरामभावात्।अर्थवत्सूत्रेप्येवमेवेत्यनुवृत्तिसामर्थ्यादित्यनेनसू
चितं।अन्यथातत्सामर्थ्यादित्येववदेत्।पूर्वसूत्रेयादृशार्थवत्वग्रहोत्राप्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्तादृशार्थस्यैवग्रहःशास्त्रीयार्थग्र

उ०प्र०शे०
४८

णेतुतस्नुवृत्तिर्व्यर्थास्यादितितद्भावः। किंचपूर्वसूत्रेसामान्यतोऽर्थवत्त्वग्रहणेन किंचित्पुलंप्रत्ययेष्वतिव्याप्तिदानातिरिक्तं। अतएवतद्धितग्रह
णस्यनियमार्थत्वाश्रयणेनह्रस्वोनपुंसकेयत्तस्येतिन्यासेनकांडेइत्यादौह्रस्ववारणात्फलाभावेनवाभाष्योक्तेतत्प्रत्याख्यानेपंचनावप्रिय
इत्यादौपंचनावप्रियस्यानेननप्रातिपदिकत्वंनाप्युत्तरसूत्रेण। प्रातिपदिकत्वेतुङीबापत्तिः। एवंचप्रत्ययस्यप्राप्तिरेवनेतिकेवलप्रत्यय
पर्युदासोविफलः। दशदाडिमानिषडपूपाइत्यादिनिरर्थकपदसमुदायव्यावृत्तिरर्थवद्ग्रहणफलंतत्रहिसुपोधात्वितिलुगापत्तिरिति
भाष्येस्पष्टमितिदिक्। पूर्वसूत्रेणेति। प्रत्ययग्रहणेयस्मादितिप्रत्ययांतत्वाभावादितिभावः। नियमस्यसाजात्यंदर्शयितुमाहपूर्वो
भागइति। एतेनयत्तच्छब्दार्थयोरननुगतत्वेनशब्दानुगमस्याप्रयोजकत्वेनव्यवच्छेद्याननुगमेपिहत्यभावेनचयत्रसंघातइत्या
दिव्यर्थमिचेत्यपास्तं। पदशब्दोनात्रस्वातंत्र्येणापिप्रयोगार्हमर्थवद्गृह्यते अतएवार्थवत्समुदायानांसमासग्रहणंनियमार्थमित्यु
क्तमत्रभाष्ये। भाष्येसुबंतानामित्यनेनभेदसंसर्गद्वारकार्थवंतरूपलक्ष्यंतेइतिकैयटेनस्पष्टमेवोक्तंतेनगवित्ययमाहेत्यादौ
गोइत्यादीनांसुबंतत्वाभावेपिनसमुदायस्यप्रातिपदिकत्वं। अनुकरणस्यानितिपरस्यापिप्रयोगसत्त्वेनतावन्मात्रस्यापिपृथक्प्र
योगार्हत्वात्। बहुपटवइत्यादौप्रातिपदिकत्वसिद्धयेस्वातंत्र्येणेतितत्रपूर्वइत्यादिःस्पष्टमपिस्यात्तंत्रेणप्रयोगार्हार्थवतामेव
ग्रहणात्पुत्रकाम्येत्यादौनदोषः। अतएवांगसंज्ञासूत्रेभाष्येप्रत्ययग्रहणेयस्मात्सविहितस्तदादेस्तदंतस्यग्रहणमितिपरि
भाषायाःफलनिरूपणावसरेदेवदत्तोगार्ग्यइतिसमुदायस्ययञंतत्वेनप्रातिपदिकसंज्ञाभावःफलत्वेनोक्तः। यथाश्रुतसू
त्रोक्तनियमेतुनियमेनैवतत्रतदप्राप्त्याभाष्यासंगतिःस्पष्टैव। एतेनचघएवसुरित्यादौपूर्वभागस्यभत्वात्पूर्वोभागःपद
मित्ययुक्तमित्यपास्तं। वाक्यस्यनेति। प्रातिपदिकत्वेहिसुपःश्रवणापत्तिः। पिंडीमित्यादौवाक्यैकदेशप्रयोगेलुक्समासेचांगा ॥४८॥
धिकारविहितसुप्प्रत्ययनिमित्तकार्याणांसुबादेशानांचचारितार्थ्यंविकल्पेनसमासविधानंचस्वराद्यर्थमितिभावः। शशशृंगादि

॥४८॥

पदानांचवैदिकशशशृंगादेःशक्तिरितिपूर्वोक्तेःप्रातिपदिकत्वंसिद्धंस्वन्यायानुरोधेनचबोधपदार्थस्यावश्यकत्वं। अहोहिरण्यरथंतरादिपदेष्ववयवाना
मप्यंतनिरर्थकानामप्यन्यत्रदृष्टार्थानुरोपेणप्रातिपदिकत्वसुबुत्पत्त्यादिनायथाकथंचित्साधुत्वाख्यानंबोध्यं। अधिकारोयमिति। संज्ञाधिकारइ
त्यर्थः। संज्ञात्वावगमस्तुव्याख्यानात्। विकारागमानांतुनसंज्ञा। प्रत्ययइतिमहासंज्ञयास्वस्यप्रकृत्यन्यतरार्थप्रत्यायकस्यैवतत्संज्ञकत्वात्। प्र
प्रकृत्यर्थत्वंचधातुपाठकोशादौतमुच्चार्यबोधितत्वं अतएवनभवधायादेशानांनसंज्ञातेषांस्वान्यार्थनिवार्थवत्त्वंनतुस्वार्थोक्तिः। अतएवको
दौतदर्थाकथनं। एतदर्थमेवभाष्येस्वीयमर्थंप्रत्याययंतीतिविग्रहेस्वीयपदोपादानंभाष्यप्रामाण्याच्चैतदर्थांतभविणप्रत्ययशब्दस्यवृत्तिः।
यत्तुविकारागमादेशानांदेशांशेनिराकांक्षत्वात्परश्चेत्यस्यानुपस्थितौतत्संनियोगशिष्टप्रत्ययसंज्ञायाअप्रवृत्तिरितितन्न। श्नमक
ज्वबहुच्प्रवृत्त्यापत्तेः। किंचलविश्वीत्यत्रविशेषविहितत्वाच्चपूर्वंसीयुट्तितोलादेशेप्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनैटोविधीयमानमाद्युदात्त
त्वंसीयुटएवस्यादतःआगमानुदात्तत्वंवक्तव्यमित्याद्युदात्तश्चेतिसूत्रस्यभाष्यकैयटसंगतिःस्थानिकत्वेनदेशांशेनिराकांक्षत्वेनपर
श्चेत्यस्याप्रवृत्तौप्रत्ययइत्यस्याप्यप्रवृत्तौतत्संनियोगकथनासंगतेरितिदिक्। परश्च। गुप्तिज्किद्भ्यइत्यादावपादानत्वासंभवाद्दि
ग्योगलक्षणापंचमी। तत्रपरःपूर्वंवेत्यनियमेनाध्याहारेप्रसक्तेपरएवेतिनियमार्थमिदंगापोष्टगित्यादावपि। षष्ठ्यर्थेअनं
तर्येपूर्वपरसाधारणमित्यनियमोस्त्वेव। अत्रतस्मादित्तिपरिभाषोत्तरंगविकलाप्रवर्ततेइत्यव्यवहिताएवप्रत्ययाः। न
चैवंपक्षांशविकलंसंपूर्णसूत्रमुपतिष्ठतांकिंपरश्चेत्यनेनेतिवाच्यंप्रकृत्यर्थमात्रविवक्षायांकेवलप्रकृतेःपच्यदित्यादेःप्रयो
गोमाभूदितिप्रत्ययःपरोभवत्येवेतिनियमार्थत्वात्तेननकेवलाप्रकृतिःप्रयोक्तव्यानापिकेवलःप्रत्ययइतिसिद्धं। अनुकरणे
कुम्भेदविवक्षयार्थवत्त्वाभावात्प्रातिपदिकत्वाभावेनप्रकृतित्वाभावात्गवित्ययमाहेत्यादौनानुपपत्तिः। प्रकृतित्वंप्रत्य
यविधावुद्देश्यतावच्छेदकाक्रांतत्वं। अयंन्यायःशास्त्राबोधितान्यतरप्रयोगविषयेततएवहिरिइयानित्यादौनदोषोनप्रकृति

विशेषोद्देशेनैव प्रत्ययानां विधानान्नापि केवल इति न्यायमूलकं। एतन्मूलकमेव च पठ्यते ऽपदं न प्रयुञ्जीतेति। अपरिनिष्ठितमिति तदर्थः। परि
निष्ठितत्वं चाप्रवृत्तनित्यविध्युद्देश्यतावच्छेदकानाक्रांतत्वं। निहते तिङन्तादावव्याप्तिवारणाय प्रवृत्ते तिवै कल्पिके ऽडागमोद्देश्यतावच्छेद
काक्रांते सेद्धेत्यादावव्याप्तिवारणाय नित्येतीति दिक्। ङ्याप्प्रातिपदिकात्। समाहारद्वंद्वः। ननु परश्चेत्यनेन प्रकृतेराक्षेपात् प्राति
पदिकाधिकारो व्यर्थः। तिङन्तात्तु न द्वितीयादि। संख्याभावात्। संख्यायास्तिङोक्तत्वाच्च। धातुभ्यस्तु न। तिङामपवादत्वात्। तस्येत्यादि
समर्थविभक्तिनिर्देशात्तमब्विधौ तिङश्चेति ज्ञापकाच्च न तेभ्यस्तद्धितव्यावृत्त्यर्थ इति चेन्न। तदभावे स्वार्थद्रव्यलिंगसंख्याकारकष
युक्तकार्यैः संस्कृतस्य बहिर्भूतापत्यादियोग इति कुत्सितइति सूत्रभाष्योक्तन्यायेन तस्यापत्यमित्यादेस्तत्संबंध्यपत्यमित्याद्यर्थे
प्रथमोच्चारितबोध्यात् प्रत्ययइत्यर्थस्य सत्त्वेन च सार्थकतद्धितानां सुबंतादुत्पत्त्यानुदात्तादेरित्यस्य प्राधान्यादुपस्थितसुबंत
विशेषणत्वापत्तौ सर्वस्य विकारः सार्वइत्यत्राञनापत्तेः। सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्वात्। तदधिकारसामर्थ्यात्तु प्रातिपदिकस्यैव त
द्विशेषणमिति न दोषः। सर्वशब्दस्यौञ्छादिपाठेनांतोदात्तत्वात्। स्पष्टं चेदमत्र भाष्ये। न चांतरंगानपीति न्यायेन लुक्निमित्तप्रत्य
यात्पूर्वमाद्युदात्तत्वाप्राप्त्या तस्य सुबंतविशेषणत्वेपि न दोष इति वाच्यं। तेन न्यायेन धर्मिग्राहकमानादंतरंगनिमित्तविनाशकलुक
एव प्राबल्यबोधनेन दोषात्। सर्वस्य सुपीत्यत्र सौवरीणं सप्तमी नांतदंतसप्तमीत्वात् प्रत्यये परतः पूर्वकार्यत्वाभावेन न लुमतेत्य
स्याप्रसौ प्रत्ययलक्षणेन सुबंततया तस्यांतरंगनिमित्तविनाशकत्वाभावात्। अतएव सर्वस्तोमादिबहुव्रीहेराद्युदात्तत्वसि
द्धिः। न चानुदात्तादिप्रकृतिकपक्ष्यंतादित्यर्थेन न दोष इति वाच्यं। गर्गादिभ्य इत्यादौ सुबंतं प्रति गर्गादीनां विशेषणत्वासंभवाद्गत्या लक्षणस्वीकारे
पि प्रकृतेर्लक्षणायां मानाभावात्। वस्तुतस्तत्रापि न लक्षणा। गर्गादिरूपात् प्रातिपदिकात्तत्संबंध्यपत्यमित्यर्थे प्रत्ययइत्यर्थे प्रातिपदिकात्परस्तत्व्य
वधानेन भविष्यति तद्व्यतिरिक्तव्यवधाने तु न मानाभावात्। एतच्च मतुप्सूत्रे कैयटे स्पष्टमित्यन्यत्र विस्तरः। लिंगविशिष्टस्येति। इयं च प्रातिपदिकसंज्ञा

न्यग्रहणेन तद्विशिष्टग्रहणेच। अनयैव परिभाषया ङ्याप्ग्रहणवैयर्थ्यस्य भाष्ये शंकितत्वात्। विशेषविषये बहुतरोदाहरणदानाच्च। स्त्रीप्रत्ययसमभिव्या
हारे प्रातिपदिकत्वं तद्व्याप्यधर्माः विशिष्टेनेनातिदिश्यंते। अतएव बहुव्रीहेरूधस इति सूत्रभाष्ये नद्यृतश्चेत्यस्य नद्यंतबहुव्रीहेरित्यर्थे कुंडोघ्नी
त्यत्र सकबापादितः। अन्यथा तु ङ्यंतस्य बहुव्रीहित्वाभावात्तदसंगतिः। नद्यंतानां यो बहुव्रीहिरित्यर्थेन च परिहृत इत्यन्यत्। समासांतेषु तत्प
रिभाषाभावस्तु ङ्याप्सूत्रभाष्योक्तोवयवविषय एव। समुदायविषये तत्प्रवृत्तावविशेषाभावेन तदंशे तत्प्रवृत्तौ न मानमित्याशयः। ङ्या
बंतादिति। ङ्याप्ग्रहणं स्त्रीप्रत्ययमात्रोपलक्षणं। तेन ब्रह्मबंधूतरा युवतितरेत्यादेः सिद्धिः। जातेश्चेति निषेधान्न पुंवत्त्वं वयोवाचिनां वैकल्पि
कजातिकार्यस्य वक्ष्यमाणत्वात्। तद्धित इति। एतच्च समासांतप्रत्ययाद्यतिरिक्तपरं। व्याख्यानात्। तेन पूर्नीतिर्बहुगोमतीकेतिस्यादिप्रत्यया
न्ता। एवं च स्त्रीप्रत्ययेषु अपत्यंतस्वार्थिकानारभ्य तद्धितेषु च ङ्याप्ग्रहणासंबंधो व्याख्यानात्। अतएव वक्ष्यमाणहिनिकेत्येतत्सिद्धये लोहिता
ल्लिंगबाधनं वेति चरितार्थमस्यंतस्वार्थिकानां सुबुत्पत्तेः पूर्वमुत्पत्तिरिति सर्वस्य द्वे इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं कैयटे च। तत्र हि पदस्येत्यस्याप्र
योजनं द्विपदिकेत्यादौ द्विचसंख्यायुक्तपादार्थस्य वीप्सितत्वात् वीप्सायामेकवचनरूपसंख्याया अनंतर्भावात् समासाद्विभक्त्यभा
वेन पदत्वाभावात् प्राक् द्वित्वोत्पत्तेः द्विर्वचनाभाव इत्युक्तं। पुंयोगादिति सूत्रे भाष्येपि एतत्स्फुटं। तत्र हि गतिकारकोपपदानामित्यस्याः
सांकूटिनमिति प्रयोजनमुक्तं। तत्र हि अभिविधौ भावइनुणि कूटिनशब्दादणप्रत्ययविभक्त्योः प्राप्तयोः स्वार्थिकत्वेनांतरंगत्वादण
णि कूटिनित्यस्यैव द्विः स्यात् इत्युक्तं तस्यापि सुबंतादुत्पत्तौ तु पूर्वं सुपि इनुणं तद्वद्रूपाधिकसापेक्षत्वेन बहिरंगतयाणः पू
र्वं समासे विशिष्टादणि रूपसिद्धौ भाष्यासंगतिः। प्राक्सुबुत्पत्तेः समासे कृते उक्तरीत्यैवांतरंगत्वात्पूर्वं समासे तस्माद्विशिष्टादणि
ति सांकूटिनसिद्धिरित्यन्यत्र विस्तरः। स्वौजस। सूत्रे समाहारद्वंद्वः। टङ्पाश्चेत इति। न च फलाभावः लोपस्यैव फलत्वात्। तत्र तत्रेतरव्या
वृत्त्या चरितार्थानां लोपपक्षे च स्त्रीकारे बाधकाभावात्। काम्यजादौ तु लोपे सति वर्णोच्चारणवैयर्थ्यान्न तन्मात्रफलिके संज्ञेति बोध्यं।

न विभक्ताविति निषेधोपपत्तेः। गिनी विभक्तिसंज्ञामाह। विभक्तिश्च। चकार एकसंज्ञाधिकारे पि पुरुषवचनसंज्ञाभ्यां समावेशार्थो न्यथा पर्यायः स्या
त्। सुप इति सूत्रं तिङः स्त्रीलीति सूत्रात्तिङ इति चानुवर्त्तते प्रथमयोरित्यादिव्याख्यानात् प्राचां वैयाकरणानां प्रथमाद्वितीयापदवाच्ययोर्य
हणं बोध्यं। अन्यथा औजसोः पूर्वस्येव वदेत्। विभक्तिग्रहं शेषु सु सि ङि इति नवकं शाकं यत्र तत्रेत्यादौ यदाद्यत्वानापत्तेः। तेषां सुप्संज्ञाया
शक्या। एतदीत्यादौ सुपि चेति दीर्घापत्तेः। तसन्यतामिति। स्त्रीलिंगादिति शेषः। प्राचां वैयाकरणानां तेषामाणां। इहापि अस्मिन् व्याकरणेपि सुपः।
सु विति प्रत्याहारास्यत्र। द्व्येकयोः। नियमार्थमिदं। इह सूत्रे द्व्येकशब्दौ संख्यापरौ न संख्येयपरौ बहुवचनापत्तेरित्याह। द्व्येकयोरि
ति लौकिकप्रयोगेत्वादरात्तः संख्या संख्येय इति कोशाभाष्याद्युक्तेः संख्येयपरत्वे एव प्रायः साधुत्वं क्वचित्संख्यापरत्वेपि संख्येयगत
संख्यारोपेण साधुत्वं अत एवैकस्य द्विवेद्ययापर्थैकयोर्द्वयोः केषां बहुष्विति भाष्ये प्रयुक्तमिति बोध्यं। एकशब्दो द्विशब्दसाहचर्यात्संख्या
वाच्येव। एकग्रहणं त्यक्त्वैकवचनमुत्सर्गः कर्त्तव्यस्तेनाव्ययेभ्यः पचतिकल्पमित्यादौ च व्यर्थैकवचनप्रयोगसिद्धिरिति तद्धितस्थे
तिसूत्रे भाष्ये स्पष्टं। बहुषु। बहुशब्दोत्र त्रित्वादिपरार्धान्तसंख्यानां व्यापको यो धर्मविशेषो बहुत्वं तत्परः बहुवचनं त्वाश्रयगतं
बहुत्वं धर्मे आरोप्य कृत्तं। तेन वैपुल्यवाचिनो न ग्रहणं। दारा इत्यादौ त्ववयवादिगतबहुत्वस्यावयविन्यारोपो बोध्यः। स च कोशाद्य
व्यवहारानुसारेणैवेति नातिप्रसंगः। भर्त्तृदारयोरत्र तेजसोरित्यादौ वृत्तौ तु द्विवचनमेवारोपे मानाभावात्। अत एव द्व्येकयोरिति
संगच्छते। एतेनैकस्मिन्नपि गुरवः समागता इत्यादि समर्थितं। अन्वर्थसंज्ञयैव सिद्धे इदं सूत्रद्वयं स्पष्टार्थं। रामः इति। सत्वे एक
देशविकृतन्यायेन सुबंततया पदत्वादिसर्गः। सरूपाणाम्। वृद्धो यूनेति सूत्रादेवकारोपकृष्यत इत्याह। सरूपाण्येवेति। तेन जननी
परिच्छे[illegible]त्ववाचिनोर्मातृशब्दयोर्भ्यां मिनेकशेषः। न चैकविभक्ताविति व्यर्थं। यानि सरूपाण्येवेत्युक्त्यैवोक्तदोषवारणादिति वा
च्यं। हरिणस्त्रीवाचकहरिणीशब्दस्य हरितवर्णविशिष्टस्त्रीवाचकहरिणीशब्दस्य चैकशेषानापत्तेः। पुंवद्भावेन तद्धिता

सवरूप्यात्। हसानीति। लौकिके प्रयोगे इति शेषः। एकशेषश्चायमनैमित्तिकत्वेनांतरंगत्वाद्विभक्त्युत्पत्तेः पूर्वमेवेति तद्विषये द्वन्द्वश्चा
तिरेव नेति बोध्यं। ननु तंत्रेणैव सिद्धेरिदं व्यर्थं। यथा अक्षा भज्यंतां भुज्यंतां दीव्यंतामित्यत्राक्षा इति कारकस्य सकृदुपादानेपि स
र्वत्रान्वयः। तंत्रकारणं तु शब्दानां तुल्यरूपता। एवमक्षो भज्यतां भुज्यतां दीव्यतामित्यपि। तंत्रं द्विधा। शब्दतंत्रमर्थतंत्रं च। शब्द
स्य पर्यायपरित्यज्य सहत्वे पाद्यं। यथा पश्व इत्यादौ। तत्सहत्वेकत्वं। यथापरा इत्यादौ। तत्राक्षो भज्यतां भुज्यतामित्यादावन्व
यि पदार्थभेदाद्बुद्ध्यारूढस्यैव बोधः उच्चारणं तु तंत्रेण। अन्वयि पदार्थस्यैकत्वे तु एकोपस्थित्यैवान्वयो यथादौ नाश्य परान्य
स्येत्यादावितिचेत्सत्यं। सरूपाणामेकशेष एवेति नियमार्थत्वात्। तत्फलं तु प्रत्ययशब्दनिवेशस्यापि दर्शनेन कदाचित्तादृश
प्रयोगे प्राप्तद्वन्द्वस्य निवृत्तिः स चायं नियमो विभक्तौ यानि सरूपाण्येव तद्विषयः सहविवक्षाविषयश्च अत एव विभक्त्यंताना
मेकशेष इति पक्षे द्वन्द्वप्रतिषेधो वक्तव्य इत्याशंक्यानवकाश एकशेषो द्वन्द्वं बाधिष्यत इति भाष्ये उक्तं किंचासहविवक्षाया
मपि तत्प्रवृत्तौ सहविवक्षायां द्वन्द्वस्यैवान्यत्र कर्मधारयस्यापि बाधापत्तौ सारवसारवो भिन्न इत्यादिप्रयोगविरोधा
पत्तिः असहविवक्षाविषयेण विभक्त्यंततंत्रेण ब्राह्मणाभ्यां कृतं देहि यथाजरयतीत्यादिनी लोत्पलस्य धिनी नेत्रेतन
वहिरेदिति वद्धिहन्मानसहंसेति च स्वमेवेति बोध्यं। न चासहविवक्षायां तंत्रसत्वे इदं स्तदिति गुरुनिर्देशो व्यर्थः अप
न्यपदार्थाविगत्तयेतत्सत्वात्। इयस्यधातोरितिकरणे तु गौरवं। एतच्च सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातं अर्थविशेषौ प्रतिपदर्थान
र्थानुप्रतिचयन्तरपि प्रत्यर्थमेवेत्याश्रयणेन। अनेकघटादिपदानां साहित्ये प्रवृत्तिरेवनानभिधानात् एकस्यैव वचने
कार्थस्य तत्प्रवृत्तिरभिधानस्वाभाव्यादिति तदाशयः द्विवचनेचीत्यादावेकशेषशब्दस्तु भाष्ये तत्परः स चोभावरसि
तुर्बहुस्याद्वृत्तिरेवेति बोध्यं। एकविभक्ताविति नैकपदंकुस्य स्पष्टार्थं। एकस्यामपि विभक्तौ यानि विरूपाणि नेत्यर्थो

धयितुं।ध्वनितं चेदं विभक्तिः सारूप्य उपलक्षणमिति भाष्ये।एकपदानुच्चारणेन समाहारद्वंद्वविषये तु जैकशेषः एकवच्चास्यान्यतरस्या
मित्यनेनैकशेषविषयपदानां समाहारद्वंद्वभावबोधनात्।न ब्राह्मणहन्त्यादिष्वितीत्याद्ये तु जातिपक्षे तौ नैव निर्वाहः।अत एव तत्र व्यक्ति
पक्षे।यत्के चिद्ब्राह्मणमहत्वा कुली स्यादिति दूषणं भाष्ये उक्तं।एकशेषस्य वार्थश्चेतरनिवृत्तिपूर्वकमवस्थानं तदाह।एकए
वेति।एके तिलुसविभक्त्यंतपर्यकं पदं।अत एव तत्र सरूपाणामित्यस्यान्वयः।तत्रार्वस्थानस्य सिद्धत्वया निवृत्ति
रेव विधेया।तत्र शिष्यमाणं लुप्यमानार्थाभिधायीति न्यायेन श्रूयमाणयस्यैवार्थबोधः।धातुष्वतु नास्य प्रवृत्तिः एकस्मिन्ननेकव्यापारा
णामिवानेकनिनामप्येकधातुत एव निर्वृत्तभेदानां प्रतीत्यानेकधातुप्रयोगाप्रसक्तेः।सरूपाणां किं।घटपटौ।शेषश्चेत्तन्मात्रोक्तौ
द्विवक्तारपि शेषः प्रसज्येत एकद्वयेतावद्वक्तोश्चैक आदेशः इत्यर्थः स्यात् तथा चाश्वश्चाश्वश्चेत्यादौ।कदाचित्घुदात्तव
त्स्वरूपसाम्यमादायोभयत्र स्वरितकादेशः प्रसज्येत।नचाह स्यादेव नस्येति फिट्सूत्रेण शाकटादे आद्युदात्तस्य देवनादेः फि
षइत्यंतोदात्तस्य चैकशेषे कदाचिदंतोदात्तस्यापि शेषः स्यादिति वाच्यं।स्वरभिन्नानां यस्योत्तरः स्वरविधिरिति वचनेनैव
निर्वाहात् एकादिदशांतसंख्यावाचिनामेकशेषद्वंद्वावनभिधानान्नभवतः विंशत्यादौ त्विष्ट एवैकशेष इत्यलं।चुटू।आ
दिर्ञिटुडव इत्यत आदिरिति षः प्रत्ययस्येत्यतः प्रत्ययस्येति चानुवर्त्तते तदाह।प्रत्ययाद्या विति।तेन वाचारेनेत्वं प्रत्य
येति किं चामराशा वित्वं माभूदिति किंतु वचणेपो चीदित्वात्पर निमित्तयलोपस्य बहिरंगासिद्धत्वात् प्रत्ययादित्वाभावान्नेत्वं।
नविभक्तौ।हलंत्यमित्यस्य निषेधोयं।अपनित्यमिदं थमोमकारपरित्राणार्थादुदित्करणात्।तेन किमोत्केति सिद्धं।प्रागदि
शीयत्वादयं विभक्तिः अत एव दानीमोमस्य नेत्वमिति तिन व्याः।भाष्ये तु प्रागदिशीये प्रत्याप्रवृत्या बुद्धिच ज्ञापकमित्युक्तात
नेंत्रेति सूत्रे लोपोव्योरिति लोपेन यकारं प्रविधिनेत्संज्ञावारिता अन्यत्रानित्यत्वस्य फलाभावाच्चैवमेवोक्तं लोपस्यासिद्धत्वा

चनांत्यत्वमिति बोध्यं।विभक्तौ किं।अचोयत्।अतो गुणे।उस्यपदांतादित्यतोपदांतादिति एङि पररूपमित्यतः पररूपमिति चानुवर्त्तते।पू
र्वादिति।अत एव नादिचीति जरयहणां चरितार्थं तद्धि रामाः रामा नित्यादौ निषेधाभावाय पररूपेण पूर्वसवर्णदीर्घबाधेहि तदैव यथ्य
स्य रूपमेव।नौ रामानिति।अनंतरापेक्षयोत्तरान्न व्यवहिता नित्यर्थः।एकवचनं सं।सु संबुद्धिरित्युचितं संबोधनेचेत्यतः संबोध
न इत्यनुवृत्तेः सप्तमी बहुवचनेन दोषः संबुद्धौ अंगस्य गुण इति व्यवहारान्न तदंतस्य संज्ञा।तस्मात्पारायणादावहस्यार्थमेवं न्या
स इति बोध्यः।संबुद्ध्याक्षिप्तस्येति संबुद्धेः प्रत्ययत्वेन यस्मात्स विहितस्तदादी त्यंशोपस्थितिः स चात्र योग्यतया पंचम्यंत इति
भावः।प्रत्ययग्रहणमात्रे यस्मात्स विहितइत्याद्युपतिस्ततइतिप्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितइत्यादिपरिभाषार्थइत्यंगस्येति सू
त्रे भाष्ये स्पष्टं।अनुमानरूपाक्षेपस्तु नात्र फलाभावात् यथा पीनत्वानुपपत्त्यानुमीयमान रात्रिभोजनत्वोपपत्तिः फलं न तथाप
तत्सूत्रे तदनुमानेन संबुध्युपपत्तिर्भवति।किंच प्रत्ययस्योपस्थितावंगापेक्षत्वे पिज्ञाने तदपेक्षत्वाभावेन शास्त्रेत दाक्षेपमानाभावः
अत एवांगस्येति सूत्रे तत्स्थाने प्रत्ययइत्यधिकारः कार्यइति पक्षे प्राकरोदित्यादौ उपसर्गा सर्वमडादिस्यादित्याशंक्य प्रत्यये य
णि यस्मात्स विहितस्तदादेरिति परिभाषोपस्थित्या समाहितं भाष्येन त्वंगाक्षेपेणेति दिक्।एङ्गस्वात्।उक्तस्यार्थस्य हल्ड्या
बिति सूत्राद्धलियनुवर्त्तते।हे कतर इति।प्रकृत्यकारस्यादिलोपेनापहारादिति भावः।नन्वंगात्परस्याः संबुद्धेरवयवस्य हलो
लोप इत्युचितं।संबुद्ध्याक्षिप्तस्य संबुध्येवान्वयस्यौचित्वादत आह।कुलेतीति।अत्र परत्वात्पूर्वरूपे उभयत आश्रयतो
तादिवद्भावाभावाच्चास्वीकारेपि ह्रस्वसंबुध्योः पौर्वापर्यव्यवहारासंभवात्ताडुप्पानतिदेशाच्च ह्रस्वात् अंगात्परसंबुद्धेरभावान्मलोपो
नस्यादेवं चरस्वानुरोधादन्याक्षिप्तस्याप्यन्यत्रान्वय इतिभावः।एतदर्थमेव ह्रस्वात्पते संबुद्धेश्चेदितिव्याख्यातं।मस्यसंबुद्धिवा ना२
भावात् अपर्धा विकारेत्तेकदेशविकृतन्यायेनापिन संबुद्धित्वं।एकवचनं संबुद्धि संज्ञयोरुक्तपरिभाषा निहृत्त यातयोस्तेन न्यायेनासा

माच्च मकारस्यादेशित्वाभावाच्चनात्रस्थानिवद्भावः।अत एव रामनित्यादौ सुपि चेति दीर्घो न।न च संबुद्धित्वस्य सकारमात्रनिष्ठत्वेन
स्थानिभूतासधर्मत्वेनामः संबुद्धित्वाभावे कथमस्य संबुध्यचयकत्वमिति वाच्यं सुसंज्ञाया उकारविशिष्टसत्वेन तद्रूपस्यापि जायमा
नैकवचनसंज्ञाया विशिष्टसत्वेन संबुद्धिसंज्ञायामितसंज्ञो कारविशिष्टस्यैवोद्देश्यत्वेन तस्यान ल्विधित्वात्।एतेनादडादेशो नैवन
पुंसकत्वाभिव्यक्तौ कुलेतीति व्यर्थमित्यपास्तं।एङ्ग्रहणं किमिति।हरे विष्णोइत्यादौ अंगाधिकारस्थात्परनिमित्तापेक्षाच्च गुणात्पूर्वं ह्रस्वांतत्वा
देव सिद्धिः।सेत्रभ्रत्तीनां संबोधने प्रयोगसत्वे एङ्ग्रहणे नैव सिद्धेः त्याहारग्रहणं व्यर्थमिति प्रश्नः।हरे इति।सामर्थ्यादिवात्रसं निपातपरिभा
षाना।गुणात्संबुद्धेरिति वक्तव्ये एङ्ह्रस्वग्रहणसामर्थ्याच्च।अत एव हे सक्थि इत्यादौ लोपसिद्धिः।परत्वादिति।अभ्युच्चयः।नित्यत्वाच्चेति।
विनानवकाशत्वसंग्रहः नपुंसके त्रयोइत्यादावस्यापि लुकाबाध इत्यन्यत्र।अमिपूर्वः।पूर्वसवर्ण इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे पूर्वग्रहणं तु रामनि
त्यादौ द्विमात्रवारणाय।दशाकु।समाहारद्वंद्वः।अत द्विति किं कर्णसखा टालकनसंकारकार्तिकाकिरवपसंखा इत्यादिः।स्यात।अपरिग्रहणा इङः
पाकनोन।तस्य किंचे गुणेनस्यात्।तस्माद्।पुंसीति पंचम्यर्थे सप्तमी पुंसो विहितस्येत्यर्थः।तत्र विद्यमानाद्विहितस्येत्यर्थो वा।तस्मादिति
किं एतान् गाः पश्य पुंसि किं मती।अदूकु।बाधितुमिति।तिनपर्याण इमित्यत्रोपसर्गादिसमासे पीति णत्वसिद्धिरिति भावः।अयोगवाह
नामिति।न विद्यते योगो वर्णसमाम्नाये येषां ते ऽयोगाः अनुपदिष्टत्वात्।उपदिष्टैरगृहीतत्वाच्चेत्यर्थः ते च ते वाहयंति प्रयोगं निर्वाहयंति ते वा
हाः ते चानुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीययमाः अत एव उरः केणेत्यादौ कुनाति प्रसंगः अड ति रिक्त व्यवायात् तस्मादित्युपस्थि
तं निर्दिश्यग्रहणमेतत्समभिव्याहारे ऽडादिव्यतिरिक्ताव्यवहितपरं।तदुक्तं।एतेऽन्यव्यवाये प्रतिषेधो वक्तव्यो नवान्येन व्यवेतत्वादि
तिग्रंथेन।एतदुत्तरमटा व्यवायसत्वात् प्राप्नो येव।अपरैव व्यवाये इत्यर्थादित्यादि भाष्यमेकदेशिनो रुक्तिप्रयुक्तिपरं चुटुतु न श
र्व्यवायेनेति प्रतियोगिज्ञानसापेक्ष निषेधबोधक गुरुन्यासेन सिद्धे अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपीत्युत्या एतैरेव व्यवाये इत्यर्थवदतात स्यास्तदुक्ति

॥५२॥ विसर्गव्यवधाने पि णत्वसिद्धिः।तदुक्तं भाष्ये नार्थो नुम्ग्रहणेनानुस्वारे कृते शर्व्यवाय इत्येव सिद्धमिति।आदर्शेनेत्यादौ ४ ॥५२॥

व्यवधानात्।एतद्वार्तिकमतं।भाष्ये तु रषाभ्यामिति सूत्रे ऋवर्णात्तस्येत्यस्य प्रत्याख्यानाय व्यवाये इति योगं विभज्य अट्कुप्वाङ्नुम्भिरिष्ये
तदेतैरेवाक्षरसमाम्नायिकैर्व्यवायेनान्यैरित्यर्थकं व्याख्यातं तत्र दशवादर्शेनेत्यादौ प्राप्तिरेव नेति बोध्यं।एत्वेदति।एकार इत्यर्थः।परं
तस्य।न भाभूइति सूत्रान्नेति वर्त्तते।अत्र सूत्रे ऽनंतरस्येत्यादिव्यवस्थापकन्यायानामप्रवृत्तिर्बोध्या।अपदांतस्येत्यनुवृत्त्यैतस्य भाषि
त्र्याख्यानात्।यस्मात्प्रत्ययः यस्मादिति तदादीति तच्छब्दाकांक्षापूरणाय।तदादीति।तत्प्रकृतिरूपमादिर्यस्येत्यर्थः।प्रत्यासत्ति
न्यायलब्धार्थमाह।तस्मिन्प्रत्यये इति।गुणः कृतात्मसंस्कार इति न्यायेनात्रापि तस्मिन्निति परिभाषाप्रवृत्तिः प्रकृतिमात्रस्य तु व्य
पदेशिवद्भावेन तदादित्वं बोध्यं।स्त्रीइयतीति।इदम्शब्दात्तु पिवस्य किमिदंभ्यां वो घ इति घादेशे तस्येयादेशे इदं किमोरिती श्री
यस्येति लोपे ङीपि इयतीति रूपं।न च तत्र परत्वात् स्त्रीशब्दस्येयङ्याप्तिरूपो दोषो न यस्येति लोपस्याभीयत्वाद सिद्धत्वेनात्रावर
वाद्धेरिति वाच्यं।व्याश्रयत्वेनाभीयासिद्धत्वाप्राप्तेः।तत्र हि समानाश्रयत्वमसिद्धत्वाश्रयशास्त्र संबंधि निमित्तसमुदायान्यूना
नतिरिक्ताश्रयकत्वमस्ति च यस्येति लोपे पि पेक्षया स्त्रियाइति सूत्रेधिकस्य स्त्रीशब्दस्यापेक्षा।प्रत्यासत्त्या जादिप्रत्ययनिरूपि
तांगएवेयङ्प्रवृत्त्या स्त्रीशब्दस्य सुनिरूपितांगत्वे पि न दोषः विधिग्रहणाद्स्वभुनक्ती त्यादावदंतो दीर्घो यञीति न।तदादित्र
हणं करोमीत्यादौ विकरणस्य गुणार्थं।प्रत्ययविशिष्टस्येति।तथा सति अंजेनप्रत्ययपरत्वसाभानापत्तौ व प्रश्नेत्यसिद्धिः।
किं च राजपुरुष इत्यादौ न लुमतेति निषेधात्पूर्वपदे पदत्वाभावेन नलोपानापत्तिरिति भावः।ततोधिकस्य वेति।देवदत्त अोद
नमपाक्षीदित्यादौ देवदत्ताविदिशाब्दोत्तरसुपं निमित्तीकृत्य लुङ्पर्यंतमंगत्वात्तस्य लुङ्परत्वेन देन देवा सूर्वमप्यडापत्तिः।
अंगसंज्ञायाः प्रत्ययनिमित्तत्वाभावेन लुङादिनिरूपितांगस्येत्यर्थस्य दुर्लभत्वादिति भावः।टाङसि।अंगस्येति षष्ठ्या

अ०५।०४।०

अकारान्तस्य रेषामंगसंज्ञानिमित्तयादीनामित्यर्थ इति पदोत्तरं भाष्ये। किंच अदंतादंगादित्यर्थे पि आल्लणि मिन्नेत्यादावतिप्रसंग आल्लणेत्यस्या
पियुवोरनाकावितिसूत्रभाष्योक्तरीत्यांतर्वर्त्तिविभक्त्यांगत्वात्। अर्थवत्परिभाषाया प्रत्ययग्रहणपरिभाषया वा प्रत्ययस्यैव भिसो ग्रहणे
चेषामंगाधिकारेपागेत्यर्थः। भिसः प्रत्ययस्यैव ग्रहणे हि प्रत्यासत्यात न्निरूपितांगस्य ग्रहणमिति युज्यते वक्तुं नान्यथा इदमेव हि अ
तो भिस इत्यत्रांगाधिकारस्य प्रयोजनं भाष्ये दत्तमित्यलं। सुपि च। अतो दीर्घो यञि। इति अनुवर्त्तते यञीत्यनेनालत्वात्तदादिविधि
रित्याह। यञादाविति। ङे र्यः। चतुर्थ्येकवचनस्यैव ग्रहणं व्याख्यानादित्याह। ङ्यस्य तस्येति। संनिपात्तेति उपजीव्यविरोधन्यायमू
लेषा। संनिपात। संश्लेषस्तन्निमित्तको यो विधिः स तं संनिपातं यो विहंति तस्य विघातस्य तस्यानिमित्तमित्यर्थः। नचयञादित्वसापेक्ष
दीर्घस्य बहिरंगतया सिद्धत्वान्नात्र संनिपातविघात इति वाच्यं। आरोपितासिद्धत्वेपि वस्तुतस्तद्विघातस्य जायमानत्वेनतत्प्र
वृत्तेः। किंचांतरंगे कर्त्तव्ये बहिरंगासिद्धत्वेपि तत्र कृते ऽसिद्धत्वे मानाभावः। किंवातिदेशिकसंनिपातविघाताभावमादायैतत्प्र
वृत्तौ गोरीत्यादौ संबुद्धिलोपेपि स्थानिवत्त्वेन सह स्वनिमित्तविघाताभावात्तत्रैतस्या अप्रतिव्याप्तिपरभाष्यासंगतिः। संनिपातस्या
शास्त्रीयत्वान्नात्र स्थानिवत्त्वमिति चेत्तत्रासिद्धत्वमपि कथमिति विवदतः कार्यस्य निमित्तं ययोः संनिपातस्तयोः सूत्रे उपादत्तत्वम
पेक्षितमिति तु नाग्रहः। अत एव दाक्षि इत्यत्राकारांतप्रकृतीञ्संनिपातनिमित्तांगसंज्ञानया परिभाषया लोपस्य निमित्तं
नस्यादित्याशंक्य नित्यत्वेन समाहितं भाष्ये। कृन्मेजंतसूत्रेन ह्यंगसंज्ञायामदंतस्यांगसंज्ञेत्युक्तमस्ति। नचकस्येत्यस्या
कृत्सार्वेति दीर्घत्वापपत्तेरनित्यताज्ञापकत्वं कथमिति वाच्यं। तस्यापि संनिपातपरिभाषया अप्राप्तेः। विरोधाभावात्सर्वे
विशेषाभावाच्च परत्वेप्यकृदिति नोपन्यस्तं। तस्यां कृदित्यादिपर्युदासेनाप्सुप्येव प्रवृत्तिरित्यन्ये। ऊर्लिकि मिति। उतो
वृद्धीत्यतो हलीत्येवानुवर्त्यं संनिपातपरिभाषया रामाणमित्यत्र न दोष इति प्रश्नः। ऊल्ग्रहणमेवे संनिपातपरिभाषाया अत्र

॥५२॥

इति ज्ञापनार्थं तेन सर्वेषामित्यादावेव सिद्धिरित्युत्तरं। एतेन बहुवचने किं रामस्येति। व्याख्यातं। रामाभ्यामित्यपि प्रत्युदाहरणं बोध्यं। बहुवच
ने। झल्ली जितिकुन सूत्रितं ज्ञानयोरित्यादौ न्कुमापत्तेः। जस्त्वमिति। बाधित्वेति शेषः। अपवसानेचर्त्वस्यपदांतजश्त्वापवादत्वात् द्वित्वे रू
पेति पूर्वत्रासिद्धमद्वित्वे इति न्यायाच्चर्त्वोत्तरं द्वित्वं बोध्यं। नादेशाद् इति। अन्यथा खरिचेति चर्त्वेन सिद्धाविदं व्यर्थं स्यादिति भावः। ह्रस्वन।
ह्रस्वनद्यापइति पंचमी। आमि सर्वनाम्न इत्यत आमीति वर्त्तते। तच्च षष्ठ्या विपरिणम्यते नामीति लिंगात् इत्याह। ह्रस्वांतादित्या
दि। आमत्र षष्ठी बहुवचनमेव न तु ङे रामादिति स्पष्टं भाष्ये। यत्तु नुडिति विभज्य समानेन नुड्विधेयः नद्याप इति दीर्घांता
च्चेत्तद्याप एवेति नियमार्थमिति दीर्घेषु न दोषः ह्रस्वांताच्चेत्स्यादुच्चतुर्भ्य एवेति नियम इति ह्रस्वांतेषु न दोषः एवं च ह्रस्वग्रहण
नकार्यमिति तन्न द्यापइत्यस्य स्त्रीलिंगानां चेन्नद्याप एवेति नियमपरं तयापि व्याख्यानुरोधकत्वेन नदीवाश्चपोर्ह्रस्वेपि
ह्रस्वत्वेन दुक्तनियमेऽष्टतरमानाभावेन च मतीनामित्यादौ नुडनापत्तेः। नामि। न लोप इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्त्तते। अंगस्ये
ति किं चर्मणां। नन्वामीत्येवास्तु नित्यत्वात्पूर्वं दीर्घेपि ह्रस्वांतान्नुडित्येतस्मात् मध्याल्लभूतपूर्वह्रस्वांतत्वमादायनुट्सिद्धेः।
नचन्टच्चेति दीर्घविकल्पान्नृणामित्यत्र नुड्ढरितार्थः। नन्वापइत्येव सिद्धेः। तदुक्तं भाष्ये नेकमुदाहरणं योगारंभं प्रयोजयतीति॥
तिसृणामिति षडित्यत्र त्रेरित्यनुवृत्त्या सिद्धमिति भाष्ये एव स्पष्टं। एतेन ह्रस्वनद्याप इति न्यासं भाष्यतात्पर्यमित्यपास्तं। चतसृणामि
यच्चतसृणामित्यत्र षट्चतुर्भ्यश्च इति सिद्धं। गौणे तदप्रवृत्तौ तु न मानं। बहुवचनं तु लाघवार्थं द्विवचने हि चतुर्भ्यामिति गुरुनिर्देशः
स्यात्। नैकमुदाहरणमिति प्रकृतसूत्रस्य भाष्यविरोधश्च समाहारद्वंद्वेन निर्देशे कार्ये बहुवचननिर्देशस्तदर्थ इति तु न युक्तं स
स्यदधितिसभ्योजसइत्यादौ व्यभिचारात्। न चांगाधिकारे पंचम्या यदुच्यते तदङ्गस्यामाणविभक्तेः स्यादेवेति सर्वादिसूत्रभाष्यात्
ट्लमामाणद्विहितविभक्तेरित्यर्थकारस्यनुरोगो योऽप्रवृत्तिः षड्भ्य इत्यत्रापि विहितविशेषणमेवेत्याशयेन परंचेत्यादौ लु

सं०१०शे०

गभावमाशंक्य षट्त्रधानएषसमासइत्युक्तं समासस्यषट्प्रधानत्वेन संख्याप्रकर्षकसंख्येयविशेषकबोधजनकत्वेनषट्त्वसत्वान्नदो
षइतितदर्थः। स्यांतेत्यत्र लोके गणनायां प्रसिद्धानामेवग्रहणमित्यत्र नमानं प्रकृतेपितथैवषड्भ्यइत्यादौ पंचम्याविरुद्धविभक्तित्वात्
यंगस्येत्यनेन संबंधायोग्यत्वात् विहितेत्याद्यध्याहारेण प्रत्ययविशेषणतैवेतिभाष्येत्तेरितिगोणेनुटोऽप्रवृत्तिरितिवाच्यं।ना
मीतिसूत्रस्योक्तभाष्यप्रामाण्यान्नुड्विधायके विहितपदानध्याहारेणयडादिभ्यःपरस्योगसंज्ञानिमित्तस्यामोनुडित्यर्थेन
जोणेपिप्रवृत्तेः। अतोभिसइत्यादावंगस्येत्यस्यैवमन्वयस्यैवांगसंज्ञासूत्रे भाष्येउक्तत्वादत्तएवपरमचतुर्णामित्यादौनुट्।
यद्यप्येवंषड्भ्योडुतरादिभ्यइत्यनयोरपिवक्तुंशक्यंतथापिलक्ष्यानुसारात्तत्रविहितविशेषणं विरुद्धविभक्तित्वादितिभा
ष्योक्तयुक्ति[illegible]स्त्वेकदेशिनइतिबोध्यं। डुतरादिभ्यःषड्भ्योलुगित्यनयोरेवसर्वादिसूत्रं भाष्येउपन्यासाच्च। षड्भ्यइत्यादेः
षडर्थगतासंख्याभिधायिजश्शसोरित्यादिक्रमेणार्थइतिकैयटोक्तंतु अडुतरादिभ्यइतिसूत्रे भाष्यविरोधादिभिर्दूषयिष्यते।
नचपदांइतामित्यादावतिप्रसंगः ह्रस्वत्वंनामभात्राकालिकात्वंतन्न। सामर्थ्याविशेषणभूतमात्राकालिकत्वांशएवभूतपूर्वगत्याश्रयणं न
तुविशेष्यभूतांशेपीत्यदोषादितिचेन्न। नोपधायाइत्युत्तरार्थत्वात्। तेनचर्मणामितिदीर्घाभावःसिद्धइतिदिक्। परिभाषाविरोधा
दिति। सर्वत्रानित्यत्वाश्रयणेमानाभावइतिभावः कृताकृतप्रसंगित्वान्नामीतिनित्यं। नचविशेषाभावेमफलाभावान्नकृतेतत्
प्राप्तिरितिवाच्यं। विशेषाभावेपिपर्जन्यन्यायेन शास्त्रप्रवृत्तेरिकोऽलितिसूत्रे भाष्येउक्तत्वात्। आयादयइतिसूत्रे भाष्येस्यादिभिः
परत्वादायादिबाधमाशंक्यानवकाशत्वादायादयः। नचगोपायतीत्यादिरवकाशः अत्रापिशपःस्यादेःप्राप्तेः। नचनास्तिविशे
षः अन्यादिशानीभिरुच्यतेनास्तिविशेषइति। यदुक्तं। आयादीनांस्यादिभिरप्यात्मावकाशइतिसनास्त्यवकाशइतिभाष्योक्ते
श्चेयपि[illegible]आरंभेति। यत्तुकतीनामित्यत्र षट्चतुर्भ्यइतिनुटिसंनिपातपरिभाषाया अप्राप्तेःसावकाशत्वमस्येति।

तन्ननलोकमि[illegible]न्यायेनकतेर्नामीत्येवसिद्धेसामान्यसूत्रारंभेत्यर्थात्। एवंचनतिसृचतसृत्यकरणेनलाघवमितिभावः। नुटीतितुनो
क्तं। अपदांतस्येत्येवसिद्धेमूर्धन्यग्रहणमिणःषीध्वमित्यत्रठविधानार्थंरषाभ्यामित्यत्रानुवृत्त्यर्थंचेवंचतत्रणग्रहणंपदांतस्यनेति
चकर्तव्यमितिभाष्येस्पष्टं। इणकोः। वर्गग्रहणंचर्त्वस्यासिद्धत्वात्सनिवृत्त्यार्थं। आदेशः। प्रत्ययशब्दस्तदवयवपरोव्याख्यानात्सातेः
पत्वनिषेधाल्लिंगाच्चतदाह। प्रत्ययावयवेत्यादि। विसर्गाघोषस्येति। विवृतत्वरूपाभ्यंतरप्रयत्नवतोऽघोषरूपबाह्यप्रयत्नवतश्चे
त्यर्थः ठकारवारणायाद्यं। रकारवारणायद्वितीयं। रामस्येति। शाङ्सीतिसूत्रेसकारोच्चारणंचिणकोरित्यनुवृत्तावेवतात्पर्यंप्र
त्यकमितिभावः। सर्वादीनि। तद्गुणसंविज्ञानोबहुव्रीहिः आदिशब्दोवयववाची। तेनसर्वशब्दघटितउद्भूतावयवभेदःसमूहः।
समासार्थइतिबहुवचनं। उद्भूतावयवभेदइत्यस्यारोपितावयवगतसंख्यइत्यर्थः। तत्रवैयर्थ्यादिष्टत्वात्तावपि अवयवेषुप्र
वर्तमानाऽविशेषात्सर्वशब्देपिभवति। सर्वनामानीत्यत्रपूर्वपदादितिणत्वमतएवनिपातनान्न। नाप्राप्तेणत्वेडतस्यनिपात
नस्यतद्बाधकत्वात् णत्वसहितमसाधुइतिस्पष्टंभाष्ये। प्रयोजनंसर्वनामाव्ययसंज्ञायामितिवार्त्तिकात्। शब्दरूपविशेष्यमादायज्ञापका
त्तदंतविधिरित्याह। द्वंद्वेचेतीति। प्रथमार्थेसप्तमीद्वंद्वःसर्वनामसंज्ञोनेतितदर्थः। नहितदंतविधिविनासमुदायेसंज्ञाप्रवृत्तिरस्तियानिषि
ध्येतेतिभावः। ननुतदंतस्यापिसर्वनामत्वेसर्वनाम्नःस्माडित्यादिषुसर्वनाम्नोविहितस्यङेःस्मैइत्यर्थाश्रयणेनातिसर्वादिदोषाभा
वादुपसर्जनप्रतिषेधोनकार्यइतिभाष्यमनुचितं विरुध्येतेतिचेन्न। प्रयोजनंसर्वनामाव्ययसंज्ञायामितितदंतविधिसूत्रस्यवार्त्ति
कभाष्यविरोधेनास्यभाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वात्। अतएववारुवेभाष्येपक्षांतरोपादानं। नचरुष्युत्तपदेषुनरुचिरितिभ्रमितव्यंद्वि
संज्ञासूत्रेऽपरितुष्यन्नवृत्त्यपिभवाननाकृतिलिंगेनवेत्याहेतिवार्त्तिककारंप्रतिभाष्योक्तेः। अकचेति। कुत्सितइतिसूत्रोक्तभाष्यरी
त्यासंख्याकारकाभ्यांपूर्णार्थस्येतरान्वयेनसुबंतादेवतद्धितोत्पत्तेः। अव्ययसर्वनामप्रकृतिकसुबंतात्तदर्थगतकुत्साविवक्षायां

ल.श.

५५ सर्वनामावयवत्वेः प्रागकजित्यर्थात्तदंतस्य ज्ञाभावेत्तदसिद्धिरितिभावः एवमेवात्रलाघवसिद्धिर्बोध्या। एतेनावयवनिष्ठसर्वनामत्वेनतत्सिद्धि
रित्यपास्तं। जसः शी। दीर्घोच्चारणमुत्तरार्थं वारिणीइति अदंतादितिपरस्येत्यनेनान्वेति अतइत्यस्यांगविशेषणत्वात्तदंतादंगादित्य
र्थः। सर्वनाम्नइतितु विहितविशेषणं तस्यतुनांगविशेष्यमावृत्तौमानाभावात्। तेनवर्णाश्रमेतरामासपूर्वाइत्यत्रन। अतएवविभाषा
जसीतिचरितार्थे अंगसंज्ञानिमित्तस्यादंतात्सर्वनाम्नोविहितस्येत्यर्थस्तुनतत्तेषामित्याद्यसिद्धेः अलविधौविषयसप्तमीतुनात
स्मिन्नितिपरिभाषाबाधेमानाभावात्। प्राग्जिसंज्ञायाइति। प्रत्ययादिसज्ञानाभावात्तज्ज्ञानाभावइतिभावः। परेतु अनुबंधत्वयोग्य
तयाज्ञापितन्निषेधप्रवृत्त्याशित्वादेवसर्वादिशः इत्संज्ञायोग्यशकारवत्त्वमेवतत्सूत्रेशित्वं अतएवकारणेविषयेनानुबंध
कृतमसारूप्यमितिविकल्पाभावः अन्यथाकादीनांकादेर्वाक्यार्थबोधोत्तरं प्रत्ययत्वज्ञानेइत्संज्ञादेः प्रवृत्त्यावाक्यार्थबोधरूपतत्प्रवृत्तिका
लेनुबंधज्ञानाभावेन विकल्पोदुर्वारः। पश्चादनुबंधज्ञानेपिनातन्निवृत्त्ययोग्य। यदितत्रपश्चात्तज्ज्ञानेतन्निवृत्तिस्तर्ह्यत्रापिपश्चात्तद्व
ज्ञाने सर्वादिशत्वस्यापिनिवृत्त्यापत्तिः धनितंचेदंलटः प्रथमस्यानेकाल्शित्सर्वस्यादिसूत्रेपुभाष्येइतिप्राहुः। अतः सर्वना
म्नइति। अदंतादंगात्परस्यसर्वनाम्नोविहितस्येत्यर्थः तेनमासपूर्वायेत्यत्रस्मैन। ङसिङ्योः। स्मात्स्मिनोर्हलंत्यमितिनविभक्ताविति
तिनिषेधात्। यद्यपिश्लवप्रवृत्तिकालेनविभक्तित्वज्ञानंतथापिविभात्तात्विकस्यविभक्तित्वयोग्येइत्यर्थान्नदोषः। अतएवसूत्रेतु
यद्गुणंचरितार्थः। पामिस। प्राज्जसेरसुगित्यत्र आदितिवर्त्तिते पंचविंशादिति। तेनसर्वार्थप्रतिपादकत्वेपिकृत्स्नसकलादिशब्दा
नांनेतिभावः। सर्वविश्वोबुद्धिस्यानेकसंख्याकावयवारब्धसमुदायेशक्तौतस्यसमुदायस्यानुद्भूतावयवभेदत्वेएकवचनंयथा
सर्वोलोकः उद्भवेदसमुदायद्वयादिविवक्षायांद्विवचनादिसर्वौव्यूहौसर्वेव्यूहाइतियदाप्युद्भूतावयवभेदसमुदायविवक्षातदापिबहु वयवं २
वचनंसर्वेघटाइति। पूर्वपरावर। व्यवस्थायांसंज्ञावर्त्तिनिएवंमेसर्वादयइत्यर्थः एवमुत्तरसूत्रद्वयेपि। नित्यंद्विवनांतइति। द्विवचनांतएवेत्यर्थः॥

 ॥५५॥

अकत्रर्थइति। ननुकाकचोः कोविशेषः। प्रत्ययस्वरश्चित्स्वराभ्यांअंतोदात्तत्वस्यैवसत्वात्तानवस्वेतत्तात्तद्धितोत्पत्त्याचिलप्रयुक्तमंतोदात्तत्वमुभ
काभ्यांइ...सुवंतस्य केतुप्र...तिरितिविशेषइतिवाच्यं तद्धितविधौप्रातिपदिकादित्यधिकारात्प्रातिपदिकस्यैवप्रकृतत्वात्। सत्यत्रा
पमानोन्यायात्सुवंतात्परइत्यन्यत्तपुष्करस्मिहियत्नेतृवचनात्सुवंतस्यैवप्रकृतित्वंतस्यैवटेःप्रागकजितिबोध्येनचाकजितन्मध्य
पतितन्यायेनतस्यापिग्रहणोनग्रहणेउभकावयवौयस्येत्सर्वेउभकशब्दात्स्यचुभयकइतिरूपंकेतुनेतिशेषः। कप्रहाणांकाक
चोविशेषइतिभाष्यप्रामाण्येनतेषामनभिधानादित्तिशंकते। नचेति। द्विवचनपरत्वाभावोनेति। अकचित्तन्मध्यपतितन्यायेनो
भशब्दस्यद्विवचनपरत्वेकेतुतेनव्यवधानान्नतस्यत्वमितिसर्वः। उभादुदात्तइतिसूत्रेभाष्यप्रकृताः वयवःप्रत्ययांतरत्वेनव्याख्यानान्म
हाविभाषासंबंधस्यावश्यकत्वेननित्यग्रहणमयोग्येसत्त्योगविभागेनोभशब्दाइतिविषयेसत्तस्वार्थिकायाजविधानार्थंअयंचतद्धि
तविषयेपूर्वमेवसुबुत्पत्तेःस्वार्थिकत्वेनांतरंगत्वात् अतएवापत्तिशिष्टस्योभस्यसर्वनामत्वात्सर्वनामप्रकृतिकसत्वप्रायतत्त्वे
नलाघुत्पत्तिः। अत्रनितरसाद्स्यवाच्यार्थविरोधान्महाविभाषा। याअसंबंधःअप्रयमप्यादुदात्तस्वोदात्तयाहगानुवर्त्ते अयंचवार्त्तिक
प्रामाण्यायज्ञोभशब्दस्योभयशब्दस्यवाद्विवचनविषयत्वाभावसंभावनात्तत्रैव। अतएवोभयोर्वासइत्यादौशयवासत्त्वलुक्तिनायरत्नतथ्
नयन्वार्त्तिकमाह उभयोन्यत्रेतिद्विवचनपरत्वाभावेइतितत्सत्त्वविषयाभावेइत्यर्थः उभयोमणिरित्यादौतुलिपन्यासस्योभयेषामि
तिनिर्देशेनयोगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वेनचतस्यक्वचिदप्रवृत्तेः। अतोरूपाद्यंतेनायंचरूपादेरस्माहनभिधानमेवबा। अयमकहं

श॰ शे॰ नवाच्यः। उपपदीयत्वेन कस्यैचप्रासेः। अपवादस्तत्रचरितार्थः॥ अन्येत्वित्थंसंस्त्रकत्विथावेवोभग्रहणेनसिद्धेसंज्ञाप्रसायनेकिञ्चर्चा
५६ अनेमित्यक्तृपदार्थकत्वात्संज्ञाव्यावृत्तिःसर्वनामसाहचर्याच्च। अतएवोपसर्जनव्यावृत्तिरिति। उभयोन्यत्रेतिवार्त्तिकेतयपसमनार्थ
कोप्ययचग्रहते। उभयोमणिः। उभयेदेवमनुष्याइतिभाष्येनउदाहरणात्स्वार्थिकस्यचग्रहणात्तद्व्यक्तमेसावार्त्तिकप्रत्ययः। एवं
चावयवद्वयारब्धमणिद्वयविवक्षयोरनावयवभेदविवक्षयावाद्विवचनमसाध्वेव। एतन्मूलकमेवोभयस्याप्तावृत्तिकत्वंतद्वितश्रे
तिसूत्रेकैयटोक्तं तदाह। कैयटइति। इहत्वतइति। अत्रारुचिबीजंतुप्रागुक्तभाष्यविरोधः। भाष्येतुउभशब्दाद्यः प्रत्ययस्यात्स्वार्थिकप्रत्ययस्याद्वा
ताद्यर्थविशिष्टस्वार्थेविधानेनद्वित्वसंख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकबोधविषयत्वानुवादकत्वस्यद्विवचनत्वेनवार्त्तिकेद्विव
चनशब्देनतस्यापिग्रहणमुभशब्दग्रहणावत्। अतएवोभयोःमावुभोभावित्याद्यैनापचत्तदुक्तंभाष्येकैयटेनशास्त्रवचनेद्विवचनप
रोमविष्यति। कथंस्वार्थिकाप्रत्ययाप्रकृतितोविशिष्टाभवंतीतिप्रकृतिग्रहणेनस्वार्थिकानामपिग्रहणंभवतीतिकादिप्रकृतेन
शब्दस्यग्राहकेणद्विवचनशब्देनस्वार्थिकस्यापिग्रहणमितितदर्थः॥ नतसिलौतुविभक्तितस्यस्वार्थेविहितौइतितत्कारकशक्ति
प्रधानावेवेतितयोरुक्तं। द्विवचनत्वमितिजातस्मात्तउभशब्दात्तसीति। अवयवारब्धसमुदायवद्गुत्वविवक्षायोद्यस्यर्थः। अतएवात्वा रम॰
हितिः। हार्थबोधकत्वस्यार्थस्योभयत्रापिनिमित्तत्वेननतत्कृतेनित्यसंज्ञायावद्विरंगत्वे। अतएवसेतोपसर्जनप्रथमादिशब्दे ५६
विकल्पः। अर्धकृतवद्विरंगत्वानाश्रयणाच्चेतिभावः। इदमर्वाचामनुरोधेन। परेतुअस्यप्रत्ये। अभाववोधकयानिषेधाप्रबलीयाम

इयंतेनासप्रासेः। एकिंचनोत्तरंगबलीयस्त्वस्याश्रत्वविषयोयुगपत्प्राप्तसंभावात्संज्ञानोवाध्यबाधकभावाभावेनप्राप्तिपरिकसंज्ञासमकाल
मेवसर्वनामसंज्ञाप्रवृत्तेः। अतएवोभयेइत्यत्रसर्वनाम्नोविहितत्वेनशीभावसिद्धिःपूर्वोपरेत्यादितुपक्षेतदभावमात्रबोधकं। असिद्धे
वहिरंगमिसत्यपिन। अंतरंगोत्तरंबहिरंगप्राप्तेः। अंतरंगेकर्त्तव्येबहिरंगासिद्धत्वेपितत्प्रवृत्त्युत्तरंवहिरंगप्रवृत्तेरनपाकरणीयत्वमशक्य
त्वात्। चकृतस्तयाऽऽदृष्टत्वात्। तदुत्तरमप्युक्तत्वात्पूर्वोदितिविषयेतदभावविशिष्टसाधुत्वबोधनस्पशक्यत्वात्तत्सीतिविषयस
मीपत्वेपिप्रातिपदिकादिसंज्ञोत्तरमेवास्याःप्रवृत्तिरनुत्तरमेवतद्विषयापात्स्यानिवृत्तिदेशप्राप्तिताप्यानिरवकाशत्वाच्च। अत्यस्
स्यस्यानिवृत्त्यावस्यानुमात्तिस्थानपावाधायोगाच्च। सर्वनामसंज्ञायामुक्तयुक्त्यापप्योद्देश्यस्यैवोचित्यात्॥ अतएवउभयेत्यत्र
सर्वनाम्नोविहितत्वेशीभावसिद्धिरित्यनपातपादेशउभयप्रतिषेधः। तययोग्रहणेनग्रहणात्तुसिविभाषाप्राप्तोतीतिस्थानिवत्सूत्र
स्थवार्त्तिकमपवृत्तत्पयोत्तरमितिसूत्रारायप्रदर्शनेनभाष्येप्रत्याख्यातं। नत्वेतदंगन्यायबलेन। उभयीत्यत्रएतुरिहेतिसूत्रेमात्र
याद्दृहरन्यायचक्रकाराप्रत्याहरा। अयगेनसिद्धः। अतइत्यनुवृत्त्याचकतीत्यादौनातिप्रसंगः। तपएयहणंतुसूत्रेअवधुत्यानु
वादत्वात्द्विविशेषप्रकृतिकाद्यत्ततस्यत्नस्यशीविषयेऽनभिधानमेवधुस्पवानभिधानमिति। तत्रापद्यतिवदंतितयायीहेतिप्रस
यग्रहणोतहेतग्रहणमितिप्रयोजनेसर्वनाम्नाप्पसंज्ञापामितिचतदंतविधिहृयेनउत्तरांतेस्याद्यर्थेयरमकतरस्यव्यपदेशिकत्वा
त्तेनकस्यस्यचसंज्ञासिद्धेरितिभावः। तत्रमानमाह। केवलयोरिति। प्रयोगाभावादिति॥ फलाभावादित्यर्थः। अहेनाहंगत्यस्यस्यस्य

२

ल·श·शे·
५७

नाम्नोविहितस्येसिवन्नसःशीत्यादेर्यादिति भावः।ननुदूरतरस्थयोनैवसिद्धेन्यतरस्यांग्रहणंव्यर्थमतआहग्राह्यान्यतरेति।किंचतस्मादेवतो
विधानादिति भावः।अपुरीतिपूःशब्दस्यविशेष्यत्वेनस्यर्थः।ततश्चनयवंस्त्रियामुदाहरन्तिअन्यतरस्यामिति।एकोन्यार्थेप्रधानेप्रथम
मेकेवचनेत्येवा।साधारणोसमानेत्येतेष्वर्थेष्वयंप्रयुज्यतेइतिकेचित्केवलेअसहायेतत्रसंख्यान्याय सिद्धायवाचीत्यतोपबहुव
वहवचनमेकाद्यकिंनिकुत्यादिसूत्रेभुभाष्येस्पष्टमुक्तम्।एकोगोत्रइतिसूत्रशेषेमाष्येप्रधानार्थोप्युक्तः।साधारणसमानार्थेयोस्तुस्प
वाचिनएवार्थतःपर्यवसानेपर्याप्तेनैकदिक्कुचैवमेत्रयोःएकाभ्रातेत्यादौ।सर्वस्यद्वेइतिसूत्रेएकेकशब्दइतिभाष्यमुपादायकेचिदाहुरर
त्यादेविकशब्दोस्तीतिवदन्तःकेचनकेचित्तस्मात्तदर्थकाभावोध्वनितएव।एवंचप्रधानार्थेनतद्धमाने।स्याभिधेयापेक्षाचधीतिसम
स्तपादः।नियमनाचावधिसापेक्षेवर्तमानेपूर्वोत्तरानामित्यर्थः।दिशामागायकइतिउत्कर्षावधिसापेक्षत्वात्तत्रव्यवस्थास्तीत्याह हेतुउत्तरे
प्रयुक्तस्वशब्दइतिप्रत्युदाहरणंवोध्यम्।उत्तराःकुरवइति।स्वमेवैवावधिकपरदेशानरूपोपाधिविशिष्टकुरूत्तरशब्दप्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य
वर्ततइतिव्यवस्थाविषयेवोध्यम्।दिग्वाचकपूर्वादिशब्दानांमध्याह्नसूर्यसंयोगिदेशावधिकोदयाचलासन्निहितदेशत्वकालिकत्व
र्यसंयुक्तयावद्देशत्वकालिकात्वस्यवस्थापावद्देशरूपोपाधिविशिष्टदिशितत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तीकृत्यप्रवृत्तिरित्युपाध्येतरपात्ततया व्यव
स्थासंज्ञानात्........दे सूर्यस्योदयमुखत्वात्देशावृत्तितोतत्तद्वधिकोदयाचलसन्निहितत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तमित्यन्यत्रविस्तरः।अंतर
मित्यत्र........पेक्षमाणोतधिमेदतादर्थ्येछिद्रसामीपविनावहिर्वसरमध्येतरात्मनिचेतिकोशोक्तार्थेष्वित्युदाहरणार्थमाह।अंतरे

राम·
५७

तेत्यादौ....सर्वस्यद्वेइतिसूत्रेएकेकशब्दइतिभाष्यमुपादायकेचिदाहुरत्यार्थेप्येकशब्दोस्तीतिवदन्तःकेचित्तस्मात्तदर्थ
काभावो.........गा.....कारइतिउत्कर्षस्यावधिसापेक्षत्वात्तत्रव्यवस्थास्तीत्याह हेतुउत्तरे प्रयुक्तस्वशब्दइतिप्रत्युदाहरणंवो
ध्यः।उत्तराःकुरवइति।स्वमेवैवावधिकपरदेशानरूपोपाधिविशिष्टकुरूत्तरशब्दःशब्दप्रवृत्तिनिमित्तीकृत्यवर्ततेइतिव्यवस्था
विषयत्वंवोध्यं।दिग्वाचकपूर्वादिशब्दानांमध्याह्नसूर्यसंयोगिदेशावधिकोदयाचलासन्निहितदेशत्वकालिकसूर्यसं
युक्तयावद्देशत्वकालिकत्वस्यवस्थापावद्देशरूपोपाधिविशिष्टदिशितत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तीकृत्यप्रवृत्तिरित्युपाध्यंगते
नपाख्यवस्थास्त्येवःमध्याह्नेसूर्यस्योदयमुखत्वात्देशवृत्तीनांतत्तद्वधिकोदयाचलसन्निहितत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तमित्यन्यत्र
विस्तरः।अंतरमित्यत्रकाशावधिपरिधानोनर्धिमेदतादर्थ्येछिद्रसामीपविनावहिर्वसरमध्येतरात्मनिचेतिकोशोक्तर्थेषु
तरस्यदासार्थमाहांतरंवहिर्योगेति।अयंत्रिसूत्र्याक्तिपमाणःसंज्ञाविकल्पोजसाधारणीभावएनत्वकत्वाघुदात्तत्वादविति
ध्यानवहुव्रीहौचिकीर्षितइत्यध्याहारलभ्यंप्राचीनवृत्तिकृद्भिस्त्वेदंव्याख्यानंनेदंसत्वंवहुव्रीहौत्स्वनिषेधकंउपसर्जनप्रतिषेधे
नसिद्धेःप्रक्रियावाक्येइत्यलौकिकेउत्सर्यःतत्त्वालौकिकेसमासप्रवृत्त्यैकार्थीभवस्यापितत्रैवकल्पनाउपसर्जनत्वादेवसमास
द्वयतत्रापिनिषेधःसिद्धइतिवाच्यंतत्रैकार्थीभावस्यारोपेपित्वार्थविशिष्टार्थानरवोधकत्वरूपोपसर्जनत्वाभावेनातिभवध

नित्यत्वेवप्राप्तस्याकचोभावार्थसंज्ञानिषेधइत्यत्रतात्पर्यात्‌·लौकिकेत्वनास्यप्रवृत्तिस्तत्रसमासस्यचिकीर्षितत्वाभावात्‌·अतिक्रांतमुत्र
त्यादिनापूर्वोक्तस्यलौकिकवाक्यस्यसमासस्यचदृष्टांतद्वयमुक्तंतेअकृतव्यूहपरिभाषात्वनास्त्येवेतिभावः·भाष्यकारस्तितिअकचो
रोत्वकर्तव्योप्रसंगंमुक्तसंशयमितिभाष्योक्तेर्वृत्तिकृद्रीत्येदंव्याख्यानमयुक्तमितिभावः·अनुसृतिद्वयप्रमाणपाठिकल्पोस्तकप
प्रत्याख्यानमत्रआहअप्रयोगमिति·एतच्चधिविकृरोकाश्चेतिसूत्रेभाष्येध्वनितंतमेवचाहवृत्तिकृदुक्तार्थकंनेदंतस्मादुपसर्जनन
निषेधात्ववाद्कंपद्याकार्निककृतातस्यकृतत्वात्सत्रकृतेदमारब्धसंज्ञापाअन्वर्थत्वमपिभाष्यकृद्वृत्तिमेवनसूत्रेकृद्वृत्ति
मितिविभाषादिगितिसूत्रेकेचेदरेस्यदृष्टांसूत्रेसप्तमीनिर्दिष्टःप्रथमार्थएवअतएववृत्तिकृदुक्तप्रक्रियावाकोनिषेधरूप्यर्थो
भाष्यकृताबहुव्रीहिपदस्यतदर्थवाक्यस्यपदलक्षणायासाधितः·अन्यथामत्लोकरीत्यासिद्धताद्रष्टलक्षणाप्रयासोअर्थःस्यादि
तितत्वं॥तदनुगुणानामेवेति·प्राधान्येनोपस्थितिविषयप्रसिद्धस्त्रीपसर्वार्थवाचकत्वसमानाधिकरणसर्वनामपदत्वेनवोधकम
हासंज्ञपासर्वार्थपस्याकसर्वादीनामनुकरणावश्यकत्वेनतरथामनुकरणेमानाभावःनामपदत्वात्सेनप्राधान्येनेत्यस्ताभः
उपसर्जनंहीतरविशेषणानपेक्षोपस्थापकमितितेनतथात्रवृत्तिः।सर्वादिसंग्रहापस्योयसर्वार्थेतिसंज्ञाव्यावृत्तयेभिन्नकेतिन्या
यमूलकंप्रसिद्धतेतिभावःसर्वादिसूत्रेस्यचायमर्थःसर्वादीनितदंतानिचोक्तसर्वार्थवाचकत्वसमानाधिकरणसर्वनामपदवंतीतितत्र

प्राधान्यप्रसिद्धेक्न्यायेनसर्वनामपदवत्तांशेस्वविधिःसर्वार्थवाचकत्वस्यलोकतःसिद्धेःएतेनाचर्यसंज्ञोपस्थितसर्वार्थवाचकसविशे
ष्यतयासर्वादीनात्मस्यतद्विशेषणत्वात्तदंतविधिरित्यास्तंएकपदीपस्थाप्यपोर्थ्यपोःपरस्परमुद्देश्यविधेयभावेनान्वयसाम्युत्पन्नत्वा
तारव्यर्थयोगार्थयोरन्यतरविपोगेनान्यत्रान्वयायोगाच्चतदंतेसर्वार्थवचकत्वंतत्वपवद्वाएवोध्यं·एतेनतदादित्वप्रसविशेष्यतेस्यास्तंत
द्धिनानुपपत्तभावेताद्वेपायोगदास्विपत्तस्यणद्वित्वयेमानाभावाश्चकेचितआहुस्ताएकस्योद्देश्यत्राऽयरस्यविधेयतेतिवदंतिपरंत्वाद्यः
पद्धइतोलघुरितिवोध्यंसंतिवेशार्दितनदनुमानादिस्यर्थश्चत्रोपसर्जनत्वमितरविशेषणत्वेनार्थोपस्थापकत्वंतदोःसइतिसूत्रेअ
दस्यएवदस्यनात्यस्येतिनियमेद्वीपतेरअन्यपेद्वइतिप्राप्नोतिस्वइतिचेष्यतेपयालक्षणामप्रयुक्तेइतिभाष्येतुप्रकृतसूत्रेनअत्रा
द्विस्थानेकभाष्यविरोधादेषपक्तिरितिनतद्विरोधःतत्रीयसमासेद्वंद्वेचेतिसूत्रस्याकोएकरीत्यानबहुव्रीहावितिसूत्रस्याकरीत्या
चप्रथमार्थेसप्तम्याःप्रमपिसमासस्येवनिषेधोनावयवानांसमुदायस्येति।अकचवरोत्वकर्तव्योप्रसंगंमुक्तसंशयमितिभाष्योक्त
याप्रकरणविषयस्यत्वारातस्प्रकरणस्थसप्तमीनिर्देशानांप्रमार्थकत्वमितितिनस्यावयवसंज्ञातिषेधकत्वाभावउचितः·किंचावयवा
त्रनिषेधेवर्णाश्रमेतरणामित्यत्रसर्वार्थवाचकसर्वादिंतत्वेनसमुदायसंज्ञायांसदापत्तिःतस्यसंज्ञानिषेधेपिसर्वार्थवाचकसर्वादित्वान
पापातत्रअवयवस्यअपदेशिवद्भावेनसमुदायस्यचद्वंद्वेविद्यमानत्वेननिषेधोत्तुअवयवस्यनिषेधेफलाभावःनचतत्त्वद्वस्यतांनत्वेकाकचो

ल॰श॰शे॰
५८

विशेषेणाफलं। द्वंद्वावयवमात्रे संदर्शादिविशेषणानां तथाभावत्वत्कुत्सादिविवक्षायामभावात् समुदायेतद्विवक्षायां समुदायो न तरप्रत्यये
नावयवगतकुत्सादेरपि वोधेनो कार्थत्वादवयवेभ्यः पृथक्कत्वनुत्पत्तेः अन्यथा तव प्रत्येकं कपत्ययोः समाप्तिरतराणौ कं [illegible] कजिनभ
वतीति विभाषा जसीति सूत्रे समुदायकुत्साविवक्षायामिति तदर्थः कृताकचासमासस्य भवत्येवतत्र सर्वार्थत्वादनेन विकल्पो भवत्येव कः तद
वरमधरमधरमध्य निपिवेत्तमिति जपदेवप्रयोगवलेनार्थत्वच्छद्रसमस्तेपि तस्य सर्वनामत्वेनानाभावाद्वहूसंमतत्वात् एतेन नवहु
व्रीहाविति बदस्यापि द्वंद्वे चिकीर्षितत्वस्य पदत्वमात्वं फलाभावात्तजसामारेशीभावेण्व विकल्पविधायकस्य विभाषाजसीत्यस्यासंगतत्वे
तिभावः उभयतावयवभेदस्य मन्हस्य द्वंद्वे विशेष्यत्वपोपसर्जनेसंज्ञायामप्राप्ता द्वंद्वेवेत्पपि न वहुव्रीहाविति बदितितत्वं [illegible] गोविद्योरिनि
सत्वेकुकुटमपूर्वाविन्या दौहूस्ववारणाय द्वंद्वेनेति वचनमावश्यमितिदिक्॥ [illegible] तिसमुदायानेषु कुत्सावोधकोकजतेत्यर्थः [illegible]
रमञ्ञ्स्सूत्रे नेतिन संवध्येत प्रथमादिसूत्रं संभवाज्जसीत्यनुवृत्तेरर्थाधिकारएवायमपीशीभावेणाविकल्पस्तदाह [illegible]तः [illegible] प्रतीतितपसं
रव्यापाञ्ञ्वषचेतपविति। तदंताइत्यत्रेहेतुरुक्तः। द्वितीयतृतीयेति द्वितीयस्त्रेः संप्रसारणंचेति सावः [illegible] रिति प्रतिपदोक्तसेतपिवोधंतेनाने
तेश्राद्युदात्तत्वमितीषायभागापेसेवानभवितृसेभवत्येव [illegible]॥ अय तदस्त्रतो विभाक्ता विस्यचिरउत्ततोवीतिअनुवर्ततेनदादिविधिश्च
स्याहा [illegible] सा वित्यादौतु अपदेशिवद्भावेन विभक्तौ किं जरएपाइद्दंजारं प्रतिपन्तिलाघवाय जरपाअसुइकृतन्त [illegible] धिकारेणेति पद

राम॰
५८
२

संगं च वि [illegible] शे परो न तदंत विधिरिति भावः पदशब्देनोत्तरपदाधिकारः केवलपदाधिकारस्थेहग्रहणतइति येन विधिरित्यत्राकरेस्पष्टं निर्दिश्य
मानस्येति [illegible] ने पो गे तिसूत्रमावर्त्तते आह जस्याप मर्थः पष्ठ्यंतमुत्सार्य माणमेवं स्यात्तेनहुम्पतेन प्रतीयमानमिति तेनेदं सिद्धमिति भावः।
नेत पंजरशब्दोन जराशब्दोत्त आहएकदेशेति स्या निवत्सूत्रेणेति भावः जरपाइत्यक्तपरिमाणस्यग्रहात् अनेनस्यानिवुध्येवकार्यग्रहत्स्यानिर्दि
श्यमानस्येतिपरिभाषावाधाभावोबोध्यः। येन विधिस्तदंतस्येत्यस्यानुसंज्ञासज्ञत्वात् सूत्रेस्यजरशब्दांतपरइतितदं तेआदेशपत्तौपरिभाषा
विरोधस्यस्पष्टेति दिक्। निर्जरसेति अत्र त्सादिष्विति पदत्वेन हत्वं नभत्वेन पदत्ववाधास्तत्रेणुजरस्यस्यपदेत्रापकर्षवत्अत्रेलेलोवे
किप्रापेतिवोध्यं। पद्धेइतिजरसादेशाभावपक्षेइतिभावः इदमर्वाषामनुरोधेन। परेतुविभक्तादेशेमः परत्वाज्जरसित्यस्यसंगतं विभक्तादेशा
नामेवपर्वविप्रतिषेधेनेष्टत्वात् अतएवतएपाइइतिसूत्रेऽजरांशीत्यत्रानुजरसोः शात्रपोर्विप्रतिषेधेनजरसितिभाष्याक्तंसंगच्छतेन्यथात
द्वीत्याशिभावात्पूर्वमेवजसः प्रवृत्तौतदासर्वनामस्यानत्वाभावन्नुमाविप्रतिषेधविचारएसंगतिः सएकःममतुपर्वविप्रतिषेधेनजसः
वेशिभावप्रवृत्तेनसंगतिः सपूर्वतत्रअतएवटाङसीनिसूत्रेकेपटेनोक्तंभाष्यकारः संनिपातपरिभाषयाजरसादेशमनभ्युपपनतिजरसाभि
जरादिनिभावेनवत्तिजरसिनाभिजरसादितीतिगौरवमुस्यावितवानितिभवद्रीत्यापूर्वंजरसादेशेइनाघप्रासातदभावेपक्षेचतत्स्यान्न
प्रासांसंनिपातपरिभाषयाजरसादेशमनभ्युपपनित्यस्यासंगतिः स्पष्टैवहत्तिकारोप्यहस्त्रातिजरसिनअतिजरसादितिकेचिदिदं

पद्यात्तु भाष्ये तत्पाने न दिष्पते लक्ष्यत इति तत्पंसक इति पैकवचने पि लुक्त्वो धेनातो मित्य मित्संनिपातपरिभाषया न रसभावः। न च तन्नाकारांतसंनि
पातकृतत्वं एवा ज्ञा दिः किंतु तदभावेपि एवाद्युसंनिपातलक्षणाविधिं विना न यस्य प्रवृत्तियोग्यता नैवेति अत्र भवत्येव जरसितिवाच्यं मातामावात्
टाङसीनिसत्वेप्य ना तिजरे तोसेत इयवदेके पटेन विरोधात्। धनितंवेदं जरयाइतिसत्वे भाष्येतत्र इति पूर्वपक्षिणा अति जरसंपश्येत्यत्रापि लुक्कस्मान्नेति प्र
श्ने परेणाप्रथमैकवचने प्यतिजरसं निष्ठतीत्यत्रापि लुक्नो लुक् शंकातेइति एवं पूर्वपक्षिणा प्रथमैकवचने भावाज्जरमेव जासतत्र जरसित्कृतेसं
निपातपरिभाषया न लुक् इति विशेष उक्तः। पक्षाम भावे कृतेसंनिपातपरिभाषया न रसितिपाठभेदेन विशेष उक्तस्ततः परेण पद्येवमति जरस
मतिजरसैरापन्नन प्राप्तो निजरसिति इति पैकवचनादेशो कितेसिद्धांतिना इष्टमेवैतत् अतिजरमतिजरैरितिभवितव्यमिति। अत्र विशेषापवा
दत्वेऽसपाद्यवपुक्तः अन्यथा लुक् एकवचने तिनाभावे उपपादि इति पैकवचने पि तेनन्यायेन तल्लुको प्राप्तो विशेषो कित्वरसंग नेति वो ध्यं एवं स्वपं
जरसादेशो कृते पाठाय उच्यादीनामाकारप्रश्लेषेणायाणां विफलमेव तेषांपरत्वात्। अतिरत्व दृष्टवृत्ते पांवारणायत्न प्रश्लेषश्वावश्यक इत्याहुः परे तु
जरसादेशात्तविभक्तिसंबंधिकार्यमात्रं पूर्वविप्रतिषेधेनानेन जरणामित्यादावामिपूर्वं नुट् जरसो भावएव एवं चतूरत्वनघ पइत्याकप्रश्लेषेणफ
लं नाप्रिमातं अत एवाप्य पयद्गुणो ऽदीर्घ इति वत्तजरसादेशस्य स्थानिवत्वप्रतिषेधो वार्त्तिककृतानारब्धइत्याहुः परिभाषापाअनित्यत्वमिति। इत्तात्तो
रिकारदीर्घोच्चारणमेसिकर्त्तव्येरोस्कारांतवत्तदनिमत्वेमल्लमितितदभिमानः। षष्ठ्येकवचने इति एकसत्रो पात्तत्वान्न्यादेशाविवयोपि पूर्वविप्रतिषे

ष इति तन्न्याय एतच्च भाष्ये तिङ्न्ता तो ङ्कारदीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्न परभाष्ये स्पष्टं इष्टमेवैतत्संगृहीतमतिजरमतिजरैरितिभवितव्यमिति निजरापा
इति सत्वे स्य भाष्ये तिवार्यस्तमत्र विस्तरः। पद्मो अस्मादेशः स्थानुरूपाः स्यानिन अतिप्रयंते इत्याह मादेदतैनिस्वनुदात्तस्य चर्पधस्येत्तात्मतः सा
मित्यानुवर्त्तते अत एव तुल्यास्यसूत्रादि भाष्ये अस्येतल्पःपादेनोपहतं मासेनपूर्वपेत्यादि प्रयोगा सूदयस्य प्रियइति सोच प्रयोगस्त्रापयन्नाभवे
ति पेवर्ज्जदित्रेइतिसत्त्वस्येवाके शोषितिवार्त्तिके वच्यहणांतन्न सत्वेवाग्रहणासंबधवोधकं। पद्यपि निज्ञाहृस्सनिःशाहृप्रकृतिकेतेन मासुरि
मत्त सिद्धत्वमाण मौवैकल्पिकत्वेन वदाक्रवा वेत्सुभयवत्तनिपाम्योः सत्वेनिश्चास्रहणां विनापि सिद्धिस्तथापि पुरि हलंनस्यासाधुत्वबोधनाया
ग्रहणमितिद्वन्नुसारिणाः। अवदातस्ये नि सत्वे न्यत्तरस्यामिनस्यलरित्तवना स्तिअतएव यशीर्षत छंदसीनिसत्वे शीर्षन्निति प्रकृत्यंतरं उप
यश्चादेशान्वे हि छंदसि शिरसः शब्दस्य प्रयोगो नस्यादिस्युक्तं भाष्ये अन्यथाविकल्पात्तु हृत्सादेशाद्वेपि दोषाभावे न तत्संगतिः स्पष्टैव पेचतइत्वर
स्य न चादेशत्वाद शिरसोग्रहणां कर्त्तव्यमित्युक्तं अन्यथाविकल्पात्तु हृत्सादेशत्वेपि दोषाभावेन तत्संगतिः स्पष्टैव पेचत इत्युक्तत्वाद्देशत्वाय
शिरसोग्रहणांकर्त्तव्यमित्युक्तं वा केशोषितिवत्र क्तव्यमित्युक्तं न स्याद्धुत्ता दिविषयाणि प्रकृत्यंतराण्येव पद्दादयः एवं मांस स्त्वेवोपि अतस्यत
स्वतोः स्यानिवारणवाद ध्वं नलमादापन्न संपत्तामित्यादौन नुट्दिः नासिकायानसपत्तत्सद्वे इति वार्त्तिके अदेशत्वमिवनासिकायाइस्युक्ते अत
स्वतद्विषयेनासिकाक्षुद्र इत्यादिना अत्रनासवत्पद्दादिषु मांसपृत्स्नानुपसंख्यानमिति वार्त्तिके स्यानिनिर्देशो न कृत इत्याहुः आत्मायाइत्याया।

ल.श.शे.
६१

स्थानादौ टच्कारोऽतीति भावः। अक्लीबेऽस्तीति पर्युदासः प्रसज्यप्रतिषेधसमाश्रयस्य स्थानात्। लघुत्वाच्चेति भावः। प्रसज्यप्रतिषेधेन व्याख्यानेन एवं स्त्रप्र
केषांचिदसमर्थसमासानां साधुत्वं बोध्यं। [illegible]द्विगुग्रहणं त्वप्रयोगैकवचनं। आदिग्रहणेन कर्वतानां ग्रहणं व्याख्यानात्। तदु[illegible]पत्रमध्वीति।
तदंते क्षित्यर्थः। पंचविंशस्मा हारः द्वंद्वे सौत्रत्वान्न स्वपचीत्यनेन सादेर्विशेषणात्तदादिविधिः। अस्तर्थे नामेति ते ह्यादिविसादौ पादः पन्नः
भसंज्ञापदत्वकार्यप्रतिबंधरूपैः शास्त्रीयैः कार्यैर्भवतीति न पदांतत्वस्य भाष्यप्रामाण्यात्। आकडारादेकासंज्ञा आकडारादिति नावधिः। तत्पुरुषो
द्विगुश्चेति लिंगात्समावेशार्थं हि तद्धिताहा[illegible]काडारा[illegible]दावपूर्वकाडारा व्यावर्त्यादिति वक्तुमुक्तं एकैवेति सध्यावाच्यैकग्राही पादनादव
धारणं संपद्यत इति भावः। [illegible]परेति द्वयोः सावकाशयोः परानिरवकाशत्वेतु सेवेत्यर्थः। आभ्यामेव बाधसिद्धिः तत्र अन्यत्र तत्पुरुषो हादेः कृत्यसा
यसंज्ञादीनां समावेशदर्शनेन विरोधाभावात् विप्रतिषेधाप्रवृत्तिः। लौकिकसमासके कोऽहितस्मन्मापसापि लोके संज्ञाविषये दर्शनेन वाक्येपि सं
ज्ञाविषये प्रवृत्तेश्च[illegible]निति। अनवकाशत्वेनेत्यर्थः। परोदाहरणं त्वपादानमुत्तरणीवार्थं तत्र स्माद्धाकोसमवृत्तिविरोधाभावेनाविप्रतिषेधप्रसन्न
घस्तत्तावपि परत्वादेरन्यत्र बलवत्वेन दृष्टत्वपात्रापितेनवधस्या। आपादानादिसंज्ञानां समावेशे तु तत्कार्ययोः पर्यायप्रवृत्तिर्दोषः। भपदसंज्ञयोः
समावेशे त्वत्राज्ञाद्यादौ नलोपसापत्तिर्बोध्या। [illegible]राजन्महत्यादौ निर्दिष्टमिति पदत्वं दुर्वारं परयाभक्तपादेन बाधस्तस्या अंतरंगत्वादिति वाच्यं स
मानावधिकाय अंतरंगाय अप्यत नया बाध्यसामान्यचिंतापवादेनैव बाधादित्याहुः। आकडारादेकासंज्ञावचपचाद्देशोपक्षत्र एवं भवदिष्टसंदेह। राम.
६१

तिङ्प्रत्यये भपदसंज्ञाविधावंगप्रकरणे भसेत्यस्य पाठे नांगमित्यनुवर्त्तमानं गिंसत्वं भवतीमवंतीत्यर्थे न तान्तां तस्यास्य समावेशापत्तिवनपर्याय इति बोध्यं
पुरुषसंज्ञापरस्मैपदसंज्ञयोरपि शास्त्रत्वभावेति ज्ञापकात्समावेशः गुरुलघुसंज्ञे दृश्यसनदीघिसंज्ञेनदंतसेति भिन्नावधिकत्वात्समाविशातामुभे
पिवर्णे सेतिपक्षे आकरेऽप्युपलभ्यमानो स्येकदेकदेशिनः एवं समावेशात्तुपन्नाहादिति [illegible]इति ह लिस्त्वे वा अभिमन्नेनेत्यर्थः। [illegible]
तपरकरणं किं अग्निते। किंत्व्यानद्यादौ लोपाभावापात्तत्त्वेकदेशविकृतन्यायेनेत्येनमवस्तरः[illegible]दिति। अरूपरस्मित्विसत्र एवं विधाविसमा
हत्या पंचमीसमासा अपरादपत्र्यै लभ्यत इति भावः। तेन[illegible]ये विधननिमादिषिद्धिः। स्याद्युत्सृज्य[illegible]इति बोभेऽपत्तमिति सेवेऽउभे ग्रहणांपच्चेमे
रूपते तत्र वाभ्यस्तसंज्ञार्थे ऐर्गसिनद्वत्तत्राभ्यस्तलक्षणोऽनुस्मात्र्यादितिउक्तेशपेकादेशस्य पूर्वविधाविनिपंचमीसमासेन स्याग्निवत्वात्तुसोप्रा
प्रेसति घोनेनेउभेग्रहणं सहार्थमित्युक्तं तेनउभेयत्रपूपेनेड्सर्वेपिप्रतेवि बव्विति सिद्धपक्षावग्रहपकेन पंचमीसमासेन नलीद्युभे ग्रहण
सहार्थमिति नन्वेवं[illegible]इति नास्यानि समत्वं संप्रिवविगापाप्येतिभाव्योदाहरणमपितदनिमत्वे स्वसंगापन्ने अग्निगत एवं ह्योरिमत्पठ्
स्थानिवत्वात्संप्रसादलोपः। एवं स्मान्निमित्तत्वे नाग्निना दिति आख्याने तु न मानं॥ पर्वत्रासिद्धेनेति अकृतिदेशदृष्टात्रिपाद्यां असिद्धत्वेन न्यायसिद्ध
नुवादोपंतात्फलत्वतिदेशान्तराणांवनिषिध्यतां निपातोप्रवृत्तिबोधनमतएवामीत्यत्री रूपे तोम्यादौ मीत्वशास्त्रे भवतः अंतरेकारस्यादसंबंधित्वं
पेइत्यस्य कार्यानुत्तरपदत्वं चांतवत्राधीनं [illegible] इति दं कार्यनिकमेवत्तनुनेऽनि सत्वेनेतियोगविभागस्य भाष्येन दूषणेऽप्तत्त्वसिद्धांतं वा

त्तिकत्तारं घ्रन लोपः स्वितिसूत्रं च सत्कृता [illegible] र्थमिति प्रकारः साहर्यं तत्वस्येन मांसचनीसाहाव पिनल्लुमत्तेति निषेधानित्यत्वाच्च
दिपरत्वं बोधं शब्दत्वेन साहृश्यमित्यनेन [illegible] शोकव्यजरोगेष्वित्यवैव पीपत्तेः नासिकापापन्नसदृशेषु नसितिभाष्यपतिनवार्तिकस्यैव प
थ्यपिनेत्वात्र समंप्राणमत्तुरित्यत्रापित्तदेवधासादिपरत्वं स्वत्रस्य प्रभृतिषु निवारणे शास्त्र भक्तिषु [illegible] सामत्र क चिदेव प्रहृतिर्वाधातेन प
वपत्तत्रिशांग्रहणं चरितार्थं नेवा हि विधानामपि कोशसिद्धतयात्तत्र व्यवस्थार्थतया पावदक्तत्पापास्प्र स्वपमात्रे प्रहृणोतस्यात्रं स
भवेनन्तहृपर्थी स्वभेव प्रकारपत्त्वे प्रमाणमाह [illegible] त्यतत्त्वहि प्रास्त्रमन्निसिद्धिस्तु च्यतेऽपास्त्रमन्निसिद्धि [illegible] ने शालादौ षणीकक्कुदेष्वपि
यतेम हादेवडत्युक्तं आघस्याधिशुश्रेषेपकम्मानस्य शलाकाकारे दोषणीइत्यर्थः छंदसः कादिलोपः एतेनं दोषइत्यकारांतस्य दृषणावाचिनो
दोषशब्दे म्रतूत्वापास्तं [illegible] प्रेरिति। [illegible] शब्दपादादीनां पदादेशे शत्वे पादादिभ्यः पपकादि वचनंतत्र वर्थमिति हि स्यान्मादेशयोः
पुगुपादादेः प्रयोजनमस्ति स्यान्सुपादाने नैवतदर्थाभिधाननसमर्थादेशस्यामर्थ्यबोधनात् तत्र वनसाधादेशानां कोशेनुपन्यासइति वा
बोपदादीनां भाष्यरीत्या नादेशत्वात् नत्वे पित्वं कोम्नुरिति व्यवस्थार्थमस्या वश्यकत्वेन लोपरतोत्हादीनां प्रयोगार्थमाकारपत्तस्य
वश्यकत्वात् [illegible] ंदेवादेराके निसूत्रे मत्ले कोपेयात् कृत्स्नार्थपरएव शक्तिग्रहस्तु पदत्वहेतुकानुमानेन साधान्यतएव। एवं च विसृत्तौ प
रा इत्यादौ विसृपदार्थाभिन्नोना एपणा पदार्थः इति क्रमेणावोधइत्यादिमंत्रयांनामार्थवादे विस्तरेणा निरूपितं शत्तस्य समुक्तवाच कमि

तिधः [illegible] हस्त्रस्य प्रसिद्धमादायतत्त्वस्तुस्य स्याविषतः पश्चान्नेनसैव स्प्र भेदे विसृत्त्वेति इति काव्ये विहम्पेएतानिति घ्नेनामानीत्पादौ पत एता
नितवन्मामातिअतस्त्वदभिवाएवामर्थाइतिबोधोतएवनामेत्रितेसमानाधिकरणोइतिसूत्रे [illegible] सामान्यवचनमित्यस्येदं प्रत्युदाहरणं दत्तमन्य
थैकार्थबोधकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्याप्यभावात्तद्संगतिः स्प्रष्टैव एकशेषसूत्रनतद्यास तितत्त्वरूपस्वरूपस्य सम्यग्बोधानापत्तेः अनेकश
ब्दानां स्वरूपबोधनपर्वमेकार्थबोधनेकोशतात्पर्यात्तम्प्रतएवपत्तदेनेभ्यइत्यादौपाणिनिनैकशेषोनकृतः एतत्तेकोशेशव्दपरतामत एवैकशेषो
नत्वर्थपरत्वेतुनसंभवतितुतः पर्वशक्तिग्रहाभावात् एते शब्दा एकार्थाइतिबोधः एवं चात्र प्रकारपत्वाभावे पिनक्षतिरित्यपास्तमिति दिक्॥
[illegible] सापेक्षमइत्निवक्तव्येपर्वयहणमुत्तरपदस्य विकल्पसपत्न त्वलाभाय एतेन ब्रन्हप्रियइत्येवैतदुदाहरणमित्यपास्तं [illegible] तिविध
पातीतिविग्रहेअतोनुपसर्गइति प्राप्नेवासरूपन्यायेनातोमनिन्नक्विनिवनिपश्चेति चेनविधसवादं नेष्मोलोकेपिकीलालपञ्चगनमिति वि
भाषापर्वाणोहेनिसूत्रे भाष्यप्रयोगात् क्विपस्त्वादंनेष्मोभाष्यानुक्तक्विपभ्यो न मिधानमेवअत एवपूर्वत्रा ख्याविति सूत्रे ह्या विसन्नविशुक्ते
भाष्ये नत्तक्विपः अतएव शं स्यादित्यादिप्रयोगेषु भाष्यकृतायीत्वं न कृतमिति केचित्तन्न अन्येक्विपमेव हु [illegible]॥चेनिचीत्यनुकर्षः दीर्घा
छस्येवेतिनियमपरं दीर्घाच्छसीत्येवतु नसत्त्विदंदीर्घादेवशसीतिविपरीतनियमापत्तेः अन्यारात्येषु नातिप्रसङ्ग अपणावदने प्राप्तिःन्याय्य
त्वादिति न जसिपूर्वसवर्णदीर्घनिषेधसन्नापत्त्वादित्यर्थः [illegible] किं हनिति अत्युक्तमिदं अत्रसत्त्विपातद्दत्वेन तस्मानिति प्रत्युदाहरणं

ल॰श॰श॰ ६३ परेतुकृत्स्नन इत्यादिसिद्ध्यर्थमात्तो नायइति: वङ्कत्य मित्युक्ते आत इतियोगविभागेन न संसाध्यत्वतायोगं नमा प्पेरावंच साधावृद्धे ये पमि
धानं तदा योगविभागेन लोप इष्ट एव स्त्रे धातुग्रहणमार्वेत निवृत्त्यर्थमेव भाष्यवार्त्तिककृतो । [illegible]नकल्पनापेक्षत्पे रूपसिद्धयेऽर्थकल्पनस्ये
वो चितात् आवंता दावारक्कि वेद्धनःतत्ल्क्विंवंता द्वाकर्त्त किम्मान भिधानादितिनतत्सूत्रे वार्त्तिकयोर्विरोधः अतएव प्रथमयोरितिसूत्रभाष्ये
पूरत्पंवाध्यसामान्य चिंतपादीर्घमात्रस्यवाधकमितिपक्षेरामानित्यादिसिद्ध्यर्थमदीर्घ इति हृपिचेति वानुवर्त्तमाने वहुवचने सत्येदिति
सूत्रे वहुवचने इति योगविभागेन परत्वबाधकं दीर्घविधायणमाणामित्यादावनेनदीर्घपरत्वात्कृतेऽप्रीनामित्यादौ सावकाशसनुटोऽप्राप्ते
माणं वहुवचनघाप इति सूत्रे आज्जसेरसुक तत्र आकृहणानुवृत्त्यासमाधापकीलालपामित्यादौ तुद्धिधायके अतो धातोरित्यनुवर्त्त्यापे
नतु द्वाधके नसमाहितं तुद्धिधापके आपग्रहणानर्थक्यमितितदाभयः अधातुवयवाकारान्तानां लोपाभावे तु तद्संगतिः स्पष्टो वेत्याहुः
कः [illegible] त्रिपथगा प्रत्ययस्येडित्यादौ घर्थकं कृइष्टनःशसेत्वमित्यादि प्रयोगस्य मन्त्रोदाहरणं एतेनावारक्किंवंतात्कर्त्तक्विपेने प्रयोगानिर्वाह्यः इस
पास्तं आवारक्किंवंतप्रकृतिककर्त्तक्विंवंतस्याभ्येद्वाप्यत्तुपमासोनंतभ्यः कर्त्तक्विपोनभिधानस्यैव लाभ[illegible] इकस्यगुणइतिव
र्तते [illegible] संवुद्धौ चेत्यतःसंवुद्धाविति वर्त्तते [illegible] इत्याख्याविसत्तोपइतिडित्ति हस्वस्थस्येत्तोहस्व इति वर्त्तते शेषपदार्थमाह ऽनदीस राम॰
दिनदंतमिति [illegible] अतइत्यस्यां शेषपदार्थस्य विशेषणात्तदंतलाभइति भावः ननु मस्येइत्तिस्थानेवकाघातात्रदीसंज्ञैव भविष्यतीतिचेषम् ६३

हस्वं [illegible]र्थम [illegible] संज्ञे निम्नदिवि कारादिति कड्डाराःकर्मधारयेइत्येतत्सर्वं तंतस्यदुडित्स्यात्तादित्यर्थः [illegible]मिति स्वव्यन्तपालदंतविधिलाभ
र्थमितिभावः [illegible] इति । कस्तोडेतितुपूर्वस्य पत्तुहुनावेवतात्पर्यग्रहकमितिभावः [illegible]इना पुंसीतितुनोक्तं अमुनाकुलेनेत्यत्र मुनस्यासिद्धत्वा नु
नापत्तेः संख्याभावेन नाभावस्याप्यनापत्तेः हूपासिद्धेः ननु नेइति निषेधस्य ननु मिन्नमुदादेश इति वार्त्तिक विरोधात् अतएव वसन्तेकृतानाडी तिवक्तनी
तिनोक्तं तथा सति तत्रैराणनकारानिर्देशो न संभाव्येत आगंतुना केरेणानत्सापिनेइति निर्देशोनतंत्रस्त्रीकोऽत्वत्पर्यन्तं तानगोत्वमितिनन किं विहाय
वमितिस्पष्टं भाष्ये आङितीतिडकारविशिष्टासंज्ञानानत्वमपाङ्ङसेत्वे अतएव हरिणामत्वेत्यादेरसुगाःएव मोडआपइत्यत्रापि अतएवासंभवेण
वापवादत्वमितिवार्त्तिक मते परिमेइत्यादौ नपादौ [illegible] नित्सुपिचेत्यतःसुपितिवर्त्तते ते न पदीनिसिद्धं नच घेङितीत्सूत्रेकोपीड कारादावितिरथे
प्रवाहके [illegible] आडुपाजा पारानुपसंख्यानमित्याडादे [illegible] इत्येव वकुंश [illegible] इति वाच्यमस्यामित्यादावमा एनघाइत्यस्यानापत्तेः अल्लिधितेन स्या
निवत्वाभावात् इत्तग्रहणात्वनुबंधकार्ये त्वास्यानिवत्वस्पष्टमिति [illegible] एडेहृत्वपिअस्वरितत्वाद्यथासंख्यं न इसौ इत्येव सिद्धे इस्यग्र
हणं स्पष्टार्थं [illegible] दुभ्यामिति किं घेरसदेरौदच्चेति डिप्रकृतिर्घेरौदुदेति वार्याभाष्यादिति अदोनोस्त्तपरत्वं मुख्यसुखार्थइत्यत्र तपाविततस्य लोप
इतितपोलोपःनचोविभक्तित्वान्नविभक्तावित्ति निषेधात्कथमित्संज्ञेतिवाच्यं मुख्यमुखार्थमित्यस्यतदेवप्रयोजनं नतु कार्येतरं नापि प्रयोगे
अवर्णमित्यर्थात्तत्प्रतिरूपेण विभक्तापित्यस्य तत्रा प्रवृत्तेः अतएव हृदौ प्रमावेवर्ण इत्यादि निर्देशः संगच्छतेपदित्त्वात्रारणाधीनांविनैवसा

स्वमसरामस्यात्तदेतत्संज्ञाकानामपि तद्वदेव निरुक्तिरुक्ता किं तस्य लोपप्रसक्ते नस्त्वभाववादसोऽभवत्तापि समवतान्तानुनितं चेदतस्य लोपप्रसक्तस्य मो
इत्यादिवत्प्रोक्तसूत्रे निरूपविष्यामः न चैवमस्ताविति चेतः स्मरितव्या पत्तिः नच प्रत्यय प्रत्ययोरित्येव सिद्धेर्नुनस्तीति प्रत्ययग्रहणं कर्त्तव्यमिति
वार्त्तिका दौ पदे पदेशिकप्रत्ययत्वस्येव तत्प्रवृत्तिरिति वाच्यं तस्याः परिभाषापालस्य सिद्धेर्भाष्यकृता कल्पनात्प्रथमा तस्य चेदं तिस्त्र
रितमित्यत्रैकैषदेश्मगस्येति सूत्रे भाष्येनु तन्त्र्यत्याख्यानापेकदेशिना सोक्तान्तत्सिद्धान्ति नेतिसप्तं तद्धि दृष्टान्तलोपश्चेति सत्रे भाष्येपि
धनित्तस्तदभाववृत्तिवाच्यं प्रत्ययग्रहणमित्यस्य विधानकालिकप्रत्ययत्वं गृहमित्यर्थात्तनएवादेशेषु दितमाश्रित्य तत्रत्या
ख्यानेन फलभेदो नेति दिक् अनडुसौ सावितिप्रथमे कवचनमसंबुद्धाविति पयद्यासात्तानकाराकारस्तुच्चारणार्थं इत्यंतकः अलोना
त्स्थवध्यवधिमतोः साजात्या दाहरवैर्वर्णाइति अतएव शिध इत्यादौ याइति समुदायस्य यासइतिदीनुवज्जितं नः पंचमं तालयहणा
ज्ञशस्थना सर्वनामस्थाने नोपधायाइति इलोपइत्यतो धइति चानुवर्तते अत्र कः अप्रकृइति पुंस्त्वपवि वक्षितं अतं एवापकंहलितिं
गयुते अएकपदेशेषु हलग्रहणेनैव सिद्धेः संज्ञाविधानमर्थकार्थी हल्ल्याप् तस्मिन्सीति एषकदंहलंता दितिसुसीनांप्रसक्तेनो पस्थित
एयस्मात्सविहितस्तदाहे रित्यस्य विशेष्यत्वेन तदन्तलाभइतिभावः एवंश्चावंशे देधात्तदुपस्थित्याद्यावंता दित्यर्थो दृश्यः हलङ्याप्भ्यः किमि
तिमर्द्दा ... धीतित्वाभावान्न दोषइति प्रश्नः दीर्घी त्किंनिष्टो व्यं वितिरवृद्धारम्भसंयोगांतलोपस्यासिद्धत्वादित्यं तोपाठः मनोरमा

पांदर्शनातामदेवेति पघप्यन्तैवसत्युरसंबुद्धाविति लोपउ चितस्तथापिनांतलक्षणादीर्घो गोवसिद्धेरतउपधापाइत्यये यपानिमत्वेन तस्यैवैचित्या
न्नेनोक्तं ... मिमाम ज्ञेहृदिरित्यनुवर्त्तते ऽगस्येविवाधिकृतं तदाहांगस्य हृदिरिति ... मादितिउच्चारणार्था कारेणकनपराः प्रयोगस्यप्रा
नुकरणाद्विशेषेणोमपोर्ग्रहणमित्याह रिवर्तीत्यादिङ्स्यादिपुरस्ताद्दशः खिद्दीतितीशद्भ्रहतिकएवसंभवतीति भावः हसमेति नपञ्जनादि
तिनिषेधाद्राजाहःसखिभ्यइति टजन्तः समुदायस्येति असखीत्यस्य सखिभिन्नावयवार्थेति वर्णसंज्ञायन्त्रेर्थः अत्र पर्युदासेन तभिन्नप्रातिप
दिकान्तिवर्णादेरेव ग्रहणात्कृतं सखेति वाक्येन दोषइति सिद्धान्तिसंमतेतदंत संज्ञापक्षेसखिभिन्नमित्यर्थः पर्युदासमानसमर्थकसखिशाहेत्तदंतग्रहणं
तुनतिषी धांसनिधानादितिभावः तत्सर्वंहि दतानुरोधेन पसेनिवेतिसूत्रे भाष्यानुसखिशहस्य तदवयवेलक्षणापासवयवभिन्नयोरितुतो
रित्यर्थः पथ्याश्चतसंतसेतिसूत्रे धातोरित्येतत्षटकधातुपदस्यापिंड्ग्रहत्यादिसिध्यर्थं धात्ववयवेलक्षणाकरेद्द्ध्यत्तेः तदंतसंज्ञापक्षेप्यसखी
ति घोरेव विशेषणं तत्स्तदंतविधिः उपसृष्ट्यत्ययादितिवतानतथ्नुसखवयवभिन्नेवर्णान्तमित्यर्थः तदंतविधिस्त्वशेषपदार्थविशेषणतयएवं
वपक्षेनैव घिसंज्ञेतिलभ्यते अत्र हि भाष्ये इवर्णस्येति किमुदाहरणं अतिसखेरागच्छतिपघुलोपोनस्यात्तदाकृतदीर्घस्य पूर्वीतवभ्दावे
नसखिशब्दत्वात् अतिदेशविषयेप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेोपसर्जनह्रस्वत्वेकृतेपि घिसंज्ञानस्यात् लोपेतुलक्षणाप्रतिपदोक्तपरि
भाषया न दोषइत्युक्तं भवद्धीत्याहि विशिष्टस्य सखिभिन्नत्वेन घिसंज्ञानिर्बाधैवेतितदसंगतिः स्पष्टैव नवलोपेपिलिंगविशिष्टपरि

भाष्ये दोषः सविशत्वसत्तदवयवत्वेनप्रातिपदिकग्रहणाभावात्प्रातिपदिकत्ववदुपस्थापकदोषादानंहिप्रातिपदिकग्रहणंख्येत्या
त्तेचेकिमर्थंविकृतनिर्देशोनसखिपतिम्प्रामितवोच्येतातिसखेरित्यनमाभद्रितिभाष्येपिध्वंतप्रकृतिकएवापंविहितविशेषणानाम्प्र
णेनेवप्रतिपदोक्तपरिभाषानाप्रयणेनेवेततभाष्यमपिप्रहृत्तमितिनतद्विरोधइत्यलंपल्लवितेनमातवकारउच्यतोवधारणार्थःस्मतिपुरणो
श्रुपतपेसखिनेत्यादिप्राकरणोनिष्पन्नत्वेनासाधुत्वावित्रिर्थक्याद्यपाजपाजनादाविवतयोमाहात्म्येनासाधुप्रयोगेपित्नवीणांदोषाभावात्
पाठेकर्मणोपवासाधुप्रयोगेदोषाञ्चअस्माकमपिस्मतिपुराणाध्ययनविधिबलात्तेषांतपोबलाद्ययत्नमधीप्रितदंतर्गततत्पाठेदोषाभावस्तो
तंत्रेणोद्दशंज्ञानानाम्प्रसदादयःप्रत्ययंत्वेवाग्नाएवनदीसंज्ञास्त्रेभाष्येछंदोवत्कवयःकुर्वंतीत्युक्तानहोवेषिरल्लीसुकं।पूरुत्र्याख्याविति
सत्रेहरदत्तग्रंथेस्पष्टतंचैतत्।समासइत्युक्तेर्वहुव्रीहैनपितंःअतएवपतिरीत्यावेवेतिनात्यर्थःवर्णसंज्ञापह्नेपत्मवयवेकारःइत्यर्थःतदंतसंज्ञाप
ह्नेपत्मवयवेकारांतरत्वर्थसत्रेपतिशब्दश्रुतद्वपवरूकारेलाहशिकःएतनयोयोघ्यसखिपतीपतिसखीसमासएवेतिवासत्रांतंमित्यपा
त्तंपसेनिचेतिसत्रभाष्यरीत्यासुपत्तिनासुसखेत्यादीष्टसिध्यातपाव्यासस्यकर्तुमशक्यत्वादितिसप्तमेवेतिदिकतिकंवहुवचनंतस्ति
किमःसंख्यापरिमाणइत्यनेनकिंशब्दाद्वहुत्वसंख्यावच्छिन्नसंख्येयविषयप्रश्नएवडतिरितिभाष्येसूचत्वादितिभावःवहुगणसंख्याप्रदे
शेवेतसंज्ञाकरणज्ञानहेतुप्रकरणसन्निवेपितन्मलकृत्रिमाकृत्रिमन्यायस्यनप्रवृत्तिःकत्रेरिकर्मत्वाद्।वियत्रतएवसंख्यापाप्रतिशब्दंताप्रइ

तिशब्दंतपर्युदासःसंगच्छतेनहिशब्दंताकृत्रिमासंख्यास्तितस्मात्संख्याप्रदेशेष्वपवर्गतिःकिंतलोकप्रसिद्धमहासंज्ञाकरणेनप्रदेशेषुलोकप्र
सिद्धार्थस्याप्यवगतिरितिसख्थं।भाष्येअतएवपंचकत्वइत्यादिसिद्धिःएतआपोपयोगस्त्वभ्यासान्त्रिशुता।दिसंज्ञाविधयेद्वव्यवत्स्त्रेवहुगणग्रहणे
तत्रयोर्नियतविषयपरिच्छेदहेतुत्वाभावेसंख्यानतावहुत्वादिहिमादिसंख्याव्यापकोधर्मविशेषअतवभाष्येएतत्सूत्रमतिदेशार्थंपदमससंख्या
तंख्येत्याहेतुक्तंपट्या।भाष्येएकादिकपावापिसंख्यामनेइत्युक्तंतस्यायमर्थःवहादिकपापित्वव्याप्यचित्वादिसंख्यासंख्ययते।कतिपयाद्रोपि
ख्यानकरणीभतार्थविषयप्रश्नार्थकतयासंख्यानकरणंएवंवत्वतेष्यस्मन्पद्याचापिशब्दोवाकालंकारेएकादिकपासंख्यायतेतापिप्रदेशे
ष्वपयोगइहेतितिलोकप्रसिद्धमहासंज्ञाकरणमितितत्र्यः।एतेनापंतरव्याचिवेसतिवहुत्ववाचिनइत्संख्याकार्यंतर्हिवहुगणयोरेवेतिनियम
यंततत्तेनभूर्यादीनांनातिषांवैपुल्यापर्यायानत्वाविनात्रवैपुल्यंविशालत्वाविशेष्यविशेषणादलाभ्यामवहुत्ववाचिनएकशब्दस्यवहुर्थमात्रवा
चिनांआदीनांचनव्याहतिर्यत्र।अनियतसंख्यावाचिनावेद्वहुगणयोरेवेतिनियमःअनंतशब्दवदनंतवाचिशतशब्दस्यसंख्याकार्यभाव
इष्टएवेत्यपास्तंवैपुल्यवाचकयोर्नहणंपरस्परसाहचर्यगणयोरेवतिनियमःअनंतशब्दवदनंतवाचिशतशब्दस्यसंख्याकार्याभावइष्टएवे
त्यपास्तंसंघवैपुल्यवाचकयोर्नहणंपरस्परसाहचर्येणआदिसंख्याव्यापकधर्मवाचिनोरेवग्रहणात्तवतुडतिसावधनिर्देशोग्रहणावदि
त्यादिव्याहत्यर्थःउतिस्तद्धितएववतुसाहचर्यात्तद्धितलं।स्यांनेस्ततःषडिवर्भतेसंख्येतिचप्रकृतंतत्राहःडतेति।अतएवषट्कृतीतिडइत्नुवा

ल.श. ६५ देन णुगिहितः अतएव संज्ञाविधावपि प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं संख्येति किंपतत्पं। प्रत्ययस्य। अनेकसंज्ञाकरणात्स्वाश्रयत्वा विपरिणामेन तस्या
वितसंज्ञाश्रयणामते न संकरः तेनहंतीत्यादौ फला विनिर्दिष्टं नातद्वाह लुक्श्लुलुपशब्दैरिति। अदर्शनं लोपः इत्यस्य इत्सतो दर्शनमित्यनुवर्तते
प्रदेशषु भाविसंज्ञाविज्ञानान्नासोन्यथ्रयः एकसंज्ञाप्रकरणादन्यदेशस्थत्वेन लोपसंज्ञयाश्च समावेशः तेन प्रत्ययलक्षणद्वारा सिद्धिः घड्मा
जश्शसोः शिरित्यती जश्शसोरिति विधिर्न तेन च दृश्यमन्ती विहितविशेषणं तेन गोणोना परमपंचेत्यादौ त्वविशिष्टस्यापि संख्याप्रकरकसेत्वे
पविशेष्यकपोधतनकत्वेन संख्यावाचित्वापन्नमस्त्येवेतिन दोषः स्वच्चेदं षट्प्रधानतत्पुसमास इत्यादिना सर्वादित्वे भाष्ये केपरस
स्तुप्रमादइत्यत्र निरूपितं प्रत्ययलोपे प्रत्ययस्येत्यनुवृत्त्या सिद्धे आद्यं प्रत्ययग्रहणमवयवलोपेप्रभृत तेन घ्रीपेत्यादौ नानुनासिक
लोपइतिस्य भाष्ये इदमेव प्रत्ययग्रहणंज्ञापकमवत्वेपि प्रत्ययत्वव्यवहारस्य एवं चादेशप्रत्ययोरिदुपधस्येत्यत्र पोर्ल इत्यादिनाप्र
पणीयंसाम्यहाद्यौरितिचरितार्थस्यानिवत्वेणसिद्धं इदं सूत्रं नियमार्थमिति भाष्यं प्रत्ययस्यासाधारणं रूपं पत्राश्रीयते तद्वेतेन चे
वंदाघत्नीति सत्वेते ति कइति किं निपात्स्तेस्मात्मनेपदं नेत दीरेत अनुदात्तङितइत्येव सिद्धं नियमार्थं नार्हं भवियत्स्वं त्रैवपइलुगं नस्मना
त्यत्रवेभिदीस्तुकंयस्य नियमत्वे तेनात्मनेपदं दुर्लभं ङित्वस्याप्रत्ययसाधारणत्वादिति वाच्यं आत्मनेपदभित्यस्येव सिद्धांत्युक्तित्वात्ततो राम. ६६
विधर्थमिति तद्यार्निकानुसारिणा नुदात्तङितइत्येव सिद्धमिति शंकितेतदनुसार्थैकदेशिन एवतत्समाधानमित्यदोषादित्यत्रविस्तरः प्रत्यय

लोपेप्रत्ययलक्षणमिति सिद्धे लक्षणग्रहणं प्रत्ययनिमित्तकमेवनतु प्रत्ययस्यानिकमित्यर्थलाभार्थं तेनेन त्वं भिन्नइत्यादौ वेसादिकं नेत्येके अनिर्देशे
नादायं तद्धुद्धिसंपादलघुत्वाणाप्रसंगरूपव्यस्यार्थाभावान्नेत्यादीति तदर्थमित्यपरे कार्यमिति प्राधान्यात्कार्यातिदेशोयमिति भावः इहापिय
रिवीतिशास्त्रपरवित्रतिषेधेन परत्वाद्दीर्घत्वं भविष्यतीति भाष्येणात्ज्यत्तेत्रशास्त्रकार्यातिदेशपीरैकांकपनेवातिदिश्यमानकार्याणामनु
निर्देशएव देशरूपसंगीकारात्म रित्यत्रहृदीर्घौ पर्यापे ताणन किं तुदीर्घएवपरत्वात्स्यर्थानेनैवोभयोर्विधानात्परत्वाभावेनपर्यायो दुर्वा
रइनिवोध्यंः न दाहज सिचेति गुणो पत्रेइ तिन लुमता। लुग्रूपक्तलुमंतस्तदाहलुगित्यादि अंगकार्यमिति। ल्लप्रत्ययेपरतः पूर्वस्तत्स
कृतिभ्रतोलघुंगसंज्ञकस्तद्देखकंपत्कार्यमागमनांगवेसर्यः तेन पंचेत्यादौ पदसंज्ञाभवतिराजपुरुषादौ भसंज्ञा च ना अंगसंज्ञकार्यं
त्वाभावेन निषेत्तुपयो देशत्वात्स्थानपसत्ताकालेज्ञानात्रिष्ठ्त्वे वत्तत्काले कार्याभावोदप्रहृज्ञावपि प्रत्ययलक्षणेनसा तस्यालघांगसं
ज्ञकार्यत्वाभावेन निषेधात्प्रहृते: एघंचेदं पुष्पोरनाकावित्यत्र वेपटेनलुमते मस्यान्तात्सादंगसंज्ञापा मप्रहृत्ति रिति कश्चित्तन्न अतएवं पंचभिः क्रो
ष्ट्रीभिः क्रीतं कुलमितितद्धितार्थेतिसमासे टको अर्धेतिल्लुकि लुक्तद्धितेतिस्त्रीप्रत्ययलुकि पंचक्रोष्टिभरित्यत्र त्वंतदुक्तं भाष्येतत्वदिति सत्वेन
चापरं निमित्तमाश्रीयते किं तर्हि गसकोष्टुसत्ज्वदितिअंगत्वाच्च भवति प्रत्ययलक्षणेति नवोर इलकस्तज्ञत्वेपि परनिमित्ताश्रयणामिति
पंचक्रोष्ट्रस्मासिद्धिरितिवाच्यं उरदित्यत्र शब्दतः परस्य निमित्तत्वानाश्रयणेपि अंगसंज्ञाद्वारोरदत्वस्यापि परनिमित्तकत्वेन स्थानिवत्प्र

ल॰श॰श॰
६१

हृनिरित्येवलिघम्पासस्येतिसूत्रस्थभाष्यात्स्मतः परबुद्धेः पूर्वहृत्तित्तयापरनिमित्तकत्वात् अत एव चकीरीत्यजर्थाद्युत्पादायनिग्रहनिरितिसूत्र
त्यादितजादिभतमद्वत्पर्यक्तकं गसेति षष्ठामित्तेइत्यध्याहारेणतस्यविशेष्यतयान्वयात्कथंचिदुपपाद्यः आकडाराधिकारस्थेषु कार्यकालत्व
साभावाद्धएत्तनकार्यकालेपद्धेपिकोषुशद्धः प्रतापेंगसंज्ञोभवतिगसंज्ञकस्यचनस्यात्त्वंविप्रामित्येवार्थः उरक्तित्वादेलआहतस्यात्वंप्रतिनिमित्त
त्वापिवन्नश्चेतिलद्धानुरोधात्तयाप्रकृनेलद्धात्रादेशादेवेतिनदाशयः पदैकवाक्यतयान्वयस्य संज्ञासत्त्वांगांदुर्लभइत्यमत्रनिहपीतंचर्क
रीत्यजर्थाद्युत्पादेत्तुनलमनेति निषेधानित्यत्वादत्वप्रहानलपोद्युत्पादेगुणावत्स्थगादिष्वप्रतयनिमित्तंकिभवत्येवेति तुभुवेहितंप्रहितमि
त्यादाहुवड्डापत्याचित्तमित्यपाल्लं...मुनिः द्वेप्रथमयोरितिसूत्रेयुष्मनित्यादौनस्यसुलोनइत्क...धमासपरेणभाष्येणत्वमानेयु
सकादितिसूत्रेशशीत्वमादिभिर्युष्मदादादेशानांविप्रतिषेधपरेणवार्त्तिकेनतन्मध्यपाठ्येणवनबाडितिनिषेधेनचलिंगबलत्वावोधनेपिलिं
गवोधकत्वत्यानुत्तमात्यैनविशेषवृत्त्यर्थः सामान्यकमितिसूत्रस्थस्यालिंगेयुष्मदस्मदोरितिभाष्यस्यपदांतरसंनिधानंविनालिंगवि
शेषोयुष्मदस्मच्छद्भमात्रान्नप्रतीयतइत्यर्थइतिदिक् ...पंनसांतोनिजांत्रयाणामितिनिर्देशात् नेरदुक्तः अग्रद्रूपीसादाविवाग्र
एार्थत्वशंकावारणाय ...दिति आमिसर्वमाम्नइतिसाहचर्यादितिभावः ...साहचर्यस्यासार्वत्रिकत्वात्स्वत्रांतरस्थतदाग्रपणे
द्दत्तरप्रमाणाभावाच्चेतिभावः ...गोणमुख्यन्यायेनात्रेनेतिवाच्यंप्रसिद्धत्वगौणलाक्षणिकत्वाभ्यंतरत्वेगौणत्वाभावात् अत एवोपस राम॰
१० ६१

जेनानंः ...नामत्वनिषेधआत्वोवार्त्तिककर्त्तृककताइतरविशेषणतामात्रेणतत्त्वाभावात्पदकार्यएवतत्प्रवृत्तेस्त्येसन्मत्रविरुल...
नित्यंहितवचनात्इति संख्यापरमेवात्पर्यः अत एवकस्मादित्वेद्येकस्यद्वयोरितिभाष्यवहुहितिसूत्रेग्रचकंसदादिप्रयत्नइत्यतोविभक्ता
वित्यनुवर्त्ततेनत्वलेतत्कुलपोर्लुकात्वंनवृद्धि...रितिभाष्यकारस्येतिभावः ...पतांकिमिति युष्मदस्मदेभात्वलोपेवीधात्वकिमःकादेश
शविधानाद्युयभः भवानभवंतावित्यभ्युद्ययापोर्वि...तुमवर्णाइति इदंसंभावनामात्रेणएषांद्वेषांद्वेशंद्वयोश्चसमभर्थइतिसूत्रस्थभाष्यप्र
याशेपत्वाःत्वभिधानात् ...कंतवातीति ईत्यमवकाणदाविनिवार्त्तिकस्यपाठानइत्यादीनांवनिपातसाधानहृस्वसत्वत्वसाध्यानभाष्य
सचकलेकार्येद्दशोभ्यः ह्रियोनविधानमावस्यकमितिधीवरीपीवरीत्यादिप्रयोगाःसंप्रसारणांचह्निपछकनिपवर्वेनेत्यर्थकाज्ञनसनल
नांसनग्रलोपुमास्यगायेतिसूत्रेभाष्यपर्यालोचनयासिद्धार्त्तिकाप्तिद्धांधीर्ध्मनेदधातेर्वेतिकिंपविचीतिवार्त्तिकस्यभाष्येदधातेर्वेत
क्तिरेकदेशिनःसंस्याविन्तत्रचिजेवेतिनदोषः मीङ्मानेइतीकारांतात्क्विवित्येकेवानप्रमीर्जिः भ्रेगोमत्र्याक्तिर्जितहविशेषः ...ग्रेवली
ईपसोहृद्वीहैतोतिनिषेधात्नोपसर्जनहृस्व...दीर्घवोरेवग्रहणांव्याख्यानात्वछेदसीनिपवसवर्णादीर्घ पर्किमाचेआप्तनघाइतिव
स्त्रियमाचष्टानःस्याख्यैपल्लविभजादित्वात्कः स्यास्याविस्पपस्थितस्त्रीवाचकशहस्यविशेष्यत्वात्तदंतविधिरित्याहुः ...इदनाबितिआद्धीनघो
हित्यादेनदीशद्रस्यनदवपद्वेलहणाबेधाःकाम्याग्रहणान्निमसलाभत्तदाह...लिंग...विनिनात्कलेतत्प्रामत्यादेयोहवि निमत्तीतंचप्रहृतिनिमि

मित्तैकेलिंगानिर्विशिष्टार्थानभिधायकत्वं·अंतःकुमार्यादीनांकचिन्निर्दिष्टेनचिल्लिंगेनसमानाकारतयानित्यस्त्रीत्वाभावयारणायप्रवृत्तिनिमि
त्तैकेत्यस्ति।··नेवंवहुश्रेयसीशब्दस्यनदीत्वंनस्यादनआह·अथे··ति·अर्थांतारसंक्रमात्पूर्वंविद्यमानेनित्यस्त्रीत्वमादायतस्यार्थांतरसंक्रमेपिनदी
त्वकार्यमित्यर्थः।यथोद्देशपक्षेपूर्वग्रहणसंज्ञाप्रमादापैवकार्यकार्यकालपक्षेपिकुमारीत्यादौप्रकृतिभूतकुमारीत्यादौप्रकृतिभूतकुमारीशब्दस्यनि
त्यस्त्रीत्विनहत्वावपिविशेषणतयानित्यस्त्रीलिंगरूपार्थबोधकत्वेननदीसंज्ञा·समासेतुस्थेवतदवयवस्यतत्प्राप्तिः·तन्मात्रबोधकत्वनिवेशेप्रा
धान्येनतद्बोधकत्वनिवेशेवानमानंतदुक्तं·····अवयवस्त्रीविषयत्वस्तिद्धं·अवयवोत्रस्त्रीविषयत्वेतदाप्नुयान्नदीसंज्ञामविप्नतीतिश्राकदार
स्यसंज्ञानांकार्यकालत्वभावादन्ययात्रांद्वैधेकयका त्वायन्त्रयोः कथंवाध्यबाधकभावःस्यादितिचेत्कृतविधानसामर्थ्यात्·जसिचेत्यत्रैकदेशे
स्वरितत्वमस्तित्वयाहत्वपदस्येवानुवृत्तिरिति·····स्पष्टं·अर्थानामपिद्विगुणात्स्वकुमासकः·अनःक्लीवेजलेपोकेमात्स्यंदनपोरथीनिरभसाद्यु
कानःशाहस्यांवार्थलेनगुणापत्रेः।हलग्रहणोत्वयत्रस्यस्यिसाजंतावार्थग्रहणात्रदोषः।तस्यनपुंसकत्वेपिहवारेरनिवत्तेगुणःस्यादेवागुणाप
त्यमसत्येकाराभिधायापस्थितौत्वंवेत्यादावप्यनापत्तिः·अपंहस्वोन्तेरस्वेतित्यापाहस्वस्यगुणाइत्यस्येवबाधकस्तेनमानीत्यत्रकृतोडीनिगुणाभ
वत्येवेति·····नमाङोगइतिसुत्रभाष्योक्तेः·अन्यदृष्ट्वेतिन्यासेतुहडिरेवीनिवोध्यं·अत्राद्यहसंगशकाः·अस्वयोहस्वनित्यत्रहदिवारणायार
स्त्रैस्यववाताविस्यपकर्षेणाहध्यनापत्तेः।इद्दिरेवीत्यस्यतुपररूपंवाधकमितिवोध्यं·डेरितिसप्तम्येकवचनंव्याख्यानात्·····तिसकृद

त्तिन्तापाश्रयणादितिभावःस्पष्टंचेदंहस्वनद्यापइत्यत्रभाष्येयधपीहाङपवादोनद्यामस्वर्वर्णनावकाशत्वात्तत्त्रापवादोनुन्दीर्घत्वमितिदोषोस्तित्तदाति
स्त्रेभाष्ये·ऽकृत्वेनागमादेशयोरपित्वस्तत्वान्ततयापिअनवकाशत्वेनवाधेपवादप्रवृत्तनंतरमुत्सर्गप्रवृत्तेर्नदोषः·····एववगतोरीत्वमपवादत्वादल
दिशेषंवाधतेकिंतर्हिनवकाशत्वादितिगुणोपडल्लकोरितिस्त्रे···ऽक्तं·पदःपद्दितिसूत्रभ्यंशहांनराप्राप्तानित्ययोराडाभेःपरत्वादानितिभा
ष्यंत्वेकदेशयुक्तिरितिवोध्यं·····वादिति·लप्देर्मुद्दृसोणादिकेप्रत्ययांतत्वादितिभावः·····नि·हस्वविधायकेयास्त्रीपोपसर्जनग्रहणाओगो
स्त्रिपोरितिहस्वोन·····भ्रूशब्दः·सुत्संत्रप्रातिपदिकंभ्रमेडप्रत्ययांतोवा·इहस्वौरितियानोःसमानाधिकरणांविशेषणांतदाह·····धातोरि
ति·····तिइत्यंतस्यार्थस्तेनसुभुवाविनिसिद्धं·····तिस्यानतइतिभावःयोरिति·किंदब्रे·अविकिंयुपात्·इतीपडीतिस्वधीशब्देपरिनषेधां
भेगान्त्रप्रकरणेधातोःस्वरूपग्रहणेइतिपरिभाषायाअप्रवृत्तिरिभावः·····।धात्ववयवसंयोगपूर्वभिन्नइत्यर्थः।नन्विदंधात्ववयवं
वृत्येवतिउदिषाविस्तरेणदोषः।असंयोगादित्येवधात्ववयवसंयोगभिन्नात्परस्येत्यर्थोनसिद्धेपूर्वग्रहणांसप्रयाति·एःकिं·असंयोगपूर्वग्रहणाभि
वृद्धर्णविशेषणांयथास्यादंगविशेषणंमाभूदितितेनपवक्रियाविभ्यादेनातिप्रसंगः·लुलुवतरित्यादौतुनातिप्रसंगःओःसुपीतिनियमारि
विपरीतनियमस्तुकस्मादुधीशब्देविस्पष्टप्रतिनिषेधारंभात्।·····नापीविति·अंतर्वर्तिविभक्त्यापदत्वाछाकलंडअत्रनतःकोइतिनिषेधात्प्र
ध्वीरितिप्रकृष्टंध्यायतीतिविग्रहेनित्यस्त्रीत्वाभावान्ननदीत्वं·प्रकृष्टाधीर्यस्येतिविग्रहेतुनदीत्वं·····

तीरिति॥ अयथाभाम्यं न यत्तेरिति॥ एतं गतिकारकपूर्वस्यैवेति भाष्ये पयन्तेः सर्वनिपातस्तेन गतिकारकपूर्वमिन्नस्तेनेति फलति॥ तमिन्नं च नत्त
दर्शास्पूर्वपदमेवत्तेन निन्नत्परित्यादौ पुरणं॥ तदाह गतिकारकेतरेति॥ पत्तन्नगतिसमासो नित्याधिकारस्य एव प्रतिपदोक्तत्वान्न ग्रहात् इति तत्र भाष्ये
पूर्वपदग्रहणाभावेन समासोपस्थितेरभावेन विशिष्टरूपोपादानविषयप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेरत एव नदी संज्ञासूत्रस्थ॰ कुमार्या धीर्यस्या
इति विग्रहाभिप्रायेणाप्रवृत्तः प्रधीः ब्राह्मणस्येति भाष्यप्रयोगः संगच्छते॥ शुद्धधियावितिशुद्धा धीर्यस्येति विग्रहः प्रकृष्टा ध्यायतीति विग्रहे पणीव॥ आ
धेयत्वमत्वार्थकधीशब्दार्थविशेषणत्वात् प्रकृष्टत्वस्य कथमपि न कारकत्वमिति भावः कथं तर्हीति॥ दुर्धीपती इति दुष्टा धीर्ययोर्नयोनमिति हृष्टिका
र्धीरिति विग्रहाभिप्रायेणाप्रश्नः सुस्थिताविति॥ दुःशब्दोपात्तदुष्टत्वस्य स्थितिक्रियाविशेषणत्वमिति भावः प्रकृष्टा धीरित्यादौ प्रकर्षः प्रशब्दार्थो धीश
ब्दोपात्तधात्वर्थविशेषणमिति प्रणमव्येवः वात्क्रियेति॥ पाचाम्रोस्थितेस्यार्थः तं प्रतिः तद्वाचकं प्रति॥ यद्यपि सधातोर्वाच्यापाकृत उस्यर्थः नेहति॥ नते
त्वसंबंधसामान्यषष्ठ्येव समासः॥ भीत्राय्योनामिनिहेतुत्वप्रकारकबोधेत्तीयावाधनार्थविभक्तिप्रकरणोत्तुनक्तेनकारकत्वप्रयुक्तकार्य॥
नाधत्तेरिति भावः॥ किं हेतुत्वाविवक्षायां संबंधत्वेन विवक्षायां षष्ठ्यास्तु आरंभे पीत्यपिवोधं॥ अमुद्य येनाह ब्रह्मबंधुरं बंधिनीति॥ अत एवैपदांत
योनोनरपदलोपः शाकपार्थिवादित्वात्॥ नामः॥ अनंतरस्येति न्यायेनैनैकाचः॥ ओः सुपीत्यनयोरेव निषेधः सुपीति चानुवर्त्ततेतदाह सुपीति॥ लोपाविति॥
अतीलोपः लोपोऽभीरित्यारिभाष्यामिति भावः यलोपे निषेधात् नो पोनस्यानिवत्॥ वेरपृक्तलोपात्पूर्वं वलिलोपउच्यते॥ स्यानिवत्त्वादिति॥ एवं च प

रादेशोपलोपेसत्वइतिस्यादिरिभावः॥ अंतर्वर्त्तिविभक्त्यापदत्वान्न पदांतोतिनिषेधत्वान्न स्यानिवत्त्वमनःकोऽइतिसामान्यापेक्षविषमेनास्यापदत्वात्
परपदस्याजादेशस्यैवनेनस्यानिवत्तनिषेधात्॥ किंवयेऽवेकाचः संबंधिपलोपस्यपरिशोहिंगासिद्धत्वंतन न्निनिपवात्॥ कौलुमिति॥ भावेकः लो
पउस्यर्थः॥ ओमत्वत्तेरप्रसंयेगोमानितिभाष्योक्तेरस्याप्यर्थस्यकचिदंगीकारः कौ विधिं प्रतिनेसेवत्तसावैत्रिकमिसन्यत्रविस्तरः॥ अनेकेति॥ अभिध
क्तपदार्थोपेइति भावमृगोणमुख्यन्याय्यत्वद्कार्यविषयएवेति भावः॥ शुद्धधियौ इति प्रयोगस्यपकारांतानुकरणंसर्वेऽकारस्यैवारणार्थइ
तिभावः॥ लनी रित्यादित्याहिमा॥ स्वायोमः प्रत्येयान्ततरस्यामितिन्वेमुख्यः कः पचोव इति कत्ववत्वेरतिदंताः॥ आख्यानातआधामाम्बह्यात्तिदेशोप
मित्याह॥ कौ दुस्यह्वति॥ तस्योदात्त अकारविशिष्टमनिदिश्यतेत्व्यदितिचकारेणाराणान्तेनकौ वृसादावुदात्तपणाइतितत्र सिद्धीर्वोधा॥ मस्कार्थे
त्तनानिर्देशःअपंयत्तऊंतर्थाभावात इंद्रस्येद्विपंचेति वप्रयोगनियमफलकमितिवोध्यं॥ अगुक्तनन्नुमुसतिपद्देहतं नंतलातनं ननत्वाद्वार्ये
सिद्धेनश्रादियहणार्थमतत्त्वाह नियमार्थीमिनिमूमेपामुणादिषुसन्नानांसंज्ञाशब्दानांनेति॥ नवक्वारदयोपुणादयएवेतिभावः॥ तेषांतनि
तिसत्त्रस्यवार्तिकेनव्युत्पादनान्नग्रादीत्यादिग्रहणेनप्रशास्तस्य शद्वस्यैवग्रहणमितस्मेन॥ अनुपन्नतिपदेहविश्वार्थमेवेतिवोध्यं॥ भाष्यप्रयोगा
द्विति॥ एवं चोणादिषु सन्नुत्पादनमप्रामाणिकमितिभावः॥ पंकजादिवद्योगरूढोपंपेत्योणादिकत्वमेवास्त्वीकृतभाष्यप्रयोगादेवदी
र्घत्वमिष्टंनित्तेमाभाःभाष्यकृतानवधोगस्योदाहरणत्वेनदत्तनेप्पसमाप्यप्रयोगत्वाभावात राबुलत्वादिनिभाष्येतुतत्वमवकोशेमर्थः॥

ल.श.श.
७०

ासन्नत्वित्यादौ विशेषणायेत्यत्र इत्येव सिद्धेः नन्वत्र दृश्यमाने मातरौ पितरौ विसादेशप्रसंगेति । नन्वत्र हित्व प्रसंगो निरनुबंधक उद्दिवायं नस्य ग्रहणस्य योनि
संबंधवाचिनां येद स्यैकनान्येषां योनिसंबंधवाचिनामिति यमादिसूत्रेण न स्वस्रादेः होत योतृणां तृनंतत्वस्य प्रयासस्तत्वनंत तृसाम्यात् निमित्त्वेभाष्य
वार्त्तिकयोरुक्तत्वेन तेषां ग्रहणं प्रपंचार्थमेव एवं च यथा न्यासनियमफलं विसं ष्वेति· अन्नडिः सर्वनामस्थाने ति दीर्घः प्रयमोपस्थितत्वात्
क्रोष्टा विसाघर्यन्तत्त्वेलः पद्वाविशेषविहितत्वाधीघोपस्थितिकत्वेनस एवन्याय्यः भा अयमपि नियम एव तत्तीयादावव्येवोत्तयमिति तेन
प्यामादौ यासिक्रोष्टु पुत्र इत्यादेश न दोषः सर्वत्र विशिष्याभावस्सत्वम त्वात्वत्क्रोष्टुः स्त्रियां चेत्यभ्यां सर्वनामस्थाने हि यांचत्त जं तरुणविधाने नत
योः अयोग नियमार्थं तंफलती· एतेनतज्वत्सर्वनामस्थानएवेति नियमादिदं विध्यर्थमिति परास्तं मपि क्रोष्टनित्याघसंगतमन्यन्नत्त जंत
स्यैव प्रयोगेणाप्युक्त नियमस्य चारितार्थ्यादिति वाच्यं· तत्वक्रोष्टुरिति योगविभागस्यैवं सति वैयर्थ्यापत्तेः हितेष्वबामादेरिको गुणवृद्धी
इतिसूत्रयोः क्रोष्टुः क्रोष्ट्री पाडिति भाष्यप्रयोगासंगतिवाचं· अकारांतस्यैवं स्त्रियां वक्तव्यनादेः यात · इदं तत्र पंतु अगालवाचिक्रोष्टु क्रोष्ट्र
इयोः अवस्यार्थमितत्वयेयं तदुक्तं तत्रत्वस्त्रादवियपेण तत्त्वनंतं मृगवाचीति तत्तीयाघजादिविभक्तिषु त्वनंतं तु न च मृगवाचीति ।
वक्ष्नेन हि अस्य अन्तनंतमेवेस पि सूचित मिति दिक् · तपरत्वं भाव्यमानस्यापि क्वचित्सवर्णग्राहकतत्त्वायनदूरांतमितो हिमा अनिह स
र्थंतेनाम इत्यादिषि द्विरिति द्वेरिति सज्ञे के पदः नुन परत्वं इलोपरनिदीर्घवाधनार्थमिति स्पत्र वाजित्वा वाणाज्व लितारच्य न गमः तै

राम.
७०

१२

अतोरस्य मासंत सवितरस्मयोयमेतिरामायपात्रयो गविरोधात डरानपर्दे तिसत्वेऽणाग्रहणाभावे ऊरपरत्वनिभाष्यप्रयोगविरोधाच्च वेति ।
संयोगांतलोपेन सिद्धे नियमार्थतेनो गिसादौ नित्तिभावः विपरीतनियमस्तु न नुमान् स्त्रियेति निर्देशात् नरनेकाच इति सत्वे मेरिति पदर हि
तेसानुकृतात्त विशेषं तांसवार्त्तिकं चानुवर्त्तत इत्याह · दि· गतीना दिवस इत्यावित्तत्र क्रियाविशेषणत्वेन कर्मत्वाद्यपरनभ
सुधियो रितिनिवेधे प्राप्ते आह · ति· वर्णाभदं इरेपुमान · ति· स्वस्याः प्रकृतेरर्थे स्वार्थस्तत्र भावउत्तार्यधात्मादिस्वाह उ
हारादिषु स्वरूपम धापयोः पाठेन स्वापाह्नादेश्चैत पोरवेति नियमार्थके नैजागमो न पुनर्भ्यइह स्य इत्यस्य नित्यत्वादाह · इति · इन
दंतः वर्णैकदेशानां वर्णग्रहणेन ग्रहणोरेकाभावादाह · वर्णादिति · खुसन्निपातेऽतिः अवसन्निपातेऽवाहितपाद दीर्घशंकेवने निभाव्य
सन्निपातेनिरनुबंधकत्वप्रसंगात्वे निएवुलनचा विनिभाष्य स्वरसः ति · पत्रदेतेभ्य इत्यत्र सदा घत्वकरणादतिदेशस्य
ह्रिपरस्यादेशान्तुकरणेविभक्तिकरणेनवैकल्पिकत्वस्य वज्ञापनादिति भावः · अनुकरणस्यानुकार्येणाभेदस्य मात्रमर्थः इति प्राप्ति मदिक
कत्वं अनुकार्यं चानुकरणाद्भिन्नमेवेति मत्वोक्तं इतिसत्वेऽभाष्य सत्वं· ईषदानुपूर्वांचान्यचेपिवाचकसाधुरूपादर्थापस्यापकत्वमिमत्र केप
देऽप्रवृत्ति स्तेनापि स्तन भाष्ये वसत्वं अतएकर इत्यादितः कृधातुरिति वा भसत्तापामित्यादौ चितएव निर्देशश्च कदाचिदनुकरणादिभत्त्वभावो पिव
नुस्वत्वेदेतिप्रामाणिकः गविस्तमर्माहेति वांतस्येवानुकरणमनुकार्यस्वरूपं गमिपाचनवलोपः मलोपः सलोजतिम्यादौ जश्ला भाववदिमाड्यः

ल·श·शे
७१

त्रिइतिकिरश्चपंचम्याइतिनिर्देशाद्धातुप्रत्ययेपितत्प्रवृत्तिरितिभावः कारितिकृधातुरिष्यर्थस्तुणौनेतिः आम्उदित्कत्वम्प्यानएवनातस्वर्ग्रोपडीति
सत्रेनिर्देशः संगच्छते इत्यर्थः ता... नडिति ऋलृवर्णयोः सावर्णादितिभावः गम्लृनिति लृवर्णस्यदीर्घाभावात् वर्णस्येतिभावः ननु लृलृत्यास्य
सत्रेभाष्यकृताकातिकरवेत्यादिविधेयपयोरेफद्वयगर्भलद्वयगर्भयोरत्वदीर्घत्वंगीकाणाद्हि लृकारद्वयस्यस्थोदुर्वारः आमिचतपाधात्स्राणामिति
रेफद्वयगर्भोपीतिवेद्यः अकःसवर्णेइति सत्रेउक्तोनत्वात् ...तिपन्तुलशस्त्रे उरणपरइतिसत्रेउराणपरइत्यत्रापितिवक्तव्यं गृहणास्राम
र्थेनारपरेवेपोवेत्वकं भा...लकारस्यप्रतिहितवलपरत्वार्थं परणाण्ग्रहणंस्यादितिसामर्थ्यात्किरसंगतात्रकारपराणित्तुएरीति लोपेननविशेष
इतित...कारांशेहल्रूपारिणरीति प्रवृत्त्याफलाभावेनाग्रहस्यात्तत्साहचर्यात्...कारांशेपिहल्रूपाण्पग्रहइतिरित्याशयात् ...ईदृशाना
मभिधानेदृष्टमात्रं चिंत्यम्...रितिः स्नासहेत्वर्थःवोपसर्जनस्येतिसत्वं एकादेशस्यपूर्वांतवत्वेपि लिंगाद्यन्यपर्थप्रतिपादकत्वाद्यपमितिमहासंज्ञप
ऽप्यनव्ययत्वात् विभक्तिलुक्सादेशासर्वमाहुणस्कन्नैद्वसेतिज्ञापकेनपूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यात्पूर्वमेकादेशाप्रवृत्तेः नचनोतःपादमिति
सत्रेस्थिननर्वेडःपदांतात्परेहस्तीतिभाष्यणविरोधात्सावीदृशानांप्रयोगोनुचितःसावपि यद्दत्वसत्वादिनिवाच्ययोगविभागसिद्धसोप
दत्वस्यकाविल्केनादोमात्स्यावप्रयोगएवेत्यन्ये ...पदति ...स्यांतर्वर्तिविभक्त्यापदत्वादेरुपदांतादित्यादिदुर्वारमितिवाच्यं ...वादि राम·
विनिपोगंविभज्यत्वादिपुपूर्वपदमित्यर्थःततोऽसर्वनामस्थानेपविंशतमितिमनुवर्ततेअनद्यमि... प्रतिषेधः तेनपजादेसर्वना ७१

मस्थानेपूर्वमदंनमथ्येचेतस्तुवंतंतदपिपदंनेतिव्याख्यानेनादोषात्स्त्रातिदेशिकस्याप्ययंनिषेधइतिसप्तमेवत्तरपदत्वेचापदादिविधावि
तिप्रतिषेधात्तउत्तरपदस्यतदघटितस्यवापदत्वेकर्तव्येतदवृत्तिविभक्तिः अमयमलहणानेतिनदर्थोत्तोनयोगविभागमलंकप्रसाख्यानेनफलभे
दइतिकेचित्ररत्नोदितमेवानुवर्तनंसर्वनामस्थानेइतिप्रथममाविपरिणम्यतेतिदित्वेनसामानाधिकरण्यादिसाहसर्वनामस्थानमितितन्न
चपितःकार्यस्यासंभवात्णितिप्रकार्येतददितिश्रुतेः ... अचीत्यधिकारात्तद्धितस्योनव्यहणमितिभावः ...मितिपरत्वादत्रवृद्धिगु
णात्रनवकाशत्वेनात्वस्यापवादत्वान्नतदा... ...दितिसत्रेपरकरणेऽनगस्याविवक्षितत्वमितिभावः तेनचित्रगुरित्यादेनदोषः श्रम
योगाधिकारेनदंतविधेःसंत्वेनस्यानित्येनगोनत्वादोषःस्यादेवाममनोकारांताभावादल्लिधौस्थानिवत्वाभावश्चनदोषः ...गोनोणि
दितिसत्रेभाष्येतत्परत्वंप्रमाख्यानंचित्रगुरित्यादौतुनदोषः गोःपूर्वणित्वात्त्वरेषुस्थानिवत्वप्रतिषेधात्हेचित्रगोइत्यादौतुलाद्धि
कत्वाचदोषइतिसत्रेवसत्रेभाष्येषष्ठ्यंसंबोः सर्वनामस्थानेणित्वंकृतमितिश्रोतोमितसत्रभाष्येउक्तमित्याह ... रितिः केवलघोशब्दस्य
स्त्रीत्वाद्बहुव्रीहिरुदाहृतः विहितमितिपदेत्वर्णग्रहणाघिटनिपदोक्तपरिभाषाप्रवर्ततेतदाप्यर्थोपपत्तः ... तोरितिसत्रतडपेनेत्यर्थःपत्वयपा
पावाधिकेकादेशउदात्तेनोदात्तइत्यस्यासिद्धत्ववक्तव्यंतस्थानिकापादीनामस्वरितत्वापिनिवा...कल्प्यावसरेवादेशेनास्यादुदाहरणमितिस्व
रितोवेतिसत्रस्थभाष्यविरोधः अकृतेपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणस्वतःस्यांतोदात्तत्वेशेषनिघातेनउदात्तस्यानुदात्तत्वादेकादेशस्यैकादेशउदात्तेने

ल॰श॰शे॰ ७२ सुदाम्नत्वेस्मात्वेत्यादौतदुदाहरणसंभवादितितन्त्रत्तीयादिष्वनभिधानेपिकृत्स्नत्वतत्सत्वेवाधकाभावात्तत्वगोत्तद्वितिस्त्रेवोध्यम्॥सर्वेकत्येतिवा॥
तिकेधीशब्दस्येवोपादानादयिकारान्ताभावइतिवाच्यंउपलक्षणत्वात्॥व्याख्यानेनादोषात्परेत्वीदृशस्थलेमनभिधानेपिनदोषइत्याहुः॥आदिहति
ऋष्यनआइत्तत्वाविभक्तिविलम्बुवर्त्तते॥ ॥तदन्तात्पुल्लिंगाः॥ ॥रमेति॥रमपतेःपचधत्वात्॥टाप्॥एकादेशस्यपूर्वान्तवत्त्वेनप्रातिपदिकत्वात्स्वा
द्यःवाचेत्यादौतुलिंगविशिष्टपरिभाषयातत्वांतेस्याप्इतिपंचम्यंतेनसामानाधिकरण्यापादगंस्येतिपंचम्याविपरिणाम्यतेविशेषणेनतदंतं॥
विधिरित्याहःअंतादिति॥जसःशीस्ततःशीतिवर्त्ततेलोपइतिपस्येतिलोपोनाभत्वात्॥संबुद्धौच॥बहुवचनेअस्तलोपस्सनउदितिआङ्गिवापरस्सत्तआप
इतिवानुवर्त्तते॥एङ्ह्रस्वादिति॥संबुद्धोप्रतिपदोक्तोचनशीघापइत्यितिकतयाहल्ङ्याब्दिलोपान्तप्रथममतेत्वकेनसंबुद्धिलोपइतिभावः॥संतिपा
तपरिभाषात्वनित्यत्वान्नात्रप्रवर्त्तते॥आङिचापः॥चेनप्रकृतमोसिचेतिपएस्यपते॥घेर्ङितीत्यनेनाङिङ्तेडीतिचायइतीपंचम्यावहुवाविपरिणम्यतइ
त्यायेनाह॥ङिद्वचनस्येतिसिर्वनाम्नःस्याड्ढ्रस्वश्च॥अंतानरस्सर्वनाम्नोविहितस्सेत्यर्थस्तेनमासपूर्वापेइतिसिद्धं॥अन्नङ्हस्तोनस्याद्दस्तस्यविशेषणत्वेनो
द्देश्यत्वासंभवात्नाङिद्वचनस्यवाख्यानादतआपोहस्वेरस्याहामवेति॥आवंतस्यगणेपाठाभावेनसर्वनामत्वाभावादौहेकादेशस्येतिस्वह॥
णादितिसर्वनामग्राहेनेत्यर्थः॥नवैवमप्यावंतत्वाभावः॥एकादेशनिष्पन्नस्यास्त्वाभावात्॥अतएवस्वहेत्वाद्वेपदादिवक्ष्यादेनासमासित्वावंताद्विति राम॰ ७२
रोलौंपउकःपरादिवक्ष्यादेनतत्वंतुनलभ्यमनुभयतआश्रयणेनादिवत्वाभावादितिवाच्यंडमयतआश्रयणेतदभावस्यभाष्येएकदेशउक्तत्वेविसि

१५

डंतिसंमतत्वाभावात्तत्वातिडंतेइणधातौवस्याप्सर्गेऽत्स्वलिंगविशिष्टपरिभाषयावेत्तस्यसर्वनामत्वं॥आवंतत्वपएदिवक्ष्यावोनेत्याहुः॥सर्वेत्यामिति
इहपरत्वात्स्याट्कृतेसकृत्नित्यापात्सुट्नप्रतिपदोक्तस्येतिदिक्॥शाब्दमुख्यार्थविहितत्वात्स्यतत्वंयोनतेतिअनेकमन्यपदार्थेइतिबहुव्रीहिः॥सर्वमात्रेइ
तिमात्रग्रहणात्संप्रत्यन्यर्थनामत्वेपिउक्तत्वंयोनतेतिपगछशम्भ्यामुद्दश्यविशेषत्वप्रतीत्यापत्तत्वप्रकारकत्वान्विशेष्यासामानाधिकरण्यस्यास्वार्थेनो
तरपदस्यगुणवाचकत्वात्सर्वेनिपातइत्यन्यत्रविस्तरः॥अन्यपदार्थइतिद्वन्द्वमानोत्यबहुव्रीह्यधिकारसत्वादितिभावः॥अतएवनगोमंइति॥अपुरोत्पन्नस्य
शब्दार्थस्यविशेष्यत्वेत्पर्थइतिभावः॥अवमानमनेथ्यांहि॥श्रेवेति॥इत्येकृतेसंबुद्धेचेत्येतंनाआआविति॥प्रस्तेघत॥अस्वरपदीनिपठित्वाद्वहेवाये
कस्येवहत्स्वदितिनियमन्ताप्रित्यडलकवताहत्स्वानेनस्याष्ये॥अस्याख्यानात्कत्वाभेदायसामान्यतोपिवार्त्तिकमसंयुक्तविषयमित्याशयेनाह॥संयु
क्ताइति॥अस्वरपदीस्यांगत्वात्तस्वरांवार्थकांनसाहस्वहतिनियमवारीणज्जगदंवेत्यादौहस्वोभवत्येव॥यद्यपिजरसादेशस्येति॥एवंचैतशीतुट
पाडामोनित्यत्वात्पूर्वमेवकृतेसकृद्विदजादित्वाभावात्क्विसंनिपातपरिभाषयाजरसोनापनिरिति भावः॥यद्यपिपाडामोजरसपेक्षयापरत्वान्नेपोः
कृतेपोणपोऽजादित्वविघाताद्देसंनिपातपरिभाषयानजरसःप्राप्तिरेवमेवेमित्तयापित्रपुम्लेषफलंदर्शयितुमाह॥एवेमिति॥अत्रपदकृत्वं
तन्निर्जरसाद्धिडकंन्यायपमितिस्त्वप्रमाणाआकारस्यानिवाद्रावेनाहस्थितिति॥नवडुपापग्रहणोदीर्घआदेशोनस्यानिवदितिहस्वेनात्व
स्यविछेदात्कथंदीर्घस्यानिवत्वेनहस्वःडपात्स्यानिकोदीर्घभिन्नआदेशोनस्यावदितितदर्थइतिवाच्यं॥पाडापओऽआपआङ्गिपोहेणव

ल.श.श. घाप्हलङ्याबित्येतेषाकारप्रश्लेषमाश्रित्य स्यानिवत्त्वनिषेधप्रत्याख्यानं भाष्ये न येशंकासेत्वेकादेशात्। अत्रपक्षेोदाहरणमत्र भाष्यवार्त्तिकानाप
७२ ल्मेदस्त्र्यापत्तिरित्येषामनभिधानं। यथानिरवद्रुस्यत्र्यः अतिखट्वाद्रव्यादेः वक्ष्यमाणरीत्या दीर्घात्सर्वैफलाभावेन स्यानिवृत्ता प्रश्लेषफलभेदस्यैवाभा
वान्नोपत्ताकारांतरं प्रश्लिष्याकारहूपएव योनकमपि दूषांतरं प्राप्नुत्सर्थ इति तत्प्रमाणाभावात्। भाष्ये तस्यानुक्तेश्च। अत्र वंतं नपदंगमिति। अत्र पश्र
हणं इतिपरिभाषया निरवद्रुस्यनाबंतत्वं पश्चावंतं खट्विति न तदंगमिति भावः। नद्यानचाबंतेग्रहणेतेनांगविशेषणात्तदंतं पदंगमित्यर्थादिति
खट्वापेसादौ दोषस्तदवस्थ इति वाच्यं अंगस्य विशेषणत्वात्तदेवेन नत्रूनमाकारमादाय स्त्रतमनुबंधमादाय मूलानुसंधानात्साद्देवमादित्य
पांतंतस्यलाक्षणिकत्वात्तु न नुड्डी प्रत्ययेवाचनिकस्तदादिविधिनिषेधो भाष्येपठितस्तन्कथमस्तत्वग्राम्णितं अह उपसर्जनेति। स्त्रीप्रत्यये
चानुपसर्जनेनेति वचनस्येव भाष्यपाठादिति भावः। अत्रोपसर्जनत्वं लौकिकमेव अस्त्रीप्रत्ययेषा स्त्रीयोपसर्जनत्वासंभवात्। यद्यपि स्त्रीग्रसयाने
शास्त्रीयोपसर्जनत्वमस्ति तथापि तेनतेन प्रत्ययग्रहणे इति तदादिनियमप्रसक्तिः एतत्सर्वं आदर्शो घट्टरोधेना सा कारस्य लाक्षणिकत्वान्नात्र यथा देवी
ग्रहणेपितस्य हृत्ते रेदित्यादौ भाष्ये स्पष्टत्वात्। न च खट्वापेरसत्र पाठ्ना पत्तिः सवेंतु निर्णापेरत्तापे इत्यादौ चरितार्थमिति वाच्यं। पस्य हृपस्य लक्षणा
प्रतीतिं विना न संभवन्त्येस्य लाक्षणिकस्य तत्परिभाषाविषयत्वात्। न चे ह तपाएकादेशतः आगपिनरूपसत्वात्पदांगाधिकारइति वाभिकेनांग रामः
स्यविशेषणतायाएवाविस्पवोधनाश्च। अत एवाबंतोऽतं पदं गमित्यर्थाभिप्रायेणानिरवद्वापित्येतन्नसिद्धयेनिरवद्रुए इति स्यितेन्नत्र वंतं ङ्याप्ग्रहणेदीर्घ ७३

१६

इति वार्त्तिकं व्याख्यानमुक्ताकारस्य तानुबंधाभ्यामदेनाशंकां कृत्वा लाक्षणिकत्वेन समाधाय आकारप्रश्लेषेणात्प्रत्याख्यानेन एतत्परिहारो पापांतराकथ
नं भाष्ये किंच अंगस्य विशेषणत्वे वार्त्तिकस्य तत्प्रत्याख्याना पाकारप्रश्लेषस्य चैवं पर्यं स्पष्टमेवाकिंच खट्वापात्र घेऽर्थ खट्वावाभित्यादौ पाठ्नापत्तिः किंचा
कारप्रश्लेषपक्षेपि दीर्घोच्चारणसामर्थ्यादाकारांतस्यानिवमप्रावेनापत्वमिति शंकाऽयुक्तैव दीर्घात् सर्वैस्यानिवत्वप्रवृत्तौ मानाभावात्। पाठ्आपइति सूत्रे
भाष्येपि अतिखट्वापेत्यत्र स्यानित्वात्प्राप्तस्य पाटः प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। ङ्याप्ग्रहणे दीर्घग्रहणं इति स्यानिवत्त्वनिषेधात्। न च दीर्घत्वेषाभावे
अन्तपर्वइति पक्षाश्रितित्वाल्लाक्षणिकत्वात्स्यानिवत्वेतु तत्सामर्थ्यात्नत्परिभाषाप्रवृत्तिरित्युक्तं यथापिस्यानिवत्सूत्रपाठ्आप इति सूत्रस्य भाष्या
ङ्याप्हलङ्याप्पत्रपाठ्आप इति सूत्रयोरेव प्रश्लेषो लभ्यते तथापि भाष्ये उपलक्षणमिति तत्सूत्रविषयोदाहरणानभिधानं वेत्यनयोरुक्तं स्वधीभिर्विवा
यमित्याहुः। अत्र चाजिसाहचर्यात्प्रभ्रान्तिः फणादिरेवेति नान्यस्य विभाषितेत्येष्वाहुः। तथोर्वर्णानाम्। पाघात्रपविशेषमादायैतत्ग्रहणाभिसा
हचर्यात्तां नयोरिति छशषोरिष्टेपिऽक्षितिरीति विंशपदस्यात्तदपदृषमित्यादिसिद्धये अधिकारणमेवान्तादेशइति। अत्र लोम्नस्येति वचनात्। अत्र
वसलोमलोमेति लोमलीति पदस्येति एको रिरफ्तोनंद इति चानुवर्तनेन ढोःश्चाडिन्यत्र डिन्तीत्यनुवृत्तौ अपदान्तदोषादेशाभावात् घांतत्वेन षत्वा
प्राप्तौ षग्रहणां अत्रापि सत्वं निर्देशो वोधः। तस्या सिद्धत्वादिति चपो हि तीपा इत्यस्य नादिन्येति सूत्रे भाष्ये पाठादिति भावः। तमोरितिधुड्भावे
टस्य ष्टुत्वे स्येत्यर्थः न भवती निजश्वत्वा स्या कृषयनेत्यर्थः जश्त्वेन प्राप्तिरेवने ति बोध्यं केचित्तु एकादशसुत्तरस्तन्ते नुक्तमभेपि संबंधस्तोवि

ल·श·श·
७४

इतिमात्रं न स्त्रेतेनेति। यत्तु तमसमशीतिनिर्देशात्तस्मात्तस्मिति तन्न। विकृतस्य स्वरूपप्रतिपादनेतात्पर्यादपस्य यादित्वेनस्यावात्तत्र तद्ग्रो नो मा
पसिद्धापांक्षापकत्वायोगात उपदेशोत्तिवादिनिर्देशः। कुत्वाघनापतेश्च। अत्रमतं भाष्यानुग्रहो विचार्यः। क्वासपुत्रनेत सपद्धत्र इति सूत्रे उपसंख्यात
त्वाद्। हा स्वसादेर्वेति नास्त्रीत्वादिति पुंस्त्वाभावादित्यर्थः। नात्वं नेति। स्त्रीत्वादित्यनुक्रम्यते। न हि ह्रस्वाभावे नाभावे प्रतिबंधकः नपुंसके पित्त इंगी का
रात्त डितिः। अत्र वा वाद्यमाद्यप इति स्त्र्याख्याविति पस्त्रीति स्यपदः बहुस्यानाविति वेति वानुवर्त्तते। अंते प इति वेति स्त्रीवाचकाविल्येन स्यात्वर्थकं स्त्र्या
ख्याविति चात्र ह्रस्वयोरप्रसंगे दीर्घयोस्तु नेयड्डिति निषेधादप्राप्तिरिआत्याह। स्त्र्याख्यप्राप्तिमाशंकाऽडितिह्रस्वश्चेत्यत्र नित्यस्त्रीलिंगाविति स्येवं विधो नि
यमो नास्त्रीपत इति केवटस्तु ह्रस्वाशामात्रविषयत्वाशयेनाह नित्यस्त्रीलिंगाविति त्वतस्यास्यदीर्घांशे निषेधविकल्पत्वं भाष्ये उक्तं पस्त्र्याख्यो
विति सत्रे तत्फलं कटपु वेत्राख्रणेइति लिंगांतरविशिष्टार्थाभिधायकत्वेनतत्त्वाभावात्। परे त्वत्र विकल्पो भवत्येव। स्त्र्याख्यग्रहणाद्वितस्येवात्र सं
बधात्। यदा स्त्र्याख्याविति तद्देवस्त्रीवाचकाविल्येन मात्रार्थकमत्र शब्दाधिकाराततद्विदिदाहित्वं यस्य विशेषणं अतएव प्रथमलिंगग्रहणं चेतस
त्याख्यात्प्रत्वाख्यापकं स्त्रोचे वषद्भुवङ्स्यानो चप्रवृत्तोस्त्रीवचनादिवनदीसंज्ञो भवतो नतु पुंवाचकाविति कर्तव्यमिति वार्त्तिको तिशाकधे त्रास
एहे कमाभूत् भ्रतिश्रकरपेत्रासणापमम्रतिश्रिये त्रासणेयेश्रिये त्रासणे श्रियेत्रासणे पक्रमाभवता अतिश्रिये त्राखणापत्रिये त्राखणायेति यस्त्र्याख्या राम·
विति सूत्रे शेषे भाष्ये उक्तं एवं चास्य निषेधविकल्पत्वमसंभवि समुदायस्य केनापि प्राप्त्यभावात् अवयवस्य प्राप्तावपितसंनेन विकल्पाभावात् ७४

ङिद्वाक्षिप्तांगस्येवानेन विकल्पात्। एतच्च प्रवृत्तोस्त्रीवचनादित्यनेन सूचितं। अतएवात्र वाक्यद्वयेपि विधिविकल्प एव दर्शितः। एवं चात्र नियमो नास्त्रीयाइति
कैयटे व्याख्यपरएवोचितः। उपक्रमे निषेधपरतया व्याख्यानं तु स्त्र्याख्याविति सनित्यस्त्रीत्वार्थकत्वमजानत एकदेशिनो यद्वा निह्रस्वयोर्ग्रहणमिति पक्षो
पपादने उक्तिमात्रमिति तन्न। ज्वादग्रणीयां यत्नु दीर्घवाको स्त्र्याख्याविति ईदूतौ संदंतस्य चाविशेषणं तां पुनरंगेन तत्तत्र हं विधिः अंगस्य चकेवल स्त्रीहं विशेष
णामेवं तु स्वघटितवाक्ये पिस्त्री पामित्येतन्मात्रमुभयोर्विशेषणमिति तन्नु वितं भाष्यानदालाभान्। नेयड्डुवङिति त्रत नेयडादाक्षिप्तांगविशेषणं स्त्रीतं
तदाक्षिप्तस्येति ङादिविशेषणतापार्थवोतित्वात्। यस्यांगस्य पुवाविति भाष्योक्तेः। स्त्र्याख्याविति सनित्यस्त्रीलिंगावित्यर्थकस्य प्रद्युम्नेनैव ब्रह्म
संबंधत्वात् अतस्त्वाति श्रियेत्रासणापोत्यत्रानेन निषेधादवयवनदीत्वप्रयुक्तमपिकार्यनानुपपत्त्या खलरुधेत्रासणापित्यादौ लुत्वं तस्य त्रिलिंग
त्वेपि प्रथमलिंगग्रहणान्नित्यनदीत्वं भवतीति भाष्ये उक्तं च वा त्रासणाल्पशपेयादौ पुंवद्भावेन तल्लिंगप्रयुक्तकार्यमावस्याप्यतिदेशान्न नदीत्वं
स्य हुंचेदंतस्याप्ययति सत्रे भाष्ये कैयटयोः। पदातिदेशेन प्रकृतिलिंगप्रयुक्तकार्यातिदेशेन तद्विहितह्रस्वस्य प्रकार्यात्प्रवृत्तिः। सर्वं चेदं त्रिपामिति
सूत्रे भाष्ये पुंवद्भावादिप्रत्याख्यानेपि यथादारादिशब्दे पुंस्त्वेन स्त्रीत्वस्यार्थस्य भानं तथा प्रकृते स्त्रीत्वे नपुंसोऽभारणमिति। पुंस्त्वे वाच्ये न तुमि
त्यर्थात्तनेवेवं खलरुवेयद्वत्रापि पुंवद्भावेन नित्यस्त्रीत्वात्तस्त्रेरोत्वसिद्धमिति वा। यस्त्र्याख्याविति नित्यस्त्रीत्वविशिष्टमेव पत्र्याहेत्यर्थात्तन
वाचंतया स्त्रीत्वेन ह्रपेण वस्तुतः पुंस्त्वविशिष्टस्याभिधानात्। यद्यपि यदार्थमात्रे शास्त्रीयलिंगत्रयमस्त्री तथापि वाक्यं स्तुप्रदार्थादि बोधात

ल·श·शे· कालेतत्तल्लिंगोपजननेपिस्त्रीप्रत्ययादिदोषात्तदशायांतत्संबंधेमानाभावात् अकृतेतुगालवेनापीत्यादिविशेष्यदर्शनेनतत्समानुमानात्स्यधवेदं
७५ ष्यकेपदयोरेवंस्त्रीशब्दात्कनित्यपिस्त्रियेवाप्राप्तेणायेत्वादेविकल्पापत्तिः उक्तवाक्यादेवनस्त्रियांमंगस्यवर्त्तमानत्वात् अत्रसर्वेनित्यस्त्रीत्वानिवेदोहि
तिचेन्नसत्यभिधानेष्ट्यापत्तेः भाष्येदृश्यमानंस्त्रियेत्याणायेत्यादित्वकथनंतात्विकपदिबोध्यं विपरीतनित्यस्त्रीत्वनिवेशवादिनोस्तुवंतस्त्रियेअस
णायेत्यादौतद्भावापत्तिदोषइत्याहुः नकिंमात्रोमघपिपदमितिदीर्घपरंतथापिविभक्तिविपरिणामेनघोर्ह्रस्वावित्यन्वयोबोध्यः एतत्सर्वधामीत्यत्रापि
बोध्यंइदुभ्यामोदवघेरितिसूत्रयोगविभागेनव्याचष्टेइदुभ्यांअनदीसंज्ञकेभ्यआन्वयेपैदित्याभ्यांवाधात्वेणामितिसूत्रान्नदीग्रहणानुवृत्तेःआह
नदीसंज्ञकाभ्यामितिमत्यामिति संनिपातपरिभाषयाअनित्यत्वापनविवक्षणे अथच्चआट्उसमोविभक्तावितिवर्त्तते तत्फलंत्रिभार्यैःस्त्रीणां
तेनसमासभार्योभरणीयः अचिर अलोंत्यपरिभाषयेवसिद्धे अन्तइतिअनुवर्त्तमानतित्स्वत्वतस्यथस्यषसंत्वकल्पनायाअपाचितत्वोरित्यसेवा
तत्वापोणदेशेननित्स्वतत्वोधापत्तिरितिशिक्षानुमणिरेति अत्राचिरांशेनतिष्ठितिनिषेधोफलंएतेनस्त्रीत्वहार्थविशेषविभक्तिसंज्ञानिमि
त्ततिलाघवेचपानुडेतरंगत्वपास्तं अनोनिषेधाद्देवार्थसंज्ञाकृतवहिरंगत्वानाश्रयणात् अन्यथापित्वस्यविशेषापेक्षत्वेपिसंज्ञार्थविशे
षानपेक्षत्वबहिरंगत्वमेवनेतिचरुदधातोनिरूपयिष्यामः त्वत्तन्न्यत्वेभाष्येत्वननिर्दिष्टितिज्ञापकाद्गुदेशोनुडविषयेनापूर्वविप्रतिषेधेनत्नुनदि राम·
धानिअपवादविषयेविप्रतिषेधाप्रवृत्तेः एदेशस्यसर्वापवादत्वादित्युक्तं बिचलनरोदिर्धयोगणादितिस्त्रीनिवृत्संख्यायांवर्त्तमानयोस्त्रिचतुर्थ इति ७५
१८

भावः नेतिविग्रहस्यपुंस्कत्वेपिसमुदायस्यस्त्रियांवृत्तेरंगविशेषणत्वेनभादेशः स्यादितिभावः आमीतिलग्नाम्षष्ठीबहुवचनमेवार्थो
धिकाणदत्तोनडेणमित्यपादेशइतिबोध्यंप्रियमतिसेति अंगविशेषणत्वेनवाप्तिःस्यादितिभावः त्रिपात्तसत्रिजसितिस्थितेतरंगात्तपीतिन्यायेन
विभक्तिलुकिपुनःस्थपितदंतविधिनानिर्दिश्यमानपरिभाषयाविग्रहस्यादेशःतत्तोनघत्नत्वेतिकात्तुनसमासार्थात्लौकिकवाक्येअकाराते
त्वपदत्वाभावात्अवदुशनेत्यनेनस्नडीपनिरस्ताइत्यादिनात्रनुमःपरत्वात्तित्वादिरेपुनःप्रसंगविज्ञानेनतुम्ननतिसिद्धितिज्ञापकेनसामा
न्यत्रआगमेविषयेएदेशोनेतिसाप्यते प्रत्ययोत्तरेजिस्डवेवेमोभाष्यप्रयोगौ चरत्वदविबहिरंगासिद्धत्वंतुनपासस्येरितिनिर्देशेनानित्यत्वात्
प्रवर्त्तते विशेषकाविनिपुवोरेनाकाविस्तृतभाष्यपाठात्डपासस्तेतत्परिभावादेषिषुपाठाच्च स्त्रीनिसरस्पतिस्त्रीतिडीपपसेतिचेन्नीकार
लोपः लक्ष्मीरितिकृदिकारादितिजीपिलक्ष्मीसपित्स्यपतेस्यांसुकशोणिर्स्त्रीस्यापनेर्दृष्टिलोपपलोपेदित्वानन्तडीपाप्रपडितिस्त्री
शब्दस्यैकांतेनत्वादिपडेवानुवर्त्तत इतिभाववाचा गणेनेतिनसिवेतिगुणः आडेनाभ्रचघेर्ह्रस्वनघावइत्येतेरितिपः नित्स्त्रीशब्दस्पउस्यनेना
न्वयः नमिकोचीतिपूर्वकारिकेकेवीधेसत्तिपक्षलितंतदाहम् वितिअन्ताद्देपअयोदेशाविहितः स्डउपसर्जनेपुपिधमानत्स्त्रियाःस्त्रीयम्
स्त्रीसादिषुत्तत्र्वेवनत्वमत्तुगुणादिभिर्वाध्यादितिभावः दितिस्त्रीपादिषुभाष्मित्वसुक्तमित्यनेनेतिभावः नतुह्रस्वस्याकोपत्तीसप्तसं
बंधेनस्त्रीशब्दावयवभिन्नाह्रस्ववर्णनादिसर्थेनकपमन्त्रभातिरत्नआह स्त्रीतितत्रवीजमाह संवदुसोवेतिप्रसक्तानिषेधस्तुनवाकोभदायपतेः

ल.श. ७६

न नियङ्वङ्स्यानामितिसुनेनापिह्रस्वस्यनिषेधः किंनेसतत्स्याह दीर्घस्यायमितितत्र ह्रस्वपदाभावादितिभावः अयंसेनामितिस्त्रीः किंब्रूवीत्या
दिनावाशिष्येवकर्मणीतिङ्किप्रदीर्घो। अङ्कपंतत्वान्नसत्लोपः एवेपञ्ड दुवोश्चारणांसध्वार्थस्यानशद्वोभावस्सुदंतः इयङ्वङोस्थानेस्थितिर्यो
रितिबहुव्रीहिः। सतवाधकाविषयेएवातेनअकृष्याधीः सुधीः। प्रथ्येद्वस्यादौननिषेधश्चाचोपलक्षणांश्याख्यानात्तेनेहस्त्रीरस्मादौनिषेधस्सिद्धि
श्रियाविन्यादौनस्यात्तिसत्वात्पत्रनदीकार्यांश्रपेगेंबाधकावाधितेपक्षादिस्थितिः क्वचिद्ध्यानस्यतद्वस्यचनिषेधइतिफलितमतएवअकृष्या
धीर्यस्यापस्यवाश्रधीर्तिवावपवधीशहूसनदीत्वंभवतेवातदुक्तंभाष्ये अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमितिचेदियङुवङ्स्थानप्रतिषेधेयणस्था
नमोरपिधोःप्रतिषेधःप्राप्नोतिअवयवस्येयङुवङ्स्थानत्वात्ताभ्यांप्रष्ठेसिद्धंत्वंगह्रणस्य ह्रस्यावस्त्रांगस्येपुनोभवतस्तस्येदंग्रहणंनैवेतस्यांगसे
पुत्रीभवतइतिश्रियेइतिङितिह्रस्वश्चेतिविकल्पःवामिश्रामीतिच्छेदः सधीशाहूसीति। प्रकृष्टधापतीत्यर्थकस्येत्यर्थः इतिकार्यादीनामिति।
अयंभावः भाष्ये अप्रष्ठेइत्यादावीयङ्स्थानत्वान्निषेधमाशंक्यप्रत्रनदीकार्यमाश्रपेग इत्युक्तंतासमाहितंतत्रनबहुव्रीहिः कवापत्नेः किंतइ
कृष्टंध्यापतीन्तायार्थकंतत्तत्रकेपठोक्त नित्यस्त्रीत्वाभावेननदीत्वाप्राप्त्याभाष्यासंगतिरतः स्त्रीविषयार्थेवधोपूर्नित्यमितिसूत्रभाष्येस्वकारे
भिन्नक्रमःनित्यमेवयोस्त्रीविषयावित्यर्थः नित्यमेवेत्यस्यपदांतरंविनापीत्यर्थः खलपूक्रतप्रग्रामणीनाकिमाशक्रनस्थापुंसिपुत्रवाद्दृतिःपुंसः ख
लेवनुचिन्नोधर्मःशक्तत्वान्नपदरहितत्वाच्च अतस्तेषांनपदांतरंविनास्त्रीदृत्तित्वंध्यानादितुस्त्रीपुंससाधारणमितिअत्राहविवीजंतुसूत्रभाष्य राम. ७६

९

घटौ रीद्दृत्यनित्यस्त्रीत्वालाभआदोदाहरणोबहुव्रीहिरेवाकस्मान्नाककारसाहचर्येणपसहर्तेः प्रागदीत्वंतदुत्तरपदकेएवतत्त्वग्रहत्तेः धीशहूसेयङु
स्थानत्वेनशाङ्कदीत्वनिषेधात्गतिपूर्वकत्वाधरणपिसुलभः। भाष्येइतिचिंत्यमेतत् क्विपाशहृत्वेननित्यस्त्रीत्वाभावादितिकेचित्तु चेत्यएवेति
दिशालक्ष्मीवदितिस्त्रियामितिशेषः [illegible] मितिकक्वविग्रहेनित्यस्त्रीत्वाभावपुंसीवस्त्रियामप्यनदीत्वादितिभावः प्रकृष्टाधीरितिविग्रहेइति। इह
शपदघटितविग्रहहेतुरर्थः तेनकर्मधारयेबहुव्रीहौचसर्वलिंगेपिमतइत्येपिलक्ष्मीवत्प्रथमलिंगग्रहणांचेत्यवयवधोशहूसनदीत्वान्निषेधादि
तिनिषेधस्याकरीत्याप्राप्तभावादितिभावः। विशिष्टइति। लक्ष्मीशद्वापेक्षयेत्यर्थः [illegible] वदितिस्त्रियामितिशेषः विशिष्टसापीयङुस्थानेत्वेनङि
स्थानेत्वेनङिदामोविकल्पस्यात्रनिषेधस्यप्राप्तेरितिभावः पुंसितीदृशबहुव्रीहावपिननदीत्वंनेयङ्स्तवयवस्यनिषेधात्तसमुदायस्याप्राप्ते
श्चपुंवदितिसुध्यापतीतिविग्रहेइतिशेषस्तस्यनित्यस्त्रीत्वाभावनपुंसीवस्त्रियामप्यनदीत्वादितिभावः इतिविग्रहेत्विति ईदृशपदघटि
तविग्रहकेस्त्रीलिंगबहुव्रीहौकर्मधारयेचेत्यर्थः तत्रबहुव्रीहावत्रयवस्यनेदाङिनित्तसमुदायस्यविकल्पइतिवोध्यंस्त्रियांचअत्रासंबुद्धौस
र्वनामस्थानइतिनसंबध्यतेभाष्यसामर्थ्यात्तत्र चेम्पइतिनदंतशद्वानांबहुत्वाद्दृबवचनंप्रातिपदिकविशेषणात्वात्तदंतविधिः स्त्रियामिति
चाधिकारेःक्तासिहेत्तुअइतिरावणोनसीतापहारीनरंराममविलापोपंविधिनात्वपाहापितस्मातितः सहेसन्नुक्तासीत्येवंबहुविलापेत्यर्थः
नपङित्वेनावयवस्यसमुदायस्यचनदीत्वनिषेधात्प्रमं: प्रमादइतिविरहपीडितत्वेनानवधानलक्षणात्प्रमादःसचविरहयोषकः

तत्काबेगुणाः एकत्वत्तराएकोचयस्मिन्नतादृशमुत्तरपदं यस्येति सत्रेबहुव्रीही गर्भो बहुव्रीहिः उत्तरपदत्वेनेनास्यकावासमनासपद्घटितत्वकौक
देशतानुमानात्समासो विशेष्य इत्याहतस्मिन्समोइति। स्त्रां भेति प्रातिपदिकं नेत्यनेनविकल्पेनणत्वेसिद्धेइत्यर्थः पुनरितिराग्रहणोनुवर्तमाने
इत्यर्थः यणमितिइन्करितियणामित्यर्थः मेकजातावितिक्षिलीगंइपदी मेकी वर्णाभ्वीकमठीदुलिरित्यमरदस्यवाहूादत्वेनवीही वितिभावः अन्ये
त्वगो एदिमाठानित्समेवङीषभेकांपुनर्नवापांत्रीनिषादाम्स्तः पुत्रत्रिपांत्वमीम्राहुर्दुर्हिंतरमितिबन्त्रिरत्पइपंततेपुपवनेरित्याहुः गोरादिता
दिकत्वेनेमानाभावात्भ्रमेखर्भीमः कमठीद लिरित्येव पाठ इतिसुबोधिनीकारइतिमाधवस्तदनुसारेणामःलंबोधं। टापङीपोनत्तइतिह्निर्यांप
त्रामेनितत्त्वेतिच्याख्यानादितिभावः स्वस्त्रादिषुमाशब्दस्यनन्द्रादीसाहचर्यान्सिद्धत्वाद्वसंदेधिकजननीवाचकस्यैवग्रहणां सन्निपातपरि
भाषयेवनित्यत्वनत्स्तौङीबभावेसिद्धेतदनित्यत्वाशायनार्थतयोग्रहणमितिकेचितत्स्वत्रादिषुनित्यत्वतत्स्तोः पाठोनार्थ इतिकन्येजंतस्त्रेत्यभाष्य
सरसः॥ इतिअंताः स्त्रीलिङ्गाः अत्रोत्तमअतइत्येतदधिकृतस्यांगस्यविशेषणंतांत्तमोनपुंसकादितिचानुवर्तनेम्रमलुग्वाधकोपेनना प्राप्त इति
मा पाता अमिति छेदोनतुमितिज्ञान मित्यादोत्स्थिचनिर्दीर्घापत्तेः सन्निपातपरिभाषयादीर्घवारणोतुहेत्तानेत्यादौसंबुद्धिलोपस्याप्तपत्तेः
निमित्तस्यप्रकृतिमत्स्यपर्संनिपातस्यप्रत्ययलोपेनविनाशात् अतएवेङ्ह्रस्वादितिसूत्रेत्तानेत्यादौमलोपापत्तनरदिलादौलोपाभावपर्चागा ॥ राम॰ ७७
क्षेपव्यधिकरणानन्यमहत्त्वदान्तुहत्तपस्त्रास्यितभाष्येनतमितिछेदः उक्तइत्यलंभाष्यविरुद्धकल्पनयेतिदिक्। जसः शीअ्रोङ्ग् आपइत्याभ्यांपीसौङ

इतिचानुवर्तनंतदाहस्त्रीवादितारिपस्येतिचङ्स्याम्यंतस्येत्यर्थः आख्यानात्भस्यत्यधिकारश्चेननस्तद्धितइत्यस्तद्धितोनुकृष्यतेतदाहमस्येत्यादिभ
स्येतिकिंगार्गेहत्रोऽइतमितिइत्तएवनिर्देशाद्भस्यनित्यस्त्रीत्वंबोध्यं ओङइतिस्वरूपकथनंसर्वइत्यस्याधिकारेणासिद्धेः नशब्दाइत्यतत्रसुवेवच्या
ख्यानात्नपुंसकस्यादितिनोनुमितिसर्वनामस्थानइतिचानुवर्तेतेअंगस्येतिवप्रकृततंतद्वसमजभ्यां विशेष्यतेनपुंसकस्येतिगृह्यमाणस्याभाव
दंगस्येव विशेषणं अस्थिदध्नीत्यादौतुगृह्यमाणस्यैवप्रकरणात्स्मृतेर्वलवत्त्वात् अतएवचविचतुरोरितिच्चव्यियामितितयोरेव विशेषणमित्याक
इडवघा दीर्घइतिसर्वनामस्थानेचासंबुद्धावित्यनेनेतिभावः आपमितिकर्मणि न्धनजपः पुंसीतितन्त्रापोवादः अहुः दर्वितिपाठः दस्यघुत्वेस्यसं
योगांतलोपस्थादेशस्वरूपसंगमियानकृतइतिकेषटः पंचभ्यइतिअधिकम्यवहेदासस्यवर्धातर्गणात्वात् परेतइतरादिभ्यइतितिविहद्विविभ
क्तिपंचमंततत्वादंगस्येत्यनेनान्वयानर्हमितिडतरादिभ्योविहितयोः स्वमोरगसंज्ञानिमित्तयोरित्यर्थ इति भाष्ये सर्वादिसत्रेसघंस्वंचपरमकत
रंकुलमित्यादौनादृश्यत्वंकेपटेनार्थद्वारकंवीधानमाश्रपितव्यं तेनपरमकतरदित्युक्तं नत्रातस्ययदिअण्घर्थगतसंख्याभिधायिनइत्यर्थस्तदा
पञ्चंतान्राहशार्थप्रतीत्यसंभवः पदिख्वत्यर्थेपंचमीतदाविहद्विभक्तित्वादितिभाष्यासंगतिर्विधानस्यसर्वथानाश्रयणेनार्थद्वारकंविधानमि
तितद्रूयासंगतिश्च नचैतदर्थमुपजसनप्रतिषेधारंभोवर्थः स्यादितिवाच्यंतत्रत्याख्यानाप्रैवैतभाष्यप्रहत्तेः परमकतरादित्याहतत्पदःवशाश्रय
णीपविहितविशेषणेनेवातिकतरादिव्याहवैलसर्वार्थइतितदाश्रयत्वादादीनामइत्यत्रषष्ठ्यंततत्वासदीनामित्यर्थद्वारकंविभक्तिविशेषणम्

ल॰शे॰श॰ स्पिदर्थीत्वादावं गंतव्यांत द्दिशेषणांव्याख्यानादित्यपितंत्रेचभाष्येस्पष्टमित्याहुःडित्वफलमाहटेःतिविंशतेरित्यतोडितीतिवर्त्तनेभस्येतिचाधिकृतं
७८ पंचमइतिडटोमदिभत्वाभावइतिभावः अन्नतस्येति।उत्तरादित्रयाद्दितिभावः एकतरमिति।एकाच्चप्रत्ययमितिडतरचात्एकतमस्यत्वेकतमदित्येव।
परत्वादिति।तुमपेक्षयेति शेषः शब्दांतरप्राप्त्यासत्वं तानत्त्वलक्षणभेदाच्चानुमप्यनित्यइतिभावः केचित्तुप्रभावात्पत्वात्तर्त्तरसितत्वोपत्वेतत्वाच्च
मित्यर्थमाहुरत्रपक्षद्वयंतत्रिर्जरशब्देडक्तं सामर्थ्यमिति समासितित्वपष्ठीकेपृथक्पदसंयोगसेत्वनेनसमासाधिकरणंनोपधायाःसर्वनामस्था
नेचासंबुद्धावित्यनुवर्त्ततेतदाहसांतसंयोगस्येत्यादि।उपधाग्रहणंचपदमात्रोपलक्षणंपारिभाषिकार्थस्येहासंभवात्सर्वनामस्थानइतिच
वसांतसंयोगविशेषणं।अतएवहंसशिरंसीत्यादौनदोषःपदानंतयदिकारेत्यसदेशस्येतिनदोषः।मासचन्मादिति।मांसस्पचनीत्यर्थःमांस
स्पचीपुद्ध्यजोरित्यप्येतत्सिद्धार्थानुवादएवादस्यंशब्दत्वेनवसाहश्यंनत्वमतेत्यस्यचनित्यत्वमित्यभिमानः।दमाविनिभाष्यस्वरसस्त्वनुदृत्ता
वितिभावः।मासशब्दस्येतिमासस्तकारःस्थान्मादौप्रत्यपेछंदसीत्यर्थःमाभ्दिःशरभ्दिदुरोवंतवस्युदाहरणं।क्लीवबदर्थवर्त्तमानस्यातंनस्येत्येव।
सामर्थ्यान्प्रातिपदिकलाभेप्रातिपदिकस्येत्यतःसत्वप्रधानस्येत्यर्थकंतेनकांडे इत्यादौत्रंतवप्भावेनप्रातिपदिकत्वेपिनहस्वःविमक्त्यर्थस्यसंसर्ग
त्वेपिप्रकृत्यर्थापेक्षयाप्राधान्यमस्त्येवपमापान्यपिश्रन्माभिहितशक्तिरर्थइतितत्रापिनतत्संसर्गकोवोधइतितस्यःप्राधान्यंकांडेतिष्टतइत्या राम॰
दाख्यातार्थकर्त्तुःकर्त्तकियाभावेनक्रियायामन्यपेतदभिन्नप्रथमार्थस्यापितेनसंबंधोनान्वयात्तस्यप्राधान्यंस्पष्टंचेदंभाष्ये।सामवदितिदीर्घो ७८

११

तत्वप्रयुक्तोनकश्चिद्विशेषइतिभावः।चीपत्रालीत्यादेर्द्वाकात्तुत्रपदेतिरात्वंभवत्येवेतिवोध्यं।इकोचि।हयीतिवक्ष्यमाणेविभक्ताविति।इंसप्रयोजनंविभ
क्तौकिंमधुनइदंमाधवं।देवारेदेवारीतिअत्रत्पतएवकोचीतिसूत्रस्यमिहकिंचित्रयोइतिएङ्हस्वादितिसूत्रस्यहेवपुइतिचभाष्यंसंगच्छते।दधीत्ये
तिदृध्यादीनांकर्मणामोहसेकोष्ठ्राहरयेइत्यवकाशःतुमोवारिणीइतितीपादीतुभावीतःतुमान्यनेनशब्देनेत्यर्थेपीलुशब्देतिप्रसंगस्त
स्मान्धाषितःपुत्रान्यस्मिन्प्रवृत्तिनिमित्तरूपेथेइतिवहुव्रीहिःभाषणाक्रियमासकरणातपाधिप्रशब्दस्त्रीकीवेनसमानानुपूर्वीकःसमानार्थस्य
घतेप्रत्यासत्तेःततोर्थश्च्राधत्तलकलितमाहप्रवृत्तिनिमित्तैकोइतिइकोचीतिनपुंसकस्येतिचानुवर्त्तते।तेचतत्रषष्ठ्यंतेचार्थात्प्रथमांते।इकइतिकिं
श्रीयेणाटादेकिमनादिनी।अपंचहृस्वनुमोरभावातिदेशःकुलीवत्वविशिष्टार्थवाचकस्यपुंविशिष्टार्थवाचकरूपातिदेशेक्लीवत्वरूपार्थहत्ते
स्तन्प्रयुक्तसर्वकार्यप्रवृत्तेरित्यमत्रविस्तरः।अस्थिदधिनकारादकारउच्चारणार्थःअनङउदात्तस्योच्चारेणनसिद्धावुदात्तग्रहणंअसतिपत्नेउद
त्तादिशब्दोहत्तुपात्तोगुणोऽविवक्षितइतितापनार्थेत्रिवरीतिसूत्रेतिस्त्वतस्त्वित्यत्रद्वंद्वप्रयुक्तेंतोदात्तेकर्त्तव्येअघुदात्तनिपातनंविवक्षार
र्थीनिपातनंनामान्याहत्योप्राप्तेऽप्यप्राप्तेम्यादराप्रयोगकरणं।वधादेशेपिहंसनुरूपेंत्तोदात्तेअनुदात्तवोधारणीयेअघुदात्तोच्चारणंविव
क्षार्थतदुक्तमस्तितियत्नेइति।परमास्थिस्वादावंतोदात्तगुणस्यापिस्थानित्वेनात्रनदिवद्वांयानमितिभाष्येस्पष्टं।उदात्तत्वफलंदध्नेस्याद
वह्लोपेउदात्तनिवृत्तिस्वरेणाविभक्त्युदात्तत्वंदधनीत्यादौअवणंचत्वायनफलंतत्तनतजंतानांभिन्नस्वरकाणांअदुणानेत्यनेनतत्स्वरकानह

सिद्धिरिति दिक्। तदंतेति। सांगत्वदिति भवः। अत्रापि नपुंसकस्येति संबध्यते तेन धाजक्राह्वगमकृन्नेति किं प्रसपिदर्विनेत्यादौ न। तस्मस्ट्युमाणास्यैव वि
शेषणं तेनातिदध्या ब्राह्मणेनेत्यादि सिद्धं। सखिपेति। शोभनसखा नवत्व रूपैकप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्तु वनपथी शब्दे प्रकृतमत्रा प्रादौन। तरुगमुमाणस्य
नतमेकंतत। मधिति मकरंदमधमाक्षिकवाचिन। पुंनपुंसकयोः सत्वात्सुवत्वं मदीकाविकारवाचिनो नित्यनपुंसकस्यतु न। सचमाद्वीकं मधु
न द्वपोरित्यमरेणोक्तः। भाष्ये मधोस्त प्राद्दत्यस्य लिंगं यत्सयोदाहरणात्वं तु माध्वी गौ वीभवं तु नरति लिंगसिद्धस्त्रीरखाचिनपुंसकमधुशब्दामि
प्रायेणेति दिक्। लुर्वेति मासमट्र नरत्नानां पद्मादिषु पसंख्यानमिति वार्तिकेनेति भावः। सर्वविप्रतिषेधेनेतिन च नित्यत्वादेवनुसिद्धः। किं
पूर्वविप्रतिषेधेनेति वाच्यं तदंतेनेनुमि कृतेपि अंगाधिकारे तदंतविधेः सत्वेन पदागमा इति न्यायेन नुम्विशिष्टस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात्स्व
षष्ठीनिर्देशाभावान्निर्दिश्यमानस्य नुमाव्यवधानमितस्याभावे न तज्जत्वप्राप्तिः सकृदिति मात्रपुनस्तज्जत्वं नन्वपंकृशक्रोष्टुनेरत्ससेव
भाष्येउदाहरणा स्तीयादिषु चीत्येतन दृश्यकरवान्यथा प्रथमोपस्थितसर्वनामस्थानोदाहरणत्यागे बीजनापत्तिरिति चेन्नउदाहरण
ससंकोचकत्वेमानाभावात्। तदुक्तं न चोदाहरणमादरणीयमिति उदाहृतातिरिक्तोदाहरणाभावइत्येवं परत्वपातादरणीयमितितद
र्थइत्याहुः। हलेति। अत्र शोभनलवनकर्तृत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं। पुंवत्वे ह्रस्वाभावेनाधिद्यान्नाभावेन नुमभावाच्चपणा। धातरति अनडुन्नतु राम॰ ७९
मत्वेति निषेधात्। धारणादिकर्तृत्वं चासेकं प्रवृत्तिनिमित्तं। धातरिति ह्रस्वस्य गुण इति गुणः रवरहा। आदेशइतिकर्मणि घञ्। ह्रस्व
११

देशकर्मबाद्योनिर्धारणे सप्तमी सोत्रमेकवचनं तदाह। दिश्येत्यादिमध्ये इत्यपाठः। तद्योगे च स्थानएवौचित्यात् एवं पूर्वभागोडवर्णसदृशोरु
त्तरस्तु अवर्णो वर्णसदृशस्तेनाभयांतरतमप्रस्थाभावान्मघोडेणावर्णादेः प्राप्तावर्णाभावपदं तदाहरूगवेतिव्याप्रासमेवनियमस्तदतिनप
यासंख्यांहृत्वएहृनास्येवदरग्रो हितादोदीर्घनिर्देशादिति स्सष्टं भाष्ये नत्वार्धमात्रावर्णस्यार्धमात्रे वर्णो वर्णधीरीति उत्तरमपरत्वात्त
स्तदृशइगेवमविष्यती तिनार्थः स्त्रेणेति वाच्यं अर्धार्धमात्रावर्णसार्धमात्रेण वर्णाविधेरित्यस्यापि पक्षस्य प्लुतावेव इति सूत्रेण विनि
गमनाविरहाच्चपेण भाष्येउक्तनयासमप्रविभागपक्षस्यैवम्माष्यकृत्संमतत्वादित्याहुः। नरीणामिति। नवत्पोहलीति विषयसप्तमीति
प्रागेवात्तं निर्दिष्टपरिभाषाबाधे मानाभावात् अत्रा त्वेकृते नुडनापत्याहलादिविषयाभावेन पूर्वमात्तप्रवृत्ते स्त्राके चिन्तु तु टोनिमित्तस
संनिपातस्य दीर्घणा विनाशावश्यकत्वेन तद्विषयेसंनिपातपरिभाषायाविषयस्वनतामिदति दीर्घस्तु सपिचेति दीर्घनित्यत्वाद्बाधतइ
तिमाधवाशयमाहुः ग्रामणीकुलमित्यादौ नपुंसकह्रस्वत्वेह्रस्वपितीति तुगास मुदितप्रातिपदिकापेक्षह्रस्वस्य बहिरंगत्वेन वर्णमात्राप्र
येतरंगे तुकिअसिद्धत्वात्पेतुषत्वत्तुकोरसिद्धइति वचनान्नलोपइतिसूत्रेकृतनिग्रहणाच्च ह्रस्वस्य पितीति सूत्रेंतरंगपरिभाषापाअप्रव
र्तिं वदंति तेषामुपजीव्यविरोधात्रतुक। अजंतत्वस्य पजीव्य ह्रस्वप्रवृत्तेः न चैवं संनिपातपरिभाषाबाधेतस्यात्रमुपजीव्यविरोधस्यकत्वा
त्किंचतस्याप्रसिद्ध एवार्थः अतएवसंनिपातपरिभाषादोषनिरूपणावसरे वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णाविचालस्यानिमित्तंस्यादित्युक्तं न च न

ल.श.शे.
८०

अप्पः संनिपातलक्षणत्वाङ्गसंज्ञा तद्धेतुनिमित्तं स्यादित्यन्निमभ्यावविरोधइति वाच्यं तत्स्यैकदेशमुक्तिलात्वग्रन्थवायोवरवत्यादावपि सालोप
निमित्तं तस्यादित्यन्त्र निरूपीतं ग्रामणीपुत्रो ग्रामणीकुलमित्यादौ पर्वोत्तरपदनिमित्तेहस्वे बहिरंगपरिभाषयापि सिद्धत्वात्
शपेन कृन्मेजंत इति सूत्रे हलस्यपितीत्यादौ नह्यम्भास एकदेशिनइति नत्वदोषइत्यलं ॥ ॥ इत्यजंतानपुंसकलिंगाः ॥ ॥ होढः ॥ सलो
सलिपधत्वेऽरित्यत्तौ तरत्यनुवर्तनेन लिपरे पूर्वस्य पदांते विद्यमानस्य ह सेत्यर्थः उत्तर निहितः ॥ दुहित्याघासि दैर्घ्या ॥ अदि ग्रहणमोप
देशिक दादित्व वल्लक्षकं आख्यानादितिभिष्टे त्यफलितार्थमाहे ॥ पदेशे इति एतच्च प्रकृतसूत्रे भाष्येध्वनितं तत्र हि घत्वस्या सिद्धत्वाद्धत्वं श
ग्रीतीत्या शंकापवाद त्वेन समाधापयाय पैवं वक्ष्यामि होढः अदादेरिति ततो धातोरिति नि दादेरिति वर्तते तिनिहत्वमित्युक्तं दुहेस्तु वाद् हेत्यनेनढत्वस्या
पि विधानान्नात्र न दोषइति तदाशयः तत्र धातोरित्सत्रे भाष्यकृता तदादेरित्यनुवृत्तेः फलांतरभावे न तु तत्पदेनवद्दादित्वलक्षकं सामर्थ्यात्॥ अर्थापि
कारानुरोधात् पूर्वेत्र निषेधासमर्थकेप्येवं अतएव नामधत्तुविषयेपदस्य लिङ्गुत्यादौ ट त्व घत्वाभावो सिद्धोएवं च तद्देकवाक्यतयापवादत्वपदे
पि दादिपदस्यापदेशकादिकदादित्ववल्लक्षकतौ चित्तानंतरं वादेरितिवर्ततइति [illegible] सोक्ताशयमजानतो घोढादेरित्युच्यते कथमघोषि
ति प्रकायस्येकावइति सूत्रार्थमपि ग्रसंगान्निरोतिं धातोरुपवापोदादेरित्युक्ता गर्दभमपत्तेरप्रत्ययेगर्धवित्यादौ भभावापोत्तरसूत्रे आव
श्यकत्वेपधिकरणपमुक्ता दोग्धेतितु अपदेशीवभ्दावासिद्धमिति भाष्ये उक्तं तत्रोभष्येपधिकरणमाव श्यकमितिवदतां तस्येहानावश्यकत्वं
११

राम.
८०

सत्त्वविनेतेन च दादेरित्यस्यो क्तः पर्यकत्वं सत्त्ववितमित्यमत्र विस्तरः धुगित्यादि सिद्धये गोनोक्तः ॥ औपदेशिकत्वाभ्यासिकपोरोपदेशिकस्य ग्रहणमिति
परिभाषया तत्र तत्रोपदेशग्रहणं कुर्वत्सूत्रविरोधेन तत्र समभोधीत्वं सततस्या दिसूत्रस्यभाष्यविरोधेन चाप्रामाणिकीनस्य हि [illegible] दसुक्तं रहहि
व्याकरणे सर्वेष्वेवसानुबंधकग्रहणेषु एवमात्रीपते पञ्चास्येतद्रूपमितिरूपनिर्ग्रहस्य शब्दस्यनोत्तरेणात्सौ किंकं प्रयोगं तत्स्य स्वलो कि के प्रयोगे सा
नुबंधकानामप्रयोगो नास्तीति कृत्वा द्वितीयः प्रयोगउपास्यते को सावुपदेशोनामेति ॥ अनुबंधग्रस्तावान्सानुबंधके तुक्तं न्यायस्या [illegible] नापितद्रत्वापि
ति बोधंप्रकारो ॥ सएवपंतसोति ककुप्कुमं भव्यपदशक्ति कत्वेनेन लाघवात् ॥ नि हृ मिति ॥ धुगम्भामित्यादौ पदांतत्वाद्देव सिद्धिरिति भावः ॥ [illegible]न
मादिति ॥ स्पोर्ग्रहणसे तर व्याहत्यर्थत्वेन तत्र दुहत्तौफलाभाव इति भावः ॥ धातोः किंत ह्याडित्यादावद्रुहे घत्वे धात्ववयवमेकाच्च दइति डपघि तिघतत्वा
धानसंबंधतौ त्वेन व शद्रुघि तितुला वय वइतिकथं भव्याभावोतन्नाह ॥ अपदेशिव दिति ॥ विशिष्टोपदेशोमुख्य व्यवहारः सोऽस्त्येति ति अपदेशो तेनतुल्य
मित्यर्थः इदमापंतगल्ला त्रेभाष्येस्पष्टं रकाचः किं द्रामलिहपः किं ओस्यति सधंत सति ॥ धुगिति ॥ अत्र संतसेति सूत्रे धातोरिति निषेधेनक
र्मप्रधानमतक्रियावाचकस्यापि धातुत्वादि ति भावः ॥ न च धातो हृयमानंकार्यं तत्प्रत्ययेभवतीति परिभाषयाकथमत्रघत्वादितत्प्रत्यये
धातुसंशब्देनेन विहितः प्रत्यय इति वाच्यं ॥ स्वस्य पदांत निमित्तत्वेन प्रत्ययनिमित्तत्वाभावात् अन्तस्वा प्रशानिनिवरितार्थमन्यथा मोनो
धातोरित्यापित्तम्भ तोत्र त्वानापत्यात्तदसंगतिः स्पष्टैवा वा दुहदुहे गाप्तेरन्येषामप्राप्तेरभपत्रविभाषेयं [illegible] पत्ता पत्ताः ॥ म्वोनेरति न

ल॰श॰शे॰ ८२ न्वेवमदुहितराम्सित्यादौलशोनमेकवचनेऽदितस्संप्रसारणात्वाह्लङितिदीर्घापत्तिः॥नचपशास्वस्संबंधाददोषः॥अलकस्येल्कारोप
देशः॥किमर्थड्त्यादिभाष्यविरोधादितिचेन्न।प्रश्नेशेषुपत्याद्यर्मितेवसिद्धेसंज्ञाविधानसामर्थ्येननतत्प्राप्तिप्राप्त्रयगान्तदोषः॥वाकास
संज्ञेतिपक्षेणभवेत्संप्रसारणासेत्यादौसंप्रसारणजातसुसंप्रसारणग्रहणेनग्रहणमितुक्ततवागदेकवाकालपाऽन्नस्सेतत्न्ह्वितसंज्ञेति
भाष्येसवितंतेनशुभ्याभिनादावपिनदीर्घप्राप्तिः॥अतएवगद्दपञ्चाप्पावदरणाष्ट्रा्ग्रहणद्वाद्वोपर्द्धरूपंन।समानांगग्रहणंतुभाष्येप्रत्या
ख्यातंतथाचभाष्यंशकर्थमित्यादौपूर्वरूपाभावाप्रसमासंगग्रहणंकार्यनकार्यमसंप्रसारणात्।वादन्योपसंप्रसारणंसंप्रसारणवो॥स्यानेएक
आदिष्पतेयदिनेदंसंप्रसारणंहूतइतिदीर्घत्वंनप्राप्नोतिवचनंप्रामाण्याद्भविष्यतीति।नसंप्रसारणइतिनिषेधोपिवचनप्रामाण्यात्पूर्वरूपे
णरानवधुउक्तन्नअसितिस्थिनेतरंगवाहीर्घपूर्वरूपंनस्यादितिवाच्यं।अंतरंगपरिभाषापात्रनिषेधेनेहायहृते।नचैवंतत्रसवर्णदीर्घोत्तरंनसंप्र
सारणेइतिनिषेधेनस्यादितिवाच्यंअचःपरस्मिन्नितिस्थानिवत्त्वादितिदिक्।वाहऊ।भस्येत्यधिकारःश्वसोःसंप्रसारणमित्यतःसंप्रसारणमित्यनु
वर्ततेतत्त्वोठेविधेयवर्णंतेनांलोत्यस्येतिनतत्रहमस्येत्यादिःऊस्वउठनकृतःप्रयत्नापत्तेःवृद्धिविधावपिहृस्वग्रहणाज्ञनोरित्याघसिद्धिः॥ठेत्यक
ठित्वात्रापिहृस्वकरणेःघ्नाघ्रित्यादिसिद्धिः।अतएवविनवेनतस्यासंप्रसारणत्वाद्धलइतिनदीर्घप्राप्तिः॥अपिपूर्वइत्यतःपूर्वइतिदकोपणित्त्वतो राम॰
हीतिरुक्तःपूर्वपरयोरितिचानुवर्ततेतदाह।संप्रसारणलश्चीत्यादि।ऊडष्ठित्वमेतेधतीत्यत्रविशेषणार्थंछंदस्येवेति।छंदसीत्यनुवर्तमानेवहश्चेत्यने ८१

१४

नेतिमात्राऽस्तिजंतःपाद्विनितिअनेनलोकेविश्ववाट्शब्दस्यसाधुत्वमात्रमनुमितेनत्वसोठणिलोपस्यस्थानिवत्त्वात्।अंगभसंज्ञाक्षिप्तप्रत्ययेनस्वा
होविश्वेन्द्रन्तर्ननु।विजयग्रहणाक्षिप्तोपसुपलक्षणंवष्यादिभ्योविहितेनविंतीनिष्ठाख्यानसावःपरस्मिन्निमित्तकार्यस्यसत्वेचभाष्येउक्तत्वेनणपनात्वेःसं
प्रसारणप्राप्तेः।प्रतिपदोक्तजसाद्विग्रहमुखापविहितविधेयवक्तोविधिप्रतिनस्थानिवदितिनत्रग्रहणेनणिलोपस्यस्थानिवत्त्वाच्चतिनकाप्यच
स्येकविहितविधेयलापप्रसक्तादितरपक्षपातेनफलभेदः।वस्तुतोविभाषापूर्वाह्णापराह्णाभ्यामितिसूत्रेप्रष्टौहस्त्रागतंअथवाडूत्यमितिभा
ष्येलौकिकविग्रहवाक्येप्रष्टौहइतिप्रयोगादस्यत्रापिशिवस्तुकमितिपक्षेइति।चतुरनडुहोरितिसर्वनामस्थानेइत्यनःसर्वनामस्थानेइतिवर्त्त
तेसावान्वाम्धीघोरित्यतोनुमनुवर्त्तनेआदितिचदाहादित्याधिनि।विधेयमिति।हितेनेतिपास्तुटाडीचुङित्वेत्यर्थः॥नवाव्यतेइतिडपजीवत्वादिति
भावः॥आमावेति।अन्नसंबुद्धाविनिविधेयविहितेनामित्यर्थः॥नुमडुपजीवकत्वेनविरोधाभावान्ततःप्रीक्तस्याप्राप्तेरितिभावः।क्वचित्तुआमावनु
स्वधातरितिपाठः।तत्रापमर्थःवहनडुंहीत्यादौनपुंसकस्येतिनुमस्तत्वादामाबाधनन्पुनःप्रसंगविज्ञानातुनवाधतइति।दत्वंनेति।आन
डुहसत्वेस्यकृत्वंभवस्येवतत्रोपदेशेवेपप्याभावात्।संयोगान्तलोपस्येति।हस्यानिकसिसर्थःएवंचनसप्रातिपदिकान्तस्याभावइतिभावः॥आ
नडुहिनि।अतःप्राकृत्वंहतान्तर्थेदहःक्विवनस्तिअनसोऽप्पजादित्वात्संप्रसारणं।ननुहेनडुनित्यत्रसंबुद्धिलोपेवसणप्राप्तेःअसआरंभा
दसोपवादत्वेनतद्विषयेसंबुद्धिलोपानापत्तिः।विषयभेदेपुत्रिपाडेशस्यमनुडवादत्वमासंकितंसप्तमेभाष्यइतिवेत्रा।प्रत्ययलोपविधायकेःप

स॰श॰श्री ८२

नयानुत्पत्तेरेवान्याख्यानेनापवादत्वस्यैवासंभवात्। धुनितं वेदं प्रत्युपलक्षणसत्वेन भाष्ये केयटपी: एवमेवात्र सोऽनडू निरासादेत्यत्स्वेदाहरणात्स्मु
पपद्यते इति दिक्। अस्य अयमस्यापदांतस्य मध्यपदत्वमधिक्रियते। लोके विनितिः। एतेन हरः अरपघवाहन इतिमाख्यातं। नहि हती त्वनेन क्विंत सह विव
दीर्घविधानादिहान्येषामपीति। दिव अर्दित। ननु विधेयविशेषणविवक्षेऽवारणार्थानामपीत्संज्ञेवेचितास्त्वन्यथातां तस्य विधानमित्यस्याप्युपपत्तेः।
धुनितं त्वेदमदडस्त्रे भाष्येन ह्रहिडित्वाभावेऽदादेशे पूर्वसवर्णदीर्घमासं कानुनासिकोपधत्वादिति समाहितं नतूच्चारणार्थत्वादिति किंच
द्वितीयवर्णोच्चारणेऽसहायसंपादनेन चरितार्थे घुनन्तविशेषणार्थे विवहलं तस्य संज्ञा प्रहणो मानाभावः अत एव नसलोपः इति सूत्रेनुबंधा
नामेकांतत्वपक्षे दिवश्चौ दित्वादीनां सर्वदेशत्वापादनं भाष्ये कृतं। तित्स्वरितमिति सूत्रे च भाष्ये तित्प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकस्य
घुम्मा मित्यादौ तदभावः फलमित्युक्तं। दित्वमाश्रित्य च प्रत्याख्यातं तदित्यन्यत। किंच देशोपु सर्वत्र तत्कारणा उच्चारणार्थत्वे नेत्संज्ञकत्वाभा
वात्ति ति प्रत्ययग्रहणं व्यर्थमेवस्यात् तथा विधेयविशेषणेऽच्चारणार्थानामप्यनुनासिकत्वेनेत्संज्ञात स्वरे एकसेसत्वाद् एकत्वग्रहणाभावे दृढीरस
न्नलोपमाणं कानुनासिकपरस्ववेर्ग्रहणमिति भाष्ये उक्तमत एवेदिनोनुमिति सूत्रे भाष्ये धातोरित्यस्याभावे सिवइ दित्यादावैत्ती दीत्यादौ नु
मप्राशंकासत्वादेशकरणे न समाहितं नतु सिवइकारस्योच्चारणार्थत्वादिति तत्राभावेनत्युडाद्यवुकारस्यानाकाभामेव निरुक्तेति नि राम॰ ८२
तसेत्संज्ञा। अनुनासिकत्वाभावात्। अत एव नंघादिभ्यो ल्युप्रत्ययेनंद इति दावंत प्रयोगो गाङ्कुटीति सूत्रे भाष्ये। ल्युः कर्तरि इत्सीनित्वम

स्य प्रमादः अनुवादविषयेत्र हलंत सूत्र भाष्योक्तरीत्यातेषां अवशिष्टानां तत्त्वाभावेन फलाभावेन चेत्संज्ञा न स्यात् प्रक्तोच्चारणार्थत्वरो
सहितस्य गुदस्य गद्र इति तल्लक्षणा। विधौ नुल्लाचिता सानविधौ परः शब्दार्थ इति न्यायात। रोगोमिरित्यादीनां नुमनुन स्यानित्वमाद्यावेनभा
व्यायितिदेशिकधातुत्वं गृहीत्वेकः सत्वात् कामेरिदितित्वनो न धालोप न अत एव सत्वुक्तिः। अन्नपाहनोव धत्वडीति तत्सानसान्त्र त्वेभूइ
त्यत्रापिनिर्विसर्ग एव पाठ इति केचित। एवं वावतितत्वरितमितिस्वरितापत्तिरितिचेन्न्वदिवइकारस्योच्चारणेन संस न धर्मणोहलः स्थाने आ
पमानोकारस्यानुदात्तत्वेनेकारस्यपरानुदात्तस्वरितपोर्णादित्यिरितसिद्धा फलाभावात। तित्प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकेनतदप्रा
प्रेश्च। अनंतोदात्तं घोरितित्पोर्णः ह्रस्वो धां अल्लिति तेनेतिाअनल्विधावित्यत्र पंचमीसमासस्यापि स्वपरणादितिभावः। पदान्त इति प
दांतादित्यर्थः विभक्तिविपरिणाम इति भावः। अपमुकारेणतोदात्तो निपातनेन घुमिरकुमिरित्यादौ पठ्यमानमंतोदात्तत्वं सिद्ध्यत्य
त्रयथा हल इति दीर्घांततयो कंडारत परत्वं नुभायमानो कारः सवर्णग्राहक इत्यर्थः अपनार्थमितित्स्वरितमिति सूत्रे भाष्ये उक्तं घुम्मामित्य त्रो
ढन कितीमनुवन्तेः पूत्वस्याच परत्वात् कुहनत्स्मादात् दित्यित्परत्वादुगुणमाओपयास्यानिवस्त्वभाष्ये उक्तं स्तयापक्ततेदीर्घो भावरतिकेपं
टमदे नेनपराल्लं। दीर्घस्य वहिरंगत्पातेनवाहत्वे शक्यत्वाच्च। अत एव अल इति न परत्वेन चिकीर्षत्यादो हवि चेविटीर्घस न वा हंती: अ
त एव घत्व उत्ता दोच्चा वितिदीर्घ सिद्धिः। अह्रुत्तरेफांतस्यापि घसंज्ञेनानुनकृतावत्वारइत्यत्र लुगापत्तेः। नत्र एनेत्युक्तो नुपदत्रापवाभावः

ल.श.शे. ८३

केचित्तु ह्रिस्वादिषु द्विरुपपरं। अपरं तत्त्वमाह। शब्दह्लादकं स्वार्थप्रधानएवेति न गौणतेति प्रसंगइति तन्न। शब्दह्लादकमित्यस्य शब्दनिरूप
रत्ताद्यवधित्वस्य परत्वस्य वार्थे आरोपइत्यर्थः। एवं च गौणत्वात्तत्त्वं संबंधेत त्रिरूपितसंबंधे च न विभक्तिः। परं परसंबंधेनान्वयइत्यभिप्रेत
प्रत्ययार्थयोः साक्षात्संबंधेन कृत्प्रत्ययान्वयस्यभंगापत्तेः। अत एव गंगायां घोषइत्यादौ गौणत्वाधाराद्यवधिकरणत्वादिनिमित्तात् विभक्तिः
स्वरितत्वप्रतिज्ञादिनाभाष्ये साधिता। अत एव हृदो स्य लेप ख्यापिना। अत एव स्त्रियाः पुंवदिति सूत्रेऽस्त्रिपाउत्तरपदग्रहणमितिपक्षे भाष्ये
साधिता। अत एव दृष्टोऽस्य लेखकृत्। तोकं भाषितपुंस्कानुपपन्निरुक्तनहार्थे नपोर्व्यस्तमस्तीति दिक्। शब्दयोगेऽत्वस्य दिक्शब्दार्थान्वयभ
तेऽवधित्वादौ संबंधे पंचमीत्यपः स च संबंधो मुख्यएवसाक्षान्नंबंधस्यैवग्रहणं तु मुचितत्वादिति दिक्। तानं हित्वमिति। ननु पूर्वत्रासिद्धमिति
इत्यत्र तात्पूर्वमेव हित्वं प्रयुक्तं। वाकृत्वाकृत इतिभाष्योदाहरणासिद्धये वर्णहित्वे पितत्वकृत्वे एव स्पकत्वात्तस्मात्मयावसंख्यासिद्धत्वात्तस्यैव
हित्वं स्य च त्वेपर्वत्र गमयत्रणापत्तिः। अवसानेचत्वस्यासिद्धत्वात् त्वर्परत्वाभावेनतस्यचत्वसंभवनापिन। नवकस्य हित्वेपि अवसाने चत्वस्या
सिद्धत्वात्कुकारे स शिपरे पूर्वस्य जयत्वेनुकरीत्येकवत्वाभावे गमवरणांदुवरिमितिबाध्यं। नमुनेरितिवत्सर्वत्रासिद्धीपमित्यस्य हित्वे कृतेपि प्र
सासत्वाद्धित्वाप्रपत्स्य कार्यकर्तव्येऽसिद्धत्वं नेत्यपर्थ इतिन दोषः। एतेन हित्वेन परस्ववर्णत्वे सिद्धं वक्तव्यं संसप्यं तेम्पत्र विपक्षारकत्वार्थ
मितिवचनसामर्थ्ये निवरणाद्वित्वेन दश्रहत्रि रित्यपास्तं। एतदवयुत्पानुवादरूपत्वादितिचेत्रा। पूर्वत्रासिद्धमहित्वे इत्यस्य हित्वे कर्तव्येन राम. ८३

द्वसिद्धं नेत्येवार्थो न तु हित्वस्यासिद्धत्वं नेति तदर्थः इति शान्तो नरस्येव हित्वमितिभावः। सेस्यापि आरब्धत्वं नु वर्तेनेतेनसहस्र्मी बहुवचनमेवान्य
पाएवं च खलखसानयोरिति सिद्धे इतरनिवृत्तिफलकमेवैष विधिरिति हालोरेवेति। विपरीतनियमस्तु न हलोनंतराः संयोगइति निर्देशात। हित्वे
इति। आचोरहाभ्यामित्येनेनाश्चोरहत्येतो द्वेइति नादिनी स्यातो नेति च वर्तनेन दादद्वेत्वइति। संयोगहारी निलोपस्तु वैकल्पिकः। प्रियवता
दति। आंगत्वाद्वदंतस्यापि हित्वे नहुद्रारित्याम्। गोणो नेति ति। अत्र पहत्कर्यंतत्रामिदृत्यत्रो क्तं। वस्तुसोनेत्यत्र संख्यापदानुवृत्तेस्तस्य च सं
ख्याबोधकशब्दपरत्वात्प्रधानत्वेन संख्यारूपार्थस्यानुपसर्जनस्यैव ग्रहणोनोपसर्जनस्य द्रुमैव नसंख्यापदं न च संख्येयस्तु अतेनःसख्येयपरं
चादौ तस्याघाधामात्सन्ना सिद्धापद्धापद्धितन्नर्थसंज्ञेति न गोणसे तितत्र। प्रियपंचादौ पदद्वित्ववचनवद्धितिरापनिषेधानापत्तेः। आकडारसूत्रेम
ष्यसाद्धसंज्ञायावहाएव सर्वनामसंज्ञावद्योपर्जनप्रतिषेधानारंभाच्च सर्वनामसंज्ञासूत्रस्थेन बहुप्रइतिसूत्रविषयभाष्येणाविरोधाय
तेष्वेतत्संकमलितित। नदाव इति शिवादि बक्रश्चाकहिलोपे कर्तरि क्विपिरोणिनदीति। णिलोपः स्वलोलयस्त्रेनहिदकतः परेणा संतिन
नपमस्तिकर्तृहर्षिति भाष्यात् भोभगोइति स्वेनेबक्षवकरोतीति भाष्यस्यैकदेशयुक्तिलात्तकमत्रहुबिमादेरनभिधानमेवोचितं
तात्तुन संति क्विपि लोपो रितिपलोपान्नणिलोपस्यासिद्धत्वं तु न पलोपेन निषेधात्। प्रशान्निति शाम्यतेः क्विप्। अनुनासिकस्येति दीर्घ
अपशंतिसाम्यास्यन एव द्धाचकः सत्ववाचीतिस्वादिपाठेप्यस्त्याग्रपत्वं साम्यवाचिनस्तत्वार्थकेतस्य पाठः सार्थक इति दिक्। विमन्ताविति।

ल॰श॰शे॰
८४

अथ न आउत्पनोनुवृत्तेरिति भावः। अकः स्वाहितस्वामीतितन्न घ्यपतितस्मायेनतसापिकिंशब्दत्वात् अंगानपेक्षत्वेनान्तरंगत्वाददेशात्सवेन
कत्वापघपिमिर्दिश्यमानपरिभावयान प्राप्नोति अतएव भिक्षकिंपचाकाविधित्वं न प्राप्नोतीति भाष्ये पर्वपक्षं कृत्वा द्वंगात्कादित्वेक जि
ताघुक्तं यापि आहत्व। अपणोनसाकन्यसपादेश इतिकेयटः। इदमोमः तदोः सः सावित्तनोनुवृत्तेः एहसाविति देशायः साविमतः सावि ति
वृत्तेते। अत्र इहाघ्नउत्पत्तेविभक्ताविमनुवर्त्तते साविदमोदस्यासंभवात्तदाह विभक्ताविति। हलाद्यथिति। आपीतिवर्त्तते। हल्यपितिव
कुंसुकं। अकइतिपदोसादिदंगोसोवर्त्ततेइत्याहुः न निर्देशस्यलोपः स्यादत आह। अनकीति। पुपपधा तं नासवेभाष्येस्पष्टाफ
लानमन्यधापप्रादनेन भाष्ये प्रत्याख्यानाच। मत्वा स्यानेऽनापीत्यतोनित्यमनुवर्त्य हलीति प्रत्याख्याय अकस्यानएवालोन्त्यस्येतिलोपप्रह
पेवेम सिद्धिर्बोध्या। ननुदीर्घोपेक्षया लोपस्य नित्यत्वात्पूर्वं लोपे अभ्यामिति स्थितेगत्या कारस्यपत्तेनादं नत्वाभावाद्दीर्घोन स्यादित्यत आ
हार्द्धनवदिति। आदिदं से नेति सूत्रे अकः ऊ त्वार्थं न शब्दयोर्विधिः स्यात्कल्याणं अत्र युक्तकार्यासम्भवात्मनिरसनमाभःएकाल्विदितिति
अमहणे इत्यर्थः। नदादिनदंनयेः क्रियमाणां कार्यं तत्र दीनदंतत्वात्क्यपे पि स्यादितिलत्वप्रः उपमेपे सप्तमी दर्शनात्समनंतादिवार्थे
वतित्वदाहाविवेति। एक स्मिन्नितिसूत्रकैर्दीर्घाने रीवर्णा तत्र लघ्यागोचन। अत्रकल्पफलमोपमवेत्। अघुदात्तत्वंकार्यं स प्राधान्याद
घुस्य फिकार्यो निदेशाएवतदा हकार्यमितिनमिदएदमिति स्थिते सेभावात्परत्वादनादेशे स एकउत्तावितित्यायेनसेनेर्नस्यादत आह नि

१७

मत्वार्थितितसिंश्चादेशेत्तु नानादेशो हलिलोपेन बाधात्तत्वस्यानुरोधेन बाधकाबाधितकृताकृतप्रसंगसैवान्तरंगत्वात्। अकोरित्यनयोः फलमाहक
रपेक्षत्विति। अथ यवर्णनाभ्यामित्यकचीति भावः। असानवयवत्वेपितन्त्वध्यपतितन्यायान्नद्विशिष्टे प्राप्तिरिति भावः। इदमोन्वादेशेनुदात्तस्तृतीयादावित्यनुदात्तत्वाभावादाम
दावदिदमितिसाचेकाचइतिवा विभक्त्युदात्तत्वाभावापो भपत्रापनुहत्यपकर्षाभ्यामंतोदात्तादित्वस्य संवेधात्। एवं चाभ्यामित्यादिसर्वानुदात्तं तैरेभिरित्येवे
णानदेशामित्यादेतत्याअवयणात्। अन्येत्वमप्यत्वे हलिलोपेनाभ्यामित्यादेसिद्धावनुदात्तत्वेनैव सिद्धावशविधानं व्यर्थमत आह। अकार्यमिति शिर
त्वात्सर्वादेशइतिभावः संज्ञोपसर्जनयोर्ग्रहणे दएतदस्तस्योरित्युत्तरसूत्रसाहचर्यात्। नववस्त्रादाघत्वे न सिद्धेः कारविधानमेवसाकचिसर्वादेशार्थमप
विष्यतिकिं शित्वेनेतिवाच्यं। अन्वादेशेपक्षेः द्वितीयाटौस्वित्येपूर्वसूत्रादिदमइति एतदस्तत्रसोरित्यतएतदइतिचानुवर्त्तते अनुदात्तइतिचविधानस्य सि
तिविधानमत्रात्तत्रापनमेवनहुप्रवर्त्तनाविषयत्वंतत्रेदमेवेति नाग्रहः। सर्वं चेदं भाष्ये। सुगणाठविति हृणोरिदूकृत्वासिद्धत्वान्न जश्त्वं॥
लोपइति। अकारलोपइत्यर्थः। ननात्र प्रत्ययांतत्वात्प्रत्ययग्रहणनिषेधेनप्रातिपदिकत्वाभावात्कथं न लोपइतिवाच्यंपर्युदासेपयोदेशेनसिद्धः अव
कार्यकालपक्षेदोषः व्यवस्थितपदद्वयमध्ये एकतरपक्षेणालक्ष्य सिद्धाप्रक्षां तरेणादोष नन सकाप्युर्व्यत्वान्नविनितं वेदंप्रगृह्य संज्ञाप्रकरणेभा
भाष्येनचप्रसज्यप्रतिषेधेदोषः तस्य हे लोपेनैव ज्ञानविहनेरपितेनव कुंशकात्वादितिवाच्यं न ङिसंबुध्योरिनिनिषेधेन प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययांत
त्वमादायनिषेधाप्रहत्वादोषाभावात्सर्वं चेदमर्थवत्सूत्रे भाष्ये। नङिसंबुध्योरित्यत्र दर्शितं। राजनीत्यादेभावात्नलोपाप्राप्तेः राजनीवाचरतीत्यर्थे क्विकरण

ल॰श॰शे॰
८५

ह्नेति कन्नु लोके नास्त्येवमनभिधानान्नात्र एव परमे व्योमन्नित्यादावप्यसमासादित्वाम्रात्वेन सप्तम्या ङिग्रहणमता । भाष्यानं भाष्योक्तं संगच्छते इति भावः
सामर्थ्यादिति नन्तुमतेति निषेधानित्यत्वप्रतिपादकोऽर्थः एतदनित्यत्वबललब्धमेवानलुक्का नामिती निषेधेन च परमे व्योमन्नित्यत्र घोषस्य त्वाहरप्रा
णत्वादिसादृश्येन पर्जसवर्णोदकारे त्वादिष्विति पूर्वस्य पदत्वात्प्राप्तनलोपनिषेधेनेदं चरितार्थमिति वाच्यं । अ्रपगतनपी तिमापेनसयोगांतलोपस्या
सिद्धत्वान च पूर्वसवर्णोपि लुक एव प्राप्त्या प्रक्रियालाघवापत्तुकरवीवित्त मित्याशयात्सप्तम्यंदेदं भाष्ये डावुत्तरपदे इति । एतद्धलघुमेव तु छंदः
सुदाहरणमित्युक्तं । नवेति पंचमीसमासेन प्राप्तिः सामर्थ्यमिति । वाहऊठिमत्र प्राप्तित्वेन तद्देशस्यत्वादिति भावः कार्यकालपक्षेपि त्रिपाद्यां नदुःप्रः
त्तिः प्राणुक्तोजनोर्ग्रहइति नलोपो नेत्ती लोकवेदसिद्धत्वाद्धशब्देनेति पिशेषस्यानुवादकमभिधुक्तवचनं । नलिद्वंवगंतिरंशिक्षादावपरिगणितत्वेन
तत्सत्वे मानाभावात् । अत एव ज्ञानमित्यादौ सुत्वसिद्धिः स्वविधाविति सर्वमन्तं । गावपकः समास इति भाष्ये सं षष्ठं विधिशब्देभावसाधनः कर्मसा
धनश्चात्र लक्षणदिविषये भावसाधनः सुपविषये कर्मसाधनः कृतीत्यत्तत्सामर्थ्याच्चुकएव विशेषणमित्याह कृति तुगिति पूर्वत्रासिद्धमि
त्येव सिद्धस्यात्र निवृत्तिफलकोयं तदाहनामत्रेति नित्रन्नि निवृत्तिफलक सिद्धविषयक विधित्वमेव नियमत्वं । अ्रत एव यस्पशांपामा पंचपंचन
त्वादत्र भस्य निपात्तेऽपाप्रतिषेधो गम्यत इत्युक्तं तदाहारत्सिद्धत्वादिनीत्यन्यत्र विस्तरः सुपविधिशब्देन सुप्तत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नो देश्य
[illegible] द्वत्रांसनेनदं दिष्ठिता दोषत्वरूपसुपविधावप्राप्तासिद्धत्वविधानार्थमिदमिसपातं वैरूप्यापत्तेष्वसंज्ञाविधौ दंदिदनौद्वंदं दिनौ अत्र
१८

राम॰
८५

नलोपेदंडिशब्द पाधितपर्व निपातापत्तिरिष्यते तन्नियमः अ्रसिद्धत्वेत्यधित्वाभावत्सिद्धत्रिनवपूर्वनिपातेन नलोपैंवधितेपर्वनिपातइत्युक्तं पसर्पदत्वेधितेम
वतित्तत्सर्वमेवप्रयोक्तव्यमितिसत्रार्थात्र दोषः न च घृत्वे वहिरंगतयानलोपो सिद्धइतिवाच्यं । संज्ञाकृतवहिरंगत्वस्याना श्रयणात् । कृतितुगविधौ त्वह भिः कृतीति
किं हत्वहस्थं अ्रस्मादेव संज्ञाकृतं वहिर्भूतनिमित्तकसंज्ञाकृतं च वहिरंगत्वं परिभाषायां काश्री पतेअ्रमथाह त्रहमिरितादौ दहिर्भूतमिति त्विमित्तकपदत्वनिमित्तेन
लोपो सिद्धस्यादिति तदेयर्थ्यात्सात्तभाष्येतु संनिपातपरिभाषयाहत्वहमिरित्यादौ तुकं चावर्स्येदं प्रत्याख्यातं पदत्ववाण लोपः सम्भिस्से निपातनिमित्तकत्वात् संनि
पाताविमित्तकनलोपविषयासांहत्वहथन मित्यादीनामनभिधानमिति तदाशयः तदभावे कृतीत्यस्य वैयर्थ्यमेवानवसंनिपातपरिभाषापातुगभावार्थतोप्रमा
पांनिषमार्थे कृतीति कृतितुगेवनान्नस्तु भवत्वेवेतीति वाच्यंहत्वहथत्र मित्यत्र नलोपस्य संनिपातलक्षणत्वाभावादिति दिक् । एजनीति विभाषा डित्स्पोरित्यस्य लोप
विकल्पः प्रतिदिवेति । कमितत्तो हलि चवर्णोस्पधायाइतिमत्रमिविधातो रिपतोधातोरिति चानुवर्तते तेवीरिति चधातो विशेषणं । यदस्योत्तिसंबंध्यमान मयाकेए
व्यधिकरणं विशेषणं तद्धन यन्ताह । प्रतिदीव्नइति । अ्रत्र वांतस्य भत्वाभावान्नमकुर्थु रमिति निषेधो न धातोः किं अ्रग्निः करोति । नसंयोग । अ्रंतग्रहणं सर्वार्थे
योग स्य च मान्यां विशेषणेन तदंतलाभात् । सर्वनामस्थानेचासंबुद्धा विति वृसिद्धे नियमोपमित्याह । ग्रावेवेति । उपधायाइतित्तेनानुनासिकसेत्य स्यापि नियम इतिभा
वः अ्रसर्वनामस्थानग्रहणं न संवंधते तेन कृत्वहणि इत्वघः हत्वघ्नीत्यादेनानुसिकसेति दीर्घः इति निषेधे इनिएतत्फलमनेनियधेइत्यर्थः शिद्धोरिति वक्त्येसो
चेति पोगविभाग उत्तरार्थः । हांतौ ञ्णिनत्वका एहस्सेवविशेषणंतत्रन्निाद्विषयेयेन नावधानमापेन द्वाभ्यां व्यपेधातकद्भावादेव तत्सहनमीयते सर्वुमनेन
कव्यवधाने त्तूदंधानो कार्यमुच्यमानमितिपरिभाषया धातुसंसहनेनविहितप्रत्यपरत्वेन हत्वहणमात्र येवहत्वहपतीत्यादौ न । नेतु परेहत्वघ्नइत्यादावेव

ल॰ श॰ शे॰ स्यानिवृत्तकृतमवधानेपिश्रोतात्र्यवधानत्वात्तन्नत्वहनमित्यादौश्रोत्रव्यवधानेइतिसूत्रभाष्येऽन्तरवधानेदोषाभावात्णत्वंहन्तेरत्पूर्वस्येतिविभज्यव्याचष्टे।हन्ते
८६ रिति।उपसर्गादसमासेपीत्यतउपसर्गादितिवर्ततेप्राम्पादितिचतत्प्रत्याहारमात्रमितिसूत्रोपसर्गस्थादितिअत्रैवतोप्रमुक्तमाहात्पूर्वस्येतिश्रुतरमिसिद्धेपूर्वग्रहणं
सर्वार्थंअत्रोपसर्गादित्यस्यनिहत्याणत्वमात्रस्याप्रयत्नियमइत्याहेकाजुत्तरेनियामत्वमपीतिअपिनाप्रातिपदिकांतेत्यस्यकुमतिचेत्यस्यचसंग्रहःवाअसामान
चिंताअप्राप्त्यात्वदेवाधःइत्यस्यसर्वग्रहणंहस्थानिककवर्गाभावपदंतेहूपलक्षणमतोवहुवृत्रहाणीत्यत्रप्राघाविप्रघ्नाघातत्रचनदोषइत्यस्यविस्तारःप
नुकार्यंकर्त्पक्षेत्रवहिंगदीर्घीसिद्धत्वाद्वहुवृत्रहाणीत्यादौनदोषःप्राघानिद्रत्यादौपक्षेहीयाखलत्वानुरेभातइतिचन्नतत्वक्षेपितित्रिघांपातत्वोभावापाअन्तर्ह
नेरुक्तत्वात्प्रघनाघनइयपन्नदोषान्तःमाधवेनोक्तमितिहन्त्रघोरन्यघ्नपादइतिरूपद्वयंतेनोक्तंतन्मन्दाप्येतिकुत्वगप्रेहादेशेघ्नुप्रतिषेधोवक्तव्यःवृत्रघ्नःस्रुग्घ्नःप्राघा
निहंतेरत्पूर्वस्येत्यस्यसर्वग्रहणंनकर्तव्यंभवतीतिभाष्येतत्पर्थः।अत्रैवग्रहणस्यनात्तःश्रोपलक्षितार्थत्वेमावाभावइतितदाशयः।अनितिनिति।एतत्सूत्रेनविधिरितिस
वेभाष्येस्पष्टं।अन्यत्रतुअलेवानर्थकेनतदन्तविधिर्नेतत्समुदायेनेतिहन्यन्मरीणोक्षीहत्यग्रहणांनामघवावाणप्यन्तर्थेनप्रयमात्तइतिचवर्तते।क्तइदिन्तितेनानेका
ल्त्वाभावात्रसर्वादेशः।उगिद्वां।अचामितंधुधातोर्ग्रहणेव्याख्यानात्तनलोपिनइतिअकरलोपाकरणपूर्वकंनलोपकरणाल्सविक्षार्थत्वादितिभावः।अं
गिद्धंलंतरवद्याख्यानात्तेनघ्नमीमितादित्यादौनातिप्रसंगइतिपुवोनाकादित्यत्रभाष्येस्पष्टं।उपधादीर्घइतिसर्वनामस्थानेचेत्यनेन।असिद्धत्वाभ
वकल्पनेमानमहत्तयाचततिनिपातनादितिवक्ष्योवेतिसूत्रेभाष्येतुमघवन्शब्दोऽव्युत्पन्नप्रातिपदिकमित्युक्तं।मघवाहादितिध्वनार्थादित्यर्थः।भाषा रामः
यामपीति।अपिनाछंदसि।मघवानमीमहइतिमंत्रोदाहरणंवनिपिवोध्यं।आकारेइति।केचित्तुइतिमंत्रेकेचिदेतत्वर्थः।एवंचमतुष्पत्वसंनसेतिदीर्घस। ८६

२१

त्विनञादेशेतदभावेफलभेदेपत्ताव्याख्यानासंभवइतिभावः।नन्वेवमन्तोदात्तत्वत्रादेशेवकारस्योदात्तत्वंमतुपिन्नृस्वनुकूपामितिनिघातस्यमतुवश्चत्व
स्यनगोप्यंवनितिप्रतिषेधेनपित्वाद्नुदात्तत्वेघकारएकारस्योदात्तत्वमितिफलभेदोस्त्येवेतिचेन्न।नादेशपक्षेदीर्घवत्त्वंकुलग्रहणोनघकारोदात्तत्वस्याप्यंगी
कारात्।तत्रैवमानान्तरमाहहविरितिमघवानजिर्षात्तस्याप्युपलक्षणमिदं।।अवंशब्दस्यमघोनअन्निषिद्धछांदसेहितनमतुप्वन्मोर्विधानाछंदस्युभय
दर्शनादित्यत्रवार्तिकेरीमामंघवन्शब्दस्यलोकेसाधुत्वंलभ्यतेनयाचतत्र्यस्वैभाष्ये।अविशेषविहिताअपिहानिप्रयत्तविषयादृष्टपंतइतीत्यत्रविस्तरः
छंदसिवेति।नचवनिवंतस्यसंप्रसारणेपक्षेत्विलोपेमघोनइत्यस्यसिद्धिः।व्याश्रयत्वान्नाभीयासिद्धत्वेनातत्तसाअप्रवृत्तेःअतएवभाषायामपवत्तदाश्रयइ
तितत्सामान्यमप्रत्यमव्याहतमितिनिवाच्यंनिपातितांऽतोदात्तमघवनपद्ममादायसिद्धेः।एकादेशउदात्तेनोदात्तइत्यस्यपक्षस्यानवकाशस्वोवेविधीयापावात्।छंदसाप
घहस्याभावाच्चातिव्याप्यतं।अंतोदात्तत्वेतिकथंतत्राद्युदात्तत्वात्।अनंतानामिति।अल्लोपोनइत्यपकृष्यतेतेनमघवनइतिदोनाल्लोपसंप्रसारणे
धीवरीत्यादौचनाल्लोपःअल्लोपस्यस्त्वेनाकःस्यानित्वाभावेनस्यादित्यर्थःतेणानंतत्वाल्लाभानत्सर्वेपर्वपदादेशाइत्यर्थःणोपिमघवनशहस्यैवस्यानित्वेनानः
अर्थविकारेअतमितिभावात्येकदेशविकृतन्यायाविसरेध्वनिर्वेदंरवपुवेसत्रभाष्येमघवतीति।प्रयोगेनस्त्रियांदृश्याद्युगितत्त्वेतिङीपविभक्तौलिंगविधि
व्याग्रहणाच्चुक्तशुनइति।नचसंप्रसारणेवाणोदांगस्यवल्लीप्रत्ययपूर्वत्वेवाधित्वाल्लोपोनइतिलोपेश्रुनेतिसर्वानुदात्तेस्यात्उदात्तनिवृत्तिस्वरेणांतोदात्तत्वा
स्यात्पूर्वंहस्वेणाद्युदात्तमिष्यतेअहिवकारस्यानिकोकारस्यहेसनधर्महस्यानिकत्वेनानुदात्तत्वशवन्शहस्यांतोदात्ततयाकारस्योदात्तत्वेनतयोःस्यानेभ
तस्यैकादेशस्योदात्तत्वात्।किंचलोपस्यानिवत्त्वेनपणप्रसंगःअतेःश्रुनइत्यादिनिर्देशेस्नहाणोत्वहुश्वावहुमघवावहुयुवेसंचानडपवालोधिनइतिङी।

पविकल्पपक्षिणेयोनइत्यादावंतोदात्तप्रकृतिकेउदात्तनिवृत्तिस्वरापत्तिश्चेतिचेनवारोपरिभाषायाअनित्यत्वेनक्वचिदप्रवृत्तेः।दोषात्तश्वतत्त्वशब्देआमीयतया
संप्रसारणासिद्धत्वेननसंयोगादितिनिषेधाच्चानतत्प्रसारणे।अनुवृत्तेरनिषेधसमर्थकेलब्धेपुनःसंप्रसारणसामर्थ्यात्तन्मात्रनिषेधइतिदर्ध्यस्यास्यप्रयोगेति
टीत्सस्यचनिषेधःनच्चयथिवयादावस्यचरितार्थ्यनपलइत्यादौपर्वसवर्णादीर्घरूपैकादेशेनस्यावःपरस्मिन्निति(स्या।निवर्त्तनसंप्रसारणत्वेनेनैवस्यानिवर्त्ते
नोकारवदधानात्कथंनिषेधइतिवाच्यं।यप्रदनिस्त्रेपग्रहणेनैवसिद्धौअसंप्रसारणग्रहणात्सेतन्निषेधकनपेक्षवारितार्थ्यस्यवक्तव्यत्वेनवहितेपिप्रवृत्ते
र्नत्सेरितिनिर्देशाच्चेत्याशयेनाहेतिपकारस्येतिनचकार्यकालपक्षेइगपराइत्युपस्थितस्यपदैकवाक्यतयान्वयेनिमित्तस्यपणान्वयेनवनानाव्यवधानमाप
र्वस्यसंप्रसारणमान्निरिदंसत्रंव्यर्थमितिवाच्यंतत्पक्षेपिसंज्ञासूत्राणांवाक्यभेदेनैवसंबंधस्योक्तत्वाद्विधायकेष्पणइत्सामान्यात्रत्रचेदमपिज्ञाप
कंबोध्यं।ननुसकृत्प्रवृत्तेवोभयोःसंप्रसारणेजातेनिषेधोयथानिमित्तत्वानुपपत्तिस्त्वेत्तआह।अतएवज्ञापकादिति।तदुक्तंभाष्येइहंगितेनचेष्टितेन
निमिषितेनमहतावासत्रप्रबंधेनाचार्याणामभिप्रायोगम्यतेएतदेवज्ञापयतिपरस्यपूर्वंभविष्यतीतिलक्ष्येलक्षणस्येतिन्यायस्यहनापिविषयःकापीअप
वर्णभेदेनलक्ष्यदातअवर्णस्त्व।ननुसावितित्।पर्युदासएवत्सवितःअसपत्नेनचसादृश्यमनिन्नइतिवहुव्रीहिबीजयमर्वत्तिप्रयोगात्तत्पुरुषेत्यनञः।परस्य
वर्णइतर्पत्रतस्मात्ह्रस्वप्रथमेकवचनं।अनञःकिमिति।अनजऊअसकंशब्दोयावर्लेइतिप्रश्नउत्तरमनर्थेति।पंजशब्दस्यदृशोनर्वेनशब्दोयावर्तइत्यर्थः
ननिहनित्रनुनासिकोचारणेपितपस्यत्रसानणीवविधीपमानेपिविधर्पत्तान्तसांतरत्तमादनुनासिकःस्यात्परस्त्वेप्रत्यग्रहणानुवृत्त्यावणग्रहणानु
वृत्तौचमानाभावादतञ्जाहऊआदितिविशेष्यविशेषणभावेनान्वयाचवर्वादेशइतिभावः।भाष्येत्वनुनासिकविधानेप्रतिपत्तिलाघवायतत्सेवोच्चारे

रोकात्पेतदनुच्चारणामप्युक्तस्यैकविधानमितियुक्तंकेचित्तुउदंतावर्णगुणाभेदकाइतिपदेतेषुद्धिएदोच्चत्वभाष्यसंमतेत्तसिद्धांतभतेगुणाअभेदकाइतिपंक्तेर्जाति
पक्षेचत्वसावर्णिसवर्णग्रहणास्याप्रत्ययग्रहणेननिषेधेनादोषात्तअतएवभाष्येतपरस्तत्कालस्येतिप्राप्तौत्तीत्युक्तंअप्रत्ययइतिचवाक्यभेदेनसर्वप्रतिषेधकं।
अणग्रहणस्यचतत्रासंबंधइतितदाशयःअतएवभाष्येभावमानेनसवर्णानांग्रहणंनेत्येवपठितंनत्वणेति।एतदेवाभिप्रेत्याणुदित्सूत्रेनपापरिभाषापा
ःप्रत्ययग्रहणस्येवग्रर्थमात्रसंज्ञाप्रत्ययग्रहणस्यतत्परिभाषाज्ञापकत्वमुक्तंतेनचतस्याव्यापकत्वंसूचितमप्रत्ययग्रहणस्यमद्दुक्तरीत्याव्याख्यानंचसूचितंते
नतज्जातिग्रहणाप्रान्तस्यगुणाभेदकत्वपक्षप्राप्रस्थानपाणानणसाधारणेननिषेधइमिसूचितंवस्तुनोणुदित्सूत्रस्थप्रत्ययग्रहणंज्ञापकत्वापरमाण्वस्येकदेशा
नुमतिद्याएपरिभाषाबाधइत्यर्थःप्रतीयतइत्यस्यविधीयतइत्यर्थाप्राप्तिश्चाकेचटोक्तंअरिणांविंसापरिभाषायांसवर्णपदेनसमानजातीयोभिप्रेतोअते
तेनजश्यादिविधोजत्वादिजात्याश्रयवर्जकाराद्ग्रहणासिद्धिरित्याहुःएतेनअपर्यायतेकिपिपंपाइत्यादौसपात्तंअत्रभुदाप्यतदनुच्चारणस्यावश्यकत्वे
नभाष्यांसगतेत्तस्यात्तदनभिधानमेवोचितंनचअदित्येवास्तुनकारेयोरत्तेसवर्णदीर्घ्णप्रसिद्धेःपरत्वपत्तनपथिमथ्यभुक्षांलोपःभस्येटःइतोत्वर्वना
मस्थानेइतिनासेनवकारअवणसिद्धावकारविधानसामर्थ्यादितिवाच्यंतानगौरवप्रतिहेरणस्यथार्थमास्तरेद्वारणात्।इतोतं।आदित्यनुवृत्तैवसि
द्धेवेनंमध्युद्धरणमिस्त्रदोवाथपर्वस्येतिदीर्घविकल्पपक्षेह्रस्वश्रवणायाइत्तइत्यदितिचतपरत्वंमुखस्वार्थएदित्युक्तेतत्तोलाघवाभावात्तअथा
विधेयपित्परकरणात्कुहत्तइत्यादौगुणाभाववातंयानाविस्तादेदीर्घाभावापत्तिरितिमचविस्तरःअभ्यःपोनुडितिनोक्तंइत्सञ्ज्ञापाअधातविस
ध्यानुसंधानेप्रक्रियागौरवात्भस्यटेभस्यकिपथिमथांसंबुद्धौनपुंसकानामीतिइदंनत्वमनेनिषेधानित्यत्वमत्तकमित्युक्तंपथिभाष्येतान्पुंसकाना।

मित्येव एष्टितं तथापि सत्रे द्विग्रहणास्य सत्ताख्यातत्वेन हेतुर्नैव नहे बर्मेति संयुक्तद्विवोरान्यतत्वेन चतावन्मात्र विषयता स्येति भावः आंता विति व्यसाकां स्यान्त्री
लिंग निर्देशात्प्रकृत संख्येत्या कृष्यते। स्वा शब्देन च संख्या प्रकारक बोधजनकाः पंचाद्‌ मोरः ह्यं ते सिख्येति शब्दे बहुणाजति षु च तद्दे तात्वा संमवानस्त हसं
ख्येति। संनिपातेति स्पष्टे चेदं भाष्ये नोपधा न लोपस्यासिद्धत्वात्रामीति दीर्घ वारणायोपधाग्रहणं नेति किं चतुर्णा। वामि किं वर्मेणां। नलोप इति त्रुवःपं
चानामिति लिंगात्र संनिपातपरिभाषा विरोधश्च अपनम्रा। अनगत्वात्रानुनासिक इति माष्ये स्पष्टं जातिग्रहणेन गुणाभेदकत्वेन तुन स्वःभाव मानत्वा
तुशष्ठो च्चारणादि तु नात्र बहुरा कंएमो हलीस्तुत्तरा धीनस्य चारिता र्थ्यात बस्ले वेता पि निन ढो हः वाय तृ लानुनासिक्या हृते सिना लाभात। अप्रस्तु
तत्रापि गुणाभेदकत्वादेर्दुर्वारत्वेनो नरतस्मादनुनासिकस्यैव प्राप्तिः प्रश्लिष्टस्य पर्याये णा सकलाकार विधानार्थत्वं त्वात। एवमप्यत्रापि वो ध्वंएयो हसो
हलीत्यतो हलीत्यपकृष्यते। अष्टाभ्य औश डडिति तु नोक्तं सकारस्यो कारः अष्टा अउ इति स्थिते रणद्धि शीनामाड्रुणः स्वरो दीर्घत्वादि निष्पापेनांत
रत्वात्सवर्णो दीर्घ तत आ हुणोष्टा विति सिध्यापत्तेः हलीत्यपकर्षे कृता कारादि त्वनुपपन्नमत आह कृतात्वेति कृतात्वानुकरणमित्यर्थः लक्षणवशसंपन्न
त्वेहितस्यैव कल्पितकत्वालाघवादष्टभ्य इत्येव वदेदिति भावः ज्ञापयतीति अयं भावः हलीत्यपकृष्यमाणेनावानां भेदेन पुनर्विधानार्थतेनाच्छन इत्यस्य कवि
दत्त्वपि प्रकृतिरिति आत्वमिति आत्वामात्रमित्यर्थः सत्रे इति दीर्घात्तादच्छनःपणः सर्वनामस्थान विभक्तिः इत्यत्रेति पदर्थः ज्ञापकादीनि तद्धि अष्टभिरि
हवितो दानस्याच्छनः पर्थं एवं चहृस्वा स्वार्थं क्रिय माणं दीर्घग्रहणमात्वे वैकल्पिकत्वे ज्ञापकं। न चाष्टाभिरित्यत्र सावकाशमाच्छन इति सत्रसाष्टभी
रित्यत्र पदा: स्तत्पुषो नं मा मितेन बाधे स कृत मित्याप नपुभए प्रवृत्तो व्यर्थमेव नतन ष्ट्वाभिरित्यत्र सत्पुषो नममितिप्राप्नोति। कार्यकालपक्षे अ

२१

नांतत्वेन पदत्वाभावात् अल्लिवि वित्वेन ष्या निवृत्ताभावाच्चेति वाच्यं पुनः प्रसंग विज्ञानबोधनस्ताः अष्टानामिति हलीत्युक्ते एदो नुहतन आत्वं त्वस्तु संनिपा
तपरिभाष या चनात्वं किं तु नोपधाया इति दीर्घे न लोपः अंतो दात नं तु षड्भीसे च सिद्धं नलोपे तु न संनिपातपरिभाषा नलोपस्यासिद्धत्वादिति तत्रापूर्वत्र
कर्तव्येन लोपासिद्धत्वे पितवह्रते सिद्धत्वेमा नाभावात् संनिपात स्याप्राप्ती पदत्वेन तस्य नलोपासिद्धत्वे नाला उद्य अरोपिता सिद्धत्वेपि वल्त तो नेलोपेत
द्विगात स्य जापमानत्वेनन लोपेपि तस्याद्धुवी रत्वाच्चा अतएव गावितानाविते प्यादो संनिपातपरिभाषया मलोपेन अन्याप स्य हलड़ति पलोपस्य
हि मेतत जनिमित्त त्व कत्वेन व हिरंग सांतरंगा वादेशं प्रत्यसिद्धत्वया निमित्त विघाताभावः स एवं एव तस्याचलोपस्यापि परिभाषाऽनित्यत्वेनैवसाधत
यात्तस्यासिद्धत्वामे वमुक्तं तदनित्यत्वेन किंचष इत्यं निपातेन ज्ञातस्यनुष्ठायात्वेन लोपेवा नतद्धिपातत्वं स्या निबन्धावेन कृतां तेपि षड्‌ त्वात्‌ कालपक्षे
तत्र द्विधी कटाकाना पक्तव्यस्वरंहि रंगतपाःत्येकृत्ते नांतत्वेन बहुभावात्तुष्टनसादिति हलीत्यप कर्षः दीर्घग्रहणात् ज्ञापकाद्दाकारांतस्य षट्संज्ञा अपषो
ऽपेषा ह्रशसैवाप्रपरो नां तंरंगत्वात् स्वेषद्त्वे नांतसंख्यावाचकत्व समानाधिकरणधर्म विशेषरूपस्य षट्‌त्वस्यात्ल धर्मत्वाभावेन स्या निवृत्या वा
दाकारे ते आत्वेणाप्रति पत्तिगो रव मितिबो ध्य त्वस्य घनुसारेणाह गौणत्वेत्विस्यादि स्यानिवन्धा वादेति पूर्वत्रासिद्ध इति तुन स्य दोष इत्यनेन
निषेध इमितिभावः कार्यकालपक्षे इत्यादि तु प्राचामनुरोधेनेत्युक्तं प्राधाने एवेति बहुवचननिर्देशात्पङ्गंगो णोआदेशाप्रवृत्तौ नत्वाप्यात्वमपिते निभा
वापेत्युक्तं नेति सूत्रे भाष्ये अष्टनामसेत सिद्ध इहेहलीत्यपकर्षमुक्ता तत्र पक्षे प्रियाष्टौ प्रियाष्टा रानेन त्वति प्रियाष्टानो प्रियाष्टानः इति प्राप्नोती।

ल.श.शे. तिशंकितेपर्यालक्षणमप्रयुक्तेइतिसमाहितंतत्रपर्यालक्षणमितिप्रतीकमुपादायप्रसक्तिविशिष्टप्रयोगेणज्ञापितेत्वापिप्रयोगनिषेधस्सरितिस्तपर्यालक्ष
८९ णमनुगंतव्यंतस्त्रमामदात्तमितिर्थइत्येकमर्थमुक्त्वातैर्वालक्षणमप्रयुक्तेवर्त्ततेप्रयुक्तानामेवलक्षणेनान्वाख्यानादितियाख्यांपैताग्गुरुलक्षण
प्रवृत्तेर्कंतत्रोर्त्तंभ्यास्यानमेवत्तापःअप्रयुक्तेलक्षणाक्रमात्प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानंदितिभावस्येवयोग्यतानतुलक्षणंप्रवृत्तेरितिर्थसंगतेः
आघव्याख्यायामप्रयुक्तेइतिवाक्यशेषासंगतिःप्रयुक्तेपिलक्षणानतिक्रमात्प्रयुक्तामिदमन्वाख्यानमितितन्मन्त्रभाष्योक्तेश्चकिंचभाष्यकारस्मल
क्ष्येकचक्षुष्कतयेपमेव्याख्यैवोचिता।एकस्येवप्रयोगस्यभाष्यफक्किकाव्याख्यानभेदेतत्साधुत्वासाधुत्वयोरनौचित्यात्स्नवेतिसूत्रभाष्येपक्षभेदेने
कस्यैवसाधुत्वापोक्तिस्फाएचाअतएवहलङ्यादिसूत्रादावस्याप्रयुक्तेलक्षणाभावइत्येवव्याख्यातंकैयटेननाम्नोप्रितिसेनिसूत्रेपिकैयटःअप्र
यत्नलाघवादस्यशास्त्रस्यप्रयोगाभावेनप्रवृत्तिरिति।एवंचैवामधिधानमेवोचितंअतएवाध्यामभ्यशितिसूत्रभाष्येविभाषाआत्वंपदपदमात्यस्मतस्य
ह्णांकरोतिअद्यभ्यद्वस्मसपाशःघनइत्येवस्रूपादिम्युक्तंकैयटरीत्यागोतोप्रत्ययभावापबहुवचननिर्देशस्यावर्षपकतपानदसंगतिःस्पष्टैव।एवंचेतस
योगविचारःसर्वोपिनिष्फलएवेत्याहुःनिरूपपदादितिअनुमोसमासएवविधानंनसोपपदेचोःकुरितिकुत्वेनोपसिद्धत्वेनद्विर्निष्किपिचविशेषाभावा राम.
दितिभावःकथंचित्विंदुमुपलक्षणमुद्धारणार्थकारस्यापि।काकारोगुणप्रतिषेधार्थःनकारःक्विन्प्रत्ययस्यस्यविशेषणार्थइतिभाष्येसद्यःसंनि ८९
ह्रितेइतितत्फलंतडोगोत्रादीनांसंज्ञाभावःअनिडकिंदिवेत्यादेनेङ्गुपिकृतीतिनिषेधोमाभूदितिज्ञापकेननिर्वाहस्तुव्याख्यानाद्दर्ककस्मामि
३२

तिम्यायानुगृहीतइतिसूत्राश्रयःपुजेएडुगिद्ध्यामित्यतःसर्वतामस्थानइत्तिरुदितोनुमित्यनोनुमितिचानुवर्त्तते।किन्नन्तपग्रहणसामर्थ्यादतकुएणवि
ज्ञानोबहुव्रीहिःनचदतभावेवत्सकुत्यापनिलयासनिक्किनोपइत्येववदेत्तशेषेमत्रघानुवृत्तावप्यरोधादिनिवोधांवोःकुःस्कोरित्यतोनइतिसलोपइलीत्य
तोइलीनिवानुवर्त्ततेपदस्येतिवाधिकाहकुत्वस्यासिद्धत्वादितिअतदुणबहुव्रीहाश्रयणात्राप्रिःसुपुगितिमत्स्व्रहिषेतिक्विपधातुपाठेतिव्याख्यानादि
तिभावःसुगितिक्विपंचेक्किपइहेनिस्तंजिहवोरितिसूत्रेरज्जुसृडभ्यामितिभाष्यप्रयोगात्कामम्बसूत्रेभाष्येडुपपदकाममानीतिप्रयोगात्क्विन्नप्रत्ययस्येतिकुत्वने
त्पर्धःपरिमृडुतिधोनोत्स्यमामानंकार्यंतत्पदेइतिपरिभाषयानस्रुपनिमित्तिकामजेहेदिने।क्विब्रितिनिकातकुनिरेतीनिषेधात्रापरीप्रजेःक्विरवी
तुपाणादिपरिनमितिमतेततःक्विपदीर्घावनुवर्त्ततेआख्यानात्तुताभ्यांपदांतस्यसंवंधःकिंतुषेणोबोत्त्याहक्किवित्यादि।विश्वसग्लुलोपइत्तोदीर्घइति
वर्त्ततेनतुपत्वादीनामसिद्धत्वेनएकशर्परत्वाभावेनत्प्राहपदांतेतिनेनविश्वसृजाविस्पादेनविश्वाएभ्यामित्यत्रचभवति।आदित्तविश्वस्वसवसइत्यत्रतु
नदीर्घःनएसज्ञापसित्यतःसंज्ञापदापकर्षणात्।क्कोःसांसलोलोपःसंयोगांतलोपइतिभाष्योक्तहसलदुत्पस्यासंवंधस्तेनसलःपरत्वेःस्कोर्लोपइतिका
र्यइत्यत्रप्रपंचितंसलीतिअनुवर्त्तमानंससलादिप्रत्ययपरंसलोलोपत्रोदःस्यादित्यारंभेणतदर्थकतयार्थाधिकाणलतेनएध्यकुस्यातापपःस्यनि
त्यादौनदोषःसडीतिवार्तिकात्सनःसकारमारभ्यामद्दिड़ोहुःकारात्सिद्धितिप्रत्याहारःअपास्तामित्यादौअंजनप्रसेतिन्यायेनलोपाभावेपिनक्षतिःके
चित्तुप्रत्ययेसंयोगादिलोपआपित्तेप्रियोदाहरणानामभिधानमेवोचितंसडीतिवक्तव्यंकाष्टशक्त्यातेतिवार्त्तिकस्यप्रत्याख्यानपरेणकाष्टशक्तस्या
तेतिभाष्येणतथैववोधनादित्याहुःप्रत्याख्यानमेकदेशयुक्तिःसडीतिवक्तव्यमितिवेतिपरोचीःकुरितिमत्वेनापवादत्वात्धातेक्किप्रपस्येमसतक्किन्निधा

ल॰श॰शे॰ धानसामर्थ्यादेवनबाधइत्याह किंनंतत्वादिनाक्तत्तिकृशब्दःपरसंबंधिसुत्वविशेषेसुत्वःत्यदादीनामित्यनुवृत्तेनोत्यदादीनामितितेनात्यदूत्यादेर्नात
८ देःकिंपरतोरितित्वनोक्तांअनेषेत्यादौनस्याप्याप्तेःनचतटोवहिरंगत्वेनासिद्धत्वंवहिर्भूतस्तुनिमित्तत्वेनाश्रैववहिरंगत्वात्तदेवतस्मान्नुहवीनिसूत्रेभा
ष्यध्वनितम्।सोकिंती।अत्रसत्वेनेतिणत्वकार्यत्वादिनिभावः॥ईप्रयापुष्मदस्मभ्यांङसोशिस्यत्तोयुष्मदस्मभ्यामितिवर्ततेङइतियश्चकादंअत्रतएवप्रथमपा
रिसुवर्तेकायोःप्रथमयोःविभक्त्योर्वचनयोस्तुनग्रहणंशसौनिनिनिलीमादिनिभाष्यंसंगच्छतेत्वाहोपघपिसुयुष्मदस्मादेशस्तस्मावेकवचनइतिति
हस्तयापिसुष्मानतिकांतोनित्वमितिर्यमत्रविधानं।नचैवंनत्रास्यवारितत्वर्यात्केवलेपरत्वात्त्वमाभ्यांमाभ्यमितिवाच्यंत्वमावेषप्रत्ययंतेपूर्वविप्रतिषेधतट
तस्यवक्ष्यमाणत्वात्तयुष्मदस्मदोरनादेशइत्यत्तोयुष्मदस्मदोरितिवर्तते।शेषेलोपःत्यत्तयोःप्रागुक्तेनेनत्तद्विषयातिरिक्तविभक्तिहितेःचपूर्वाहार्थस्ततदाट
लेत्यादिसंधौवेदंयुष्मदस्माभ्यांङसइत्यत्रप्रकृतसत्त्वेचभाष्येअन्नवत्वामकाकमितिसत्तुद्वनिर्देशःसंगच्छतेएवंचशेषग्रहणंसप्तम्यांविशेषविहित
प्यामात्वयत्वाभ्यांसविषयेवाधसंभवान्।अंतस्येतिमत्वेलोपंसपरिभाषयेतिएवंचशेषभावःत्वाहादयोकारांतारतितुस्यानुस्वारेणाहात्वोयुष्मास्ततेत्यदादी
नामइतिसूत्रभाष्येकेचपत्थांहलंताएवादेशाइतिलभ्यतेनदापरस्यमाविनंतपघसुद्धारणार्थानामपीत्संज्ञालोपाभ्यांनिवृत्तिःकार्यान्तपाप्यत्तोयुत
दुमस्याश्रवर्तनेनेक्रीयालाघवमत्रपद्धितसंज्ञालोपयोस्तत्सत्रएवप्रवृत्तिरितिनप्रयोगस्याधुत्वज्ञानेगौरवंत्वाहौसाविनिगुरुनिर्देशात्तरेवंतवहोक्त्या
प्रतिविवार्थसाधकःणिजंतात्क्विपियुष्मअस्मिनिप्रातिपदिकयोरादेशाएवंनेतितदायोपामपर्यन्तस्येतिभाष्यसंगतत्वम्भाप्रमपरत्वनुपदंस्पष्टीभवि
ष्यती।अंतरंगत्वादिनिष्ठरितिमित्त्वानपेक्षत्वेनतत्त्वमिमितिभावः।अलिंगेइतिएवंचस्त्रियामनयोरत्वेनेत्यादिनिभावःयदंसामआकमितिसूत्रभाष्येस्येप राम॰
८९

देतिशेषंत्यदादीनामःइतिसूत्रेभाष्येस्पष्टंसामआकमितिसूत्रेवामपर्यन्ताच्छेषस्येतिउदसुपलक्षणंतेनमित्यादौलोपप्रवृत्तिर्वेलायांमपर्यन्ताच्छेषत्वाभावेपिनत्व
प्राप्तिःननुअदंतत्वेआदेशानांवाणादिंगमितिवशिभाषापाण्यरूपासर्वमेवदितीयपेटाबभावउपपादयितमत्राहअकारस्यकार्यद्वयेपिप्राप्यानित्त्वेनसामान
स्यानिकत्वमस्तीतिचेत्रहलंताएवादेशाइतिकेपटेनाचैवोक्तत्वेनादोषात्शेषइत्यस्यसामर्थ्योत्तत्प्रयाप्रवृत्तिरेवस्यान्यत्तत्रयुष्मभ्यंयुष्माकमयुष्माकाम
तादेशमिहस्मावारितार्थानस्यादत्ततत्तदप्रवृत्तिरित्यपेकेतदाहातोयुणकृतेइतिअन्यवदंतितत्रमदाध्यग्रामारापछिषग्रहणासमुद्धनिर्देशाभ्याचासय
वसाहत्सार्थद्वयेतात्पर्यंतत्रहलस्याद्युणभावावास्थितंतेनमंमितिलोपयुष्मभ्यमितिनाअतएवमभ्यंस्येअभ्यमितिसूत्रेपदिम्भादेशःशेषेलोपंत्सलोपइतिएत्वं
प्राप्नोतिअभ्यामभ्यादेशःशेषेलोपइत्यंतस्योदात्तनिहतिस्वरआप्नोतीतिनियमेच्छसितपात्स्वरःएवेकंनतम्भादेशेढिलोपमादापफलभेदउक्तः।वस्तुत
स्तुटिलोपेपरेःअत्रसर्वलिंगाभावादिलोपवचनानर्थकमितिसामआकमितिसूत्रभाष्यउक्तं।अत्रलिंगाभावाद्दिस्तुकैपलच्छ्णाशिसीलङनुमविधिर्भाष्यमु
ष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशविधित्तिविषयेतेनैतएवंदसीतिसूत्रस्यभाष्यधर्मिकवलेनलिंगवत्वेपिसंनिपातपरिभाषयावावमात्वस्योपपादयितुशक्यत्वमत
एवंहनिपातपरिभाषयावृद्धिविसर्जनावभावयावृद्धिर्वित्तत्रदावभावकृतसम्बद्धिकृतेजंतस्त्रभाष्येउक्तःशेषग्रहणंसुभाष्येपत्सायोनमेवत्यदादीनामइति
सूत्रस्थदितीयपक्षावभावार्थइतिशवार्तिकेकेदिवित्वन्मितिनदोषःएतदुभाष्यप्रदीपोद्योतेनिरूपीतंअन्यसूत्रेमयेच्छमितपात्विनिश्चयोदाहाभाष्य
मितिजिघृदस्यप्रोदिवात्त्वंभगवतैवस्ूचितत्वंपच्छेछसितपात्स्वतत्रदोषोहारेमयास्तुकरइतिनत्वास्पधान।अभ्यमित्येवतु छिदेनाप्यःअन्तएवयुष्मदस्म
दोरनादेशइतिसूत्रेनचादेशेहलादिरस्तीतिभाष्योक्तिःसंगच्छतिइतिपरमत्वमितिअंगत्वात्मदंतचिक्षितिभावःयोसोऽप्रवर्लोदीजाभावादाहानि

ल॰श॰शे॰ त्वमिति युष्मदो द्विवचनशब्दोऽत्र यौगिको व्याख्यानात् द्वयोर्वचनं यो वचनं तत्र समर्थयोर्युष्मदस्मदोरित्यर्थो भाष्यप्रामाण्यात् तदन्तग्रहणाद्युष्मदस्मदोरेव विशेष
८९ णत्वान्न तत्संज्ञाधिकारादेव तदन्तग्रहणमित्याशयेनाह द्वयोरुक्ताविति तत्फलं गौणोदाहरणे युष्मल्लवरस्तु टं । यद्यर्थेन तस्य किमिति अधिकारस्तत्र किमर्थमि
त्यर्थः ननु समुदायादेशत्वे आकारसकारमकारादेशो सुपि सर्वमाम्बेः आगजन्मत्र तत्सुवंतस्य टेः आगिति अवस्थायां युष्मदस्मदि विप्रयेत्पपकेशादिसिद्धये
वक्ष्यमाणत्वादंतरंगत्वात् युवाम्यैततसि युवत्रमकमिति युवकामिमत्र न दोषोऽतस्त्वाह हलोति नन्वात्राप्यवरति मासि नैकाणदेशः यादेशोऽत्वमिद्धि ग्रहणयुक्त
भामिति । हलंता आदेशाः इति पक्षे तु लपेत्यादेः सिद्धिरेवमादेशास्सर्वादेशः लंबन स्यात् इति वोध्यान्ते वमपि मांतस्येत्येवोच्यता किं पौ ग्रहणेनेति चेन्न यु
ष्मदादेः क्विप्स्यादेशाभावार्थं तस्य तासमर्थतद्धेन मांतापेक्षया शेषस्यात्मा तु कः स्यियर्थं तं वा स्तर इत्युक्ते ये किंचिदस्तीति नियमेन प्रतीतेः एवंच मांताघ
येकिंचिदवशिष्टं तत्रैव युष्मदस्मदोरादेशाः अत एव भाष्ये वधिद्योतनार्थं परेऽग्रहणं कर्तव्यं मांतस्येत्युच्यमाने पत्रैव मांते युष्मदस्मदी तत्रैवादेशाः स्युः इह च मांते यु
ष्मत्पतेरस्मत्पते आप्रत्यये इति डकं अवधिद्योतनार्थमिति स्पष्टं न शब्दस्यावधिवाचकताद्योतनार्थमिस्मर्थः पर्यन्तशब्दस्य लोके तथैव प्रयोगात् । अग्रे किंचित्स्त्वादेशका
लयोरवधित्वाव्यवहारस्य लोके दर्शनाच्चात्तेनैवेतस्यात्तद्धौ तु न्नमित्यसग्रहणमिच्छ स्यात् अभिधक्त्वपदार्थाद् इति न्यायस्य पदकार्यविषयत्वमिति दाशयः अत एव भाष्ये
प्रयोगमदर्शनं न कृतं पत्नु परिग्रहणाभावे मांते प्रवृत्ते तत्रैव स्यात्सामानाधिकरण्येनान्वयेऽसंभवात् स तितु तस्मिन् सामर्थ्यं युष्मदस्मदोर्यो मपर्यंता विती
व्याख्यानात् दांतोऽपदे त्रिषु मदादेन युष्मपत्यादेः किंचित्सिध्यति विपदेऽपि व्यवाद्योप्रातिपदिकेनेति तत्प्रत्ययविधिविषयमिति तत्र परिग्रहणस्यैव परि राम॰
करणेऽन्वये तार्थ: [illegible] गापेन निपातकात्कस्यनापेक्षयोक्तस्यैवमाप्यता तन्नत्र हि सामानाधिकरण्यासंभवाद्वैयधिकरण्येनान्वय ८९

२५

स्यन्तरं किंचान्यथा [illegible] विधिद्योतनार्थमिति भाष्योक्तप्रत्याख्यानं नोपपद्येत स्यैनिवर्तकं तु स्यात् सविज्ञानो बहुव्रीहिरिति दिक् अंगकार्ये इति अंगाधिकारस्थे इत्यर्थः अ
कारांतरमिति । इत्याशयेनेममनेन सहित पाठ इति शेषः परेत्तु शेषविभक्तिमतामादि युष्मदादि संनिपातेनान्तस्य लोपस्य तद्विघातकत्वादिति मित्तत्वं नेति संनिपा
तपरिभाषया वक्ष्याणव्याभावं स्पष्टत्वात् कमवयवत्वात्तेनैन संनिपात विघातन्इति सकारनिर्देशः सामर्थ्याकर्मिणि यत्रात्रैतरुक्तन्नेऽन्तस्त्रैव तुत्त्वं तु विधेयमित्याशिय
कुलमिति संनिपातपरिभाषाप्रयोजनव्याख्यावसरे पिदान्तस्य मात्र स्यात् गागमो नतस्यतदंदं प्रयोजनमिति व्याख्यातं केयटेन तल्लोकं तु नयुक्तं भाष्यावुक्तेः
अत एवतेनैव ष्ठदसीति स्वैनपुंसकेोदेशोऽयो युष्मदस्मदो र्विभक्तादेशा विभक्तादेशा विप्रतिषेधेनेति वार्तिकं व्याख्यापते सुकृते युष्मत्सुनः प्रसंगाच्छिशीलु
ग्विधयः कस्मान्नभवंतिमिकट्टतिन्याया दित्युक्तौ तद्गीभागुनः प्रसंगस्यैवाभावेन तत्सांगतिः स एवेत्यतस्थ्यत्र युष्मदादे र्विभक्तादेशास्य पूर्वत्रासिद्धत्वाय
वकाशमदर्शनेकृतं अन्यथात्रापि जसः शीभावस्यात् संगतिः एवमिता दिषु प्रयोजकरणेन तत्र प्रयोदिशं कासमाधानाकरणेन च भाष्याकृतात्र संनिपातपरिभाषा
विषयत्वं सचितं अंगवृत्तपरिभाषया वारणमपि चिंत्यं तस्याः अंगसंबंधिकार्यविषयत्वात्तस्त्रभाष्यस्वरसो स्येवमेवस्तुतोनैयालस्य संस्कारिकाद्दृयोरिता दिनिर्दे
शासंगतेः अत एव भाष्ये किमेतस्यात्तापनेप्रयोजनमिति प्रश्ने पिदे गुणप्रतिषेधो न वक्तव्य इत्येव प्रयोजनमुक्तं न तु प्रयोगसिद्धिः प्रयोजनमुक्तमित्याहुः नुमा
विति अत्रापि विभक्ता विति सवर्थते । अन्यथा प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति अयर्थस्यात् तत्फलं तु त्वं सुदः युत्रोप स्यपुत्रा त्वं सुदर पुत्र इति त्रिपदबहुव्रीहौ नादेशा इति । अत्रै
कवचनशब्दो यौगिको व्याख्यानात् दाहे कस्येति अविभक्तिकमिति व्याख्यानात्त्येचि । अना देश इति किंतत्रत्वमपे च वा अदित्य दाहे शः आलविधाके च व्याख्याव
र्जः वस्तुतस्तरार्थमेव तदयमिति न च छेदादि विभाष्ये स्पष्टं हलादि विनिपरिशेषं लाभं हलीसनुधतो युयोचीत्य जगृहणं मात्त्वमतो भा । अत्र पदकार्यं न द

ल.श.श. कंपरे उदात्तो लुप्तोऽस्य स्वरोऽनुदात्तत्वं यकेनानुदात्तस्वरूपत्वेनन्तु उदात्तस्वे ति न विशेष इति भावः नन्वाकमः पूर्वलोपाभावेनार्दमत्वाभावात्सुडागमाप्रसक्तेः स
८३ क्तेः सस्सुट्ठ निर्देशो व्यर्थः सत्यां संगतिं स्थेत्यत आह भाविन इति आकमित्येवं लोपे कृते प्राप्तस्येत्यर्थः अयं भावः साम: प्रसज्य आकमित्यनेन सुट्योस्त्वविषये तत्र प्र
योगो वा ध्यनेस्यमादेशभावविषये यपेक्षर्वन्ते वमेव यथा धेयात्कृतिविषये त्वेरप्रयोगाभ्ययोगश्चाल्लेक्ष्य इत्यनेन न प्रतिपाद्यते नत्वन्ततो निवृत्तिः शङ्का नित्यत्वप्रसंग
त्किं तु प्रसक्त वृद्धेरेव निवृत्तिः सकारवृद्धिप्रसक्तेश्च प्रकृते सा प्रतिका अस्तं भवाम्दाविन्या प्रकर्णा स्कारोच्चारणासामर्थ्यादिति मद्दृत्स्येव सुटो निवृत्तिर्नेतु प्रवृत्तं
तत्केलमने पे ति भाष्ये स्पष्टं तन्निवृत्तिर्वाक्येः भावान्त अत्र सामः स्यानित्वोक्त्या स्थानिवत्वेन साम्त्वमेव नत्वात्त्वं उक्तरीत्या च नस्यानिवद्भाव प्रसक्तिः स्वैवा
प्रसक्तिः स स्सुट्ठ निर्देशेन वो ध्यते इति बोध्यं आम एवा नित्याक पित्योरीसमयो स्तम्पदयोरिति भाष्ये दात्रते आकम्त उभ्मावो निर्दो आम्येवसाम्त्वसाहापरिषे
त्यादेशः आदेशस्याम्त्वाभावाच्चात्र नन्ववृद्धन च पत्रसामस्भावी तन्त्रेवा यांसामो भावित्वसासर्वया दुहपपादत्वात्साम्त्वसायाः स्त्रीपत्वेनातिदेशालभ्यत्वादिति भा
व्यविहद्वके स्तनामप्यै ति द्विक्राहृत्या दिरकम्तनकृतः अत्र लोपेप्यकारस्येत्वनिवृत्त्याचारिता पर्यन्त परत्वपाचोयुष्माकमित्यसिध्यापनेः द्विवचनैकवचनश्च
योर्थ्यपरत्वे पाठ्या ख्याने फलं दर्शयति वोकत्वेति द्विवचैकत्वविशिष्टवाचिनी इत्यर्थः सत्यासार्थोमुखोविशेष्यं अन्यसंख्यमुख्यदापर्यगतत्वं स्वोतरसंख्या पुंसा
द्विदित्यर्थः सदितिक्ष्मेदरत्वाच्चपरणादिति भावः एते इति कृत्स्नपदं वायुवाचितिकर्मपदं एवं त्वमावित्यपि पूर्वविप्रतिषेधत इति विप्रतिषेधे पर इतिसूत्रपेति समासः
अत एव प्रसक्तोनक्षरोन्वोवित्सुत्र भाष्ये त्वमावितिसूत्रे शेषइत्यत्र सुवर्णेषु जसङेङसयन्ति रिक्तविभाक्तावेतावितिव्याख्यातं तमौनव्वेति अपपरत्वाच्च एवादेश
वेतिभावः इति विग्रहे इति एवं विग्रहे भाष्यप्राणिनि वृद्धनइति शेषः अनित्याकमिति अत्र पयाकमुडभावेन यो क्तं पदस्य अपदांतस्य मूर्धन्य इत्यनेन तत्र । रामः ८३

आगमस्य विकारत्वंकल्पनाजानादिवादेन लोपाभावः इयंकृवित्स्यानषष्ठीकृविदारपष्ठी होठ इत्यादावाद्यामात्मादुपधायाइत्यादावुक्तपादेतस्य सूत्रवंतावित्या
देशत्वसिद्धिः अन्यथा मतेतत्पदाभावात्स्यात्त्वत्रन एव न लोपइ तिसूत्रेण अहणेविरितार्थमितिधकमा प्येत्रः संख्याया इत्यत्र नलोपाभावे कृतसल्लोजशमशे अत्र नस्त
भावव द्वौ धः पदाकृत्यत्वेच हपीसतः आगमस्य धिकारः अनुदात्तं पूर्वा मित्यादिपदत्रयमापादस्य मान्तिः सर्व एवं रोतत्ति उदिरूपइत्यादौ सुवानुदात्तत्वस्य द्विनिगमनाविर
हाल्लाभे पि स्पष्टत्वपात्तस्माभाष्ये त्याकरेस्पष्टं आदेः परस्मा लोप्तं सोसन योस्तन प्राप्तिः पदसैत्वस्यानुदात्तं द्वित्वादिश्रुतत्रयस्यां तानुदात्तेन प्रथम या विपरीता
मेनस्यान्यष्ठाभावान्तत्र पादशब्देन अकाराः एलोकपादस्य विशेषणत्वं गृहते अपादीदिशब्देन पादांतपादमध्यस्थवत्वं दलभ्यत इत्यन्यत्र विस्तरः ततो वानु
दात्तावितिच्छानुदात्तत्वगुणविशिष्टयोर्विधानादिति भावः उक्त वियोरिति पदस्यपोर्यादौ स्थितयोरित्यर्थः द्वितीयायां त्वामयोरेव वादेत्वादाहमद्वीचतुर्थ्यां ति विभक्तिं
मकत्वद्वितीयादिकमेणोदाहरति श्रीश इति दन्ताद्विमनेनपत्वर्ण्यान्तत्वंस्फुटीकृतं संबेधो स्यानिति नन्वत्र संप्रभावेनवा ह्रस्वत्वना हुप्यादत्वा कापत्तिः संबोधउभयत्र
आव्युपर्यंता दित्वाभावेनरूपमादेशास्य प्रि रिति वेदनसं बेधो इत्येकादेशाविशिष्टस्य पूर्वांतवत्वे न पदत्वात् स्थानिनस्वेकदेशाकृतमायेनद्वितीयांतास्य युष्म
त्वेन तस्मासित्युक्तात्संधिस्थानं तन्त्वादादेशात्सर्व मेवा आदेशं मितिपांमा स्यच्छद्र त्वेनतस्मा मित्युक्तात्संधिस्थानं तत्वादादेशात्सर्वमेवा आदे
शसंबन्धः सर्वदा गत्ति तिपादादित्वापस्यो पत्यो पजी यविरो धान्वादेश इत्यन्ये उभयत्र अपत्यवितित्स्त्रीकार इतीत्याधानो निरूपयिष्याम इति पेन
नक्तरीत्या षष्ठ्याधेता नामेवादेशा भविष्यंतिकिंस्यग्रहणेनात आह स्थेति अहणोस्य शब्द इति भावस्तु व्यत्युत्तर इति युष्मकोणुष्माकं वायुत्त इत्यर्थः पद्यपि द्वितीयसंख्या
विशेषानगम इति भाष्ये स्पष्टं तथापि सबोधत्वेनैवालिक अत्र वगमिनत्वद्वित्वादेर्भानं नाभ्येकत्वेस्पैति तमोलकृतो विग्रहे तु संख्याविशेषभानाद्विव

ल॰श॰शे॰ ६४ नादिमत्त्वेनानस्मत्कपिमतपलक्षणोनद्विवचनादिमत्त्वेनानस्मत्कमिमतपलक्षणोनद्विवचनाद्यन्तं। अत एव व्यपदेशिवद्भावेनागारमितिप्रग्रहसंज्ञा
सन्निभाष्यप्रयुक्ता वचनद्वयविषयस्त्वेतत्प्रयुदाहरणाभावे तिव सुव इति न प्रसन्दात्तं समानवाक्ये इति निमित्तिनो रेकवाक्यस्थत्वे इत्यर्थकं समाना
वाक्ये इति प्रकृतविशेष्या इत्यर्थः निघाती नामाद्युदात्तः एकतिङिति बहुव्रीहिरेकतिङन्तघटितमित्यर्थः तेन पचतीत्येतन्मात्रस्य वाक्यत्वादंस्य शास्त्रकापो
पयोग्येकवाक्यत्वलक्षणं तेन पचपचगो धावती मालौकिकेवाक्यत्वपिनाव्याप्तिः समर्थसूत्रे भाष्ये सव्येनतत्। अत एव तिङतिङ इत्यत्रैतदाश्रित्या नि
ङ इत्यत्रैतदाश्रित्य तिङ इति मतारब्धं भाष्ये। लौकिकवाक्यत्वं च सुप्तिङन्तचयो वाक्यं क्रियावाकारकान्वितेत्यमरेणोक्तं वाधा हृस्वेदर्थेकारकान्वितक्रियायेदे
ओतिशेषः तेन निरर्थकत्वात्समुदायव्याहृतिः स च तिङन्तं च सुप्तिङन्तं सुप्तविशिष्टतिङन्तं सुप्तिङन्ते तेषामेकशेषस्तेन कारकान्वितक्रियावाचकत्वं च सुप्
तिङन्तचपस्तिङन्ते चपानामप्रयाणमपि वाक्यत्वाभात्ततत्त्वं तचपो देवदत्तेन इचितेयं हितीयं पचति भवती सादित्वती यंवैतः पचतिसादिस्रोदनं पचेत्यादि
समर्थपरिभाषात्तत्र न प्रवर्त्तते सकार्यीभाववियपेएवतत्प्रवृत्तेरितिभाष्यः एतेषां नानादपद्ध निर्देसपर्वाश्राइत्यत्र भाष्ये स्पष्टा नवा। चादयः समुच्चय
विकल्पान्नु न लेदार्हधारणार्था स्तेषामन्यतमेन योग इत्यर्थः तृतीया निर्देश नैत्व सिद्धे पुकग्रहणं वर्धमनस्याह। पुकग्रहणादिति सा हा दिति पुक्कदत्व
र्थगतस्य सत्त्वाद्याद्येन कत्वेऽत्यर्थः परपरेति। स्वार्थाप्रधानत्वमन्वयित्वादित्युक्तत्वर्थ। चेतसेति अनालोच्य नार्थैरित्येकपर्युदासेन सिद्धे पर्युदार्थे रित्येन
दिद्रिमजन्सकलजातस्यहार्थमिनिभावः परपरेति। स्वान्विता न्वयित्वादिहर्थत्यर्थः तदुक्तं भाष्ये पर्यायैश्च प्रतिषेधः समानवाक्य इति प्रकृत्य वक्तव्यः एम॰ ६४
इत त्याहि पत्रेन प्रयाप्यान्नो पुष्पदत्तदीत्साधर्मेतत्प्रतिषेधः स्यात्याप्रमत्ता संप्रेष्टा गत इति इह नस्यात् ग्रामस्त्वत्वतं समेष्टा गत इति समानवाक्ये इति
३६

समानवाक्ये इति किं एणेन समानवाक्ये पप्पा पैयुक्ते पुक्तयुक्ते चयुक्ते प्रदाघर्थैश्चादिरस्त्र निषेध इति केपट। एवं चन भवेतिस्त्वे पुकं ग्रहणं सख्यायेमेव तदभा
वेपि प्रकृतस वसोन तस्पापेलाक्षान्तं वंधएवप्रवृत्तिः स्यात् समानवाक्ये इत्येतेतरं भेतत्र स्मयुक्ते चयुक्ते पि प्रवृत्तिरिसमयत्र अत एव देवदत्त क्रियाः सांप्रदाता
पत्तदः तःश्यतिता दोदेवदत्तशहा त्रपंचमी साहुः भक्त स्त्वे निहन्न वेम त्युपेणा संवंधोन तत्साक्षा आपात नेति भावः सप्तमी। सह शद्वोपि घमानवाची।
अवधेरीर्षावर्त्तिन विवक्षार्थां पष्ठ्यर्थेनपदार्थेनेकमिति समासो वीपस्र्जनस्येति सः तदाह विघमानपत्रेऽदिति प्रश्नपग्रहणेतदं तग्रहणमिसाह।
प्रयमंतादिति नन्वेतेषी नां ग्राहपदस्तने नैव विकल्पसिद्धेः किमेतेनेत्यत आह न्यादेशेपीति अत्रेनेति निवृतं तदाहादेशवेतितेनेनिमक्तन्ते ने त्यर्थः प्रक्रांता
धैतात्रपष्ठ्यादानापेक्षितिभावः स्पष्टं चेदं समनोह्लासे काव्यप्रकाशादेः। अत्रहरिस्वामिनो कमुदाहरणं समामित्यरेत्रापतेत्स्यस्वम भवमति सापेत्वं त्रे
णामयत्रान्वयः तेन सूत्रस्या पिसमानवाक्यस्थेन विघमानपर्वत्वं बोध्यं। सामंत्रितेसंवोधने चेत्यतः संवोधने इतिवर्त्तते सो मनेन प्रथमापरत्वेप्यत्तेऽमंत्रणा
मामंत्रितमितिमप्संज्ञावलात्तदंत्तविधिरित्याह। तदंतमितिअन्तस्वहेहे भो इत्यादीनामपि संज्ञासिद्धिः अन्यथा तरंगात्वयीतिमापेन पंचविभक्तिलुकि प्रथमाप्रा
अभावेन तन्तनिर्भिन्नदस्त्रे समा वइदत्र संतानस्यात्। पद्येपेपोषांसंवोधने वाक्येः शामिपदिकार्थसूत्रेणेव माथमात्यापि संवोधनेविषयप्रथमा सत्वा
त्तदोषः एतदर्थमेव प्रथमेत्यनुवर्तमाने शेनिषदं अस्मेवसंवो धने चेन्यास्यातत्रवर्तमानादित्यर्थे अस्मेत्रैवात्रापि संवोधने चेत्येव प्रथमाप्रातिपदिको
क्तत्वस्याव्यावर्त्तकत्वेन विभक्त्यप्रतिबंधकत्वात्तिकृत्तद्धितसमासैरितिपरिगणनत्वसिमितत्वं द्वितीयेरसमर्पिकायोऽअनुवाद्यत्वापस्यार्थमिमा
हुः अविघमानवदितिगोतोणिदितिवत्सिद्धेवत्करणमनित्यसमानविहत्वात्प्रमस्यापिल्लिआपितेनामभोदेवदत्तेत्यादावामएकांतरमामंत्रि

ल.श.शे.
८५

त्तमनेनेति कइति एकं तत्त्वमसुक्तामंत्रितनिघातनिषेधसिद्धिरिति स्पष्टं भाष्ये। न चात्र नामंत्रिते समानाधिकरणे इत्यनेन षेधादविद्यमानवत्त्वमेव नेति वाच्यं
अस्य संबोधनमात्रद्योतकत्वेन विशेष्यवचनत्वाभावात्तदेव तत्त्वस्येव विशेष्यत्वाच्चाराद्धेति। यद्येन तद्देवा स्मानि स्वचादेयाग्रग्नेन पेस्त्व निडइति निघातः अ
ग्नेइंद्रेत्वचामंत्रितस्यवेति निघात इति विवेकः। अत्र पर्वमित्यनेन परस्मात्स्वैपास्यर्व परस्य कार्ये ऽविद्यमानवदित्यर्थस्तेन देवास्मा नित्यत्रदेवेस्य साम्मंत्रिताद्यु
दात्तत्वं भवत्येव पर्व किंपा हिंदेवा वामंत्रितनिघातो भवत्येवा प्राचीनमिति एवमेवलक्ष्मीपते ते हिरुगं स्पणमीत्यादिसिद्धिः नसिंहा अमते त्यानिरिमादेगेपे
केन विनी नौ वा मित्यादावि विभक्तांत प्रतिरूपक निपातो गीकारेण दोषः अयं समाधिः प्रकृतेपि नइत्यस्य विभक्तौ प्रतिरूपकत्वात् अन्यार्थेत्यमलो क्रमे
ल्पनावश्यकत्वेन दाहेव मिति। सर्वेषां निघात इति अस्य प्राप्तइति शेषः तत्र प्रमुने सरस्वतीत्य नयो बोधकामावाभ्युवनिशु तद्दीत्यसन्तुन पादादिस्थत्वा
त् एतेनादिभ्यः सर्वेषामिति च बहुवचनमसंगतमित्यपास्तं अग्ने तेजस्विनि। अनुदात्तं सर्वमित्यनयोः संबंधान्न हत्त्वे न निहत्यात न्साहर्वे पणा पदादविस्थत्वाप
विद्यमानवत्त्वेनिहतिरिति भावः आमंत्रिते किं देवदत्तो ऽपि सामान्यवचनं किं अग्ने देवी सरस्वति इडे काव्ये इत्यादौ पर्यायेषु निषेधो माभूत् समानाधिकरणं चेका
र्थे विशेष्यकबोधजनकत्वमेवतत्प्रवृत्तिनिमित्तभेदं गर्भमिति दिक्। सुपादितिः ओ भो नो पादा वस्ये तिबहुव्रीहिः संख्या सुपूर्वस्येत्यकारलोपः समासांतः अचेः
सुपीति। निपातनेः साहचर्यादिति भावः अनुतिदित्याइत्येतेकारदवित्रानामित्यर्थः अग्नेस्येत्यधिकारः अंचतेर्भस्येति अल्लोपोनइति वहुलपाषि प्रत्यंचमविमत्ते
नपरत्वेभ्रात्र्ये कारेण गहितिः अपदुत्संवते लुप्तनस्य ग्रहणं व्याख्यानात् भस्येति किं प्रत्यंचौ लुप्तनस्येति किं पूजायां प्रत्यंचो वा नेव गंप्रहणं व्याख्यानात्
तदाह स्तुते [illegible] कर्तृकत्वादीनामनभिधानमिति भावः एवं वा ग्रहणं तु नरत्वस्य प्रसारणस्येत्यत्र तत्पदत्येत साहचर्यमनावश्यकमिहापि संबंधा

राम
८५

१७

तेन त्वचा स्वरूपावृत्तिप्रसक्तिः [illegible] व्याकरणेसर्वं। अकृते निलपरिभाषाभावेलच्यो प्रत्यंगत्वप्रतिषेधोक्रमः यदि विचनमेव भाष्योक्तं यस्तोविष्णुर्देवा वाद्या सकृत्प्रत्ययलक्षणसर्वना
म्न इत्याहु ष्णिते सामर्थ्याद् उपसर्गेन प्रवृत्तिः अप्लोइतिपाठे अवधमानः प्रत्ययः किं वादिरित्यर्थः वचस्य इतिपाठे एकारस्याविवक्षितत्वात् एककार्यः अदृष्टादेशस
देशावंते तो यो विधानादिति स्पष्टं भाष्ये। अदसो। असेरितीकारउच्चारणार्थः अदस इत्यवयवषष्ठी सग्रहणं तस्यानिकौ कारेकयोरुपलक्षणं तेनादस
नि अदे चाद रसादौ न दोषः दादिति किं अनुयोरित्यत्राल्पाच्तरमित्यादिनि समाहारद्वंद्व इति इदमवोवामनुरोधेन वस्तुतोऽयुक्तमेतत्तन्नुत इति द्वंद्वे सलोपे घंतत्वा
दसस्य पर्वनिपातेनइंद्रकहृस्वस्य वसो दीर्घ्योः प्रातस्ये दीर्घस्य शद्वांतर प्रासाः नित्यत्वेन नित्यत्वादपरनिमित्तकत्वेनांतरंगत्वाच्च हृस्वत्वे ततः स्ववर्णादीर्घ इति
रूपासिद्धेरतएवोकालहृस्वउकालइतिनकृतं तस्मा दिवडत्वात् [illegible] उतिवतपरत्वेन भाव्यमानो कारस्य सवर्णाग्रहकत्वात् सिद्धमितिवोध्यं ष्ण्यडः संप्रसारणमिति स
चे भाष्येनेत्त्वसदेशस्येति यद्भाषा [illegible] तां त्वस्य देशानंतस्य सदेश योरेकस्य योगे [illegible] प्रसाक्तावंत्यस्य देशस्यैवेति तदर्थः अनंतस्य विकार इति लिंगं तामर्थ्यनः पदमिति अ
त्ववोधे इति अत्रस्य स्ववाधेकार्यो भामावर्णादेनेकान्तसम्भावित्सर्थ अन्यपाणो न इत्यादिने ने स्यादादेवस्यात्र तनमतीत्यादावीतिमाध्ये स्पष्टं अल्लोपोनोचः स
मेत्याद्वनेक क्षियकत्वापेक्षपे यंत्वासकिचभसंज्ञापांकार्यकालपक्षाश्रयणमहाकांक्षपरं त्वेनपदेनावाधकत्वानुपपत्तेः एतत्सूत्रादौ नलोपस्यासिद्धत्वात्पूर्व
मल्लोपोन इति लोपस्यास्यासनेत्यापेकवाक्यताप्रयत्न पदस्येत्यनेनैकवाक्यतापन्नत्वेन [illegible] पत्र लोपापत्तेश्चतस्मादकडास्य संज्ञाहुपधोदित्यत्राणे
वावश्यकमिति पूजादित्र णोवो नित्यपद स्वनत्वलाभः ष्य ड संप्रसारणमिति सूत्रस्थकार्यकालं संज्ञापरिभाषं भस्येत्युपस्थितमिदं भवतिपदविधिमित्यत्र पजादिस्य
प्रानकार्यविशेष्यविष्मभः अनाकाम्मिनिभाष्यंतं कादेशयुक्तिः नजादिप्रत्यय वसोरग्रहे उस्थितानां स्वप्नयानेनानां विशेषणाप्रे [illegible] अतएवसर्वकलानामस्य

प.भा.टी. ५६

यासिद्धिं प्रत्ययविधिरित्यादावन्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तद्दर्शयिष्याकन्नेष्ठेति उपसंतत्तंभाष्ये इतिभावः अत्र स्फूहसेति अत्रत्येनसमानोद्देशोपसेतस्यर्थः तत्त्वं
चात्मवर्णान्दर्शयोरित्यव्यवधानेभवतिचलीक्लम्पत इत्यादौ संकारांतरगेवरेफस्योनत्वभागेनव्यवधानात्तस्यासेदेशास्यं भवतु इतिमतत्रैतस्याःपरिभाषाया प्रवृत्तिरित एव
नसंप्रसारणं इत्युदाहरणीमत्तस्याविहरस्यादेननियासिद्धिः अतएवसंप्रसारणाद्गतिस्संप्रसार्याक्यं नेतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानीनि तत्त्वत्रस्यमाष्यस्यत्वमर्थः अत
त्सूत्रसाध्यमितिहृदस्यादीन्युदाहरणानिनैतद्याः परिभाषायाभवतीतिअत्रस्यहदेशस्यात्राभावादितिचम्दावन्धरस्येवेतिदृग्रहस्येवेत्यर्थः अस्येरिति। अत्रचकारेण
आकारस्यापिग्रहणं तेनाम्वदृशोस्यादितिसिद्धिः तत्रहासवर्णग्रहणमितिपरं वदंतस्यात्वसमग्रत्वेनित्स्यदादीनामनुविषयेरस्यर्थः प्रश्लेषेइतिअत्रकृतेत्रणोर्थदृये
षिस्त्रेणात्यर्थतल्लघ्यानुरोधात्स्थाव्यवस्था अत्रप्रमाणंतुपनस्यानिटक्केनितत्वदितिचलीक्लम्पतेइत्यत्रयथासत्त्वरीगकारयोर्भवतितथ्येत्यर्थः अग्रादस्तुपरि
तिरूपवादिनतंनाय्यतम। लत्वेउकरीनेतन्यायाप्रहत्वाजपिअग्रेणैतदग्रहणेनामानाभावात्। अतएवभाष्येवसोनीस्योरितिरिवाचिकवतास्वानायापवाः से
रितितत्रत्वनुक्तापयेवमसुपडिति स्थितेयुक्तोऽत्र रूपादिनिष्ठाप्रोतिअग्रदसुपडितिध्वनितवान्मन्तव्यविकारइतिउक्तं अत्रेनिष्ठायोतीसुक्तान्तत्रासंमनिहका
इतिभवितव्यमित्यनेनस्यपकृनुत्तमितिपदेसंमतमाबोदर्शितः इतिभवितव्यमित्युक्तावतत्रपाठे प्रयुक्तत्वेत्तत्वितमित्याहुः विशादेवयोः किमितिचसाधु
पलक्षणमिदंतन्नत्तरपदाधिकारदंस्तुरूपेउत्तरपदेइत्यर्थोद्विगुद्वंदवयोः किमितिचसाधुपलक्षणमिदंतन्नत्तरपदाधिकारदंस्तुरूपेउत्तरपदेइत्यर्थादिष्वगं
वनमितिद्रेर्क्षणैनाधमष्पयहणमनग्राहाप्रत्ययोत्तेनेनेति। न्यायात्कृदुत्पन्नविनिसंसमासस्यंतोत्तुत्तरत्त्संसमासग्रहणेनोत्तरपदस्येवे। पक्षबाधतृपेउत्तर
पदेइत्यर्थाधत्रावयहुदितादाविवस्यादितिभावः उदइतः। अन्वाचरस्तुनुवर्त्ततेसमः समसमोपिदितिसमडशितिसमइशिजवानकृतां। परिभाषाहासनकृतगोरवा

राम. ५६

पत्तेरितिश्रितास्यलोपइत्यत्रशकंध्यादित्वात्पररूपेणाकारः श्रूयिष्यते अस्यअलोपोलोपाभावापोस्केनंवनाविन्यर्थस्तदाहालुभाकारेतिअत्रेतिस्युः लोपस्य
स्यानिवृत्तत्त्वंनुनर्थश्चासिद्धांयेतदित्येधातुप्रजार्थस्येति। पूजाहत्यापस्यागमेत्वइत्यर्थः अतएवावाकुलंगच्छतीत्यर्थकेंचितंगच्छतीत्यादौनलोपोनत्र
वाकुलगमतेःतत्पूजागमनेतनत्वंचमेरेवसोर्थइतिस्यष्टमंचेनपादनेतित्तत्रभाष्येकपदयोःप्राचइत्यादिविरतनादिरूपस्येतिवोध्यं एतेनाचैतासिनिप
मेनैवसिद्धेकोवेः पूजायमितिनियमार्थमित्यपास्तं नलोपाभावइतिजोपध्येवोधनहोरेत्यर्थः स्पष्टंचेदंपरोक्ष्येपेतिसूत्रेभाष्येः अपिनावसमवधानेचोः कुरितिकु
त्वाभावोनिरूपणदात्किनिमित्तनिपातनत्वमितिवोध्यं स्ठीतिवचनाद्दादकुत्वाभावः यत्वस्कोरितिनिसलोपेचास्यासिद्धत्वान्नलोपेकृतेपत्त्वंप्राप्नोतिः
पिच्छ्रितिन्येनिसंप्रसारणपूर्वत्वेसुत्तस्यासिद्धत्वात्सलोपः स्वजष्ठन्स्वितिचत्वस्यासिद्धत्वकुत्वीतिवाधुट्निपातनतस्येति। अतिप्रसंपांनाहतिशेषातत्रपत्वंदृष्टेनो
ऽगमाक्षावस्त्रगमेर्जगादेश्पश्चमहेःकुमेणिग्रसयग्ञनिपातनात् शत्त्वदितिमत्यपग्रहणापरिभाषयाशतप्रसंघातवदित्यर्थः भारतनुमइतेसूत्रेहाहन्मइतोह
पसंख्यानमितुपुवदादिव्यावृत्तयेनियमार्थमितिवोध्यं क्रान्तहंतनवस्त्वर्थेत्रातउलिलूप्रभृथीकंपश्यकत्दंभ्रधानोरित्सतनस्येवविषेषणंतुयद्यात्तदाह
धात्वभिन्नेतिअतएवेगिदत्यामितित्तूत्रेगोमत्तनेरप्रसवेगोमानितिप्रयोगोभाष्येसंगच्छते। अगविशेषणान्तवार्पसिद्धत्दंतविषेरेवानुवादकमंत्रग्रहणं।
पूरमितिवचनसामर्थ्यादुपधापदासंवंधेवारित्ताप्योदित्यभिमताः अपमभ्युदयस्तुत्साहा। नितमितिकृत्नाकनप्रसंमित्यमात्रेणोत्यर्थः सामर्थ्यादितिवाक्यार्थ
वोधकालेविरोधाभविनोपघाहवपेकृतेसामर्थ्यान्तुर्वदीर्घप्रवृत्तिरेवकल्पनइतिभावः धीमानितिचेकानुवंधकपरिभाषयानुपोन्नायहराणसूत्रेऽनुसर्वादिष
रितेनुनासिकोरविशिष्येभवत्तनुशद्वेचरित्तार्थमितिनिवाचंपकारदेःसमुदायानुवंधत्वेप्यनोष्टानुवंधकत्वाभावात्। अवयवानांनांतरीयकत्वपासमुदाये

ल·श·शे· ८१

पदेशस्वरूपाविनातपरिमितस्यर्थसादेश उपदेश इति सूत्रस्य भाष्यसंमतत्वेन प्रत्युपदेशग्रहणस्य कापसेत्सेद्यातसमन्दनुवंधतापाप्तवस्तोकागालवोकालोपेत्वेवन्तस्या
ष्प्रभावउंकारस्य ष्पपरोनन्तंदर्शभन पर्वगनिहीकारान। एतेनतदाश्रयरोत्तुवंतमेतन्नात्वंतमित्यमास्तंतदाश्रयणाभावानतस्मादनुनासिकोकारविशिष्टोपदप
देशेनतदंनसव्ययोगस्यस दीर्घइतिसूत्रार्थइतिनदोषः नियमार्थमितिधाधातोश्चेदुगित्कार्येनर्हिनलोपिलोपिनोचनेरेवेतिनियमइतिभावः जेनेस्वाप्तस्तत्र
स्तरणीत्यादौनुमङ्गीपौन। नाघशाघ्राह्लोपाकरणापर्वकंनलोपप्रयुक्तणत्वसिद्धार्थनमिन्याप्यःपघपिञ्चनेत्येनलोपिनएवेतिनियमेपंचनियहरणांचरिता
र्थतयापिभाष्यप्रमाणेनसामान्यापेक्षउक्तःनिपातोपुकरणितेवोधंनन्वत्रधातुनाल्कथंतुमतक्राहाधातोरितिनचोपदेशिकधातुविषयकएवनियमो
स्तुकिमनेनेतिवाच्यंऔपदेशिकत्वानंतभावेणसामान्यापेक्षानियमज्ञापकार्थतानत्फलंपराण्वदिगमादाविवगेभानित्यादिनामधातावुगित्त्वेतिडीवु
भावइतिदिक्कुकव्यस्तेःह्लोपोनस्यानिवत्तौलुप्तत्ता नाम्नाचारक्विववीचीनमतेनावस्तुतोहलंतेभ्यस्तदभावइतिह्रस्वनघापइत्यत्रभाष्येसवर्णा
पत्स्येयग्रहणंसामर्थ्यात्सहभावोपसर्जनद्विविधिव्यार्थकंतेनसमुदितेइत्यर्थलाभइतितत्रप्रकृतार्थान्नातःशाद्यधिकारदर्पीविकासवहुशोभाष्यकृ
तोपहसितत्वाच्च। वानितंवेदनइतिप्रयोजनेउभेग्रहणांसहार्थविज्ञास्तइतिग्रंथेनभाष्येः अतएवसत्रयोपेभाष्येगर्गदंप्रमायेनैतदर्थसिद्धिमा क्रियस्य
हग्रहणंकर्त्तव्यमितिवार्त्तिकंप्रमाण्यानंतत्स्यन्याधानदर्थकत्वेनपरमितिमत्तभेग्रहणांवप्रन्याख्यातमेवेतिसुधियोविभावयंतुतत्रघादिग्रहानामेकाप
योइवत्तरेस्मिन्नित्यादावभ्यासलोपेकार्यकालपक्षेनसंशोपिनजुस्। एकादेशात्पूर्वमापानादित्पदेष्विदवचनेनांतरंगत्वादंतादेशोपि एवं सर्वपदेशा इति राम· ८१
न्यायेनस्या। नेदंदाभातः द्विविनत्तुसापकिनि। किंचैकादेशोनुसोपवादविषयस्यजापमानत्वेनप्रकत्स्पत्तापवादविषयमितिन्यासेनपर्वमंतिभावा प्रवर्त्तोएकादेशो

तुसापक्तिःपयोऽदृथेपर्वसप्तुद्याप्रेमहत्वेसंज्ञापाःस्यानिवद्भावोनाभासेलोपेसत्वेपिपंचमीसमासेनैकादेशस्यस्यानिवृत्तावज्ञत्वदृत्तितएवइतेषिद्धान्तस्यादीन
दोषइत्यालोनाभस्ता। वहुपोयवयपिज्ञोपितुमितत्त्वंवर्त्तनेसामर्थ्यातदाहनुमेति। दानःशानरियापःपलोघ्नाविनिदित्वेऽम्यासङ्क्तवेथनाभ्यस्तपोरिस्यालोपेदद
दितित्वदादिघुग्नालोवनमिहस्तानमात्राश्रायाःइग्रहणवत्तृत्विनिसज्ञवर्त्तनो। वत्तापवादत्वादिति। कुःक्विन्नतइतिःकुःक्विन्नतइतिन्यासेनहृस्व इपधाहरेस्स
चवहुव्रीहिकलेसिद्धेप्रत्ययग्रहणोनाचपदार्थोद्वीशागमंवहुव्रीहिणालभ्यंनादशादिकीनांतविषयंलन्दागमवाचरितार्थमितिभावः एकारइतिप्रयोयमहा
प्राणशास्त्रत्वादितिभावःकेपटेतिक्विन्नतपसेतिसूत्रस्थेनादिःश्रसिद्धत्वादितिपद्यपिनधत्वापवादोपिकुत्वंतथापिशास्यानिकउपत्वसेवनतत्रवस्यानिक
स्यापीतिभावःवस्तुतइदंचित्यंप्रत्ययहलसवहुव्रीहिमात्रफलकतापात्तमाष्यकृतोकेऽजमाहृष्कमंत्रुपुजिक्कुःश्रुक्सचरितार्थेनतत्त्ववदतानुपकेतित
देतन्नतइतिवदतासवित्तमितिदिक्कानगिमिघडगकाःप्रवत्तानहुमामितिमस्तिनघोरितिश्रुत्तनाधातुप्रत्ययेत्तद्विधानात। स्पशोनुभत्तुदकेकिंडदकस्पर्शःभ्रंशो
दानत्वमितिनित्यादाघुदात्तंभार्येकृत्वसजशत्वमसिद्धत्वादाहकुत्वामर्षमिति। वोहसिपिधानोरित्यतोधातोरितिवर्त्ततेतत्तद्वीप्यादितियोगपिपठितवेनःक्वि
पिश्चनोलोपभानिपदिकत्वात्सौहलङ्यादिलोपेभागपदिकत्वात्सौहलङ्यादिलोपेप्रसक्तपलक्षणोनपदांतत्वादुःइत्वेह्लोपोनस्यानिवत्त्वपूर्वत्वासिद्धेनत्रिपघातु।नु
स्विाइएकोरितिवर्त्तते। अवधानेऽपात्तेरिदांश्रयमप्यधिकारःअतएवलिंगस्वेसेआधातोःस्मरणेनघत्वात्वाचापयान्दस्पप्रत्येकसंवंधोआख्यानातदाह। प्रत्येकमि
तिअपिनाऽवधानेपित्तस्यानिकेतिप्रकृतस्येस्पंदपवटस्तन्स्पंचभाष्यमनमानंत्रद्धेतिमइति। सपादसप्ताध्यायीस्थकार्यप्रवृत्तियोग्यताप्रतिपा
दीस्यसाप्रदत्तेहलङ्यादिलोपोनत्वेतिग्रासइत्यवस्थायांषत्वस्यासिद्धत्वात्संयोगांतलोपेधइत्यर्थः। कसेयइतिपदांतसंयोगादिलोपस्यसंयोगांतलोपाप

ल॰ श॰ शे॰ ९८ गदत्वादिति भावः। तदिति। तद्धणोनेः क्विपुस्पं तामामिति। लोपस्याप्यनिवृत्त्या नकरस्यानेत्यादौ संयोगादिलोपप्राप्तिः। काष्ठशब्देन वा सिद्धतः काष्ठशकस्याते
निषेधोष्ठाकयोरिति स्तृक्षस्य भाष्यैतान विरोधः। तत्र स्तलर संयोगादिलोप मा द्वं कतरो क्रान्त संदोषइति स्कोस्तुप्रमितिस्तुनसार्वत्रिकमिति भाव रस्मत्र वि
सुगः कृत्वस्यासिद्धत्वादिति। पिपठिषस्यापां कृत्वस्यासिद्धत्वाच्च भावेस्कोरिस्यास्य संयोगान्तलोपइति भावः। दिधृषि निदधे रितिघः एका द इतिमध्यभावः
विद्यानिमित्ति दिः शान्तर्वसा वदादित्वाध्पोल्लुक्ति शतृडित्वात् गुणाभावे उगित्वात्नुमित्यांनेतिदीर्घे संयोगान्तलोपेतस्यासिद्धत्वान्नलोपो न। वसोः प्रत्ययग्रहणीतदंतग्रहणं भ
स्तन्मधिकारस्य सत्ताह। वसंतस्येत्यादिन्नवविदेः शतुर्वसोरेकानुबंधकत्वान्नस्यैवाग्रहणं स्यान्नलि प्रदेशक्कसोरिति बसुसादेशेन तस्यापि वसुर्वध
त्वादिति भाष्यस्पष्टं विदुषइति। संप्रसारणापूर्वत्वस्य प्रत्तक्कोरित्यसीकृतत्वेन पदांत पदायोरिकादेशस्यैव नेनासिद्धत्वात्स्यैदिवाति। पपुष्वधातोर्भावयापाप सदे
तिलिटः क्कसौ। द्वित्वे तत एकेसैत्वाभ्यासलोपयोर्वस्वकाजादित्ति। इ। प्रकृतेपोड पदावधिकेत्याख्यानेसेहस्त्व सितिस्थिते दृढ संप्रसारणयोः। आनोप्रतिषदिवे
धित्वेनशीघ्रोपस्थितिकत्वात्पूर्वं संप्रसारणेवलोपिदित्याभावादिद्धः प्राधिरेवनेतिसिद्धुवइत्यादिसिद्धिरित्यकृतव्यूहपरिभाषानिष्कलालक्ष्यानुरोधादत्रपदावधिक
मेवान्वाख्यानमित्याहुः। सारूवर्णादिति नचमहत्वनेः क्विपिमहतोपिधाने तत्वसंभवे इति वाच्यं। ओपदेशिकधातुभिन्नसान्तसंयोगस्य ग्रहणमित्याशयात्। सुहिंनि
ति। अंतलक्षणादीर्घः कसंयोगांतलोपस्यासिद्धत्वान्न। हिंसीत्यसेदितत्वदनिदितमिति नलोपोनाध्वदिति। तेस्युधंस्त्र स्वतंसने। क्विपत्रनिदित्वान्न
लोपः वसिति दंत्या। हिंसयत इति भावेऽत्रसुट्टिंडपदे शिवहूवनं स्वर्गयि ध्वंघाव हिंरंगलक्षणात्यादित्सकेरितिभावः। कृतोवचनमेवज्ञापकः विवक्षितस्य स्मामपि राम॰ ९८
विभक्तिवृद्धीनिमित्ताकलत्वेन बहिरंगत्वात्तत्पर्वं परमानिमतोस्त्यवसंनोदोषात। बहुपुंसीति। हिमक्कोलिंगविशिष्टा महणान्नात्स्यडृ। विभक्तिविवक्षायांलिंगका

५०

पोनरलेवसत्वेननहोपः। प्रागरूढिति भावः। पुजइति। पनेरिति योठांतांत्विषामितिसवेभाष्येतस्त्रैः सस्यवः हूत्वः। स्तुमप्रत्ययइत्तकं। वक्ततडश्चारणा। पीनाम
पोत्संहावष्यकत्वादियमुक्तीर्निष्फला। पुमानिति। सांतेतिदीर्घः उअनेति। वृषेकतसिर्योऽन्येतिसंप्रसारणं। अस्यसंबुद्धाविति। एतच्चहतोवाचनिकंपठितं। वश
धातोर्मा धतस्कस्वेधेनेतत्त्शनस्यः स्विरूपसात्म्यानांतम पाप्पदंत। मितिस्तोकवार्तिकमित्याहभाष्यानुकूत्वादिदमप्रमाणमेव। हेडशनेतिहृषमेवसा। ज्ञेति मा
माहिशकाः उपनामुक्ताः। अनेकाल्। नन्विहनएहर्चेत्यस्तनम्रहनएहादेशश्चास्तुकइति। अधारतोरित्यस्यधात्वपवर्भिन्नासंनसेत्यर्थइति भावः। अन्यथास्तुदप
सधातुभिन्नासंतत्वादीर्घः स्यादेवेतितेषा। अदसञ्जो। अदसइतिषष्ठी। नदोःसयातिमतःस्याविवर्त्तते। औत्वंमदादृत्तापवादः। ननुसौडौसेवास्त्वितिचेन्न। असोडुस
त्रदिलोपेकृतेनित्यत्वात्स्वंस्वाधिन्नात्पराघत्वेऽस्यादितिसिद्धिः। अस्कइति। अनुकरणादौलघुस्वत्रोऽदः शब्दपर्यायोमोःमुकश्यइत्याहुः। एतद्इति। वहुवचनशब्दोपो
गिकइत्याहबहुर्थेनि। तेनामीतिसिद्धं। पश्चादुत्वेइति। उत्वेइत्कपलक्षणांईत्वस्यापि। ननुमुत्वस्यासिद्धत्वात्कथंनाभावइत्यतआह। नमुनेइति। कर्तव्येकृतेचेतिएव
वंचनेतिविषयसप्तमीतिभावः। भाष्येतडेनेष्कार्यनवासिद्धत्वनेत्यर्थे नैवनाभावोप्याद्रियतइतिव्याख्यानंमुइतिसमाहारद्वंद्वः। कृतेचेत्यकर्तुकृतेकृतेऽपिचेतिदी
र्घेनि। अमीभिरिति निदमदसोरिति। हा ॥ इतिहलंताःपुंल्लिंगा॥ ॥ नहोधः। सलोसलीत्यतोसलीति। पदस्येतिस्कोरित्यतोंतइतिचानुवर्तते। तलिपरेपदां
तविधमानस्त्यर्थः। अलोंत्यसेसत्तद्धर्वाहसेलाडपधूत्तीत्यहंधनेइत्यस्मात्संपदादित्वात्विप। नहिवृतीतिपर्वपदस्यदीर्घः। सोर्हलङ्याद्लोपेऽधत्वजश्त्व
त्वानि। दलोपधत्वेइति। पर्वपदान्तस्य लोपोधातोः स्सप्यत्वं। आदेशप्रत्ययोरितित्वम्बदुषत्वादितिपद्धितसप्राघोरितितिनिषेधात्हत्वधइति। केपदा
दिग्नेघत्वस्येदत्वस्यापिकुत्वेनवाधादिभावः। उष्णिगंच्चितिनिर्देशात्कुत्वसनत्वेनासिद्धत्वंसीरित्यात्टडगकाइतिवोध्यं। धोरितिदिवओदित्योत्वेपणा।

ल.श.शे. ९६

वत्तस्य इति परत्वादामंत्रणघिसंज्ञा तत्र तदादेशे सकृदुतिमापारसुवते अमेतिस्थानीवत्वेनमाष्ये। वत्तस्य एवमितिमानतिस्वत्वाश्रितिदीर्घनिषेधः सर्वादिषितासर्वादिति।
सर्वोपहृवदितर्थः। अतएव सर्वनाम्नो हृतिमात्र इति नपुंसकत्वं प्राहृ परत्वात्कदत्ति पक्षे सर्वनामत्वाभावादितिभावः पुंस्त्वपावाधात्कृत्वेसौ लुकालोपानहिरिषामिदं।
वागिति। वचेः क्विब्वचीत्यादिना क्विपदीर्घौः संप्रसारणं चाच्याप्योभिप्रनुपसर्गान्नइत्यत्र तद्ग्रहणं तुवर्त्तते। अविति नञ्चयो व्याख्यानात् दि गिति। दिश आतिसर्जने। शि
पष्डगकाः प्रामात्। तिगतादिसारादिश्रमावसे। नुषीश्रीतिमत्क्विफास्वदस्यभावेः सज्जादिति। असुमिति। अदंतत्वाभावादेत्वाभावेनैनैनइदिसस्या।
भावे मुत्वमेव॥ ॥इति हलंताः स्त्रीलिंगाः॥ स्वमिति। बहुसंख्येत्विसपदाधिकारस्थत्वात्तदंतेपि दत्वप्रवमागमादिसपि॥ पर्वपदसेवेति। प्रत्ययलक्षणेन
तिभावः। अतएव राजपुरुष्यादौ नलोपादिसिद्धिः। उत्तरपदत्वेचेति उत्तरपदशब्देनोत्तरपदं उत्तरपदशब्दस्तुसमासस्य चरमावयवेरूढ इति नतत्स्य पदत्वेतत्प्रयुक्तकार्यकारी
त्वेतुमंतात्स्प्रत्ययलक्षणेन पदादिविधेत्वं निषेधेनेत्यर्थः तेनपरमवाचऊत्यादौ न कुत्वं दधिसेचावित्यादौ सात्पदाद्योरितिषत्वनिषेधश्च। निस्वपद
देवविविषयीसमासोत्र। सोपपदाद्विनोभिधानमितिके पटः। कर्णोष्वर्णलक्षणादिसाधोत्तरपदशब्दस्पसमसहचरमावयवमात्रे हृढेनेदोषः। अपंचनिषेध
पदस्य कार्यं त्वएवेति उदुत्स्वेउक्तं बहुचपूर्वके बहुवाचो बहुसेवावित्यादावपि न दोषः बहुचपूर्वसंचपदादिविधावेवप्रत्ययलक्षणनिषेधवचनात्। पर्वत्वादि
कमिति उत्तरपदत्वे च पदादि विधावि सेवमेवपद्धितं एतन्मते व्याख्यानमकात्क्षुरुत्तरइतिनयुक्तिः उतिभाष्ये ध्वनितं। प्रत्याख्यानोत्तरं तुनर्नपघटितेनद्वनाप
ठेनेतिनह लिखितः उत्तरपदप्रवेन मध्यमपदावानाकांतो न परस्यग्रहणं आख्यानात्तिनपूर्वदं दृष्टिपरस्यादावाचरनेत्यु हषोत्तरपदेपिनलोपादि सिद्धः
कादेशेनेति। इदम् शब्दे पः सावितिचनेत्तपिबोधां वक्रम इति द्वितीपाठे लिमित्रासंवध्यते। अपंचसामर्थ्याल्लुकालुप्तेपि प्रवर्त्तते। एतदिचो एनमिसा राम. ९६

५१

दिति धांचवक्रः पैनलाप्रामित्याघेनैवदस्यादाघत्वापवादाघत्वापवादत्वेनतत्रकृतेत्यदाघत्वाप्राप्तेतएवमाष्येनपुंसकेकवचनेएनदृक्याः कुंडं कुंडमानपत्रकाल
फेनदिस्फक्ं। अत्र नपुंसकैकवचनेस्फनत्याप्यत्रनवक्त्ववइतिस्पष्टमेवोक्तं वार्तिककृता सिद्धांतिना अपवादत्वज्ञानतएकदेशिनोपधेनदिस्यादिहृक्रिमदिगभेदा
कोपद्वपत्युकित्वसेवोवितत्वात्। भाष्यकृतात्कफलत्वात्वाच्च नप्रयुक्तं। सिद्धांतीतुकिमुत्यतेनपुंसकेकवचनइतिसर्वत्र एनदृक्यावइत्येनपा[illegible]त्याख्यानेकुर्यात्
अनेयोःरूपादिप्रयोरेनदस्वात्तसोरित्नेन स्यादेयोगोपसर्जनसहनेति। स्यदाघत्वेन सिद्धं सितिभाष्याप्संगतेश्चा एनतमादपिनादेशप्रत्या[illegible]नपरएनतकि
पनइत्यादिभाष्यंत्विकदेशयुक्तिरितिभाष्यप्रदीपोद्योते निरूपितं अन्वादेशविषयइदमेतदोः समासस्यानभिधानमेवं। पद्येनः क्रियते एनोनक्रकपाः कथमेत
मित्यादिस्यदाघत्वेन सिद्धं। पथेवमेनश्रितकोनीत्यतिएनन्श्रितकइतिमाक्षोतिपथालक्षणामप्रयुक्तेइतिभाष्यात्। ब्राह्मणीति। नसंयोगादितिनिषेधाद
लोपोन। गोस्यहर्मातीति। अहन्निति हत्वेः स्त्रीभ्यः इति निस्यादितिभावः। नलोपमापद्वइतिनिषेधेनलोपसंज्ञीभाहातुत्वाभावेनदीर्घोहिमिदाघेत्यादौअवसंमा
दनेनचारितार्थ्यात्। नचनकारोच्चारणसामर्थ्यानान्नकारांतानुकरणेनंनामसाहनमाहृसेतिवा व्याख्यानाः नलोपेननिवाच्यं। दीर्घोहोनिदाघइत्यादौसंबुद्धौमा
सामसिसादौ व्याहमा नकारुच्चारितार्थ्यात्तेननलोपवाधेनानाभावइतिभावः अवसेति। अहृत्तोमानं च हृपदत्रीतिवार्तिके पदात्मयानलोपकारस्य
कादेशेनेवासिद्धेतद्वपदस्य मेव। भाष्यकाराणामादमावासस्यसंदुक्षावत्रहृतिः तत्त्वापवकसिद्धनकलनापित्वपावृत्तिलेपो पदीतिभावः। आहृत्सपादांते
हृनितिरूपनिपातहत्वइत्यर्थः इदमसंभवे एवअपवादत्वमितिवार्तिकमतेप्रहृमित्यस्यनलोपोत्तरं सारितार्थ्यामिमानेन। बहलक्षत्यपिसंभवे यापनेमक्तनीति
मात्ये सिद्धात्तात्। नत्वनलोपापवादमजेस्वानिषेधाविषयेपिमाप्तिमात्रेणापेनानामाप्तित्यार्थि वषपत्वाविशेषेनापितस्यावाधइत्यन्यत्। एतेनसंबुद्धौवारिणा

ष्येमित्यपास्तं। धनितंवेदमपवादोहल्ङ्लोपिवाधिष्यतइत्यर्थकभाष्येण। एतदग्रेनलोपेकृतेकार्यासावकाशत्वं कानत्वमाधानादिवार्त्तिकानुसारिसोरित्यलं
तदंतस्यापीति। पदाधिकारत्वात् ग्रहणवत्तेतिनिषेधस्तु प्रत्ययविधिविषयइत्यसमासेनिष्कादिभ्यइतिसूत्रेभाष्यकैयटयोः स्पष्टमितिभावः। तस्यासिद्धत्वा
दितिप्रकृतत्र्यूहपरिभाषयादीर्घप्रवृत्तिःस्यादित्यभिमानेनेदं। दीर्घस्तुपरत्वाद्धल्ङ्यादिलोपात्पूर्वमेवबोध्यः। संबुद्धाविति। सुपोत्रहल्ङ्यादिलोपात्संबुद्धावित्युक्ते
दीर्घाभावेरुत्वेहशिचेत्युत्वे आद्गुणः। सखीनीति। इत्यग्रहणेनर्थकस्यापिग्रहणाद्दीर्घइतिभावः। बहुश्रवलणीति। अप्रत्ययइत्युक्तेप्यतदुक्तं। पदांतेकुत्वमि
तिकिन्त्वप्रत्ययस्यग्रहणसिद्धत्वाद्ग्रहणेति [illegible]

र्त्तिकानुसारिणेरित्यलं। तदंतस्यापीति। पदाधिकारत्वात् ग्रहणवत्तेतिनिषेधस्तु प्रत्ययविधिविषयइत्यसमासेनिष्कादिभ्यइतिसूत्रेभाष्यकै
यटयोः स्पष्टमितिभावः। तस्यासिद्धत्वादिति। अकृतव्यूहपरिभाषयादीर्घप्रवृत्तिःस्यादित्यभिमानेनेदं। दीर्घस्तुपरत्वाद्धल्ङ्यादिलोपात्पूर्व
मेवबोध्यः। संबुद्धाविति। सुपोत्रहल्ङ्यादिलोपात्संबुद्धावित्युक्ते दीर्घाभावेरुत्वेहशिचेत्युत्वे आद्गुणः। सखीनीति। इत्यग्रहणेनर्थकस्या
पिग्रहणाद्दीर्घइतिभावः। बहुश्रवलणीति। अप्रत्ययइत्युक्तेप्यतदुक्तं। पदांतेकुत्वमिति। किन्त्वप्रत्ययस्यग्रहणस्यासिद्धत्वाद्ग्रहणेति पक्षेकुत्वमित्यर्थः
पक्षेतुसुस्पष्टमित्यादेःसावकाशमितिभावः। भाष्यप्रयोगादिति। अनेनभाष्यप्रयोगेणान्व्ययपूर्वपदेकुत्वाभावोबोध्यतेतेनाक्षरगित्यत्र
दोषः। कुत्वापवादइति। सृजियज्योः पूर्वोत्तरसाहचर्येणपदांतेपिविशिष्यषत्वबोधनेनतत्सामर्थ्यात्कुत्वबाधइतिभावः। अतएवोपदूका
स्यतीतिकाम्यच्सूत्रस्थोभाष्यप्रयोगःसंगच्छते। निपातनादेवेति। निपातनेनह्यनयोरपवादाप्रवृत्तिमात्रबोधनंकुत्वंतुस्वशास्त्रेणैव।
एवंचनिपातनादपदांतेपिकुत्वापत्तिरितिनिरस्तं। भाष्यप्रयोगात्क्वचित्कुत्वाभावइत्याद्यपेक्षएवाज्याय्यान्। अत्रकृशावर्त्मीतिइदमेव
न्याय्यं। ऊर्जिति। अयंपुल्लिंगोपिनपुंसकस्येतिसूत्रेबहूर्जि इतिकैयटात्। नरजानामिति। बहूर्जिनुम्प्रतिषेधइतिवार्त्तिकरीत्येदं। अचः
परोयोझल्तदंतस्यनुमितितत्प्रत्याख्यानभाष्यमतेतुनुमोत्रप्राप्तिरेवनेतिबोध्यं। नचैवंकुंडीनीत्यसिद्धिःइकोचीतिसूत्रेचःसर्वना
मस्थानेइत्यनुवर्त्यानुवृत्तिसामर्थ्यादिकइत्येतत्साहचर्याच्चसर्वनामस्थानइतिसप्तम्याषष्ठीप्रकल्प्यवाक्यभेदेनाजंतस्यतत्रनुम्वि
धानाद्दोषइतिभाष्येस्पष्टं। एतदुक्तं ह्रीत्यादौद्विःअपोदितिसूत्रभाष्योदाहृतेऽचःपरऊक्जातेराश्रयणेन्नदोषः। अंत्यादिति। इदं
वाचनिकमेवबहूर्ज्शब्दमात्रविषयकं। बहूर्जीति। श्नुत्वस्यासिद्धत्वादनुस्वारपरसवर्णौबोध्यः। स्थानिवत्वादिति। क्रोष्टुत्रंनेतिचसार्वत्रिकमितिभा
वःस्पष्टंचेदंदीर्घाविवीटामितिसूत्रेकैयटे। जायतेनवसोतथाभिसिनवभ्यांभिस्स्यसांसंगमेषट्संख्यानिनवैवसुप्यघजासिन्नीत्येवतद्व्यक्षसि। च

त.प्रो.
१०१

सार्यन्यवचः सुकस्यविबुधाः शब्दस्यरूपाणितज्ज्ञानंतु प्रतिभास्तिचेन्निगदितुंप्राणमासिकोत्राबधिरितिप्राचीनस्यशुष्कप्रक्रियातार्किकस्य
प्रश्नेतदनुसारेणैवश्लोकद्वयेनोत्तरमाह।गवाकृशब्दस्येति।शब्दपरत्वेनापूजार्थकत्वान्नस्यलोपः।मेद्दतइति।ऋणवादित्वात्तसिःभेदेमेत्यर्थः।
नवति।दैवातेश्रूयमाणत्वात्प्रत्येकंनवेत्यर्थः।अग्नेपिप्रत्येकमेवसंख्यान्वयः।गवाजिति।सोर्लुकालुसत्वान्नुम्न।पक्षमितितिकुवृद्धेत्रयाणांग
तौत्रयाणामित्यर्थः।चर्चस्येति।तेनगतौत्रयाणामाधिक्यंनेत्यर्थः।कुकुमहेदइति।पूजायामित्यर्थः।अश्वादीति।सप्तविंशत्यधिकापंचशती
त्यर्थः।यःशतेति।शतृप्रत्ययइत्यर्थः।आच्छीनावेतिकर्त्तते।उत्तरसूत्रेनित्यग्रहणात्नाभ्यस्ताच्छित्यतोनेतितुनानुवर्त्ततेनिषेधस्यप्राप्तिपू
र्वकत्वात्तच्चप्राप्त्यभावात्।नुमग्रहणंतुस्पष्टार्थं।शतुरवयवइति।परोयःशतेतितुनोक्तं।तुदंतीत्यादावेकादेशेउभयतःप्राश्रयेणनांताद्विवक्षा
वाभावेनतेनव्यपवर्गलाभेनचनुमभावापत्तेः।अवर्णग्रहणात्भिन्नावयवएवग्रहत्वेतिशत्रकारेणव्यभिचारात्।शप्श्यनोः।आदितिकिं।भांतीभाती
त्यादौनित्यनुमभावाय।अन्यथाप्रत्ययलक्षणेनस्यादादित्युक्तौतुवर्णप्राधान्यान्नप्रत्ययलक्षणंनलुमतेतिनिषेधस्तुप्रत्यासत्यालुमप्रत्य
यनिमित्तांगस्यकार्यएवेतिभावःपचंतीत्यादिबहुवचनेननपुंसकस्यझलचइतिनुम।निरवकाशत्वमिति।इदंच्छद्रिरूपधिवर्लठिनितिसूत्रशेष
द्विभावेतिसूत्रेचभाष्येस्पष्टं।परंतुनिरवकाशत्वरूपप्रतिपदोक्तत्वस्यबाधकताप्रयोजकत्वंप्रकृतेतदभावेनाबाधकत्वेपिप्रतिपदविधित्वेनशीघ्रोपस्थि
तिकतयापूर्वप्रवृत्तौनियामकत्वेबाधकाभावेनपूर्वंदीर्घेततोनुमिस्यापीत्येवत्याहुः।धनुरिति।वीरितिदीर्घस्तुनरेफांतस्याधातुत्वात।श्रेयांसीत्यादौयुगप
द्वयोस्त्यादचःपरत्वायोगाद्विरोधेनपरत्वाझलसक्षणेनुमिकृतेउगिश्चलक्षणेनसकृदतिन्यायात।किंचात्यादचःपरोमित्प्रयोज्यइतिमिदचइत्यत्या
र्थनिद्वयोर्मितोस्त्यादचःपरप्रयोगासंभवेनात्रनुमद्वयप्रसक्तिःपुनःप्रसंगविज्ञानेपि।किंचसत्यपिनुमद्वयेपरस्यानुस्वारेतस्यझलग्रहणेनग्र
हणात्पूर्वस्यानुस्वारेद्वयोरनुस्वारयोःश्रुतौनविशेषइतिनपुंसकस्येतिसूत्रेभाष्येस्पष्टं॥ ॥इतिहलंतानपुंसकलिंगाः॥ स्वरादि।स्वरादी १०१
त३ नामपिनिपातसंज्ञैवतुनकृतास्वरादेनिपाताःप्राग्रुक्षाताद्दृश्यापत्तेःएतेनचादीनामप्यव्ययसंज्ञैवकार्येत्यपास्तमित्यन्यत्रविस्तरः।स्वरित्यादि।अनु

कर्षणन्येतानित्तत्रैतएवनिर्दिष्टान्नस्वाद्युत्पत्तिस्तेनविसर्गादिकंनस्वरादीनामनेकशक्तिप्रधानता।स्वःआगतःस्वस्थितःस्वःपश्येत्यादिदर्शनात्।गणेचतंत्रेणस
र्वेषामुच्चारणं।उच्चैरित्यादीन्यधिकरणशक्तिप्रधानानिशब्दशक्तिस्वभावात्।हिरुगादीनिक्रियाप्रधानानि।क्रियाप्राधान्यंचैषांक्रियायामेवविशेषणत्वेनअस्य
तच्चेदंतद्धितश्चेतिसूत्रेकैयटे।सायंचिरं।मांतेव्यये।सायंचिरमितिसूत्रस्यभाष्यप्रामाण्याच्चिरमित्यव्ययमप्रामाणिकमितिपरे।वदिति।तेनतुल्यंतत्र
तस्येवतदर्हमितिविहितःउपसर्गाच्छंदसीतिविहितस्यच्छांदसत्वादेवनसंज्ञा।वस्तुतस्तद्धितश्चेत्येवसिद्धेर्वतिग्रहणंव्यर्थं।अंतरांतरेणेति।अंतरांतरे
णयुक्तेइतिसूत्रेभाष्येनयोर्निपातत्वोक्तेःस्वरादिष्वनयोःपाठःप्रक्षिप्तः।अस्तीतिधनवानित्यर्थकेअस्तिमानित्यादौधनवाचिनःसत्ववचनस्यविभ
क्तिप्रतिरूपकत्वेननसिद्धिरित्यस्यपाठः।विनिगमनाविरहेणविभक्तिप्रतिरूपकत्वस्यशब्दतोर्थतश्चग्रहणात्।तेनैवसिद्धिरितितुमतुप्सूत्रेभाष्यकै
यटयोःसत्ताकर्तृत्वेनैवधनवोधादस्तिकथंचिदर्थतःसाम्यमितितद्भावः।एवंचास्तीत्यस्याप्रामाणिकःपाठइतितत्वं।नमस्तिति।महसानमसामिति
प्रयोगस्तुसत्ववाचकत्वेबोध्यः।प्रतामप्रशामिति।प्रतानितिनांताव्ययस्यपृथक्पाठसामर्थ्यादपदांतत्वाच्चास्यनत्वाभावःप्रशानितिनांतपाठेऽसोप्रसाधि
कःमांतानुकरणेनत्वाप्रासेःस्वरादेरुत्वादिवत्कन्मेजंतसूत्रस्थभाष्यस्वरसोप्येवमेव।नञःस्वरादिष्वप्रामाणिकःपाठःअव्ययेनञ्कुनिपातानामि
त्यत्रपृथक्नञ्ग्रहणंत्वकरणिदित्यादौपरस्यापिकत्स्वरस्यवाधनार्थमित्याकरःएवंमाङोपिस्वरादौप्रक्षिप्तःपाठःयावत्तावच्छब्दावव्युत्पन्नौ॥
उपसर्गविभक्ति।अत्रप्रतिरूपकत्वंविनिगमनाविरहादर्थतःशब्दतश्चग्रहतेविनीतोवामित्यत्रापिवामित्यस्ययुष्मत्प्रकृतिकविभक्त्यंतसमानार्थ
त्वमस्त्येव।स्वरादौतुनार्थतोसंभवात्।एतेनयुगपततीत्यादिव्युत्पत्याश्रयणेनयुगपदित्यादीनांविभक्तिप्रतिरूपकत्वादेवसिद्धेस्तेषांगणेप
ठोव्यर्थइत्यपास्तं।एवंतदित्यपिलुप्तषष्ठीकंविभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं।अतएवविख्यातचितोर्योगस्तत्तदर्थविभागइत्यादौत्यदादीनीतिनैकशेषः।
अवदत्तमिति।अत्रक्रियायोगेपिअवदत्तंविदत्तंचप्रदत्तंचादिकर्मणिसुदत्तमनुदत्तंचनिदत्तमितिचेष्यतेइतिभाष्यवचनेनोपसर्गत्वाभावबो
धनद्वारातादेशाभावोबोध्यतइत्याशयः।आकृतीति।अहइत्यहनीत्यर्थे।ओमितिचस्वरादिषु।तच्चाश्चउश्चमूचेतिव्युत्पत्याशिवादिवाचकं

न.टी०
१०२

अवतेहि लोपश्चेति सिद्धं ब्रह्मण्यंगीकारे च। उभयोरपि स्वरादित्वं लादेशत्वं कृत्वाविशेषात्। अंत्ये कृन्मेजंत इति तु न सिध्यति स्वरव्ययमित्युणादिपतितेन नियमादप्राप्तेः उणादिव्युत्पन्नानां चेचादिस्वरादिपठितानां भवति न हि च्व्यंतानामेवेति तदर्थः। अन्यथा च्व्यंतानां निपातत्वादेव सिद्धे तद्वैयर्थ्यस्य स्पष्टमेव। स्वरादिनिपातमित्यत्र निपातपदे गौणमुख्यन्यायाप्रवृत्तिरनित्यत्वात्। अन्यथोदितिप्रगृह्यत्वमिदमपि न स्यात् एवमतिशयेन साधुरित्यर्थे साधीय इत्यपि सर्वशब्दोऽत्र सर्वः परोऽग्ध इतिवदवयवकार्त्स्न्येत्याशयेनाह। यस्मात् सर्वेति। वचनत्रयात्मिकेत्यर्थः। नेति किंत्वेकवचनमेवेत्यर्थः। ननु संख्याकारकबोधकैरेकवाक्यतया सुपां विधानमिति पक्षेऽव्ययार्थे संख्याकारकयोरभावात् कथं विभक्तिः अव्ययादाप्सुप इति ज्ञापकाश्रयणे न च सर्वापि। किंच विहितानां नियमपक्षेपि नास्योपपत्तिरत्र पक्षे सर्वेष्वर्थेषु विधेयतया प्रधानप्रत्ययानुरोधेन गुणभूतप्रकृतिभेदकल्पनेन सर्वविभक्त्युत्पत्तौ लोपेनैव जातस्य निवृत्तिः तन्निवृत्तौ च कल्पितगुणस्वरूपं स्वत एव निवर्त्तते। नियमश्च द्विविधोऽर्थनियमः प्रत्ययनियमो वा अंत्योऽपि द्विविधः प्रकृतार्थापेक्षः सामान्यापेक्षो वा। तत्र कर्माद्यर्थयोग्यप्रातिपदिकाच्चेत्कर्मणि विभक्तिस्तर्हि द्वितीयैव। कर्माणि रहितत्वयोग्यप्रातिपदिकार्थप्रातिपदिकात्प्रथमैवेत्यादिरर्थनियमः अत्र पक्षे सर्वाः सप्तापि विभक्तयोऽव्ययेभ्यो विभक्तीनामनियतत्वात्। कर्माद्यर्थयोग्यप्रातिपदिकाच्चेद्द्वितीयादि तदा कर्मण्येव न करणादौ। कर्मादियोग्यत्वरहितप्रातिपदिकार्थ एव प्रथमा न कर्मादौ संख्यावदर्थयोग्यप्रातिपदिकादेकत्वादावेवैकवचनादि न द्वित्वादावित्यादिः प्रकृत्यर्थापेक्षः प्रत्ययनियमः अत्रापि पक्षे सर्वाः सप्तापि विभक्तयोऽव्ययेभ्यो लभ्यंते। अथ प्रातिपदिकाच्चेद्द्वितीयादि तदा कर्मण्येव नान्यत्र। प्रातिपदिकाच्चेत्प्रथमा तदा मात्रग्रहणात्पर्युदासन्यायेन कर्मादियोग्यत्वरहितप्रातिपदिकार्थ एवेत्यादिः सामान्यापेक्षः प्रत्ययनियमस्तदाऽव्ययेभ्यो विभक्तिप्राप्तिरेव नेति पूर्वोक्तज्ञापकादेव सेति सर्वापि। यद्यपि सुपां तिङां संख्याकर्मोभयार्थकत्वेन कर्मण्येव नान्यत्रेति वक्तुमशक्यं तथापि कर्मण्येव न तु तदभाव इत्याकारो वक्तुं शक्यः स्पष्टं चेदं सर्वं बहुषित्यादिसूत्रेषु भाष्ये। तत्र हि अर्थनियमे प्रकृतार्थापेक्षप्रत्ययनियमे च सप्तापि विभक्तयः संपूर्णा उक्ताः सामान्यापेक्षप्रत्ययनियमे च १०२

सुपोऽप्राप्तिरेवोक्ता अव्ययादाप्सुप इति सूत्रे भाष्येपि स्पष्टमिदमिति चेदत्र तद्धितश्चेति सूत्रे भाष्यकृतः एकवचनमित्येव सूत्रं कार्यमेकग्रहणं च न कार्यं विधावुद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नाद्वचनमित्युत्सर्गस्तस्य द्वित्वबहुत्वयोरितरे बाधके भविष्यत एवं चैकत्ववत्यपि भविष्यति अलिंगासंख्येभ्योऽव्ययेभ्यस्त्वेकवचनं द्विवचनादिविधायकयोर्द्विबहुग्रहणसामर्थ्यान्महासंज्ञाबोध्यैकत्वाभावेपि तत्प्रवृत्तिः द्वित्वबहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचने त्वावश्यके एकवचनस्यैकवचनमित्येतद्वचनं विनापि द्वित्वाद्यभावे कर्मादौ सिद्धत्वेन सामर्थ्यादप्राप्तप्रापणार्थमेतदिति कर्माद्यभावेप्येतत्प्रवर्त्तत इति विनिगमनाविरहात्सर्वविभक्त्येकवचनमनेन। अत एवाव्ययादाप्सुप इति प्रत्याहारग्रहणं चरितार्थयतीत्यासस्म्यादिति च। प्रथमापि मात्रग्रहणाद्यप्रातिपदिकार्थस्य कर्मत्वाद्युपाधिकस्संभावना तत्रैवेति तस्या अप्यप्राप्तिरव्ययेभ्यः पचतिकल्पमित्यादौ तु नानेन सर्वैकवचनं। सर्वथाऽप्राप्तावेव तस्य विध्यर्थत्वात् अत्र च न तथा कर्तृत्वकर्मत्वसत्वेन क्रियायां स्वत एकत्वसत्वेन सर्वथा तदप्राप्त्यभावात् इति बोध्यं। यत्तु कैयटेन प्रथमातिक्रमे कारणाभावादनेकनियमबाधे गौरवाच्च प्रथमैकवचनस्यैवानेनोत्सर्गत्वं बोध्यत इति तद्धितश्चेति सूत्रे रूपसूत्रे चोक्तं। तत्र स्वादिसूत्रे प्रथमायाः प्राप्त्यभावेपि नियमशास्त्रपर्यालोचनया द्वितीयाया अपि तत्वेन तस्या अविनिगमकत्वात्। निजां त्रयाणामित्यत्र त्रयाणां ग्रहणेनाद्युदात्तश्चेति सूत्रे आदिग्रहणेन च पाणिनिना स्वशास्त्रे एतन्न्यायानाश्रयणज्ञापनाच्च। अपत्र प्रथमा संपूर्णाव्ययेभ्यः प्रथमाया एवैकवचनमित्यादि पक्षांतराणि अर्वाचीनग्रंथेषु दृश्यंते तान्यसंगतानि उक्तरीत्या तेषामुक्तिसंभवाभावात् घट इत्युक्ते एकत्वनिश्चयस्तु द्विवचनाद्यभावेन द्वित्वाद्यप्रतीतौ संख्यावदर्थत्वेन सत्वभूतत्वात् प्रकरणाच्च। बहुषित्यादिसूत्रभाष्योक्तपक्षस्त्वेकदेशिनोऽनसिद्धांतिन इति तत्त्वं। अपसर्वविभक्तिरिति बहुव्रीहिर्लभ्यो शेष्य इत्याह। तद्धितांत इति। कवतस्य तद्धितस्य प्रयोगाभावेन फलाभावात्संज्ञाविधावपि तदंतविधिरिति भावः। नन्वेवमपि पचतिकल्पमित्यादावतिव्याप्तिः उक्तरीत्या तेषामसर्वविभक्तित्वात् उभयशब्दे चातिव्याप्तिस्ततो द्विवचनानुत्पादादत आह। परिगणनमिति। तसिलादय इति। पंचम्यास्तसिलित्यारभ्य द्विर्योश्च धमुञिति यंता इत्यर्थः। शस प्रभृतय इति। बह्वल्पार्थाच्छस्कारकाद्यनुकरणादिति डाजंताः पश्चिवेत्यतिकृताविस्यधिकारेप्रत्ययपूर्वविश्वमास्याल्पछंदसीतियाल तस्य स्वरादावास्यावावि

तिपाठेनाव्ययत्वंतत्रैण=आम्सिरित्युणादिसूत्रविहित=आसिः=पयाइत्युदाहरणं=आसिविधायकेछंदसीतिनानुवर्त्तितएवंचलोकेविभक्तिरहितप्रयो
गायाव्ययत्वमावश्यकं।=पक्षेचस्वरादावासिपाठएवलिंगं।=पयासावयसेतित्तुछंदसं=अम्=आमिति=अमुचछंदसिकिमेत्तिङितिविहितो।कत्वोर्थेइति।क
त्वसुचसुच।धाः।तसिवतीति।तेनैकदिकृतसिद्ध्यतेनत्यमित्यादिनाविहितोएवंचस्वरादिषुवदितिपाठेफलंचिंत्यं।नानानाविति।विनञ्भ्यांनानाञौ
नसहेतिविहितो।कृन्मेजंतः।कृद्योमांतइतिकारयामित्यामंते=आमइतिलुकेछसिद्धिरितिभावइत्याकरेविस्तरः।कृदंतस्यतुनैतद्विषयत्वंगणेप्रा
मस्राबृपाठात्।=अन्यथाश्रुत्यामांतत्वेनप्रत्ययलक्षणकृदंतत्वेचानेनैवसिद्धेतत्पाठवैयर्थ्यंस्पष्टमेव।तेनप्रतामौलवमाचइत्यादौसोरित्यादेना
तिप्रसंगः।नचाधयेहे=आधेकुंभकारेभ्यइत्यादौगुणेएत्वेचकृतेकृत्तएजंतत्वेनसंज्ञापत्तिः।नचबहिरंगत्वंगुणादेःकार्यकालपक्षेलुग्विधेयेक
वाक्यतापन्नसंज्ञाया=अपितत्वात्।लिंगसंख्याद्यन्वयित्वेप्यव्ययीभावादावविवाच्याप्याप्तेरितिवाच्यं।संनिपातपरिभाषयाबाधात्।नचतया
संनिपातविघातकलुकोबाधेपिसंज्ञाबाधेमानाभावइतिवाच्यं।एज्विषयसंनिपातनिमित्तकालीयसंनिपातविघातकस्यकृतिचेतिनिषेध
स्यतपानिवृत्तावपिउपादास्तेत्यत्रकिंवाप्तेः किखपलंलुत्तसंनियोगशिष्टत्वसिद्धिरेवंचोपादस्तेतिस्यात्।तत्रहिकिदित्तिव्यपदेशातिदेशा
एवेत्वप्रवृत्तिकालेकित्कार्यस्यातिदेश्यस्याभावात्।तस्मादनयासंनिपातविघातकशास्त्रस्यैवतच्छास्त्रप्रवृत्तिनिमित्तातिदेशसंज्ञानाम
पिनिवृत्तिरवश्यंवाच्या।सादासपरंपरस्यावास्वसंनिपातविघातकस्यस्वयमनिमित्तमितिपरिभाषार्थः।एतेनात्राकजादिस्यादित्यपास्तं।
=अकजायेकवाक्यतापन्नाव्ययसंज्ञायागुणादेरसिद्धत्वाच्च।लुगेकवाक्यतापन्नात्कृन्नगुणादित्वांतरंगाउभयोरपिशब्दतःसुबाश्रय
त्वात्।अव्ययारा।एयइत्रियेत्यतोलुगनुवर्त्तते।विहितेति।=अंगसंज्ञायांविहितत्वांशाग्रवेशे।नविहितप्रत्ययनिरूपितांगविशे
षणादित्यर्थः।=पाम्सु[illegible]भ्यामादिसांगस्याव्ययरूपस्यैवप्रत्यासत्त्याग्रहणमितिभावः।तेनकुंभकारेभ्यइत्यादौसंनिपातपरिभाषयाव्ययत्वं १०३
शानिवृत्तिद्वारालुं[illegible]निवृत्तिपरभाष्येणनविरोधः।अव्ययीसाविति।=अत्राधिकरणशक्तिप्रधानस्याप्युच्चैसशब्दस्यवृत्तिविषयेशा

त्तिमत्प्रधानत्वाद्वितीयांततयात्याप्यःक्रांताद्यर्थइतिसमासे=अव्ययवभूतोच्चैःशब्दास्ययासत्त्वेनलुकस्या।समुदायस्यतुनाव्ययत्वंलिंगाद्यन्वयित्वादि
त्यभिमानःसमुदायस्यापित्तत्वमाशंक्यसमाधत्ते।यद्यपीति।तदंतेतिशब्दस्यविशेषणत्वात्प्रयोजनंसर्वनामाव्ययसंज्ञायामितिवाचनिकस्तदंतवि
धिरितिभावः।नगोरइति।=अयंभावःसामानाधिकरण्यसंबंधेनलिंगाद्यनन्वय्यर्थबोधकत्वविशिष्टाव्ययपदत्वेनह्यव्ययपदंबोधकमितितादृशामह
संज्ञाकरणात्तादृशशार्थानांगणेनुकरणावश्यकत्वेइतरेषामनुकरणेमानाभावेनसमुदायस्यनाव्ययत्वमितिभावः।वस्तुतोर्थस्यप्रधानात्र
धानन्यायेनसर्वनामसंज्ञासाहचर्येणचप्रसिद्धांतरंगपदांतरानपेक्षानुपसर्जनीभूतस्यैवलिंगाद्यनन्वयिनोग्रहणेननसमुदायस्यनाप्यव्यय
वस्यसंज्ञा।=अतएवभाष्येसर्वनामसंज्ञासूत्रस्योपसर्जनप्रतिषेधानुवृत्त्यासुच्चैसाविव्यादावव्ययत्वाभावमुक्त्वातत्प्रत्याख्यानरीत्यैवात्राप्येत
तत्प्रत्याख्यानमुक्तमेवंचविहितविशेषणमंगादेपोवाव्यर्थएवाव्ययात्परत्वस्याप्यभावात् उच्चैरोउच्चैराभ्यामित्यादेरभिधानेतुनमानं=अतएवभाष्ये
एतन्नोक्तं।=अलिंगत्वादिति।नन्विदंसदृशंत्रिषुलिंगेष्वितिश्रुतिविरुद्धमत=आह।लिंगेत्यादि।=अयंभावःयथोपक्रमोपसंहाराभ्यांब्रह्मपरायाअ
प्यस्याःश्रुतेर्भाष्यप्रामाण्यादत्रोपसंहारस्तथातत्रप्रामाण्यादेवलिंगाद्यभावपरतापीति।विभक्तिवचनशब्दौकारकसंख्यापरौ।
प्रत्ययपरत्वेन्यतरवैयर्थ्यापत्तेः।लिंगेक्रियादिविषयसमीतत्तद्विषयेसादृश्यंवलिंगाद्यभावाश्रयत्वेनालिंगाभावेनसादृश्यमव्ययीभावातिरिक्तवि
पर्यंतस्यालिंगयोगस्त्वात्संख्याभावस्तुसर्वसाधारण्यात्।तदभावादिसादृश्यादेवयद्विविधरूपंतन्नाप्नोतीत्यर्थः।प्रसंगादाह।वशीति।वशी
स्वारस्त्वेनहप्रयोगश्चिंत्यः।भागुरिराचार्यः=अपिसाहचर्यादेवाप्यादेरकारस्यैवलोपइदंभाष्येनदृश्यते।निषादितोदिगुपधलक्षणेकेदंतत्वा
देवरापृक्किपिदिगित्यपि।=अतएवङ्याप्प्रातिपदिकादितिसूत्रे=आप्ग्रहणेनकार्यमकारांतादापूतत्रांतवद्भावात्प्रातिपदिकत्वेनैवसिद्धं
यस्तार्थेनकारांतात्कुंचाउष्णिहादेवविशेति=अत्राप्यकारांतादेवकुंचानालभेतउष्णिहककुभौदेव[illegible]विशमिति।=अंतेकप्रत्ययएवंवि
षयइत्युक्ताबहुराजेतिडाबंतार्थमापूग्रहणमितिभाष्येउक्तं संगच्छतेतस्माद्वाचेयसाध्वेवेति।शिवं।इत्यव्ययानि।।स्त्रियां।।=अचेतनखद्वारहा

द्विसाधारणं लिंगं तु सत्वादीनां गुणानामुपचयापचयस्थितिरूपं क्रमेण पुंस्त्रीनपुंसकाख्यमेकार्थशब्दान्यत्वाद्दृष्टं लिंगान्यत्वमिति भाष्योक्तेरर्थनिके
केवलान्वयि। इयं व्यक्तिरिदं वस्त्वयं पदार्थ इति त्रिविधव्यवहारस्य पदार्थमात्रे सत्वात् केनचिच्छब्देन किंचिद्वस्तु एकैकविशिष्टमेव। केनचित्पर्या
येण लिंगद्वयविशिष्टं केनचिल्लिंगत्रयविशिष्टमिति लिंगानुशासनादितो निर्णयं। तत्र स्तनकेशवती स्त्री स्याल्लोमशः पुरुषः स्मृत इत्यादि
लौकिकलिंगासंभवे शास्त्रीयं कार्यं शास्त्रीये उक्त एव। तत्संभवे तु शास्त्रीयविशिष्टे लौकिके। शास्त्रीयमपि शब्दतो बुध्यते तथा नुभवात्त उपच
यापचययोः स्थितेरपि सत्वेन तन्मात्रविवक्षायां सामान्ये नपुंसकमिति प्रवाद इत्यत्र विस्तरः। अत इति वर्णग्रहणं तदंतविधिस्तदाह। अका
रांतस्य चेति। वाच्यं यत्स्त्रीत्वमिति। तद्धात्वर्थगतं यत्तद्वाच्यं स्त्रीत्वमित्यर्थः। एवं व्याख्याने फलमग्रे स्फुटं। तत्र वाच्ये इति। प्रत्ययार्थत्वेहि
तेोकर्मव्यतिहारे णच स्त्रियामिति णचिणचः स्त्रियामित्यत्र चिच ङीप्सिद्धिः। व्यतिलुनीत इत्यादौ द्विर्वचं सुबद्धं भवतीति न्यायेन समुच्च
यस्य स्पष्टत्वात्। टाप्स्यादिति। स चाधिकारः प्रातिपदिकादेव तच्च संनिधानादजादिरूपमेव। नन्वजादिष्वकारांतपाठो व्यर्थो तद्द्यैव सिद्धे
रत आह। अजाद्युक्तिरिति। येन नाप्राप्तिन्यायादिति भावः। एतेन ङीषिकृतेपि लिंगविशिष्टपरिभाषया टाप्चरितार्थ इत्यपास्तं। ननु प्र
त्ययविधौ पंचम्या युक्तत्वेनाजादिभ्य इत्यप स्त्रीत्वे द्योत्ये इत्यर्थ एव युक्तः स्त्रीत्वं च प्रत्यासत्त्या प्रकृत्यर्थनिष्ठमेवेत्यत आह। अजादि
रिति। व्याख्यानादेतत्स्पष्टं तमिमिति भावः। अन्यत्र तु स्त्रियामिति तदंतस्यापि विशेषणं। व्याख्यानादेव एवं च पंचसु त्वानोयस्यां
सा पंचसु स्वीरी ... पंच अजीति। पंचानामजानां समाहार इति द्विगावकारांतोत्तरपद इति स्त्रीत्वे द्विगोरिति ङीप्। अजादिभ्य इति व्या १६६
ख्याने ऽ महत्पूर्व ... अनुपसर्जनाधिकारे ण तदंतग्रहणस्येव स्त्रियामित्यस्य तदंत विशेषणत्वमित्यर्थस्यापि बोधनात्।
चवनोरचेस्य वेवा त्रापितदंता ... संभव इति भावः। न च तदंतविधावपि क्रुत्वात् स्त्रियामित्यजादीनामेव विशेषणमिति वाच्यं। अनुपसर्जनाधिकारे
रा.१

अत्र हीति। समासे जात ... द्विसमाहार निष्ठं स्त्रीत्वं समुदायवाच्यं नाजशब्दमात्रवाच्यं सामर्थ्येनाजादिमात्रवाच्यस्त्रीत्वस्यैव ग्रहादिति भावः। चटकेति।
द्विपकाद्दित्वादिति ... इति। असंज्ञायां तु भस्त्राफलेत्येव। संभस्त्रेति सद इति मूलान्न ज इति च पाककर्णेति प्राप्तस्य ङीषो बाधनार्थं। एवं च स्त्रे
तफलात्रिफलेत्यप्यत्र बोध्यं। शूद्रा चेति। जातिलक्षण ङीषोपवादः। जातिश्चेद्वाच्येत्यर्थः। पंचशूद्रीति समाहारे जातिवाचकत्वाभावात् शूद्रशब्द
गतस्त्रीत्वाभावाच्च न दोषः जातिश्चेदित्यस्य कृत्यमाह। पुंयोगेत्विति। न चात्र गौणत्वं। सदृशाध्यारोपेणैकस्यैकस्यैव गौणत्वात् गौणमुख्यन्या
यस्य पदकार्यविषयत्वाच्चेति भावः। अमहत्पूर्वेत्यत्रापि जातिश्चेदिति संबध्यते। महत्पूर्वीन राप्लभते जातिश्चेद्वाच्येति तदर्थः। तत्फलं तु जात्यंत
रनिवृत्तिपरत्वे पूर्वं जातिमात्रविवक्षायां महच्छब्दस्य शूद्रशब्देन महान्कीरकुकुटांडकसमासे ततः स्त्रीत्वविवक्षायां महती शूद्रेत्यर्थे महाशूद्रेति
राचेव अमहत्पूर्वेत्यत्र जातिरित्यस्यासंबंधे अनुपसर्जनाधिकारे ण प्रधानेन तदंतविधिसत्वाज्जातेरिति ङीष्स्यात् शूद्रशब्दे जातिवाचकत्व
स्य स्त्रीत्वे शूद्रशब्दार्थसमवेतत्वस्यापि सत्वेनात्र टाप्निर्बाध इति भाष्यप्रदीपोद्योते निरूपितं। महाशूद्रीति। आभीरी तु महाशूद्री त्यमरः। ब्रा
ह्मणादुग्रकन्यायामाभीरः। न पात्रशूद्रायामुग्र ... जातिकन्या। अत्रानुलोमसंकराणां मात्रजातिवृत्तित्वात्तत्र तां जातिमारोप्य शूद्रश
ब्द प्रयोग इत्ययं शूद्रशब्दोर्थवानेवेति शूद्रशब्दार्थसमवेतस्त्रीत्वमप्यत्रास्ति। तदर्थसमवेतस्त्रीत्वेपि शूद्रशब्दादेव टाप्स्यान्न तदंतात् ग्रहणवते ति नि
षेधादिति तदंतविधिज्ञापकता नासंगता। अत एव शंखस्मृतौ ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यैः क्षत्रियावैश्याशूद्रासूत्यन्नाः क्षत्रियवैश्यशूद्रा एव भवंतीत्युक्तमि
ति भावः। यत्तु शूद्राभीरमित्यादौ सामान्यविशेषवाचित्वाद्द्वंद्वाभावमाशंक्याभीरा जात्यंतराणीति यदादीनीति सूत्रे भाष्ये उक्तं तत्त्व नारोपाभिप्रायेति
तिन तद्विरोधः। अजादिराकृतिगणः। तेन नमुन इति सूत्रे रायामादेश इति भाष्यप्रयोगः सिद्धः प्रथमाध्यायचतुर्थपादे च मसवद विशेषा ... रि
ति सूत्रे शंकरभाष्ये वाचस्पत्योर जायां छागेतिराबंत प्रयोगो दृश्यते तस्य छागशब्दोप्यजादिष्विति केचित्। उगितश्च। उगित्शब्देन प्रातिपदिकस्य विशेष
णात्तदंतविधिः प्रत्ययविधाविति निषेधस्तु न उगिद्वर्णग्रहणवर्जमित्युक्तेस्तदाह। उगिदंतादिति। भवंतीति। अपरे शिवङ्गावोऽप्रातिपदिके नेति नि

धसूत्रोक्तांतादिशब्दविषयएवेतिभावः भवतु इति उगितः प्रातिपदिकस्यापि सत्वात् प्रत्ययमात्रग्रहणभावेन प्रत्ययग्रहणे इति परिभाषाया अप्रवृत्त्या निर्यवम
तीत्यादेर्न दोषः। अंचतेश्चेति। नलोपिनोंचतेरित्यर्थः नियमोपि नलोपिन्यंचति विषयएवेति निरूपितं। व्यपदेशिवद्भावलभ्यमर्थं स्पष्टं प्रतिपत्तये आह। वनंतादि
ति। नन्वेवं प्रत्ययग्रहणपरिभाषया बहुधीवरी न सिध्येदत आह। तदंताच्चेति। तत्परिभाषालभ्यवनंतेन प्रातिपदिकस्य विशेषणादिति भावः। सामान्येति।
सूत्रेनुबंधानुच्चारणात्तदनुबंधकपरिभाषाया विषयो नेति भावः इदं मतुवसोर्ज्यो चाविति सूत्रेषु भाष्यकैयटयोः स्पष्टं। इदं सूत्रं न ङीप् विधायकं किंतु
रन्नेभ्य इति प्राप्तङीबनुवादेन तत्संनियोगशिष्टरभावमात्रविधायकमुभयविधौ गौरवात्। शर्वरीति। शृधातोरन्येभ्योपि दृश्यत इति वनिप्।
एतत्सिध्यर्थमाह। दृशांतादिहितइति। अर्थवतोग्रहणान्नेह मघोनी। कनिप्प्रत्ययांतनिपातितस्येदं बहुव्रीहेर्वा। अनो बहुव्रीहेरिति प्रतिषेध
प्राप्तेरिदं। एतच्च वार्तिकमन उपधेति सिद्धङीबनुवादेन रादेशविधायकं अत एवेदमनुपधालोपिनि सुपर्वेत्यादौ नेति विकल्पोर्थसिद्ध
वनोरचेत्येतत्तु रन्नेभ्य इत्येतन्ङीप्विषयमेवेत्युक्तं। पदेङाविति। तेन द्विवचने रूपत्रयं। कृतसमासांत इति। उत्तरसूत्रे संख्याभिधेयायां तस्यैव संभवेनार्थाधिकारा
नुरोधादिति भावः तेन पादयतेः क्विबंतस्य ग्रहणं न। द्विपदीति। द्वौ पादावस्या इति बहुव्रीहौ संख्यासुपूर्वस्येति पादशब्दांतलोपस्ततो ङीपि पादः पत्। टाबृचि।
पूर्वसूत्रप्राप्तङीपोपवाद इति प्राचस्तच्चिंत्यं शेषाद्विभाषेति सूत्रस्य भाष्यविरोधात्। तत्र हि प्रातिपदविहितसमासांतानां कपो वैकल्पिकत्वेन कबभावे साव
काशत्वमुक्तं तद्धीत्याऽस्यापि पूर्वसूत्रस्य वैकल्पिकत्वेन तदभावे सावकाशत्वात् बहुव्रीहेरूधस इत्यत्रापि भाष्ये स्पष्टमेतत्। अत एव ङ्याप्प्रातिपदिका
दिति सूत्रे पादशब्दसमानार्थमकारांतं पदशब्दमंगीकृत्यैतत्प्रत्याख्यानं श्रूयते च छंदसि। तस्याः सप्तादरमेकपदमेकः पाद इत्यर्थ इति भाष्योक्तं
संगच्छते तदा हि रूच्यपि एकपदी एकपादित्यादीष्यत एव एवं च एकपादृगित्यस्य सूत्रमते सिद्धये टाबृचीत्यत्राप्यन्यतरस्यांग्रहणमनुवर्त्य पादंतस्य
रूच्यनभिधानमिति तु भाष्याशयः ङीबंतप्रयोगस्य सूत्ररीत्येष्टस्यासिध्यापत्तेरिति बोध्यं। केवलपादशब्दस्य स्त्रियां रुचिवाऽसंभवेनाप्र १०५
तदंतविधिः। असिद्ध[illegible] अपापः पदिगणेति घभावान्न तत्र नलोपासिद्धत्वं। इदं च कार्यकालपक्षे। अयं निषेधः प्रियपंचाङ्गपदीत्यादेत

दंतेपि। [illegible] प्राप्नोतीति तन्नेत्यर्थाद् अन उपधेति ङीब्विधिनेति बोध्यं। ध्वनितं चेदं भाष्ये परे तु अत्र बहिरंगासिद्धत्वात् प्राप्तिः नलोपस्य तत्त्वाभा
वात् संज्ञा[illegible]बहिरंगत्वानाश्रयणात् पंचेत्यत्र तु स्त्रियां यत् प्राप्नोतीति तन्नेत्यर्थाश्रयणबलाद्भूतपूर्वप्रवृत्त्याश्रयो निषेधः अत एव ष
ट्संज्ञायां नलोपासिद्धत्वस्य न फलमिति न लोपः सुपिस्वत्र भाष्ये उक्तमित्याहुः। मनः। नङीवेति। अयमन इति चोक्तरीत्या टाप्ङी
पोरुभयोरपि निषेधः। एतेन सीमभ्यां बहुयज्वभ्यां बहुधीवभ्यामित्यत्र डाप्ङीपोरभावेन लोपे टापृदुर्वरि इत्यपास्तं। डाबुभा। उभा
भ्यां ग्रहणाभावे संनिहितस्यान एवानुवृत्तिः संभाव्येत वचनसामर्थ्यात् डाप्निषेधयोः पर्याये सिद्धेन्यतरस्यामिति स्पष्टार्थं भा
ष्ये त्वन्यतरस्यांग्रहणं वाक्यभेदेनानो बहुव्रीहेरित्यनुवर्त्यते ततः पक्षे रन्नेभ्य इति ङीबर्थं। एवं चान उपधेति सूत्रं नियमार्थमि
ति बहुधीवरीत्यत्र रन्नेभ्य इति ङीबिति तत्संनियोगेन रेफादेशः सिध्यतीति बहुव्रीहेर्वेति क्वचनं प्रत्याख्यातं। अन उपधेति
च रन्नेभ्य इत्यस्यैवानुवाद इति नियमस्य विधिमुखेन प्रवृत्तावपि न दोषः। अनउ। बहुव्रीहेरूधस इत्यतो बहुव्रीहेरिति सं
ख्याव्ययादेरित्यतो ङीबिति चानुवर्तते अनुपसर्जनादित्यनुवृत्तमप्यत्र न संबध्यते तस्य ग्रहणविशेषणतया ग्रहणस्य चानंतस्य बहु
व्रीहावनुपसर्जनस्यासंभवात्। ध्वनितं चेदं वनोरचेति सूत्रे भाष्ये। तत्र ह्यनो बहुव्रीहेरित्यनंतरमुपधालोपिनो वेति न्यासो दर्शितः वि
ध्यर्थमिदं अन्यतरस्यां ग्रहणं त्वनुपधालोपि सुपर्वेत्यादौ सावकाशयोर्डाप्प्रतिषेधयोरुपधालोपिन्यनवकाशेन ङीपा बाधो मा भू
दिति अन्यथा विधानसामर्थ्येन त्रयाणां पर्यायसिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टं। ऋकारादिति। अनेन वर्णमात्रं विवक्षितमकार उच्चारणा
र्थ इति सूचयति। न च कारिकेत्यत्राकारेण व्यवधानाद्याप्तरककाराभावेनेखानापत्तिरेकादेशे पूर्वश्च परस्मिन्निति स्थानिवत्वा
द्व्यवधानमेवापि परतोकारस्य कात्पूर्वस्येत्यर्थेपि निर्दिष्टपरिभाषोपस्थितेर्व्यवहितेन प्राप्नोतीति वाच्यं। आनंतर्यस्योपस्थितावपि येन नाव्यव
धानमिति न्यायेनाकारव्यवधानेपि प्रवृत्तेः रथकड्यादेश्च नातिप्रसंगः केतिसप्तातग्रहणेच्चेति का इत्याद्यसिद्धिः अकव्यकारस्योच्चार

णार्थतयाकशब्दाभावात् नयासयोरितिज्ञापकेनवर्णग्रहणमित्येवज्ञाप्यते। अकज्विधायकस्यमकारत्वेशिक्षमाणेयत्तद्वरत्निज्ञापकत्वाश्रयणेतु
गौरवं। तावतापिप्रत्ययस्यत्वंश्रानुपपत्तेश्च। नचवर्णग्रहणपक्षेएतिकाइत्यादावकारद्वयव्यवधानादित्वाप्राप्तिः द्वयोरकारयोरेकादेशेदा
पासहैकादेशस्यस्थानिवद्भावादेकनेवाकारेणव्यवधानात्पुनःस्थानिवत्त्वेतुन। लस्येलक्षणस्यसकृदेवप्रवृत्तेः टापासहैकादेशस्यस्था
निवत्त्वविनापूर्वैकादेशस्यस्थानिवत्त्वंतुवक्तुमशक्यं। तस्यटापैकादेशेनापहारेणादर्शनात्। अतएवनयासयोरितिनिषेधसार्थक्यंस्य
ग्रहणंतुस्वरूपार्थंकेवलककारस्यप्रत्ययस्याभावात् असुपइतिबहुव्रीहिणानांगविशेषणं। बहुचर्मिकेत्यादावित्वानापत्तेः प्रत्ययलक्ष
णेनांगस्यसुपूर्वत्वात्। नलुमतेतितुनात्र। लुमतालुप्तेप्रत्ययेयदंगंतस्यकार्यंतन्निषेधप्रवृत्तेः इदंराप्यंगं इतिदिक्। सर्विकेति। अ
व्ययसर्वनाम्नामित्यकच्। कारिकेति। करोतेर्ण्वुल्। नोपाद्यास्वार्थकःसुपःपरोनेतिप्रसज्यप्रतिषेधेनव्याख्यातिफलमाह। बहुपरिव्रा
जकेति। पर्युदासेहिसमुदायस्यसुपूभिन्नत्वेनसुबंतभिन्नत्वेनचततःपरत्वादित्वंदुर्वारमितिभावः परिपूर्वाद्व्रजेर्ण्वुलिबहुव्रीहौसु
पोलुक्यपिप्रत्ययलक्षणेनापःसुबंतात्परत्वंबोध्यं। कटुकेति। आपासहसवर्णदीर्घात्पूर्वेवाणींगस्यवलीयस्त्वादपवादत्वाच्चोत्यककारादु
त्तरस्याकारस्येत्वंस्यादितिभावः। मामिकेति। कस्यप्रत्ययस्यत्वाभावादप्राप्तेवचनं। ममेयतिविग्रहेयुष्मदस्मदोरन्यतरस्यामित्यात
तवकममकावेकवचनइतिममकादेशे आदिवृद्धिः। नरानिति। केशब्दइत्यस्मादेचउपदेशइत्यात्वे आतोनुपसर्गइतिके आतोलो
पइटिचेत्यालोपः। नयासयोः। प्रत्ययस्थादितिप्राप्तेनिषेधोयं। यकेति। यत्तदोरकचयदाधत्वेटाप्। संनिपातपरिभाषाऽस्मादेव
निषेधान्निर्देशाच्चानित्येतितद्विरोधात्कथंटाविति नशंक्यं। त्यकनश्चेति। न्दस्तिकनितिइत्वभूतनिर्देशेनज्ञापकेनास्येत्वंवारयितुंशक्यमितिभा
ष्यकृतः पंचभिर्मतिकाभिः त्रीतइत्यस्यानभिधानमितितदाशयः अत्रत्यिकनिकर्तव्येऽकारोच्चारणसित्वंनेतिनवक्तुंशक्यंपंचोपत्यकोश्रा
मइत्यादावकारश्रवणानापत्तेःटापोलुकिप्रत्ययलक्षणंस्यानिवर्त्तचन। उभयोरपिनलुमतेत्यनेननिषेधात् अतएवकर्त्तीत्यादौवार्त्तिक १०६
मतेपिनगुणइत्यन्यत्रविस्तरः। आशिषिवु। आशिषिविहितस्यवुनोस्येत्वंनेत्यर्थः जीवतादित्यर्थे आशिषिचेतिवुन्। देवदत्तशब्दा

६

दनुकंपायांकन्यनजादेश्चविभाषालोपोवक्तव्यइतिदत्तशब्दस्यलोपः देवदत्तिकेत्युपन्यासस्तुदत्तलोपमभिव्यक्तुं। ध्रुवकेति। ध्रुस्थैर्येपचाद्यच्किंदादित्वात् गुणाभावेउव
ङ् ततष्टाप्प्रज्ञाताद्यर्थकःकेणइतिह्रस्वःपुनष्टाप्। चटेः संज्ञायांकन्। वार्त्तिकोक्ताणआकृतिगणः तेनकन्यकाध्रुवका अपलकाइष्टकाद्यःसाधवः।
उदीचामितिति। अत्रापिप्राकृनाविति संबध्यते। तेनान्यत्रनित्यमेवेत्वं। सूतकापुत्रि। पुत्रकेत्यकारः सहितः पाठेपयाः केयरायमत्तेः सूतशब्दात्स्वार्थेकन्। वृंदशब्दा
च्छ्रगवृंदाभ्यामारकन्इतिमत्वर्थीय आरकन्। वृंदारकशब्दोमुख्यवाचीत्रिलिंगइतिभावः। ङीनइति। शार्ङ्गरवादित्वाज्जातस्येतिभावः। अन्यत्र। सूतका
शे। उदीचां। यकपूर्वत्वंचाद्यवहितमेवएवंप्रत्ययस्थादितिसूत्रेकात्पूर्वत्वमपि। उदात्तस्वरितयोरित्यादाविवानुवादेपिनिर्दिष्टपरिभाषाप्रवृत्तेस्तेनक
शब्दशब्दात्केह्रस्वेइत्वविकल्पोन। नेत्यनुवृत्तावपिनिषेधविकल्पेविधिविकल्पस्यफलितत्वादाहेदेति। आतः किमिति। उदीचांयकपूर्वायाइत्येवास्तुयकपूर्वस्त्रीबो
धकाकारस्येत्यर्थः सांकाश्यकेचनातिप्रसंगः प्रत्ययावयवत्वेनाकारस्यस्त्रीबोधकत्वाभावादितिप्रश्नः बहुलस्यसंस्कारानुरोधादवयवषष्ठ्येवस्यात्तेनचप्रति
पदोक्तस्त्रीप्रत्ययस्यैवात्रग्रहणंविशिष्यतदनुपादानादित्युत्तरं। स्त्रीप्रत्ययस्यकिमिति। यकपूर्वायाइतिस्त्रीलिंगनिर्देशः किमर्थइतिप्रश्नः। धात्वंतेति।
धात्वंतयकारककारपूर्वयोरकारयोरित्यर्थः इत्यमितिशेषः। भद्रेषा। अयमपिनिषेधविकल्पइतिआह। अतइति। अत्राप्यातःस्थानइत्यनुवर्त्त
ते। तदंतेति। येनविधिरितिसूत्रेयस्मादितिविधिभष्याविग्रहणंचप्रयोजनमितिभाष्यात्। अपिबानञ्भिन्नपूर्वाणमपूर्वाणांचसंग्रहः अनञ्पूर्वा
णामपीतिस्पष्टार्थं। पदांगाधिकारेतस्यचेतिसिद्धेः उपसर्जनार्थमितिएवंचानुपसर्जनेआचार्यात्। मित्यात्वंभवत्येवोपसर्जनस्यचारितार्थ्येनबाधेमानाभावात्। अन्य
स्य। अनुपसर्जनस्य। उत्तरसूत्रमभाषितपुंस्काच्चेति। अंतर्वर्त्तिनीमिति। नएतदसुइतिस्थितेअकचिकृतेअकृतेवानञ्तत्पुरुषेतरंगानपिइतिन्यायेनत्यदाद्य
त्वात्प्राक्सुपोलुकितत्ोकचिवापुनर्विशिष्टसुपित्यदाद्यत्वेटापिसमासात्पूर्वोत्पन्नसुपःपरएवटाबितिभावः बहुव्रीहौतुप्रियेतत्काप्रियेतकत्काववाकचभावे
प्रियेतकस्त्रियेवसर्वथानेत्वप्राप्तिः। अनेषकेति। अज्ञातैषेषकानएषकेतिविग्रहः पूर्वनञ्समासेऽज्ञातानेषेति। असंभवादिति। एषाद्वेतिनिर्देशात्संज्ञो
पसर्जनयोरप्राप्तेरितिभावः। अकजर्हइति। एवंचतदकारस्यातःस्थानिकत्वाभावइतिभावः। अर्थांतरेत्विति। अपात्मज्ञातिधनेष्वित्यर्थः स्वोज्ञाता
वात्मनिस्वंत्रिष्वात्मीयेस्वोस्त्रियांधनेइतिकोशादितिभावः। कप्रत्ययांतत्वादिति। तद्वचनात्तर्वर्त्तिविभक्त्यासुपःपरत्वंकेनव्यवधानादितिभावः

सिद्धेनङिच्चपिन्नपिच्चङिन्नेत्यनेनहलः श्नइति सूत्रभाष्योक्तेनपित्सु ङित्वाप्रसक्तेः शानचः शित्समपित्सूत्रेणैवभाष्येप्रत्याख्यातं हेरपित्वस्यतातङोङित्वस्य
वैयर्थ्यापत्तिश्च ज्ञापकत्वेदूषणमप्युक्तं भाष्ये तस्मा इत्यमात्तेत्यादौ सत्यभिधाने जादिपागदाप। यत्तु ङितिचेति सूत्रभाष्यैयासुटोङिद्वचनस्य
नङितादेशानांङित्वमित्यर्थज्ञापकतोक्तातत्तुवार्त्तिकमतंङिच्चपिन्नेत्यादेस्तेनानुक्तेः परपिगाङ्लिटीति सूत्रे गाङोङित्वसोनुबंधकादेशेनुबंधाश्यानिव
त्वस्यज्ञापकमुक्तं वार्त्तिककृतातदपिप्रयोजनाभावादित्यादिनाभाष्येदूषितमित्याहु। निरनुबंधकस्यटस्यस्त्रियांवृत्तेरसंभवात्सानुबंधकस्य
ठकोग्रहणमित्याह। सोपर्ण्येयीति। सुपर्णीशब्दाद्दपत्ये स्त्रीभ्योठगितिठकू स्यसंचेदंभाष्ये। ऐंडीति। सास्यदेवतेत्यण्। उरुदघ्नीत्यादि प्रमाणेद्वय
सचद्घ्नमात्रचः संख्यायाअवयवेतयप्। मात्रजितिमात्रशब्दादारभ्यायचश्चकारेणप्रत्याहारइत्युभयीतिसिद्धिः तत्रद्वयचप्रत्ययांतरं अ
तएवोभयशब्दस्यजसिसर्वनामत्वविकल्पोनेतिनवेतीत्यत्रभाष्यस्पष्टं। आढ्किकीति। तेनदीव्यतीत्तिठक्। तदस्यपण्यमित्यधिकारेलवणाट्
ञ। याद्दशीत्यदादिषु दृशइतिकञ्। इत्वरीति। इण्नशजिइति क्वरप्। अनुबंध द्वयोपादानं स्यसार्थकंवरज्व्यावृत्तेरन्येतरेणापिसिद्धेः। धी
वरीति। चुराशीलमस्याइत्यर्थः। नञ्स्नञ्। तरुणतलुनयोर्वयस्युचरम इतिङीपिसिद्धेपिगौरादिपाठस्यस्वात्। प्रासिर्नङीषाबाधाभावायपुनरत्रग्रहणंतु
योस्वरे विशेषः एतौद्वित्रोरश्चलोकेत्युननंतत्वादाद्युदात्तौ। स्त्रीपुंसाभ्यांनञ्स्नञौ। ग्रहणमित्यधिकारेप्रक्तियश्चोरीककू आकस्मुभगेति
ख्युन्। यञश्च। प्राचांष्फइत्यत्रयञएवानुवृत्त्यैयोगविभागः। हलस्तः। हलइतिपंचमीयस्येतिसूत्रादीतीत्यनुवर्त्ततेसूर्यतिष्यस्यतोयउपधायाइतिच
यलोपेऽद्धोपस्याभीयासिद्धत्वाद्यस्येकारपरत्वाभावाद्वचनसार्थक्यायोपधाग्रहणानुवृत्तिः। अनपत्याधिकारस्योदिति। अपत्याधिकारस्थभिन्ना
दित्यर्थः यञशब्देनव्याख्यानादपत्याधिकारस्यस्यैवग्रहणमितिभावः। प्राचांष्फ। यञइतिवर्त्तते। अपतइतिचयञोयोकारइतिवार्थः तेनवर्त्तंडी
त्यत्रोदीचांमतेसावकाशंशार्ङ्रवादिङीनंबाधित्वा आवट्यायनीत्यासाविवसर्वत्रग्रहणात्प्राचांमतेप्राप्तोपिष्फोनात्रहिवर्तंडाद्येतियञोलुकृक्रि
यामितिलुकूवर्णाश्रयत्वाद्येनप्रत्ययलक्षणं। षः प्र। आपादिर्निरुडवइतिसूत्रादादिरित्यनुवर्त्तते। प्रत्ययस्येतिकिं बोडश्गावषंडवृत्वमित्य १०८
त्रषध्शब्दस्यनिपातनादुपदेशस्थोयंषकारः। वस्तुतउपदेशेइत्यस्यस्वरितत्वमेवनेतिनिरूपितंआदिरितितूत्तरत्रावश्यकमुपरंजकतयात्रापिसंबंधितम्।

आयने। आयनेनस्यनेत्वंपिनोनिकरणात्तत्साहचर्यादीनोपिनस्यनेत्वं। आरियहणंकिं करुरद्घ्नं प्रत्ययेतिकिंफकृतिखनंति। खचप्रथमादौघ्निएयंतोः स्त्रिय
न्ययस्येत्यादि लिंगादित्संज्ञैवनादेशाः उणादीनांबहुलवचनान्नादेशः घचश्चित्वसामर्थ्यादित्ते प्रत्ययसंबंध्यादेशाउपदेशसंनियोगशिष्टकार्यादपि
पूर्वमेवतेनांतोदात्तत्वायचित्वंसपस्समन्यथायुरात्तत्वेनैवसिद्धौत्तद्वैयर्थ्यंस्पष्टमेव। ननु स्त्रियामेवष्फ विधानादुक्तार्थानामप्रयोगइतिङीषन
स्यादत आह। चित्वसामर्थ्यादिति। घ्फेणात्तेपीति। द्योतितेपीत्यर्थः। द्विर्बद्धं सुबद्धंभवतीतिन्यायेनकचित्समुच्चयस्यदृष्टत्वात्। चित्वमपितदाश्रयाणां
ज्ञापकं। सर्वत्र। सर्वेषांमतेइत्यर्थस्तदाह। नित्यमिति। प्राचामित्यस्यनिवृत्यानित्यत्वेसिद्धेपिप्राचांष्फइत्यस्यसर्वत्रग्रहणापकर्षेणबाधकविषे
येपिप्रवृत्त्यर्थंततेनावट्यापनीत्यात्रावट्याच्चेतिचापंबाधित्वाप्राचांमतेष्फएव। अवटोगर्गादिः चासूदीचांमतेप्राप्तङीप्बाधनेनचरितार्थः सर्वत्रग्रहणात्तद्बा
धकत्वमेवचापोनतु अनंतरष्फबाधकत्वं। चापिकृतेतुनष्फप्राप्तिरतइत्यधिकारात्। लोहितादिर्गर्गाद्यंतर्गणः यद्यपितत्रकतशाकलकएवेतिपागतशाक
लस्यलोहितादिकण्वादिबहिर्भूतत्वात् ष्फाप्राप्तोनततःप्रानुतस्तथापिकतंतेभ्यः कण्वादिभ्यइत्युभयत्रापिषष्ठीतत्पुरुषबहुव्रीह्योरकशेषेणनदो
षः कतंतशब्देजातित्वान्ङीषितिभावः। टाप्ङीपोरपवादइतिपागस्तुप्रामादिकः। वयसि। प्राणिनांकालकृतावस्थाविशेषोवयः। वयसीत्यस्यवयोस्त
पेघद्वतिनिमित्तेइत्यर्थस्तदाह। प्रथमवयोवाचिनइति। तेनोत्तानशयेत्यादौन। प्रकरणादिनावयःप्रतीतावपिनायंतद्वाचकः यापिव्याध्यादिव
शाद्युत्तानाशेतेतस्याअपिप्रतीतिःद्विवर्षेत्यादिरपिनवयोवाची। शालाद्यवपिप्रयोगात्। कौमारयौवनस्थद्वत्वभेदात्त्रीण्येववयांसि। आयुषश्च
तुर्भागेष्वचारिवा। ग्यनीका। समाहारेतद्धितार्थेतिद्विगुः अकारांतोत्तरपदत्वात्स्त्रीत्वं। अपरिमाण। अत्रपरिमाणशब्देनपरिमाणंतुसर्व
तइतिपारिभाषिकमेवगृह्यते। सुवर्णबिस्तोहेम्नोद्वेकंवल्यमूर्णापलशतमितिकोशाबिस्तेनोन्मानभूतबिस्तकंबल्यग्रहणंतुउन्मानस्य
चेद्विस्तकंबल्ययोरेवेतिनियमार्थंतेनद्विनिष्कीसिद्धा। द्विवर्षेभूताद्वाभ्यांशताभ्यांक्रीतेत्यर्थेद्विवर्षाद्विशतातिर्यङ्मानेद्विहस्ताभित्तिरित्यादौ
चनिषेधः सिद्धः कांडांतादितितुसूत्रेएवेतिनियमार्थंतेनद्विकांडीरज्जुरित्यत्रन। दोबिल्लोपचत्तीति। पचेर्ड्वीभावानुकूलोव्यापारोप्यर्थः अप
योन्मानत्वात्कोलुक् आचितः शाकटोभारइत्युक्ते रचितः परिमाणमित्येके आचितोदशभाराः स्युरित्युक्तेरुन्मानमेतदितिएतदपिनियमार्थं

श्रे०स्त्री०

१०९

मित्यन्ये।प्रमाणइति।र्षिडिशब्दस्तत्प्रमाणदंडवाचककांडशब्दस्यायाममात्रपरिच्छेदकत्वेनप्रमाणत्वमितिभावः।पुरुषात्प्रमाणे।पुरुषस्योर्ध्वाधरदिगवस्थितवस्तु
मात्रपरिच्छेदकत्वेनोन्मानत्वादुन्मानस्यचद्विस्तादेरेवेतिनियमान्निषेधाप्राप्त्यानित्यंङीपिप्राप्तेविकल्पार्थमिदं।अत्रप्रमाणशब्दःपरिच्छेदकमात्रपरो
नत्वायामपरिच्छेदकवाची अतएवतस्यपुरुषविशेषणता[illegible]नासंगता।जातिवचनस्यापिपुरुषशब्दस्यपंचारत्निःपुरुषइतिशुल्बसूत्रादत्र
प्रमाणइतिविशेषणाल्लोकव्यवहाराच्चपरिच्छेदकवाचित्वमपि।द्विपुरुषीति।द्वौपुरुषौप्रमाणमस्याइत्यर्थेतदस्यपरिमाणमितिप्रत्ययस्याध्यर्धेतिलु
किउदाहरणं।तत्रद्विपरिमाणशब्देनोक्तसूत्रानुरोधात्परिच्छेदकमात्रस्यग्रहणमितिसिद्धांतः।ऊधसो।समासांतोयंतत्रस्त्रियामित्युपसंख्यानादी
हा।स्त्रियामिति।बहुव्रीहौसक्थ्यक्ष्णोरित्यतोबहुव्रीहावित्यनुवर्त्तते।ङित्वाच्चास्यादेशत्वं।डाप्ङीनिषेधेष्विति।समासांतानामलौकिकेवाक्यएव
प्रवृत्त्यापूर्वमनङ्घोषांप्राप्तिः अनउपधालोपिनइत्यत्रास्यानुवृत्त्याङीपोपिबाधकः एतेनमध्येपवादन्यायात्प्राग्निषेधयोरेवेदंबाधकमि
त्यपास्तमितिभावः।ङीबिति।ङीषितुकुंडोधनशब्देपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणधकाराकारस्यानुदात्तनिवृत्तिस्वरप्राप्त्यांतोदात्तत्वंनसिध्येत्।कुंडमिवोधोयस्या
इतिविग्रहःबहुव्रीहिः किंकृधः घासाघासोधाःघासापन्नेचेतिसमासः।अव्ययग्रहणाननुवृत्तेरिति।अस्वरितत्वादितिभावः।निषेधावपीति।अपिनानउ
पधेतिङीप्।अनग्रहणेनर्थकस्यापिग्रहणात्।द्विहायनीबालेति।द्विहायनीद्विवर्षागौरितिप्रायोवारद्वयेकेवालेत्यस्यगौरित्यर्थइत्यन्ये।नित्यंसंज्ञा।
ननुसंज्ञाशब्दानियतानुपूर्वीकाअनादयश्छंदसिचदृष्टस्यैवविधानमितिङीबभावविशिष्टस्यतत्रप्रयोगासंभवादनउपधेत्येवसिद्धेइदंव्यर्थमि
तिचेदुत्तरार्थत्वात्योगविभागस्तुव्यर्थएवतथानयनंलक्षणेतरसिद्धमुदाहरंतिवेदेपंचदाम्नीतिक्वचित्तुशतमूर्ध्नीतिपाठः।केवलमामक।
अस्मच्छब्दात्तवकममकावेकवचनइतिममकादेशः।भागशब्दात्पुंलिंगात्स्वार्थेप्रत्ययेस्वार्थिकेषुलिंगातिवृत्तेरपिसत्वात्स्त्रीत्वंपापशब्दोपिप्रा
यचात्तद्धितवर्त्तमानःस्त्रियां।अपरःपवर्गमध्योदात्तादित्वादंतोदात्तः उत्तापरंपंक्तिदेवानित्यादौउत्तापरीभ्योमघवेत्यादौचांतोदात्तपाठात्।पूर्व
मनयन्नाःपरमित्यादौपठ्यमानमाद्युदात्तत्वमपिवृषादित्वात्।अपराःपूर्वामभ्येतीत्यादावजादिपाठद्वावपि।आर्येणकृतेतिप्राक्सुबुत्पत्तेः १०९
समासेदृष्टत्वं।भेषजशब्दोव्युत्पन्नःओषधेरूढः भिषजइदमित्यणिभेषजशब्दोपितत्र।सुमंगलीरियंवधूरितितुमत्वर्थीयेईप्रत्ययेबोध्यं।

प्रकृतिभागत्वादिति।नकुसंनियोगेनेतिभावः।मतुबिति।वत्वंतुमादुपधायाइतिसिद्धं।यज्ञेनसंबंधइति।स्त्रियाइत्यर्थः संयोगपदंसंबंधोपलक्षणं।संबंधश्चयज्ञपूर्व
प्रतियोगिकेप्यर्थेकृतंतदाह।तत्कृतकेति।विभाषा।सहशब्दोविद्यमानवाचीपूर्वशब्दोवयववाचीव्याख्यानात्तत्रकेवलपतिशब्दस्यविद्यमानपूर्वत्वय
वकत्वासंभवादव्यभिचाराच्चपतिशब्देनतदंतंग्रह्यतइत्याह।पतिशब्दांतस्येत्यादि।नपत्युरिति।सपूर्वस्येत्यनेनपत्यंतस्यग्रह्यमाणत्वादितिभावः।बह
वोवृषलपतयोयस्याइतिकर्मधारयोत्तरपदबहुव्रीहौवारणायेहार्थोप्यनुपसर्जनपदसंबंधइत्यन्ये।बहुव्रीहावित्युपसर्जनोपलक्षणं तेनपतिमति
क्रांताऽतिपत्नीत्यपि।यस्तेइति।विभाषासपूर्वस्येत्यत्रयज्ञसंयोगइतिनसंबध्यते।भाष्येकथंतुयाजकस्यपत्नीतिव्यस्तएवप्रश्नात्।वृषलस्तेनयज्ञसंयो
गाभावात्पूर्वेणाप्राप्तेःसपूर्वत्वाभावाच्चेतरप्राप्तेरितिभावः।उपचारादिति।पाणिग्रहणाश्रयादितिभावः।यदिति।इदंप्रौढ्या।तत्प्रकृतिककर्त्रे
किपिष्ठमानाभावात्।पूर्वसूत्रेयज्ञसंयोगइतितुवृषलस्यपतिःस्त्रीतिप्रयोगसाधनार्थं।सपूर्वस्यकिमिति।अवयववाचीपूर्वशब्दःकिमर्थइतिप्रश्नः।
गवांपतिरिति।स्वामिनीत्यर्थः।निपात्यतेइति।तेनचोदात्तसादेशस्यैवप्रवृत्त्यासपत्नीशब्दस्याद्युदात्तत्वमपिसिद्धं।किंचसमानस्वामिकस्त्रीविशे
षस्यैवरूढ्याबोधनार्थंङीप्रकारविशिष्टोच्चारणं।अतएवसमानस्वामिकदासीभूम्यादौसपतिरित्येव।समानत्वंचैकस्यैवतत्तत्पत्नीसंबंधेनभे
दमारोप्यबोध्यं।मुख्यसादृश्यवत्पतिकासुतुनतथाप्रयोगइष्यते।त्रिसूत्रीति।व्याख्यानादितिभावः।संनियोगशिष्टइतितेनतदभावेङीबपिने
तिभावःनितंतानामित्यत्राकारउच्चारणार्थःनितंतानामितिपाठेजस्त्वाभावःसौत्रः।नीत्येतानीति।अत्रैतशब्दस्योपसर्जनत्वेपितदंतमनुप
सर्जनमेवानुपसर्जनादितिचात्रतदंतविशेषणं।अतएवग्रहवृत्तिकृतानारायणेनात्रबहुव्रीहिंकृत्वानेनङीबित्युक्तंतदनुसारेणैवेदं।पर
तुउपमानानीतिसूत्रस्यभाष्यस्वरसात्।टिड्ढाणञित्यादौगृह्यमाणविशेषणत्वस्यरूढत्वाच्चात्रापितथैवोचितं।तत्रहिशस्त्रीश्यामेत्यादौ
श्यामाशब्दःश्यामामिवउपमेयंतुसमासवाच्यमितिपक्षेशस्त्रीश्यामादेवदत्तेत्यत्रह्रस्वत्वंनसिध्यतियद्युपसर्जनस्येतिह्रस्वत्वंतदाकुं
भकपाललोहिनीत्यत्रानुपसर्जनलक्षणईकारोनप्राप्नोतीत्युक्तं।मेएयस्यस्यत्रिषुस्थानेषुएन्येत्यर्थोबोध्यइत्याहुः।आर्षमत्रणत्वं।वर्णीकिं

प्रकृता। गतिरनंतर इत्याद्युदात्तः। अंतोदात्त इति। श्वेतो वाजी जायत इत्यादौ तथापाठादिति भावः। छंदसि त्वमिति। नादेशापवादस्तेन उत्सर्गसमानदेशा अ
पवादा इति न्यायात्तस्या निस्यानिकत्वं ङीप्संनियोगशिष्टत्वं चास्य बोध्यं। विशुद्धिवाचीति पाठेत्तत्र इति निमित्तक इत्यर्थः। अन्यत्वे संनिधानाद्या
ख्यानाच्च तोपधस्यैव प्राप्तियोगित्वेनान्वय इत्याह। तोपधभिन्नादिति। वृणीक्ष्व किं खद्रा। आद्युदात्तः। नर्तकीति। शिल्पिनि ष्वुन्। गौरशब्दो वर्णवाच्यप्य
तोदात्त इतीह पाठः। अनड्डाहीति। आमनुडुहः स्त्रियां वेति वचनात्पक्षे आम्। सूर्येति। मचेद इति। सूर्यादीनामंगानामुपधाया इति व्याख्यानेनु सौ
रीबलाकेति न सिध्येत्। सूर्यस्तैकदिगित्यण्ताङ्गीपि अपाणंतमंगं न सूर्यशब्द इति तदसिद्धिः वचनं तु सूरीकुंतीत्यत्र चरितार्थं। अपणे लोपे प्याभी
यत्वेन सोसिद्धो णनिमित्तकालोपस्तु व्याश्रयत्वान्नासिद्ध इति यस्योपधात्वमुपधाग्रहणादेव भाधिकारमभिव्याप्याभीयासिद्धत्वमिति बोध्यं। यग्र
हणं तूत्तरार्थं। ङ्याामिति निर्देशात्स सन्न्यैकवचनाग्रहणं। नक्षत्राणीति। नक्षत्रवाचकाद्योण तत्रेत्यर्थस्तेन तिष्येण युक्ते तैषमहस्तिष्यो भवस्तेष इत्यादि सि
द्धं। मातरि षिच्चेति। पितामहीसिध्यर्थमिदं। इंद्रेति। इंद्रोर्दाम्नीशासत्ति करणे ष्ट्रन्। अयमजादिषु पठ्यते गौरादिषु मातामहीशब्दपाठो नार्थ इत्य
न्ये। जानपदीति। जनपदे भवेत्यर्थः। उत्सादित्वादञ् ङीप्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते सेनोदात्तार्थं वचनं। वृत्तिरनुक्ष्वाजीविका। अप्रत्यय इति। तथा च क्रियाशब्दोयमि
ति भावः। अमत्रे। कमंडलुरूपे। कुंडीकमंडलौ जारात्यति वृत्ती सुत्ते पुमानिति मेदिनीकोशात्तत्र नित्यस्त्रीलिंग इति भावः। यदि तु पिठरे तु नना कुंड
मिति विश्वकोशेत्यन पुंसकत्वमप्युक्तं पिठए मत्रशब्दो चपर्यायो पिठरं स्थाल्युखा कुंडमित्यमरेनपुंसकत्वमात्रोक्तिस्त्वव युत्यानुवाद इत्यु
च्यते तदानेकविधसंस्थानेषु अमत्रेषु कुंडव्यवहारेण कुंडत्वे जातित्वाभावाद् प्रासोङीषिति बोध्यं। स्त्रीविषयात्वादित्युपलक्षणमिति बहुच्
कमंडलुसंस्थान [redacted] स्यानुगत्वात्तद्रूपामत्रवाचिनो जातित्वमप्यस्ति सूत्रं तु निय
मार्थमेव अप्रसरे त्राज्जायां कुंडेत्येवेत्यपरे। आवपने च नित्यस्त्रीत्वाद प्राप्तस्य ङीषो विधिः। आवपनमिति सामान्येन पुंसकं। गुणयोगादि
ति। गोणत्वेप्यपदकार्यत्वात्प्रवृत्तिरिति भावः। विधित्वानुरोधाद्गुणएवास्य प्रवृत्तिः। वर्णश्चेदिति। तद्धितश्चेदित्यर्थः। अन्यथा सु

गोपुत्रकास्य पुंसीत्युक्त्याऽसंगतं स्यादिति बोध्यं। स्त्रैव र्णशब्दोर्धे आद्यजंतः। कालान्येति। कौर्य गुणयुक्तेत्यर्थः। नील्या अनीति। वत्यनुसारे णेदं। प्रतिपदोक्त
त्वादन्प्रकृतिङीप्तंत प्रविस्त्रनीलशब्दस्ये वाच्यग्रहणं न त्वस्य लाक्षणिकत्वात्। अनाच्छादने इति। नीलवर्णवती शाटीत्यर्थे नीलीति वारणाय चरितार्थं नी
ल्यारक्ता गौरित्यर्थे नीलेत्येवोचितमिति परे। मैथुने छाशब्दोर्धे आद्यजंतस्त इतीत्यर्थः। अन्येति। मैथुनादन्यद्येच्छति। कमेर्लषयतेत्युकञ्। शोण
शब्दो वर्णवाची वर्णानां तण इत्याद्युदात्तः अन्यतद्वति सिद्धे विकल्पार्थमिदं। वोतो। अत्र गुणवचनशब्देन समस्त कृदंततद्धितांतसर्वनामजाति
संख्यासंज्ञाशब्दातिरिक्तशब्दो गृह्यते आकडारसूत्रभाष्यपर्यालोचनया तादृशानामेव तत्संज्ञालाभात्। तत्र हि प्रातिपदिकमात्रस्य गुणवचन
संज्ञामुक्त्वा ग्रेतद्बाधकत्वेनैताः क्रमेणपठिताः गुणवचनेत्यन्वर्थसंज्ञया गुणोपसर्जनगुणिवाचकानामेतादृशानां सा संज्ञेति न रूपादीनां ग्र
हणं जातिपदेनाकृतिग्रहणं द्व्यपवृत्तिजातिवाचकानामेव तत्र ग्रहणात्क गरिमास्वात तद्ध्येत्वं ग्रहणं च तद्धितांतत्वादेव व्यावृत्तिः एतत्सूत्रभाष्ये
त्सत्वे निविशतेपैति पृथग्जातिषु दृश्यते आधेयश्चाक्रियाजश्च सोसत्त्व प्रकृतिर्गुण इति गुणलक्षणं त्वेकदेशव्युत्क्तिर्बहुविशेषणानां वै
यर्थ्यात्तभाष्यकृताऽव्याख्यानाच्चेतस्मादाकडारसूत्रोक्तमेव भाष्यसंमतमिति भाष्यप्रदीपोद्योते निरूपितं। शुचिरिति। शुचेरौणादिकः किदिन्।
उत इत्यस्याभावेपि खरुसंयोगोपधान्नेत्येतत्सामर्थ्येनात इत्यस्यात्रासंबंधः उणादीनामव्युत्पन्नत्वात्कृदिकारादित्यस्यात्राप्रवृत्तिरित्यभिमानः
शुकेति तु प्रत्युदाहरणमुचितं। तपरः किं वधूः कास्नूः वधूः स्नुषा नवोढा स्त्री कासूर्विकलवाचि स्यादिति कोशबलेन नवोढात्वस्य विकलवाक्त्वस्य
च प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन स्वरूपशब्दवद्गुणवचनत्वात्। पत्तिवरेति। पतिलाभोत्कंठावतीत्यर्थः। बह्वादि। बहुशब्दस्योक्तरीत्या गुणवचनत्वाभावेन
ग्रहणं। कृदिकारादिति। सर्वत इति च गणसूत्रे। अक्तोपीत्यर्थः। व्यवस्थित विभाषाश्रयणात्क्वचिन्न। सुगंधिः प्रियकृत्तिर्वैश्येत्यादीति व
त्तिः पुराणशब्दो त्रपठ्यते सयच्च पि अयं पंथानुवित्तः पुराण इत्यादावंतोदात्तदर्शनेन घृतादिपाठादंतोदात्त इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेणततो ङी
पङीषोः स्वरे विशेषाभावस्तथाप्यत्रपाठसामर्थ्यात्पक्षे टाबेवेति बोध्यं। अपजननिरिति। अपाक्रोशेन व्यतिरिक्तिजनेरनिः अपूर्वशब्दो
त्र पठ्यते सामर्थ्यादुपसर्जनाधिकारबाधः दीर्घा जिह्वा यद्विति ङीष्येतोदात्तं बह्वादिराकृतिगण इति गणरत्नकृत्। पुंयोगात्। हे तोपंमी।

आख्यायामिति पंचम्यर्थे सप्तमी। आख्याशब्दो बोधकपरः। आख्या चोपस्थितत्वात् पुंस एव न स्त्रियाः स्त्रियां वर्त्तमानस्य शब्दस्याख्यत्वाव्यभिचारात् आख्यापदवै
यर्थ्यापत्तेः पुंस्येव यः प्रसिद्धः शब्द इत्यर्थः पुंयोगादिति। प्रवृत्तिनिमित्तारोपेण स्त्रियां वर्त्तमानात् पुंबोधकात् शब्दान्ङीषित्यर्थः योगः संबंधः पुंयो
गात् किं देवदत्ता। आख्यायां किं प्रसूता। तदभावे हि स्त्रियां वर्त्तमानं यत्प्रातिपदिकं पुंयोगहेतुकप्रवृत्तिनिमित्तकमित्यर्थोपि संभाव्येत अस्ति हि
तत्र प्रवृत्तिनिमित्ते प्रसवे पुंयोगहेतुकत्वं उक्तपुमाख्या तु नैषेति भावः पुंयोगोत्र दांपत्यरूप एवेति भाष्यस्वरसः यथेयं भर्तृपापस्ता न बं
धादीन् लभते एवं तच्छब्दमपीति भाष्योक्तेः देवकीत्यादि तु गौरादिषु बोध्यमिति केचित्। गोपालिकेति। गाः पालयतीति गोपालः स एव गो
पालकस्तस्य स्त्रीत्यर्थः ण्वुलंतस्य तु कारकषष्ठ्याः समासनिषेधात् प्रथमषष्ठ्याः समासे अपि सुपः परत्वादित्वं दुर्लभं। वस्तुतः शेषषष्ठ्या अप्यत्र कारक
त्वात् सुबुत्पत्तेः पूर्वमेव तत्रापि समासः यथाकथंचित्कारकग्रहणे पि कथंचित्कारकमाश्रयगतिकारकोपपदानामित्यस्य प्रवृत्तेस्तत्रत्यभाष्यात् उपप
दमतिङिति सूत्रभाष्याच्च लाभात् यद्वा तन्निषेधस्यानित्यत्वात् प्रवृत्तौ कारकषष्ठ्याः सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासेन तत्रापीत्वं सुलभं। सूर्येति। सर्त्तेः क्यप्
सुद्रात्तः सूर्यशब्दो व्यपंतोदात्तमिदं। एतेन ङीन्निषेधेन टापेव सिद्धिरित्यपास्तं। सूरीति। सूर्यस्य स्त्री या कुंती यं मानुषीन देवते इत्यर्थः। महले
इति। तद्योग एवैषां स्त्रीत्वमिति भावः। यवनाल्लिप्यामिति। लिप्यर्थ को यङीप् तस्येदमित्यण एव बाधक इति बहवः लिपिरक्षरविन्यासः। मातुलेति। मातुला
न्नित्यं प्राप्ते उपाध्यायादप्राप्ते विभाषेयं। या तु स्वयमेवेति। अपादाने स्त्रियां घञ उपसंख्यानं तदंताच्च वा ङीषिति वार्त्तिकं। इङश्चेति सूत्रे वार्त्तिकादि
ति भावः। उपेत्याधीयते यस्या इति विग्रहः। अर्येति। ह्रस्वादित्तदाह। स्वामिनीति। अर्यः स्वामिवैश्ययोरित्युक्तेः। आर्येति पाठस्तु कैयटाद्यसंम
तः। स्वार्थे इति। अत एव भाष्ये ऽर्याणी अर्येत्येवोक्तं। पुंयोग एव प्रवृत्तौ तु उपाध्यायीतिवदर्यीति प्रत्युदाहरणे ङीषमेवोदाहरेत्। कर्मण्यणीति। सूत्र
लिंङीत्यादिव्याख्यार्थमिति भावः। करणादिति वक्तव्ये पूर्वग्रहणं दनुवृत्तप्रातिपदिकरूपान्यपदार्थे ऽवयववाचिपूर्वशब्देन बहुव्रीहिः तेन वस्त्रक्री
तेति वाक्ये न अत इति वानुवर्त्तते। करणेति किं सुक्रीता। धनक्रीतेति। कर्तृकरणे इत्यत्र बहुलग्रहणेन गतिकारकोपपदानामित्यस्या १११
नित्यत्वादत्र सुबुत्पत्त्यनंतरमेव समास इति भावः इदमुपपदमिति सूत्रे कैयटे स्पष्टं। अयमजादिषित्यन्ये गतीत्यादेरनित्यत्वेन मानमिति त

दाशयः। अत एवैतत्कर्तृकरणे इति सूत्रे बहुलग्रहणफलत्वेन भाष्ये नोक्तम्। अपवांवेति सूत्रे गवादिग्रहणं तु नियमार्थं तेन हृदिस्थ इत्यादौ षत्वं नेति
दिक्। अभ्रलिप्तीति। क्तग्रहणेन गतिकारकपूर्वस्यापीति विशिष्टस्य क्तांतत्वं अल्पाख्यायामिति समुदायोपाधिः अल्पत्वं करणगतं क्रियागतं
वा। क्तांतादिति। क्तांतात्तादित्यर्थः प्रत्ययग्रहणपरिभाषालब्धक्तांतेन प्रातिपदिकस्य विशेषणात्। ऊरुभिन्नीति। जातिकालसुखादिभ्यः प
रा निष्ठेति भिन्नशब्दस्य परनिपातः। पाणिगृहीतीति। अग्निसाक्षिकतया गृहीतपाणिकेत्यर्थः। भाष्ये तु पाणिगृहीत्यादीनां विशेषण इत्युक्तं।
अस्वांगपूर्व। न स्वांगमस्वांगं पूर्वं च तत्पदं पूर्वपदं पुनः कर्मधारयः अस्वांगभूतात्पूर्वपदात्परं यत् क्तांतं तदंतबहुव्रीहेरित्यर्थः। उत्तरसू
भाष्ये कल्याणपाणिपादेत्यादौ तत्प्रवृत्तिवारणाय तत्रैतदनुवर्त्यकर्मधारयस्याश्रयणेनात्रापि तथैवौचित्यात्। तत्र यदुपसर्जनं पाणिपादमिति समुदा
यो न स्वांगं स्वांगसमुदायश्च न स्वांगशब्देन गृह्यते यच्च स्वांगं पादेति न तदस्वांगरूपपूर्वपदात्परमित्युक्तं एवं च करमुखीत्याद्यसाध्वेव। जातिपू
र्वादित्येतदपि संबध्यते ऽन्यथा बहुनञादीनामस्वांगनविकल्पस्य तत्पूर्वके दुर्वारत्वात् तदाह। नित्ये प्राप्ते इति। वस्त्रछन्नेति। बहुव्रीहित्वात्पूर्वप
दप्रकृतिस्वरे शेषनिघाते चानुदात्तांतोयं पुत्राहिनीत्यादौ सुप्यजाताविति णिनिः निदर्शने नाकृतिग्रहणत्वाभावेन च पुत्रशब्दस्य जातिव
चनत्वाभावेपि पुत्रहतीत्यादौ गौरादिङीषिति बोध्यं अस्वांगादित्येव सिद्धे पूर्वपदग्रहणं स्पष्टार्थं किंच तदभावे ऽस्वांगादिति प्राधान्याद्बहुव्रीहिविशेषणं
स्यादिति। स्वांगाच्चो। तदंतादित्युपसर्जनग्रहणं लब्धं बहुव्रीहेरित्यनुवर्त्तमाने उपसर्जनग्रहणफलमाह। केशीति। एकविभक्तीति केशानामुपसर्ज
नत्वमप्रधानत्वं च शिखेति। इदमेव प्रत्युदाहरणं शोभनेत्यादि सुशिखांतं प्रदर्शितं। विशिष्टेदंतत्वाभावेनाप्राप्तेः यदपि भाष्ये ऽशिखेति प्रत्युदाहृतं
तस्याप्येकदेश एव तात्पर्यं। नञ्पूर्वस्सहनञिति निषेधेन प्राप्त्यभावात्। एतेन क्रोडादिषु शिखाशब्दपाठ इत्यपास्तं। ननु स्वमंगं स्वांगं चेत् सुमु
खाशालेत्यत्रापि स्यात् मुखस्य शालांगत्वात् सुकेशी रथ्येत्यत्र च न स्यात्। केशानां तदंगत्वाभावादत आह अद्रवमिति। स्पर्शवद्व्यपरिमाणं मू

तिः स्येति। इदानीं प्राणिस्थत्वाभावात्पूर्वलक्षणेनासिद्धिः एवंचेदं पूर्वलक्षणे प्राणिस्थत्वमुपलक्षणम् मित्यत्र तात्पर्यग्राहकमिति भावः प्रतिमादिगतस्तन
स्य प्राणिनिकृष्टस्य दृष्टत्वादाह तेनचेदिति। अप्राणिनोपि स्वांगं यदि तेन तज्जातीयेन वस्तुना प्राणी यथा संबद्धस्तथाऽप्राणीसंबद्धश्चेदित्यर्थः अतएव
वृत्तस्य चेत्तथायुतमित्यस्याप्राणिनोपि स्वांगमिति शेषो भाष्ये दर्शितः। पुरस्तादिति। स ह्यनंतरस्यैव बाधकः। मध्येइति। स हि पूर्वस्यैव बाधकः। प्रामा
णिकाइति। एवंच सुगात्रीत्यायोपप्रयोगा एवेति भावः। उरः क्रोडेति। टाबंतोयं स्वभावतो विशेष विषयः। शूर्पणखेति। पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वं। केवलयोगि
कत्वेतु शूर्पनखी स्यैव। नङीविति। अस्वरितत्वादिति भावः। इतिशब्दइति। एवंच भाषायामिति व्यर्थं छंदसीत्यस्य दिक्पूर्वपदादित्यत्रासंबंधेनास्वरितत्वा
दसंबंधसिद्धेः। परंतु दिगितिसूत्रे वाहद्त्यत्र चछंदसि इतिवर्त्तितो लोके त्वेतो ऽस्तमेव। प्राङ्मुखीति। एवंचतन्निवृत्तिबोधनाय भाषाग्रहणं इतिश्चा
र्थेति न छंदस्यपि अतएव डेरामिति सूत्रे कैयटे सव्यशिखी चभाषायामिति पातो दृश्यते इत्याहुः। क्वचिदिति। सर्वविधीनां छंदसि वैकल्पिकत्वे
न सखा सप्तपदी भवेति सिद्धं। न विद्यते शिखरस्याइत्यशिखी क्वचिदस्यात्युदात्तत्वं तु छांदसत्वात्। जातिशब्देन अर्थे कार्यासंभवात्तद्वा
चक ग्रहणमित्याह। जातिवाचीति। अन्यभावे विषयशब्द इत्याह। नचस्त्रियां नियतमिति। भिन्नेष्वभिन्नाभिधानप्रत्ययनिमित्तं जातिर्नित्यमेकमने
कानुगतं सामान्यमित्यस्य चक्षुरादिगुणस्यैकत्व नित्यत्व पक्षे तत्रातिव्याप्तिर्जननेन प्राप्यते सा जातिरिति च पुवत्वादावव्याप्तमत आह। आकृतीति।
ग्रहणमिति। करणे ल्युट् सामान्ये नपुंसकं आकृतिरवयवसंनिवेशः आकृतिग्रहणं यस्या इति विग्रहस्तदाह अनुगतेति। ईदृशाकारो गोरित्याकृ
त्युपदेशादिव्यंग्येत्यर्थः न च वालो घवस्थाभेदभिन्नानेकदेवदत्तादेराकृतिव्यंग्यत्वेन तत्रातिव्याप्तमिदमिति वाच्यं। समानकालि
कानेकव्यक्तिवृत्त्यनुगतसंस्थानव्यंग्येत्यर्थात्। अवस्थाभेदेपि तद्वदाप्रतीतेश्च स एवायमिति प्रतीतेश्च तज्जातीयोयमित्यप्रतीतेश्च अत
एवेंद्रादिकं न जातिः पंचेंद्रोपाख्यानादिभिरनेकेषां समकालिकत्वेपि सर्वेषां संस्थानस्यैकत्वे मानाभावात्। दृर्गाः [illegible] पर्णीत्यादौ स्त्री ११२

विषयत्वादपि नङीष्। तटीति। अनुगतसंस्थानव्यंग्यमेतत् जलसमीपदेशविशेषाभिहितं। नन्वेवं स्वस्त्वादीनां जातित्वं न स्यात् अवयवसंस्थानस्य ब्राह्मणादिसाधा
रण्येन तस्या आकृतिग्रहणत्वाभावात् किंतु साद्दादुपदेशगम्यास्तेत्यत आह। लिंगानामिति। द्वयमपि जातिरित्यर्थः लिंगानामिति कर्मणि षष्ठी सर्वाणि लिंगा
नि न भजतीति सर्वशब्दस्य लिंगापेक्षत्वे पि भाष्यप्रामाण्यादृजो वि: समासश्च। आख्यातमाख्यानमुपदेशः कथनात् उपदेशात्। एकत्रैवेदृत्युपदिष्टे अप्र
त्ततद्देमानाभावान्नेंद्रवादितथा ब्राह्मणत्वं तु एकत्रोपदिष्टे तत्पित्रादिषु सुग्रहं स्वस्त्वं तदपत्यत्वसहोदरादेः सुग्रहं। अग्राकृतिग्रहणेति नित्यानि
त्यसाधारणमिति पुवत्वादिकमपि जातिरेतन्मते। अपर आहे त्यास्तिनायावद्द्रव्यभावित्वमित्यनित्यव्यावर्त्तं लक्षणांतरं भाष्ये दर्शितं एवंच भिन्न
स्त्रिकर्तृकलक्षणद्वयप्रामाण्येन कुमारादिशब्दे जातिकार्यविकल्पः अतएव युवजानिरित्यत्र पुंवत्वं युवतितरेत्यत्र तरभावश्चभाष्ये उदाहृतः। ननु एता
भ्याम प्योपगवीकठीत्यादेरसंग्रहो नुगतसंस्थानव्यंग्यत्वाभावात्सर्वलिंगत्वाच्चेत्यत आह। गोत्रंचेति। शास्त्रीयमत्र गोत्रमत एव गोत्राद्यूनिप्रत्ययो भवति
स्त्रियां लुगिति न्यासे औपगवीमात्रविवक्षत्राण्यो नुपसर्जनमित्यनुपसर्जनलक्षणईकारेण प्राप्नोतिमाभूदेवमर्णतादनुपसर्जनादित्येवं भविष्य
ति इति श्रौत्या पूर्वपक्षिणोक्ते तदंगीकृत्यैव इदुत्तरौपगवीभार्यः जातिलक्षणः पुंवत्वप्रतिषेधो न प्राप्नोति मा देवं दद्धिनिमित्तस्येत्येवं भविष्यति
एवं तर्हि ग्लुचुकायनीभार्य दोष इत्येको गोत्र इति सूत्रस्य भाष्ये युवापत्यस्य जातित्वाभावकथनं संगच्छते अन्यथा जातिलक्षणङीषू एव पर
त्वादुक्तं युक्तत्वं पुंवत्वप्रतिषेधो न प्राप्नोतीत्यसंगतिश्च ग्लुचुकायनीभार्यदोषस्तु ङीष् पुंवत्वप्रतिषेधयोरसिद्धिरूपो बोध्यः सर्वतोक्तिन्नर्थादि
ति ङीषि तु पुंवत्वप्रतिषेधासिद्धिरेव दोषः अतएव ब्राह्मोजातावितिसूत्रे पत्येजातोनत्यर्थः संगच्छते तवत्वपत्यस्य जातित्वाव्यभिचारात्संस
गतिर्ब्राह्मोनारद इत्यसिद्धिरतः सामर्थ्येनात्र शास्त्रीयगोत्रस्यैव ग्रहीतुमोचित्यं अनंतरापत्यप्रत्ययांतेऽवंतीकुंतीत्यत्र जातिप्रयुक्तो ङीषित्यनु
पसर्जनादिति सूत्रभाष्ये वनंतरेश्वस्या न्निद्वोणायवहोत्वारोपइत्यभिप्रायेण। यूतितु न शास्त्रीयगोत्रत्वारोपस्तत्र युवैव न गोत्रमिति
नियमेन तत्संज्ञानिषेधात्तदाह अपत्यप्रत्ययांतइति। अपत्यंपौत्रप्रभृतीतिपरिभाषितइति शेषः शाखाध्येत्रिति षष्ठीतत्पुरुषः शाखायामस्त्री विषयत्वाभावा
त्। जातिकार्यं लभतइति अनेनास्यातिदेशत्वं बोधयति। कर्मेन प्रोक्तमधीतइति। वैशंपायनांतेवासित्वात् प्रोक्तार्थीणिनेः कम्चरकादितिलुक्। अध्येत्र्येण

ब्रोक्तान्छुकू। बह्वीः कठोध्येतव्या यस्या इति विग्रहे स्वकपूरिति समासांतः। स्त्रिया अध्ययनाभावेपि तद्योग्यत्वात्ताच्छब्द्यं यथानधीयाने माणवके। ब्राह्मणीत्यत्रापत्ये
ऽणि ब्राह्मणो जातावित्युक्ते स्त्रिलोपाभावः। परंतु आकृतिग्रहणेनैव लक्षणमाकृलिपदमुपदेश्योपलक्षणमाकृतिद्वारा सादृश्योपदेशेन ग्राह्या जातिरित्यर्थः। त
त्रिसदृशाकारो गो इत्याकृत्युपदेशग्राह्या गोत्वादिजातिः। अयं ब्राह्मण इति सादृश्यादुपदेशग्राह्या ब्राह्मणत्वादिजातिः। यद्वाकृतिग्रहणं जातिग्राहकोपदेश
स्याप्युपलक्षणं लिंगानां च न सर्वभागिति तत्स्वरूपानुवादः तेन घटुक्कादिगुणानामेकत्वेपि जातित्वाभावो बोधितः। अत एव विशेषणानां चेति सू
त्रे जातेराविष्टलिंगत्वं भाष्ये उक्तं। आविष्टलिंगत्वं नियतलिंगत्वमिति कैयटः। तच्च प्रायिकमिति केचित् भाष्यप्रामाण्यात् जातेरेकशब्दवाच्याया न
त्रिलिंगता तटश्चित्यादिः कोशकृतां प्रमाद इत्यन्ये। सकृदाख्यातनिर्ग्राह्येत्यनेनैकत्वमनेकानुगतत्वं च बोधितं। सकृदेकवारं कचिद्
कौसादृशाकृतिद्वारा वोपदिष्टा व्यक्त्यंतरे ग्रहीतुं शक्येति तदर्थः। गोत्रं चेत्यादि प्राग्वदेव। अत एव प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्त्वस्य युगपद्गुणैः
अस्सर्वलिंगां बहुर्थां तां जातिं कवयो विदुरिति लक्षणांतरं भाष्ये उक्तं। सत्वस्य द्रव्यस्य प्रादुर्भावविनाशाभ्यां यानोप्राप्नोति सा जातिरिति लक्षणं यो विप्र
व्यभाविनीति तदर्थः। अनेन गोत्वब्राह्मणत्वाद्योरुभयोरपि संग्रहः गुणैर्युगपद्द्रव्येण संबध्यते यथा निर्गुणस्य द्रव्यस्य नोपलंभस्तथा जातिर
हितस्यापीत्यर्थ इति कैयटः इदं स्वरूपकथनमेव। अत्र लक्षणे सर्वलिंगामित्येतन्मदुक्तार्थकमेव न तु लक्षणांतरमनुपयोगात् बह्वर्थां सर्वव्य
क्तिव्यापिनीमित्यर्थः। एतदेकवाक्यतया पूर्वलक्षणेपि मदुक्तव्याख्यैवोचिता। अत एव कपुनरेतयोर्जातिलक्षणयोर्विशेषः यथापूर्वलक्षणं तथा
कुमारीभार्य इति भवितव्यं यथोत्तरं तथा कुमारभार्य इति भाष्ये लक्षणमित्येकवचनमेव प्रयुक्तं। अत एवाकडारसूत्रशेषे आकृतिग्रहणा
जातिरित्येवोक्तं भाष्ये इत्याहुः। बलाकेति। अयं च विसकंठिकापदवाच्यजातिविशेषवाची। सबवकत्वव्याप्योन्योवेत्यन्यत्। अस्त्रीविषयादित्यस्य प्रवृ
त्तिनिमित्तेकस्य लिंगांतररहितत्वमित्यर्थः। एतेन बलाकायतीतियोगिकस्य सर्वलिंगत्वाद्बलाका बकपंक्तिः स्याद्बलाका विसकंठिका बलाका कामु
कीत्युक्तार्बलाका श्यावकोमत इति कोशे पुंलिंगस्याप्यभिधानाच्चेदं युक्तमित्यपास्तं। अत एव पाककर्णेति सूत्रं चरितार्थं तद्धि स्त्रीविषयार्थमन्यथा ११३

तेषामपि योगिकेर्थे लिंगांतरसंभवेन पूर्वेण सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्यादेव। पाककर्ण। जातिवाचिनः किं बहुपुष्पा शाखा। स्त्रीविषयादपीति। अजात्यर्थं तु न। प्राकपु
ष्पाविषु जातिवचनेषु नित्यस्त्रीलिंगेषु सदकांडेत्यादि निषेधात्। योपधादपीति। पुनर्जातिग्रहणादिति भावः। अस्त्रीविषयादिति तु पूर्वसूत्रेण विहि
न्ती तित्तिरिरिति। स्त्रीपुंसयोरपत्यं तद्धितचतुः घट्टपदेरगा इत्यमरादयं स्त्रियामपीति भावः। इतः किं दरत्। दधन्मगधेत्यणो लुकेति लुक्। ऊङुतः।
इकारो नोङ्धात्वोरिति विशेषणार्थः। अन्यथायवाग्वेत्यादावपि निषेधः स्यात्। दीर्घोच्चारणं तु प्रश्लेषेणोकारद्वयविधानद्वारा ब्रह्मबंधूरित्या
दिबहुव्रीहौ परकपनिवृत्त्यर्थं रूपाणां सवर्णदीर्घेण सिद्धेरिति भाष्ये स्पष्टम्। श्वश्रूरिति तु श्वसुरः श्वश्र्वेति निर्देशात्सिद्धं। कुरूरिति। एका
दिशः स्य पूर्वोत्तवत्त्वात्स्वादयः। अध्वर्युरिति। अध्वर्युशाखाध्यायिवंशोद्भवेत्यर्थः। रज्वादेति। उत इति तु नेह संबध्यते अलाबूरिति भाष्योदाहरणादिति
भावः। कृकवाकुरित्यत्र मनुष्यजातित्वाभावात्पूर्वेणापि न। पंगोश्च। पंगुशब्दो गुणवाचीति पूर्वेणाप्राप्तिः। श्वशुरस्येति। श्वश्र्वेति निर्देशादित्याकार
स्य लोपः तन्निर्देशात् सिद्धमेवैतत् भाष्ये त्विदं न दृश्यते ङ्याबिति सूत्रस्य भाष्यस्वरसस्त्वयमनुङ्न्तो व्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति। ऊरूत्त। उपमीयतेनयेत्यु
पमा उपमानं तद्भाव औपम्यमुपमानत्वं एवं च तद्बोधकोत्तरपदादित्यर्थः उत्तरपदाद्विसंपूर्वपदं क्रियासत्योपमानवाच्येव। अतः करभोपमोरूरि
त्यत्र न तदाहोपमानवाचीति। करभेति। मणिबंधादाकनिष्ठं करस्य बहिर्भागः करभस्तद्वदूरू यस्या इत्यर्थः। उपचारादिति। शफशब्दश्च वृत्तिनि
मित्तस्योरुपदार्थे आरोपादित्यर्थः एवं च समासस्योपमानोपमेयभावाबोधकत्वेन न पूर्वसूत्रप्राप्तिस्तदारोपे च सति निमित्तमित्यन्यदिति
भावः। ननु महशब्दग्रहणं व्यर्थं सर्वस्योरुमत्वेन सहशब्दप्रयोगस्य तत्समभिव्याहारे व्यर्थत्वेन सहोरूरिति प्रयोगस्यैवाभावादत आह।
सहितेति। इतिश्चमामिति शेषः सह विद्यमानावूरू यस्या इत्यर्थ इति कैयटः। अपतिरमणीयावित्यर्थ इति। तदाशयः कमलानि कम
लानीतिवत् कद्रूरिति नागमातुः संज्ञा। प्रश्नेदोर्थमिति। छंदसि कद्रुकमंडल्वोश्छंदसीत्यनेनैव सिद्धेरिति भावः। अंजोयइति। श

ङ्‌स्वादीतिलुसपंचम्यंतं अग्रह इति च षष्ठी अनुपसर्जनादितिविभक्तिविपरिणामेनास्य विशेषणं एवं च टिड्ढेत्यत्रापि सुवचं तद्वदत्र पंचम्यंतत्वमपि सुव
चं अण्योकार इत्यपि पाठः क्वचित् शार्ङ्गरव्याजातिलक्षणे ङीषि प्राप्ते वचनं अण्यादिचध्योर्गुत्वे पुवशब्दो[illegible]पमतेतस्यपाठसामर्थ्या
[illegible]भावे पिङीन् । नरयोरिति । यद्यपि नारीति न शब्देन सिद्धं तथापि नारीतितु पुंयोगे ङीषा दुर्वारं जातिग्रहणानुवृत्त्या तत्रास्या प्रवृत्तेरिति नरस्य
णां[illegible] तथापि नरस्य जातिमात्र[illegible]ति पिपादयिषायां नरीति स्यादत्स्य धर्मेत्वग्रहणं अत्राद्याकारस्यैव वृद्धिर्वृत्त्यानुसारिव्याख्यानात् वस्तुतस्तु इदं गण
सूत्रमनार्षं नुर्नरस्य च धर्म्यां नारीति रुतोऽजितिसूत्रेण नरस्य चेति वक्तव्यमिति वार्त्तिकेन चाव्युत्पन्नार्याः सिद्धेः रूढ्या योग्यतया तद्धर्म्यां नरत्वजा
तिविशिष्टैव बुध्यते अत एव वचसेत्तव्यक्तेः चरित्तिश्चेतिवचनं वास्तु तिभवोवास्तव्य इति दिगादित्वात्संसाध्य प्रत्याख्यातं भाष्ये नित्यानां शब्दानां प
प्याकथंचिदन्वाख्यानं कार्यमिति कैयटः रूढ्या सर्वदोषपरिहार इति तदाशयः । यङश्चाप् । पकारो याडाप इत्यत्र सामान्यग्रहणार्थः
चकारस्य चानुबंधत्वसंपादनद्वारा सामान्यग्रहणाविघातकत्वेन चारितार्थ्येपि आंबष्ठ्या अवयेत्यादौ परत्वाच्चित्स्वरः पित्स्वरं बाध
त इति बोध्यं । चायन इति । एवं च गोकक्ष्यशब्दस्य गर्गादियञंतस्योदीचां मते नैनैव चापः सिद्धेः सक्रौक्ष्यादिषु न पाठ्यः संप्रसारणं तु
तस्य नेष्टमिति स्पष्टं भाष्ये । यूनस्तिः । स्त्रीभ्य इति ङीपोपवादः उत्तरार्थ इति इहकरणं तदनित्यत्वज्ञापनार्थमिति केचित् । इति स्त्री
प्रत्ययाः ॥ श्री ॥ छ ॥ श्री ॥ छ ॥ श्री ॥ छ ॥ श्री ॥ छ ॥ श्री ॥ छ ॥ श्री ॥ छ ॥ श्री ॥ छ ॥ श्री ॥ छ ॥ श्री ॥

स्वौजसमौडिति [illegible] स्वादीनामर्थविशेषव्यवस्थां दर्शयितुमाह । प्रातिपदिकार्थेति । इदमपि सूत्रं क्रियायोग एव प्रवर्त्तते ततो हि क्रियायाः सर्वत्र सत्त्वात् आख्या
तार्थकर्त्रादिनाऽभेदान्वयेन तद्द्वारकः क्रियायोगो बोध्यः प्रथमांतार्थस्यापि क्रियाजनकत्वादस्याः कारकविभक्तित्वेन भाष्ये व्यवहारः । ननु कृष्णादिशब्दे
षु लिंगस्यापि प्रातिपदिकार्थत्वाल्लिंगग्रहणमनर्थकमत आह । नियतेति । यस्मिन्प्रातिपदिके उच्चारिते यस्यार्थस्य नियमेनोपस्थितिः स तदर्थ
इत्यर्थः अन्वयानुपपत्तिपूर्विका लक्षणा पदे एव प्रत्ययोत्पत्तिः सर्वत्र शक्यार्थ एव शक्यतावच्छेदकारोप एव च लक्षणेति न लक्ष्यासंग्रहो दोषः तट
दिशब्दानां तत्तत्प्रत्ययसमभिव्याहारे सत्येव लिंगबोधकतया न किमपि लिंगं ततो नियतोपस्थितिकमिति न तद्बोध्यलिंगस्यात्र प्रातिपदिकार्थशब्दे
न ग्रहणमिति लिंगग्रहणमिति भावः । लिंगमात्रेति । लिंगस्येवाधिक्य इति क्रमेणार्थः । यद्यपि विशेष्यविशेषणभावोप्याधिक्यो भासते तथापि तस्य
वाक्यार्थत्वेन बहिरंगतया न स्वार्थमात्रनिमित्तकप्रथमप्रवृत्तसंस्कारबाधकत्वमिति बोध्यं । अभेदेन संसर्गेणेति । इतरसंबंधानवच्छिन्न
विशेषणविशेष्यभावसंसर्गेणेत्यर्थः । अभेदस्तु न संसर्ग इत्यन्यत्र प्रपंचितं । इहोक्तार्थत्वादिति । उक्तार्थानामप्रयोगात् । प्रातिपदिकप्रतिपा
दितसंख्याविशिष्टे संख्यांतराभावाच्च तदप्राप्तिः अनन्वितार्थकविभक्त्यपेक्षयानुवादकविभक्तेरेवं न्याय्यत्वान्न ह्यादिभ्यः सर्वा विभक्त्यापत्ति
रिति भावः । लिंगविशिष्टपरिभाषयेंद्राणीत्यादौ प्रथमासिद्धिः । परिमाणशब्दश्च परिच्छेदकपर इत्युन्मानादिष्वपि प्रथमासिद्धिरिति बोध्यं ।
परं तु अत्र सूत्रे प्रातिपदिकार्थशब्देन प्रवृत्तिनिमित्तं तदाश्रयश्च । स च मुख्य इव आरोपितस्तदाश्रयोपि अत एव गोपीत्यादौ स्वादिप्रकृते सिद्धे णिक
च्येपि न दोषः अत एव लिंगग्रहणं सार्थकमन्यथा स्वमोर्नपुंसकादित्यादिशास्त्रप्रामाण्येन लिंगस्यापि प्रातिपदिकार्थतया तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ।
अत एव स्त्रियामिति सूत्रे स्त्रीत्वविशिष्टे इत्यर्थ इति भाष्ये सिद्धांतितं । तस्मात् छुसदृत्यत्र पुंस्त्वस्य पुंशब्दस्य प्रकृतित्वे इत्येवार्थः । अभिहिते प्रथ
मेति वार्त्तिकस्य तत्र प्रातिपदिकार्थगतकारकशक्त्या चान्येनाभिहितायां स्वार्थे प्रातिपदिका प्रथमेत्यर्थ इति न तद्विरोधः एतेन तद्भायेका
करस्य प्रत्ययार्थत्वं तवत्तु तन्नेति विरोध इत्यपास्तं । नरादिशब्दानामपि लिंगवाच्यमेव द्योतकास्तु विसर्गौस्यः पूर्वं तत्तल्लिंगबुद्धिस्यात् कथैव तस्य तस्य विस

गदिः साधुत्वान्वाख्यानं नियमांश निवेशे तु न मानं। इदमेवाभिप्रेत्य वक्तो प्रातिपदिकार्थः सत्तेत्युक्तं सत्तेति प्रवृत्तिनिमित्तोपलक्षणं आश्रयस्तु तत्र सिद्धि सु
त्वान्न पृथगुक्तः। एवं च प्रातिपदिकार्थ इत्यस्य लिंगालिंग प्रवृत्तिनिमित्तकाश्च[illegible]पुमांदय उदाहरणं लिंग विशिष्ट परिभाषया स्त्री शब्दो प्यस्ये
वोदाहरणं। अन्ये सर्वलिंगाधिक्य इत्यस्य द्रोणस्वादि प्रवृत्तिनिमित्तकानां द्रोण दिशब्दानां परिमाणत्वेन परिमाणमपि लिंगवद्विशेष्यान्वय्यर्थः।
एवं च तस्य लिंगवत् प्रातिपदिकार्थत्वाभावात् परिमाणग्रहणं। द्रोणः परिमाणमित्येव कुंदो ब्राह्मण इति वत्प्रयोगः द्रोणशब्दस्यानेकार्थत्वा
दा। मूलोक्तं तु न युक्तं द्रोणो व्रीहिमानयेत्यस्यापत्तेः। किंच तिङ्समानाधिकरणे प्रथमेति वार्त्तिकैकवाक्यतया भेदान्वये द्रोणो व्रीहिरित्यनिष्टं।
न च यदा मेये द्रोणादीनां वृत्तिस्तदा तस्यानेकत्वेन परिमाणमात्रपरत्वे तद्बोधेन च व्यभिचारान्नयस्य नियतोपस्थितिकत्वाभावेना प्रातिपदिका
र्थत्वाद् सिद्धो कर्मव्युत्पत्त्या प्रमेयार्थकं परिमाणग्रहणमिति केचित्तोक्तं युक्तमिति वाच्यं सिंहो माणवक इत्यस्यासिध्यापत्तेः स्वादेरस्यापि सिद्धेश्च।
नियमांश निवेशे मानाभावाच्च। एकोद्वा वित्यादि सिद्धये तु वचनग्रहणं। अन्यथैतत्सूत्रोपस्थितानभिहित इत्यस्यात्राफलाभावादेतदेकवा
क्यतापन्न संख्यावाक्यान्वयित्वेन तदप्राप्तेः रामावित्यादौ संख्याधिक्ये प्रथमा तु द्व्येकयोरित्याद्येकवाक्यतयेति बोध्यं। मात्रग्रहणं तु यथा
कर्मणि द्वितीयेति नियमेन कर्मत्वाज्ञान समानकालिकार्थांतरस्यैव व्यावृत्तिर्न तु तज्ज्ञानसमानकालिकार्थांतरस्यात एव गां दोग्धि पय
इत्यादावपादानत्वादि बोधेपि द्वितीया एवं च कर्मणि सत्येव द्वितीया न तु तदसत्वे इति नियमाकारस्त्थाने नापि प्रातिपदिकार्थ सत्वे एव
प्रथमा न तु तदसत्वे इत्येव नियमः स्यात् एवं चानर्थक निपातेभ्यः प्रथमा नैव स्यात् एवं च तत्समभिव्याहारे सपूर्वायाः प्रथमेयादिशा
रव प्रवृत्तिर्न स्यात्। तत्सत्वे कर्मादियोग्यार्थक प्रातिपदिकाद्वेवाहितस्वार्थ इत्यर्थान्न दोषः। इदमेव मात्रग्रहणं कर्मणि द्वितीयेत्यादौ मी
दुक्ताकार नियमत्वे मानं मात्रग्रहणं च सूत्रकारस्य प्रत्यय नियमपद एवाभिमत इति गम्यते तदकरण लाघवेन तु कर्मणि द्वितीये वेत्यर्थनि ११५

३ तया। अत एव गंगा भव त्वं सुखस्वेशः जन सुखस्वेशनये। अनेन स्थैर्येव प्रयोगाक्षरा प्रथमा पा। ही त्यादौ नाभिमुखीभव इत्याद्युद्देश्य

यम उक्तो भाष्यादौ स्पष्टं चेदं सर्वं भाष्ये इति भाष्यप्रदीपोद्योते निरूपितमित्याहुः। संबोधने च। तत्र वर्त्तमानादित्यर्थः। संबोधनमाभिमुखीकरणं तत्र संप्रवृ
त्तिनिवृत्ती संबोध्यतावच्छेदकरूपेण संबोध्यस्य सिद्धिं विनात त्वासंभवादनुवाद्ये एवं चेषा विभक्तिः अत एव विधेयभूत क्रियायामेवैतदर्थान्वय उद्दे
श्यैक प्रवर्त्तना विषयोरर्थ एमिति बोधः व्रजानि देवदत्तेत्यादावपि जानीहीत्यादिः शेषो बोध्यस्तत्र व्रजनस्य कर्मत्वाद्देवदत्तस्योद्देश्यत्वादुभयोः समानवा
क्यस्थत्वं। एकतिङ्वाक्यमित्यस्य च श्रूयमाणैकतिङित्यर्थ इति न दोषः उद्देश्य विधेयभावक्यार्थः अभिमुखीभवनानुकूलव्यापारश्च संबंधन वि
षयतश्चाब्दप्रयोगरूपः व्रजानीति प्राप्तकाले लोट् अत एव गच्छेत्याद्यध्याहारो घेड् सूर्मेत्यादौ प्रथमा अनध्याहारे तु द्वितीयेवेति दिक्। इति प्रथमा।
कारके। कारकत्वं क्रियाजनकत्वं भाष्ये करोति क्रियां निर्वर्त्तयतीति व्युत्पत्ति प्रदर्शनात्। ब्राह्मणस्य पुत्रं पंथानं पृच्छतीत्यादौ ब्राह्मणस्य न कारकत्वे
पुत्रेणान्यथासिध्यात्तत्वाभावात्। अत एवैषां क्रियायामेवान्वयः क्रियाजनकमिति ज्ञातिका सा क्रियेत्याकांक्षोदयेन क्रियाया जनकाकांक्षया
च तत्रैवान्वयस्यौचित्यात्। सर्वेषां च कारकाणां स्वस्वावांतर क्रिया द्वारा प्रधान क्रिया निष्पादकत्वं बोध्यं अप्रसंनिहित संप्रदानस्यापि दातृबुद्धिस्थत्वावश्यकत्वेन स्व
स्य शीनेपूर्वकालत्वेनैव जनकत्वं॥ एवं स्तोकं पचतीत्यादौ फलस्यापि। घटं करोति स्म इतीत्यादौ बोद्ध घटादेः पूर्वकालत्वेन स्त्यादि निष्पादकत्वं बोध्यं। कर्त्तुरीप्सि। ईप्सि
तशब्दोत्र क्रियापरो नाभिप्रेतपरो रूढः स्पष्टं चेदं वारणार्थानामित्यत्र भाष्य कैयटयोः। कर्त्तुरिति क्तस्य च वर्त्तमाने इति कर्त्तरि षष्ठी। आप्नोतेः सन्नंतान्मतिबु
द्धीति वर्त्तमाने कर्मणि क्तः मतिरिच्छा तितत्राकारः एवं च कर्त्रा सुमिष्यमाणं कर्मेत्यर्थः। आसिश्चात्र संबंधः स च कर्त्तृपदार्थविशेषणीभूत व्यापार द्वारक एव।
उपस्थितपरित्यागेनानुपस्थितकल्पने मानाभावात्। एवं च कर्त्तृनिष्ठ व्यापार प्रयोज्य फलेन संबंधमिष्यमाणमित्यर्थः यथा तंडुलं पचतीत्यादौ फल
स्यापि व्यपदेशिवद्भावेन फलसंबंधित्वात्कर्मत्वं। अत एव तत्समानाधिकरणे स्तोकं पचतीत्यादौ कर्मत्वसिद्धिः क्तप्रत्ययोपात्त वर्त्तमानत्वं तु न विवक्षि
तं तेन कटं कृतवान् करिष्यतीत्यादि सिद्धिः। कारकं कर्मसंज्ञं स्यादिति। कारके इति प्रथमार्थे सौत्री सप्तमी तेन कारकं सत्कर्म संज्ञमित्यर्थः। संज्ञि
नः क्रियाजनकत्वं तु महासंज्ञयाक्षिप्तं। यद्वा सप्तमी यथाश्रुतैव कारकपदं च क्रियापरं। करोतीति कर्त्तृकर्मादि व्यपदेशानिति व्युत्पत्तेः जनकमित्य

× आधाराभावानुकूलव्यापारोर्थः इत्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तधानाः ईप्सितत्वं इत्युभयत्रापि क्रियाश्रयत्वं नच संयोगानुकूलं

व्याहारः विषयत्वं सप्तम्यर्थः कारकग्रहणं च स्वरितप्रतिज्ञयैतदधिकारोक्तकर्त्रादिग्रहमेव। तेन नटस्य शृणोतीत्यादौ न कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ग्रामे वासइत्या
दौ च तत्पुरुषे सिद्धिरित्यन्यत्र विस्तरः। कर्तुः किमिति। तदभावेपि केनानुमित्या काङ्क्षायां कारकाधिकाराद्व्यापाराश्रय इति प्रश्नः। माषेष्विति। माषेषु अश्व
म् अश्वं माषनाशोमाभूदिति इत्यन्यत्र बध्नातीत्यर्थः। तदाह। कर्मण इति। तमप्ग्रहणं किमिति। अवयवद्वारा समुदायस्य प्रश्नः। कर्त्रुद्देश्यं कर्मैवास्ति
ति भावः। पयसौदनमिति। यदा कृतभोजनोपि पयोलाभेनौदनभोजने प्रवर्त्तते तदेदं प्रत्युदाहरणं तत्क्रियायाः पयउद्देश्यकत्वात् ईप्सिततमं श
ब्दस्य तु क्रियाशब्दत्वात्प्रत्ययस्तद्धा फलाश्रयत्वेनाविवक्षणान्नदोष इति भावः। तमस्य फलं नैर्मल्यवत्वं वारयतीति। तदभावे हि वारणार्थानामिति
सूत्रमस्यापवादः स्यात् एवं च माणवकस्य कर्मत्वं न स्यात् न चाग्नेरितरत्तु तार्थत्वं स्यात्पिदित्युपस्थाप्य संयोगरूपफलाश्रयत्वात्वारयतेश्च संयो
गाद्यनुकूलव्यापारजन्य इति तत्र कर्मत्वप्राप्तिरिति वाच्यं। कर्तृव्यापारवाचकधातूपात्तफलाश्रयत्वमित्यर्थस्यैव तेन लाभात्। तमग्रहणेऽपी
प्सितमात्रे सावकाशत्वपरत्वादीप्सिततमेनेन बाधः ईप्सिततमत्वं च प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वेनो
द्देश्यत्वं तच्च नाग्न्यादौ फलव्यापारयोः प्रकृतधात्वर्थत्वं तु प्रत्यासत्तिलभ्यं तेन यदा पुरुषार्थं माषभक्षणाय माषक्षेत्रे एवाश्वं बध्नन् तदा माषेष्वश्वं
बध्नातीत्यादौ माषाणां न कर्मत्वं बन्धनप्रयोज्यभक्षणफलाश्रयत्वेपि भक्षणस्य बध्नात्यर्थत्वाभावात् प्रयोज्यत्वनिवेशाद्गां दोग्धीत्यादौ भाग वि
नुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकदुहियोगे पयसः कर्मत्वसिद्धिरिति स्पष्टं भाष्ये। कर्मेत्यनुवर्तमाने इति। अधिशीङ्स्थासामिति सूत्रात्। आधा
र इति। कर्तृकर्मद्वारा क्रियाश्रयो हि सः तदाह। गेहमित्यादि। अनुक्ते कर्मणीति। कर्मपदेनैव बोधितकर्मसंज्ञकं कर्मत्वशक्तिमत्त्वं ग्राह्यं। सर्वकर्मवि
हितद्वितीयादीनां कर्मत्वशक्तिमानर्थः क्रियाकारकभावः संबन्धश्च तदर्थः राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजपुरुषयोः संबन्धस्य षष्ठीवाचिका कुम्भश्रित इति क्रि
याकारकयोः संबन्धस्य द्वितीया वाचिकेति समर्थसूत्रस्थभाष्यात्। एवं च हरिं भजतीत्यादौ हरिकर्मकं भजनमिति बोधः। अभिहितेचेति। अनभि ११६
हिताधिकारादिति भावः। पंचकं प्रातिपदिकार्थपदे कर्मणि द्वितीयेत्यादेः षष्ठी चेत्यादेश्च नियमत्वमेतदभावेपि स्यादि सूत्रेणानिर्दिष्टार्थाः प्रत्य

याः स्वार्थ इति कर्मादौ संख्यायां च स्वादीनां सिद्धेः तत्र यदा कर्मणीत्यादेः षष्ठी कयोरित्यादेश्चैकवाक्यतायामेकस्मिन् कर्मणीत्यन्वयेन सूत्रजबोधे कर्माद्यर्थस्य प्राधान्यं त
दानार्थेन तेन सूत्रजबोधविषयप्रधानविषये अनुक्तार्थानामिति न्यायेन सिद्धेः यद्यपि द्विवर्द्धं सुबद्धमिति न्यायेन द्वौ ब्राह्मणौ अयतिलुनीत इत्यादौ द्योतकवाच
कयोर्द्योतकयोश्च समुच्चयो दृष्टस्तथापि प्रकृते तस्यानुसारादुक्तार्थानामिति न्यायानुसरणस्यैव वक्तुं शक्यत्वात् एवं च कर्मादीनां द्योत्यत्वमेवायु
दातु कर्मगत एकत्व इत्यन्वयेन संख्याया स्तत्त्वं तदा सूत्रमारब्धव्यं। भाष्ये एषु विभक्त्यर्थ च व्यवहारो द्योत्यतयैव न त्वेतावता तात्त्विकत्वमेवात्र मितवी
नियमस्यानुपपत्तेरिति स्पष्टं बहुषु बहुवचनमिति सूत्रे भाष्यादिषु द्योतकविषये प्युक्तार्थानामिति न्यायो धिपरीतिसूत्रे भाष्ये दृश्यते तत्र ह्यध्यागच्छतीत्यादा
वागच्छतीत्यनेनानधिकार्थयोरधिपर्योः प्रयोगस्योक्तार्थानामिति न्यायेनाभावमाशंक्य पूर्वोक्तविषये साधुत्वं उक्तार्थानां प्रयोगदर्शनेन समाहितं।
तत्र हि द्विरशब्दापूपशब्दयोर्वाचकयोः प्रकृतिप्रत्यययोर्वाचकद्योतकयोर्द्वित्व तयोर्वाचकानुवादकयोश्च समुच्चयः अत एव द्विरशब्दा
त्यादौ समासेन सुजर्थस्योक्तत्वान्न सुजिति भाष्य उक्तं। तत्र हि समासः सुचेत्युभयमपि द्योतकं सुजर्थस्य जन्मेति तत्रैव वक्ष्यते। तथा तद्धितद्विर्वचनयोर्द्योतकयो
स्तद्धितेनोक्तत्वाद्वीप्सायां न द्विर्वचनमाशंक्यादावित्ति सर्वस्य द्वे इति सूत्रभाष्ये उक्तं एवं च धातोरपि क्रियात्वक्रियाकालकारकसंख्यारूपं पंचकमर्थः।
अत एव तद्विषयेपि षष्ठी कयोरित्यादेर्भावकर्मणोरित्यादेश्च नियमत्वं भाष्यसंमतं संगच्छते अत एव दधि अजर्घौ अवेदि साद्गौ प्रातिपदिकधातुभ्यामे
व सर्वबोधः अत एव भावकर्मणोरित्यस्य तद्धातोरित्यर्थः स्नुक्रमोरिति सूत्रे भाष्ये दर्शितः द्योत्यवादेनोभयत्रापि प्रत्ययार्थस्य विशेषणत्वमेवे
त्यन्यत्र विस्तरः। प्रथमैवेति। साद्धिप्रातिपदिकार्थस्य तेनोक्तत्वेपि भवत्येवेति भावः। अत एवाभिहिते प्रथमेति वार्त्तिकं संगच्छते। तिङ् कृदित्यादि।
परिगणनादेव कटं भीष्मकुर्वित्यादौ विशेष्याद्युत्पन्नद्वितीयया गतार्थत्वेपि विशेषणात्साधुत्वात्स क्रियादशायां कटोपि कर्मभीष्मोपि श्र
यणात्। कटस्य विशिष्टकटनिष्ठकर्मत्वोक्तावपि भीष्मत्वादिगुणविशिष्टनिष्ठस्य तस्य बोधार्थं ततोपि सा। बोधस्तु परस्परं तयोर्विशिष्य विशे
षणभावेनैव कारकाणां भावनान्वयव्युत्पत्तिः साक्षात्स्वाश्रयद्वारा वान्वयविषये तितदापरिगणनं भाष्ये प्रत्याख्यातं। तिङ् कृतौ स्वप्रकृत्य
र्थं प्रतियस्य कर्मता तस्य सर्वस्यापि कर्मता मा हृतु रितिकृतः कटः सुन्दर इत्याद्युदाहरणं द्वितीयेतिदिक्। शेषइति। अत्र वदन्ति॥

कर्मादिपदेष्वात्रापि न विभक्तिवाच्यतावच्छेदकरूपेण कर्मादेर्भानमत औपगवश्चित्रगुरिति युक्तं प्रत्युदाहर्तुं तत्र च संबंधस्य येन रूपेण षष्ठ्या भानं तेनैव त
द्धितांतादिभिः समुदायशक्त्या एतदधिकाराभावे च घट इत्यादौ षष्ठ्यवाच्यत्वेन दृष्टानामेव प्रातिकार्थपदेन ग्रहणं स्यात्तद्भिन्नस्यैव च षष्ठिविधायके
शेषपदेन ग्रहणं स्यादित्यत्र यसंबंधस्य षष्ठीवाच्यत्वेन दृष्टतया प्राप्तां षष्ठीं वारयितुं सः। वस्तुतस्तु करं भीष्ममिति परिगणनेन फलमुक्तं तत्र व्या
ख्यानाच्छेषत्वान्नात्र शेषलक्षणा षष्ठी अन्यानभिहितकर्मादीनाम भावाच्चेनान्याद इत्याशंक्य न केवला प्रकृतिरिति समयः कृतो न चान्योन्य
पमाना एतमभिसंबंधमुत्सृहत्वैवक्तुमिति कृत्वा द्विरीयेत्युक्तं भाष्ये। तेनौपगवादावपि षष्ठी वारितैवेति तयोः प्रत्युदाहरणत्वमेव। तद्भुक्ते
मनेकमित्यत्र भाष्ये। चित्रगुरित्यत्र षष्ठ्यर्थस्य नियमेन भानात् षष्ठी प्राप्नोतीत्याशंक्याभिहितः सोर्थ इति भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्न इति प्रथमेत्युक्तं अ
नेन अशेषत्वरूपं षष्ठ्याः प्राप्तिबीजमुक्तं मंत भूत इत्यनेन चित्रग्वादौ संबंधस्यैव वृत्तिनिमित्तत्वेन प्रातिपदिकार्थपदेन ग्रहणयोग्यतोक्तेति बोध्यं। पो
कृष्टत्य इत्यादौ कारकान्वययोग्यतावच्छेदक साध्यत्वेन न क्रियादेर्भानमत एव न तत्रेतरकारकाणामन्वयः। इदं च कर्तृकर्मणोरित्यत्र निरूपयिष्यते एवं प्रा
प्तानंद इत्यादौ यत्कर्मक प्राप्तिकर्त्रानंद इति विग्रहतो बोधे समासतश्चानंदकर्तृक प्राप्तिकर्मेति बोधे विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासेनैकार्थीभाव
कल्प्यः स्यात्। वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वभंगश्च। किंच तथा सति बहुव्रीह्युपजीव्यस्यैकधर्मिबोधकत्वरूपसमानाधिकरण्यस्य हानिः। किंचैवं
प्राप्तभार्यं स प्राप्तभार्य इत्यादौ पुंवत्त्वानापत्तिः पूर्वोत्तरपदयोरेकविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वरूपस्य सामानाधिकरण्याभावात्। तस्मात्
कालाः परिमाणिनेत्यादिसूत्रभाष्योक्तस्य वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वस्य निर्वाहार्थं च वृत्तिविग्रहयोः प्राप्तिकर्त्रानंद कर्मेत्येव बोधः विशे
ष्येतन्निरूपकत्वबाधेन तु विशेषणभूतप्राप्तौ तत्पर्यवसानं स्वगृध स्त इतिवत्। शाब्दबोधस्तु विशिष्टे तदारोपेणोपपाद्यः एवं चात्र शाब्दात्के
मदिः क्रियाजनकत्वेन विभक्तिवाच्यतावच्छेदकीभूतशक्तिमत्त्वेन च न भानमतो न विभक्तिप्रसक्तिरत एव गतिकारकोपपदादिति सूत्रे गति ११७
कारकोपपदादिति किमर्थं परमं कारकं परमकारकमिति प्रतीकमुपादाय यथा संप्रदानादयः शब्दाः न कारकरूपतां प्रतिपादयंतीति तथा का

रकशब्दोपीति कदंता हि क्रियायोग्यता विशिष्टद्रव्यवाचिनो न तद्भूतां कारकशक्तिं प्रतिपादयंतीति कैयटेनोक्तं। अत एव तस्य कर्मत्वस्य न क्रियान्वयनियमः अ
न्यथा कारकशक्तेः क्रियाविशेषणत्वनियमेन कर्मादिप्राधान्यानापत्तिः एवं कर्मादिपदैरिव पचकादिपदैरपि न विभक्तिप्रयोजकरूपेण कर्मादीनां
भानं तिङ्कृत्तद्धितसमासैरभिधाने इत्यस्यायमर्थः यत्तैरभिधाने तत्तच्छक्त्यावच्छेदेन न भानमिति विभक्त्यप्रसक्तिरत्रै[illegible]नभिहित इति तात्पर्य
ग्राहकं। धेनित्तं चेदं सुप आत्मन इति सूत्रे भाष्ये तत्र हि इष्टः पुत्र इष्यते पुत्र इत्यर्थे क्यच मास्तु क्य स्वशब्देनोक्तत्वान्नेति स[illegible]माहितं इष्टशब्दस्य सामाना
धिकरण्यात्तु तार्थे कर्मत्वावगतावपि पुत्र इति सुबन्तं न कर्मवाचीति न ततः क्यच् इति तद्भावः स्वं कर्मत्वं तद्वाचकशब्देन पुत्रगतं कर्मत्वमुक्तं न तु पुत्र
शब्दस्य तत्र वृत्तिरित्यस्य स्वरार्थः सुप आत्मन इति सूत्रस्य कर्मत्वविशिष्टबोधकसुबंतादित्यर्थ इति तदाशयः वस्तुतः कर्मत्वविशिष्टयोर्थस्तद्बोधक
दित्यर्थे इह भवंत इत्यादिना समाध्यंतरमुक्तं वाक्ये फलं विशेष्यं वृत्तौ व्यापार इति समानार्थत्वाभावात्तत्रार्थे वृत्तिर्नेतीत्याहुः। व्याख्यानुसारेणोक्तस्य
प्रायेणास्य फलमाह। कचिदिति। परे तु अत्र तु मुनः साधुत्वायेष्यत इत्यध्याहार आवश्यकः अन्यथा क्रियोपपदत्वाभावाच्छकादियोगाभावा क्रियोर्थ
च्चेसदुर्लभः स्यात्। अध्याहारे तु इच्छार्थेषु तुमुनिति सुलभः। विषयत्वेपि संबध्यच्छि तुमिष्यत इति यत्तत् साधुतमन्याय्यमित्यर्थः एवं चाध्याहृत
तिङाभिधानान्न द्वितीया। तादृशेच्छाया अन्याय्यत्वं च तद्विषयस्यान्याय्यत्वेन। एवममुं नारद इत्यबोधि स इत्यादौ नारद इति तिस्त्रीकल्पिज्ञानाकारा
नुकरणं। नारद इत्येतच्छब्दाभिलप्यमानाकारो बोध इत्यर्थ इति प्रथमा तस्या प्रातिपदिकत्वान्न तत्र द्वितीया अत एवाधिहरीत्यादौ समासः तद्वचन
सामर्थ्येन हि अस्य परिगणनत्वकल्पनैव युक्ता। अत एवाभ्रे अपौ अप इत्यादौ सप्तमी। किंच निपातेनाभिधाने पि प्रातिपदिकाद्भूत तत्तच्छक्तिमत्त्वे
नैव [illegible] भानमिति तत्र विभक्तिः सुलभा शब्दशक्तिस्वभावादस्यैवार्थस्य द्योतको हि निपातः अत एव परिगणनं व्याख्याने पि न दोष इत्याहुः।
तथा युक्तं। तत्त्वं च स्वसमभिव्याहृतधात्वर्थप्रधानव्यापारप्रयोज्यतद्धात्वर्थफलाश्रयत्वरूपं। पराधीनतया विषं भुंजाने पि भुजिक्रियाफलाश्र
यत्वेनोद्देश्यत्वात्पूर्वसूत्रेणैव सिद्धं तदुक्तं भाष्ये अपातश्च विषमीप्सितं यस्तु भक्षयतीति तस्माच्चोरान्पश्यतीति द्योदाहरणे विषयेंद्रियसंबंधा
दृश्यमाना अपि तेन दर्शनोद्देश्याः अपि तु अनिच्छन्दर्शना एवेति स्पष्टं भाष्यकैयटयोः। एवं च तत्र पूर्वेणाप्राप्तौ वचनं। अनीप्सितमनुद्देश्य

११८ तच्चवेधमुपासीनं च। ध्रुवमिति। यथा स्पृश्यमानस्य गंगादेः स्पर्शादिजन्यसंयोगादिफलाधारत्वं तथैव तरणादेरपीति भावः। अनीप्सितपदाभावे ई
प्सितस्य प्रकर्षहीनस्याप्यनेन संज्ञा प्राप्तौ वारणार्थानामित्यनवकाशं स्यात्। तथायुक्तमिति किं। विषौदनं भुंक्ते इत्यादौ करणत्वमात्रविवक्षायां
विषस्य मा भूत्। प्रयागात्काशीं गच्छतीत्यत्र प्रयागस्य च मा भूत्। तस्य चेतु प्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वरूपतत्त्वाभावान्न दोषः। अपादानादि
विशेषैरिति। तद्रूपेणाभासमानमित्यर्थः। अकथितशब्दो ह्यसंकीर्तितपरो नाप्रधानपर इति भावः। एवं च पूर्वविधिविषयप्रसक्तिपू
र्वकं तदविवक्षायां सर्वथा पूर्वविधेरप्रसक्तौ चेतत्प्रवृत्तिरिति बोध्यं। अपादानत्वादिविवक्षायां पंचम्यादेव। केन रूपेण तर्हि विवक्षे
ति चेत्कर्मत्वेनेति गृहाण कारकत्वव्याप्यसंज्ञानां स्वबोध्ये र्थे कर्मत्वादिशक्तिमत्त्वबोधकत्वात्बोधोपित थैव। तत्त्वपष्ठ्याभावे सर्वत्र षष्ठी
प्राप्त्या सर्वासां तदपवादपवादत्वेन तदपवादत्वमात्रेण संबंधार्थकत्वं न युक्तं। अत एव कर्मणि द्वितीयेत्यस्य न वैरूप्यं। अत एवैतत्सू
त्रशेषे भाष्येऽनेनैव सिद्धे अपायसूत्रद्वयवैयर्थ्यमाशंक्येप्सितमात्रस्यानेन संज्ञायां वारणार्थानामिति सूत्रस्यानवकाशत्वेमाणव
कादपि पंचमी स्यादिति दिद्र्दीप्सिततममित्याद्यारब्धव्यमित्युक्तं। एतेन दुहादीनां व्यापारद्वयार्थत्वे कर्तुरिति कर्मत्वेतत्त्वेनाविवक्षा
यामप्यनेन कर्मत्वमिति परास्तं वदतो व्याघातात्। अत एव कर्तुरित्यनेन सिद्धिमाश्रित्यास्य वैयर्थ्यं भाष्येनाशंक्तं। कारकमिति।
क्रियाजनकमित्यर्थः। नन्वेवं नरस्य स्थणोतीत्यादावतिप्रसंगः सर्वथा तत्रतदप्राप्तेः गीतद्वाराच तस्य क्रियाजनकत्वं न च तस्य कर्मत्व
कृत्वाभावस्तद्दशायां पि परिगणनलभ्यत्वात नरस्यापादानत्वविवक्षातु न कदापि। आख्यातेति सूत्रे उपयोगग्रहणेनानुपयोगे आख्यातुरपा
दानत्वाविवक्षाया बोधनात्। ततः परिगणनमाह। दुह्याचीति। कर्मयुगिति। कर्मयुक्त धात्वर्थव्यापारात्प्राकृतदनंतरं वा तत्संबद्धत्वं तत्र बुद्धि
शास्यतिरिक्ते धात्वर्थव्यापारात्प्रागेव तत्संबद्धत्वं तद्विषये तु तदनंतरं तत्संबद्धत्वं बोध्यं तत्र सति संभवे प्राकृतत्संबद्धमेव यात्यं एतेन यथा ११८
स्यादेरपि तद्व्यापारादनंतरं पयः संबद्धत्वेन कर्मत्वं तेषां दुर्वारमित्यपास्तं तेन गां पयो दोग्धि स्थाल्यां स्थाल्यामित्यादौ स्थाल्यादेरधिकरणत्वा

न१ विवक्षायामपि नानेन कर्मत्वं। एवं चापादानादीत्यादिशब्देनापादानसंप्रदानाधिकरणान्यव। करणं तु न गृह्यते हस्तादेः करणस्य पय आदिकर्म युक्ता
भावात्। यद्यपि गां दोग्धीत्यादेर्गोः पयस्त्यजति गवा पयस्त्याजयतीत्याद्यर्थप्रतीत्या कर्तुरीप्सिततममित्येव सिद्धं प्रधानकर्मत्वं च गवादीना
मिति तत्रैव लादिसिद्धिः प्रधानकर्मत्वं च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे कर्तृनिष्ठप्रधानव्यापारविशेषणफलाश्रयत्वं एवं तविषये ईदृशात्प्र
धानस्य कर्तृत्वप्रकृते च पयो निष्ठविभागानुकूलो यो गोष्ठनिष्ठो व्यापारस्तदनुकूलव्यापारस्य शब्दतः प्राधान्यात्तगर्गोः शतं दंडयतामित्यत्रगा
र्गाणामेव तत्त्वमुद्देश्यत्वरूपमार्थप्राधान्यं तु शतस्येत्यनुद्देश्यत्वे नाप्रधानगर्गानुरोधान्न शतात्प्रवृत्तिरिति तिनयद्धि सूत्रस्य भाष्यविरोधः एव
मेव शाकारमसि चोदितइत्याद्युपपत्तिः अत एव प्रधानकर्मत्याख्येयेलादीनाहुर्द्विकर्मणां प्रप्रधानेदुहादीनां एयंते कर्तुश्च कर्मण इत्युक्तं
उत्तरार्धोपात्तातिरिक्ताद्विकर्मकाः केइति प्रश्ने नीवह्योर्हरतेश्चापि गत्यर्थानां तथैव च द्विकर्मकेषु ग्रहणं द्रष्टव्यमिति निश्चयइत्युक्तं तत्रान्यादिग्रह
णं तव कुर्विवन्ममव्यापारद्वयार्थकधातूपलक्षणं। एवं चेदं सूत्रं व्यर्थं तथापि यदा पयोनिष्ठविभागानुकूलव्यापारादि [illegible] रेव धात्वर्थस्तदापाद
नत्वाद्यविवक्षायामन्येनासिद्धकर्मत्वार्थमिदमावश्यकं तदा चाप्रधाने दुहादीनामित्युक्ते प्रधाने गवादावेव लादयः अप्रधानकर्मत्वं चोक्तप्र
धानकर्मभिन्नकर्मत्वं। तच्चोक्तार्थे गवादीनामस्त्येव फलानाश्रयत्वात्। गां दोग्धीति। अंततः स्थिताद्गवद्रव्यनिष्ठविभागानुकूलव्यापारो दुहे
रर्थः तत्र गोरपादानत्वाविवक्षायामनेन कर्मत्वं। तद्विवक्षायां पंचमी गोः पयस्यन्वये षष्ठी द्विकर्मकेषु गवादीनां कर्मत्वाविवक्षायां क्रियान्व
ये षष्ठी न अनभिधानात्। षष्ठ्यंतस्यस्यान्वययोग्यनामसमभिव्याहारे तत्रैवान्वयस्यौत्सर्गिकत्वेत्युत्सर्गशक्त्या। अत एव तंडुलानामोदनं पचतीत्यत्र षष्ठ्यर्थश्चैव पचिर्विकारयोगे षष्ठीत्येव कर्तुरिति सूत्रे भाष्ये उक्तमिति दिक्। बलिं याचतेइति। यद्यपि स्वत्वनिवृत्तिस्वत्वोत्पत्त्युभयानु
कूलो व्यापारो याचेरर्थः स्वत्वेबले निरूपकतयान्वयस्तदानेन कर्मत्वं पूर्वविषयस्य कस्याप्यभावात्। न चात्रापादानत्वप्रसक्तिः विभागस्य धात्व
र्थत्वाभावात्। न याचनादेवापायो भवति याचितायदि ददाति तदापायेन युज्यतइति भाष्योक्तेः असंकीर्तितपर्यायाकथितग्रहणे गां दोग्धि गां

प०२१०२१०क०१०

११९

ग्धीति न याचिपृच्छिभिक्षियोगे कर्मसंज्ञेत्येषा व्यवस्थेति च कैयटोक्तेश्च। व्यापारद्वयार्थत्वे तु कर्तुरिति कर्मत्वं बोध्यं। वसुधायास्स्वामित्वसंबंधात् कर्मयुक्तं।
अविनीतमिति। याचेः स्वीकारानुकूलव्यापारोर्थः स्वीकारश्चेदमवश्यं करिष्यामीति शब्दप्रयोगजनको ज्ञानविशेषः विनयेन च तद्विषयज्ञानस्य
संसंबंधः। तंडुलानिति। तंडुलान्विक्लेदयन्नोदनं निर्वर्तयतीत्यर्थस्य कर्तुरिति सूत्रस्थभाष्यकैयटसंमतत्वेन कर्तुरित्येव कर्मत्वसिद्धेर
स्यैतदुदाहरणत्वं चिंत्यं। एवं स्वस्वसंप्रदानकदानानुकूलव्यापारानुकूलशासनरूपव्यापारार्थकदंड्यादियोगे पि तेनैव सिद्धं एवं व्यापारद्वयार्थत्वेन स
ति प्रयोगे बहूनां धातूनां द्विकर्मकत्वं बोध्यं। व्रजमिति। निर्गमप्रतिबंधपूर्वकयत्र किंचिदधिकरणकचिरस्थित्यनुकूलव्यापारो वरुधेरर्थः व्र
जे गौस्तिष्ठति तत्र तां निर्गमप्रतिबंधपूर्वकं चिरं स्थाययतीति संप्रत्ययात्। अधिकरणत्वाविवक्षायामनेन कर्मसंज्ञा। व्यापारद्वयार्थत्वे
कर्तुरिति कर्मत्वं। पंथानमिति। जिज्ञासाविषयार्थज्ञानानुकूलः केन यथा गंतव्यमित्यभिलाषादिरूपो व्यापारः पृच्छेरर्थः ज्ञानविषयत्वेन पथः कर्मत्वं मा
णवकेन च तज्ज्ञानाश्रयत्वसंबंधः अपादानत्वं तु नात्र न प्रश्नादेवायाथो भवति पृष्टो सौ यद्याचष्टे तदा पायेन युज्यते इति भाष्योक्तेः संप्रदानत्वमपि
न कर्मसंबंधवत्वेनेच्छाविषयत्वाभावात्। व्यापारद्वयार्थत्वे तु कर्तुरिति कर्मत्वं। विभागपूर्वकादाने चिनूचूरुष्फलान्यादत्ते इत्यर्थात् अपादानत्वा
विवक्षायामनेन कर्मत्वम्। धर्मं ब्रूते इत्यादि। ज्ञानानुकूलः शब्दप्रयोगरूपो व्यापारो ब्रूञर्थः प्रवृत्तिपर्यवसायी सशासेः स च धर्मं कुर्वित्यादि
विधिघटितोपदेशरूपः विषयतोच्च फलतावच्छेदकः संबंधः वचनादिकर्मणा धर्मेण माणवकस्याभिप्रेयमाणत्वात्तस्य संप्रदानत्वं। तदविव
क्षायां चानेन कर्मत्वं। प्रयत्नकर्तृव्यापारानंतरं तज्ज्ञानाश्रयत्वरूपो माणवकस्य धर्मेण संबंधः नयतेः संयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापा
रोर्थः स एव स्कंधग्रहणादिपूर्वो वहेरर्थः गत्यनुकूलव्यापारविशेषः कृषेः बलात्कारग्रहणपूर्वकं देशांतरप्रापणं हरतेः एषु कर्तुरिति कर्मत्वं ११९
बोध्यं। एवं च भाष्यानुक्तानामत्र ग्रहणं पाचामनुरोधेनेति तत्वं। भाष्योक्तादिदुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञ्ब्रूशासयः। अर्थनिबंध
नेयमिति। इदमपि कैयटानुरोधेन। वस्तुतो येषां मते दर्थानां द्विकर्मकत्वमिष्टं तेषां व्यापारद्वयार्थत्वेन कर्तुरित्येव सिद्धमन्यथा।

अख्यातोपयोग इति सूत्रभाष्योक्तपरिगणनत्वभंगापत्तिः किंच भाष्ये भिक्षिग्रहणवैयर्थ्यापत्तिः उभयार्थकयाचिग्रहणेनैव सिद्धेरित्यन्ये। अकर्मकधातुभि
रिति। तेषां स्वकरणकव्यापनेच्छा व्याप्तिरूपफलाश्रयत्वेन कर्तुरिति कर्मत्वं मासमास्त इत्यादे मासमासनेन व्याप्नोतीत्यादिक्रमेणार्थ इति भावः। यत्किंचने
व कर्मसंज्ञाविधायकमिति तन्न। भाष्ये तादृशवचनानुपलंभात्। अकथितं चेति सूत्रे ऽकर्मकप्रकृतिकण्यंतानां कथं द्विकर्मकत्वमिति शंकायां कालभा
वाध्वगंतव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणामिह श्च इति भाष्ये उक्तं तच्च न विधायकं। हिशब्दघटितत्वात्। किंच कालाध्वनोरिति सूत्रे कालाध्वनोः कर्मवदिति वक्तव्य
मिति वार्त्तिकप्रत्याख्याने प्राकृतमेवैतत्कर्म यथा कटं करोतीत्युक्तं अस्य वचनत्वे उक्तं वा प्राकृतं वेति विवदेत तस्मात् उत्तरीत्या कालादीनां तद्योगे
कर्मतया द्विकर्मकत्वमित्येव तत्तात्पर्यं। अत एव समासमां विजायत इति सूत्रे समायां समायां विजायत इति विग्रहकथनपरं भाष्यं संगच्छते अन्य
थाने न द्वितीयाया एव तत्र साधुत्वेन तदसंगतिः स्पष्टैव। अत एवोक्तभाष्यार्थानुवादिका हरेः कारिका। कालभावाध्वदेशानामंतर्भूतक्रियांतरैः सर्वै
रकर्मकेष्वपि कर्मत्वमुपजायत इति सकर्मकविषयेप्यनेन प्रकारेण कालादिकर्मणा सकर्मकत्वं तुल्यन्यायात्। तेन मासमोदनं पचतीति भवति तत्र कालादि
कर्माप्रधानं द्रव्यकर्म तु प्रधानं कालस्याधारत्वेन द्रव्यद्वारैव क्रियासंबंधात्। किंच कठिनयाकस्य महापरिमाणस्य बहुसंख्यस्य च चिरेण पाको
न्यस्याचिरेणेति द्रव्यधर्मपर्यालोच्य क्रियासु कालयोग इति सबहिरंगः। अपि च साधनसंबंधे जाते क्रियायाः परिच्छेदकत्वात् कालस्या
दृतेति सबहिरंगः। अकर्मकव्यवहारस्तु धातूनां द्रव्यकर्माभावनिमित्तक एव अत्र बीजं वक्ष्यते। तदुक्तं अपतस्तेः कर्मभिर्युक्तो धातुर्द्व्यैरक
र्मकः। तस्य कर्मणि भावे च निमित्तत्वाय कल्प्यत इति। गतिबुद्धि। [illegible] शब्दः कर्मकारकं येषामित्यर्थः व्याख्यानात् तेन ह्वाययति जंदयणो
र्नायणा विति। णिचनुत्पन्नेडर्थः। अत्र णिजहेतुमत्स्येव स एव विपत्र्यापि स एव व्याख्यानात् अत एव भट्टेर्निधपरितार्थः सहि नित्यण्यं तच्छुरादि रि
ति बोध्यं। अन्यानधीनत्व स्वरूपार्थप्राधान्यशब्दप्राधान्ययोः प्रयोजकव्यापारे सत्वेन तदनुरोधि कर्मत्वस्यांतरंगत्वादपि कर्तृत्वबाहुल्यत्वेन कर्तुरित्येव
सिद्धे णिजर्थेनाप्यमानस्य चेदुत्यर्थादीनामेवेति नियमार्थमिदं तेन पाचयत्यादियोगे नेति हेतुमति चेति सूत्रे भाष्यकृतः प्रधानकार्यं सर्वतो बलवदिति
व्याकडारसूत्रे कैयटे स्पष्टं तेन गत्यादियोगे प्रयोज्यस्य कर्मत्वशक्तिमत्ता पाचयत्यादियोगे कर्तृत्वशक्तिमत्वमेवेति बोध्यं। गमयति देवदत्तेनेति। यज्ञ

तीति। शब्दं करोतीत्यर्थे शब्दवैरेत्यादिकाः ताच्छिल्ये। परेतु शब्दक्रियाणामित्यर्थेऽत्रायय तिशब्दाययर्द

१२० सत्तकर्मकगमनानुकूलदेवदत्तकर्तृकव्यापारानुकूलो विष्णुमित्रकर्तृको व्यापार इतिबोधः। अत्र देवदत्तस्य न कर्मत्वं। नियंत्रिति। नियंतर्कर्तृकं यत्तत्प्रकृति
सत्तकर्मकगमनानुकूलदेवदत्तकर्तृकव्यापारानुकूलो विष्णुमित्रकर्तृको व्यापार इति बोध इति ग्रामं प्रापय इत्यादौ तत्राप्ते गतिं विनाऽसंभवाद्धि लगत्यापि गत्यर्थत्वमित्यभिमानेन वार्त्तिकारंभः प्रभुत्वं
भूतस्येत्यर्थः। प्रापणार्थवहेर्गत्यर्थत्वाभावेपि ग्रामं प्रापय इत्यादौ तत्प्राप्ते गतिं विनाऽसंभवाद्धि ... एवं ग्रामं प्रापयति देवदत्तेनेवेति ध निर्तं नगतीति सूत्रेनवेति सूत्रे च भाष्ये नयतेस्तु
प्रास इत्यादौ नश्शहारूपः तत्र कर्तृरिक्त प्रादिकर्मत्ति बोध्यः। अत एव ग्रामं प्रापय तिदेवदत्तेनेवेति धनिर्तं नगतीति सूत्रेनवेति सूत्रे च भाष्ये नयतेस्तु
प्रास इत्यादौ न शहारूपः तत्र कर्तृरिक्त प्रादि कर्मत्ति बोध्यः। आदिखाद्योरिति। अत्यवसानार्थत्वात् प्राप्तिः प्रत्यवसानं भक्षणं
याप्रापण इत्यादेरिव गत्युपसर्जनं प्रापणं वाच्यमिति तस्य गत्यर्थत्वमेवेति बोध्यं। आदिखाद्योरिति। अत्यवसानार्थत्वात् प्राप्तिः प्रत्यवसानं भक्षणं
भक्षयति बलीवर्दानिति। हिंसार्थे भक्षणे भक्षेर्वृत्तिः। परकीयसस्यभक्षणेन परो हिंसितो भवतीति तत्स्वामिनोत्र हिंसाऽऽस्था। जल्पयतीति।
पुत्रो धर्मं जल्पति तत्बोधकवाक्यानि कथयति देवदत्तो जल्पयति धर्मं पुत्रमित्यर्थः। शब्दाययतीति अनेन स्यतीनां प्रतिषेध उक्तो भाष्येन तु शब्दकर्मकाणामि
तिपक्षे एवं च तत्र पक्षे भाष्ये शब्दापयतो प्रतिषेधानुक्त्याऽकर्मकशब्दाययतिसत्वेन मानं शब्दस्य धात्वर्थसंगृहीतत्वे पिबहिर्भूतपुत्रादिकर्मणो भावे मानाभावात्
इयता विवेति चिंत्योयं निषेध इत्याहुः। येषामिति। अयंभावः गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकाणामणि कर्तासणविति सूत्रं नियमस्य सजातीयापेक्षत्वा
सकर्मणां चेदेषामेवेति नियमपरं एवं सिद्धेऽकर्मकग्रहणं सामर्थ्याद्देशकालादिभिन्नकर्माभाववतोकर्मकग्रहणेन ग्रहणार्थं तत्र सामान्यापेक्षं ज्ञापकं शास्त्रे
अकर्मकपदेने दृशानामेव ग्रहणमिति तेन मासमास्यत इत्यादौ भावे लो भवति। न त्विति। तदविवक्षाहि द्विधा तदन्वययोग्यधात्वर्थस्यागात्। सत्वे च तत्रसे
बंधित्वेनान्वयविवक्षणाद्वेति भावः। इदं कैयटानुरोधेन। परेतु अविवक्षितकर्मणामप्यकर्मकपदेन ग्रहणं। त्वादीनामविवक्षितकर्मकेभ्यः कृतपूर्वी
कटमित्यादौ भाष्यकृता कैयटेन चांगीकारात्। लुनातेर्निवृत्तप्रेषणात् निचिलावयति केदारं देवदत्त इत्यादौ केदारस्य कर्मणि द्वितीयांतस्य ण्य
णाविव तत्र कैयटेन प्रयोगाच्च। न चात्रार्थांतरे वृत्त्याऽकर्मकत्वं नत्वविवक्षयेति वाच्यं तल्लप्रत्यभिज्ञायार्थांतरत्वाभावात्तदुदाहरणं तु स्यंदत इत्याद्यर्थ
कं नदी वहतीत्याद्याकरे स्पष्टं। अधीगर्थेति सूत्रे कर्मणः शेषत्वविवक्षयाऽकर्मकत्वे मातुः स्मर्यत इत्यत्र भावे लस्य भाष्येऽदाहृतत्वाच्च। यत्तु प्रकृत ११२०
सूत्रे भाष्ये कालकर्मणामुपसंख्यानं कर्त्तव्यं न चैके चिकालभावाध्वभिरकर्मका इत्येवं विज्ञास्यामः क्वचिद्येकर्मका इतीत्युक्तं कचिदित्यस्य कालादेः
कर्मसंज्ञाप्रयोजकव्याख्यादिरहितेर्थ इत्यर्थः तस्यायंभावः कुरूनिति या कर्मकपदसामर्थ्यात्तत्र शास्त्रेऽकर्मकपदस्यावस्थांतरे कर्मरहितेइत्यर्थ

६

इतितादृशार्थं च सर्वथाऽप्यकर्माभावात् तदविवक्षणाद्वेत्युभयविधमपि कृतपूर्वीत्यादिभाष्याद्वित्वं विनिगमनाविरहाच्च। अत एवाकर्मकाधिकारे शुश्रूषस्यादिभ्य आ
त्मनेपदविधानं संगच्छते अकर्मकशब्देन च धातुरेवान्यपदार्थः अर्थभेदेन च शब्दभेदः कर्मत्वेन कालाद्यतिरिक्तकर्मान्वय्यर्थकत्वं च तत्त्वमिति बोध्यं। न च केचिद्
इतिभाष्येण धातुमात्रस्य कालकर्मकार्थवृत्तित्वमिति दर्शितं यद्या। यत्कर्म भवति न च भवति तेनाकर्मकाणां न चैतत्कर्मकं चिदपि न भवतीति भाष्योक्तपक्षो
तरे एतत्सामर्थ्यात्त्व्यभिचारि इत्यकर्मरहितेत्यर्थो बोधितः एवं च मासादिप्रयोगेपि तदवस्थायामेवाकर्मकत्वं बोध्यं एतेनात्र सूत्रे न च केचिदिति प्रतीक
मुपादाय कालादेरविवक्षयातोऽकर्मकत्वसंभवोस्त्येवेत्याशंक्य यंता विद्यमानकर्मकाणामेवात्र स्त्वेऽकर्मकपदेन ग्रहणमन्यथापचारीनामविवक्षितक
र्मत्वेलादयः स्युरिति यत्कैयटेनोक्तं तत्परास्तं। अतिप्रसंगस्त्वनभिधानाद्वारणीय इति वदंति। हृक्रोः। तत्राप्यपूर्वस्य हृरतेर्भक्षणार्थत्वादिकारार्थक
रोतेश्चाकर्मकत्वात्प्राप्तेर्थांतरे चाप्राप्ते उभयत्र विभाषेयं। अभिवादि। हेतुमण्यंतस्याभिवादेर्दृशिप्रकृतिकण्यंतस्य चेत्यर्थः। अधिशी। आधार इ
त्यनुवर्त्तते तस्यैव कर्मत्वप्राप्तिमत्तानेन बोध्यते। अभिनि। व्याख्यानादभिनीतिद्वंद्वे तत्पूर्वो विशितिसमासः अभिनिवेश आग्रहः। सन्मार्गविषयका
ग्रहवानित्यर्थः व्यवस्थितेतिपरिक्रयण इत्यतोन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेरस्य वैकल्पिकत्वं अतिप्रसंगस्त्वनभिधानाद्वारणीयः एतच्चैवर्थे सूभिनिविशा
नामितिप्रतीके समर्थसूत्रे कैयटे। परे त्वेतद्भाष्यप्रयोगादभिनिविशित्यानुपूर्व्या अविकृतायाय अश्रवणं तत्रैवेतत्सूत्रप्रवृत्तिरन्यतरस्यांग्रहणानुवृ
त्तौ व्यवस्थितविभाषाश्रयणेऽवचनमानमित्याहुः। उपान्वि। अनुग्विकरणत्वाभ्द्वादेरेव ग्रहणमित्याह। वसतेरिति। भाष्येऽस्यर्थस्य नेत्युक्तं मशकार्थो
धूम इतिवद्दृशि निवृत्त्यर्थस्येति तदर्थस्तत्फलितमाह। अभुक्त्यर्थस्येति। उपोष्य रजनीमेकामित्यादौ कालाध्वनोरिति द्वितीया ग्रामे उपवसतीत्य
त्रग्रामे वसन् त्रिरात्रमुपवसतीत्यर्थ इति इदं न कार्यमिति भाष्ये स्पष्टं। उपपद विभक्तिमाह। उभेति। उपपद विभक्तीनां संबंधोर्थः विशिष्यार्थानुक्तेः प्र
स्थपवादत्वाच्च। उभसर्वयोस्तसौ विति विग्रहः उभौ उभयशब्दनिष्पत्तिः प्रकृतित्वमुभशब्दे आरोप्यतत्प्रकृतिकत्वं तस्यार्थः उभयशब्द सर्वशब्दप्रक
तिकतसंतयोगे इत्यर्थः। आम्रेडितांतेष्विति। कृतद्विर्वचनेष्वित्यर्थः। धिकूलेति। धिगर्थो निंदा। कृत्साभक्तसंबंधि निंदेत्यर्थः। उपर्यादीनां सामीप्य
धर्मशादिवृत्तित्वमर्थः। अभितः परितः इत्यत्र पर्यभिभ्यां चेति तसिल्। तत्राद्यस्योभयत इत्यर्थो अंत्यस्य सर्वत इत्यर्थ इति पर्यभिभ्यां चेत्यत्र भाष्ये।

श०श०का०
१२१

अंतरांतरे। अंतरेणेत्यत्राबंतसाहचर्यादिंतरेत्यत्राबंतं अंतरेणत्यत्र तृतीयांतसाहचर्यादंतरेणेत्यत्र तृतीयांतं साहचर्यं सादृश्यं तच्च यथास्य गोर्द्वितीयेनार्थ इति गोरेवानी
यते नाश्वोन गर्दभ इति दृष्टांतपरभाष्येण सदृशानामेव प्रयोगे सहायत्वेत्यर्थस्य प्रतिपादनात् तेन किमनयोरंतरेणज्ञातेनेति सिद्धमंतरेण विशेषेणेत्य
र्थः एवं चैतयोरव्यययोरेव ग्रहणं। यद्यंतराशब्दस्य प्रथमैकवचनांतस्यानभिधानादंतराशब्दस्यानुपूर्वीकमव्ययमेव प्रयोगेषु दृश्यत इति तत्साहचर्या
दंतरेणेत्यप्यव्ययमेव। तदुक्तं भाष्येंतराशब्दोयमदृष्टापचारो निपात एवेती तिबोध्यं। अत्र वस्तुतः संबंधो मध्यस्यान्वयी मध्यार्थांतराशब्दयोगे द्वि
तीयार्थः तस्यैव संबंधत्वेन बोधे षष्ठी। हर्यादि पदात्तु न द्वितीया। उपपदविभक्तेरिति न्यायेन तत्र प्रथमाया एव प्राप्तेः युक्तग्रहणं तु स्पष्टार्थं। अधिक
येति। विभाषाकृञीत्यंतमिति बोध्यं। महासंज्ञाकरणं त्वन्वर्थत्वाय कर्म क्रियां प्रोक्तवंतः कर्मप्रवचनीयाः बाहुलकात्कर्तरि भूते नीयर् तेन संप्रति क्रियां न
द्योतयंति किंतु क्रियानिरूपितं संबंधविशेषं द्योतयंति कचित् संबंधविशेषद्योतके पि वचनसामर्थ्यात्संज्ञा यथाधिपरी अनर्थकौ सुःजायामिति च। नि
पातसंज्ञया समावेशस्त्वस्या अप्युक्तः। लक्षण इति। तत्संबंधे लक्ष्यलक्षणभावरूपे ऽनुना द्योत्ये इत्यर्थः। अपवाद इति। तद्योत्यसंबंधस्य क्रियान्व
यात्तयोः प्राप्तिः तेन प्रकृते नो गति र्गताविति निघातो न द्वितीयार्थो लक्ष्यलक्षणभावः संबंधो हेतुश्चेत्यनुना द्योत्यते लक्षणत्वं च ज्ञाजनकज्ञानविषय नर्द
हेतु ३० त्वं जपज्ञानेन हि कालविशेषविशिष्टाय इष्टिज्ञानप्यते तया भिन्नं ज्ञानजन्यज्ञानविषयो वर्षणमिति बोध इत्याह। हेतुभूतेति। परापीति। कर्मप्रव
चनीयसंज्ञा बाधको ऽपि हेतुत्वाविवक्षायां हेतु तृतीया बाधकाशोधनेन कुलमिति प्रकृते चहेतुत्वविवक्षायां परत्वात्तृतीया प्राप्ता सिद्धिरिति भावः। पुनः संज्ञेति। लक्ष
णेत्थंभूते त्येव सिद्धे पुनः संज्ञाकरणबोधितपुनर्द्वितीया विधानसामर्थ्यादित्यर्थः एतेन संज्ञया विजातीयत्वाद्विभक्तिबाधः कर्तुमशक्य इति परा
स्तं स्पष्टं चेदं भाष्ये। तृतीयार्थे। तृतीयाशब्देन तन्निमित्तशब्दः सहयुक्तेत्यत्रोपात्तो नंतरत्वात् सहशब्दो लक्ष्यते तदर्थः साहित्यं द्योत्य इत्यर्थः। सा
हित्यरूपः संबंधो नुद्योत्यो द्वितीयार्थस्तदाह। नद्येति। त इति कर्तरीति भावः। उपोधिका इति। समभीति। यस्मादधिकमित्यनेनेति भावः। उप
स्वार्यं ज्ञेण इति यथा स्वार्यपेक्षाधिकत्ववान्द्रोण इत्यर्थः तेनोभयमस्तीति पक्षति। इत्थंभूतः कंचित्प्रकारं प्राप्तः स आख्यायते नेनेतीत्थं १२१
थंभूताख्यानं प्रकारविशेषनिरूपकं भागशब्देनार्थं आख्यायते तेन तत्स्वामी उच्यते। वीप्सायां द्विर्वचनविशिष्ट इत्यशब्दबोध्यत्वात् इति।

विषयभूतेच्छिति। रक्षं प्रतीति। रक्षप्रकारेण विष्णु द्योतयेत्याज्ञानाह द्रौ ल इति। रवदं वक्रमिति। वृक्षस्य व्यापकता संबंधेनान्वयो यद्यपि द्विर्वचनबलादेव तथापि प्र
त्यादिसत्त्वे सोपि तन्निर्णायक इति संबंधपरिच्छेदकत्वं बोध्यं। वृक्षादीनां सेचनेकर्मत्वेपि तत्वेनाविवक्षायामनेन द्वितीया। किं च यद्यत्र कर्मत्वे द्वितीया स्यात्तु लक्ष्य
प्रतिनासामर्थ्याभावात् प्रतिरक्षमिति समासानापत्तिः। किं च प्रत्यादेः क्रियाविशेषकत्वेन चर्यतया कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया एवानापत्तिः अत एव भाष्ये किमर्थं पुन
रिदमुच्यते नचोपसर्गसंज्ञाबाधनार्थं क्रियायोगाभावादित्युक्तो द्वितीयार्थमिति सिद्धांतितं। अत एव प्रत्ययार्थ इत्यादावर्थस्य निवेशो न क्रिया नि
रूपिताधिकरणत्वेप्यर्थमर्थं प्रतीति विग्रहो भाष्ये दर्शितः वृत्तिविषये प्रतिरेववीप्साया अपि द्योतक इत्यन्यदित्याहतां। फलांतरं अप्याह। अप्येतेति। यद
त्वेति। यदत्र मम भागः स्यादित्यर्थः। कुतोधीति। कुत इत्यपादाने पंचमी द्वितीया तु न कर्मप्रवचनीययोग्यसंबंधप्रतियोगित्वरूपस्य कर्मप्रवचनीय
युक्तत्वस्याभावात्। गतिसंज्ञाबाधादिति। धात्वर्थमात्रद्योतकत्वेन क्रियायोगात् गतित्वं प्राप्तं विशेषद्योतकत्वाभावात्त्वनर्थकत्वव्यवहारोपीति भावः।
सुसिक्तमिति। सेकगतपूज्यत्वद्योतकः सुक्रियापूज्यत्वरूपेत तत् क्रियाकर्तुः पूज्यत्वेगम्य एवेषा संज्ञा अत एव सुसिक्तं किं तवेत्यत्र न। अतिसिक्त
मितिनित्यादधिकानुष्ठानं चात्रपूजायामित्यनुवर्तते। अतिदेवानिति। देवेभ्योधिको देवपूज्य इति वार्थः द्वितीये कुगतीति समासस्याभावस्तु अनभिधानात्। आ
येतुप्राप्तिरेव न स्वतीपूजायां नेत्युक्तेः। अपि पदार्थः। पदस्याप्रयुज्यमानपदांतरस्य अर्थः पदार्थः। सर्पिषोपीति। अत्र बिंदुरित्यादेः पदस्यार्थोपि द्योत्यः
तद्दुक्तं वृत्तौ। मात्राबिंदुः स्तोकमित्यस्यार्थे पि वर्तते इति। संभावनायां लिङिति। उपसंवादाशंकयोश्चेति सूत्रभाष्ये पक्षिणोपसंवादाशंकयोर्लिङि त्यनेनत
स्याशोकसाधारणमित्यपि तत्रैव भाष्ये स्पष्टं। तत्राशंकोत्प्रेक्षा संभावना प्युत्कटकोटिकाशंकैवेति भावः। कर्मप्रवचनीयत्वाद्योत्यसंबंधमाह। तस्य
एवेति। संभावनाया एवेत्यर्थः कर्तृदोर्लभ्यमिति षष्ठीतत्पुरुषः कर्तृपदं प्रकृताभिप्रायं सर्पिषोपि प्रविषेदित्यादौ कर्मदोर्लभ्येत्यादि बोध्यं तत्र बिंदोस्तद्दोर्लभ्यप्र
युक्तदोर्लभ्यसंबंधस्य च द्योतकोपिः। संबध्यते इति। स्यात्पदवाच्यक्रियायामपि द्योत्य बिंदोः कर्तृतया तद्योत्योक्तसंबंधेन चान्वयादिति भावस्तदाह। अपि
शब्दबलेनेत्यादि। एवं च सर्पिरवयवबिंदुदोर्लभ्यप्रयुक्तदोर्लभ्यवती तत्कर्तृका संभावना विषयासत्तेति बोधः विशिष्टसत्तायाः संभावना विषयत्वबोधे
दोर्लभ्यस्यापि संभावना विषयत्वमनुभवसिद्धं। नन्वेवं कर्मप्रवचनीययोग्यत्वेर्थे सर्पिषोन्वयेन तस्य कर्मप्रवचनीययुक्तत्वाद्द्वितीया स्यादत आह। द्विती

श०प्र०व्या०

१२२ याचितेति। मत्वपिनेति। बिंदुनायोगेप्यपिद्योत्यसंबंधेनान्वयइत्यर्थः कर्मप्रवचनीयद्योत्यसंबंधप्रतियोगित्वमेवतद्धत्वं प्रकृतेचापिद्योत्यस्योक्तसंबं
धस्यबिंदुः प्रतियोगीनसर्पिरितिभावः यदास्यप्रतिपदायेऽपिद्योत्यस्यापिबिंदोः प्रयोगस्तदापिद्वितीयांबाधित्वोपपदविभक्तेरितिप्रथमैवतत्रका
रकविभक्तित्वं क्रियाजनकत्वार्थकविभक्तित्वमितिदिक्। संज्ञाफलमाह। अनुपसर्गत्वादिति। अपिस्तुयादिति। पूर्ववल्लिङ् क्रियाविषयशक्यत्वा
दिनासंभावनमपिद्योत्यंप्रकृतेऽवादुःमनसगोचरं विस्तुमपिस्तुयादितिशत्युत्कर्षाविष्करणं प्रस्तुतिःसंभाव्यार्थं संभावनंसंभावनप
दस्येदृशार्थकत्वेव्याख्यानमेवशरणं। विस्तुविषयायाःशक्यत्वसंभावनेचान्यविषयानिश्चयेनशक्यंकर्तुमितिफलति। शक्त्युत्कर्षमित्यौ
चित्योत्कर्षद्योतनात्संभावितोचित्यस्यचानुस्तानमयुक्तमिति अस्यस्वार्थेतात्पर्याभावोधर्मशास्त्रोक्तः संगच्छतेकामचारइच्छयाप्रवृत्तिः स्तुहिमावाय
यंकुर्वितियावत्। अपातिसर्गेतिलिङ्। अपिस्तुयाद्धपलमिति। उपसंवादेतिसूत्रपठितवार्त्तिकेनपरेणांतरंगेणचगर्हायांलडपीतिबाधित्वासं
भावनेलिङ् क्रियागतंगर्हत्वमपिद्योत्यंवृषलपदसमभिव्याहारास्तुतेगर्हात्वेपलतितद्देवधिगित्यादिनानूद्यते। अपिसिंचेत्यादि। अपिद्वयेनमिलितेन
समुच्चयद्योतनात्प्रत्येकंसंज्ञायामुभयत्रापिषत्वाभावः। कालाध्व। अत्यंतसंयोगोनिरंतरंसंबंधः सचगुणक्रियाद्रव्यैरभावेनचतेनमासंभोजनाभावइत्या
दिःसंग्रहः गुणादिभिःकालाध्वनोरत्यंतसंयोगेप्रत्यासत्याकालाध्ववृत्तिभ्यांद्वितीयेत्यर्थः। मासमधीतइति। वह्निस्थयावद्वयवसंबंधरूपाव्याप्तिर्द्वितीयार्थः।
एकादश्यांरात्रौजागरयादित्यादावधिकरणत्वविवक्षणान्नद्वितीयाइतिद्वितीया।। ।।स्वतंत्रः। कारकाधिकारात्क्रियाजननेस्वतंत्रइत्यर्थस्तदाह। कि
यायामिति। स्वातंत्र्यंचकर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे [illegible] प्रधानीभूतधात्वर्थाश्रयत्वं। यथा स्तंडुलोदेवदत्तेनेत्यत्र फलस्यप्राधान्येपिदेवदत्तस्यक
र्तृत्वसिद्धयेकर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारेइति णिचस्तुवाचकत्वमेवात्स्वाच्यएयंतधातुतत्प्रकृतिधात्वोतदुभयवाच्यव्यापारयोःस्वस्वार्थप्रतिप्राधान्या
द्देवदत्तेनयज्ञदत्तःपाचयतीत्यादौप्रयोज्यव्यापाराश्रयस्यापिकर्तृत्वसिद्धिर्द्योतकत्वेतुनेतत्सिध्येत्कारकइतिसूत्रभाष्यात्स्वक्रियाकारकप्रव १२२
र्तकत्वंस्यात्तं अमितिलभ्यतेप्रकृतसूत्रभाष्याच्चेतिमंजूषायांनिरूपितं। प्रकृष्टेति। यद्व्यापाराव्यवधानेनक्रियानिष्पत्तिस्तत्प्रकृष्टं। तमप्प्र

हणंकिमिति। कारकाधिकाराकरणल्युडंतंकरणेतिमहासंज्ञयाचसाधकत्वेलब्धेसाधकग्रहणमेवसाधकतमार्थंभविष्यतीतिप्रश्नः। गंगायामिति। अ
धिकरणमित्यधिकरणल्युडंतमहासंज्ञयैवसिद्धे आधारग्रहणंसामर्थ्यात्सर्वावयवव्याप्त्यार्थं आधारःसोधिकरणमित्यर्थःस्यात्एवंचेदंसूत्रंतिलेषु
तैलमित्यादावेवप्रवर्तेतनत्विंगंगातीरंवासर्वावयवैर्व्याप्त्यातीरधर्मस्यघोषाधारत्वस्यात्यंतसामीप्यात्प्रवाहेआरोपोत्रबोध्यः यदातुव्यवहितोगंगाघो
षस्तदागंगाशब्दस्यतत्तत्तीरलक्षणात्तमग्रहणेनशब्दसामर्थ्यगम्यःप्रकर्षोनाश्रीयतइतिज्ञाप्यतइतिगौणाधारस्याप्यधिकरणसंज्ञासिध्य
तिएवंगंगायांगावइत्यप्युदाहरणंसर्वावयवव्याप्त्यभावेनमुख्याधारत्वाभावात्। गौणमप्याधारत्वादिससम्यादिशक्यमेवेतिबोध्यंइदं
प्रकृतसूत्रेभाष्यस्पष्टंयदितुमहासंज्ञयातदाहेपिकरणसमर्थंप्रति आधारादिपदं चरितार्थंसाधकशब्दस्ययद्व्यापारादनंतरमव्यवधानेनफ
लोत्पादस्तत्रशक्तिराधारशब्दस्यचाध्रियंतेयस्मिन्नितिव्युत्पत्त्याकर्तृकर्मणोधारणेक्रियांप्रतिसर्वावयवव्याप्त्याथ आधारस्तत्रशक्तिरित्यु
च्यतेतदोक्तप्रयोगादिसाधनायकारकप्रकरणेउद्देश्यवाचकेपदेस्वरितत्वप्रतिज्ञयागौणाधारादेर्ग्रहणंवाच्यंस्वरितेनाधिकंकार्यमित्यर्था
त्तमपातुप्रकृतेतदभावोबोध्यते। एवंचव्यवधानेनफलोत्पादकेकरणत्वोपचारेणतृतीयांतप्रयोगस्यासाधुत्वबोधनंतमपफलंएतेनचामवश्य
दिवान्यत्रस्वरितत्वमितिज्ञायतेइतिदिक् स्पष्टंचेदंस्वरितेनेतिसूत्रेभाष्ये। रामेणेति। कर्तृतृतीयायाःकर्तृत्वादिशक्तिमान्कर्तृक्रियाभावः सं
बंधश्चार्थःकरणतृतीयायाःकरणशक्तिमान्क्रियाकरणभावःसंबंधश्चार्थस्तास्तत्रशक्तिमत्वंचव्यापारवत्त्वेव। रामकर्तृकबाणकरण
कप्राणवियोगाश्रयोवालीतिबोधः। अकथितंचेति। इदंयथायोगंसर्वविभक्त्यपवादः। दिवःकर्मचेतिचेनसंज्ञयोःसमावेशःतेन [illegible]ःसाधकतमस्यश
क्तिद्वययोगोबोध्यतेतेनअक्षैर्दीव्यतइत्यत्रतृतीयापरत्वात्कर्मत्वाच्चाकर्मकत्वप्रयुक्तपरस्मैपदाभावः अत्रविप्रतिषेधशास्त्रबलात्तृतीयैवशा
क्तिद्वयबोधिकाप्रशस्तप्राणंफलाश्रयत्वसमानाधिकरणकर्मत्वविवक्षातदाक्षान्दीव्यतीत्यादिसाधु अक्षाणांदेवितेत्यादौतृतीयातःपरत्वात्षष्ठ्य
योगसहणाषष्ठी। मनसादेवइत्यादौहेतुतृतीयांतेनपचायजंतेदेवशब्दस्यसमासःनचशक्तिद्वयस्वीकारेत्रकर्मणिलकारकरणेचशक्तेरनुक्त

०४१५कौ०

११२

चेनत्वृतीयापत्तिरितिवाच्यमपादानमुत्तराणीत्यस्योदाहरणं गां दोग्धीत्यादौ तत्र कर्मणि षकारे पंचम्यापत्तिवारणायैव द्रव्यगतानेकशक्तिमध्ये एकस्या अभि
हितत्वे परस्या अपि तद्वत्प्रकाशो नाऽतः एकैव शक्तिः संज्ञाद्वयोपयोगिनीति तु चिंत्यं कर्मादिपदानां कर्मत्वादितत्तच्छक्तिरूपेण बोधकतया तयोर्भेद
स्यैवोचित्यादिति मंजूषायां विस्तरः। फलप्राप्तिरिति। तस्यां च सत्यां प्रयोजनाभावादेव न क्रियाप्रवृत्तिरिति फलप्राप्तिशब्देन तत्पूर्वकस्त्यागउच्यते।
त्यागस्य च फलप्राप्तिर्व्यंग्येत्यन्यत्र विस्तरः। नायातइति। अनेन फलाप्राप्तिरेव स्फुटमुच्यते। सहयुक्ते। पृथग्विनानानाभिरितिवत्सहेनेत्येव सिद्धे
युक्तेग्रहणं शब्दविशेषानादरेणार्थयोगे भवत्वित्यर्थमित्याह। सहार्थेनेति। अतएव क्वचित्सहयोगं विनापि भवतीत्याह। विनापीति। न्यायसिद्धे
र्थे लिंगमप्याह। वृद्ध इति। सहार्थः साहित्यं तच्च स्वसमभिव्याहृतक्रियादिसमानकालत्वं क्रियादिमत्त्वं क्वचित्समानदेशक्रियावत्त्वं अतएव माषवापे
चरंतत्रैव हेत्रेति लवापे तिलैः सहमाषान्वपतीति भवति यद्यपि पुत्रेण सहागत इत्यादौ आगमनक्रियाकर्तृत्वादेव पुत्रात्तृतीयासिद्धा तथापि
पुत्रेण सह स्थूल इत्याद्यस्य मुख्यउदाहरणमिति भाष्यस्वरसः। अंगेन। अवयवेन इदं संनिधानलब्धं। अंगिनोवयविनः सूत्रे अंगशब्दोर्शआ
द्यजंतो व्याख्यानादिति भावः। अक्ष्णा काण इति। यद्यप्यक्ष्ण एव काणत्वं तथाप्यवयवधर्मस्य समुदाये आरोपाच्छरीरे तद्विच्छिन्ने च व्यवहारो निरू
ढ इति ध्येयं। यद्यपि काणशब्दो दृगतविकारवाचक एव तथापि द्वौ विप्रावितिवद्दृशेति प्रयोगस्य साधुत्वं। ईदृशानीत्येदृशानां साधुत्वे चेदमेव मानं। षष्ठ्य
पवादोयमित्याह। अक्षिसंबंधीति। अंगविकारः किमिति। अंगग्रहणप्रयोजनप्रश्नः। अक्षि काणमिति। अथ मां बाधित्वा त्रैवस्यात्तदेशतोपि दर्शनसाम
र्थ्यहीनत्वं काणत्वं। इत्थंशब्दः प्रकारमात्रपरः आत्ययोभ्भुवः कर्तरि क्तः कर्मविभक्त्यंतेनेत्थंशब्देन भूतशब्दस्य समासः लक्षणशब्दः करणसाधनः
तस्य कर्म वक्ष्यंते तेनेत्थंभूतशब्देन समास इत्याह। कंचिदित्यादि। जटाभिरिति। यद्यपि तापसो ज्ञातइत्यर्थे ज्ञानक्रियायां करणत्वादिदं सिद्धं तथापि
करणत्वाविवक्षायां लक्ष्यलक्षणभावमात्रविवक्षायां तृतीयार्थमिदं इत्थंभूतस्य यत्र लक्षणं वा चकात् पृथगुपस्थितिरेव तत्रैवानेन तृती
या। तेन कमंडलुपाणिश्छात्र मद्राक्षीदित्यादौ कमंडलुपदान्न तृतीया। न चोत्पन्नायास्तृतीयायाः सुपोधात्विति लुक् इति वाच्यं कृते समासे तस्याउत्पत्त्या। ११२

६

समासप्रातिपदिकानवयवत्वादिति कैयटे स्पष्टं कमंडलुः पाणौ यस्येति बहुव्रीहिः। परेतु अंकमंडलुपाणिशब्दात्तत्र तृतीयापत्तिः कमंडलुयुक्तपाणिरूपस्य कमंडलुपा
णित्वस्य लक्षणत्वेन तस्यैव तद्वाचकत्वात्। तदुक्तं मनुर्लक्षण इति सूत्रे भाष्ये स्वरूपसौ कमंडलुपाणिश्छात्रोदृष्टस्य तदेव लक्षणं भवतीति तदेवेत्यस्य
कमंडलुपाणित्वमेवेत्यर्थः कमंडलोर्लक्षणत्वे हि स एवेति वदेत् किंच तन्मध्यपतितन्यायेन द्विशिष्टस्य प्रातिपदिकत्वेन तस्य तदनवयवत्वोक्तेरनौचित्ये
न लुको दुर्वारत्वं अतएव नरं मन्य इत्यादौ खिजंतस्योत्तरपदपरत्वाय पूर्वं सुपोलुकि उत्पन्नस्यामः सुपोधात्विति लुक् अम् विधिसामर्थ्येन वारितइ
व एकाचोमिति सूत्रे भाष्ये इत्याहुः। संज्ञा। देवादिकस्य जनेर्न ग्रहणं तस्याकर्मकत्वात्तदाह। जानातेरिति। कर्मत्वशक्तेरेवात्र तृतीयार्थः। हेतौ। हेतु
रिह कारणं न शास्त्रीयः तस्य कर्तृसंज्ञाया अपि सत्त्वेन कर्तृतृतीययैव सिद्धेः। ननु लौकिकहेतुरपि करणमित्यत आह। द्रव्यादीति। आदिना गुण
क्रिये। साधारणमिति। तज्जनकेपि वर्त्तत इत्यर्थः करणं तु क्रियाजनकमेवेति भावः। वैषम्यांतरमाह। निर्व्यापारेति। करणं तु व्यापारवदेति भावः। एवं च क
रणत्वशक्तेर्भिन्नैव हेतुत्वशक्तिरत्र तृतीयार्थ इति तात्पर्यं स्फुटप्रतिपत्तये करणे वैलक्षण्यमाह। करणत्वं चेति। हेतुहेतुमद्भाव एतत्तृतीयार्थः दं
डव्यापारसत्त्वेपि क्रियाजनकत्वाभावान्न करणत्वं पुण्ये क्रियाजनकत्वेपि निर्व्यापारत्वान्न तत्त्वं। फलमपीति। इह एतत्सूत्रोदाहरणे। केचित्फलस
मपि हेतुत्वेन विवक्ष्यत इत्यर्थः तस्यापि स्वज्ञानद्वारा जनकत्वात्। एतच्च प्रत्यय इत्यादिसूत्रे कैयटे स्पष्टं। नन्वलं श्रमेणेत्यादौ क्रियावाच
कपदाभावात्क्रियायां अप्रतीत्या कथं करणत्वमत आह। गम्यमानापीति। श्रमेणेत्यादिपदजबोधविषयापीत्यर्थः न तूच्चार्यमाणतद्वाचक
पदजबोधविषयैवेति भावः। अलंशब्दो निषेधार्थस्तदाह। साध्यं नास्तीति। ननु साध्यमित्यर्थज्ञानेपि तस्य श्रमेणेति नामार्थत्वेन न क्रि
यात्वमत आह। इहेति। स्ववाच्यक्रियां प्रति स्वस्य करणत्वमित्यर्थः। स्पष्टं चेदमिग्यणः इति सूत्रे प्रविश पिंडीमिति वाक्यार्थवाक्यैकदेश
प्रयोग इत्यादिना भाष्ये इति मंजूषायां विस्तरः। अशिष्टेति। अशिष्टानां संकीर्णचाराणां यो व्यवहारः क्रियातद्बोधकप्रयोगेष्वभ्यास
यायत संबंधेन व्यवहारस्य संकीर्णचारत्वं तद्वाचकाच्चतुर्थ्यर्थे तृतीयेत्यर्थः। दास्येति। दासीसंप्रदानकं रतिफलकं दानमिति बोधः।

इति तृतीया ॥ दानस्येति । दाधात्वर्थस्येत्यर्थः । इदं उपलक्षणं क्रियामात्रस्य । कर्मणेति । संबंधुमितिशेषः । अभिप्रेतेति । इच्छतिकर्मणा संबंधश्च स्वत्वादिरूपः
संप्रदानत्वप्राप्तिमान् संप्रदान चतुर्थ्यर्थः स एवोद्देश्य इत्युच्यते । क्रियाकारकभावः संबंधश्चेत्यर्थः । विप्रसंप्रदानकं दानमिति बोधः । कर्मणेति किं ।
तदभावे हि कर्मणोप्युद्देश्यत यांतरंगत्वात्तस्यैव संज्ञा स्यात् कर्मसंज्ञया तु पर्यायो भविष्यतीयं संग्रहणं किं । तदभावे क्रियाकर्मणा योमिप्रेतिब्राह्मणा
दिः तस्यैव स्यात् कर्तृसंज्ञात्वकर्मकविषये सावकाशा । न च कर्तुः कर्तृत्वाभावे कथं गोः कर्मत्वं । कर्मसंज्ञायां कर्तृग्रहणस्य स्वतंत्रोपलक्षणत्वात् ।
अत एव साधीयतइत्यत्र कर्तुरपादानत्वेपि कर्मणि लकारः सिद्धः । ननु कर्मणेत्युक्त्वा वकर्मकक्रियोद्देश्यस्य संप्रदानत्वं न स्यादत आह । क्रिय
येति । कर्मरहितक्रिययेत्यर्थः । सकर्मकेषु कर्मसंज्ञा अस्या बाधिकेत्याशयेनाह । पत्ये शेत इति । न च दारी नां तादर्थ्यात्तादर्थ्ये चतुर्थ्येव सि
द्धे किमनया संज्ञेतिवाच्यं दाशगोघ्नौ संप्रदान इत्यर्थत्वात्तत्संप्रदानकं दानमिति बोधार्थं तदावश्यकत्वात् । अत एव तादर्थ्ये चतुर्थ्यो दान
कर्मणो गवादेः संप्रदानार्थत्वेपि दानक्रियायास्तदर्थत्वाभावेन चतुर्थ्यैतादर्थ्यस्य दानक्रियान्वयानापत्तिरिति वीहेलाराजः । तादर्थ्ये चतुर्थ्येव सिद्धे
चतुर्थी संप्रदान इति सूत्रं रुच्यर्थानामित्यादि विषये चतुर्थ्यर्थमिति भाष्ये स्पष्टं । पशुनेति । कर्मत्वे तृतीयार्थः । संप्रदानं च तुर्थ्यर्थः एतच्च दाना
र्थकयजधातुविषयं पूजार्थत्वे तु पशोः करणत्वं न्यायसिद्धं । इदं छांदसमिति कैयटः । अन्यकर्तृक इति । अभिलषतिकर्तृपिइत्यान्यदभि
लषतिकर्मतत्कर्तृक इत्यर्थः । यत्किंचिद्विषयकप्रीत्यनुकूलव्यापाराश्रयो भिलषतिकर्त्ता हरिर्भक्तिमभिलषतीति प्रत्ययात् । यत्किं
चिन्निष्ठप्रीत्यनुकूलः प्रीतिव्यधिकरणो यो व्यापारस्तदाश्रयो रोचतेः कर्त्तेति अभिलषतेरुच्यर्थत्वाभावान्न तद्योगे संप्रदानत्व
मिति भावस्तदाह । हरिनिष्ठेति । पचतीति । न च प्रीयमाणपदाभावे सूत्रस्य क्रियाजनकत्वमात्र विवक्षायां संज्ञां तराप्राप्तिविषये चारितार्थ्येन १२४
परत्वादधिकरणसंज्ञया बाधसिद्धेः कथमेतत् इति वाच्यं देवदत्ताय रोचते इत्यस्याप्यापत्तेरित्याशयात् । तत्सत्त्वे तु अस्य कर्मसंज्ञापवादत्वान्न
दोषः । गोपीस्मरादिति । श्लाघादेः स्तुत्यादिना बोधनमर्थः । स्मरादिति हेतौ पंचमी स्तुत्या मानुरागं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः । स्तुतिश्च कृष्ण

स्यैव । एवं ह्नुत्या स्वानुरागं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः । ह्नुतिः सपत्न्यादिभ्यः कृष्णस्यैव । एवं स्थित्या शपथेन च कृष्णं स्वानुरागं बोधयतीत्यर्थः । यद्वा स्तुत्या ह्नुत्या च कृ
ष्णं स्वसखी जनं बोधयति स्थित्या शपथेन च कृष्णं तं बोधयतीत्यर्थः । ज्ञीप्स्यमानपदं एयर्थकर्मणः श्रकृत्यर्थकर्मणश्च ग्रहणादित्यत्र विस्तरः । स्तुत्यादिमा
त्रार्थत्वे कृष्णं श्लाघते कृष्णं ह्नुत इत्येव ज्ञीप्स्यमान इति ज्ञापनवचनाद्वये । हनंताकर्मणि स्थानं च । धारेरु । धङ् अवस्थाने इति एयंतस्य ग्रहणं व्याख्या
नात् । भक्ताय ति । ध्रियमाणं स्वरूपेणावतिष्ठमानं मोक्षं हरिः प्रयुंक्त इत्यर्थः । प्रेरणाया भक्तासत्त्वेऽभावात्तस्यापि प्रेरणाजनकत्वेन कारकत्वं बोध्यं ।
अवश्यदेयत्वेन मोक्षेपि ऋणत्वं बोध्यं । उत्कर्षविवक्षायां त्विति । फलाश्रयत्वेन विवक्षायामित्यर्थः । परत्वादिति । इदं सूत्रं विषयतया क्रियाजनकत्व
मात्र विवक्षायां चरितार्थमिति भावः । पुष्येभ्यः संप्रदानिकेष्टे तिचतुर्थीसममित्याहारे बोधः । कुमार्यै इव कांतस्य त्रस्यति स्पृहयंति चेत्यत्र क्रियासंबंधित्व
मात्र विवक्षया षष्ठी अन्ये तु भार्यायै पत्ये कांतायेति विभक्तिविपरिणामेन वा व्याख्येयमित्याहुः । स्पृह धातुरिच्छामात्रवाची फलवच्छिन्नेच्छावाची
सं चाद्यं पक्षे दानत्वमस्येकर्मत्वं । ईप्सितत्वं धात्वर्थजन्यफलाश्रयत्वं न तु फलस्य धात्वर्थत्वपर्यंतमाग्रहः कर्मसंज्ञायां तु यथातत्त्वाभस्तयोक्तं । भार्यामीर्ष्य
तीति । नात्र भार्यां प्रतिकोपः किंतु परैर्दृश्यमानां तां न सहत इत्येव एवं चात्र न कोपजन्येर्ष्या किंत्वन्यपुरुषदर्शनजन्येति भावः । हरेः क्रोध इत्यादिना प्यामि
च्छा विषयत्वाभावात्क्रियया यमित्यनेन न सिद्धिः न ह्यकुपितः क्रुध्यतीति भाष्येण प्रकृष्टकोप एव क्रोध इति कुपेस्तदर्थभावेन न तद्योग इदं । कुप्य
तिकस्मै चिदित्याद्य साधेव । उपसृष्टयोरित्यस्यार्थमाह । सोपसर्गयोरिति । वैयाकरणनिकाये एव एतदर्थकत्वेन प्रसिद्धः पूर्वसूत्रापवादोयं । यस्य
इति । यदीयशुभाशुभसंबंधीत्यर्थः । राधीक्ष्योः प्रश्नविषयपर्यालोचनमर्थः कर्मणः प्रश्नविषयस्य धात्वर्थेनोपसंग्रहात्कर्मकावेतौ । अत ए
व प्रश्न राधोकर्मकादेवेत्युक्तेः कृष्णसंप्रदानकं शुभाशुभपर्यालोचनमर्थः । प्रत्याङ्भ्यां । व्याख्यानात् प्रत्येकं निमित्तत्वमित्याशयेनोदाहरति । गां
प्रतिशृणोतीति । अनयोः प्रवर्त्तनापूर्वको भ्युपगमोर्थः तत्र विप्रस्य कर्तृप्रयोजकत्वेन हेतुत्वे प्राप्ते वचनं । अनुप्रतिगृ इति । भिन्नं परं क्लृप्तं पंचम्यं
तं । गृणइति । एतानुकरणात् षष्ठी । शंसितुः शंसनविषयहर्षानुकूलव्यापारलक्षणं प्रोत्साहनमनयोरर्थः । पूर्वव्यापारस्येति । शंसनस्येत्यर्थः ।
प्रोत्साहयतीति । अन्ये यामेत्यादिशब्दैरितिशेषः । प्रातायेति । करणस्यैव संप्रदानत्वेन भानमत्र प्रातव्यापारश्च दानरूप एवेति बोध्यं । तादर्थ्ये । ताद

र्थमुपकार्योपकारकभावरूपः संबंधः। यदातादर्थ्यस्य संबंधत्वेन भानं तदा षष्ठी गुरोरिदं गुर्वर्थमिति। अत्र भाष्ये स्पष्टं। क्लृप्तीति। सप्तमी। अर्थग्रहणं चा
चार्थं पत्तिरूपत्ति क्लृप्त्यर्थधातुयोगे उपसंख्यमाने ऽर्थे वर्त्तमानाच्चतुर्थीत्यर्थः। हितयोगे च। चात्सुखयोगे पि। क्रियार्थोप। क्रियाऽर्थः फलं यस्य
तत् क्रियार्थं तेन स्ववाचकं लक्ष्यते क्रियाफलकार्थवाचकमुपपदं यस्येत्यर्थः। सोर्थश्च प्रत्ययास्तस्याः क्रियारूप एव। स्थानिशब्दश्चाप्रयुज्यमानवा
चीवैयाकरणानां नैतिकायेप्रसिद्धः। क्रियार्थक्रियोपपदत्वं चतुमुनादेरेवेत्याह। क्रियार्थक्रियेति। फलेभ्यो यातीत्यादौ फलकर्मकाहरणफल
कयानमिति बोधः। यथा वा क्यार्थवाक्यैकदेशप्रयोगस्थले प्रविश पिंडीमित्यादौ तस्यैव पदस्य संपूर्णवाक्यार्थशक्ततातथात्वस्य समुदायस्याहरणघटितोक्ता
र्थशक्तिरेतच्चप्रयोगबलात्स्थानिन इत्युक्ते स्तत्प्रयोगे नेति बोध्यं। अयमेवार्थाध्याहारः। नमस्कुर्मो नृसिंहायेति। नमःस्वस्तीत्यनेन तु न सिद्धिः उपपदवि
भक्तेरिति न्यायेन द्वितीयापत्तेः पिंडीमित्यादौ अप्रयुज्यमानभक्षणक्रियाकर्मत्वि चतुर्थीवारणाय। क्रियार्थोपपदस्येति। तुमर्थाच्च। तुमशब्देन तदर्थो
लक्ष्यते सोर्थोयस्येत्यर्थः। इति सूत्रेणेति। भाववचनाश्चेति। भाववचनाश्चेति सूत्रेणेति। भाववचनाश्चेति। क्रियार्थक्रियायामुपपदे भविष्यति स्युरिति तदर्थः। यागायेति। यागफलकं या
नमित्यर्थः। उपपदविभक्तेरिति। वाचनिकमेवेदं भाष्ये पठितमिति केचित्। क्रियाकारकयोः संबंधोंतरंगः उपपदार्थेन तु यत्किंचित्क्रियाकारकभाव
मूलकः संबंध इति तन्निमित्ता विभक्तिर्बहिरंगेति। अंतरंगांतरेणेति सूत्रे कैयटः। अत्राहुः। एवं सति नमस्यति देवानित्यादौ नमःपदार्थे क्रियाकार
कभावेनैवान्वये परत्वाच्चतुर्थीप्राप्तौ प्रयाणेनवारणस्य भाष्योक्तस्यासंगतिः एतेन प्रधानत्वात्क्रियायाः स्तत्संबंधनिमित्तकत्वेन बलवत्त्वाम
त्यपि परास्तं। कारकविभक्तित्वं च क्रियाजनकत्वसमानाधिकरणकर्त्रादिषट्कान्यतमार्थत्वं। अन्याभिहितानुभूतकर्त्राद्यन्यतमार्थत्वं प्रथमा
या अपि। अभिहिते प्रथमेति वार्त्तिकस्वारस्यादतः प्रथमापि कारकविभक्तिरिति बोध्यं। द्वावित्यादौ द्वित्वादेरिव देवः पचतीत्यादावुभाभ्या
मेकस्यैव कर्तृत्वस्य बोध इति न तद्बोधादतिः। नमस्करोति देवानिति। नुत्क इनिरोधः स्वनिष्ठापकृष्टत्वबोधस्तदनुकूलव्यापाररूपनमस्कारफलस्यतादृ
शबोधस्याश्रयतया देवानां कर्मत्वस्य शब्देन प्रयोक्तानमःशब्दस्य साक्षात्प्रभृतिषूर्यादिषु वाडेपाठेन गतित्वात्सत्वं। एकस्या एवोपपदविभक्तेः का
रकविभक्तित्वे चायं न्याय इति तु न युक्तं। नमस्यति देवानित्यत्रैतत्परिभाषोपन्यासपरभाष्यविरोधात्। सह युक्ते इत्यादिसूत्रस्य भाष्यविरो

धाच्च। अलमितीति। अलमित्यनेन पर्याप्त्यर्थानां ग्रहणं व्याख्यानादित्यर्थः। तत्र ज्ञापकमप्याह। तस्मै प्रभवतीति। वक्ष्या अपि साधुत्वेबीजं। स एषामिति। आशीर्विव
क्षायामिति। आशीर्विषयत्वविवक्षायामित्यर्थः। स्वस्त्यर्थः। कुशलं मंगलं वा स्वस्तियोगे चतुर्थ्या अवकाशः स्वस्ति ओं स्मा या स्तीति तत्वकथनं। कुश
लार्थैराशिषीत्यस्यावकाशः स्वस्ति भिन्नाः कुशलार्थाः स्वस्तिशब्दो नव्ययमपि। प्रतिग्रहामि ते धेनुं कुर्वार्थविशेषतः स्वस्तिर्भवतु मे नित्यं सुखं चा
नुत्तमं तथेति भविष्योत्तरे प्रयोगात्। मन्यकर्मणि। तिरस्कार इति। अनादरो नादराभावमात्रमपि तु नञो धर्मादावि व प्रतिपक्षवाचित्वात्ति
रस्कार इति भावः तत्रानादर इति मन्यकर्मविशेषणं तद्द्योतकं यत्कर्मेत्यर्थः तेन युष्मत्क्षुद्राच्चतुर्थी न। तिरस्कारश्च व्याख्यानादपकृष्ट
निरूपितोपमेयत्व स्याप्य भावरूपउपमेये त्रगृह्यते तेन त्वपकृष्टसादृश्यरूपः तत्प्रतीतिश्च नञ्समभिव्याहार एव तृणतुल्यमपि न
मन्ये इत्यर्थः। तृणाय मत्वा रघुनंदनोपीत्यादौ नञोध्याहार इत्याह। नत्वां तृणमिति। कर्मात्र चतुर्थ्यर्थः। श्वनेति। नतु यको व्याख्याना
दिति भावः श्वत्रूपसंग्रहणं तेन सिंडाद्यावपि भवति तदुद्धनयन्नाह। तानादिकयोगे नेति। नौकाकेति। भाष्येषु प्राणिषु नेष्यते तेनावाद्यो
भविष्यतीति ये छित्ति बहुवचनेनत्व्युदाहरणबलेन चैछ्वानिछिनिर्णय इति भावः। गत्यर्थकर्म। कर्मात्रापि चतुर्थ्यर्थः। गत्यर्थेति किं मो
दनं पचति। कर्मणीति किं अश्वेन गच्छति। चेष्टायां किमिति। धात्वर्थस्य क्रियारूपत्वात् प्रश्नः शारीरक्रियाया एव ग्रहणमित्युत्तरं। प
थानमिति। अध्वशब्दोर्थपरो व्याख्यानादिति भावः। अधिष्ठित इति। शब्दप्रयोगसमकालिकं गंतृव्यापारजन्यफलाश्रय इत्यर्थः।
अध्वपदेन गंत्रप्राप्योर्थ उच्यते तेन गंत्र[illegible] युक्त स्त्रियां स्त्रियं गच्छतीत्यादौ नस्य संचेदं भाष्ये। उत्पथादिति। उत्पथं संत्य
ज्येत्यर्थः। इष्यत इति। नत्वाक्रांत इत्यर्थः। उत्पथेनेति। गंतुमशक्त इति शेषः। इति चतुर्थी॥ ध्रुवम्। ध्रुवं स्थिरं अपायो विभाग
जनको व्यापारस्तदनाश्रयमिति यावत्। विभागश्च न वास्तवसंबंधपूर्वको वास्तव एव किंतु बुद्धिपरिकल्पितसंबंधपूर्वको बुद्धिकल्पि

॰श॰श॰का॰

तेपि। माथुरास्तु पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतरा इत्यादौ बुद्धिकल्पितापायाश्रयत्वेन भाष्ये पंचमीसाधनात्। कर्त्तृवारणाय ध्रुवमिति। अन्यथा कर्त्तृसंज्ञाया
इयमपवादः स्यात्। अपायविषयत्वाकारकं तद्रूपक्रियाजनकं तदपादानमित्यर्थस्य भवात्। कर्त्तृसंज्ञा तु पचत्यादियोगे चरितार्था। हरिरप्याह। अपाये यदुदासी
नं चलं वा यदि वाचलं। ध्रुवमेवातदावेशादिति स्पष्टं चेदं कैयटादौ। भाष्यानुसारिणस्तु एवं हि त्रस्तादश्वात्पतितो धावतः पतित इत्यादौ ध्रुवत्वाभावादपादानत्वं न
स्यादित्याशंक्य ध्रौव्यस्याविवक्षितत्वमत्र सतोप्यविवक्षा भवतीति समाहितं भाष्ये तदसंगतं स्यात्। किं च उक्तध्रुवत्वस्य पतधात्वर्थव्यापाराश्रयत्वस्यात्रासत्वेन स
तो ध्रौव्यस्याविवक्षेत्यस्यासंगतेः सिद्धांतेपि लक्षणे ध्रुवपदार्थकथनमनौचित्यमिति तदसंगतिश्च लोकसिद्धातिरिक्तेर्थे ध्रुवपदस्य शक्तिकल्पने गौरवं च अतस्त्व
वेशादित्यस्य हरिकारिकायां तदावेशाविवक्षणादित्यर्थः। तस्मादपायो गतिविशेषस्तत्रियत् ध्रुवमवधिभावोपगमाश्रयत्वे सति तदतिरिक्तस्यावधित्वोपयो
गिव्यापारस्यानाश्रयं तदपादानमिति सूत्रार्थः। ग्रामादेरवधित्वोपयोगित्वाश्रयत्वेन शंकावृक्षात्पर्णं पतत्यादौ तस्यासत्वान्न तदुपयोगित्वं तस्य प्रकृते वि
द्यमानस्यापि तस्याविवक्षितत्वान्न तदुपयोगित्वं तस्येत्युत्तरं। ध्रुवमपाये इति तु वृक्षस्य पर्णं पततीत्यादौ वस्तुतस्तस्य पर्णद्वारा पातजनकत्वात्प्राप्ता
पादानत्ववारणाय एवं चापाये इति कारके इत्यस्य क्रियाजनकत्वेन विवक्षितमित्यर्थे तात्पर्यग्राहकं बोध्यं। ध्रुवग्रहणं तु कारकांतरागामिवापादानस्या
वधिभावोपगमातिरिक्तव्यापाराभावबोधनायेत्याहुः। अपादानत्वशक्तिश्च प्रकृतधात्वर्थविभागाश्रयत्वसमानाधिकरणेति अपादानसमभि
व्याहारे विभागोपि धात्वर्थ इति बोध्यं। एवं च वृक्षात्पततीत्यादौ तदपादानकविभागपूर्वकः संयोगः पर्णवृत्तिरिति बोधः वृक्षाद्भूमिं पततीत्यादौ
वृक्षापादानकविभागपूर्वकः संयोगानुकूलो व्यापार इति बोधः परस्परस्मान्मेषावपसरत इत्यादौ मेषपदोपात्तयोरेव क्रियाश्रयत्वात्कर्त्तृत्वं
परस्परपदोपात्तयोरेव विभागाश्रयत्वादपादानत्वं मेषपदोपात्तेतरविवक्षणात् प्रयोगानुसारित्वाद्विवक्षायाः विभागपूर्वकं पृष्ठतो गमनं त्वप
सरणं आत्मानमात्मनेत्यादावंतःकरणाद्युपाधिकृतभेदवत्पृथक्त्वोपाधिकृतभेदाग्रहणे मानाभावात् शब्दालिंगितार्थभानस्यैव सत्त्वा १२६
च्चैवमन्यत्र विस्तरः। यत्त्वपसरत इति सृधातुना गतिद्वयस्याप्युपादानादेकनिष्ठगतिं प्रतिकृतस्यापादानत्वमविरुद्धमिति तन्न। वस्तुतस्तन्निष्ठव्यापारयोर्भे

७३२।।

देपि सृधातुनानिरूपणाभेदस्यैवापायस्योपादानादुभयोरपि तत्क्रियाश्रयत्वेन परत्वात्कर्त्तृत्वापत्तेः अत एवैकशेषसूत्रे भाष्ये उक्तं। नवेति ङितान्येकशेषारंभप्रयोजनं
तिक्रियाया एकत्वादिति धनुषा विध्यतीत्यत्र निःसरणरूपजन्यवेधार्थत्वाद्धनुषोपादानत्वकरणत्वोभयप्राप्तौ परत्वात्करणत्वं बोध्यं। ग्रामास्यायातीति। अपायातो
विभागपूर्वकोत्तरदेशसंयोगानुकूलो व्यापारार्थः वृक्षं त्यजतीत्यादौ व्यापारव्यधिकरणविभागस्यैव धात्वर्थत्वेन कर्मसंज्ञयापादानत्वस्य बाधः स्पंदेस्तु न वि
भागोर्थ इति यद्वक्ष्यते स्पंदत इत्येव। चलतेस्त्वासनाच्चलित इति प्रयोगात्तस्यैव विभागार्थत्वं सार्थाद्धीयत इत्यत्र सार्थस्य धात्वर्थ प्रधानव्यापाराश्रयत्वेनाप
पादाने चाहीयरुहोरिति ज्ञापकात् कर्मप्रत्ययांतहीधातुप्रयोगेपादानत्वं कर्मसंज्ञायां च कर्तृपरं स्वतंत्रोपलक्षणमिति कर्तरि लकारः सार्थेन त्यज्यते
देवदत्त इत्यर्थः। धावत इति। क्रियावि[शि]ष्टस्याप्यश्वस्य प्रकृतधातूपात्तगत्यनावेशात् धावनस्याविवक्षितत्वाद्वा ध्रुवत्वं बोध्यं। जुगुप्सेत्यादि। जुगुप्सादीनां यद्वि
षयकत्वेन विवक्षा तदपादानं। तस्यैव विषयस्य क्रियाजनकत्वरूपकारकत्वेनाविवक्षायां संबंधित्वेन विवक्षायां पापस्य जुगुप्सत इति षष्ठी भवत्येव सत्यभि
धाने एवमुत्तरसूत्रेष्वपि बोध्यं। एषां धातूनां स्वार्थपूर्वकबौद्धविश्लेषजनकनिवृत्तिलक्षणया सूत्रेणैव सिध्येदं वार्त्तिकमुत्तरसूत्राणि च प्रत्याख्यानीति
भाष्ये स्पष्टं। भयं भीत्याणं त्रास इत्याह। भयार्थानामिति। हेतुतृतीयापवादोयं। अपरत्वे इति। भयार्थानां योगे कारकमपादानमित्यर्थः विशेष
सर्वसंज्ञापवादोयं स्यादिति भावः। पराजेः। असोढो ग्लानिविषयः एवं च पराजेरकर्मकत्वे उदाहरणं तदाह। ग्लायतीत्यर्थ इति। अभिभवतीति।
तिरस्कारानुकूलो व्यापारो धात्वर्थ इति भावः। प्रवृत्तिविघात इति। भरणसंयोगादिजनकव्यापाराभावानुकूलो व्यापार इत्यर्थः। ईप्सित इति।
वारणार्थधात्वर्थफलाश्रय इत्यर्थः उदाहरणे च तद्धात्वर्थव्यापारजन्यसंयोगादिरूपफलाश्रयत्वाद्यवानामपादानत्वं ईप्सित इत्यनेन प्रधानाप्र
धानान्यतरव्यापाराश्रयमात्रस्याक्षेपः कर्मलक्षणे तु तमग्रहणात् प्रकृतधात्वर्थप्रधानभूतव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयस्य ग्रहण
मिति भावः। अंतर्धौ। अंतर्धिरन्यकर्तृकस्वकर्मकदर्शनाभावानुकूलो व्यवहितदेशस्थितिरूपस्तत्र घटकं यत्कर्तृकदर्शनाभावमिष्यते तत्तदपा
दानमित्यर्थस्तत्फलितमाह। व्यवधाने सतीति। येनेत्यत्र कर्त्तृकर्मणोरिति षष्ठी न सोत्र्यात्। आत्मन इति प्रत्यासत्तिलभ्यं। मातुर्निलीयत इत्यादा
वादेपलभ्येच्छा बोध्या। चौरानिति। चोरकर्मकदर्शनेच्छाभाव इति शाब्दोर्थः। स च चोरकर्तृकस्वदर्शनाभावायेति प्राप्तिः इच्छामात्रस्याक्षेप

संभवत्यद्रव्यविशिष्टस्यापि उपलभ्यत्वेपि स्यादिति भावः। प्रकृतेनांतर्द्धिरिति न दोषः। येनेत्यस्याभावे हि स्वकर्मकदर्शनाभावं यदिच्छतीत्यर्थे कर्तुरेव स्यात् तस्मात्। इच्छतिग्र
हणं किमिति। अंतर्धौ सति यत्कर्तृकदर्शनस्याभावस्तदपादानमित्यर्थोस्त्विति भावः। मत्स्य पिदधति। अदर्शनेच्छयात तदनुकूलव्यापारकरणेन एव वशात् तद्दर्शनसंभ
वीत्यर्थः। अन्यथा यत्र दर्शनाभाव एव तत्रैव स्यादिति भावः। नियमेति। उपयोगशब्दस्य तत्रैव रूढेर्नियमो ब्रह्मचर्यादिः। नटस्येति। नटजन्यश्रवणमिति बो
धात् कारकत्वं। नियमपूर्वकविद्यास्वीकाराभावान्नेयमुत्तरं। जनिक। प्रकृतिरुपादानकारणं ब्रह्म च मायाशबलं जगदुपादानकारणं हेतोर्हेतुपरमप्युपा
दानकारणपरमेवेति बोध्यं विभाषेत्येव सिद्धे इदमुपादानत्वेन बोधार्थं तत्र हिमवतो गंगा श्रियामिति प्रायिकं प्रकृतेस्तनुहरेरिति वार्त्तिकप्रयोगात्। भुवः प्रा
भवनं प्रथमप्रकाशः। प्रग्रहणात् तदधिकरणमपादानमित्यर्थः। प्रभवो जलमूलेस्याज्ज्ञानमहेतौ पराक्रमे। ज्ञानस्य चादिमस्थाने इति विश्वः प्रकाशतइत्यस्य
योगे तु न। प्रथमप्रकाशार्थत्वाभावात् तत्र दृष्टतत्र प्रकाशतइत्यर्थ इति। ल्यपलोपइति। ल्यबंतशब्दस्थाने इत्यर्थः। कर्मणीति। प्रत्यासत्त्या ल्यबंतधात्वर्थस्येति भा
वः। प्रासादादिति। फलेभ्यो यातीत्यत्रैव बोधप्रक्रिया। आजन्म विषमविलोचनस्य दृष्टं दृश्यत्रकर्मणः श्रोषच्च विवक्षया षष्ठीवद्दृश्यस्य प्राप्येति शेषः। ग
म्यमानापीति। विशिष्यतद्वाचकशब्दानुपात्तापीत्यर्थः। कस्मात्त्वमित्यादौ फलेभ्यो यातीत्यत्रैव बोधप्रक्रिया। अन्येत्यर्थेति। तदर्थश्च भेदस्वान् अतएव घ
टाद्भिन्न इत्यादि सिद्धिः। परेतु ध्रुवमिति सूत्रे ऽपायशब्देन भेदस्यापि ग्रहणं। पंचमी विभक्तेरित्यत्र विभा[illegible]गार्थकविभक्तपदेन भेदस्य व्याख्यानात्। भिदि
विदारणे इत्यत्र भेदज्ञानविषयत्वमपि विदारणं एकत्वेन [illegible] गृहीतस्य तथा बोधे बुद्धिविदारणस्य तत्रापि सत्वात्। अतएव घटाद्भेद इति सिद्धं तद्यो
गिप्यपादानत्वात् तस्यैव संबंधत्वेन विवक्षायां घटीयो भेद इत्यपि अन्यशब्दार्थस्याक्रियात्वात्तद्योगे एतद्विधानं अतएव घटः पटोनेत्यादौ न पंचमी नञो
ऽन्यार्थकत्वेपि अक्रियात्वात् घटादिक इत्यादि तु साध्वेव। अतएवैतद्ग्रहणं चरितार्थं अतएव भाष्ये ऽर्थग्रहणं नोक्तमित्या[illegible]हुः। आराद्दूरसमीपयोः ए
तद्योगे दूरांतिकार्थैरिति प्राप्तं। नन्वेवं देशवाचीन दिक्शब्दोत आह। दिशि दृष्टइति। शब्दग्रहणादिति भावः। तेचरूढ्या दिग्विशेषवाचकाः पूर्वाद
य एव गृह्यंते नैंद्री कुबेराद्यो व्याख्यानात्। अवयववाचीति। तद्वाचि पूर्वादियोगे ऽवयवविवाचकान्नेत्यर्थः। ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वात्। अतएव १२७
वास्मादयं पूर्वो भागः कायस्येति सिद्धं अवयवे पूर्वत्वं त्ववयवांतरापेक्षया प्रथमकालोत्पत्तिकत्वेन बोध्यं। अंचूत्तरपदस्येति। दिक्शब्दसाहचर्येण

तस्य दिग्वाचकस्यैव ग्रहणं तेन सांध्यदिग्वृत्त्यर्थं तन्नेति भावः। बाधितुमिति। परत्वात्प्राप्तामित्यादिः। षष्ठ्यतसर्थेत्यत्र प्रत्ययग्रहणात्तस्य श्रूयमाण प्रत्यय एव प्रव
र्त्तिरिदं हमास्त्विति तत्त्वमिति भाष्ये स्पष्टं। दक्षिणा ग्रामादिति। दक्षिणस्यां दिशीत्यर्थे दक्षिणादाजाहित्वदूरे इत्याजाही। षष्ठ्यतसर्थेत्यस्यापवादः। प्रभृतियो
ग इति। प्रभृत्यर्थयोग इत्यर्थः। अपादाने पंचमीति सूत्रे यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पंचमी कार्त्तिक्याः आग्रहायणी मासे इति वार्त्तिकं प्रत्याख्यानायेदमत्र प्रयो
क्तव्यं सन्न प्रयुज्यते कार्त्तिक्याः प्रभृत्याग्रहायणी मास इति भाष्येण प्रभृतिशब्दाभावेपि तदर्थस्य सत्त्वमात्रेण पंचमीत्यर्थकेन प्रभृत्यर्थयोगे पंचमीति
वचनसत्त्वस्य भगवता बोधितत्वादन्यथा प्रभृतिशब्दाभावे पंचम्यर्थवचनावश्यकत्वेन तत्प्रत्याख्यानासंगतिरिति भावः। एवं च तदर्थकारभ्यशब्दयोगे पंच
मी यथा अर्वाचीमारभ्य मेरुपृष्ठपर्यंतं भूर्लोको मेरुपृष्ठादारभ्य ध्रुवपर्यंतं ग्रहनक्षत्रतारागणचित्रितांतरिक्षलोक इति पातंजलभाष्यप्रयोगे प्रभृतीत्य
स्य चावधिमादायेत्यर्थः। आरभ्येत्यस्यैतदर्थकतापि अवधौ च पंचम्यंतार्थस्याभेदेनान्वयः। तद्विशेषणत्वेपि न द्वितीया प्रभृत्यर्थयोगे पंचमीति भा
ष्यरूढबोधितवचनात् आरभ्येत्यस्य ग्रहीत्वेत्यर्थे नावीचिमारभ्येत्यादौ द्वितीया। वस्तुतोवधित्वं तस्य समभिव्याहृतपदार्थनिरूपितं गम्यमानक्रि
यापेक्षमित्यपादानत्वादेवात्र पंचमी सिद्धा। कार्त्तिकीतो विभक्ते तएवकार्त्तिकावधिके आग्रहायणीघटिते मासे कार्त्तिकीमादायगते आग्रहायणीति बो
धः भावात् प्रभृति आरभ्य चेत्यत्र भवकालाद्विभक्ते अतएव भवावधिके मरणांते काले भवकालमादाय हरिः सेव्य इति बोधः एवमन्यत्राप्यूह्यमित्यलं
विस्तरेण। ज्ञापकादिति। पंचम्यंतेन समासविधानाज्ज्ञापकादित्यर्थः। अयं भावः परस्परसाहचर्यात्तत्रापपरी वर्जनार्थौ कर्मप्रवचनीयावेव। तद्यो
गे पंचम्यपाङ्परिभिरिति वचनात् लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया अपपरिनिमित्तकसुबंतस्यैव ग्रहणाच्च पंचम्येव सिद्धः समासः तत्साहचर्या
दुक्तपरिभाषया चांचूत्तरपदे नापि तन्निमित्तपंचम्येव सिद्धः समास इति व्यर्थं तद्बहिःशब्देन पंचम्यंतेन समासविधानद्वारा तद्योगे पंचम्या अ
पि ज्ञापनार्थमिति इदमपपरिबहिरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। पंचमीति। साप्रीत्यर्थः। तेन करस्य करभो बहिरिति सिद्धं। प्रतिनिधिप्र। यस्मादि
ति पंचम्यर्थः संबंधः अस्मादेव निपातनात्सप्तम्यर्थे पंचमी प्रतिनिधिप्रतिदानशब्दौ कर्मकिभावल्युडंतौ। प्रतिनिधिप्रतिदाने यत्संबंधि
नी ततः कर्मप्रवचनीययुक्तात्पंचमीत्यर्थः प्रतिनिधिः सदृशः प्रतिदानं दत्तस्य तुल्यमूल्यस्य वस्तुनः प्रत्यर्पणं। कर्तृवर्जितमिति तेन करणत्वविवक्षायां तृती
कर्तृसंज्ञारहितमित्यर्थः। हेतुत्वं वस्तुसन्निमित्तं नतु तृतीयावाच्यकोटिनिविष्टं। हेतुभूतमिति २

थेवेतिभावः।विभाषागुणे।योगविभागादिति।बाहुलकंप्रकृतेस्तनुद्दशेरित्युक्तवार्त्तिकप्रयोगात्कृ्ञोऽस्त्रियामिति प्रायिकमित्यन्ये।धूमादिति।धूमपदंस्वज्ञाने
ऽग्निमत्त्वंस्वज्ञानविषयेऽसाङ्ग्रत्तिकंबोध्यं।समुच्चयार्थमिति।स्पष्टंचेदंभाष्ये।एतेनान्यतरस्यांमिगीकारद्वर्थकंपदद्वयमेतदित्यपास्तं।विकल्पविषयेप्यर्था
संगतेश्च।परेतुद्वितीयासमुच्चयेनफलंविनावातंविनावर्षमित्यादौग्रतेशब्दयोगइवततोन्यत्रापिदृश्यतइत्यनेनद्वितीयासिद्धेरतएवभाष्येद्वितीयासमु
च्चयोनोक्तः।पंचम्याऽपधिकारेद्वितीयावष्ठीविषयेप्रतिषेधोवक्तव्यः।दक्षिणेनग्रामंदक्षिणोग्राममितिप्रकृतसूत्रस्थभाष्येणएनपाद्वितीयेतिसूत्रेषु
स्यतसर्थेत्यतःप्रागितिचसूचितमन्यथासोत्रक्रमत्यागेन्यायविपरीतपूर्वनिपातकरणेचबीजानापत्तिरतएवकरणेचेतिसूत्रेद्वितीयासमुच्च
योनेत्याहुः।करणेचस्तो।करणेतृतीयायासिद्धत्वेनपंचम्यर्थमिदं।चकारस्तृतीयान्यतरस्यामित्यनुकर्षणार्थः।षष्ठीगापोस्तगितिवत्।ऽपद्व्य
योनेत्याहुः।करणेचस्तो।...द्रव्यपदेनात्रसर्वनामपरामर्शयोग्यंलिंगानिरूपितविशेष्यंवा।स्तोकशब्दोयद्धर्मविशिष्टइत्तोकव्यवहारस्तद्धर्म
ति।द्रव्यमिन्नवचनेभ्यइत्यर्थः।...निमित्तमेव।शुक्लादिवचैतेधर्मवचनाऽपि।करणंचंचपरंपरयाईदृशार्थएवंचसाधुचंसूत्रबलादितिस्प
परः।सचधर्मीस्योदिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमेव।करणेकिम्।स्तोकंपचति।ऽप्रसत्वभूतेसमानाधिकरणविशेषणेत्वाहत्रस्तोकशब्दस्यासत्त्ववचनत्वमितिद्विक्
स्यमलुगुत्तरपदइत्यत्रकैयटे।...समुच्चयार्थकान्यतरस्याग्रहणानुवृत्त्येवार्थाधिकारात्पंचम्याःसिद्धोचकारोव्यवहित
दूरांतिकार्थेःष्ष्ठ्यन्यतरस्यामित्यतःसमुच्चयार्थकान्यतरस्याग्रहणानुवृत्त्येवार्थाधिकारात्पंचम्याःसिद्धौचकारोव्यवहित
दूरांति।ऽपत्रदूरांतिकार्थेःष्ष्ठ्यन्यतरस्यामित्यतः...प्रातिपदिकार्थमात्रेइति।व्याख्यानादितिभावः।इतिपंचमी॥ ।षष्ठीशेषे।शेषइत्युक्तोद
तृतीयासमुच्चयार्थोव्याख्यानादित्याहु।वादित्यादि।...कारकविभक्तीनांक्रियाजनकत्वसमानाधिकरणकर्तृत्वादिशक्तिरूपेणबोधकत्वंत
न्यःस्वत्वतद्रूपेणस्वत्वादिःसबंधत्वेनरूपेणच।कारकेति।स्वस्वामिभावादिरिति।स्वत्वस्वामित्वसमूहःसंबंधइत्यन्यत्रविस्तरःएवंसर्वत्रबोध्यं।षष्ठ्यर्थस्यसं
त्रापितन्मूलकेसंबंधेविवक्षितेषष्ठीतदाह।कारकेति।...संसर्गविधयाभानमित्युक्तं।संबंधमात्रविवक्षायामिति।संबंधत्वेनभानेइत्यर्थः।यद्वाक्रि
सर्गविधयैवभानंकारकविभक्त्योपिक्रियाकारकभावस्यसंसर्गविधयाभानमित्युक्तं।...कर्तुरपितथाविवक्षात्तस्यचवर्तमानइतिसूत्रेष्ठात्रस्यहसितमित्यादौभाष्ये
याकारकभावमूलकसंबंधस्यैवविवक्षायांनतुतद्विवक्षायामित्यर्थः।...अतएवचरवभूतवमितिप्रयोगसाधकमतुपसूत्रेऽस्मिन्नितिचरितार्थमितितत्रैवभाष्ये
स्पष्टासंयोगसंबंधावच्छिन्नाधारस्यनतथाविवक्षाऽपतएवचरवभूतलमितिप्रयोगसाधकंमतुपसूत्रेऽस्मिन्नितिचरितार्थमितितत्रैवभाष्ये

पर्व९ १२८

॥३५॥

स्वरूपंबोधितोषष्ठीषाइत्याद्यावपिसमर्थेबहुव्रीहिर्बोध्यः।एधोदकस्येति।एधःकर्तृकर्त्रीबादकस्योदकस्येत्यर्थः।एधशब्दोऽदंतःपुंलिंगःकारकइति
स्यरूपंबोधितोषष्ठीषाइत्याद्यावपिसमर्थेबहुव्रीहिर्बोध्यः।...हेतौवाच्येइति।हेताविवितिवर्त्ततेहेतुमद्भावेनेतरान्वयइत्यर्थः।तेनान्नंहेतुंपश्यत्यादौन।षष्ठी
सूत्रेभाष्येप्रयुक्तः।एधाःपश्यंतीतिसांतःक्लीबोपि।हेतौवाच्येइति।...समानाधिकरणशब्देभ्यश्चेत्यर्थः।किंनिमित्तमितिप्रथमांतंद्वितीयांतंवा।प्रा
ति।हेतुवाचकादित्यर्थः।निमित्तेत्यादि।निमित्तादिप्रयोगेतेभ्यस्तत्समानाधिकरणशब्देभ्यश्चेत्यर्थः।...प्रासायामिदंततःपश्चादित्यत्रतुमा
ति।हेतुवाचकादित्यर्थः।...एवंचषष्ठीहेतुप्रयोगेसर्वनाम्नस्तृतीयाचेतिसूत्रेव्यर्थइतिबोध्यं।षष्ठ्यतसादिकृशत्वात्पंचम्यांप्रासायामिदंततःपश्चादित्यत्रतुमा
यग्रहणादि।एवंचषष्ठीहेतुप्रयोगे...तृतीयाचेतिसूत्रे...स्पष्टंचेदंचतोभाष्येतुनदृश्यतेविपरीतंषष्ठ्यतसर्थेतिसूत्रात्पूर्वमिदमेनपेत्यस्यपाठइतिलभ्य
र्वविभक्तिकःषष्ठ्यंतात्तसिः।षष्ठ्यपीति।...दूरांतिकार्थैः।परपदंदूरत्वादिकंततःषष्ठीत्यर्थः।पंचमीचेति।तस्याएवसमुच्चयोनतुद्वितीयातृतीययो
तइतिलभ्यतइतिपृथग्विनेतिसूत्रेउक्तं।दूरांतिकार्थैः।...सर्पिषोज्ञानमिति।जानातेःप्रवृत्तिरर्थःसर्पिःसंबंधिनीप्रवृत्तिरित्यर्थः।अ
रपिइतिभावः।ज्ञोवि।ऽपत्रसूत्रेऽविदर्थस्येतिछेदः।व्याख्यानात्।सर्पिषोज्ञानमिति।...भाष्येशेषइतिवर्त्ततइत्युक्तं।प्रति
रपिइतिभावः।ज्ञोवि।...करणेशेषेनेनषष्ठ्याभावेसमासोभवत्येवऽपतएवात्रसूत्रेभाष्येशेषइतिवर्त्ततइत्युक्तं।प्रति
धीग।ऽपधीगर्थःस्मृतिः।कर्मणि।किंमातुर्गणस्मरणं।...निषेधात्।एधोदकस्येति।एधइतिपृथक्पदंदकशब्दउदकवाची।रुजार्थानां।रोगार्थ
पदविधानाषष्ठीनसमस्यतइत्येतैःषष्ठीसमास निषेधात्।...भावशब्देनसिद्धरूपोर्थउच्यतेल्युटःप्रस
नांधातूनामित्यर्थोव्याख्यानात्।धातोर्भाववचनत्वाव्यभिचारेणसामर्थ्याद्वचनइतिकर्तरिल्युट्।...श्लेष्मात्रनभावःसर्पि
त्यर्थोविवक्षितइत्याह।भावकर्तृकाणामिति।रोगकर्तृकमितिच।रोगोचरस्यादिःभावकर्तृकाणांकिंश्लेष्मणःश्चोरस्रुजा।...जासीतिनिर्देशाद्धिंसायामित्युक्तेश्च्यनिष्ठापस्तदोहनोति
र्मिभूयादित्याशासनमित्यर्थः।जासिनि।जसुमोहणेइतिदैवादिकस्यनग्रहणंजासीतिनिर्देशाद्धिंसायामित्युक्तेश्च्यनिष्ठापस्तदोहनोति
र्मिभूयादित्याशासनमित्यर्थः।...घटादेस्तुनग्रहणंदीर्घनिर्देशात्।घटादेःक्रथेःक्राथेरितिसूत्रेनिपातना
ग्रहणःशब्दपरत्वेपिसोत्रेत्वात्दन्तेरदितिणत्वं।चुरादिरिति।...चुरादिर्बोध्यस्तस्याकृतिगणत्वात्निपातनस्यशेषषष्ठीसंनियोग
इद्धिरितिवृत्तिः।परेतुएतत्सूत्रप्रामाण्यान्नरसाहचर्याच्चायमपिचुरादिर्बोध्यस्तस्याकृतिगणत्वात्निपातनस्यशेषषष्ठीसंनियोग
इद्धिरितिवृत्तिः।...सामान्येननिपातनेचिणणमुल्विषयेक्रथंक्रथमित्यादेःक्रथय
शेषत्वेकर्मत्वेनविवक्षायांचौरस्यनाथनमित्यस्यानापत्तिः।

नीयादेश्चापत्तिरित्याहुः। समर्थयोरिति। समपर्यायसंशब्देन समासः। शाकंधादिवास्वरूपं वा। ब्राह्मणपाणनमिति। उपायप्रत्ययेविकल्पिकत्वा
न्नकृतः उदाहरणे स्तुतावित्येवेति नियमार्थमपि न। दिवस्तः कर्मणि षष्ठी स्यादिति। शेषइतिवत्रन संबध्यते व्याख्यानात्। अतएव द्वितीया
ब्राह्मणइति सूत्रं गामस्य तदाहुः सभायां दीव्येपुरित्यत्र नित्यं षष्ठी प्राप्तो द्वितीयार्थमिति भाष्य उक्तं तद्धनयत्निकं तमुदाहरति। शतस्य
दीव्यतीति। यद्यपि पूर्वसूत्रे दिवंप तित्वात् तदर्थस्येति यत्कं प्राक्तलेतया पियोगविभागउत्तरार्थः। शेषइत्यस्यासंबंधार्थश्च। विभाषोप। अत्रा
पि शेषइतिन संबध्यते तदर्थस्येति चवर्त्तते तदाह। पूर्वयोगेति। अतएवेयं त्रासविभाषेति न वेति सूत्रे भाष्येस्पष्टं। कृत्वोर्थप्र। शेषे किमिति। दि
वस्तदर्थस्येत्यादिना विच्छेदादधिकरणकारकएव षष्ठीविधानं युक्तमिति प्रश्नः। द्विरह्नीति। चत्यादित्प्रमाणयान्मंडूकानुवृत्तिः स्वीका
र्येति युक्तं अधीगर्थेति सूत्रेकर्मादीनामविवक्षा शेषइति भाष्ये बहुवचनेनात्रापि शेषपदसंबंधबोधनाच्च वस्तुतस्तु कर्मार्थ षष्ठीविष
यसूत्रेषु पासकर्मकाणामकर्मकवद्वचनमिति वार्त्तिकप्रत्याख्यानाय शेषइति वर्त्तत इति भाष्यकृतोक्तेपरे शेषश्च कइति प्रश्ने शेषे षष्ठीति सूत्रोक्तं कर्मा
दीनामविवक्षा शेषइति सिद्धांतिनासमाहितं नैतावता कृत्वोर्थे यत्रतत्संबंधो लभ्यते किंच एतद्भाष्यबलात् दिवइति सूत्रेपि शेषपदसंबंध आवश्यकः अ
न्यथा वार्त्तिककरीत्या शतस्य दीव्यतेइति भावे इष्टस्य प्रयोगस्यासिद्धिः अतएव वार्त्तिकव्याख्यायां अधीगर्थादयः प्रेष्यब्रूपर्यंता कर्माश्रय पदेनोच्यंते
इति कैयटः एवं च शेषइत्यनुवृत्त्या वार्त्तिकप्रत्याख्यानवदेतत्सूत्रद्वय प्रत्याख्याने एव भाष्यतात्पर्यं द्वितीया ब्राह्मणइति सूत्रस्य भाष्यं तु वार्त्तिककारी
त्येत्याहुः। किंच यदाकर्मविवक्षितं भवति तदा षष्ठीन भवति स्मरणाभ्यहं मातरमिति भाष्ये उक्तं त्वडीसातु यदा कर्मांशु विवक्षितं भवतीति वदेत एवं च
शेषविदर्थस्येत्यत्रापि तदसंबंधएव। एवं चतद्योगेन कापि तृतीयादिप्रसंगेदीव्यतीत्यादि च सिध्यति। अधीगर्थेत्यादौ च मंडूकानुवृत्तिरिति सुधियो
विभावयंतु। कर्तृकर्मणोः। अत्र शेषइति न संबध्यते सूत्रवैयर्थ्यापत्तेः कृद्योगा षष्ठी समस्यत इति वार्त्तिके न तत्र समासस्योक्तत्वात्। कृतिरिति। १२९
भावे क्तिन्। कृत्स्नः कर्त्तृनिर्गत इति कर्मेष्टं। कर्तृसाहचर्यात्कर्माविधात्वर्थे भेदेनान्वय्येव गृह्यते तेन स्तोकं पाकइत्यादौ न क्रियाविशेषणात्सप्तमी
किंच क्रियाविशेषणेन स्तोकंपाकइत्यादौ न समानाधिकरणसमासो नापि सुप्सुपेत्यादिः सुबंतार्थविशेषेणान्वयेनासामर्थ्यात् द्वितीयाश्रितेत्या

दिस्तु सामर्थ्याद्विग्रहव्यवहारके सामर्थ्यप्रवृत्तिः द्वितीयाप्रकरणेक्तं। परे तु मतदीयावा सामर्थ्यं अतएव पूजनात्पूजितमिति सूत्रेदारुणं यथा भवति तथायक ध्या१
इत्यर्थे किंस्य दारुणाध्यायकइत्यस्य सिध्यर्थं मलोपवचनमारब्धं भाष्ये अन्यथा समासेन सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्यात्। एतदेव भाष्यतत्त्वः प्रत्ययभावे पि मानमस्य
याषष्ठीसमासस्य तजकाभ्यां कर्त्तरीत्यादिनिषेधेकृत्सामर्थ्येपिप्रत्यासत्त्यातत्समासेनैव सिद्धे मलोपवचनं व्यर्थमेव स्यादिति बोध्यं न च भिन्नपदत्वेपि
तथाप्रयोगसाधुत्वार्थं मलोपवचनमिति वाच्यं तथा सति वाको मलोपश्च वक्तव्य इति वदेत् अतएव कैयटेन क्रियाविशेषणादारुणादयस्तत्र वैयधिक
रण्यात्समासाभावान्मलोपो विधीयत इत्युक्तं सुप्सुपेत्यादिसमासो न सार्वत्रिक इति तदाशय इत्यलं। कृतिकिमिति। कर्तृकर्मभ्यां क्रियासंनिधा
प्यते तद्वाची च धातुरेव कारकान्वययोग्यतावच्छेदकरूपेण साध्यत्वेन धातु भिरेव तदुपस्थितेः शत्योश्च आत्मिकइत्यादौ तद्धितान्तेनक्र
पिणोपस्थितिरिति न तत्र कारकान्वयः एतद्भाष्यप्रामाण्यात् अतएव हि रुगादियोगेन कर्मादिसंज्ञा एतेन देवदत्तेन शत्योश्चइत्यादौ षष्ठीनि
वृत्त्यर्थं कृत्प्रहणमित्यपास्तं। अधिकारवारीद्वारेणे न यत्र हेतौ तृतीया क्रियायोगाभावात् कर्तुः कर्तृत्वाभावे जनकत्वरूपहेतुत्वसत्त्वात्। धातोश्च
इयेप्रत्ययास्तिङः कृतश्च तत्र तिङ्योगेन लोकेति निषेधात्कृद्योगे एव भविष्यतीति किं तेन नलोकेति सूत्रे कृदव्ययस्यैव ग्रहणं तु अव्ययार्थीय
येकर्तृकर्मणीति व्याख्यानेन सिद्धं उभयप्राप्तावित्यत्र बहुव्रीहिस्तु एका चोदिदृत्यादाविवान्यपदार्थस्याशाब्दत्वेपि व्याख्यानाद्भविष्यति न च मे
दिकाद्देवदत्तस्य काष्ठानामित्यादौ गुणभूतेणिच्प्रकृत्यर्थकर्तरि षष्ठ्यर्थं करोतीति कृदिति कर्तृपरं तदिति वाच्यं। तृतीयावत्तत्र षष्ठ्या अपि
विनेययत्नं सिद्धेरिति प्रश्नः। तद्धितेइति। तद्धितांतशक्तिग्रहमात्रप्रयोज्योपस्थितिविषयक्रियायाः कर्त्तरि कर्मणि च माभूदित्यर्थः उदाहर
व णे सकर्मकप्रकृतिकभावक्तांतस्येदग्रवृत्तिमात्रविषयतया भाष्यसंमतत्वेन तस्य केवलस्य काप्यप्रयोगेण तद्धितांतसमुदायशक्त्यैव क्रियोपस्था
पकत्वात्। कृत्ग्रहणात्कृदंतशक्तिग्रहप्रयोज्योपस्थितिविषयक्रियाकर्तृकर्मणोर्ग्रहणं न चात्र तथा। तंदुलानां पाचकतर इत्यादौ च पाचका
दिः पृथक्प्रयोगेण तच्छक्तिग्रहस्यापि सत्त्वेन कृदंतशक्तिग्रहप्रयोज्योपस्थितिविषयत्वं क्रियाया अस्त्येवेति भवत्येव षष्ठी अतएव तद्धितेमा
भूदित्येवोक्तं ननु तद्धिताधिकोइति भाष्येपि तद्धितस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र माभूत् कृतो ये कर्तृकर्मणी तत्रैव यथा स्यादित्येवोक्तं। क्तपूर्वीति।

१२० अत्र कर्मविशेषस्य तत्तद्रूपेण प्रागन्वयाविवक्षया ऽकर्मकत्वाद्भावे क्तः पूर्वादिनिरिति तद्धितस्त्विदंतरं तु विशेषरूपेण कर्मयोगो भवत्येव। तत्रोक्त
रीत्या षष्ठ्या भावे नभिहितत्वाद्द्वितीया एवं रीत्या साधुत्वेऽत्र त्यभाष्यमेव मानं। वृत्तेः पूर्वं कर्मान्वयाभावाच्च सापेक्षत्वाद् इनिर्न स्यादिति न शंक्यं।
एवमधीती व्याकरण इत्यादावपि बोध्यं। तदुक्तं भाष्ये। यदा वाकर्मकं तदा प्रत्ययः यदा प्रत्ययः सामान्येन तदा वृत्तिरिति न तदा प्रत्ययः न तदा भा
वे प्रत्ययः धातोः सकर्मकत्वात्। यदा प्रत्ययः भावे इति शेषः तदा वृत्तिरेव सा च वृत्तिर्न कदापि कर्मक्तांतेनेत्याह। सामान्येनेति। कर्मविशेषस्य
तत्तद्रूपेण प्रागन्वयाविवक्षा विशिष्टायोस्तदर्थकधातुप्रकृतिकक्तांतेनेत्यर्थः इयमेव कर्मणो विवक्षा नामानेन तादृशक्तांतस्य वाक्येन त्र
योग इति स्पष्टमेवोक्तं प्रयोगानुरोधिनी हि विवक्षेति तद्भावः न चाविवक्षितकर्मतया भावे क्तसाधनयत्नो व्यर्थः नपुंसके भावे इत्यनेन सक
र्मकेभ्योपि सिद्धेरिति वाच्यं। तस्याप्यकर्मकेभ्य एवेष्टेः अत्र चेदमेव भाष्यं मानं। इदेदुःखस्य माह गम्यो धायेरामोदमुत्तमं लिंपेरिव तनोर्वा
तेश्चेतयः स्याज्ज्वलोन क इति भरिपद्यं माह गम्योदुः खंददद्भिरुत्तममामोदं पुष्पाणां गृहीत्वा मादृशां दत्तस्य दुःखस्य पोषके मादृशां श
रीरं लिंपद्भिरिव वातैः को मादृक् विरहाग्निव्याप्तश्चेतन ज्वलेः ज्वलन्निव न स्यात् इति तदर्थः सुधातोः पोषणार्थादाजश्च्वरदातिदध्या
योरिति शिरणो लिंपेशः ज्वलेर्लिङ् इति जपमंगलाश्लोकव्याख्याप्येतज्जातीयैव तत्रेति दिक्। तत्र धायेरामोदमुत्तममित्यत्र गृहीत्वेत्यध्याहृ
त्य तद्योगे द्वितीया बोध्या। उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्निति। तेनैकनिमित्तत्वलाभाद् ओदनस्य पाको ब्राह्मणानां च प्रादुर्भाव इत्यादौ विभिन्न
क्रियाकर्तृकर्मणोः षष्ठीप्राप्तौ नायं नियम इति भावः प्राप्तिपदेन चोभयोः प्रयोग एवायं निषेध इति ध्वनितं। स्त्रीप्रत्यययोरिति। स्त्रियांक्ति
न्नधिकारविहितयोरित्यर्थः। नायं नियम इति। तेनोभयत्रापि षष्ठी भवत्येवेति भावः। भेदिकेति। धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् संज्ञायां ताद्धिरेतत्र १२०
त्ययोरित्यकारप्रत्ययः शेषे इति नियमस्यायं विकल्पः इत्येके इत्येतद्ध्वंधमर्थस्पष्टप्रतिपत्तये आह। केचिदिति। अकाकारभिन्ने कृन्मा
त्रे इत्यर्थः। अनुशासनमिति। अनुशिष्यंते ऽसाधुभ्यो विविच्य बोध्यंते येनेति करणे ल्युट्। मतद्रूसादेमति बुद्धीति वर्त्तमाने क्तः। इदमे

१३६।

षामिति। कर्तरि षष्ठी सकर्मकेभ्यस्त्वधिकरणे क्तः कर्तृकर्मणोर्द्वयोरपि षष्ठी इदमेषां भुक्तमोदनस्य। उभयप्राप्ताविति तु मध्येपवादन्यायेन कर्तृकर्म
णोरित्यस्यैव नियम इति बोध्यं। न लोकाव्ययेत्यादेश इति। लकारसंबंधिन इत्यर्थः तेन दरिद्रीदिति सिद्धं। केवलस्य शकापि प्रयोगाभावादेवं व्याख्यातं। क
र्वन्निति। तृन् इति प्रत्याहारघटकस्तु नायं तृशब्दस्य तरघटकत्वेपि शतुस्तत घटकत्वाभावात् सिद्धदेशकस्वादियोगे लिङ् सदृशाकि किनोर्योगे च नि
षेधार्थं तस्यावश्यकत्वाच्च। उ इति। उकारेण व्याख्यानात्तदंतविधिर्व्यपदेशिवद्भावेनोकारस्यापि। सनाशंसेति। अलंकृञिति च उक्स्तु। धातुक इति।
लषपतपदेत्युकन्नधिस्तत्वं। कमेरिति। उकांतस्येति शेषः इदं च भाषायामेव भाषायामिति भाष्योक्तेः। निष्ठेति। एतदपवादस्तया भाष्ये वार्त्तिकं प
ठ्यते। नपुंसके क्तस्य भावे उक्तस्य योगे षष्ठ्या उपसंख्यानं छात्रस्य हसितमिति। इदं च प्रतिपदोक्तत्वात् नपुंसके भावे क्त इति सूत्रविहितक्तांतयोग
एव अत एव भ्रांतरेशामित्यादौ गत्यर्थाकर्मकेत्यनेन क्तेनानेन षष्ठी नपुंसके भावे क्तस्तु नात्र तस्याप्यकर्मकेभ्य एवेष्टेः अविवक्षितकर्मतयाऽक
र्मकत्वेन क्तस्तु क्तपूर्वीत्यादिवत्ति विषय एवेत्युक्तं। एवं चेहाहिः सर्पमित्यादौ परत्वेन क्तोधिकरणे चेत्यनेन भावे क्ते शेषत्वविवक्षायैव षष्ठी सा
धनस्यावश्यकत्वेने इष्टे शेषत्वविवक्ष्याभाष्ये प्रत्याख्यातं। वार्त्तिके न चानेन कारकषष्ठीनिषेधविषये शेषत्वविवक्षानेति ज्ञाप्यते शेषत्वविवक्ष
याभाष्योक्तं तत्प्रत्याख्याने तु अनभिधानात् क्तातिरिक्तविषयेन सा पूरणगुणेति सूत्रे भाष्ये ध्वनितमिदं तत्र हि सति किमुदाहरणं ब्राह्मणस्य कुर्वन्
नैतदस्तिकारकषष्ठ्या निषेधात् शेषषष्ठ्या तु ब्राह्मणस्य कटमित्यर्थेनासामर्थ्यादित्याद्यर्थकमुक्तमिति परे। अधीयन्निति। इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रि
णीति शता। द्विषन्निति। द्विषोमित्र इति शता। शेषषष्ठीत्विति। इदं चिंत्यमित्युक्तं परैः। अकेनो। अत्र यथासंख्यं नेष्यते अकस्याधमर्ण्येऽसंभवा
दाह। भविष्यत्यकस्येति। वर्षशतस्य पूरक इत्यादौ एतत्कर्मकयाजनकर्त्तार इत्यर्थकं गयजतां लप्स्यते स्य याजकाऽइत्यादौ च षष्ठी भवत्येव। कर्तृमात्रा
र्थके ण्वुल् तृचाविति ण्वुलिपदांतरसंबंधेन भविष्यत्वप्रतीतावप्यकस्य तत्रावृत्तेः तुमुन्ण्वुलाविति ण्वुल् तु भविष्यतीत्यधिकृत्य विधानाद्भविष्य
दर्थक एवेति भावः। व्रजं गमीति। गमेरिनिरित्यौणादिक इति। स च भविष्यति गम्यादय इत्युक्तेः। गामीति पाठे बाहुलकादिति। शतं दायीति। आवश्य
काधमर्ण्ययोरिति णिनिः आवश्यके णिना वष्यर्थं निषेधः सूत्रे आधमर्ण्यपदेन तत्सूत्रोक्तार्थोपलक्षणात्। अत एव ग्रामं हारीति निर्देशः। संगच्छ

ति। तत्र ण्यावश्यके णिकेणिनिः न च तत्र भविष्यदर्थकत्वेन सिद्धिः भूतवर्त्तमानयोरावश्यकत्वबोधनस्य वैफल्येन भविष्यत एव ततो बोधादिति वाच्यं व
स्तुतो भविष्यतो बोधे पि तत्वेनाबोधात् णिनेस्तदर्थकत्वाभावाच्च अत एवावश्यंकारी करस्येति रत्युदाहृतं संगच्छते। तत्र हि नानेन णिनिः अवश्य
पदोपादानात् किंतु सुप्यजातावित्येवेति नव्याः। कृत्यानां॥ कर्तृकर्मणोरिति नित्ये प्राप्ते विभाषा कर्मणीत्यर्थक कर्तृग्रहणं। अनुवर्त्तत इति। निषे
धोयं कर्त्तरि कर्मणि च। कर्त्तरि वेति। ननुभयप्राप्तिविषयमिति किं यदाह्यः व्रजमित्यत्र गुणकर्मणि वेष्यत इति विकल्पस्य सत्त्वात्। कृत्यातिरिक्ते
चरितार्थस्य तस्य शेषष्ठ्या गावः पयः कृष्णेनेत्यादौ गुणकर्मणि कृत्वा प्रधाने चरितार्थेनानेन परत्वाद्बाधात्। तुल्यार्थैर्योग इति। तुल्यत्वार्थैरि
त्यर्थः अत एवातुलोपमाभ्यामिति चरितार्थं अत एव पर्युदासादनव्यययोग एवेदं तेनेव शब्दयोगेन। चतुर्थी चाशिषि। आशीर्विषयक्रियान्व
य्यर्थकात् प्रातिपदिकात्तद्वाचके आयुष्यादियोगे चतुर्थी षष्ठ्यावित्यर्थः अत एवैतदर्थकचतुर्थ्या यत्तेन सुखहितादिभिर्न समासः उभयोर
पि क्रियान्वयेन परस्परमसामर्थ्यात् अत एव हितेन चतुर्थीसमासविधानं तद्योगे चतुर्थी ज्ञापकमित्याकरोक्तं संगच्छते यत्तु वक्ता कुदृश्य विधे
यभावेनान्वया शशीर्विषये च तथान्वयान्न समास इति तन्न। वक्ता नुपिशासत्वादि पर्यालोचनेन लोहितोष्णीषा इत्यादौ तथान्वयदर्शनात्। भावे
तथान्वये वृत्तेरसाधुताया अनुक्तेश्चेति समासवादे मंजूषायां विस्तरः। व्याख्यानादिति। सूत्रे र्थशब्दः पृथक् मित्तमिति भावः भाष्ये तु नैत
दृश्यते॥ इति षष्ठी॥ आधारो। कारके इत्यधिकारात् क्रियाजनके एतत्प्रत्ययोपस्थितत्वादाधारः क्रियाया एव तत्रेप्सितमस्वतंत्रपदाभ्यां
साक्षात्क्रियाधारयोः कर्मकर्तृसंज्ञाभ्यां बाधात्स्व परत्यात्तदाश्रयस्य ग्रहणं परंपरा च कर्तृकर्मद्वारिकैव व्याख्यानादित्याह। कर्तृकर्मद्वारे
ति। यद्यपि कालस्य साक्षात्क्रियापरिच्छेदकत्वं न कर्तृकर्मद्वारेव। तथैवानुभवात् साक्षात्तदाधारत्वे पि आधार[illegible] पदे स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्पर
पराधारस्य ग्रहणं किंच साक्षात्तदाधारत्वे कर्तृत्वमेव तस्य स्यात् कालः पचति भूतानीतिवत् एवं च क्रियान्वयोपपत्त्यस्य कर्त्राद्यन्वयद्वारैव यद्यद्वा
राकारकत्वं तस्य तद्वारैव क्रियान्वय इति व्युत्पत्तेः अत एवाक्षशौण्ड इत्यादौ समासः अत्र आसत्त्यादि क्रियातभविण बोधानानुभवात् क्रियाद्वा
रैवाक्षशौण्ड इत्यादौ समाससामर्थ्यमिति केचिदायुक्तं न युक्तं मूले वृक्षः कपिसंयोगीत्यादावस्ति क्रिया मध्याहृत्य तस्याः स्वकर्तृकपिसंयोगिवृ

१३१ १३१

द्वारा मूलवृत्तित्वादाधारत्वं विशिष्टवृक्षस्य मूलवृत्तित्वबोधेन्यत्रावयवे तद्विशिष्टवृक्षाभावप्रतीतेः कपिसंयोगे तदवच्छेदकत्वं फलतीति दिक्। चकार
इति। प्रातिपदिकार्थ इति शेषः। त्रिधेति। तत्र सकलावयवव्याप्तो व्यापकाधारत्वं। यथा तिलेषु तैलमिदमेव मुख्यमधिकरणमिति स्वरितेन साधक
तममित्यत्र भाष्ये स्पष्टं उपसमीपश्लेषः संबंधस्तत्कृत औपश्लेषिकं। अत एवैकोयणचीत्यादावौपश्लेषिके आधारे सप्तम्युक्ता संहितायामिति सू
त्रभाष्ये। तत्राजादिसान्निध्यमेव गादीनां। यन्मासेति कार्त्तवीयते तस्य मास औपश्लेषिकमधिकरणमित्युक्तं तत्र चरीयते इति सूत्रभाष्ये तदस्मिन्न
धिकमिति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टमिदं। कटे आस्त इति तत्कृतौपश्लेषिकोदाहरणं युक्तमुक्तं भाष्यविरोधात्। यद्वैकदेशावच्छेदेन श्लेष औपश्लेषिकस्य सम
पमुपश्लेषं तत्कृतमिति व्युत्पत्त्यौपश्लेषिक[illegible]त्वमित्यभिप्रायेण तदुदाहरणं तत एतत्सर्वं गौणमधिकरणं गंगायां गाव इत्यादिकं चेति स्वरितेनेत्यादौ
भाष्ये स्पष्टं। गौणत्वाधारादिः सप्तम्यादिप्रकृत्यैवेति बोध्यं एतदतिरिक्तं सर्वं वैषयिकं अधिकरणं त्वशक्तिमांक्षाधिकरणविभक्त्यर्थः। इन्विषयस्ये
ति। इन्विषयस्येष्प्रकृतेः क्तांतस्य कर्मणीत्यर्थः तेन कृतपूर्वी कटमित्यत्र न। उदाहरणे न कर्मणि क्तः अभिहितत्वेन सप्तम्यनापत्तेः किंतु भावे इष्टादि
भ्यश्चेति तत्र हि श्राद्धमनेनेत्युक्तो नेनेति वर्त्तते। अत्र कर्मशब्देन कालादिव्यतिरिक्तमेव गृह्यते व्याख्यानात् तेन मासमधीती व्याकरणे इत्यत्र नेति कै
यटः। साधुसाधु। शेषषष्ठ्यापवादोयं साधुनिपुणाभ्यामित्येव सिद्धेर्न्यायार्थमत्र साधुग्रहणं तेन तत्त्वकथने पि भवति। सूत्रे र्चाग्रहणं तु निपु
णार्थं। निमित्तादिति। निमित्तवाचकात्सप्तमी भवति तस्य निमित्तस्य प्रत्यासत्त्या स्वान्वयिक्रियाकर्मणा योग इत्यर्थः निमित्तं चात्र क्रियाफलं एवं च फले
सप्तम्यर्थः। चर्मणीति। चर्मणः फलत्वं च हननस्य तल्लाभेच्छाधीनत्वात्। कर्मसंबंधश्च स्वरूपसन्नेव निमित्तं। द्वीपिचर्मणोरेकोष्ठमृगयोश्च सम
वायइतरयोः संयोगः मुक्ताफलाय करिणं हंतीत्यादौ क्रियार्थोपपदस्येति चतुर्थी इतीति शेषः मुक्ताफलान्याहर्तुमित्यर्थः। यस्य च भावेन भा
वः क्रिया। तत्ज्ञापकक्रियाश्रयवाचकात् तेन गोषु दुह्यमानासु गत इत्यादावपि सप्तमी सिद्धा क्रियाश्रयः कर्ता कर्म च तत्र ब्राह्मणेष्वधीयानेषु गत इति
कर्त्रुदाहरणं। कर्मण्याह। गोष्विति। तत्र काचित्क्रिया स्वाधारकालेनान्यां क्रियां परिच्छिनत्ति यथा प्रकृते काचित्तु स्वाधारकालाव्यवहित
पूर्वकालेन। यथा गोषु धोक्ष्यमाणासु गत इत्यादौ। काचित्स्वाधारकालानंतरकालेन यथा गोषु दुग्धासु गत इत्यादौ ज्ञापकत्वं सप्तम्यर्थस्तस्य च भा

१३२ वलक्षणमित्युक्तेः। क्रियायामेवान्वयः लक्ष्यलक्षणभावः शब्दबोध्य एवेत छात्रप्रवृत्तौ निमित्तं न तु तस्य भूयोदर्शनादिरूपमानांतरेण ग्रहणमपेक्षितमिति बो
ध्यं। अन्यथोदितआदित्ये तमोनाश इत्यादावेव स्यान्न तु प्रवृत्तेः कदाचिद्बोधुदुग्धमानास्वगोगतः इदं च मानांतरेण ज्ञातस्वरूपस्यार्थस्य कालविशेषादिज्ञाप
नार्थमाह प्रयोगस्तत्रैव प्रवर्त्तते भाष्यस्वरसात् तत्र हु परगस्त्वायाद्यस्य परगपदेन तदाश्रयकाल उच्यते इति। अधिकरणसप्तम्येव विवादे नाद्रि मुख्यकार्यादि
त्यत्र विवादपदेन तत्काल उच्यते गवादेः आगतद्वयत्राप्यधिकरणसप्तम्येस न्यत्र विस्तरः। षष्ठी चानादरे। त्वार्हाणां। तद्वैपरीत्ये ऽनर्हाणामकर्तृत्वे नर्हाणां च
कर्तृत्वे इत्यर्थः। सा का चतुष्टयमेतत् कर्तृसमर्पकाद् कर्तृ समर्पकाच्च सप्तमी स्यात्। सप्तम्या तद्वत्त्वपि क्रियावाचकाद्वा तोः प्रथमा सामाधिकरण्येन चान्व
यात् चाबेव। लक्ष्यलक्षणभावविवक्षार्थमिदं। सत्स्विति संतोषि तरणक्रिया। कर्तृत्वार्हाः तरणक्रियाकर्तृत्व संबंधिनः असत्कर्मक माषत्वमिति बोधः स्वक्रियाधिक
रणकालवृत्तित्वं संबंधः असत्स्वितितरणक्रियाकर्तृत्वानर्हाणां तदकर्तृत्वमत्र। यद्यपि स्थितिक्रिया कर्तृत्वार्हत्वेन सिद्धं तथाप्यसतां तरणक्रियानर्हत्वादिकमविवे
धविषय इति भावः। सत्स्विति। तरणक्रियाकर्तृत्वार्हाणां तदकर्तृत्वमत्र। असत्स्विति। तरणकर्तृत्वानर्हाणां तत्कर्तृत्वमत्र षष्ठी वा। अनादर इति विषयसप्तमी प्रत्ययेन च
वेनत्वाचनुवर्त्तते अनादरे गम्यमाने सति यस्य क्रियया क्रियांतरं लक्ष्यते ततः सप्तमी षष्ठी चेति अर्थः फलितमाह। अनादराधिकइ लक्ष्यलक्षणभावः षष्ठ्यर्थः अना द्वि० ३०
दरविशिष्टप्रव्रजनं धात्वर्थः। तत्र षष्ठी तात्पर्यग्राहिका नादरः प्रत्यासत्त्या पुत्रादिविषयक एवेति भावः। स्वामीश्वर। सूत्र परत्वात् पाणिनपीति नैकशेषः पर्यायांतर
संग्रहाय स्वाम्यर्थे तिनोक्तं। एतदितिव्युत्पत्त्या दायमानानाद्वलंदायमादत्ते इति सोपसर्गादप्यादंतात्तदद्वनिपातनात् गवादिकं च दायमानत्वेति
नित्यसाकांक्षत्वात्स्त्रियाः स्यादन्याद्वः स्वामिपर्यायदत्तन्यो षष्ठ्यामेवेति शेषषष्ठ्या सनेनेति भावः। तात्पर्यइति। आसेवापदस्यतत्परत्वे इति भावः। तात्पर्यं च तद
कव्यापारता। आयुक्त पुत्र योगे। धिकरणत्वविवक्षायां सप्तमी प्राप्तौ संबंधविवक्षायां तत्र कुशलयोगे च षष्ठी प्राप्तौ वचनेनेति पक्षे। जाति गुण क्रियासंज्ञा
भिरिति विशिष्टस्य आहारः। तद्धि विशिष्ट्या स्वघटितसमुदायाद्वितरसमुदायघटकव्यावृत्तधर्मकरणकं पृथक्करणं तद्धा चकारः षष्ठी इत्यर्थः। पर
इति किं। यस्य ज्ञात्यादि विशिष्टस्येतरव्यावृत्तधर्मवत्त्वबोधनं तत्तत्र एवमाभूत्। षष्ठ्यपवादत्वसप्तमापवादत्वस्यापि संभवात्। स्वघटितसमुदायावधिकस्वेतरसमुदा
यघटकव्यावृत्तधर्मकरणकं पृथक्करणरूपनिर्धारणविषयत्वरूपोऽवयवावयविभावरूपः संबंधोविवक्षार्थः। नृसमुदायावधिकद्विजेतरनरव्यावृत्तश्रेष्ठत्वकर १३२
रकं पृथक्करणरूपनिर्धारणविषयोनृसमुदायावयवो द्विजःश्रेष्ठ इति बोधः। संसर्गांशघटक करणं च श्रेष्ठत्वादिरूपमेवात्र सा सत्यापत्तेः। अत एव निर्धारण

॥१३८॥

त्तिसूत्रबोधितं निर्धारणस्य विभक्त्यर्थत्वं संगच्छते। उद्भूतावयवभेदविवक्षयान्नृणामिति बहुवचनं तिरोहितावयवभेदविवक्षया निर्धारणविषये एकवचनं
तत्साधुइति कारकेइति सूत्रभाष्ये स्पष्टं तत्र हि निर्धारणे कारके कोऽथ इति बूयादिति उक्तं भिद्यते त्यासिद्धादौ तु सौत्रो निर्देश इति तदाशयः द्वंद्वः सामासिकस्य चे
त्यत्र समासमूहमध्ये इत्यर्थः समूहे चेति तिष्ठकं। पंचमीवि। यतश्च निर्धारणमित्यनुवर्त्तते विभागोऽत्र भेदः तत्र निर्धारणे सर्वत्र यथा कथंचिद्भेदस्य सत्त्वे
न विभक्तग्रहणसामर्थ्यात् यत्र भेद एव न तु केनाप्युपात्तरूपेण भेदस्तत्रैव प्रवृत्तिरित्याह। भेद एवेति। अत्र पंचम्यर्थो निर्धारणविषयत्वरूप एवापा
टलिपुत्रकावधिकनिर्धारणविषया माथुरा आढ्यतरा इति बोधः एवं च त्रितयोपादान एव निर्धारणप्रतीतिरिति पुरुषोत्तमइत्यादौ संबंधसामान्ये ष
ष्ठी उत्तम निरूपितेति समाससिद्धिरिति तत्पर सूत्रे कैयटः। साधुनि। निपूर्वात्पुणकर्मणि शुभे इत्यतः इगुपधलक्षणः कः अर्चतेश्च भौवादिका दुरोश्च
रुत्स इत्यप्रत्ययः अर्चा चौरादिका तु णयासं अश्रयेतियुच्स्यात्। प्रसृत पवादोयं। अप्रत्यादिभिरिति। लक्षणेत्थमिति सूत्रोपात्ताः प्रत्यादयः। नक्षत्रे च
लु। लुपशब्देन लुप्संज्ञया लुप्तप्रत्ययार्थो लक्ष्यते इति बोध्यं। अधिकरणे किं अद्य पुष्यः अस तितदनुवृत्तौ अंतरंगत्वात् प्रातिपदिकार्थ एव स्यात्।
मूलेनेति। नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यणो लुब्विशेष इति लुप्। नक्षत्रे किं पंचालेषु तिष्ठति। जनपदे लुबिति लुप्। सप्तमी पंचम्यौ। कालाध्वनोरित्यनु
वृत्तेरनुवर्त्तते तच्च पंचम्या विपरिणम्यते। मध्यस्यावधिद्वयसापेक्षत्वाद्द्विवचनांतेन समासः बोधस्तु शक्तित्वेन शक्तिद्वयस्य न तु द्वित्वेनेति बो
ध्यं। ननु कर्तृरूपस्य कारकस्यैकत्वाद्भेदबंधनमध्यव्यपदेशासंभवात् आह। शक्तिद्वयमध्ये यावित्ति। कर्तृत्वादिशक्तिरेव कारकं सा च क्रियाया भेदेन
भिन्नेति भावः यद्यप्यवध्यवधिमतोः साजात्यनियमान्न कालसाध्यानौ कारकमध्ये संभवस्तथापि शक्तिशब्देन तदाधारकालग्रहणान्न दोषः प्रस्ठ्य
पवादोयं। स्वानंतरकालवृत्तित्वादिकं विभक्त्यर्थः शक्तिद्वयमध्यवर्त्तित्वं वस्तुसन्निमित्तं। अधिकशब्देनेति। कर्त्तरिकृत्प्रत्ययांताध्याहृत्य शब्दाधी
काधिकशब्दयोगे लोकशब्दात्सप्तम्याशासायां ज्ञापकादिभेदः येते इत्यर्थः तदस्मिन्नधिकमिति सूत्रे भाष्ये तु उपश्लिष्टपदाध्याहारेणोपश्लेषि

केधिकरणे सप्तमीत्युक्तं। कर्मणि क्तप्रत्ययांताध्यारूढशब्दार्थस्याधिकयोगे तु अधिको लोको हरिणेति प्रथमैव। उपपरार्द्ध इति। उपोधिके चेति कर्मप्रवचनी
यत्वं। ननु प्रामुद्दिश्य विनियोक्ष्यत इत्यर्थादत्र कर्मणि द्वितीयैवेति किं कर्मप्रवचनीयत्वेनेत्यत आह। अगतित्वादिति। तिङि चेति उदात्तवति तिङंते गा
तिर्निहन्यत इत्यर्थः अत्र तिङि तिङ इति निघातस्य निपातैर्यद्यदीत्यादिना निषेधात् करिष्यतीति तिङंते स्यैव तिङोदात्तवत्वमिति सर्वे स्वसिद्धिः।। इति वि
भक्त्यर्था।।।। समर्थः प। विधिशब्दः कर्मसाधनः शेषषष्ठ्या समासस्तदाह। परसंबंधीति। पदविधिसहचरितोपि पदविधिशब्देन गृह्यते अत
एव संनंताद्वा वेकार्थीभावः। पदविधिश्च समाससंज्ञादिस्तस्य च न सामर्थ्ये साक्षात् विशेषणमसंभवादत आह। समर्थाश्रित इति। सामर्थ्यं चात्र न व्यपेक्षा
व्याख्यानात्। समासादिवृत्तिषु तस्या अभावाच्च किंत्वेकार्थीभावः स च विशेष्यविशेषणभावावगाह्युपस्थितिजनकत्वं संसृष्टार्थं समर्थमिति भाष्योक्तेः
अत एव राजपुरुषे कदेशे राज्ञि संबंधस्येत्यादि विशेषणान्वयो न देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादौ तु गमकत्वान्नित्यसापेक्षत्वेपि वृत्तिः एवं राजपुरुष इत्यादौ विशेषणप
दे संख्यानवगमोप्येकार्थीभावकृतः संख्याविशेषप्रकारेण तत्तदर्थमानेपृथगुपस्थितेस्तंत्रत्वात् यथा घटा इत्यादितो बहुत्वेन त्रिचतुरादिव्यक्तीनां मा
नं न तु त्रित्वचतुष्ट्वादिना तथात्र राजत्वादिनैकानेकव्यक्तिभानं तात्पर्यवशान्न त्वेकत्वद्वित्वादिना एवं तावकीनो यौष्माकीण इत्यादौ संबोध्यत्वेनैवैका
नेकव्यक्तिभानं। न चैकत्वबहुत्वादिना विग्रहवाक्ये एकवचनत्वारोपेण शास्त्रप्रवृत्तिमात्रं न तु तद्बोधः वृत्तिस्वभावविरोधादिति मंजूषायां विस्तरः ग
मकत्वादेव शिवस्य भगवतो भक्त इत्यर्थे शिवभागवत इति अयः शूलेति सूत्रभाष्ये प्रयोगः परं तु तत्र वृत्तिरेव न तु शिवस्य भागवत इति वाक्यं साधु
तत्र भगवच्छब्दार्थे शिवपदेन भगवच्छब्दस्य समासश्च युगपदेवेति बोध्यं तयोपस्थितिश्च समुदायशक्तिसाध्या। एवं च लक्षणाशक्त्यायोगेनानाभा १२२
वात् प्रत्येकशक्तिसत्त्वतया समुदायशक्त्या तथोपस्थितिरयमेव चैकार्थीभावः जहत्स्वार्थावृत्तिः पदानामानर्थक्यमिति न युक्तं महाबाहुः सुपंथा इ
त्यादावाद्यनापत्तेः भूतपूर्वगत्याश्रयणं तु सत्यां गतावयुक्तं। तदुक्तं वृद्धैर्न हत्वा धर्मं तु तत्रैव यत्र रूढिर्विरोधिनीति। अवयवार्थविरुद्धो यत्र समुदाया
र्थस्तत्रैव सेति तदर्थः यथा गोरखरकुलसर्पादौ। परिभाषेयं। सा च पदविधिरिति सूत्रस्वरसात् समासे गुलेः संगृह्यादौ समासग्रहणाच्च गतिर्गता

विति सूत्रे पदस्येत्यधिकारात्समर्थपरिभाषोपस्थितिरिति कैयटस्वरसाच्च पदत्वेन सुबंतत्वेन वा यत्र साक्षादुद्देश्यता तत्रैव प्रवर्त्तते तेनान्यारादितरेत्यादौ
नास्याः प्रवृत्तिः एकार्थीभावश्चालौकिकविग्रहवाक्ये कल्प्यते यथा शास्त्रादौ द्वितीयासामानाधिकरण्यं दृष्टं लकारे पितत्त्वकल्पनात् तथा अन्यपदा
र्थे समर्थश्चार्थे इत्यनुवादबलादस्य तत्र कल्पनेति तथा च शास्त्रविधायके भाष्ये लस्याप्रथमासामानाधिकरणे नार्थेनायोगादादेशानुपपत्तिस्तस्य
कोपि प्रयोगाभावादित्याशंक्यादेशसामानाधिकरण्यं दृष्टानुमानात् तव्यं प्रकृतेरपि तत्त्वं भवतीति तत्र कैयटः सिद्धानां शब्दानामन्वाख्यानात्पचं
तं देवदत्तं पश्येत्यादिप्रयोगदर्शनात्स्थानिनोपि लः प्रक्रियार्थं विहितस्याप्रथमासामानाधिकरण्यमनुमीयत इति अत्रानुमाने सौत्रानुवाद एवा
नुकूलस्तर्कः अत्र प्रक्रियार्थे विहितस्येत्यनेनान्यस्यापि प्रक्रियार्थकल्पितस्य लोकेऽबोधकत्वं सूचितमित्यन्यत्र विस्तरः समर्थः किं पश्य कृष्णं श्रि
तो रामं मित्रं अत्र कृष्णश्रितयोः परस्परसंबंधाभावेनैकोपस्थित्यजनकत्वेनासामर्थ्यं। सह सुपा। सुबामंत्रित इत्यतः सुबिति वर्त्तते सुबंतं सहितं सुबंते
नु८ समाससंज्ञकमित्यर्थः समस्यत इत्युक्तिः संबंधानां भिन्नयोः शब्दयोरनेन संश्लेषः क्रियत इति प्रतिपत्त्रनुसारेण संपूर्वकास्यतेश्च संश्लेषोर्थः प्रा
क्कडारा इत्यत्र प्राग्ग्रहणमावर्त्तते। तेन प्राक् समाससंज्ञका भवंति तत्संज्ञाः संतोव्ययीभावादिसंज्ञका इत्यर्थस्तयोः समावेश इति भाष्ये स्पष्टमन्यथा
कडारत्वात्पर्यायः स्यादिति दिक्।। अत्र तु द्वित्वैकत्वं विवक्षितं तेन महिष्या अजायाश्च क्षीरमित्यत्र सुबंतसमुदायेन न क्षीरशब्देन समास इति कै
यटादयः परे तु अनुवाद्यत्वादेकत्वाविवक्षैव किंच तद्विवक्षायामेकेनैव केनचित्सुबंतेन किंचिदेकं सुबंतं समस्यते न तत्त्वं द्वयोरन्यानि तस्मात्सुबित्या
दौ जातिविवक्षा एवं च यथा स्यांगग्रहणेन स्यांगसमुदायस्य न ग्रहणं स्यांगत्वस्य प्रत्येकसमाप्तत्वात् एवं सुबंतत्वादेरपि प्रत्येकसमाप्तत्वेन सुबंता
दिग्रहणेन न सुबंतादिसमुदायस्य ग्रहणमिति नोक्तदोषः स्पष्टं चेदं मतुप्सूत्रसमर्थसूत्रयोर्भाष्ये तत्र कैयटादीनां तु भ्रमादः अत एव विभक्तिश्चे
ति सूत्रे प्रतिप्रत्ययं विभक्तिसंज्ञेति पक्षे प्रथमयोरित्यादौ विभक्तिसमुदायस्य विभक्तिग्रहणेनाग्रहणात् प्रथमयोः प्रत्यययोरेव ग्रहणं प्राप्नोती
ति उक्तं कैयटेनेत्यन्यत्र विस्तर इत्यास्तां।। अनुव्यचलदिति। अनोर्थश्चलदित्यनेन नवेश्याचलदित्यनेन न युगपत्समासः अन्विति सुबंतेन व्यचलदि

१२८ तिसमुदायस्य समर्थत्वात्। सुपेति इदं लक्षणमधिकारश्च। अंत्यमपलंतु देवः करोति मातुः स्मरतीत्यादौ विशेषणसमासषष्ठीसमासयोरभावः॥
सुपोधा। अंगनिमित्तस्य सुप इत्यर्थभ्रमवारणायां गम्य सुप इति नोक्तं। पूर्वे निपात इति। भूतशब्दस्यैवेत्यर्थः अन्यथा विनिगमनाविरहेण प्र
थमानिर्दिष्टत्वाविशेषादनियमः स्यादिति भावः अत एव निर्द्दिष्टादीदृशे विषयेऽव्यवहारकस्य सामर्थ्येप्यस्य प्रवृत्तिः विस्पष्टपटुरित्यादावपि विस्प
ष्टादीनि गुणवचनेष्विति गमकं बोध्यं तत्र हि विस्पष्टमित्यादि पटुत्वादिविशेषणमिति कैयटे स्पष्टं। इवेनेति। हरीतकीं भुंक्ते राजन्मातेव हितकारणी
मित्याद्यसाध्येव तिङ् समानाधिकरणे प्रथमा अभिहिते प्रथमेति वार्त्तिकस्वारस्येन प्रथमायास्तत्र कारकविभक्तित्वोक्तिपरभाष्येण च क्रियायोग ए
व प्रथमायाः प्रवृत्तेर्मातेति प्रथमायामात्र सदृशीमित्यर्थेऽसाधुत्वात् इत्यन्यत्र विस्तरः एतद्योगविभागसिद्धसमासस्य विशेषसंज्ञा न संत्येव त
त्तदधिकारे पाठात्॥ जीमूतस्येवेति। अव्ययार्थत्वादिप्रयुक्तोऽव्ययीभावस्तु न तत्र तस्यैवेति निर्द्दिष्टत्वात्। अव्ययीं॥ अनव्ययमव्ययं भवतीति भवतेर्च्वि
पसंख्यानमिति कर्त्तरि ण्वः। महासंज्ञाकरणं प्राचामनुरोधात्। योगविभज्यत इति। भाष्ये त्विदं न दृश्यते अपदिशमित्यादिमांतानां स्वरादिपाठादव्ययत्वात् उप
पदिशेनेत्यादि तु चिंत्यमेवेत्यन्ये। ननु समासगतेंतर्वर्त्तिविभक्त्याश्रये प्रथमांतत्वे आश्रीयमाणे कष्टश्रितादेः श्रितस्य पूर्वनिपातापत्तिर्निर्दिष्टपदं च व्यर्थ
मत आह। समासशास्त्र इति। समासविधायकेशास्त्रे इत्यर्थः। न च राज्ञः कुमारीं श्रितो राजकुमारिश्रित इत्यत्र द्वितीया श्रितेति सूत्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वेन
कुमारीशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तिरिति वाच्यं। अप्रधानमुपसर्जनमिति शास्त्रीतरोक्तमहासंज्ञाकरणेनास्य तदर्थकतया समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्ट
मप्रधानत्वं समानाधिकरणोपसर्जनवदिति वाच्यं निष्पन्नेऽप्रधानत्वस्य ससंबंधिकत्वात्प्रतिपदप्रधानं तं प्रति तदुपसर्जनसंज्ञमित्यवगतेरदो
षात् इति भाष्ये एव समाधानात् प्रकृते च न राजनिरूपितमप्राधान्यं कुमार्या इति न तद्रूपेणास्य पूर्वनिपातः न चैवं पूर्वकायाद्यसिद्धिः कायनिरूपिता
प्राधान्यस्य पूर्वपदार्थे भावादिति वाच्यं समासशास्त्रस्य प्रथमानिर्दिष्टप्रोक्ताप्राधान्यस्याश्रयणेनादोषात् समासशास्त्रे यं प्रतिपदप्रधानं तं प्र १२८
ति तदुपसर्जनमित्यर्थात्। भवति श्रितादीन् प्रति द्वितीयांतं तथा। सहयुक्तत्वतीयांतार्थस्य गुणत्वान्वयित्वाभावरूपाप्राधान्येपि तत्समभिव्याहृत
प्रथमांतार्थे तदधीनत्वरूपाप्राधान्यप्रतीतेः अत एव समकक्षयोरप्येकस्य परेण सहागंतव्यमित्युक्तेः दुःखं दृश्यते प्रकृतेपि द्वितीयांतं श्रि

ताद्यधीनं तं विना समासाघटकत्वात्। श्रितादिकं तु तं विनापि समासांतरे घटकमिति द्वितीयांतस्य श्रिताद्यधीनता। एवमन्यत्राप्यूह्यं। यस्य शब्दस्य समासविधौ यत्
प्रथमानिर्दिष्टं तं प्रति तदुपसर्जनमिति वक्तव्यमिति वार्त्तिकप्रत्याख्यानायत्नस्य प्रवृत्तेः भाष्येपि यं शब्दं प्रति यत् प्रथमानिर्दिष्टमप्रधानं तं शब्दं प्रति तदु
प्रथमानिर्दिष्टं वाच्यं पदमुपसर्जनमित्यर्थस्यैवौचित्यात् अत एव यं यदिति भिन्नलिंगनिर्द्देशः बहुव्रीहित्वेकविभक्तावित्येवोपसर्जनत्वमिति अनुपदमेव
स्फुटीभविष्यति अन्वर्थत्वविरोधान्नानेनेति भाष्यसिद्धांत इति बोध्यं। यत्तु अर्थगताप्राधान्येनान्वर्थत्वेपि पूर्वकायादेर्न दोषोन्वर्थसंज्ञा हि यत्रासौ र्थः
संभवति तत्र प्रवृत्तिनिमित्तापेक्षाः प्रवर्त्तंते अन्यत्र तु विधानसामर्थ्यात्तल्लिपेक्षाः यथा स्वादीनां कर्मप्रवचनीयत्वमिति प्रथमानिर्द्देशसामर्थ्यात्पूर्वादी
नां प्रवर्त्तंत इति। तन्न। निर्विभक्तिकस्योच्चारणासंभवेन तत्सामर्थ्यायोगात् प्राथम्यादन्वितार्थकत्वाल्लघुत्वाच्च प्रथमैवोच्चारितेत्यस्यैव वक्तुं शक्यत्वात् इत्यु
क्तं॥ उपसर्जनं पू॥ समास इत्यधिकृतं योग्यताबलेन सप्तम्या विपरिणम्यते तदाह। समासे इति। न च राज्ञः कुमार्या इति परिनिष्ठितविभक्त्या समासे
कुमार्या अपि पूर्वनिपातापत्तिरिति वाच्यं। षष्ठ्यंतयोः समासे र्थाभेदात् प्रधानस्यापूर्वनिपात इति भाष्येण समाधानात्। अर्थाभेदात् अर्थस्य
प्रधानस्याभेदात् समस्यमानराजपदार्थनिरूपितसंबंधाभावात् अस्य षष्ठ्यंतस्य प्रथमानिर्द्दिष्टत्वाभावान्न पूर्वनिपात इति तदर्थः अयं भा
वः षष्ठीत्यादिसूत्रे येन सुबंतेन समासस्तदर्थनिरूपित संबंधाद्यर्थकमेव षष्ठ्यंतं गृह्यते तदेव च तत्र प्रथमानिर्दिष्टमिति। तदुक्तं
कैयटेन राज्ञः पुरुषस्येत्यत्र राजापेक्षया पुरुषः प्रधानमेवेति नासौ भिद्यते राजापेक्षया न व्यतिरिच्यते इत्यप्रधानस्यैव पूर्वनिपात इति उक्त
रीत्याऽप्रधानषष्ठ्यंतमेव तत्र प्रथमानिर्दिष्टेन प्रधानमिति तद्भावः। यत्तूपसर्जनसंज्ञान्वर्थत्वादप्रधानस्यैवेत्युपसर्जनं पूर्वमित्यत्र कैय
टस्तोन्नेत्युक्तमेवेत्यलं। प्रथमानिर्दिष्टमित्यतोनुवृत्तं समास इति तदर्थविग्रहपरमित्याह। विग्रह इति। नियतेति। एकविग्रहणावधारणगर्भस
मासलाभ इति भावः निष्कौशांबिरित्युदाहरणं। परिनिष्ठितविभक्त्या हि समासे न निष्क्रांतं निष्क्रांतेनेत्यादिक्रमेण तस्या नियतविभक्तिकतया कौ

णां बीपदस्यतदपेक्षयानियतविभक्तिकत्वादनेनोपसर्जनत्वेह्रस्वत्वंपरिनिष्ठितविभक्त्यासमासेचेदमेवज्ञापकं।अयंपरस्तत्पुरुषेतुल्यार्थेति
सूत्रेभाष्ये।प्रथमांतेनसमासइतिपक्षेप्यनेकमितिसूत्रेभाष्येइतिकेचित्।परेतु-अनेकमितिसूत्रेभाष्येसमासार्थविग्रहेप्रत्यासत्त्यासमासापे
क्षयानियतविभक्तिकस्यानेनोपसर्जनत्वमुक्तं।राज्ञःकुमारीराजकुमारीत्यत्रपरिनिष्ठितविभक्त्यापिसमासस्यसत्वान्नतदपेक्षयाकुमार्या
नियतविभक्तित्वमितितिनतस्यानुपसर्जनत्वमित्युक्तं।चित्रगुरित्यत्रचगोपदस्यानेनोपसर्जनत्वमंगीकृत्यानेकग्रहणंप्रत्याख्यातंबहूनांसमास
स्तुतद्धितार्थेत्यनेनोत्तरपदेद्विगुविधानात्तज्ज्ञापकात्सिद्धइतिचोक्तं।एवंचोत्तरपदेनपरिमाणिनेत्यपिप्रत्याख्यातं।अतिप्रसंगस्त्वनभिधाना
न्न।तदुक्तमनेकवचनमुपसर्जनार्थंनचैकविभक्तित्वादितिवार्त्तिककृतान्यथासानुक्तेस्तदीयाप्रयोजनवार्त्तिकंनवेतितुतत्खंडनंभाष्य
रीत्यात्वेतदप्राप्तिरेवत्रेतिबोध्यं।अन्यथाचित्रगुरित्यस्यविग्रहेद्वयोरपिनियतविभक्तितयाकिमपेक्षगोशब्दस्यनियतविभक्तित्वंस्यात्॥
एकस्यानियतविभक्तित्वेहितदपेक्षमन्यस्यतत्त्वंवाच्यं।समासापेक्षनियतविभक्तित्वमेवयुक्तमाश्रयितुमन्यथासमार्यइत्यत्रोपसर्जनह्रस्वानापत्तिः
सहशब्दस्याव्ययतयाविभक्तिमात्राभावेनलुकोनुपपत्तेरवोन्वाख्यानेनचानियतविभक्तित्वाभावात्तदपेक्षनियतविभक्तित्वस्यभार्ययेत्यत्राभा
वेनोपसर्जनत्वानापत्तिःममतुसमासस्यानियतविभक्तित्वात्तदपेक्षंतत्वमस्त्येवेतिनदोषइत्याहुः।गोस्त्रियोः।विशेषणंप्रत्ययग्रहणपरिभाषया
चस्त्रीशब्देनतदंतग्रहणंताभ्यांचप्रातिपदिकविशेषणात्तदंतविधिरित्याह।उपसर्जनंयइत्यादि।गोकुलंराजकुमारीपुत्रइत्यादौतुनदोषःमहास
ज्ञाकरणेनयेनशब्देनसमासविधौयत्प्रथमानिर्दिष्टंतस्यतंप्रत्येवोक्तरीत्याऽप्रधानत्वेनोपसर्जनत्वात्प्रत्यासत्त्यातदंततत्समासप्रातिपदिकांतस्
स्येवह्रस्वइत्यस्येष्टइतिभाष्येस्पष्टं।तत्रह्येवंभाष्यं।अप्रधानमुपसर्जनमितिसंबंधिशब्दावेतौतत्रसंबंधादेतद्गंतव्यंयंप्रतियदप्रधानंतस्यचेत्सोंतो
भवतीति।यत्प्रथमानिर्दिष्टंतस्यतत्घटितसमासस्यसोप्रधानशब्दांतोभवतीतितदर्थः।यद्यपिकुक्कुटमयूर्याविहद्वंद्वेबहुव्रीहाविवएकविभक्ती
युपसर्जनत्वंद्वंद्वःप्रथमांतानामेवेतिचार्थद्वंद्वइत्यत्रवक्ष्यते।एकविभक्तीत्युपसर्जनसंज्ञाअप्रधानार्थकस्यैवेतिमतेपिऽभूतावयवभेदसाहित्यं ॥३॥

अत्रस्त्रीशब्दःस्वर्यतेतेनत्व्यधिकारोक्तचातुर्थिकप्रत्ययलाभःउपसर्जनस्येतिगोस्त्रियो६

प्रतिमयूरीपदार्थस्यतत्त्वमस्तिसर्वत्रद्वंद्वेविशेष्यमितिचार्थसूत्रेभाष्येस्पष्टंतथापिभाष्येद्वंद्वेनेतिवचनारंभान्नदोषःअतएवकुमारीमिच्छन्ब्रा
ह्मणःकुमारीत्यत्रह्रस्वोन।प्रथमानिर्दिष्टत्वमित्यादेःशास्त्रीयस्यैवात्रोपसर्जनस्यग्रहणात्।अतएवगोबह्वक्ययणीत्यादौबह्वक्ययणीशब्दस्यगुणशब्द
त्वाद्प्रधानत्वेपितदंतस्यह्रस्वोन।एतच्चेद्गुण्याइतिसूत्रेभाष्येस्पष्टं।अपिहिराजकुमारीत्यादौस्त्रीप्रत्ययेतदादिनियमनिषेधात्राजकुमारीत्य
स्यस्त्रीप्रत्ययांतत्वं।नचतस्यात्यर्थंप्रत्युपसर्जनत्वेनकथंस्त्रीप्रत्ययांतत्वमुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेतदादिनियमादितिवाच्यं।यस्यसमुदायस्यस्त्रीप्रत्ययांतत्वम
नेयंतदर्थंप्रतिस्त्रीप्रत्ययस्यानुपसर्जनत्वमेवेत्यदोषात्।प्रत्यासत्त्यातादृशानुपसर्जनत्वस्यैवनिषेधनिमित्तत्वात्।अस्यचातिक्रांतार्थंप्रत्युपसर्जनत्वेपि
राजकुमारीत्येतदर्थंप्रत्यनुपसर्जनत्वमेवेतिदिक्॥नाव्ययीभावा॥अपंचमस्मादयमएवविशेषणंनलुगभावस्यतुनाव्यवच्छेदात्।अपदिशमिति।यद्यपि
नपुंसकह्रस्वेनापीदंसिध्यतितथापिचित्रगुरित्याद्यर्थमावश्यकेनगोस्त्रियोरित्यनेनापीदंसिध्यतिइतितदुपन्यासः।दिक्शब्दस्यशरदादिषुपाठेपिलिंगवि
शिष्टपरिभाषयात्रनटच्।समासांतप्रकरणेलिंगविशिष्टपरिभाषाभावस्यऽधःसूत्रेभाष्येउक्तत्वात्टाबंतदिशाशब्दोकारांतप्रकृतिकएवेतिमतेटचःप्रा
प्तेरेवाभावःअमरस्वारस्यात्दिशाशब्देनविग्रहेतुनह्रस्वप्रयोजनं।इत्यादावितिआदिनेकविंशतिभारद्वाजंमहागंगमित्यादिसंग्रहः।विभक्तीत्यादेरिति॥
विभक्तिशब्देनतदर्थोलक्ष्यतेवचनशब्दःकर्मसाधनःप्रत्येकंसंबध्यते।विभक्त्यादिस्यप्रश्रुतत्वादव्ययस्यैवविशेषणानितदाह।विभक्त्यर्थादिष्विति।अप
विभक्तिशब्देनतदर्थोलक्ष्यतेवचनशब्दःकर्मसाधनःप्रत्येकंसंबध्यते
न्नसुबंतेनेत्यस्यसमर्थेनेतिविशेषणमतएवतदुत्तरविभक्त्यर्थांतभविष्णोकाधीभावः।द्वितीयाश्रितेत्यादौसमर्थेनसुबंतेनेत्यस्यसमर्थप्रकृतिकसु
बंतेनेत्यर्थः।अतएवकष्टंश्रितस्येतिपरिनिष्ठितविभक्त्यासमासेप्युत्तरपदीयविभक्त्यंतांतभविष्णनसः।अतएवकष्टश्रितस्यधनमित्यादौषष्ठीद्वितीया
तंसमर्थमित्यर्थात्तदर्थंतिभविष्णोकाधीभावादुक्तार्थत्वान्नद्वितीयेत्याहुः।हरिङीति।फलाविशेषेपंक्तरंगानपीतिन्यायप्रवृत्तिमभ्युपेत्येदं।अध्योःसमाना
र्थत्वं धनयत्ताचझुत्तरमेवात्राधिशब्दप्रयोगः।वचनेति।प्रत्यासत्त्यायद्विभक्त्यर्थवाचकाव्ययेनसुबंतस्यसमासस्तद्विभक्त्यैवयत्सुबंतंतस्यग्रहणादिति
न३ भावः।तिङ्कृत्तद्धितसमासैरितिभाष्यसंमतपरिगणनाच्चतेनाभिहितेसप्तमीत्यबोध्यं।अतएवगृहस्योपरिइत्यादौसमासःउपरीत्यस्याधिकरणशक्तिप्रधा
नत्वेपियेनसुबंतेनसमासस्तस्यघटकविभक्त्यर्थावाचकत्वात्।अधिहरिभक्तिरित्यत्रह्यधिकरणिकाभक्तिरितिबोधःनचप्रतेरुरसःसप्तमीस्थादि
तिसूत्रसमर्तसप्तम्यर्थमात्रवृत्तिप्रतिरूपाव्ययेचरितार्थस्यास्याधेःशोंडादिपतितत्वेनप्रत्यासत्त्यासप्तमीशोंडेरित्यनेनबाधःस्यादितिवाच्यं।अपाधेयप्रधा

सि॰कौ॰टी॰
१२६

नस्यैवाधेस्तत्रपागत्।विधानसामर्थ्यादिति।एतच्चहरदत्तानुसारेण।वस्तुतोमध्यार्थकसमयाशब्दयोगेद्वितीयाविधानस्यदूरार्थकाराच्छब्दयोगे
पंचमीविधानस्यचारितार्थ्यादिदमयुक्तं।समयानिकषाशब्दाऽधिकरणशक्तिप्रधानाइतिसमीपमात्रवाचित्वाभावान्नैतैःसमासः।समीपइतिहि
तेषामर्थः।अव्ययंहन्यायेनविभक्त्यर्थसमीपादिमात्रवृत्त्यव्ययस्यैवतेनसमासात्।उपशब्दस्तुतन्मात्रवाची।कस्मसामीप्यवतइतिबोधादिति
बोध्यं।सुमद्रमिति।वचनग्रहणात्समृद्ध्यादिवाचकत्वेऽव्ययीभावः।सुमद्रा इत्यादौतुसुशब्दोद्योतकःसमृद्धामद्राइतिबोधादितिनायंनिपातानां
वाचकत्वंद्योतकत्वंचेत्यत्रैवभाष्यस्वरसः।उपशब्दस्तुपस्यसमीपवृत्तिपदार्थबोधकत्वेनसमीपमात्रबोधकत्वाभावान्नाव्ययीभावः।विगतेति।ऋ
द्धेरभावइत्याद्यर्थाभावशब्देनसमस्यमानपदार्थाभावस्यैवग्रहणात्तेनसिद्धिरतआह।मक्षिकाणामभावइत्यादिना।अ
र्थाभावशब्देनउत्तरपदार्थाभावस्यैवग्रहणव्याख्यानात्।नभानुनायंसमासः।अर्थाभावशब्देनअउपादानेनसूत्रगृहीताव्ययेनेत्समासोत्रा
सेः।तच्चनसूत्रेउपपादयिष्यते।नचाभावेत्येवसिद्धेऽर्थग्रहणंव्यर्थं।त्रति।योगिभूतवहिर्विद्यमानार्थसमोधिकरणभाववाचकेनैवसमासोय नी॰
प्यात्यादिप्रध्वंसत्वेनाभावार्थनिराशोश्रृंगारिशब्दानामयंन।प्रागभावार्थेनचतेनसन्न।अतएवाव्ययग्रहणंचरितार्थं।तदुदाहर
णंनिर्हिमंनिःशीतमितिदत्तयुक्तमेवयुक्तं।अतीत्तदर्थत्वाभावात्अतिहिममित्युक्तेतदतिशयस्यैवप्रतीतेःअव्ययशब्देऽतेःसूत्रगृहीताव्य
यत्वाद्वेतिदिक्।सप्रतिनिद्रमसंप्रतीति।वृत्तोयुजिक्रियांतर्भावेऽत्राप्यर्थभावः।अतिनिद्रमासीदित्यादौतथाव्यवहारविषयेतिनिद्राशब्दस्य
लक्षणेतिबोध्यं।शब्दप्रादुर्भावेत्यस्यशब्दविषयप्रकाशार्थेनाव्ययेनसमासइत्यर्थः।भाष्यप्रयोगेति।अचःपरस्मिन्नितिसूत्रेऽयंप्रयोगः
एतद्भाष्यप्रयोगादेतत्सूत्रेतत्तदर्थबोधकपदघटकतयागृहीताव्ययेनतत्तदर्थकेननायंसमासः।अतएवयथासादृश्यइतिसूत्रेसाद
ती श्यसंपत्तीतिआमोतिभाष्येउक्तं।यथाशब्देनतुभवत्येवोत्तरसूत्रारंभादितिभावः।ननुनित्यसमासत्वाद्वाक्यंदुर्लभमतआह।प्रतिशब्दस्येति। १२६
इदंश्राणामनुरोधेनवस्तुतःप्रतिस्थानमित्यादौपत्वाभावेसंपादनेनसाचरितार्थात्तस्मादर्थमर्थंप्रतिपत्यर्थमितिसरूपसूत्रादिस्यभाष्यप्रयोगात्। ५

तुल्ये॥
रूपेवेकेपटःप्रतिनातस्माउक्तेनेत्यादितिष्ठद्गुप्रभृतिष्वपिपरावरयोगेचेतिलक्षणापरावरत्वंचवीप्संहरेस्सादृश्यमिति।हरिश ॥

यदाद्विर्वचनंतदाप्रतिशब्दस्यवीप्सावृत्तिलाभाव्यात्समासाप्राप्तावाक्यंसाधितितवंवृत्तौद्विर्वचनंतुनासमासेनवीप्सा
याद्योतितत्वात्।इतिहयवरट्सूत्रेस्थैलौकिकं।वस्त्रमात्रेनेति॥अत्रसस्त्राणेस्त्रोवैवित्र्यार्थःयथासूत्रेपुत्रस्त्रत्वमतसप्तू
र्वेत्राप्रकर्षतांवैचित्र्यायतदत्तं।अनुज्येष्ठंकार्यइतमनुज्येष्ठंप्रणमतीत्याहोकरणेछतीतोहीकोवेनान्वयात्परिनिष्ठि
तविग्रहसमासमभिप्रेत्याह।ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेति।आनपूर्व्यंक्रमःपूर्वंक्रमेणेत्यनुपूर्वमितिसूत्रगृहीताव्ययेनापनन
समासएतस्मात्सूत्रप्रयोगात्युगपच्छब्देनतुनसमासःसूत्रगृहीतत्वात्उभयत्रापिस्वार्थेप्यनुवृत्तस्यध्वनयन्नाह॥
चक्रेणयुगपदिति।गुणभूतइतिव्याख्यानात्तुसादृश्यइतिस्वार्थेष्यजितिभावःसंपत्तिःसमृद्ध्यपोःपर्यायत्वमाशंक्याह।क्
श्री ष्टिरिति॥घनधान्यादेरित्यर्थः।अनुरूपोयोग्यस्मिन्नःसमसःसमसमानोत्तरपदस्यभावःप्रवृत्तिनिमित्तंचेत्तत्र
त्यादिःसंपत्तिरित्यर्थःसत्त्वात्मिकसत्वानियाणांयोग्यत्वात्रसिमित्यर्थःतृणमपीति॥साकल्यबोधकाव्ययेनस
मासःसमासस्यनित्यत्वादस्वपदविग्रहोदर्शितःतृणटासहितमलौकिकं।अपरिग्रहेणेति।परावरयोगेचेति।
तद्योगश्चबोध्यः।नत्वनेति।तृणेनसहभुंक्तेइतिबोधोत्तरंयस्यत्वानिभक्ष्येतस्कअपमन्यत्परित्यजेदि
तिप्रतीतेःसाकल्यंनोजमन्नात्तत्रवृत्तात्पर्यादितिभावः।अग्निग्रंथपर्यंतमिति।वृहुव्रीहौद्वितीयांतग्रंथोन्यपद
र्थः।अधीतेइत्यस्यतुनसमासेतन्नांवोमानाभावात्।अंत्यतेसाहितंचसहार्थः।अंत्याग्निग्रंथसहितमितिबोधः

अभिधानस्य हेतौ तृतीया लौकिकं न च तदधीनं तत एव प्रसंगः वैकल्पिकत्वात् यथा सा । असादृश्ये इति छेदः तत्रे वर्त्तमानं इत्यर्थः तथा
हर इति । तथा शब्दस्य सादृश्यार्थकत्वे पि न समासः । स हृत् इत्युक्तेनियमेन प्रतियोग्याकांक्षा दर्शनात् सादृश्यमिति यो जिवा चिन्तेव
नद्योधकाव्ययस्य समासात् । द्योतयतीति । सामान्यस्य भेदको विशेषस्तद्रूपे प्रकारे थालिति यद्विशेषवान् हरिस्तद्विशेषवान्
तद्भिन्नो हर इति बोधे यत्तच्छब्दाभ्यां तयोरेकत्वावगमे ऽर्थादुपमानत्वप्रतीतेरिति भावः सूत्रेपि सादृश्यशब्देनोपमानत्वमे
वथाल् सूत्रे सादृश्यस्य प्रकारशब्देन ग्रहणीयत्वात् सादृश्यवान् हरिस्तत्सादृश्यवान् हर इत्येव बोधः स्यान्न तु हरिसदृशो हर इति आ
ख्यानुसारिणस्तु यथा सादृश्ये इत्यस्य यथाशब्दः स्वेन तेन समस्यते सादृश्ये द्योत्ये ऽर्थः यथाशक्ति यथाबलमित्युदाहरणं
अत एव भाष्ये असादृश्ये इति किमर्थं यथा देवदत्तस्तथा यज्ञदत्त इत्युक्तं न तु सूत्रमेव किमर्थमित्युक्तं यथार्थत्वेन तु न सिद्धिः
सूत्रग्रहीतात्पर्येन तेनासमासात् अत्रचेदमपि ज्ञापकं न च प्रकारवचनथाल् निष्पन्नस्य यथा शब्दस्य सर्वथा सादृश्यद्यो
तकत्वेन सूत्रोदाहरणसंभव इति सूत्रं व्यर्थमिति वाच्यं अत्र सूत्रे ऽव्युत्पन्नस्य वीप्सायोग्यतापदार्थानतिवृत्तिबोध
कस्य ग्रहणे नादोषात् यथाशक्तीत्यादावुदाहरणे नदर्थक एव सत्यपि यथा शब्द उपमानत्वं द्योतयतीति सकला निष्
कोक्ते यद्विशेषवानित्यादि प्रागुक्तबोधोत्तरमुपमानं देवदत्ताभिन्न उपमेयो यज्ञदत्त इति बोधः गृहीतविशेषधर्मेण
वचसाधारणधर्मः लक्षणामूलव्यंजनाजन्यबोधस्थले इवोन्नयोः शाब्दत्वं स्यवचं अत एवोपमानोपमेययोः सम
नविभक्तिकत्वसिद्धिः एवं च पूर्वपदार्थप्राधान्याभावेन नानार्थयीभावप्रसक्तिस्तथापि प्रसिद्धत्वात् प्रकारवचनस्यै १२७
वात्र ग्रहणे तत्सामर्थ्यात् द्विमुनीत्यादौ विवरणाभावे पि सामासः स्यादतो सादृश्य इति सूत्रे कृतं तत्र कृते तु तन्निन्नस्याव्यु

च
त्पन्नस्यैवात्र सूत्रे ग्रहणं न च यथाबलमित्युदाहरणे प्रकारवाचीथाल्तं तस्येव ग्रहणं अस्तु सादृश्यसंपत्ती त्यनेनैव समासो ऽस्तु इदं तु
सूत्रं मास्तु पूर्वसूत्रे यथाग्रहणं च मास्त्विति वाच्यं एतत्सूत्रारम्भसामर्थ्यान्न तत्र तत्प्रयोगात् तत्रार्थे ऽसाधोरन्यार्थे ऽसाधुत्वापत्ते
श्च इदमेव सूत्रमव्युत्पन्नस्य तदर्थकस्य यथा शब्दस्य सत्वे मानं तथा च न्यायेऽसादृश्ये इत्युच्यते तत्रेदं न सिद्ध्यति यथाशक्ति यथा
बलप्रकारे थाल्प्रत्ययान्तस्य सादृश्यवृत्तेरित्याशंकावीप्सादिवाचिनोऽत्र शब्दे यथाबलमित्युदाहरणे च ग्रहणमिस
र्थको ऽनन्तरमपयः प्रकारवचने थाल् तस्य ग्रहणं कस्मान्न भवति पूर्वेणाप्राप्नोति सादृश्यसंपत्तीति पूर्वपक्षिणोक्ते प्रतिषेध
वचनसामर्थ्यात् ननु विषयतीत्युत्तरितं नागेन भाष्ये एप्रकृतसूत्रे प्रकारवचनथाल् तस्य ग्रहणं शक्यते इति वक्तुं यु
क्तं असादृश्य इतस्य सूत्रे ग्रहणात् यद्यपि तद्विस्मरणेनायं पूर्वपक्ष इत्यपि वक्तुं शक्यं तथापि पूर्वेण प्राप्नोति इत्यारे
रसंगतिः तस्मात् असादृश्यार्थकेन समासे कृतं सन्न्यायाप्राप्ते प्रयोगे बाधकाभावः । तन्निमानं नार्थघटितं साधुत्वमि
त्यजानतोऽव्यसन्नसत्वे मानं चापश्यतः शंकेयमिति युक्तं प्रतिषेधवचनेन तस्य प्रतिषेधयुक्ते तद्वचनसामर्थ्यादित्य
र्थः एवं चाव्युत्पन्नत्वस्य त्वे प्रघटितं साधुत्वमितान्त्वयेतदेवमानमिति भावः यत्तु प्रतिषेधेनेति प्रतीकमुपादाय यथार्थे
यदव्ययमिति पूर्वेण सिद्धे समासे सादृश्यप्रतिषेधार्थत्वादस्यारंभस्येति कैयटस्तन्न सूत्रग्रहीतात्पर्येन तेन सूत्रेण स
मासात् नियमत्वापत्तेस्तथा एतदर्थे ज्ञापकत्वस्यैवोचितत्वात् अत्र सूत्रे यथार्थशब्देन सादृश्यग्रहणं च अत एव सूत्रे साद

शब्दग्रहणं चरितार्थं अत एव भगवता साहश्यसंपत्तीति साम्प्रोतीत्युक्तं न तु साहश्यग्रहणं च अत एव तत्र सूत्रे साहश्यग्रहणं च
रितार्थं गुणभूतसाहश्यग्रहणं फलं त्वानुरोधेन प्रधानभूतायाप्रवृत्तो अयुक्तापि तेन सिद्धेः यथा योग्यता या वृत्त्यार्थत्वेपि
रूपस्य योग्यमनुरूपमिता ह्येन तद्दर्थके नापि समासस्तद्वत्पूर्वसूत्रे यथार्थग्रहणं तदर्थकानामव्ययग्रहणार्थं एवं च यथाश
क्ती तेन दुदाहरणमेवेति भाष्ये स्पष्टं वीप्सा दावपि यथाशक्ति न समासो भवत्येव यद्यप्युक्तं वीप्सा वा चितस्ये रंग्रहणमिति ना
ष्या तु एवं च स्पष्टमेवोपक्रमोपसंहाराभ्यामस्य सूत्रस्य विधित्वं भाष्याद्युक्तेन तेत्र सूत्रे यथाशक्तेन यथार्थस्य न ग्रहणं
मानाभावात् पूर्वसूत्रे तु वचनग्रहणं तथा विभक्तिशब्देनैवाकृत्या यावदवधारणं संख्यादिने यत्रापरिच्छेदोवधारणं तत्र यावद्
दित्यव्ययं समस्यत इत्यर्थः अवधारणे किं मावद्दत्तं तावद्भुक्तं कियद्भुक्तमिति नावधारयामीत्यर्थः। सुप्प्रतिना मात्रार्थे शाकस्य
पर्यायः पुनः सुपूग्रहणं अव्ययानिवृत्त्यर्थं अन्यथा दोषामन्यमहरित्यादौ दोषादीनां त्रिविधेयेस्तस्य प्रधानतार्थना तू नाहश
व्ययेनैव समासः स्यात् तृत्वंप्रतीति लक्षणेप्रतिः कर्मप्रवचनीयत्वं तु प्रतेर्गतिर्गतावितिनिघातानावायेत्याहुः। अक्षशलाकास
ख्यातः इति शेषः। परा जय एवेति पंचिका नाम द्यूतं पंचभिः कपर्दैर्भवति तत्र यदि सर्वे उत्ताना अवांचो वा पतन्ति तदा पातयिताज
यति तस्यैवाजीयते विपरीतवर्तनेन कर्तृत्वेनाह्यारेस्तनीया। वर्तौपरे स्तदर्थः अहठसूपरीत्यलौकिकं नित्यसमासत्वादस्वपदविग्र
रुः वैपरीत्यजयापेक्षायेति भावः। अक्षणेति। अक्षा भ्यां विपरितं वृत्तमित्याद्यर्थे न समासो न निघाना तत्र वृत्तेनैकाद्यबोधपवा
स्य साधुत्वं नन्तुत्वेन रूपेणानेकान्त्वाबोधे एकत्वादिना बोधस्तु हेतोनास्त्येवेति भाष्ये स्पष्टं। पितानापा। यद्यपि एकार्थीभावे समासस्या १२८
पेक्षायां वाक्यस्य च सिद्धेरिदं व्यर्थं एकार्थीभाव एव समासं ज्ञाहि विकल्पस्तु नेष्यते एवं समासमनिवेश्य सूत्राणि नित्यं क्रीडेस्तत्र नित्यसा

हणं चव्यर्थं निषेधविषये एकार्थीभावाभावे न समासाप्राप्तेः नित्याधिकारविषये वापेक्षाभावेन न वाक्यासंभव इति तथापि लक्षणेन च
लक्ष्यानमन्दानस्पविक्रएकार्थीभावो नित्यः कापादिकः क्वनासोवेत्यर्थबोधनार्थं सर्वमावश्यकं यन्नितं तेदेरस्य समर्थानामिति सूत्रे भाष्ये
स्यै कचन्तु छंकप्रतिसमर्थ इति सूत्रेभाष्ये तत्प्रत्याख्यातं एवं च विशेषणीभूतैकार्थीभावस्य विकल्पादिबोधकानि मानि अत एव पोरे
मध्ये इति सूत्रे भाष्ये एकपादिति विभाषा परपादिति विधेये अनितीप वदद्युक्तं तन्नहिताकारे कार्थीभावः। एतत्सामर्थ्यादिति। अ
नितकरणात् प्राक्करसंबंधे तत्तद्विषये एकार्थीभावसनित्यत्वमिति भावः न त्वेवं सुप्सुपेत्स्यापि नित्यतापत्तेरिवं च भाष्ये सुप्सु
पितृदाहरणान्न ते विस्पष्टपटुरित्यत्र विस्पष्टंपटुरितिविग्रहप्रदर्शनासंगतिरिति आह। सुप्सुपेति। विति। एतत्समासानुवर्तनेनैव
व्ययीभावादिसंज्ञाविधानेन सिद्धे पुनस्तेः समाससंज्ञाविधानं तदनित्यत्वज्ञापकं उपपदमिति ङ कर्तृकरणे कृता आख्या
माख्यानेनेत्यादौ ह्येदेश्यप्रसिद्धध्याभ्यानेकमन्त्यपदार्थेतादौ त्वादिपदं घटितसमासरूपोद्देश्यप्रतिपत्तिध्यानेषु समाससंज्ञा
विधानस्यावश्यकत्वेनापाधिकारानुरोधात् सर्वत्र तस्याविधेयस मर्पकत्वं प्रथमानिर्दिष्टमिति सूत्रे समास इत्यस्य समासत्वा
प संज्ञाविधायके लक्षणमाव्ययादीनामुपसर्जनत्वं साधयितुं शाक्यमिति नतदर्थ समाससंज्ञाविधानं चरितार्थं मितिभावः
स विग्रहप्रदर्शनोक्तभाष्यादपि तस्यानित्यत्वं बोध्यं। लक्षणेनाभि। अभिप्रती आभिमुख्यस्यान्ते त्यौपकत्वसंबंधेनाव्ययस्य वद्योत
को अग्निं प्रति शलभाः पतन्तीत्यर्थे अग्निमुखं शलभाः पतन्ति इति बोध उदाहरणे तथा बोध्ये चाग्न्यभिमुखत्वे शलभपतनस्य लोकप्रसिद्ध्या मनसा
गृह्यते इत्याभिमुख्यद्योतकतानिशब्दस्याग्निलक्षणं शलभपतनकार्थत्वं प्रमासत्यादग्न्यभिमुखं शलभपतनं स्यालोकप्रसि
द्धमनसत्वमिति बोध्यं लक्षणेकर्मप्रवचनीययोगसंबंधेनान्वयाद्वासे द्वितीयातदाहा अग्निमभिमिति। लक्षणेनेति किं सु

ल·को·
१२९

ग्नुं प्रतिगतः अनुर्यत्प्रतिदाजन्तस्य भावप्रतिनिधित्वमित्यर्थः। आभिमुख्ये किं वृक्षं प्रति विद्योतते सादावाभिमुख्यं द्योतनाभावेस
मासो मा भूदिति। असमस्य वैकल्पिकत्वेन पक्षे कर्मप्रवचनीयत्वं चरितार्थं अभिप्रतीति किं अग्नेः संमुखं शलभाः पत
ती त्यर्थे साभिमुख्यार्थकसंशब्देन लक्षणत्वं संबन्धेनान्वयेऽसमासो मा भूदिति। अनुर्यत्समया। लक्षणेनेति वर्त्तते समयेत्यधिक
रणशक्तिप्रधानमव्ययमिति। सामान्येन नपुंसकं द्वितीयान्तं पदार्थं समयेत्यर्थद्योतकोऽनुः लक्षणभूतेन तद्वाचकेन समस्यत
इत्यर्थः। तत्सामीप्यमिति। वनादेर्लक्षणत्वेन समीपप्रकारस्याख्यानेन हि वनेनापि निर्देशो ज्ञाप्यते लक्षणत्वं तु वस्तु सन्निमित्तं न तु
बं वेन संबन्धेनान्वयस्तदाह। वनस्य समीपमिति। यस्य चायाममिति। यद्दैर्घ्यं सह शब्दैर्घ्यमित्यर्थः। अत्रापि लक्षणत्वेऽसरेवनिमित्तं
तद्ध्वनयन्नाह। गंगायाअन्विति। तयोः संबन्धेनान्वयाभावान्नद्वितीयापा उपलक्षितेति। विशिष्टेत्यर्थः। दैर्घ्यसहशब्दैर्घ्यवि
शिष्टस्य तमनोरर्थः। तथा बोधे गंगायाः ज्ञापकत्वस्य पत्नीसमीपं ज्ञ तइति बोधेवने ज्ञापकत्वस्य नियमेन मनसा बोधाद्व्यज
त त्वेन नात्रेदं नो द्योत्यमिति तात्पर्यं तेन संबन्धेनान्वयेऽत्र वनमनुगंगामिति द्वितीये वेति बोध्यं निर्विशेषं गंगाम नु नाम महानदीं चम
मितिरामायणे प्रयोगात् विशेषणस्य स्वरूपेण ज्ञातत्वेप्यायामवैशिष्ट्येन ज्ञाप्यत्वं बोध्यं। तिष्ठद्गुप्रभृतीनि। एषां तु संतरे प्रवेशोऽन्यानि
तिष्ठद्गु जपत्संध्यां पश्चिमामपास्तां गवादिति भट्टि श्लोके आ तिष्ठद्गु अर्थतीजवादीति भिन्ने पदे इह। उक्तौ हरणयेदेवं ञ्चारे शा
इति प्रथमासामानाधिकरण्याभावादप्राप्तिः यद्यपि घचनपुरुष इति वत्तसि ध्यपति तथापुनपायां तरमित्येसमासांतस्तेति इह
मंत्रपेच्चेनान्यपदार्थेऽव्ययीभाव इति बोध्यं। पित्तेषष्ठीति। अव्ययीभावः महाविभाषैकापरिभावत्समविकल्पबोधिका इति। ज्ञापकार्था १२९
भावेनित्येति मेन नाप्राप्तिन्यायेनाव्ययीभावस्तत्पुरुषं बाधेत यथे के देशिसमासः षष्ठीतत्पुरुषमिति पच्चे तद्व्याव्ययपुनर्वा

ग्रहणमिति संख्येत्यादि त्रिस्त्रीस्वभावात् समानाधिकरणविषयो वंश इति एकस्य भावः संतानप्रविधो वंशः द्वैमुनीपा
णिनिकात्यायनो त्रिमुनिमाप्लुतौ चस्वपदार्थप्राधान्य एवायं समासः न त्वेवं त्रिमुनि व्याकरणमिति समानाधिकरण्यानुपपत्तिरन
आह विद्येति। अन्येतु बहुव्रीहि त्रिमुनि व्याकरणमव्ययीभावे व्याकरणस्येति स्वरते दृश्येवल्पवेसाप्तुः पूरे तु विद्यावंशो नाम गु
रुशिष्यपरंपरा नयद्दीषते तदा तिष्ठद्गुप्रभृतिषु पाठ्यं साध्यमिताहुः। मूलं तु वृत्त्यनुसारेण किंच न हि त्रिपुत्रो द्विपु
त्र व्यपदेशं लभत इति न्यायेन द्विमुनीति व्यवहारोऽसंगतिर्बोध्या अन्ये नोदाहरति। एकविंशतीति। एकविंशति भारद्वा
जा वंश्या इति विग्रहः वृत्तौ तृतीया समभ्योरितिसूत्रे स्थूलमाख्यप्रयोगात् तद्भा मात्ये नोपकारिष्यन्ययोः पाठाद्य नन्ये
ति लुग भावो बोध्यः। नदीभिश्च। अत्र बहुवचननिर्देशात् न संज्ञाया ग्रहणं नापि स्वरूपस्य शब्द संज्ञा वाच्य किंतु न
दीत्यर्थग्रहणं तेन तद्वाचके सर्वत्र प्रवृत्तिः एतच्च सख्यासंज्ञा सूत्रे भाष्ये स्पष्टं समाहारे चेति। तत्रैवेत्यर्थः एवं च नद्यां विवक्षा
पू यां विकाले केतिसमासे एकनदीतरः सिद्धो यथा समानाधिकरण तत्पुरुषं बाधित्वाव्ययीभावेन पुंसक ह्रस्वापत्तिः।
अचप्रत्ययश्चवेति योग विभाग सिद्धोति पुंको गोदावर्याश्च नद्याश्च संख्या या उत्तरेपदीत्यच्चेत्तु न योग विभाग सोऽष्टसि
द्धिर्थत्वामाय रूतात दनुक्ते श्चेति भावः। अन्यपदार्थे। संख्ये तिनिवृत्तं नदीग्रहणमनुवर्तते। संज्ञानवगमादिति। संदेहे
कर्मण्यण्णेन। संज्ञिनो देशविशेषस्यानवगमादित्यर्थः। नित्यसमासइति। तत्र हरण इत्यर्थः तत्साहश्यं चसमाससमाना
र्थकवाक्याभावे

नसमासघटकपदानां विग्रहस्तस्यैवमहाविभाषायां असंबंधे मानाभावात् अत एव द्वितीय तृतीयेतिसूत्रे मन्तरस्यां ग्रहणेनाल्
गोपवादयो मेहाविभाषा विषयत्वेऽपवादत्वात् उत्सर्गाप्रवृत्तिरित्यर्थे ज्ञापिते उन्मत्तगंगमित्युदाहृतं अव्ययीभावेन
मुक्ते बहुव्रीहिर्नेति चोक्तं भाष्ये। अस्य नित्यत्वे तेन मुक्ते इत्यसंगतिः स्पष्टैव एवमन्यत्रापि बोध्यं। समासांताः। अत्र समास
परं तत्संबंधं लौकिकविग्रहवाक्यपरमेव मव्ययीभावाद्धि पारस्यतेरस्यापि तत्प्राप्तिः अत एव बहुकुमारीक इत्यादौ हृस्वो न गोस्त्रियो
रिति तत्र भाष्ये स्पष्टमेव न तत्र तद्धितेति सूत्रे भाष्ये च तत्वं च लौकिकविग्रहवाक्ये समाससंज्ञा समकालमेव समासांता इति सिद्धांतः न
च पूर्वं समासांतो तत्संनियोगशिष्टाद्युदात्तत्वे तदेकवाक्यतापत्ते पूर्वस्य निघाते च कृते पूर्वपदस्योदात्तस्वरितयोगित्वाभावे
न पूर्वपरप्रकृतिस्वराप्रवृत्तौ उच्छ्रितव्यपर्यमिति वाच्यं तत्सामर्थ्यं न समासांतविधावाद्युदात्तत्वेति स्यस्यासंबंधसौनोपेत्
ते न समस्तापूर्वस्य समसमत्पुरो राज्ञे वादौ पूर्वपरप्रकृतिस्वरसिद्धिः द्विनिभ्यामिति सूत्रेन स्ये ऽसमासे कृते समासांतात्वेन
त्परत्वात् भाष्ये मेकदेशयुक्तिः उक्तं भाष्ये हृदयविरोधादित्यन्यत्र प्रपंचितं अत एव राष्ट्रस्य समावयववाची सद्य समुदायावयवः अत
एवोपसारदभिसन्नेनाव्ययीभावादित्यमुत्राव्ययान्नामितिटिलोपाभावस्य सिद्धिः पूर्वभागस्याव्ययीभावत्वाभावेनानव्यय
त्वात्युक्तैयटेन गोस्त्रियोरिति सूत्रे समासपदस्य समासार्थविग्रहवाक्यसोत्तरपदत्वेन हृस्वोत्तरपदावयवत्वमुक्तं तथा
सरूपसूत्रे उक्तं उत्तरपदावयवत्वमित्यपि भाष्यकारस्य मतमिति तन्न फलाभावात् द्विधुरीत्यादौ स्त्रीत्वस्य लोकतः सिद्धेः
लिंगमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्येति भाष्येण लिंगप्रकरणस्य नियमार्थत्वाभावबोधनात् अत एव परवल्लिंगमिति सूत्रस्य
वैयर्थ्याद्विनावमर्द्ध्यारमित्यादौ नपुंसकत्वसिद्धिः पंचरात्रमित्यादावपि तत्प्राप्त्यापन्नावकाशं चोत्तरपदेत्यत्रोत्तरपदग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्तिश्च १४०

अतद्भावादिसूत्रस्थभाष्यविरुद्धं चोत्तरपदावयवत्वमेवं हि तन्नाष्यं समाससांतोदात्तत्वमुत्तरपदस्यैवेति विकल्पे आद्येऽप्र
धमकाइत्यादौ कपोदात्तत्वापत्तिमुक्त्वा तेन चेइत्यत्रांतोदात्तत्वासिद्धिरित्युक्तो नयोरपि प्रकरणे नतन्तस्यानस्सारात् कचित्तु उत्तरपदांत
स्य कचित्समासांतस्योदात्तत्वमिति सरूपसूत्रस्थभाष्ये तदनाश्रयत्वेऽपि योजयितुं शक्यं तथाहि कृतद्वंद्वानां विभक्तौ परतस्तदेक
शेष इति पक्षे ऋकू च ऋकू च ऋचौ असारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोतीति भाष्ये समासांतानां समासावयवत्वेऽपि तत्प्राक्भागस्य विभ
क्तिपरत्वाभावस्तद्विशिष्टस्य तु न सरूपत्वमिति तद्भावः न च तस्यानर्थकत्वेन तदनुपपत्ती भाष्यस्यान्यूनतया द्वंद्वावयवानामर्थव
तामेवैकशेष इत्यर्थे मानाभावात् विशिष्टरूपोपादानाभावेन तत्परिभाषाया उद्दाप्रवृत्तेः भाष्ये तरंतु तादृशं नोपलभ्यते न एवेति हि
कृत्यवसमासांतो बहुजस्यागोमतृजक्तिस्यच्छायां मा लौकिकेवाक्ये सुस्वपः परत्वादेव पूर्वत्वे तुवाच्यापर्यविरोधः न हि सुपूरहि तस्य
मासार्थं किंतु द्विशिष्टमेव न च विशिष्टस्य सुबंतत्वाभावेन सुबंतात्तद्धित इति सिद्धांतविरोधः तेषामर्थाभावेन परिहृतं ऐसंपद
मिति वक्तव्यमित्यादौ न्यायस्यात्र विषयाभावात् अत एव पुंयोगादिति सूत्रेऽसंतास्वार्थिकानां स्वकुसतेः पूर्वमेवोत्पत्तिर्भाष्ये उक्ता
किंत्वसमासांतप्रकरणेऽप्राप्तिपदिकादित्यस्याप्य संबंधः तस्मामवस्थायां वाक्यस्याप्रातिपदिकत्वात् तत्र कवृत्तिकाजे एव
तत्पूर्वभागस्य समाससंज्ञाविधानाभावात् समासांतस्य च तदवयवत्वेन तद्ग्रहणात् बहुकुमारीक इत्यादावुपसर्जनस्त्री प्र
प्रत्ययांतप्रातिपदिकाभावान्न हृस्वः कपूकृस्यादंतरंगतः तादर्थ्यात् छन्दसि येषां पदानां समासो न भवत्येषामनन्तरं वेति कपं
तावत्सतीत्यतेइति भाष्ये स्पष्टम्। तथाभिधानात्। तत्राद्यस्य तादर्थ्यविहितस्य कपः प्रथममित्यर्थः। अन्यत्समासे ज्ञारूपं कपास
हस्य भवनायकपं परत्वादित्यर्थः। पूर्वस्य प्रवृत्तौ हि तदर्थकवाक्याभावेन कपूर्वस्यावैयर्थ्यमियाहितत्वं भवनकालप्रतीत्या। अत एवा

ज.शे.
१४१ तदनपेक्षत्वेन कप्प्रकृतित्वोक्तिस्त्वंतासंजनास्यात्। अत एव प्रत्ययस्थादिति सूत्रभाष्योदाहृते बहुचर्मिकेत्यादावापः परत्वाभावादिब
सिद्धिरितिदिक्। अथाव्ययीभावे साधारणसमासोताताह। अव्ययीभावे। अव्ययीभावे उत्तरपदतयावर्त्तमानं यच्छरदादिप्रकृतिक
सुबंतं तदंतात् इत्युसचसमासार्थविग्रहवाक्यस्थातावयव इत्यर्थः। राजाहः इत्यतष्टजनुवर्त्तते। अन्नंतादव्ययीभावादितु फजितार्थ पर
तयाकथंचिन्नेयम्। अत्र गणे असयंतास्तेषांऽयइति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थः। पाठ इतिकेचित्। प्रत्यक्षोमिति तत्लणेनान्नीतिसमासः।
परोक्षमिति। इंद्रियाजन्यं ज्ञानम्। विषयो वा अर्थः अघजंतः प्रयोगः। नन्वत्राव्ययीभावाप्राप्तिरत आह। सामर्थ्यादिति। परस्यौकारेति पर
शब्दस्यौकारांतादेश इत्यर्थः। एङ्पूर्वत्वं परस्यौकारेतिपाठे परस्याक्षिशब्दस्य एकारइत्यर्थः। अद्भुतं अर्श आद्यजिति। धर्मपदादि
तिभावः। अव्ययणास्त्रे परग्रहणं प्रत्यक्षमिति परोक्षे लिडिति सूत्रस्थभाष्यकैयटस्वरसः। तत्र हि निपातनात्समासांतोपि साधि
तः। परार्थमितिवेतिवक्तव्ये तस्य सार्थमपीत्यर्थः। अन्यतरस्यांग्रहणस्य तु स्वरितत्वेनास्त्येव। अत एव नदीपौर्णमासीति सूत्रे नदी
स्त्रे नविशेषेण ग्रहणे शरदादिषु विपाट्शब्दस्य ज्ञापकत्वमुक्तम्। संख्यासंज्ञासूत्रेभाष्ये। नदीत्वादेवैकल्पिकत्वेपि नित्या
र्थायपाठस्यावश्यकतया ज्ञापकत्वासंगतिः स्पष्टैव। तत्र शंघयंतपाठस्तु प्रपंचार्थः। तत्र नदीसंज्ञकस्य नग्रहणं पौर्णमास्यादि
ग्रहणतुल्याच्छब्दसंज्ञेति निषेधात्स्वरूपस्यापि ग्रहणं न स्यात् इति वाच्यम्। उक्तानुसारेण सामर्थ्ये न च तस्यात्र त्यागात्। अत एव
तत्सूत्रेभाष्ये प्रत्याख्यातमिति प्रामाणिकाः॥ ॥इत्यव्ययीभावः॥ ॥तत्पुरुषे नेति। संख्यापूर्वो द्विगुरिति योगं द्विरनुवर्त्य एकेन सं १४१
ख्यापूर्वस्य तद्धितार्थेत्यनेन कस्य तत्पुरुषसंज्ञाविधानसामर्थ्यादेव पर्यायसिद्धेश्चकारः समावेशार्थ इति भावः। स्त्रीतादीनां स्त्रुवंतत्वा
संभवात्। श्रितादिप्रकृतिकैरित्यर्थः। आनः। येनविधिरिति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन संबुद्धिस्त्रीलिंगप्रथमांतभिन्नेपि प्रत्ययेरावश्य

कत्वादिति भावः। समर्थविशेषणत्वाच्छ्रितादीनां प्राप्तोपि तदंतविधिः समासापनितः। गृहंश्रित इति। नलोकेति षष्ठीनिषेधः
पतितशब्देत निपतिदरिद्रातिभ्यः सनीवेट् इत्युत्तेनृयस्य विकल्पे तीति निषेधप्राप्तावप्यत एव निर्देशादिटेबोध्यः। अयोग्यत्वा
दिति। स्वयमित्यात्मनेत्यर्थकं कर्तृशक्तिप्रधानमित्यर्थः। स्वायत्तिरिति। असमासे कान्तिरिति स्यादितिभावः। एकस्वर्यमपि
शे समासस्थलं। खट्वेपि। अस्यतत्प्रकृतिके लक्षणया द्वितीयेत्यनेन समानाधिकरणम्। जाल्म इति। तेन केवलखट्वारूढं तस्य
सूचयति। एतेन प्रकरणादिसहकृतवाक्ये न निंदाप्रतीतिसंभवान्न हि निंदेत्यमुक्तमित्यपास्तम्। योगरूढेत तत्संज्ञत्वेपि
केवलरूढत्वाभावात् नहि निन्दत्वस्य च क्वचिन्नित्यानिंदेत्यर्थः। समीपस्थौ। कालाइति कालवाचिन इत्यर्थः। बहुवचनात् क्तांत
क्तांतसाधारणेन तरसूत्रेण सिद्धे योगविभागो व्यर्थो नत्वाह। अनत्यंतेति। परिच्छेत्तुमिति। रश्मेयोगिशकधृषेति तुमुनांत
तं तत्संयोगानत्वं तत्संयोगसाधारणे न पूर्वेण सिद्धे इदं व्यर्थमत आह। अक्रांतार्थमिति। क्तेतेत्यत्र नानुवर्त्तत इतिभावः। तृ
तीया। इदं सूत्रं कृतवादक एव सामर्थ्ये प्रवर्त्तते न सात्त्वात्स्वरसत्वाद्येउत्तरसूत्रेण निपुणाश्लक्ष्णग्रहणात्संसमासविधाना
त्। तद्योगे हेतौ तृतीयान्तकृतेत्युक्ते स्पष्टं चैतद्भाष्ये। गुणेयस्य तत्कृतेत्येत। अपेक्षत्वेपि सौत्रात्समासः। खंड
शब्दश्च खंडगुणवत्वेन बोधक इति शंकुलाखंडइत्यत्र कृतद्वारकमेव सामर्थ्यम्। शंकुलाकृतखंडगुणवानित्यर्थः॥
वचनग्रहणं तु गुणोपसर्जनद्रव्यवचने नैव समासार्थं। तेन कुसुंभेन कृतं रूपमिति वा दोनघृतेन पाटवमिति वा रौच्येन स्पष्टं
चेदं भाष्ये। यद्यपि जातिसंज्ञाकृते तद्धितांतसमस्तसर्वनामसंख्याशब्दभिन्नशब्दो नाम वद्गुणवचनसंज्ञा तथापि प्रकृते व्या

ल घु शे
१४२

स्थानात्प्रकृतयौगिकएवगुणवचनशब्दइतिबोध्यं।तृतीयांतार्थेनकृतोयोगोगुणस्तद्वचनेनसमासइत्यर्थापत्त्या नतत्कृतेनैतस्यगुणपदेनै
वान्वयेनसंज्ञानुपादानाच्च।गुणेनेतीपतोसिद्धेश्चतद्ग्रहणादुणमुक्तवतेत्यर्थइतिभाष्यात्।गुणपदेनधर्ममात्रमत्रतेनखंडशत्व
क्रियावचनत्वेपिनदोषः।धान्येनेति।अर्थशब्दे।धनपरोहेतुतृतीयेतिबोध्यम्।पूर्वसदृश।यद्यपिसदृशशब्देननषष्ठीसमासःसिद्धःतु
ल्यार्थैरित्यनेनतद्योगेषष्ठ्याअपिविधानात्।एतस्मादेवज्ञापकात्पदविधानत्वमितिवक्ष्यतेअतःप्रतिपदविधानात्षष्ठीनसमस्यतइ
तिनिषेधोवचनात्।पूर्वपदप्रकृतिस्वरोपिसदृशप्रतिरूपयोरितिसिद्धः।तत्त्वहिदासाःसदृशादयोदोषष्ठ्या।अन्तुक्तिपूर्वपदप्रकृतिस्व
रसदृशग्रहणमावश्यकं।मनसासदृशइतिसंज्ञानामस्त्वेवेतिनतदर्थमिदमावश्यकंनचापिभोजनहेतुकसादृश्यवानित्यर्थेभो
जनसदृशइत्यत्रसमासार्थमिदमावश्यकं।हेतोःशेषत्वविवक्षायांषष्ठीसमासेतुपूर्वपदप्रकृतिस्वरासिद्धेःसादृश्यप्रस
त्तेनसदृशप्रतिरूपयोरित्यस्योपमानबोधकपूर्वपदएवप्रवृत्तेरितिस्पष्टंसादृश्यप्रतिरूपयोरित्यत्रभाष्ये।यदितुभोजने
नकृतःसदृशइत्यर्थेपूर्वसूत्रेणसमासेनतुपूर्वेणतुल्यार्थेत्यनेनस्वरोपिसिध्येदुइत्युच्यतेंदसदृशग्रहणंवार्थमेवेतिप्रकृतसूत्रेवै
यर्थ्येनध्वनितंसदृशेतिस्वरविधायकसूत्रेशेषसूत्रंभाष्येतुएकदेशयुक्तिरितिनदोषः।मिश्रेचेति।पणबंधेनैकार्थ्यं।संधिस्तत्राब्
समानेनेत्यमिश्रइत्युत्तरपदमनुपसर्गतृतीयांतात्परंतोदात्तमित्यर्थः।अवरस्येति।यद्यप्ययमूनार्थापितथापिअवचक्षितात्विनोप
याचरार्थमिदं।भाष्येतुनार्थेत्यर्थग्रहणात्स्पतृतीयेतीसूत्रेमत्याख्यानात्समर्थसूत्रेतृतीयातत्कृतेतुप्रत्यासोपादानविकल्पइत्यु
दाहरणाच्चानार्थग्रहणंनेतिवादिनांमतेसर्वथाव्यवस्थाकृत्वाचेतिदिक्।कर्तृकरणेचेति।सूत्रेसमाहारद्वंद्वात्सप्तम्येकवचं १४२
नमितिभावः।तृतीयेति।तृतीयांतमित्यर्थः।कृद्ग्रहणेइति।गतिकारकसमभिव्याहृतंकृदंतंतत्रतद्विशिष्टस्येवग्रहणमपिशब्दा

त्तरमभिव्याहृतेकेवलस्यापीत्यर्थइत्यन्यत्रविस्तरः।कृतेतिकिमिति।स्रूपेणाधिकारेणेतिङंतेनाप्रसंगात्कर्तृकरणाद्युच्छिसधाव
तक्रियाबोधककृदंतेनैवभविष्यतीतिप्रश्नःकाष्ठैरिति।अतोनुकृतंतेनैवसमासोयथास्यात्सूत्रंतेनेत्यर्थःतदुक्तोदाहर
णेतुशानजंनादिभिरविवक्षुकल्गृहणेनबाध्यितुंशक्यइतिप्राहुः।अर्थवादःआरोपितोर्थः।काकपेयेति।शक्यार्थकृत्तःपूर्णाप्र
स्वेनकोमलत्वेनचस्तुतिरस्यां।अस्वेनदुर्बलत्वेननिंदावा।इत्येतदर्थतेति।तांविनादध्नःसंस्कार्यत्वेनप्रतीतावस्कारत
नुपपत्तेरितिभावः।तदुक्तंभाष्येयुक्तार्थसंप्रत्ययाच्चसामर्थ्यमिति।दध्नायुक्तोयोर्थउपसेकादिस्तत्संप्रत्ययाहित्यर्थः।
सर्वलोकव्यवहारप्रसिद्धात्वंतरर्थीत्यभावनिश्चयइतिच।अन्नशब्दोनानौदनः।मिस्थापात्रीमक्षमंधोत्रमितिकोशा
नतत्रनसमूहेयोजात्वरूढिर्वलीयसीतिबोध्यमुमिश्रणेति।तांविनामिश्रिक्रियाभावोगादितिभावः।नच्छन्देनचतुर्थं
तार्थइत्यध्याहारः।चतुर्थीतदर्थायेति।तादर्थ्येचतुर्थी।वलिरक्षितेत्यग्रहणादितिनयोगेहितादर्थ्येचतुर्थीहितयोगेतस्मादेव
ज्ञापकाच्चतुर्थीहितस्तुर्थ्योपकारजननेनयोगेतादर्थ्याच्चतुर्थ्यात्रसंभवादेतत्सर्वंभाष्येस्पष्टम्।षष्ठीसमास
इतिरंधनायस्थालीत्यादावभिधानस्वाभाव्यात्तादर्थ्यत्वेनैवतस्याभानंनसंबंधत्वेनेतिषष्ठ्यभावान्ननत्रषष्ठीसमासः
चतुर्थीसमासस्यारणायतुप्रकृतिविकृतिभावएवेत्युक्तम्।अश्वघासादावुपकारकत्वेनबोधेवाक्यमेवसंबंधत्वेनबोधेषष्ठ्यं
तेनसमासेनपीतिव्यवस्थारंधनार्थास्थालीतिमध्यमपदलोपिसमासोपितत्रनानभिधानादितिभावः।एतेनषष्ठीस
मासेनरंधनस्थाल्यादिपिइष्टवाप्रकृतिविकृतिभावएवेत्यर्थेचतुर्थीसमासेपिचतुर्थीतदर्थेतिपूर्वपदप्रकृतिस्व

शेन तस्य प्रकृतिविकृतिभावे एव प्रवृत्तेः । अन्यथा गोरूढिमिति मित्यत्राप्यतेनैव स्वरसिद्धौ कैचेति व्यर्थं स्यात् । न च हितार्थकैश्चेत्यत्रापि त
दर्थेति नानुवृत्तेरत एवास्योक्तार्थज्ञापकता परं भाष्ये स्नगद्धृतेऽत्यपास्तम् । अर्थशब्दस्य नित्यपुंस्त्वेन विग्रहे प्रसक्तैर्न्यायसिद्धं ॥
रिदं परवल्लिङ्गमित्यस्य बाधायाह । विशेष्यलिङ्गता चेति । एतदेवात्र विधेयं नित्यं तत्तु चतुर्थ्यान्तादर्थशब्दस्योक्तत्वादर्थशब्देन विग्र
हे प्रसक्ते न्यायसिद्धम् । गुरोरिदं गुर्वर्थमित्यादावपि यदि लिङ्गमपि लोकतः सिद्धं तदेतत्स्पष्टार्थं ॥ [illegible]तीति । निर्गतजुगु
प्सो रष्युपलक्षणमिदं अङ्गोपदत्त्वन्येतरादिषु स्युपपदे तिसमासः । मयूरव्यंसकादित्वाद्वा । अल्पेपञ्चम्यन्तमिति ॥
कानिचिदेव पञ्चम्यन्तानि समस्यन्ते इत्यर्थः । मंजत्संबन्धाभावे षष्ठ्यश्शत्रुस्मादेव निपातनात्त्वस् । स्तोकान्तिका । स्तोक
योऽल्पशब्द एवन [illegible] यो व्याख्यानात् । स्तोकाल्पा मांकृच्छ्राः करणे च स्तोकेति पञ्चमी । दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया चेति
नेन ते मद्द इति बोध्यं । प्रतिपरोक्षपरिमाषयेन द्विहितपञ्चम्यन्ते तैः [illegible] पंसमास इत्याहुः । राजपुरुष इति । अन्तर्वर्तिविभ
क्त्या पदत्वान्नलोपः । गुणान्तरेण । इदं च पूरणगुणेत्यस्यापवाद इति सर्वं गुणेतिसूत्रे भाष्ये । ततः सर्वपरान्तसूत्रेः सर्वश
ब्द एवेदं । गुणबोधकाद्विहितो यस्तरप् तदन्तेन सर्वशब्दस्य समास इति वाच्योऽर्थः ॥ गुणाद्विहिततत्तरबन्तं च गुणान्वाच्येवेतारा
येनाह । तरबन्तं यद्गुणेत्यादि । ननु यतो निर्धार्यते यश्च निर्धार्यते यश्च निर्धारणे हेतुस्तत्रियसंनिधानमेवायं निषेधो
क्तो निर्धारणषष्ठीयुक्तस्य स्पष्टं चेदं तरविधायके कैयटे तो न [illegible] सर्वेषां श्वेततरश्वेतो तमव्याप्तिश्वेतस्य रूपेश्राह
पुरुषेमादि । दूर्वान्तराधेपच्छवे नापेक्षया सर्वेषां पटनामधिको पं [illegible] गुणाद्युत्तकर्णोऽपि । एवं च तरबर्थपदेऽतः ॥ १४३
हे योगात् चेति प्रतिपदविधानां समस्य तदुक्तस्यापवादः । न निर्धारणे । द्विजादिश[illegible] प्राप्तस्य निषेधोऽयं पुरुषोत्तमइत्यत्र

त्रितयस्य निधानाभावान्न निर्धारणविवक्षितः किन्तु संबन्धसामान्ये षष्ठीति तया समासः । अत एव ह [illegible] शेष इति सू
त्रे किमयं ह स्वामादिविशिष्टषष्ठीसमास इति भाष्ये उक्तं । गुणवचनेन निषेधस्तु नित्यमिति तरपूर्वसूत्रे कैयटः । उत्तमः पुरु
षस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृत तद्गीतादिवाक्यमात्र कर्मधारय इति लभ्यते राजदन्तादित्वात्परनिपातः । प्रतिपदेति । ओवि
विदर्थस्येत्यादिकृत्तोऽर्थ इत्यन्तसूत्रविहिता प्रतिपदविधाना । यत्तु तेषु शेषपदसंबन्धे न शेषत्वे [illegible] षष्ठीविधानेन तत्र च षष्ठी
शेष इत्यनेनैव सिद्धे तत्सामर्थ्यात् [illegible] कस्य तेनैन प्रतिपदविधानेति नापूर्वमितितन्न । तत्र [illegible] योगेऽपा
कारकातिरिक्त कारकाणां शेषत्वविवक्षायां आनन्तापन्ने नापि चरितार्थ्यसंभवात् । किंच कृतोर्थस्यो गेऽ विरर्थस्य
वि स्तरर्थस्येत्यादिविषये समासनिषेधानापत्तिः । तत्र शेषग्रहणनिवृत्तेः । तथ संमतत्वात् कृतोऽर्थद्वन्द्व तत्संबन्धे
भाष्यानुग्रहाभावात् । एवं ज्ञोविदर्थस्येति सूत्रेऽपि तत्संबन्धेनान्तं भाष्यानुग्रहः । अधीगर्थदयेशामिति कानुवृत्तिः
एतच्च दिव इति सूत्रे विस्तरेणोपपादितं शतस्य दीव्यतीत्यादौ तन्न् । योगे कर्तृकर्मणोः [illegible] स्य निषेधेनानेनैव षष्ठ्याः स
मासनिषेधस्य जगवत इष्टत्वात् । अतएव भाष्ये नेदं प्रत्याख्यातं । अर्थ एवं प्रतिपदविधानाकेति प्रश्ने सर्वमिति पद त
विधानाशेषलक्षणां वर्जयित्वा कर्तृकर्मणोः कृतीति च [illegible] जेति भाष्ये स्पष्टं । तत्र शेषलक्षणामित्यस्य शेषमात्र
जलक्षणामित्यर्थः । प्रतिपदविधाने सस्यकारकविशेषोपादानेन विहितेत्यर्थः । तेन तुल्यार्थैरित्यादेस्तृतीयलक्षणम
[illegible] पूरणगुणेति । आदिता गुणस्यहिता [illegible] पूरणार्थ [illegible] नपूर्णत्वार्थे तृतीया [illegible] ॥

द्वेकेव न गुणवाचीस न गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिगुणिबोधकप्रकृतिकभावप्रत्ययांतं शब्दरूपं तेन व्याख्यानात्तदाह। काकस्येति
।। आकडारसूत्रेऽ गुणवचनानां तु नेह ग्रहणं वचनपदानुपादानात्। नरेंद्रमिति। अत एवाब्राह्मणस्य येदं तादर्थ्ये स्पृक्रूप
देना सामर्थ्यात्समासप्राप्तिरेव नेति भावः। इदानीं तु स्पृक्शब्द एव विशेष्यसमर्पक इति तात्पर्यं। परे त्वेवमपि सामर्थ्यं दुरुप
पादं। षष्ठ्यंतं सर्वं प्रकृतिके न सूत्रं तेन समस्यत इत्यर्थे नादोषात्। अत्र हि सुबंतेन स्पृक्कूट इति पदेन वाक्यैकदेशो न्याये
न स्पृक्कारेता इत्यर्थबोधः एवं च सुबुत्पत्तिः स्पृक्शब्दात्स्वार्थे एवेति न समर्थप्रकृतिकता सूत्रं तस्मात्। अत एव ब्राह्मण
स्य ग्रामं गत इत्यर्थे के ब्राह्मणस्य गत इति वाक्ये प्रकरणादिना ग्राम मित्यर्थस्योक्तत्वा येन गत इत्यनेनोक्तौ समासोऽन्नने
ष्यते च तत्र समासः इति कर्मणि चेति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्तस्मोक्तार्थयदि यएवान्यो दाहरणं।। गुणि परतापि स्पृक्षा
दीनां विशेष्य द्योपादाने प्रकारणादिना तत्स्वगतौना नाम्नत्वाभिधानस्वाभाव्यादित्याहुः। अनित्योयं गुणेनेति। प्रमाण
र्थेति चिंत्यं। इत्याहीति। जोपेन्द्रे त्या हरणमित्यादिशब्दार्थः तेन कंनपुरणं भवतं ष्टप्त्पष्ट इत्यादि सि। [illegible] परे तु पूरणं
कं न संबंधि पुरणं मुखं संबंधि षष्ठ इति मध्यमपदलोपी समासोऽ तएव भाष्येऽनित्यत्वं नोक्तं।। अन्यत्रा
स्यानभि धानमत एव सर्वश्वेतद्रुत्या दो गुणेन नेति नि षेधात्क पं समासइत्याशंकां गुणान्तरेण समासः तरतोपश्चे
तिवचनमारध्वंसवर्णगुणेति सूत्रे भाष्ये। संख्याशब्दाद्रौ भावशब्दा इति योजनशतानस्तु गोविंशति रित्यादिषु भाव
वचनेऽपिति चायस्तु तत्रैषां गुणवचनत्वय व हारोपि सतु तस्मादर्शनात्। अन्यथा गावो धनमित्युपक्रम्य धनमेको गु

णः अपत्यमेको गुण इत्यपि भाष्ये क्वैष्ट्ये व्यवस्थितं च न पत्यमित्यादिनस्यादिति वदंति। स्वस्वेति तिभावेक्तः। तेन फलानां
नां तृप्ति रित्यादावपि निषेधस्तदाह। तृप्यर्था इति। तृतीयेति तत्र करणत्वेन भानं षष्ठीसमासेसंबंधत्वेनेति भावः। क्षौ त्रं
विशेष मप्याह। स्वरे विशेष इति। तृतीयासमासे तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यापादिस्वरापवादः। षष्ठी समा
सेत्वेतो दात्तः। तृप्यर्थानां सकर्मकत्वात्कर्मणि क्तः। द्विजस्येति। कुर्वन्नित्यपेक्षयानकर्मणि षष्ठी न लोकेति निषेधात्स्या
पि घटापेक्षया सामर्थ्यात्समासानापत्तेः किंतु शेषेइत्याह। किंकर इत्यर्थ इति। रक्षितेति। अत एव सर्वपश्चादिति
भाष्यप्रयोगः संगच्छते। प्रकृतसूत्रे भाष्येपि च कुस्वयेरुद्वेरादिभिरसामर्थ्ये न समर्[illegible]सा भावमुक्ता हूत्रयमेवोर
हृतं तेनार्थ्ययैः स्वतिसामर्थ्ये समासः इति गम्यते। परे तु द्विजस्य कुर्वन्कर्तेत्या दौ कारकषष्ठ्या। निषेधात्करोधपे
स्येया शेषषष्ठ्यां त्वसामर्थ्यात्समासप्राप्तिरेव नेत्याशंक्य द्विजस्य द्विषन् पुरास्त्वयंस्योदेतोरित्यादौ द्विषः शतुर्वावचनं तेः
कसूत्रे र प्रतिषेध इति कारकषष्ठी सवत्र्त्रो दाहृतं भाष्ये तस्मादीदृशो विषये कर्मणः शेषत्वविवक्षायां तादर्थ्यास्य
संबंधत्वविवक्षायां षष्ठ्या भावएवं पाणिनितात्पर्यं निर्णयाय एव भाष्यकृतः प्रवृत्तेरित्याहुः। स्वकर्तव्यमिति। कर्तृषष्ठ्यासमा
सः। नन्तकस्येति। परिनिष्ठित विनक्त्या समासः। अत्र परत्वात्समानाधिकरणसमासेन बाधित्वा षष्ठी समासः प्राप्तः। क्वचि
पि कर्मणीष्वाद्ययोपीति पक्षे पि परस्परान्वयम एवेति नासामर्थ्यं किंयान्वयनियमस्य न सात्वादेवं किंतु पद्गणकारकत्वात
द्वारकोपीत्युक्तं। अत एवैतन्निषेधसार्थक्यं तत्र। न च समानाकरणसमर्थवत्त्वात् इत्यादौ सामर्थ्यम् समानाधिकर

णाऽधिकारे समानम् ध्यमध्यम विराध्येतिपाठेन तस्य समानाधिकरणाधिकारस्थ समासस्य विषय तेषाम् न्याप्रवृत्तौ
मानाभावादिति वाच्यं। अधात्वभिहितमित्युक्त्याधातूक्तरप्रत्ययेन कर्माभिधानेपञ्चषः पीयमानस्येत्याद्यर्थमावश्य
कत्वात्स्यष्टं चेदं भाष्ये। समर्थसूत्रभाष्ये क्तःप्रकरणांतरस्थे दूरस्तोरिति षष्ठे पितत्सद् तिरित्यन्यत्। ननु षष्ठीसमास
स्य निषेधेपि विशेषणसमासोत्र दुर्वार इति निषेधफलाभावो तत्राह। विशेषणसमासस्त्विति। विशेषणतां विशेष्यते
तु न योपादानेन तत्तावच्छेदकधर्मयोः परस्परं व्यभिचार एव विशेषणसमासप्रवृत्तिरिति तु न युक्तं। केवला
साङ्गिरित्यादौ समासानापत्तेः। अत एवोभयोपादानं स्पष्टार्थमिति कैयटः। इहातत्क्षकस्य सर्पस्येत्यादौ। तयोः सम
सयोरत्रफले विशेषाभावादिति भावः। एवं प्रथमोतेन समास इति पक्षेपि षष्ठ्यंतेत्प्रयोगाभाव एवान भिधा
नादिति बोध्यं। एतच्च भाष्यमुराहृतप्रयोगविषयम्। अत एवान्यस्य पदस्यार्थे इत्यर्थेको सपदार्थ इति सूत्रप्रयोगः
संगच्छते। एवं च नीलोत्पलस्य गंधइत्यादिस्त्वधेवं निषेधस्यासमर्थ्यादिति तु नोक्तं। गमनस्य श्रेयस इत्यादौ कर्मधारये
प्रजावमकनूपाषवत्सूत्रे वेकर्मधारये इत्येतेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। षष्ठीसमासेत्वंतोदात्तत्वमिति भेदेन कत्सार्थक्या
त् फलोत्तरसमध्याह। गोर्धनेरिति। तत्र हि षष्ठीसमासे गुणप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेनाप्रधानत्वात्प्रथमानिर्दिष्टत्वात् १४५
च धेनोः पूर्वनिपातो विशेषणसमासे तु गोरिति भेद इति भावः। आदिना नोऽप्यस्येष्वस्येत्यादिसंग्रहः। येतस्य

जीतसंज्ञामन्वर्थां नाश्रयंते तेषां षष्ठीसमासे पूर्वनिपातानियमइति तद्वारणाय निषेधो विशेषणसमासस्तु सा
देवेति कैयटः। परे तु प्रथमानिर्दिष्टमित्यादिसूत्रोक्तरीत्या षष्ठीति सूत्रे प्रत्यासत्त्याये न सुबंते न समासस्तदर्थनिषेधोपि
तत्संबंधाद्यर्थकषष्ठ्या ग्रहणमेवं च तत्प्रवृत्ते समासप्राप्तिरितिसमा॰ नाधिकरणग्रहणं व्यर्थमेव। ध्वनितं चेदमत्र
भाष्ये। तथा च भाष्ये समानाधिकरणे किमुदाहरणं एकदेशफलो ग्रा॰ पाटलिपुत्रकस्यप्रष्टाह। नैतदस्ति असामर्थ्यादत्र
न भविष्यति। उक्तं। आश्रयउदाहरणबाधेकदेशफलः। कथमसामर्थ्यम्। कृष्णेकदेशफलो। समानाधिकरणमसमर्थव
दिति। उदाहरणबाधेकदेशफलः। अधात्वभिहितमिति तत्त्वं छो॰ षाणसर्पिषः पीयमानस्येत्युदाहरणमिति उपसर्जनसंज्ञा
सूत्रस्थभाष्ये कवाक्यतया सेवंया ख्या नसैवोचि। त्यादित्याहुः। व्याख्या नान्दूजाया मिति सूत्रोपलक्षणमित्याह॥
मतिबुद्धीति। राज्ञां मत इति। क्तस्य च वर्तमान इति षष्ठी। अयं च कारकषष्ठी शेषषष्ठ्योरुभयोरपि समासस्य नि
षेधः। तयोः समासयोः धातादिस्वरसमासस्वराभ्यां अंतोदात्तत्वसेव प्राप्त्या फले विशेषाभावात्। नचधनयन्भ्रा॰
भूते क्तान्तेनेत्यादि। न च वर्तमानेक्तो भूते क्तस्य बाधकस्तत्क्तौ डित्वाभायात्। इति वाच्यं। भूते क्तेवश्यं प्राप्ते वर्त
माने क्तस्यानारंभात्। भूतत्व वर्तमानत्वयोर्युगपद्विवक्षाया असंभावात्। दधिदानेवश्यं प्राप्ते तक्रदानारंभाधु
क्तस्तेन दधि बाधइति बोध्यं। कर्मणि च। अस्य केन न संबंधः कृत्वा यां प्रतिषेधानर्थक्यात्। तदाह। कर्मणीति
या षष्ठीति शास्त्र इति। तस्यार्थ इति भावः। एवं चक्रस्यानन्वयनिरेवाइत्युक्तत्वादिकेति। धात्वर्थनिर्देशीत्युक्तकर्मलोपे

ष्ठासमासः। कस्तर्हि योगान्तावेनोन मप्राप्नविषस्पाप्राप्तेः कर्मत्वे चेति निषेधो न शंकाः। पर्यायार्हणोत्पत्तिषु इति भावेण्वुजिस्यते
पत्यर्थेति। प्रसिद्धत्वेन तस्यैव तत्र ग्रहणादिति भावः। कैयट इति। अप्रत्यासत्याकारकषष्ठ्या एव तन्निषेध इति भावः। गुणि विशे
षेक इति भाष्यप्रतीकमुपादाय वकुर्विति सूत्रे कैयटे एततृ। कर्त्तरि चा अत्र सामर्थ्यात्कर्त्तरीति षष्ठ्या एव विशेषणं भवतः। शायिकेति
पर्यायेति एवुचू धात्वर्थनिर्देशे ण्वुला। नित्यं क्री। जीविकायां नित्यसमसिद्धे नित्यग्रहणाच्च विधिरयं। दंतानां लिखितेत्यादौ जी
विकायांत्वोत्त विधानातु। क्रीडायां तत्र्योसंन्नवाद्धि घित्त्वाच्च तस्यात्रासंधइत्याह। अकेनेति। अकेजीविकार्थस्य
त्राकग्रहणं तदर्थग्रहणं वत्सषष्ठ्यर्थं प्रतिपदोक्तत्वेन तद्धितसमास एवृत तत्प्रवृत्ति सिद्धेः। संज्ञायामिति। यद्यप्यद्यात्वर्थवि
र्देशइत्येव सिधं संज्ञायामिति त्वधिकरणार्थमिति दूदं तेव हवते न याद्धि पितरर्थस्य भावेपि प्रवृत्तिर्न्याय्या संज्ञायां विशेषवि
हितत्वात्तस्त्रचारिता श्यार्भावेपि तस्य प्रथमं बुध्यारोहेण प्रथमंप्रवृत्तो नियामकत्वमस्तीत्यत्र प्रपंचितं। संज्ञायामितीत्येव
लितेवणा इ॥ उदाहरणे ऽधिकरणे घञ् इति तत्वं। षष्ठीसमासप्रसंगेन तदपवादमेकदेशिसमासमाह। पूर्वापरेति। अव
यविलंवयवापेक्षं तद्वाचका। एकोपस्थितत्वात्पूर्वादय एकेत्याह। पूर्वास्यइति। अधिकरणं। द्रव्यं एकत्वविशिष्टद्रव्येण वर्त्त
मानेनावयविवाचकेनेति वाच्यो र्थः फलितमाह। एकत्वेति। मध्याह्न इति। सायाह्न इति टच्। अह्नोह्न इत्यह्नादेशः। अर्धं
न निर्देशादेव नपुंसकत्वे लब्धे नपुंसकग्रहणं सूत्रनिर्देशो लिंगाविवक्षा ज्ञापनार्थो न च समाशवाचिनि तत्र पुंस्त्व
ग्रहणार्थं तत्र एत्रो ऽण् इत्यादिति सूत्रे एवोहस्याशासनेत्रर्धकारा धौंकारयोर्विधानमाशंकनेनेदेनैव लोके र्धएका
रो र्धश्चाकारो वास्तीति भाष्यप्रयोगात्समांशवाचिनोपि नित्यनपुंसकत्वाभावात्। अवयववाचीतु पुंल्लिंग एव अर्धपाधंग्रा
माधंमित्याद्यपि समप्रविभाग एवेत्याहुः। पिप्पल्या एकविभक्तीत्युपसर्जनत्वाद्धस्वत्वं स्यादत आह। एकविभक्ताविति॥
न त्वेवं पंचानां खट्वानां समाहार इति विग्रहे पंचखट्वीति न सिध्येदत आह। एकदेशेति। इदं च अपथं नपुंसकमिति सू
त्रे पंचखट्वीति भाष्योदाहरणात् ज्ञायते निषेधं बाधिवेति। नागार्थकाव्ययान्तोपि स्वार्थिकत्वात्पूरणार्थं इतिभाष्येस्प
ष्टं। पूर्वत्वादिविहित एकदेशिसमासः परवल्लिंगमिति सूत्रस्थं एकदेशि समासपरं तत्पुरुषग्रहणं च परवल्लिंगमिति
सूत्रे भाष्ये प्रत्याख्यातं। द्वंद्वैकदेशिनोरिति वक्ष्यामि प्रासादिषु चाप्राप्तिरेवात एकदेशिग्रहणमपि न कार्यं कथमेकदे
शिसमासो नारभ्यते अर्धं पिप्पल्यादि समानाधिकरणसमासः अवयवे समुदाय रूपारोपादर्धं चासौ पिप्पली ति पिप्पल्यर्धमि
न च नेदविवक्षायां षष्ठीसमासवाधार्थोऽयमत एव षष्ठीसमासोऽग्रामार्धमित्यादिवत् अर्धपिप्पलीत्यादि भवितव्य
मेवेति भाष्यात्। द्वितीययाअ इति। न चात्र प्रश्लेषे द्वितीयां तस्यैवाकारः स्यान्नप्राप्तापन्नयोरिति वाच्यं। प्राधान्येन त
योरेवोद्देशात्। चकारश्च भिन्नक्रम इति भावः। प्राप्तापन्ने इत्युक्त रमकारप्रश्लेषः प्रगृह्यत्वे सौत्रत्वान्नेति भाष्यस
रसः। एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात्याश्माश इनसमासः। जीविकार्थइत्येकविभक्तीत्युपसर्जनत्वात् गोस्त्रि
योरिति ह्रस्वे तदंतादावितिवो ध्यं। बहुव्रीहिणा तु नगतार्थता स्वरे विशेषात्। कालाः परिमाणस्यजात इति ष
ष्ठीसमासे न सिद्धे जातवमासइत्यनिष्टनिवृत्त्ययेदं। यद्यपि बहुव्रीहिणेदं सिद्धं जातिकालसुखादिभ्योनाच्छा
दनात्क्तो वा जात इत्यनेनान्तोदात्तत्वे न स्वरे विशेषाभावात्। जातिकालसुखादिभ्यः परानिष्ठेति वचनात् जातस्य पूर्वनि
पातः।

तथापि जातवचनत्वेन समासमासजातवानित्यादावंतोदात्तार्थमेव सप्रकमिदमिति केचित्। परे तु परिच्छेदकसमभिव्याहारे परिच्छेद्या
द्विवषष्ठीस्वीकारेण मासस्य जात इति विग्रहस्य तत्र षष्ठीसमासस्य च खपुष्पायमाणता। तत्र तत एवजाम्बेद्रुत्तरपदार्थप्रधान
त्वे समासात्षष्ठीमाशंक्य संबंधस्य प्रातिपदिकार्थत्वेनाशेषत्वात्परिहृता। अन्यथा मासस्य जात इति विग्रहेण तत्प्राधान्ये दृष्टि
तं स्यात्। यत्र षष्ठीप्रसक्तिरेव ना। षष्ठीति सूत्रेण सिद्धेदं सूत्रं जातमासद्रूत्ये तन्निरूपयर्थं तत एवम मासिकालापरिमाणि ना
समस्यंते न तु मालीकालेनेत्यर्थात्। किंच मासजातोपसेति बहुव्रीहीणा ऽतीतमाससंबंधिजननंक्रियाकर्तृरिव तत्संबंधि
गमनादिकर्तृरपि मासजातशब्दाप्रतीत्यापत्तिरित्यनयोर्बहुव्रीहेरनभिधानमेवात्र विग्रहेहृत्रौ चोन्नयत्यप्युत्तरपदार्थ
प्रधानत्वा। नच विग्रहे पि तत्वेजातात्पद्यनुपपत्तिर्विशेषत्वादेव षष्ठीविधानादिति वाच्यं। वाक्यास्य प्रवृत्त्यर्थबोधकत्व
विवक्षायां विशेष्यविशेषणभाववैपरीत्ये पि पूर्वजातसंस्कारानिवृत्तेः। अन्यथा समासे जातप्राधान्ये न विशेषणत्वविवक्षि
षष्ठ्यापादानस्य भाष्ये संज्ञात्वापत्तेः। मम तु न दोषः। विग्रहे तस्यैव प्राधान्येपि तद्विशिष्टेतिवत्समासादपि तदापादनसंभ
वात्। नदुत्तरषष्ठ्येवत्र मासविशेषणकसंबंधप्रतीतिवत्समासेपि विशिष्टोत्तरषष्ठ्यात त्संभवद्वृत्ताशयात्। शाब्दस्वभाव एव
तद्व्यत्यासे बीजं। यत्तु एकार्थीभावबलाद्वृत्तौ विशेष्यविशेषणभावव्यत्यास इति तन्न। एकार्थीभावफलेषु भाष्येऽस्यागणना
त्। वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वभंगापत्तेश्च। किंप्रधानोयं समासः उत्तरपदार्थप्रधान इति भाष्यं तु विग्रहो न्नेनेयपरं।
समासपदेनरेतस्याप्युपलब्धात्। अन्यथा मासजातो हृष्टतामित्यादौ जातस्यैव कार्यसंबंधदर्शनेनौत्सर्गिकत्वाच्च। १४७
तत्पुरुषत्वेनोत्तरपदार्थप्रधानत्वनिर्णये न किंप्रधानोयं समास इति प्रश्नस्यानिर्दलत्वापत्तेः। तस्माद्वृत्तिविग्रहयोः समाना

उ

र्थत्वनिर्वाहमपप्रपत उन्नयविषयोप्रश्नउत्तरं त्वेत्युचितं। अन्यथोत्तर(पदार्थ)प्रधानोयं तत्पुरुषस्तेनान्यैरुत्तरपदार्थप्रधानैः सधर्मक
नयितव्यं। अन्यत्र निर्वाहप्रपंचस्तु अन्यविषयोप्रश्नउत्तरं। चोत्तरपदे यांतवर्त्तिनीविभक्तिः सैव समासेपि भवतीत्युक्तत्वा इह तु वाक्ये
षष्ठीसमासे प्रथमा केनेति दित्येवाशंक्येत प्रातिपदिके नैकत्वेन प्रातिपदिकार्थतया ऽशेषत्वात्षष्ठी तु तत्र तुल्यमेवेत्याहुः। मा
सजातस्त्यादौ मासत्वेनैकमासस्य व्यक्तिरेव बुध्यते ऽन्यथा परिच्छेदकत्वं न स्यात्। उत्तरासौ जातस्यैवाद्यपर्यंतु न समासोन
भिधानात्। उत्तरपदेनेति। इदं वार्त्तिकमेतत्सूत्रविषयमेवेतद्धितार्थेति सूत्रेपाठे ष्वेनद्विषयस्यैव भाष्यकृतोदाहरणा
त्। पूर्वोक्तविति। द्व्यहजात इत्यत्रेत्यर्थः। अन्तशौंड इति। अधिकरणाकारकसकर्तकर्मद्वारा क्रियात्वयाद्वयोः अभि
क्तिः सामर्थ्यं। आसक्ता विक्रियांतर्गतविलासामर्थ्यमिति तु न युक्तं तदप्रतीतेः। सांकाश्येसिद्ध इति। शंकाशेनेनिर्वर्त्तितिवने
तपसा सिद्ध इत्यर्थः। सांकाश्ये नगरे सिद्धे ज्ञात इत्यर्थो वा। धांन्येनेत्याख्यानादर्थग्रहणं वेति तत्रसद्दशयोगुरुकुलाद्दौ न चिरंतिष्ठ
तिस एवमुच्यते ऽवंक्तिनिंदा भवति। कृणग्रहणमावश्यकोपलक्षणमित्याहुः। आवश्यकेति। तत्कुलमारूढ पूर्वाह्णे गेयं सामेति। तत्पुरु
षे कृति त्वलुक्। अयं समासोप्रत्ययं तेनैवाभिधानात्स्वाभाव्यात्। तत्रेत्येतत्सम्मतमिति। अधिकाराबाधीधिकरणशक्तिः प्रधा
नादपि सप्तमी तिष्ठति कृत्। तेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरसिद्धिः तएनदिति। अप्यवस्थित तत्प्रतिपत्तावनिरा। नेहेमद्वेति। नदंशद्वेस्मा
णानि तत्पुरुषे कृतीत्यलुक् सर्वत्र। समासांतरे इति। समासप्रकरणादिति भावः। तेन पात्रेसमितिरित्यादि भवत्येव समासस्थाने तत्र
वा कर्मधारय एवेत्याहुः। प्रवेशोनेति। तेन परमाः पात्रेसमिता इत्येवा। सम्मितेति निरनुस्वारं। पूर्वकालश्चैकसर्वत्र पूर्वकालशब्दोर्थपरो नेषद्
स्वरूपपराः पूर्वकालोपस्थत द्वाचकः शब्दः प्रत्यासत्त्या परकालवाचकेन समस्यते इत्यर्थः। सिद्धिपूर्वनिपातेति। एषां विशेषणत्वसा नै

प्रौ॰
१४८

यत्नेपि एषामेव तत्वार्थमिति भावः॥ नियमबाधनार्थं चेति। मुख्यार्थपर्के कृ शब्दस्य तु अप्रसिद्धत्वात्तत्रैव ग्रहणमिति भावः। नवशाद्
पुराणसाहचर्यान्नूतनार्थः जरन्नूढः समानाधिकरणेनेति किं एकस्याः शौर्पं। नियमार्थमिति। विशेषणमिति वेदसिद्धेनियमिति
भावः। विशेषणमित्यस्यैवायं नियमः तेन पंचगुपंचगवमिति च सिध्यति पूर्वसूत्रमित्यादौ संज्ञाभावेपि कालवाचकत्वात्समास
एवेदं शब्दवाचकेनापीति बोध्यं तद्धितार्थो। वैयधिकेआधारे सप्तमीविषयत्वं चानेकप्रकारैरित्याह। विषयेइत्यादि। तद्धितार्थे वाच्ये
इति तु नोक्तं पांचनापितिरित्यादौ समासेनोक्तत्वात्तद्धितानापत्तेः। अत एव द्विगोस्तद्धितस्य लुग्वचनं चरितार्थं। तद्धितविषये
इत्येव सिद्धे ऽर्थग्रहणं स्पष्टार्थं। मत्वर्थे नाप्यमनभिधानात्। तदर्थे परेण बहुव्रीहिणापि सबाधाच्च। समाहारः समूहः भावघ
ञंतत्वात्। अत एव पंचानां खट्वानामिति नियमेन षष्ठ्यामेक[illegible]वि भक्त्यंतत्वे नोप[illegible]र्जनत्वात् ह्रस्वे दंतद्धितलुक्तान्त च ख
ट्वीत्यत्र ङीप् सचावयवात्मिनो बुद्धिकल्पितभेदवानपि। समाहारस्य तद्धितार्थत्वेपि सामर्थ्यहिकस्य लुकि पंचगवमित्यत्र गोर
तद्धितलुकीति टचू न स्यात्। पंचकुमारिरित्यादौ लुक तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् स्यादिति पूर्वग्रहणं तत्सामर्थ्या
द्वात्रवाच्ये इति व्याख्यातं उत्तरात्र इति। सतिशिष्टत्वात्तत्पुरुषप्रयुक्त समासांतो दान्ते नेति भावः। विकल्पप्राप्ते इति। महाविद्या
यपेति भावः। तत्र च पहोट त्रभावे पंचगोधनइत्याद्यपि स्यादिति भावः। स्पष्टं चेदं भाष्ये एकं चोभयत्रापि नित्यत्वमात्रबो
धकं वार्तिकमिति बोध्यं। अत एवैतद्वार्तिकमुक्तं। किंप्रयोजनं समुदायवृत्तावयवानां कदाचिदप्यवृत्तिर्मास्तु नन्विति वप्रयो
जनमुक्तं भाष्ये तत्र तत्पुरुषावबहुव्रीह्यवयवोत्तरपदे इव तत्पुरुषावयवोत्तरपदेपि। अत एवोत्तरपदे नपरिमाणेनाद्विगोः। १४८

सिद्धयेइत्युक्तं। द्वंद्वस्तु बहुव्रीह्यवयवोत्तरपदे एव बागदृषदप्रियत्वादौ प्रियपाशेनोत्तयोः समानाधिकरण्यं। नदं द्वावय
वोत्तरपदे तु णत्वं द्वंद्वे होतपोतनेष्टोद्गातार इति प्रयोगे एतदनभिधानात्। पदयोनि श्लेष्मेकार्थी भावाभावेपि समासादि प्रवृ
त्तिरस्तीति रूपितं। एवं तयोर्निष्कृष्ट सामानाधिकरण्याभावेपि यथाकथंचित्सामानाधिकरण्यमादाय एवं तत्प्रवृत्तिरत एव पञ्चिम
ध्याला प्रियतया तौ पुंवत्वसिद्धिः। पुंवत्वे यथाकथंचित्सामानाधिकरण्यं नियामकं समासे तु निष्कृष्टं तत्र न विनिगमकं। अस्तु
प्रमाख्यानपदे एकविंशति भारद्वाजा वंश्याः प्रियाः यस्य स्यादौ बहुव्रीहौ अप्रयोगाभावादिकं नानभिधानात्। वस्तुतो नित्यत्वांशो
पि नायमसिद्धः त्रयाणामेकार्थीभावे इत्यो व्यपेक्षायाः दुरूपपादत्वादित्यन्यत्र विस्तरः। गोरतात्पुरुषस्येति। भजाहदृहं
स्यतष्टच्च अनुवर्तते गोंतस्य तत्पुरुषस्य समस्यांतष्टज्वित्यर्थः स्त्रत्फलितमाह। गोंतादिति। नलिति। ननु तद्धितलुग्विषयेइ
त्यर्थः। तेन पंचस्त्रिगोंस्त्रिः क्रीतः पंचगुरित्यत्र न एकापूर्व्यत्रापि समाहारे द्विगुः एकमप्यपूपं कश्चिलूपणो रर्दनेकम्
तद्गुनितत्रारोपित बहुत्वाश्रयस्य माहारसत्वात्। एकभिन्नीति तु नानभिधानात्। द्विगोरिति। वचनमिति कर्त्रे स्लिपुट् समान्ये
नपुंसकां इदं सूत्रं समाहारद्विगावेव अनुवादत्वे लाघवबात्। अत एव पंचपूलीनामेकशेषेन अनुवादत्वे लुद्विगु
वाच्यस्य समाहारस्य न कदाप्युक्तावयवत्ते रविवक्षेति बोध्यं नेतेन द्वंद्ववाच्ये तथा विवक्षायामपि बोधनेत्तत्प्रताव
यवत्ते रसमाहार एवेतरेतरयोगपदेनोच्यते। सनपुंसकमित्यत्र तत्तच्छेषे न समाहारद्विगो द्वंद्वस्य च परामर्शः
स्तदाह। सनपुंसकमिति। वर्तमानेको व्याख्यानात्। कुत्सनेइति। करणेल्युट् दुदुरूपेरुष्टकर्मकर्तरिरूढः
कुत्सितानि

ल॰शे॰
१४९

०ताल्लौकिकमिति। अत एव समानाधिकरणाधिकारस्याबाधः। येन वस्त्वंतरे स्ववृत्तिधर्मवत्त्वेन परिच्छिद्यते
तदुपमानं सामान्यवचनत्वं चोपमानोपमेयसाधारणधर्मविशिष्टोपमेयवचनत्वं। परे तु स्वसमभिव्याहृतनि
ष्ठमुपमानत्वमिवादिद्योत्यसाधारणधर्मसंबंधस्योपमेयत्वं बोध्ये तात्पर्यग्राहकता चोपमानस्यामघनानि
न्नः श्यामउपमेय इति बोधः। अत एवोपमानोपमेययोः समानविभक्तिकत्वमिति नियमः समासे तु सार्थस्य
समासशक्तिबलाद्बोधः उपमानानीत्यस्योपमानत्वेन बोधकानीत्यर्थः। अन्यथाऽसंबंधिकत्वात्सामान्यव
चनैरित्येव तेन समासस्त्वोन्नेतद्वैयर्थ्यस्पष्टमेव। एवमुत्तरसूत्रे उपमितमित्यस्युपमेयत्वेन बोधकमित्यर्थकं एवमे
व भाष्यस्वरसइत्याहुः। उपमितं। उपमेयत्वमुपमानपरिच्छेद्यत्वं उपमानोपमेययोः समभिव्याहारेऽनुपमानस्य वि
शेषणत्वेव तत्राह। विशेष्यस्येति। एतच्चोपमितं निस्ते तत्त्वाऽरस्यात्तस्योपमानेन नित्यसाकांक्षत्वाच्च व्याघ्रादीनामुपमा
नत्वे एव उभयोः समानलिंगत्वमेवं च प्रवर्त्तते। अत एव परवल्लिंगमितिसूत्रे द्वंद्वैकदेशिनोरिति भाष्यसंगत्या तत्पुरुष
ग्रहणं प्रत्याख्यातं। अन्यथा पूर्वपदार्थप्रधानस्य भाष्याब्धिरित्यादौ उपमानपरवल्लिंगस्य सिध्यर्थं तत्पुरुषग्रहणावश्य
कत्वेन तदसंगतिः स्पष्टैव। भाष्याब्धिः कौजिंभीरइत्यादौ सामान्यधर्मप्रयोगे पिलिंगभेदेपि मयूरव्यंसकादित्वात्सिद्धं स
चराजां तरमित्यादौ पूर्वपदार्थप्रधानो दृष्टः परवल्लिंग[illegible]पि तत्त्वादेनैव विशेषणसमासेना समासस्तु न सिद्धि उपमान से १४९
स्य विशेषतया पूर्वनिपातापत्तेः। एवं च भाष्याब्धिरित्यादौ रूपकमेव। मन्तुरनुपात्तधर्मेणासाम्यविवक्षायामनेन समासइति

तन्न। एतदुपादानवैयर्थ्यापत्तेरनुपात्तधर्मस्थलेऽनेनैव समासप्रतीतेरनुभावात्। सकलः पुरुषः चंद्रो राजत इत्यादावुपात्तधर्मा
तिरिक्तधर्मस्य साम्यप्रयोजकस्याकांक्षावाछेति दिक्। पुरुषव्याघ्र इति। उपमानपूर्वस्यावाघ्रभिन्नः पुरुषपुरुष उपमेय इति बोधः। व्या
घ्रवत्शूर इति। न च शूरसापेक्षत्वेनासामर्थ्यादत्र समासाप्राप्तिः प्रधानस्य सापेक्षत्वेप्यसामर्थ्याभावात्। विशेषणमुपमानं तु नित्य
सापेक्षमिति तत्सापेक्षत्वेन दोषः। साधारणधर्मवत्त्वेन परिच्छेदकत्वं हि तत्त्वं तच्च तत्त्वेन ज्ञातस्यैव। यद्यप्युपमेयत्वं न दृत्वेन परिच्छे घ
त्वमेव। तथापि तस्यत्वं विधेयमेवेति तत्त्वांशे तत्सापेक्षमिति दिक्। विशेषणं। अत्र विषमतावि शेषरूपं विशेषणत्वादि ग्रहसिद्धेः व्या
ख्यानात्। वृत्तौ नैरेकनेव शब्दाः नाम पितदेवव्यावर्त्तकत्वरूपं तच्च नीलउत्पलमिति समानाधिकरणोत्पलस्यापि नीलस्य व्यावर्त्तकं। अन्नं
जातिसंज्ञयोर्गुणक्रियाभ्यां समभिव्याहारे विशेष्यत्वेव। गुणयोः क्रिययोर्गुणक्रिययोश्चानियम एव। व्याप्यव्यापकभावापन्नजा
त्योरप्येवं। यथा न तमूर्त्तयोः तद्रावानापन्नयोस्तु व्यापकस्य विशेष्यत्वेव। यथा शिंशपावृक्ष इति यत्रैकोवयवशब्दः परः समुदायशब्द
स्तत्रावयवस्य विशेषणत्वमेव। अत एव वर्णो वर्णेनेति नियमेन तदसंगतिः स्पष्टैव। द्वयोरप्यवयवशब्दत्वेन नियमः। एवं चु सोपमया
ज्जिडिस्यइत्येवो चितं हि सोमयाजीत्या घसाध्येव। कुब्जखंजः खंजकुब्ज इत्यादौ विषयतायाअपि शाब्दबोधे नानाधेयेवि
शेष इति दिक्। पूर्वापर। बहुलग्रहणान्कृतसाक्रियाशब्दैः प्याच्चकादिभिरेषां न समासइति समर्थसूत्रे भाष्ये। एवं चाप्रयापक
इत्युदाहरणं चिंत्यं। अपरमीमांसकइत्यादिकं तमुदाहरणं। अत्यत्यन्तरणीयादौ विशेषणमिति तु प्रवर्त्तत एवेत्यपि तत्रैव भाष्ये स्य
ष्टाव्यर्थैति। तेनश्रेणीस्थानामेव दंडनादिरूपकरणेन समासः व्यंतानां तु परत्वात्कृतगतीति नित्यसमासः। कृतादि निराकृति
गणः। केन नंजू। केने तिविज्ञक्तिविपरिणामेनान्वित स्वांपि संबध्यते। दे नोऽन्ययोः कांतत्वेनैकप्रकृतिकत्वे चायं समासः। नञ

जशी·
२५०

ग्रहणं च क्रियागतासमाप्तिद्योतकत्वप्रयोपलक्षणार्थं । तेन कृतापकृतादिसंग्रहः । पूर्वनिपातनियमार्थं चेदं । देवब्राह्मण इति । देवपूजको ब्रा
ह्मण इत्यर्थे पदद्वयेपि पूर्वपदस्य नतद्यर्थेलक्षणायां विशेषणसमासेन सिद्धं तथापि मुख्यार्थे ॥ कुप्रियपार्थिव इत्यादि निरस्तम् । हेत्वर्थक
र्थमिदं । सन्महत् । महापापमित्यादौ पूजा भावेपि विशेषणसमासो बोध्यः । अत्रापि महत्त्वेन पापस्य गुणांशे पूजास्त्ये
वेत्यन्ये । वृंदारकनाग । वृंदारकशब्दो देवजातिवाची । द्वितीयो गजजातिपर्यायवाची । अनयोः गजवाचितेषामुपमानत्वेनैव पूजाप्र
चितात्वाह । आधाव इति । सामान्येति गोकुंजरः सकुञ्जर इत्यादौ । कतरकतमौ । द्वयोरेकस्य वा बहूनामिति तस्य तस्य योरूपा
धिप्रत्ययाख्यानात् । कतमो नवतां पञ्जि तद्वत्सादौ समासोनायाकृयजातिपरिप्रश्न इति यथान्यासेपि कतरार्थं तत्र किं राजो
ति । किमः क्षेप इति समासांत निषेधः । क्षेपे किं । कोराजापाटलिपुत्रे । तत्पुरुषः । तत्पुरुषाधिकारे एकस्मिन्नेकसंज्ञाधिका
रात्तस्यानया बाधः स्यादिति बोध्यं समानाधिकरणपदावयवत्वकूतत्पर्यो व्याख्यानात् ॥ पुंवत्कर्म । स्त्रियाः पुंवद्भाषित
पुंस्कादनूङिति समनुवर्त्तते अपूरणीप्रियादिष्विति तु नानुवर्त्तते व्याख्यानात्तदाह । पूरणीत्यादि । एते न स्त्रियाः पुंवत्त्वसि
द्धादिति निसिद्धं इदंत्वर्थमित्यपास्तं । महानवमिति । पुंवत्त्वे अत्र महत इत्यात्वं । तथा कोपधादेरिति । एतेन निषेधप्रकर
णस्पूर्वमेतत्प्रारंभे पूर्वविप्रतिषेधेन कार्यमित्यपास्तं । मध्येपवादा इति न्यायेन परनिषेधबाधानापत्तेः । नकोपधायाः सं
ज्ञापूरण्योश्च वृत्तिर्घिनितत्सच्च ... जातेश्चेति पंचसूत्रेऽर्थः । विश्रुतमूलकतरुप्रयुक्तिमूलकसानिषेधा
नबलियांसद्वास्यानुन विषयः । तद्धान्विनाकर्मधारयांशस्य विशेषवारितत्वमिति । बाध्यसामान्यचिंतयाचसर्वबाधः । १५०

इत्रिपोटेत्यादिविग्रहः । जातेः पूर्वनिपातार्थं पोटायुवतीति सूत्रं । प्रशंसा व । जातिरितिवर्त्तते । नकृमतद्धितकारेः स्त्रीवाच्यश
स्तइत्यर्थो न पुंस्कः । प्रशस्ता गौरित्यर्थं इति पाठे उत्तराह । पुंस्त्वाभावेकांस्यर्थः अविवक्षितमित्याह । ननु विशेष्यनिघात इति । युवत्यामेवेति । जर
त्सां युवतीधर्माश्रये पेतु युवतीशब्दस्य विशेषणत्वेन विशेषणमिति समासे पि पूर्वनिपातनियमसिध्यार्थं जातिश्च महणस्य वैयर्थ्यमेवस्यादिति ना
वः । कृत्यतुल्याः । कृत्यप्रत्ययांतास्तु एवाचकाश्च जातिजिन्नत्ववाचकेन समस्यंत इत्यर्थः । तुल्यमहानित्यादौ परत्वादनेन वसमासः पूर्वनिपातनि
यमार्थमिदं । सकृत्य परम पूज्य इत्यादौ षष्ठी समासो बोध्यः । पद्वाता कुत्सकाद्येतद्विषये समहदित्यस्ये वमहृतिः । सामर्थ्यादिति । पूर्वनि
पातस्योन्यत्रापि समत्वादिति भावः । जातिजिन्नत्ववाचकेन समासे हि पूर्वनिपातानियमेप्राप्ते तन्नियमार्थमिदं सार्थकमिति आजाते
तत्त्वेर्थसात् । इति तत्सामर्थ्याद्विशेषणसमासबाध इति तात्पर्यं इदं प्राचामनुरोधेन । परे तु अजातेरित्यर्थास्यासहत याजाजा
पेवात्र तएवकुरुगार्हपतेतिसूत्रभाष्योदाहृते पण्पकेंवजःपएपहस्तीसत्र विशेषणमिति समासस्सिद्धिः । नोअत्रौ रस्वरत्वनासमास
स्येष्टत्वे सबाकुन्जकाद्योध्युत्याहुः । समानाधिकरणेतिवर्णवाचिनादृशेतवर्णवाचिसमस्यत इत्यर्थः । सारंगजम्बिरूपाशट
त्तस्व यवकेजोत्रिशिकः इतिसमानाधिकरणंविशेषणमित्येवसिद्धे इदं व्यर्थं । नचवर्णो वर्णेन इति निस्वरविधायकेप्रतिपदोक्त
स्यासैवग्रहणार्थमिदं । अत एव सारंगजस्य वृषभः कृष्णः सारंगकृष्णइत्यत्रानेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरोनेतिवाच्यं । कर्मधारयस्वरप्रक
रणे तत्वादेन सिद्धेरिति दिक् । बहुवचन निर्देशादाद्यर्थो वगतिरित्याह । कडारा इत्यादि । कर्मधारये किं । कर्मधारयस्वरप्रकरणेत
कडारपुरुषको ग्रामः । नरवेति । एतदपीत्यर्थः कुमारश्च जातीति सूत्रेजरतीग्रहणस्यापि ज्ञापकत्वात् । नतु ष्यादेः । जातिग्रहणंकर्मत्ववमि

त.बो. ति वार्त्तिकलब्धमर्थमाह। जातिवाचिन इति। मयूरव्यंसक इति। केचित्तु मयूरव्यंसकइत्यर्थे उपमानसमासापवादो ऽयं प्रतिपदो
१५१ क्तो एमानसमासविषयकपूर्वपदप्रकृतिस्वरात्वाबाधे यत्नाकुप उच्चावचमिति। उच्चावचादेशोत्र उच्चनीचमित्यर्थे इदमित्यत्रा निष्प्रितमप्रति
वितयोर्निष्प्रपञ्चादेशः। एतदंतर्गणसूत्रमाह। आख्यातमिति। क्रियाप्रधानमित्यर्थः। चत्रैहीडाइयइत्यतो ऽन्यपदार्थ इत्यनुवर्तते इंगितेनस
पूर्वथाडत्वाद्विस्तातत्वार्थानां तस्य ध्वनयितुं व्युत्क्रमेणपाठ स्वराहः। पचानि धीयतइति। अश्नीतइति। अन्यपदार्थसक्रीडादिरूपत्वेनस्व
त्वात्समासत्वेन प्रातिपदिकत्वाच्च सुप्। मादतमोदतेति मोदतामित्यस्यास्थाने मोदते त्यादेशः। एहीडादय इति। लडुत्तमपुरुषैकवचनस्यइ
उत्तमस्य इडादेशः। एहियवमित्यत्र यो मीत्यस्य यवादेशः। उद्धरकोत्सृजादिति। उद्धरोत्सृजेति विग्रहः। उत्सृजेत्यस्यापि वरणं देहीति। कोश
दितिवुधरे तस्याकोत्रापूरणाय इत्याह इति। एहीडादिषु तिङन्तपूर्वपदोत्तरपदकसमुदायामित्यर्थः। कर्तेत्रिक्रेरितादि। जहिजोडमि
त्यामीत्यायेनं श्राद्धस्य। जहिजोडः। चिन्मात्रमिति। अत्रा तु नासिकनित्यता विपातनात्। एवार्थमात्र श इति नात्रसमासः मयूरव्यंसकादय
श्चेतिचकारः एवकारार्थः। तेनैषां समासान्तरघटकता नेति। परममयूरव्यंसकइत्यादौ न। एकशुद्धेनेति। उक्तौ तस्य स्थानेर इदं तदाह
ईषदकृतमिति। नञ्। जकारो निषेधार्थकनञ इत्येन समासे तत्पुरुषत्वाभावापत्ते नंतैकधेत्यादौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न स्यात् नवलोपवारि
पितुं लोपविधायके नूका यैच्चारणं प्रसिद्धतरत्वात् नञ्ञा यायं न तु स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्। येतु ने त्वयमे ने घं ति अत एवैन लोपो नं नूहि
सूत्रेन नञः सानुबंधकस्य ग्रहणं व्यर्थं न स्यादेव सिद्धे। नच प्रश्न पुत्रेदोषः सानुबंधकत्वात् त्रत्र्य योपि ने त्वेव पाठ मित्याशयः। पा
मनपुत्रइत्येतद्वारणार्थं तु सानुबंधकः पठित इति भाष्योक्तसंग्रहइति वदंति वदति तेमुक्तेमत्रापि जकारः स्पष्टार्थः नैकधेत्या १५१
दिनां तपरीयकमिति च पृषोदरादित्वात्साधु। नलोपो नञ इति सिद्धे लोपवचनं साकच्चार्थं तेनाकब्राह्मणइत्यादि सिद्ध

मित्येके। तनेत्यादौ द्विति बहुव्रीहिरक्रावेपि नानेन लोपः उत्तरपदशब्दस्य मुख्यसमासचरमावयवे रूढेरित्याहुः। तस्मान्नुडचि
नलोपो नुडागमविधायकानासत्यो र्नलोपाभावीत्वा रणाय च तस्मादिति ततो व्याख्या नाच्चेति सप्तमीषष्ठ्यर्थे सप्तमीनिर्देशि
त्युयस्मिन्विधिरिति परिभाषाप्रवृत्तये तदाह। अजादेरिति। नुकं तु नकृतः अनुटप्रसंगात्। अनश्वइति। आरोपितो ऽश्वइ
ति बोधः। ननु तु घोतकः तत्र तादात्म्यारोपस्य नेदसादृश्ययोः सतोरेव सत्वेन संसर्गारोप तस्य तदभाव एव सत्वेनारोपितत्व
बोधे सादृश्याभावादीनामर्थतो बोध इति नाभ्रासन्नपरात्लोकेष्वादिप्रतीति रित्यत्र विस्तरः। अपशानावेइति। तत्राप्यारोपितोघट
इत्येव बोधे संतान्याव बोधस्तादात्म्येन तदारोपबोधेनेद बोधः। अत्र च प्रकरणादिकं नियामकं इति बोध्यं विकल्पतइति पूर्वप
दार्थप्राधान्ये ऽव्ययीभाव उत्तरपदार्थप्राधान्ये ऽयमिति भावः। न्यायसिद्धमर्थं लिंगमप्याह। रचोहेति। असंदेहाइत्यस्य अविनिसंदेह
इत्यर्थः संदेहाभावः प्रयोजनमितियावत्। अव्ययीभावेनहि देहिपरवल्लिंगेनासंदेहा इत्यनुपपन्नमिति भावः। इदं पस्पशायां भा
ष्ये। असंहितमिति संहितासंज्ञासूत्रे भाष्ये वार्त्तिकं। दुःतास्मिन्नायां मध्याविजिंवि वारत्वोसंहिता न्याय इति तदर्थः। परेतु भाष्येन
ञ्तत्पुरुषोन्यपदार्थप्रधानः उत्तरपदस्य धर्मपरतया नविघ्नेब्राह्मणत्वं यस्मिन्सो ब्राह्मणः बहुव्रीहिस्तु तस्य धर्मिप
रत्वेन विरितार्थः। अत एव नञोस्त्यर्थानामुत्तरपदलोपश्चेति अनेकमिति सूत्रस्थं वार्त्तिकं संगच्छते। एतेन तत्वेपवा
दत्वाद्यं बहुव्रीहिर्बाधकः स्यादिति केषां चेत्क्रमपास्तं। असइत्यादौ सर्वादिकार्यंतु एतत्त्रयोः स्वलोपोकोरंस्समासेइति ज्ञाप
कात्सिद्धं। अत्र पक्षे ऽवयवाहेमं तदित्यादौ विशेष्यगतलिंगवचनापत्तिर्दोषउक्तः। तत्रयद्यपि लिंगदोषो लिंगमशिष्यं लोकाश्र
यत्वादिति परिहर्तुं शक्यस्तथापि वचने दोषः स्थितः। ततः पूर्वपदार्थप्रधानस्त्वोर्जिनविष्य तत्रापि पदे ऽसइत्यादि सिद्धि

प्राग्वदेवानञ्पूर्वपदस्याव्ययत्वेन तदर्थप्रधानस्यास्य लिंगसंख्याभ्यां कथं योग इति वाच्यं। शब्दशक्तिस्वभावाद्भासे नञोऽसत्त्व
तार्थकत्वाद्योतकत्वेऽपि समासे सत्तरूपधर्माभिधायित्वेन तयोऽसंभवात्। यद्वा उत्तरवचनानामाश्रयत्वेनोलिंगादिवत्समा
सार्थः। प्रतियोगिताया दृष्ट्याश्रितत्वस्य लिंगादि समासस्य न विरुद्धमिति नात्र पक्षे दोषः। सर्वथा इमं तद्व्याख्यातारो हेमंताद्याश्रयग
तलिंगसंख्याप्रसंग इति कैयटोक्तमपास्तं। अभावेन प्रतियोगिनोऽपि स्वतानायाश्रयत्वेन तस्याप्याश्रयत्वात्। स्वार्थि समास
घटकेनोपस्थितत्वाच्च तस्येवाश्रयस्याग्रहणोचितं। अन्यथा तद्दोषदूषितपक्षीये ऽमाश्रितेऽपि पक्षे तद्दोषानुषक्तेरब्राह्मणस्यनिरि
जताप्रभृतिः। एतत्समकक्षतया वा पुनरस्तु नरपदार्थप्रधानत्वमुक्तरसंगतिः। तदीयाहि अस्तु तर्हुत्तरपदार्थेतिव्युत्पु
वितं। एतत्पक्षद्वयेऽप्यनेकमितादावेकवचनासिद्धिः वस्तमाणामनस्मिन्नाधायी नरपदार्थप्रधानत्वमसिर्धतितं। तत्पुरुषसो
त्सर्गतस्तत्प्रधानत्वाच्च। अत्र पूर्वपदार्थप्रधानत्वपक्षेऽपवादत्वेनाव्ययीभावस्य बाधनात्। नञ्ञाव्ययीभावाभावो वपसीकार्यः
अन्यथाव्ययीभावासिद्धिरपदूषणानुन्यासेनन्नाप्यस्य न्यूनतापत्तिः। तस्माद्‌तोतां भावार्थकनञः क्रियादिप्रतियोगिकाभाववो
धकत्वेनोत्तरपदार्थेनानन्वयादसामर्थ्येन नाव्ययीभावोऽमक्षिकमित्यादौ नसंदेह इत्यादौ संदेहस्यन्तत्वेनवत्वेव तदभा
वबोधनञा। एतदेवाभिप्रेत्य भाष्ये उक्तं प्रसज्यायं क्रियागुणौ ततः प्रतिषेधतीति अ संदेह इत्यादौ चारोपितः संदेह इति भेदेना
रोपज्ञानान्न दत्तंतामावप्रतीतिः। किंचार्थाभावश्चाद्दे तन्नञो घटकतयाऽस्य सूत्रग्रहीतावयतया अनेन नाव्ययीभावः सूत्रेग्रही १५२
तावयेनाव्ययमिति समासाभावाश्च तत्रसूत्रे उपपादितत्वात्। अत्र चेदं भाष्यमपि मानं। अत्र संहितमिति तत्रसंधानं संहितमि क्तिं
वेत्तः अरोपितः परः संनिकर्ष इत्यर्थे तद भाष्ये वात्संहिता संज्ञानप्राप्नोतीत्यर्थं इति नद संज्ञतिः। संहितशब्दः परः संनिकर्ष

इति सूत्र बलात्स्त्रीलिंगो वार्त्तिकप्रामाण्यात्तु क्लीबोऽपि। अत एव संहितं वदिष्यातिशायनत द्भाष्ययोः प्रयुक्तं। अत एव परः संनि
कर्षः संहिता चेदद्रुतायामसंहितमिति वार्त्तिकं परः संनिकर्षः संहिता चेद् द्रुतायांत्नोसंहितासंज्ञा न प्राप्नोतीति शेष पूरणेन न
स्यायद्रुतायामिव हि परः संनिकर्षो नाद्रुतायामित्यनेनासंहितमित्यंशोऽर्थतो भाष्येन प्राप्नोती संप्राप्स्तन घाख्यानत्वेहि असामर्थ्या
त्समासानापत्तिः। तद्वीत्यासंहिता संज्ञाभावः प्राप्नोतीत्येवं वदेत्। वार्त्तिककृतीहे वकर्पनेन न्यूनताचेत्याहुः। प्रसंगादाह। नञोन
लोपइति। तिङंते नसमासाभावादेः प्राप्तो वचनं। अपचसि त्वम्पृच्छिते पचसी सर्थः अकरणं समानार्थे ऽशरोबयेममामाणि कइति
भाष्ये। नञासमासे ऽनेकधेत्वेवसाद तत्राह। नशब्देनेति। एकशब्दस्येति भावस्तातो धाप्रफारेपूर्व ऽनेकसंख्यलभ्यतितेः। एवमेव न
मेरुनारवानां तरीयकादयः साधवः। शब्दे नइति। यातेः कि पिनिपातनान्नुगित्युभेव नस्मत्यादि शितिसूत्रे वृत्तिः। नासत्या इत्यं
तानिच्चत्वारि पृथक्शब्दानि। एते निपात्यंत इत्यर्थः। समासे हि नत्वेदो नासत्येति स्यात्। नासत्या इति नउवचनं बैचि त्र्यार्थं नतु
बहुवचनात्स्येवस्याधुतार्थं। नासत्या वश्विनौ दस्त्रावित्यमरविरोधात्। अश्विनोरेवायं साधुस्ते नासत्या नसत्यइस
वेति स्वरदन्तः। नमुचि शब्दे औणादिकः किप्रत्ययः। नीयते इति पाहे च्छीष्ठि हिंसायामिति दिवादिस्तस्मात्कृतिगणत्वात् क्षिपते रि
ति कुस्वपाहे क्विनिवासगतौस्तु शादिः। एषु नञेव समासः सपूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थः। निमेधार्थकन श्रूहान्तरा भावाच्च। कु
गति प्रादय इत्यध्याय। पापाघोऽव्ययमेवात्र गत्यादिसाहचर्यात्। ते नाव्यय पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। समर्थेनेति। समर्थपदं तृतीय
याविपरिणमत इति भावः। कुर्वति। क्रियायोग इति। उपसर्गा इत्यतस्त द नुवर्तते। अत एव संज्ञा विधावपि नियोजनांशे त
दंतविधिः। ऊर्यादयो निपातानमवंति निपाताः प्रांत क्रियायोगे गतिसंज्ञा इत्यर्थः। कारका क्रियेति। मर्यादास्थितिफलरूपे इत्यर्थः।

ल.श०
१५२

धात्वर्थनिर्देशे एवं उदासीनो कायाचिनस्तु न ग्रहणं यास्थानादिनिभावः। अनित्यमिति किमिति। नेप्राग्धातोरित्यस्य संज्ञा
नियमार्थत्वे ऽर्थमिति प्रश्नः। प्रयोगनियमार्थत्वाभिप्राये तूत्तरं। आप्यस्तुत्वानुसंज्ञानियमार्थत्वमाश्रित्यैवेदं चेदं सिपरेऽपि प्रवर्तितव्ये
तिस्त्वच्चप्रयोग्यतास्यात्। अत एव सूक्तंटं करोति भ्यां प्रभवति स्यादि भाष्यप्रयोगः संगच्छते। कटं करोति स्यादि बननिधा
नेनवारणीयमत्रपक्षे। स्वादि तीति। एतद्दिशेषणमात्रे प्रयोगनियमशास्त्रत्वे प्रयोगोच्छेद एव स्यादिति भावः। अनितिपरइ
तिवात्र बहुव्रीहिरनिता विति वक्ष्यमाणमुदर्तं तु अनुकरणरूपानावतिति परत्वविवक्षार्थं नञोऽपि षष्ठोऽपि तिरूत्ते स्वासेत्यव
हिते पिनिसिद्ध सिद्धिरेतद्बलादेव। नेप्राग्जिस्यादावपिगमास्तृतिनिर्देशः। एतत्प्रकरणे ग्राहृतिपरतापां तस्य तासर्वग्राहकं
त्वादत एवा स्युधरतिद्व्यादावनयोः पूर्वप्रयोग इति दिक्। आदरा। अनादर इति बहुव्रीहितेरं पारकं डि नमस्कृत्य तां
दिसि। दंतनुरूषेदिपवाद रमसक्तिस्त्वरी यानादर एवस्यात्तनुरूम सत्कृते ऽमादौ। कलोमनसी। शब्दस्वरूपे इति विशेष्यं।
कलोऽस्तु तेति। परानरयोगेचेति स्का। पुरोऽव्ययं। पुरोभूय पुरोजलेन पुरोहरणं। कृञ्योगेएवेतिनियमे मानाभावात्। अव्ययपदे
मनुवर्तनादत्ताशये नाह। मान्तमव्ययमिति। तेन कांडमस्तं कृत्वेत्यत्र न। अस्तं हि सुप्तं। अच्छगत्यर्थवदेषु। प्राग्रीश्वराद्धित्यधिकारा
न्निपातत्वेऽव्यययत्वे च विभक्तिरूपत्वकृत्स्यादिति भावः। सप्तमीनिर्दिष्टोपि तस्मिन्निति परिभाषानप्रवर्तते क्रियायोग इत्यनुवृत्तेः। एतेनानु ... १५२
स्वारव्यवधाना... प्राप्तिरित्युपास्तं। उपाजे वा जीर्णस्य एहं तौ विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ तृतीयालक्षणबलाधानेऽवर्तेते चा
परिति। यतेतु पूर्वविप्रतिषेधेननित्यैव संज्ञेतिभाष्येस्पष्टं। इह पाक्षिकं। अत एव नमस्कृत्येत्यादौ न भावेपि कृत्वेनगतित्वमाकुवन्ने
तिस्सतुर्या हो स्वरादौ चेति विकल्पफलसिद्धिमाकुः। मानत्वमिति। गतिसंज्ञासंनियोगेन च वतमुष्णंशीतमुद्रकमाहृत्येति पंचाना

मित्यर्थः। उरसिमनसीति। विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ। मध्येपदे। विभाषाकृञीति अनत्याधान इति चानुवर्तते। तत्र चैतेषामे
दं नत्वं निपात्यते। सप्तमी तु नमध्यपदे कृत्वा वाचनियमेतिच प्रत्ययेन तस्यात्र न चितत्वात्। अनत्वे तिकिं। हस्तिनाः पदे कृत्वा शिरः शेते।
नितं हस्ते। उदाहरणे तत्पुरुषे कृतीत्यलुक्। उपयमने किं। हस्ते कृत्वा कार्षापणं गताः। प्राध्वं। इदं मांतमव्ययं बंधने नानुकूल्ये
वर्तते कृञीत्येव। जीविका। जीवनोपायः। सुपुरुष इति। क्रियायोगा भावात्तित्वं। ननु ते ति। अवस्थाया समासप्राप्तौ व्यवस्था पोषि
ति भावः। कर्मप्रवचनीया नामिति। सा संज्ञा कुप्रतिस्तनतु मित्यादौ षत्वाभावाय इति बोध्यं। आभ्येतु कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधः
स्वहंमतिविधा तंते चवेतानां च प्रतिषेधो वक्तव्यः। आमंद्रैरिंद्रहरिभिर्याहि इमुतन्कामि धंतुकाउत्सुदुर्गं तयः प्रादयः कार्थे इत्यने
नेदं क्वचन वयं प्रत्यास्यातं। एतदेव सौनागैः विस्तरके ण पठितं स्वती पूजायांदुर्निंदायां आंङ्गेषदर्थेक्रुः पापार्थे प्रादयोगतार्थेत्यस्तु
क्तं। एवं चैषामावश्यकत्वेन कर्मप्रवचनीयप्राप्तिरेवनेतिनदाशयः। तत्रोपपदं। अयमधिकारः। अत एवामेवतुल्यविधानमित्यादिसंगच्छ
तेयेनामेव विधीयतेतेन यस्योपपदसंज्ञा विधियत इति तदर्थात् कर्मण्यणित्यादौ कर्मणीत्यादि सौत्री प्रथमार्थे सप्तमी। धातोरणत्व
ति कर्मचोपपदसंज्ञमिति तदर्थः। अत्रसूत्रे सप्तमीपदं तदंतपरं न त्वर्थं तत्राच तत्राह। सप्तम्यंतेपदइति। महासंज्ञाया प्रथमार्थे
सप्तमीबलेन बलन्धमर्थमाह। तद्वाचकं पदमिति। पदमत्र विवक्षितं तत्त्वं बकह्णीयो इत्यादौ सप्तम्यधिकारात्तत्पुरुष तिकस्य वेने
त्यत्रणात्रत्ययोपपदमितिमहासंज्ञाज ध्वोपपदसंज्ञकस्य वेतानावा त्वंबेरमइत्यादौ समासानापत्तिः। समासेऽप्यनापत्तिः। समास
विधायके उपपदप्रकृतिकस्य वेतत्पुरुषेऽत्वसूत्प्यजातावितिति नौगजजेदर्शइत्यादौ समासानापत्तिः। तत्र हि सुवंतमेवोपपदं
ननु तत्पुरुतिकमाकृत्या कर्मद्वयपरत्वे गौरवं महासंज्ञा विरोधश्च। सूत्प्यजातावित्यादिविषये सुवंतस्य सप्तम्यंतपदवाच्यत्वरूपं

ल॰ शे॰
१५८

तस्य तत्समाश्रयोपपदं संबोधयं। किंच भाष्ये प्रथमेत्यादौ सुपीत्यधिकारात् नार्थे पि महासंज्ञाबलान्नेषां तत्पुरुष इति सुबन्तेनाच्चाबो
ध्या। अत एवोपपदमिति सूत्रे तिङ्ग्रहणं न तयोर्जायोः सुप्सुपेति निवृत्तमिति भाष्येऽस्कं। उपसमीपे उच्चारितं पदं उपपदं सामी
प्यं च समभिव्याहारघटितं तत्सूत्रविधेयप्रत्ययप्रकृत्यर्थे न्वयित्वमेव न तादृक्पूर्वपरव्यवधानं कर्मण्यण्सूत्रे उपप्रपणाय इति भाष्योदा
हरणात्। आतोनुपसर्गे इत्यत्रानुपसर्गग्रहणाच्च। गुरून् नमस्करोतीति कर्माम्लं करोतीत्यादौ किमर्थं न प्रयोग इति चेत्। यादौ
दृवान्तविधानान्तो एतन्न निधानलक्षणः कृन्नद्धितसमासाश्चेत्यत्र कुमति रिचेति सूत्रे भाष्योक्तेः। न त्वेवं तत्र गुहणं
व्यर्थं प्रकृतधात्वर्थाधिकारविषयता तदधिकारे णैव सिद्धेत्यत आह। तस्मिन्नेवेति। अनेनोपपदसंज्ञासंनियोगशिष्टत्वं प्र
त्ययविधेर्बोधयति। अन्यथान्वाचयशिष्टत्वं संज्ञायामेव प्रातिपदिकार्थे समस्या मे वास्य प्रवृत्तान्तु वोना वदत्यादौ न प्रवृत्ति
तद्यवस्थितत्वं नु नासिकत्वादिव ध्नन्दानुरोधेनैवेति बोध्यं। उपपदस्य बलवत्तमिति। महासंज्ञाबललभ्यं। अत एव राजयुध्वेत्या
दौ नलोपः। एधानाहारको व्रजतीत्यत्र अतिङिति किं कुम्भीहरणं तिङन्ताघटितः समास इत्यर्थेन तत्र मन्तव्येत्स्यादाह। अतिङं तत्र स
मास इति। कथमपि तिङन्ताघटित इत्यर्थः। समास इति। तत्संज्ञकः। समुदाय इत्यर्थः। कुंभकारमिति। न त्वे तरंगानपीति न्यायेने
त्संज्ञालोपयोर्लुकाबाधादिदमयुक्तमिति निर्येन्न। इत्वलोपबाधाबाधयोः फले विशेषाभावेनांतरंगानपीत्यस्याप्रवृत्तेः। अ
लौकिकं प्रक्रियावाक्यमित्यस्य समासप्रवृत्तियोग्यं लोके प्रयोगानर्हमित्यर्थः। हरिङीत्यत्रापीत्संज्ञाघुत्तरमेव समासो लोके प्र १५८
योगानर्हत्वस्योभयत्रापि सत्वेनाविशेषादस्तु ते संज्ञालोपमेवोच्चारितमित्यलं। इष्मोगचन्नदत्याची त्रषष्ठी। न चांतरंगादिति
यामकल्प्यापवादविषयमुत्सर्गप्रवृत्तेः अत्रषष्ठी समासो न उत्तरपदे विभक्त्युक्तेः पूर्वमिवास्य प्रवर्तनांतरंगत्वात् कारकषष्ठी

त्वेन षष्ठी समासस्यापि ततः पूर्वं प्रवृत्तौ तु अस्तु सः अस्यनित्यत्वे न तत्कृत तत्पुरुषसंज्ञाप्रयुक्तैकार्थ्याभावाभावेपि तत्कृत तत्संज्ञाप्र
युक्तसत्त्वसानुपमे नादोषात्। एकस्या एव संज्ञायाउभयामपि प्रवृत्या विरोधेन प्रयुक्तपदे वो भाष्यांस्यासूचे चेदमत्र भाष्ये। एवं चद्वि
तीयाश्रीतेत्यादिसमासोप्युत्तरपदे सुबुत्पत्तेः प्रागेव। अत एव कारकेतिसामान्यतएवोक्तं भाष्ये तानि च तदंशे प्रमाणानोपलभ्यस्ते। परि
भाषा न कर्तव्येति प्रकृतसूत्रभाष्यं तु विशिष्टयाश्च कर्तव्यत्वमस्मेव। अत एव भाष्ये प्रमाख्या नोत्तरमपि गतिकारके तिसमासस्य चनादि
त्युक्तं। तेन कारकांशे वचनत्वमेव बोधितमिति दिक्। मान्त वानिति। समासे सति ब्वचहिनप्रयोगो नस्यादिति सूत्रचयितुं नवा निति इद
मुपलक्षणं कारको व्रजतीत्यादेर्नाच्यो क्तस्य। किंच माङ् उपपदे महासंज्ञाकरणबलात् माकरा चित्स्वधर्मन्दिति चेदिति सूत्रस्य भाष्यप्रयो
गे माकदाचित्प्रवृत्तिर्न्दतितद्धितार्थे तस्य तत्रस्य भाष्यप्रयोगे द्वित्रिपदव्यवधाने प्रयोगो नस्यात्तदेवरत्नो घट ग्रामं व्रजती तिनप्रयो
गः। किंच माङ्नो पपदत्वलुङ् विधौ माङिति सप्तमी नस्याः प्रथमार्थत्वे मानाभावात्। तस्योपपदसंज्ञायां फलाभावाच्च। तुमुन्विधौ तु कि
यार्थोपपदस्येत्यर्थमुपपदे संज्ञावश्यकीति दिक्। अतिङ्ग्रहणमिति। न च कारको गन्तुत्यत्र सूत्रे वतोपपदस्य समासव्यावृत्तये तिङन्ता
र्थक्रियावोधकाघटितत्वर्थकं तदिति वाच्यं। तस्य इत्येवाचितया निङन्तार्थत्वाभावेन तेन न कारकत्वस्याशक्यत्वात्। किं च गत्यादेर्व्यवाचि
तयाक्रियावाचकोपपदे त्वाभावेन एतु नाएव तत्राप्राप्तेः क्रियावाचकशब्दग्रहणे क्रियायाः साध्यमात्रस्य वस्तुत्वे यत एव ग्रहणासक्रियावा
चिबाभावात् दूषितं तत्र क्रियावाचित्वाभावात् अत्र प्रत्युदाहरणत्वं न तुमन्त्र्भवतीत्यस्यान्याय्यत्वात्। न च धातोः क्रियावाचित्वेन तत्वेवं ध
नस्तुमुन्स्यादेवेति वाच्यं। उपपदमिति महासंज्ञाया तुमुन्विधाव पिपदत्वपर्यंते निवेशात्। तस्मान्नत्र तुमुन् एवं सो रक्षा प्रवृत्त एव
भाष्यतात्पर्यं। अर्थमात्रग्रहणेतु गुणीभूतादेवैरपि ग्रहणमिति गतपाकादिमोगेपि कारकक्रिन्किकत्वस्यैवत्वाकारौ दोनांसाधु

तं न वक्ष्ये वेति भाष्यप्रदीपोद्योतेषु विस्तरः। कारकोऽनन्तरमिति तत्रापि त्यादेस्तन्निधानमेवेति भावः। स्वपेते तदिति। सुविभक्त्या पुपलक्षणमिदं॥
किंच कारकोपजतीताः स्पेव भाष्यप्रत्युदाहृतत्वेन तद्वारणे तेः सुविति स्पष्टमांतान्सूत्रैवसिद्धतद्वैयर्थ्यमिति प्रत्ययमांत निराकरिते वबोध्यमिति
युक्तापरिभाषाऽकरणे लाघवानुरोधेन तु भाष्ये सामान्यापेक्षज्ञापकमाश्रित्योनयोर्निवृत्तिरुक्ता। पूर्वसूत्रेपीति। तत्र गतप्रशेऽतिङि
त्यस्य संबंधे फलाभावेऽतिङंतात्सुपा तःसमासः। तत्र तिङे सस्पाति ङ्घ दितिने तूर्पाः। सहे तियोग विभागेन वात त्रार्थाधिकार
दुसे धेनात्रापि अतिङंतः समासइति व्याख्यातं। अत एवानवक्लृप्त्यमर्षयोरिति सूत्रे किंवृत्तस्यानधिकारादकिंवृत्तग्रहणा
नर्थकमित्युक्त्वा सामर्थ्याद् उपपदस्य संज्ञार्थतद्व्याख्या। तिङि तिप्रतिषेधात्स्यं ज्ञानर्थकमित्युक्तं संगच्छते। अतिङि त्यस्यो पपद विशे
ना षणत्वेन दत्तसंगतिः स्पष्टैव। उपपदमतिङ् तेन तिन्तूर्ध्व अतिङि निरा प य ति अनयोर्योनिवृत्तं संस्वरूपेणेति केनाद्यातीस मासः स
मर्थेनेति भाष्यासंगच्छते: लुप्त तृतीयं तत्वककस्यने मानाभावात् भाष्यरीत्यापत्युदाहरणभावाच्चा न चैवं तत्र बंते तद्वार
णायत्तत्र तस्य चारितार्थ्ये कथं तत्स्वरूपे तु स्यासंबंधे तस्मा ज्ञापकत्वमिति वाच्यं। उपपदमिति सूत्रसंबंधे नैवानेन ति
ङंतव्यावर्त्तकेन प्राचीनपठित परिभाषानुरोधेन सूत्रद्वयेपि सूपेत्येदं संबंधज्ञापनात्। तदुक्तं भाष्ये ऽतिङ् ग्रहणं
ज्ञापयति अनयोर्योगयोर्निवृत्तं संस्वरूपेति नच पूर्वसूत्रे जत्यंश एव तदसंबंधः परिभाषानुरोधादेकदेशाहान्तप्र
चेति। कारकाणीप्येकदेशानुमत्येष्टुतिगम्यते भाष्याच्च कर्तकरणे इति सूत्रे विहितसमासोबहुलग्रहणात्क चित्स
त्य। सुपानंतरमपि यथा शक्ति हि तस्य धनक्रीतेत्यादौ। प्राक् सुबुत्पत्तेरिति। स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तेः प्रागित्यपि बोध्यं। अ १५५

श्वक्रीतीति। अश्वेन क्रीतेति करणस्य कृता समासः। क्रीतात्करणपूर्वादिति ङीष्। सुबंतेन समासे पूर्वं टाप् इंतत्वाभावा
त्स्यं नस्यादिति भावः। व्याघ्रामपि। आङो घ्रः शब्देन घ्राशब्देन गतिसमासः। कच्छपीत्यत्रापि सुपीति योग विभागात्कके छेपि
बतीत्यर्थे उपपदसमासः। अमैवेति। तुल्यविधानमित्याद्याहूरलध्वंसं ज्ञापास्तु तुल्यविधान तमा। प्रत्ययतत्संज्ञकस्य
तुल्यविधानत्वमुक्तं। येनामेव विधीयते तेन यस्योपपदसंज्ञा विधीयते तदुपपदमव्ययेन समस्यते नान्येन तुल्यविधानमित्य
पस्ति कृ लितमाहु। तदेवेति। कालादेरणे प्रत्ययेनेष्यामेव तुल्यविधानत्वाभावान्न दोषः। अग्रेतिणमुल्खमुञोः सामान्यग्रहणं
। तेन चोरंकारमित्यप्युदाहरणं। तृतीयाप्र। वासमस्यंतेइतिषष्ठ्युपपदनिमित्तकद्वितीयोसमर्थपरिभाषापरिच्छि। तेस्य पद संज्ञा
सूत्रे भाष्ये उक्तत्वेनोपपदकृदंतयोर्व्यपेक्षा दुरुपपादाहतोऽसाधुत्वापत्तेः। अत एव मरुतां कुलंकरोतीत्यत्र सविशेषणत्वे
त्वेनासामर्थ्यान्नणिति। तत्रोपपदमित्यत्र भाष्येस्पष्टं॥ विशेष्टस्य तु नोपपदसंज्ञाऽपदत्वात्। तथापि कार्यमात्र एव वाक्य
रुणात्संज्ञाभावोत्र यथा गंगापारमित्यत्रस्याप्यभावत्वाभावः। न च संज्ञायाभावाविशेष्यतेइतिमहाविभाषयेति शेषः।
।एवं च मरुतां मूलकेनोपदंशं भुंक्ते इत्यसाधित्याहु। उपदंशेमूलकादेरार्थकर्मत्वस्यापि सत्वात्सामर्थ्यं विभक्तिस्तृप्
धानक्रियानुरोधित्वात्परत्वाच्च तृतीयैवेति निरूपितमन्यत्र। क्त्वाच। क्तेति तृतीयांतं। अलंकृत्वेति। अलंस्वज्योरिति
सूत्रमुपदंशस्तृतीयायामित्यतः पूर्वमिति भावः। चापतत्पुरुषासाधारणसमासोनाम्नाह। तत्पुरुषस्यां। अंगुल
मिति। तद्धितार्थेतिसमासः। दशार्थमिति। ब्राह्मणोऽवयवीभूतामानुपूर्वीसात्रीरित्यादि पूर्वपदीत्तत्पुरुषाद्यन्नभिधान

मिति भावः। सर्वरात्र इति। पूर्वकालैकेति समासः। पुंवत्कर्मधारये तिपुंवत्सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति वा। अतिराजीति॥
उत्तरपदावयवत्वस्य भाष्यासंमतत्वेन टितोनुपसर्जनत्वान्ङीप्। घटि नेति। समासांतविधेरनित्यत्वान्न टच्। अत एव
द्विगोर्वेत्यनुवर्तमाने राज्ञ्यहःसंवत्सराच्चेति च द्विगार्थसमासांते द्विरात्र्यहर द्विगोरप्रसिद्धिरिति बोध्यं। अनित्यत्वादिति॥
अत एव समासांतप्रकरणे सानेतिज्ञापकसूत्रे भाष्ये उक्तं। मद्रराज्ञीति। टच्प्रसंगाट्ट इति पुंवत्वे ङीपोपे मद्रराज्ञीतिस्या
दिति भावः। मक्रोरे। अत इत्येव पूर्वपदविशेषणं न यासमासानाधिकरणे नान्यये ऽदंतपूर्वपदे स्यर्थ लोपेन तद्ग्रहणं
स्पष्टार्थं अत इति। नां तानुकरणाषष्ठी। घटेति। द्वयोरह्नोर्भवे त्यर्थः। इदं न द्वितार्थे द्विगोर्विशेष्यनिघ्नत्वादिति
मते। वस्तुतोस्य स्त्रीत्वमेव नास्ति तत्र रात्राह्नाहा इति पुंस्त्वेन बाधात्। नन्वेदं सूत्रं रात्राह्ना दिशब्दघटितसमासे नि
मित्तलिंगस्यांतरंगस्यैव बाधकं न तु बहिर्भूत तद्धितार्थनिमित्त लिंगस्यापीति वाच्यं। सत्योपस्थितरात्राह्ना दिशब्द
र्थविशेष्यत्वप्राप्तस्यैव बाधापत्त्याबहिर्भूत समासार्थविशेष्यत्वप्राप्तस्य बाधानापत्तेः। नन्वपुंस्त्वाधिकारे ऽह्नाहांताः
इत्येऽनेदाराव्रांताः प्राग्संख्यकाद्युत्पन्नं तरमर्थं तापाधालंप्राप्तापन्नपूर्वाः परोपगास्त द्वितार्थद्विगुः संख्या सर्वे नामत
इंतकाइत्यमरोक्तेन परं विशेषविशेषं तु इयंशिष्टप्रयोग तइत्यक्तेर ह्नाहांता इत्यनेनप्राप्तस्य पुंस्त्वस्या तद्धितार्थद्विगुमिति १५९
पयोपगत्वेन परत्वाद्बाधइति वाच्यं। कोशस्य लोकव्याकरणसिद्धलिंगानुयायत्वात् व्याकरणोक्तवाक्तत पात द्वितार्थद्विगुस
त्यत्र रात्राह्नाहांता इति रिक्तस्यैव ग्रहणात्। अन्यथा प्राप्तं प्राप्तेत्यनेनापि परत्वाद्बाधे प्राहुः परजित महत्प्रावाह्ना इत्याद्यसिद्ध्या पत्तेरिति दिक्।

अन्ना रिषुचा तत्पुरुषाति रिक्तो रुनु शब्दांतः समासः सर्वोपि द्वन्द्वनादौ पूर्वादिरपि द्वन्द्वा घंतगणे एवेति पुवादिषु पाठ इति भाष्ये
ए विरोधस्तस्त्वन्नयन्ना ह। अरे तनुकरणेति। तत्र शेषष्ठ्याः स्थानेत्यना येन प्रथमा। मास्त्वार्थमिति। समाहारेन्यस्मृत्या भावात् पुल्लाह
मिति। पुल्लस्य द्विना स्वामित्वं क्लीबत्वं। अग्रसाम्यात्। अग्रे अनवो ग्रामो मुख्यः। अग्र्येत्यादि किं। देवरतस्योरेव दत्तोरः। उपानसमिति। प्रादिसमा
सः। अतिस्त्व इति। ततोपि कवेज वा नित्यार्थः। अस्येति। नीचेत्यर्थः। आकर्षक्ष इति। पंचांगुली धान्यादि कर्षकः काष्ठविशेष आकर्षः। उपमानं
त्वंतमुने निष्क्रांतो निःप्रवा। फलकस कच्य मिति। मयूरव्यंसकादित्वात्समासः। नावो मद्दुकप्रत्यत द्वित लुकी सनुवर्तते परवल्लिंगतया
स्त्रीत्वप्राप्तौ नित्यत आह। क्लीबत्वमिति। द्विगोरिति। खारी शशांतात द्विगोरित्यर्थः। अत्राप्यतद्वितलुकीत्येव तेन द्वाभ्यां खारीभ्यां क्रीतो द्विखा
रि रित्येव। उदाहरणे अर्धखारिमिता हौ क्लीबत्वंप्राग्वत्। अर्धखारीति। एकविभक्तावषष्ठ्यंतेति वचनादुपसर्जनत्वाभावेन न ह्रस्वः। कु
स्वपाहेतु लोकतो नपुंसकत्वेन नपुंसकह्रस्वत्वं। अंजलिभ्यामिति। तत्परिमित धान्यादि नेत्यर्थः। असपरिमाणत्वाद्धृत्वो ध्यर्धेति लुक्। जन
पदेन जनो जनपदः। भावप्रधाननिर्देशस्तदाह। समासेनेति। प्रत्यासत्तिलम्मेत्कस्ते साकांक्षायां संनिधानाबद्धलण इति लभ्यते। भारतर
इति। अधिकरणस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठीसमासोत्र बोध्यः। सप्तमीतियोगविभागस्तु भाष्यानारूढः। जानपदेति किं। देवब्राह्मणानार
दः। कुब्राह्मण इति। ब्राह्मणपर्यायो ब्रह्मन्शब्दः श्मशाना घधिकृतो ब्रह्मेतिवार्यः। तत्रापि महति न्य यसत्त्वायाः तेत्रेषु प्रसिद्धत्वात्। आन्महतः स
हीय्य तइति। एवंच समानाधिकरणपदे धर्थं इति भावः। महाबाहुरिति। बहुव्रीहिः न त्ववरसूत्रे घष्टतोरेव ग्रहणात् एकादेशो त्वात्वं न
स्यादत आह। महतीति योगविभागस्य भाष्यानारूढत्वादनत्राह्मनिर्देशादिति। अन्येषामपि दृश्यतइति दीर्घत्वमिति परे। कृतेआत्वमिति। आन्महतइ
त्यत्र लिंगविशिष्टपरिभाषाभावस्य ज्ञापकसूत्रे भाष्ये उक्तं तथापरत्वात्पुंवत्त्वं बाधित्वात्वं स्यादिति तन्नयंक मितिभावः। महन्नवं हमाइत्यादौ व्यंत
णौ त्वाभावात्वमिति भाष्ये स्पष्टं। महतीमहत्या वे ति। पुंवद्भावश्चेति चोत्वाच्चय इति भावः। समुच्चये च शब्दः पुंवत्त्वसंनियोगेनैव चात्वं। अनए

त॰बो॰ १५७ भाष्ये स्त्रियामेवोदाहृतमिति मितोतरं कैयटे स्पष्टं स्य। अष्टनः काहविषिकिं। अष्टानां कपालानि अष्टकपालानि बहुव्रीहावपीति तत्पुरु-
ष एव समासोंतः सुजन्त इति न यती बहुव्रीहावप्यन्तु समासांतः सुज भइ इति भाव। एतेनास्य समाधारणाद बहुव्रीहावपी ति चिंत्य मित्यप
स्तं। योगविभाग सभाष्ये ऽदर्शनादाह। समाहार इति। एवं च गोरत द्धिते तिन्ट ङि ति भावः। एकादिनवांतानां द्वंद्वतत्पुरुषयोरप्यर्थे द्वंद्व
इति सूत्रस्थं भाष्यध्वनितानभिधानादाह। द्वारशेति। द्वाविंशतिरिति समाहारद्वंद्वे स्त्रीलिंगोक्ता ता इति रेतयोगस्तु न तत्सूत्रभाष्ये एव
ध्वनितानभिधानात्। द्व धिका विंशतिरिति तत्पुरुषो वा। द्वधिके त्वत्र संख्या संख्येयं वान्यपदार्थः। एकादीनां वृत्तिविषये विंशत्यादीनां
च सर्वत्र संख्यापरत्वस्यापि सत्वात्। तेन द्वाविंशतिर्गवां द्वाविंशतिर्गावइत्युभयं सिद्धं तत्र द्वंद्वे संख्येयतानेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं त
त्पुरुषे समासांतोदात्तत्वमिति बोध्यं। भाष्ये द्वधिकाविंशतिरिति समानाधिकरणत्वपर्थः समासे स्वरोन सिध्यति संख्ये त्पस्य द्वंद्व वि
षयत्वात्स्तु नहि द्वंद्वइत्यस्य द्वंद्वोपीत्यर्थः। स्वरोन सिध्यतीत्यस्यापीष्टः स्वरो सिध्यतीत्यर्थः। तिकेचित्। परे तु भाष्ये समानाधिकरण
समासोक्ति रेकरेशिनः सा च स्वराधिसिध्या दूषिता। नतोस्तु नहि द्वंद्व इति। सिद्धांत्क्तिः। तस्मादितरेतरयोग द्वंद्ववत्समानाधि
करणतत्पुरुषस्यापि न भिधानमेव भाष्ये स्वरसद्दूषणमपि नाख्यानोपायमात्रं। वस्तुतः संख्यातराणि तिरस्तावयवान्यैकवि
शत्यादीनि। अतएवैतेभ्यः कृत्वसुजादिसिद्धिः। अन्यथा स्यांगसमुदायेस्यांगकार्याभाववदिहापि संख्याकार्यं न स्यादिति। त्वाङ्गः। अ
यसिनिसांतारे शोव्याख्यानादत्त्वाह। नपस्यादिति। सुजर्थेइति। संख्यायाय्ये ति समासः। सुजर्थेने निपाठे तद्वर्थेन त्रिशब्देनेत्यर्थः। अ
वहितघुष्टं संबंधाय सर्वेषामिति। एकादिश्चेवा। अत्रैव ह्रस्वः संख्यावाच्येन प सिद्धत्वात्। तृतीयेती। सदेतियोग विभागात्। मयूरव्यंसका
दित्वादिति। तृन्न्यायं। धास्त्विति धाप्रत्ययएवव्याख्यानात्। तेनषड् धा द्वैधं द्वैधमिति षड्धेत्यत्र न। आतोनुपसर्गइति कः स्त्रियां टाप्। १५७
धारूते तन्न तोत्वस्येच विकल्पः। तेन षट्त्वं तिलमेव। तेनोत्वाभावेपि षड्ढे त्वे वेति कैयटः। उत्वपक्षे नितं षट्त्व मिति तदनुसारि नार्हा षड्

धेति। अत्र कैयटोक्तं युक्तं। भाष्ये विषड्ढेत्येव पाठस्य प्रयोगोपलंभात्। षोडमिति। बहुव्रीहौ नपसिद्धं तस्येति दत्त्वादेशः। परवल्लिंगं समा
हारे सनपुंसकमित्यस्य बाधकत्वात् द्वंद्वे परमिति रेवात्र योग विषयं तत्र भ्रूतान्ययवस्य समुदायस्य तद्वं घार्थत पाद वपवाल्लिंगेनाति
प्रसंगे नियमार्थमिदं। तत्पुरुषेत्वेकदेशिसमासे पूर्वपदार्थप्राधान्ये परवल्लिंगाप्राप्ताविध्यर्थं द्वंद्वतत्पुरुषयोरिति षष्ठ्यंतमर्थपरं तेनानुप्रयोगेपि
तल्लिंगं गृह्णात्यर्थयोरनेनाह। सूत्रे तत्पानिर्देशात्वाह। परपदस्येवेति। परपदार्थस्येव समासार्थस्य लिंगमित्यर्थः। द्विगुप्राप्तेति। द्विगुग्रहणमे
मेकविभक्तीति सूत्रस्थ कैयटानुसारेण वस्तुतस्त्वर्थपरत्वल्लिंगमित्यस्य परपदाक्षिप्तोपस्थितं पूर्वपदमप्युक्तलिंगमात्रेनोध्यकेन त
द्धितार्थद्विगौ वेत्तदप्राप्तेः। समाहारद्विगौ नपुंसकत्वमेव प्रायेणोप्यते। अतएव भाष्ये निषेधवार्त्तिके द्विगुग्रहणानोक्तं। पंचसु कपालेषु संस्कृत इत्यत्र तद्धितार्थ
द्विगौ वेत्यर्थः। सूत्रस्थपरपदस्येवार्थकं। इति समासः इति। तन्न। तस्यानित्यसमासत्वेना लुक्कुमार्येइति भाष्योक्त विग्रहानुपपत्तेरत आह। अतएव ज्ञापकादिति
दयोग्यानाध्यर्थइति समासइति। तन्न। तस्यानित्य समासत्वेनालुक्कुमार्येइति भाष्योक्तविग्रहानुपपत्तेरतआह। अतएव ज्ञापकादिति
। अतएवांजंशइत्यादौ वचनप्रतिषेधः सार्थकं॥ गतिसमासपरं गतेः समासे येनेति न बहुव्रीहिरणान्कुगतीति सूत्रपरं। तच्चान्यत्रफलम
वादावि मरमेवेत्याहुः। निष्कौशांबिरिति द्वंद्वैकदेशिनो रिति न्यासेनायं प्रतिषेधो भाष्ये प्रत्याख्यातः। अतंत्रमिति। अतएव पूर्ववदिति चि
रितार्थं। अतंत्रमिति। अतएव पूर्ववदिति चरितार्थं। अन्यथा निपातनादेव सिद्धे किं तेन समुदायस्य वर्त्तरपूर्ववल्लिंगत्वेपि उत्तरपदेऽर्द्ध
वडवयोरपरार्धपरोत्तरशणामिति निर्देशात् द्वापो निवृत्तिः अर्धवडवा विति तु समुदायस्याव्ययत्वात्वाघ्रीभावाप्रसारम्प्या सिद्धं अ
र्धवडवशब्दार्थः पूर्ववल्लिंगलमनेतदप्यर्थात्। गन्त्राह। द्वंद्वतत्पुरुषपदमनुवर्त्ततेइदं प्राप्तापन्न
निरेशात्वनुप्रयोगेचरितार्थः। स्यात्तदर्धवडवशब्दार्थः पूर्ववल्लिंगलमनेतदप्यर्थात्। मत्राह। द्वंद्वतत्पुरुषपदमनुवर्त्ततेइदं प्राप्तापन्न
लंप्रादिसमासेष्वपि। अनुतवपरवदिति सूत्रे एकदेशिग्रहणं तुल्यप्राप्तेत्यादिप्रत्याख्यानं। अत्रैव तत्पुरुषग्रहणं कार्यमितितस्य भवः। अत
एव प्राहुः सार्वाहु इत्यादिसिद्धिः पुष्पसु दिनाम्पामिति चरितार्थ। अस्येकदेशिसमासविषयत्वे तु तद्वैपर्थ्यस्पष्टमेव। प्राह इति। अकारांतोन
रपदत्वाभावान्नास्त्रीत्वं। गणमात्रमिति। समाहारद्विगुः। इदं तत्पुरुषाधिकारे लिंगानुशासनेपाठात्प्रतिप्रसवविधिजाघवानुरोधा

च्च समाहारद्विगोर्विवप्रवर्त्तत इति भावः। तत्पुरुष इत्येवेति। नाह शब्दं द्वासंज्ञावः। अयंभाव इ वि। फ्योपि विनाघेति समासं न निषेधः। न विप्रति
पर्यादि ति सूत्रस्य लिङ्गादानः पंचदशरात्र इति भाष्यप्रयोगो लोकाश्रयत्वा लिंगस्य सिद्धः। अर्द्धर्चाः बहुवचनाद्यर्थ विगतिः। ननु सि
गप्रकरणं व्यर्थं अर्द्धनावमित्याद्यर्थं लोकाश्रयत्वा लिंगस्येत्यस्या वश्यकत्वादिति चेत्सत्यं। जात्याख्यायामित्यादि सूत्रसमूहवदिष्ट
पत्तेस्तद्धर्त्वेन यत्नाकृतानुपयुक्तान्यपि तानि व्याचष्टे। जात्याख्यायामित्यादि। जातेः प्रधानेनाख्यायामिति त्वर्थः। जात्यप्रत्यर्थे
नाप्राधान्येन जातिबोधे गवादि शब्दानां साधुत्वे इदमेव सूत्रं मानं। तस्या विशेषणत्वेन चा शाखा घनयोव्यक्तिघटितपरंपरया बोधः। त
त्र जातेरेकत्वेनैकवचनमेकवप्राप्तौ तिस्यमारंभः। एकत्वे चात्र बहुवचनार्थः। एकस्मिन्नर्थे वर्त्तमानशब्दो बहूनामर्थानां वचनं बो
धको भवतीत्यर्थादिति देशोयमिति तत्रैको पर्ययस्यादि। ननु कं भाष्ये। यावद्रूपादिकार्ये बहुवत्स्वतीति तावदेकस्मिन्बहुवचनमिती
ति एकत्वेर्थे बहुत्वप्रयुक्तं कार्यमतिदिश्यत इति। अयमपि कार्यातिदेश एवेत्यत्र विस्तरः। एतच्चेनाष्ये प्रत्याख्यातं जातो संख्या ब
येकवचनस्य यक्तौ संख्यान्वये बहुवचनस्य सिद्धत्वात् एवं च यथोत्तरमुनीनां प्रामाण्यं सूत्रोक्तार्थं प्रयोजनाणामसाधुत्वमेवा। ए
तेन यत्र वनेएकवाक्यवृत्तस्तत्र जातिपरत्वे आम्नाः संतीति प्रयोजनस्याप्युक्त्यार्थमिदमित्यपास्तं। सविशेषणस्येति। इदमुक्त्वा
र्थबहुवचननिषेधाय। यदात्वस्मच्छब्दस्य घटितेऽरुद्धाताम्र्येऽवयवभेदे समुदायेलक्षणात् बहुवचनं भवत्येवातेन तेरा
जायमप्युपासितगुरुप्रवाणिमानोन्नताइत्यादि सिद्धं। आर्यो हं ब्रवीमीत्यादावप्यं निषेधः उत्तमपुरुषानुरोधो नात्राहमि
त्यस्य विशेष्यत्वात्। फल्गुनी। नक्षत्र इति प्रथमादित्वं वचनं नक्षत्रे यद्यपि स्त्रीत्यर्थः। चेनक्षयादि स बहुकर्षः। फल्गुन्योम
ता विक इति। फल्गुन्यो जातः इत्यर्थे फल्गुन्योजात इत्यर्थे फल्गुन्याषाढाभ्यां टानावितिटः। टित्वान्ङीप्। एकस्यां तु तारायां नैतयोः प्रयोगः
उद्भूतावयवभेदे समुदाय एवरूढत्वात्। तिष्यपुनर्वस्वोः। नक्षत्र इत्यनुवर्त्तते तिष्यपूर्वस्तु शब्दयोरभिधेये नक्षत्रे वर्त्तमानयोर्न

नक्षत्राणां द्वंद्व इत्यर्थः। तेन पर्यायाणामपि सिध्यपुनर्वसू इति तिष्य एका तारा पुनर्वसू द्वे तारे द्वंद्वे सिपुनर्वस्वोरिति निर्देशात्तदाह॥
तिष्यपुनर्वसू इति। विशाखेति। विशाखाश्चानुराधाश्चेति द्वंद्वः। माधवकाइति। नक्षत्रेणायुक्त इत्यणो लुब्विशेष इति लुब्विजाता
र्थे संधिवेलेत्यणि तस्याश्च विशाफल्गुनीत्यादि नानुकूलः। बहुवचनस्यापि। इदंतिष्यपुनर्वसू इति समाहारद्वंद्वः। अतएव समाहारद्वं
द्वः प्राण्यंगादीनामेवेति द्वंद्वश्चेति त्यादिनां नार्थः। नचैवमप्युन्यत्र जातिरप्राणिनामितिनित्यैकवचनत्वेनेन बहुवचनाभावात्सूत्र
व्यर्थमिति वाच्यं तद्वैकल्पिकस्यापनेन ज्ञापनात्। नचैतेप्राणिनः। अयोयमः प्राण इति तिष्यस्तेरद्विर्विनाङ्लायमानप्राणानामेवमाणि
त्वात्स्यष्टं चेदं भाष्ये। नक्षत्रसमासेइति कुतोनुः। यस्मिन्भाष्ये पुनर्वसू येषां ते तिष्यपुनर्वसुवः उत्कांज्याः। अवयवभूतानि तिष्यादयोवर्ति
पदार्थस्तेषामेवद्विपर्यासबुद्धिविषयाणामुद्भूतावयवभेदः समुदायः समासार्थः। उत्पन्नस्य तस्य विपर्यासबुद्धिविषयाइत्यर्थः।
यदार्थेस्तेषामेव विपर्यासबुद्धिविषयाणामुद्भूतावयवभेदः ... तस्मात्तस्यासौ वेदापितनेदालोपे पोर्वसिद्धेरिति
अस्मदइत्यादिन्यपि व्यर्थानि। आचार्याः कथयंतीत्याप्सेशश्चिशकिंगतस्यवा बहुत्वस्मात्तस्मात्तस्यायिदो वेदापितनेदालोपे पोर्वसिद्धेरिति
स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमिति चेचेल्लिंगानुशासनमपितथेतिति भावः। उच्चंत्वलालुक्कालोपसर्जनइत्यतएकशेषप्रकरणांते लुप्यपदानु
वृत्ताप्रधानप्रत्ययार्थवचनेन लुप्यमितप्रत्यत्सर्वमिदं सूत्रकृतैवमत्याख्यातमित्याह। अनपुंसकं नपुंसकान्यतरस्यामिति स्त्रीत्वं नेत्यर्थः।
गुरुद्धौ पराम्रष्टेनेव्याख्यानात्। अज्ञानेनेति। अत्र द्विगुः समाहारद्विगुरेवसन्नपुंसकमिल्यपवादत्वात्। पात्राद्यंतेति। स्त्रीत्वं नेत्यर्थः।
त्रिस्त्रीत्यादिप्रयोगदर्शनात्सूत्रशब्दस्य पाठ इति केचित्प्रत्यर्थः। बहुसूत्रमितिभाष्यप्रयोगात्सूत्रप्रकरणेन पपदार्थे बहुव्रीहिणास्स
ध्यः। पूर्वेत्यादि। रात्राह्नेस सापवादः। पथः। संख्या तत्समाससांत इति पथ इति कृतसमासांतेकदेशानुकरणं प्रथमांतमिति त्रिआ
वः। प्रतिपदोक्तपरिभाषानप्रवर्त्ततेव्याख्यानात्तदाहा। त्रयाणां पंथा इति केचित्पुरि विसमासांतः। विपथाद्गतो अपथेत्यादौ च नेत्यअ
र्थनाव द्वितीया श्रयत्वा। लिंगस्य। एतेन कापथ विपथौ व्याख्यातौ आवश्यकवादनेनैव सिद्धे अपथं नपुंसकमिति सूत्रं कार्यं। सामान

नपुंसकमिति। अनियतलिंगविषयं तेनादिपचती स्यादेवा आदिशब्दे तितं पुमान्। आद्यपाकानुकूलक्रियेत्यर्थः। न्यायसिद्धमेतत्
।विशेष्यविशेषासंनिधाने लिंगसर्वनाम्नो नपुंसकस्यन्याय्यत्वात्। लिंगसर्वनामनपुंसकमिति दाडिनायुक्ते निरूढे भाष्ये स्पष्टं
।अनेनैव क्रियाविशेषणानां नपुंसकत्वे सिद्धे क्रियाविशेषणे द्वितीयात्वस्यापि सिद्धेः। तस्य किं जनकत्वमपि तान द्वारा बोध्यं। त
दुद्धापूर्वमुद्दिश्य क्रियायां प्रवृत्तेः। संप्रदानादेरिव ज्ञानगताजनकत्वस्य चेतद्विषये आरोपः। वाचनिकत्वे तु यत्र धात्वर्थस्य
करणत्वेनान्वयस्तत्रापि स्यात्। यथा पात्रिकामस्तोके नौदनं पचतीत्यादौ तं प्रति विषकामाभाव कर्तृकः स्तोकविक्लित्तिकरणक
ओदनकर्मकः पाक इति बोधः। तद्विषयकामनावत्कर्तृत्वेन तस्या उद्देश्यत्वमर्थसिद्धं। केषांचित्तु पादिषु कर्मत्वव्यवहारस्तूद्देश्यत्व
सामान्यादिति दिक्। तत्पुरुषो नापरवल्लिंगमितियावदधिकारोयं। अनन्कर्मधारय इदं तत्पुरुषस्य नकर्मधारयत्वे आरोपमात्रस्यान
न्तकर्मधारयघोस्तत्वे न समानाधिकरण्याभावात्। यद्वा पृथगुपास्थस्थे तयोः सामानाधिकरण्यव्यवहारः। नञ्समासेपि
आरोपितोत्तरपदार्थे आरोपितधर्मकत्वे वोत्तरपदस्य वृद्धिः। नञ्तु द्योतक इति भावः। संज्ञायां के। अनादि रिरुसंज्ञासा
चोशीनरेषु तत्पुरुषाभिन्ना नञ्समासकर्मधारयरूपा चेत्यास्तीति नात्राधिकारप्रयोजनं। इदं प्रकरणं परवल्लिंगतस्य
विशेषनिषेधो ये त्वस्य चापवादः। उपवीपइह सनाशास्त्रे विवक्षैव नियामिकानुवस्तुस्थितिरिति सूच्यते तेनत्वदुपक्र
मं सोऽन्यव्यवहारस्त्वपि। तत्र यद्यपि विवक्षादिवृद्ध्यामयोः अज्ञौ किं कीचा प्रयोक्तृशास्त्रेन व्यवहारार्थं प्रयोगकर्ता रो
स्मदादयः। लौकिकशास्त्रविविदितवेदाः परावरज्ञाः शिष्टाः। लौकिकतु देवशिष्टत्वपृषोदरादिसत्वेनाप्योके। न पायन्तनाघावि
वक्षिता तेषामपभ्रंशप्रयोगे बाहुल्येन प्रवृत्तेः। तस्मादेतद्वर्णते हि पञ्चाश्चेपि शब्दधर्मबुध्या प्रयुज्जते तेषां शास्त्रविषयतेति १५९

तरस्यतदस्मिन्स्यादिति। तिसृत्रे भाष्ये स्पष्टं। तेषामेवाभिधानाभिधा अपि बोध्ये इद्य षष्ठी तत्पुरुषं विना न स्यादिव्यासं प्रत्ययान्ता
धिकरणफलं उपज्ञाय ते इत्युपज्ञा कर्मण्यङ् पाणिनेरुपज्ञेति कर्तृषष्ठ्या समासः। उपक्रमे कर्मणि घञ् रूपात्तिनिसंविधि आद्यज्ञानविष नि
यइत्यर्थः। छायाबा। बाहुल्ये सति पाघ्या पातथा चीयतच्छायां तत्पुरुषइत्यर्थः। तत्र कस्य बाहुल्ये इत्याकांक्षायामावश्यकत्वात् मिलतनात्
छायापास्तबाहुल्ये इतिभाष्ये तेन च पूर्वपदार्थं गृहीतमेवेत्याशयेनाह। पूर्वपदार्थेति। पूर्वपदार्थबाहुल्यस्य षष्ठी तत्पुरुषत्वे संभवात्
नात्रापधिकारफलं पर्यायस्येति। पर्यायवचनस्येति वाच्ये पर्यायस्ये त्युक्तिः सत्तासत्वभामेतिवत्। एवकारेणस्वरूपस्य विशेषा
णां च व्यावृत्तिः। रूपेति। पर्युदासत्वेऽपि कश्चिद्वानेकाद्य सभा अत्रापि नाधिकारो प्रयोगोन्यासंभवात्। सभाशब्दः शालायां
धेच तत्रा घ्रप्रतिषेधादाह। संघातेति। अशालेत्यस्या शालार्थ इत्यर्थः। अत्रापि संभवान्नाधिकारोपयोगः प्रथमार्थविषष्ठ्या
शयेनाह। पतदंत इति। द्वंद्वे समाहारे तरेतराभ्यां रूपद्वयस्य दुर्वारत्वे बहुव्रीहौ मत्वर्थाहर ति। हृहसेन इति।। ।।इति तत्पुरुषः।। ।।
द्वितीया प्राप्ते त्यादिनेति। आख्यानात् शेषइत्यस्य प्रथमांतत्वाच्च प्रथमा तपदोपात्तापेक्षेशेषस्यैव ग्रहणमिति भावः। अ
न्यस्येति। अन्यत्वं चोपस्थितस्यमस्यमानप्रथमांतापेक्षं तच्चायस्य यस्मिन्नित्यादितदाह। अप्रथमेति। तदंतार्थइत्यर्थः। यद्यपि
परेण प्रकृत्यर्थोपसर्जनः क्रियाकारकभावादिसंबंधरूपो विभक्त्यर्थः प्राधान्येनाभिधीयते प्रकारतानिरूपितत्वाच्च संबंधस्य
पिप्राधान्यव्यवहारः। एवं चहेवदत्तादिपदैः समानाधिकरण्यानुपपत्तिः तथापि व्याख्यानात्विभक्त्यर्थाश्रितसंबंधं तन्निवेश
पिप्रात्किकल्पनयाऽदोषात्। तत्रैकस्य संबंधिनः समस्यमानपदैरूक्तत्वेन द्वितीयाः संबंधीयस्येत्यादिमरूसूत्रार्थस्तेनेहमति
स्पष्टं भाष्ये। चित्रागावो यस्येत्यादौ लौकिके वाक्ये चित्राणां गवां प्राधान्येपि वृत्तौ तदर्थबोधक विग्रहवाक्येन विशेषणविशेष्य

नावक्तृत्वात्समस्ततः षष्ठ्यर्थानां तथैव बोधात्। तत्र षष्ठीसप्तमीविभक्त्यंतातिरिक्तार्थक तृ कर्मप्रवचनस्तवंतानामेव समासः। म
तर्थैं बहुव्रीहिः कर्मकर्तृवचनेनाप्रथमायाद् इति प्रथमायाइतिवार्त्तिकात्। तःपरो यस्मादिति विग्रहो मवर्ण एव। तत्रैव चम्पाः षष्ठ्यपवादस्ते
न षष्ठ्यर्थैकत्वात्। एवं च नाद् नरेपेऽस्म इति रेयेम्य इत्यत्रापि मत्वं। तस्यैव बहुव्रीहिरणस्यार्थं तर्भावेणापि किरिति मकुमन्ने नाप्येस्य ष्ट। प्राद्वती
नद्दीत्यादेः परसमुदायस्य मास्त्राहीति वाक्यार्थे वर्तमानस्य बहुव्रीहित्वात् सर्वपदग्रहणं। अन्नेत्या दिकिं। बहुपदो बहुव्रीहिः स्वपदार्थे मा
न्दिति द्वयोः पदयोः समानाधिकरणत्वे स्वपदार्थेपरित्वो तत्पुरुषेणाबाधात्। किं बहुषु सा वक्का शं बहुव्रीहिरस्य पदार्थेपि समा
नाधिकरणतत्पुरुषो बोधेतास तित्वस्मिन्नस्यपदार्थे सावकाशं तत्पुरुषमन्यपदार्थे बहुव्रीहिर्बाधत इति न दोषः। अनेकं किं
। बहुनामपि यथा स्यात्तेन चित्राजरद्गुरित्यत्र चित्रा परे पुंवत्त्वं ना। फ पितत्वाधिकरणे सापेक्षत्वात्र शास्त्रे ऽनाश्रयणात्तु चतुरादि
पदानामपि यां। यदि तु नद्वितार्थेत्यनेनोत्तरपदे समासविधानात् ज्ञापकात् बहूनां समासो यथाभिधानं सिद्धः चित्रगुरित्या
दो गोशब्दादेरुपसर्जनत्वमप्येक विभक्ती तिसिद्ध। तच्च तत्रैवोपपादितं स्पष्टं चेदं भरूतस्तत्रे भाष्ये इत्युच्यते तदास्य द्वा पद्मनेक
ग्रहणां स्वेपेति तीषां तं तु नेह सं बंधतेद्वयोः समासानापत्तेः प्राप्तमुदकं मित्यादि। अत्र यद्वक्ष्यंतत्कारके तुक्तं तत्रान्यपदार्थः समास
घटकसर्वपदप्रकाशः परस्परसमभिव्याहार एव चतच्छक्तेपु बोधकः। अनएवान्यपदार्थे वर्तमानं अनेकं सुबंतमिति संगच्छते। नन्वो
स्पर्णनामिति। नञः परं पदस्पर्धं वा चिपदं तदं तस्यपदांतरेण बहुव्रीहिः। अस्त्यर्थानां चिनं नु या लोपइत्यर्थः। एवं प्रादिभ्यइत्यपि व्या
ख्येयं। उच्चैर्मुखइत्यादौ तुच्चैरित्यस्याधिकरणशक्तिप्रधानत्वेपि वृत्तावाधेयप्रधानत्वात्सामानाधिकरण्यं। अस्तीत्यस्य तिङंतत्वे
नस्वविस्तु नुवृत्तेः। समासोनस्यादत आह। विभक्तीति॥ विप्रमानत्वीरे त्युदाहरणार्थः। निपातनादिति। अन्य १६०

आपातस्यान्यथोपपन्नत्वांनिपातनेप्रसक्तस्य प्रतिषेधार्थकनञो समासोपि नत एव भाषितः पुमान्यस्मिन्नर्थेन भाषितपुंस्कं प्रवृत्तिनिमित्तस्याधारत्वविवक्षया प्रमीत
तत्त्वस्यात्तोसरी आद्य चपद्यर्थत्वानिनतद्विशेषशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्ते भाषितःपुमान्येनेतिनुनो कुकुटीत्रीविकद्वसाद्व निमसंगात्कुठशब्दो द्यटे पु
मान्योहिन्नाभिमार्गः प्रसक्त मार्येरसत्र तुपाभीत्राहिः प्रसत्त जोपमिसा दिप्रयोगा पुंल्लविशिष्टस्यापि बोधनाद्भाविन पुंस्कत्वमस्ति उभयत्रापि गर्भसंबंधो प्रसाद्यस
वत्संबंधः प्रवृत्तिनिमित्तमिति समानायामाकृतौ तत्वमस्तिइतिकैयटादयः अन्येतु पुंल्लिंगमीत्रीहि रित्यत्रावयवमतगर्भ संबंधः स्त्रिपालनवपवमत्तगर्भीसं
बंधस्तथाप्रसत्तादिसाहूनावपि स्त्रियांगर्भविमोचने पुंलिंगगर्भाधानमिति समानाकृतित्वाभावएवं पुंवद्भावार्थं तु स्त्रियाः पुंवदिति योगविभागस्योपलक्षणार्थं अग्निमे
तत्तस्य काचित्कत्वंवोध्यमितेतद्वधनपितु पुवदितिआहोम ध्येपवितं अतएव माष्येकर्तव्योत्रयत्लइत्युक्तं नाहिंसाकृत्स्य प्रवृत्तिनिमित्तं पाक्साधंशब्दार्थसंबंध
मिसनाहाने एवं च प्रवृत्तिनिमित्तविशेषेणाभिन्नोशब्दो निसर्गलिंगइतिगर्भितपरास्मेव स्त्रीदाराएषेयद्विशेष्यपाद्यशोः प्रसत्रपदे गुणदृवक्रिपाश्त्राकस्यासत्तस
भेदकारसमोदि निपतलिंगविषयएवपादृशे पवितिगसंख्यावोधकें तथानालिंगसंख्यांबोधकामेदकाः विशेषणभूतार्थप्रतिपादकाः सकलसाद्योगुणशब्दाः दंड्याएपो
दयपत्नरूपचकायपक्रियाशहानमपतिधनुरेत्यंयलदाएपेणेनत्रिभुवनजयलक्ष्मी संथिलीतस्य दाएरसादोपाएत्यादेरेवविशेषणत्वेननदोषइतिवदंतिअ
वृत्तिचेप्रसज्यप्रतिषेधस्तेनेडविद्वमार्यानद्वषः पुंवाचकस्येति प्रसासत्तापुंवकद्भावमाजः शब्दस्यप्रयोगान्तरेपुमान्भमाचप्सातसमर्प्य तदेवाभिहितत्वेनेनेनत
नविषयेऽद्गुणहिन वदोमार्यइत्यत्रदत्तमार्यइतिनअत्रचहपातिदेशेनतुशीहपार्थपुमर्थातिदेशोर्थस्योत्तरपदपरत्वाभावात्भाषितपुंस्कास्तत्वस्यवासंभवेनव
दोमार्यस्यानेहमार्यस्यापत्नेभ्रभाषितंपुंस्कादिसासंगतेरस्यार्थस्यपुमर्थो भवतीत्यर्थः तिदिशेनद्वाविशइत्यसन्निपरसे प्रतिबोध्यंयपि हपातिदेशार्थानिहगि

ल.श. १६१ वैववातंप्रपुवन्निस्सादे च तंशद्बल्लुदेद्विपाप्तिनिपन्नोलुगापनित्वत्थापित्र्यनिदिश्यमानत्वविहत्स्वताम्रप्रपुस्मानिदेशादिपये प्रवृत्तनेदोषस्पष्टंचेदमासिद्धत्वत्र्कैपदे
किंचस्त्रीत्वविशिष्टार्थवाचकस्यशब्दस्यानिपुंस्त्वावच्छिन्नार्थवाचकस्यानिर्देशेनर्थाविशिष्टस्यनिवृत्तःर्थस्यापिनिवृत्तिरितिमनस्थितदोषश्चनितंचेदंनतीपारिभाषिकस्य
त्रेभाषितमानाधिकरणोऽपि समानाधिकरणेचैकार्थविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वमात्रेनतुभिन्नेप्रवृत्तिनिमित्तत्वगर्भमतएवयुगपदधिकरणवचनतापसेपद्धीमत्वा
विसत्रपुंवत्समासोकाद्तीवद्नेशाकपत्रसामानाधिकरण्येनत्रैवलक्षणहतिप्रकृतेचनतत्प्रार्कसामानाधिकरण्यमितिसुत्रार्थिनंदैवदत्ते भाष्येनामेत्रितेसमानाधिकरणेइति
सत्रैवभाष्येसामान्यवचनमितिसत्राच्छेदेविसरस्वतीत्विपर्यायेषुप्रत्यय्याहरणाद्वतिमिनिरिक्तिचित्राऽस्तिनिःवृत्तैसंख्याविशेषाभावेविगोत्वेनात्रानेकव्यक्तिभानात्प्रभृत्तेः
पमलर्थेत्रबहुव्रीहिरितिभावःनेदेति अतएवात्रतत्रैपद्धीमत्रैभार्यस्येतिदृष्टान्तबहुव्रीहौपद्धीमदुभार्यदतिभाष्येउदाहृते तत्राद्वेपःपूर्वपदंहृदोनतमभाविनपुंस्कै
अतएवयद्वीशब्दोजातौपोनवतिस्वद्वीशब्दस्यकेवलस्यभाविनपुंस्कत्वेपिनपूर्वपदत्वमितिनरासेपनेतस्त्रिधेदितिभावःपोत्वार्थेयविनदोषःधर्मोरसिचसत्रेकेवलाहि
स्तुस्मानस्यपौगिकत्वबोधनातःतद्धिरुपमपरयाहतपैसमासाक्षिप्तपूर्वपरत्वविरोधपणमिसाकरस्सारुःविजाजस्तुतीसस्यप्रयोगस्तौतिरोधीभाष्यमितिसस्यच
पतीतिशेषःपद्धीमदुभार्यइतिभाष्येऽपीदृष्टं नितमितिभावःजाङुवीस्त्रगोरहितेनिरवितिमित्तस्त्रिताद्वेनचहृतीहीनघातश्चेतिकप्रत्यामेप्रभार्यसंपिनशब्देप्रदुम
धानेमितिभावःस्तुदंतोनितनपुंसकेअप्पूरणीपर्वपरस्मरूनितथोगामस्यपस्यानुरात्वेसिद्धिप्रायःपिलदपंचमादृक्षादौनास्याप्रातिसेतोहसत्तकाघनार्थेप्रतीतिसिद्धानि
दैशासेचमशदेनसमासेस्यपंचमाहृसादावमंतेनतत्रांतोदारंकेभेद एत्राप्यनिडलावपवमेदोगत्रिसमुदायेस्यपदार्थःप्रमाणीतिकरणेसुदृतरंनसमविशेषण्ये
प्रत्ययागीपःप्रधानपूरणपमेवेतिपुंवद्भावविधौवार्तिकात्तत्कल्माणपंचमीकपस्पदितिभाष्योदाहरणत्वसमाहांतस्यवृत्तेनेतिभावःवाऽऽचेतिअन्यपदार्थस्य राम: १६१

केनयाष्टमासस्यावेलर्थःउक्तावपवमेदस्याएत्रिसमूहस्प्रधानत्वेनपयाप्रथमापद्यापम्कस्मासाभिधेयाएवंपंचम्यपीतिवर्तिपदार्थस्यान्यपदार्थेनुप्र
वेशात्प्राधान्यमितिभावःनतुत्नएपरादितिनघातादितिनोक्तवदुर्खीवहीतिनघेतवहुव्रीहस्येवहुत्रसधीवन्त्रअस्तितिराकेकवापत्तेंनयववहुधीवहीतिनघेतस्यन
वहुव्रीहित्वेलिंगविशिष्टपरिभाषयापस्त्वात्तवाहिमानितिपदिकत्वनवाप्यधर्माणांलिंगमस्यपरादितिदेशानांतद्विशिष्टेतिदेशःकिंमेतेधनितंचेरवहृत्राहेहृवसस्त्रभा
च्ये पुंवद्भावदृतिपराया अप्रधानत्वात्रिविधाभावे देशितिभावःकेणः अत्रकरत्तद्धितएववाव्याख्यानात्तेनएकेसाहेनहृस्वःइत्यमितिःअद्दार्थीनिवृत्तिमात्रफलत्वेनलिंगवि
शेषविवक्षानितिभावःनद्विवस्यायेद्वाधक्तेप्रिमादिस्त्रियार्थेप्रियादिषुनसाटःअध्यासस्तिन्यायागानिःनित्यन्त्राह्मणसिलारिखुपाठाभावात्तदंतेऽव्याप्तिदेश्यपाद्धात्
देनेत्नियाप्तिरितिभावःनित्यानोःपरिमाणसापर्थ्यान्नदुरहरतोमहरुकविरजधेप्रत्रजातेश्वेतिनिषेधोनजातीपराविनितिनत्वत्रजातीपदेशपयहृणाचार्थपुंवत्कर्मधारयेस
नेनत्रसिद्धयात्रभेजातापादेचनक्षेपधापाद्स्याहितिपेधेवाधितातेनेवपरत्वात्पुंवत्त्वसिद्धेःकर्मधारयेऽशनिषेधापवादत्वेपिजातीयापेशेनरपवादत्वेमानाभावादिति
वेन्नकर्मधारिहितिसूत्रभाष्योक्तनविधुरुत्वफलत्वमहत्वेननिषेधास्त्रवत्वीपासदृतिन्यायेनपरत्वबाधात्पुनर्ग्रहणानुकर्मधारयेस्वात्रप्यपवादत्वेनतिपेधवाधित्वाप्र
हात्रिः अत्रकर्मधारयोपिवोध्यःपुंवत्त्वाद्भत्स्तेविप्रतिषेधेतेनिपुंवत्कर्मधारयेनितस्त्रस्याप्तिप्रतिषेधनिवृत्तापुंवद्भावावकाशोदारदिकारहोमयंमान्नेतिपद्धकोनिभा
ष्योक्तंदाराहिकेसत्रेजातेश्चेतिनिषेधोनःदृदोगोक्तवेनाजातित्वात्ताकेचस्याताम्त्वनरनिसाहचर्पणस्याव्याख्यानेनचजातेरित्तिसपंचम्यंतेतपाजातेःपाएपःमसपत्तदंताश्री
नपुंवहिसर्वेनादोषात्अन्यथाजातिरितिबवर्द्रतत्समासोचेलोपांतस्त्वादेशसर्वेनाश्रीग्रहत्समासत्रइसेवसिद्धिमितिभाष्योक्तस्मात्तद्धितेविनत्यठंतेसनत्वोःअत्रसंज्ञा
कद्रूनतद्धितांतसमस्तसर्वनामसंख्याशब्दानिरिक्तंःशब्देणणवचनशब्देनोच्यते अकप्रत्ययस्तत्रभाषणतार्थवल्लाभात्स्मानएवेकतद्धितेचेतिसूत्रेभाष्येएकत्वमि

ल.श.
१६२ नित्यं वा स्यादिति भाष्यात् सिद्धमित्यादि न सिध्यतीत्युक्तमिति न त्वत्र लोपो गुरावचनस्येत्युक्तं एकशाखेन सर्वनामसंज्ञाबाधः स्तिनन्दा रण्यः सखीत्वं सखिरक्षा तामि पप्रमित्युक्तिन्न इतिदिलोनाप्येत्तं दच
छसीतिस्थाने नापि न सिद्धिः छसासचजित्सप्रभवत एकएव त्वत्र गृहलन्त्ये रोहितोप इति रोहितलक्षणे हलोदनुदात्तादित्यप्रकारो सत्त्रित्युक्तवचले सिद्धं स्वप्रसपविधाविल्लु
त्वाप्रसंगोसने इत्येवं प्रवचनप्रोमित्यहं ताविज्ञेतो हितत्वमादित्यभावः त्वीयप्रत्ययात्मानमन्त्रसूत्रे अग्रापीति नन्वत्र पुंसि प्रकृतवत्स्त्रियां प्रवृत्तिनिष्टत्वे त्रिपाद्यगितं वध
इतिप्रवृत्तिनिमित्तैक्यभाषितपुंस्कत्वाभावात्कथं पुंवत्वं न क्रोपधाया इति तत्रभाष्ये नाविनष्टं वधस्तोऽस्त्वादिति वे तेऽग्रोपि तत्रापत्तादिवक्षेदक्रमस्य वाह्निपाल हस्ता
वच्छेदकत्वेनादोषात् गंगादिशब्दानां लक्षणमपि शाल्मी पत्नीत्वचिदिष्टमेवप्रसाधनीतिनकदापि भाषितपुंस्का इतिनगंगाभार्यइत्यादौ पुंवत्त्वमिति दिक् कृशा
नुपर्वापादिनिअपं भाषितपुंस्कविवादेति अपंपरस्तात्पुनिधानस्य प्रमाधवानुरोधेनोक्तः नत्र द्विभाव कर्मतोऽप्यसंनेत्रिपक्षि सापत्न्येआधाषितपुंस्कत्वात्पुंवत्वे
मन्नित्ये सपत्न्यादिषु इति सनेन साधुत्वमिति जेनो कः पत्वं पं नास्ति वपस्यादिरस ताटे इत्युच्यते न त्र सापत्न्ये पुंवत्वप्राप्तीतीत्याशयः सापत्न्यप्रकृते चरत्वात्सपत्न्यादेः
प्रकृते तरस्तीतिभाष्येणास पत्नीशब्दप्रभवत्वाभिप्रायप्रसाभाद्यत्वं किं च स्वामित्वेनेव बोधकः पतिशब्दः पूर्वानुस्वामित्वप्रकारणोऽन्नापत्त्यफलनिरूपितं बुध्यते तदा
प्रमाने वयतिशब्दस्त्रियां पत्नी निरूपात्र तथ्याच पतेर्नो धवत्रिष्टा राशुतिको शाद्विवाहजन्यसंस्कारविशिष्टे ढौ नुनत्रिनमिता इहस्वामित्वपर्यापेतिअस्यचयोगा
र्थप्रवृत्तिनिमित्तकत्वस्य प्रतिनित्यं सपत्न्यादिषु इतिसूत्रपोबावानलोकस्य वहंगो च वक्ति विशेषवि हरिः समानस्वामिका दास्यास्तत्स्वाम्य वहारो भावात्तच्छ्वित
यायवहारक गोणः पोगार्थमादाय च भाषितपुंस्कत्वं पुंवत्तु सपत्नीसिद्धौ आद्यस्यापि शत्रुत्वेन तत्स्त्रीविशेषएव हदिः अत्राप्युक्तं भाष्येमेव समानं तु च भाष्यं राम
केषु ष्टेनैव व्याख्यातं सपत्नप्रकृतिकसपत्नीशब्दात् अंवंमम्यानस्य सपत्नीशब्दात् सापत्न इति प्राप्तौ नानित्यं पूर्वस्य प्रकृतं तत्र त्सपत्नशब्दाच्चाणुं वादि १६२

दीनिष्पन्नस्य सपत्नीशब्दादाहरणपुंवत्वेन सापत्नमिति सिद्धिमित्यनर इति पोत्तुएवं सतित्वतीयात्प्यलोपवृद्धीरत्वेन साधुत्वेपुंवत्वं नचप्रीती दौ रूपत्ये वश्यहत्वं तत्तीयस्यापितीतिविशेष
रूपितप्रकृतसेन त्वमेव लम्पतेइतितस्याप्यत्राख्यानेमनाभावः स्वत्वस्मादिवादेस पत्नी निपात्यन्त्रसपत्नप्रकृतिकसपत्नी शब्दादणि सापत्नो सिद्धाच पितृकायादित्तिसा
पत्नोपि प्राप्तो तानि पूर्वपदस्य उक्तेरसापत्नीत्युदादि अस्याप्रकृतित्वे सासप्रकृते संज्ञास्तत्वात्सापत्नः सिद्धः प्रकृतस्तत्रसपत्ने ति एवं च ललदुक्तोसपत्नीति प्रकृतिः क्षिप्रादिणालोनपटप
तेकिंतु सपत्नीतेनित्यं एवं च तेऽपरा प्राप्तिं वनेतिनसापत्नप्राप्तिः सपत्नेनिपातोपि लिंग विशिष्टपरिभाषपानि नेतादृप्प्ला वाधस्तामाम्यचेतप्पचाप मगत्वा मौटकोप्यप
वारइत्यादुक्तलक्षणपनाहृ आद्य ग्रीति सपत्नशब्दात्तमेव प्रकृतिकसपत्नीशब्दपोहित्यर्थः लिंगविशिष्टेति एवं चापादयोर्थं विशेषलसणादलदवाद्यः सर्वविमतिनिषेधे
नित्यप्रवृत्तिभाव परिहतद्विवेतिसते देनेयादिलेपपो दिचये लिंगविशिष्टपरिभाषाभावस्याफेरेउक्तेः सेन नत्येन गतस्मादाहवर्णास त्वापदंशेषिततस्प्रवृत्तिः स्त्रांसापत्ने पौन्यवाद
लोके रूपौ विनि सपत्नशब्दलक्षणाकृतिकत्रितत्पोरिसर्थः पतु मलोक त्र पाणास्य अध्यायोरि त्युमपद्मा पर्यर्थ इति तत्त्वतीयस्यापि इत्यनिनो माधामुक्तेसारदेती पस्य
न निश्च सक्तन्याहदेभानाभावात् सापत्न मित्स प्रिस पत्नप्रकृतिका द्वारणादिनास्य जिदो प्य अस्मात् उपसंतलक्षणा पक्षिपुंवत्वेपसेतिलोपे सापत्नमेवेति दिक् प्रकृ
कृ सो वे ति आमलात्तेरंशावकाइतिवा वक्याया मे पुंवद्रक्ष्ये तेनास्विलेन स्यादिति च त्वाभावाच्च दुर्लभ इतिभावः भाष्यकारैरथ्येति अष्टाध्यायाप्यात्परादातत्त्वान्यवा निकाना
मिवान्नप्रकरणपाठात् अकर्मकत्वेकत्वानुक्तेश्च भाष्यकारीयत्वमेवेति भावः इदं च रक्षिणे नाम्पामिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टः गतार्थत्वादिति नैवेको राहार्दक चिल्ला देऐ किंञ
त्वमित्यादौ पुंवत्वेकारणे नष्टेपि तत्पयाचकज्ञाकज्ञातीये तिवत्तूद्विनुप्राप्तजातिविकल्पनत्यप्रवणामित्येकतद्वितेचेतिनगत्वार्थे एकैसविभक्तिकमिदे होने लोपः प्रातिपदिको
न स्येति च नत्नस्वत्पेवियस्यार्थेइतिवाच्यं तादृशप्रयोगाणामनभिधानात् सर्वं मपेक्ष आगतस्य यै मपद्मं अस्तते स्वार्थिकोवा दशोमात्रमहणास्यादकचित्सर्वेना

ल॰शे॰ मलंवृत्तंतस्यवृत्तौपुंवत्त्वमित्यर्थः अत एवोक्तंस्त्रीयेप्रथमद्वितीयकस्यपीतिकादिसिद्धंतत्त्वेपाणम्योरितारावनिक्षेपापुत्रस्त्रीदोषनत्वंहोपसर्जनयोःकरापितहार्दर्शनात
१६३ तेनाक्षचीनिउपलक्षणमेवतत्तदितरादेःकुक्कुघाटीनांजातिमात्रेपाण्यांनोद्धत्वायांजासंतरग्निएकत्रिपरलात्तकुकुत्वारिशवैद्येवमासेनमिद्देरिश्रसात्वात्माष्येकुक्कुट्या
दिशब्देतनत्तमासेनामिधानात्एतावतइतिकुर्द्धंडिपुंवत्त्वेक्त्वार्थवितिदीर्घैः अत्रमतेऽस्मपरमस्थानिमित्तत्वात्सर्वंकापीपत्नात्स्वविहितःस्यात्स्वेतनेनपदीत्यादी
क्वादिःनपुंवत्त्वंप्रकृतिमतस्यसमुदायस्याभाषितत्वमलकसाभावातःमद्रीशब्दस्यत्वेनतिलाभाषात्प्रतपस्यनिमित्तत्वेएवोपसमात्स्वविहितत्वाद्रीर्घदीर्घिणेरेकगस्य
तिसत्रेभाष्येसपष्टमानित्यग्रहणमसमानाधिकरणार्थमसमर्थार्थंचेत्युक्तहातिस्वभिन्नाभिसारिमनदृतिणिर्नोत्तलाहीपत्रकोपधासीत्रोपसंख्यानिकपुंव
त्वमात्रस्यनिषेधार्थंतेनविलेपिकापाधर्म्येवैलेलेपिकमेसादोषमस्यादइतिपुंवत्त्वंनडत्वनिषेधात्सौत्रविषपकारइतिवोध्यंनदुक्तंभाष्येनकोपधायाइत्यर्थ
तोपःपुंवन्नवमात्रस्यविषयेतनदृत्त्वमेवमाश्रत्रत्रमणामायस्यप्रोणस्यविषयेइतिश्राद्धस्येतिपणिनापसेत्यर्थः एतद्राष्यप्रामाण्यपदार्निकानामपिसूत्रेकिमर्थ
मिदंकर्मणाद्वितीयासिद्धेःउपांशुयोमवतीतितत्तीयापास्थसिद्धेस्त्रियारांपामसेनसिद्धंपालपोमवतीतित्ततीयापुंपमात्मेइतिभाष्येउक्तंतस्यतस्मिनहुदा
वसीत्यर्थःनहिपाणिनेःस्तनकरणोकालकालेकामापनवचसोभावइतिकैयटमापितद्दवतोनिपमिनवद्धोभावइत्यर्थःएवंचोपापोनपरमिदंसूत्रमितिनाद्यःपा
णिनिस्त्वनत्तानेषमाष्पांतस्यवात्त्यत्वाल्पेवार्तिकमाष्योक्तानर्थोनोकावानिसिसंप्रदायिकाःपाचिकैतिएवलकदिशरविलानिरपिकैतिअतएनीमिदनःतद्धि
तद्ध्इतितद्धितग्रहणंवृग्रहणंवेसत्यर्थःपाकांश्वालाःपंचमीपाशेतिपाप्येपापएतस्सिलादिष्विनिसमासेद्दविरूढेनैवेतिवृद्धिशब्दस्त्राबतेनत्रिभावः द्वौद्वीतिमबार्थेति रामः
तिएमध्यमितिभवार्थमध्यात्मःकांइलावितिकर्मेणणमहरूपतावडार्पइतितद्धारणमसात्सर्थंतढ्हहृतपित्रासर्वनामइस्ताक्षणोनहिशब्दविहितइतिमावःका १६३

बापीतिकपापणोक्तिसर्वेणदेष्मोविसोरधनुदान्नादिष्विमनफलोपधेतिनाख्यानादेतनत्राभइतिभावःअतएवप्रवाहणसपरस्यवृद्धिर्नपूर्वस्यतुवेसर्थकेमवाहणा
सेतिसूत्रेप्रवाहणोपीभार्यपइस्यत्रवृद्धिनिमित्तस्येतिपुंवत्त्वनिषेधोनमासेतिभाष्येदृवंज्ञातोरितिभविष्यतिइतिभाष्येउक्तेतेनार्थप्रत्ययिकीभार्यस्त्राणिषेधोनाचा
र्हितात्तपरमेस्त्रत्रपदवृद्धिनिषेधात्एवंसर्वेकल्मिकत्वेनाप्रावाद्धःफलोपधानेर्याकांचितवृद्धिप्रतिबोध्यतेनपादिषधायाभार्यपतिनिषेधःअत्रभापाभिरोगपस्य
पावकृद्धिप्रसिफलोपधानाभावेनदोषःस्यात्वैपाकरणाभार्यइतिएवोक्तनवृद्धिशब्देनविधानंनाप्येचोपमितद्धितोनिमित्तंनिषेधसनियोगशिष्टत्वेनालिप्तसाम
गादितिभावःसहस्थापमयोगोन्द्याप्यामिलत्रकेपदेःपरंतुभाष्येतावदर्थदोषवारणायहर्देनिमित्तंयस्मिन्निमर्थान्यपाणंकृतंनिमित्तग्रहसामर्थ्यादिवपदेशिव
द्भावानान्यपणामितिशदृव्यापाराश्रुपतिनमानःऐचोप्रतिचतद्धितस्यनिमित्तत्वमस्सिवाधिकारप्राप्तप्योगानामभावात्किंचेचत्त्रैर्वद्विपरानुषसाएवोपिवृद्धिशब्दे
नविधानमस्तिअतएवदर्शिकाभार्यदेस्विकाशिंशपेसत्वेपुंवत्त्वनिषेधःभाष्येइतिवेसमसमर्थमाध्यपेकरणोनेपामाकारसहृद्धिसंज्ञांविधायतद्धितेषेचामादीन्
नेनतद्धिधानमितिपक्षांतरस्योक्तनपातदेकफलतापत्तेत्रवृद्धिपदसंबंधसत्वातसत्रेमदहणमात्रेणाचत्तहर्षितमितिसत्वएवंचेनविधापदेदर्शिशेपितसंबंधात्
र्षापार्तसइकानुवृत्तौमानाभावात्एवंचवैयाकरणीभार्यइत्येवमसमिधानेअतएवनद्याप्यामितिमत्रेयद्यपिनिसत्वादेविवृद्धित्तयोरेवसादितिनिषेधवैपर्थ्यमाशंक्यविषयार्थदर्शास्तिनिसमाहितंत
नसत्केपुंवत्त्वनिषधंलाभात्पद्धप्यथबाहेइदपमिनेहध्यमाप्तिवनिषेधवैपर्थ्यंनकुंतआपिविषयमेदान्तापवादत्वमसंभवेएवापवादत्वमितितिवार्तिकमतेएव
मुक्तंकिचात्रपुंवत्त्वेइतिनिषेधवाणपशब्दव्यापाराऽऽत्रयणात्यावरपकत्वेनवृद्धिरादेःसूत्रेनावद्यर्थदोषवाणायअधिकरणावटुभीहिपर्यंतेभाष्यमतेथाव

ल.श.
१६४
नविफलत्वात् एतेनान्तर्भावितार्णमेवसंज्ञेति परास्तं पुंवत्कर्मतिविषयाम्प्रतिषेधानुद्भावनेनात्र निषेधो निरर्थकस्यात् आलमटुकटोलाख्यापितद्भाविमलेनैन दोषानुपन्यासहल
स्य वक्रकेशस्य लादिष्वात् कृन्नतद्धितान्तस्यापि वा चकारस्य शब्दस्येव सर्वथा क्रियापरनिषेध्यानां तु बन्धे गवेम यौ विसत्तारस्य केशान्ति संगाक्षिति रिप अमाकिनानिनिषेधो दीर्घमु
खमानिनीसाद्यविशिलिंगविशिष्टप्रतिभाषपाम्मानिनप्रहृतमानिनीदाहृष्णाविग्रहणात् पत्तोपो विहितत्वात् क्रियाशब्दे वते नयत्नात् मिनिनि घरेमानाभावादिति हंनितेमा
पितृ घनपनाहृत्केशमानिनितिज्ञातेः पर इति संगादितस्त्राहृ नर्पाव्याख्यानाच्चाजातेरिति निषेधपंचमी तिभावः अत एव स्यादिके सत्राभे निषेधो न क्रियाः पुंवद्भावितमूले प्य
न रत्नवत्तिलत्रापि दृशा पंकत्वमेवेति ह्यनपि कुन तु पुंवत्वामास्याः यस्तत्र जाते चेति निषेधः पुंवत्कर्मधारयेति तु निषेधविषयएवेति यदा रापर इति तन्न रुदवि शीदीना
मनन्तरपसस्त्वेभाष्यमनेजातिलाभावादिति किं पत्त्रापि अमानिनीसिवकठमानिनातिवन्नाधु केनतन्नभाष्येनुपलंभात् सलहुकतोपोह्लितं होत्रसेवाय मिति नक्रो
पधायाइतिहस्वत्यतिरिक्त सर्वविधिनिषेधरसर्थः उपदेशा इति शासमीपवर्ति त्र इतिबोधः इहा समीपाश्चाभिधानस्वीभाष्यात्तत्वहत्तिदशलसमीपसंख्यावेत्तएवतरा
हनवैकारस्यावे सर्थ इति अत एव निस बहुवचनानोपश्चोसक्त विसार इति लोपे परत्वं समुदायस्यपदमित्यस्य नैकारसलात्परस्येति लोत्तम आर्भीपत्तपानिलोपस्या
सिहुत्वान्तवैवेति संज्ञापविषयेभ्रति पूर्वेन परस्य समतिसिफकोलएव संरापेपरस्य समति सिपकानेकधर्मवत्वंधर्मिणोरस्यतेतत्वे वविषयनिष्ठं वार्थः अपंस्त्याएर्न
वानाहितिमर्प वैसादेश पाल्मकएवबोधः सच परस्य समति क्षेपकनन्तद्धत्कमानिसाद्याकारः नत्रकश्चित् त्वलवत्समातेनिकाकोटिवीधीव पत्राव नतव्याबाधर्क
नत्रवाचिदृष्टिकंपालिकानुष्ठानेकश्चिद्वक्ष्यन्तेलस्यानुरोधादित्यन्यात् एवं च नियमनं पंचास्मादुपनिष्ठे नइति बहुवचनं वक्तेतोप्ति अन्यत एतत्सारितेला राम:
बोधः अत एव वार्थप्राधान्यात् सर्वतत्रेनेत्रैव सिद्धमिति भाष्योक्तं संगच्छते द्विहस्तनाइति शाहृत्तक्रिस्वभावाहलजयोतर्भावितापूर्वपदस्य वृत्त्याप्रपन्नात् च बोधयोगः १६४

हिलसंख्यासन्निकादृग्निषेधपादशे तिबोधः नचात्र संख्येयं वार्थश्चान्यपदार्थ इति इर्ष्वस्त्रेत्रेणेव सि हृतिनिवायं अधिकदशादसर्थ समत्रलातकचमावार्थमस्याकस्यक
लात्राशेषाधिकाएष्वनानेकमिति स्त्रेणासमासएकपक्षद्वेतेः शेषादिति सूत्रेणैव कुर्याहोरुत व्ययक्षोरिसाद्येपक्षएवशेषइति भाष्येसष्टः एवं च उत्विषयेपूर्व सूत्रेणैव
मांसेयाप्तिके कविर एवेति बोध्यं संख्येपेति कृवरारीविमाः अध्येपलादिके विमापच संख्येपे इति किं अधिकर्थे वं शतेगवां संख्येति अत एव इति अत एव शरोनेदिशे चनुसा
सिन्तेः अत एवास्य निसक्लोनिगता इदं सत्रं समानाधिकरणस्य यत्वभावार्थं च इसिनापर्वेति सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र इति पुंवत्वं तत्रनेनेदं सम्यक् तत्र इसादो निरूपमाप्ले च
नोनानियमहृणविषये इसादेर्व्हृतक्रियायोगमेवेण वृत्तिमापन्ने इसर्थ इदं पुर्वसमिसर्वरित्तितनविशेषस्सर्थः अत एव केनाकेशि पुरुमिति संगच्छते पत्र नन्तुपा
दानं तत्राध्याहारः इदंक्रियामात्रोपलक्षणं भाष्ये क्रियाभिधानादिहसकेः ग्रहणमहणेसप्येवमतएवककार्यकलीमाधितमयशः हलाहृतिभिपास्कशकुचनटोमिसादि
संगछते अर्थविषयविशेष इति प्रमाणादि इत्यान्यपदार्थक्रियाहपः कर्मधारिनिहांगस्यैवसर्थः इतिशाहृश्चात्र प्रकारोनत्वं च लोकप्रसिद्धत्वं तदुक्तं इति शाकोलोविलोविव
क्षामनुसारपंतालिः कर्मव्यतिहारे परस्पर ग्रहणादिरूपकर्मव्यतिहारे इतिसमासान्त सेतद्विषयमेवदइतिशाकेलेन तत्रास्यमानिपयेकेलानइतीतिगुणषां रिस्पाधर्मान्
त्वपकेनानेनसत्रेणेत्रसर्थः तिष्ठत्वविति अत्र अहृतादिसमासविभ्रमस्य अवलोपाव्ययलेके शाकेति कुर्वन्ति स्याहोपरागत्वावाधाव्यीभावत्वमव्ययानांनेत्तिनिषेधस्या
व्ययीभावेः भावादिलिङ्गाकेविकुद्रसस्यमसमासादित्युपादानप्पूर्वलमव्ययीभावलपकरिशिनहृदत्वेरमानेनापितत्स्वयोगः अतिनइत्लाङुःगतेः लेमिका मसमेस्यात्र न
क्रियासादि क्रियामात्यवोधर्धे कुरोषुके शेषुगत्वात्यवितायोगिदपुरं समवृत्तमिसर्थचमितरयहृणात्कर्मतंमसा समासससाके शादिवदारापुरुहणानां वाक्यपुरुषाने कर्कृते
कसानः इदसत्रेवेपक्षिकाएवार्थसमपत्तामासएकशेषश्चानवकायेनानेनबाध्यतेश्राद्दिति लिः श्रीर्विमप्पुपलस्यानिदं संज्ञा पूर्वति इदं कैयटहृदताद्यनुरोधे नो

ल.श. १६५ कं आभाष्येनुनर्दृष्यते स्वयंभुवर्दर्शिसर्थैरितिस्वायंभुवो लोके। साधुरेव भाष्यानुक्तापि नार्थस्य साधुता निगमकत्वेमानाभावात् भाष्यकृद्विचारितप्रयोजनं कानां तो त्रासरणां
पाणपलादावहृत्समाचार्यस्य साधुतानिगमकत्वेमानाभावात् भाष्याविचारितप्रयोजनकानां तो त्रासरणां पाणपलाशादावहृत्समात्रार्थकत्वकल्पनापाए चोचितात्तु शौवांदृष्टे
मलिशिसत्र शरादेशित्रीतिसूत्रस्थभाष्यप्रयोगात् दर्शपाम विदुपलर्दृसंने नतत्र दीर्घस्यात्तत्स्वपुष्यमिति सिवतदोषाभावात् एवमिवानमशास्तनमनिसंलनजक्षादिनामनिसमा
निदेशिकमनिसंसर्ववविधिप्रोलोपविधिशिष्टिष्ठिस्तवलवानिसादिभाष्यानुक्तं बोध्यं तेन सहेति तुल्ययोगस्के न मनादिना योगत्वयानकं सहेसेतदित्यर्थः बोधस्य आत्रोपस
र्जनसेतिमत्वर्थीया असयोतमुत्तरपदेन संनिधापितस्य समासस्य पचदारत्वं विशेषणं न स्यानुसारितातता नास्त्यर्वंत्र चकास्विरस्वपवध्युपसर्जनमेवेति विशेषणं
साप ष्ठीदुपसर्जनसर्वावपद्मस्येसर्थ त्तदाहव हुव्रीह्यव यवस्पेति अधिकारणाश्चस्री निभाव सेनेहन सहत्वाणानिएषिहलनः सहेवेति कनिरुपपदसमासः संहृकृत्व
पिपरस्त्वापिनउपसर्जनसर्वावपवके च हुव्रीहौ पदुत्तरपदं भिपशब्दः सहश्वः सहशब्दस्य तसतमस्त्वाभावात् सहशेहेन हृत्त्कृत्व नासेसवचायैद्दत्तोश्माया तेश्च नमिभधाना
स्यपेचर्शमानव हुव्रीहेरिसर्थान्तदोषः मलेपि संस्थियो चहुव्रीहिरित्यनेनसम्बधितमिदं सर्वं च दसमर्थसूत्रेसंस्थापाद्यपेतिसूत्रे च भाष्यकैयटयोः अत्र पक्षे कवचिभाष्येनं तत्रव
कमीह्यपेस पाशेषस्य आहणात अन्तरवर्वहुव्रीहेस्तस्यक्ष्मोरिति प्रकरणेएवेदं मकनेत्वलोपायत्ति अथ्यपादिरिति ध्यातेन गोविंशतिरित्यादौ न एष वेदमत्रे व भाष्ये अत्रान्य
त्राधिकलोपादिसपिभाष्येडक्तं घाधिकाविंशतिरितिनोदाहृतंत चुकान्हिकरूनानस्त्रीलोकं भाष्यकृत्तानुक्तंद्दवांमिकाणां तक्ति स्यात्तद्भावप्रपक्वेन सुहृषेहिस्वंपदप्र
कृतिलएषिथाहंद्दरश्वादेतिभाष्ये कृतोक्तं हुशुत्रेधिधिकेन्याप्यादित्वाभावान्नेत्रअन्यपदेशिलाच्छिसान्याधिकलोपादिति न चक्तम्यमिति चात्र भाष्ये उक्तं मिरसाहु राम:
यत्वपेन षष्ठीतिसप्तम्यर्थवमेवनद्रा हवहुव्रीहेरिति लोगमद्वेवमन्निमदित्यादिः पचःषोदोषर्थत्तदुदाहृतिः जलजाक्षीति चित्वमं तोदांत्तत्वापतेनं पूर्वपदप्रकृति १६५

स्वरेण स्थलासेति अस्तपर्वगृंथ्यिः पचिद्विजोषस्यान् अंगुलीसहदेति दाहणो प्राणितयामुखोंगुलसंभवादित्तिमाव अंगुलेत्तिमात्रवोहयस्य चो वाक्षिणोन्नेसमि
त्तिसुक्हित्रिभ्योषविमकृतेषविधानं द्विमूर्धहलाहे द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्ध्नस्थिति पादन्कांतोदात्तलाभावे पूर्वपदमकृतिस्वरएएयंधा द्वित्रिचित्वरणात्यो मूर्धपदस्य कृतिस्व
रेवाधिलानिसमंतो दत्तलस्यान्तकारान्तः अतिसतपादस्माग्नतो लाभावे चरितार्थः अनिसतं च मूर्धस्थितिनिर्देशादेव ज्ञापनेनान्यथा मकमाभेदापमूर्धस्थिस्व
रेहतिद्वित्रिभ्यामितिसूत्रेभाष्यकैयटयोः स्पष्टं द्वित्रिभ्यामितिसस्त्ता भ्यापरोयोमूर्धनशब्दस्तदुत्तरपदस्य बहुव्रीहेरिसर्थात्समासोत्तरकृत्तपिमस्तमितिसले अन्ते
दंताहिसेनग्रहणं ज्ञापकान्तमकरणात्तवर्णग्रहणेलदलग्रहणांनालोसाशपेनाहू पूर्वपरस्याहितिसमानपरेरसस्योवेदपदेरसर्थात्समासे प्रामोविष्यर्थमिदं भा
ष्येइति प्रागयनं अनभवनमिसाहीनोत्वनभिधानमितिभावः रघुनाथ्याहिशवेस्तुणत्वेसंज्ञात्वभावापन्नेनेणाः अनेकत्वेनचेत्संज्ञाहस्य योगमस्यात राति स्वार्थः नदुक्तं
भन्नोसंज्ञापामितिसूत्रेभाष्येण एतेसंज्ञायांविधायं ते तेषु नैवेविज्ञापनेसंज्ञायामभिधेयायामितिकिं नर्हि प्रत्ययांतेन चेत्संज्ञागम्यतइतिप्रत्ययेनेन परिहृदिर्भ
म्यनेत नः प्रत्ययस्य परइति कैयटः हृदिः स्वार्थः भाष्येप्रत्ययांतेनेतितत्प्रत्ययविधेयफामीणनस्वराणलन्तलयव क्षेवपरत्यनेऽपिपुक्तं संज्ञाराष्ट्रः अनादिमपुक्तानि
पनानुपूर्व्याकाएवविद्धात्तत्रेदानीकत्वद्विपरानेत्वयोकुमर्हतीतितुखरवणम्या अस्याहृशत्वेवस्यानिडपासमासांन्तत्वेनाशेपलाध्येयादिभाषेतितयसजाविष
येनपक्षेः त्वपानिभाष्येतेत न दृश्यतेउपसर्गात् अनो हिमनोमुंचनमितत्रणसंमाभृदितिनड्वलेनित्र नोसार्दरस्यपनीपवतुलग्रहणेकृतेसर्थः अवमयाम
णानपेसादाकृन्मयिन्नन पूर्वेसादावनिष्पाधिन्तस्यादितिभावः अत्राप्युपसर्गग्रहणंप्रागवेदेवप्रताप्तदृन्प्रगतानासिकापसेनिविप्रदृः विगतपानामिकपेनितं
अचपघत्रिलिनसादेशादिभावः इआनादेअवपानामस्मान्नद्निदिनोप शाएकुक्षेपसेतिलोपः कुक्षीतीकाणनपाग्रलपाठः अअकरणादितिधात्वेचतुरश्रेतिनारा

३८

स॰ टी॰ १६६

यमच॰ णत्वपदादिषु प्रआपदादिषु पठ्यते निपातनात्॰ आहलेड इति अस्य विवेकस्मिकत्वेप्यनुक्तसमासोनत्वाभावात् चनकश॰ नित्यसमस्तमिलवारणायचहलन्तः॰ अकारोच
णोल्पजलायस्य॰ धनिस्य प्रहणं स्पष्टार्थमिममप्युदाहरणः॰ धर्मादके वला किं नित्यं बहुव्रीहि इणा पर्वपदाक्षेपेण समवत्तमातप्रथमाच पवेद्दलेन ततः परत्वाभावेनैव त्रि
परव बहुव्रीहौ न दोषः इति प्रत्र अगुनी नुहे पदशाला न्य यामावपयेद्धौनमाने नद्ग्रहापेक्षिकमिति पदम न्तधर्म इत्सन त्वशवृत्तस्य सर्वनाम सव्यपोहितिपर्व निपातो नाहिता
न्यादित्वात॰ एवमेव जहत्स्वार्थेस नापि केवलस्य जातीयासाभावतं रद्दवे ज्ञादेणि नित्रे माप्सयं अनिकारोऽ दृष्टार्थं लेल समासो तमिति॰ अनिजतमिसर्थनु
पञ्चा॰ साहचर्यात् उ रक्षणाज्ञासीरे शब्दनि घ्नसाहानः देशाद्रिति॰ लोपो यो चलादो प्रसपेद्रित्विपुर्त प्रसपस्पासकेत्वात्तो क्षेत्ररत्नमिद्धे च पर्वोत्तरासाहचर्यादिको
रन्आदेशः समासो तारस्यधिकारादृक्षे॰ पदस्पेति नप्रवर्त्तन्तइत्याशयेनाहे॰ न्तादेशाइति एकदेशशब्दवेनित्तरेकान्तग्रहणमिति वाल्किं॰ गुणात्मनुदापेद्धमिति निपतं जनि
नेतरधीव पवहतितजस्वइत्याम॰ अत्याद्यो॰ तथाचलेशवादिनोगं धशब्दस्यग्रहणमिति साशयेनाह॰ स्पपस्पसंगंधोविशाहृति॰ तत्र प्रमाणं कोशनाहेग॰ धोगंधकरतिनञ्च
भावस्पवस्थसमासत्वमने॰ आहस्वानिद्योरीति॰ पादस्यपादितिनोके॰ अतिपरोक्षतयास्पैवपादं पदिसत्रग्रहणमपनौयादस्पते॰ किंपिपदसाद्य नापत्ते॰ कुंभपदीव
उवचननिर्देशाद्युतापादसाम॰ र्थ्याचाग्र्यं थायामिति॰ स्त्रीलिंगनामेवग्रहीतापादाहः छिपामिति पदिहोपमानपूर्वस्य लोपपूर्वचतस्सुसिद्धेलोपेनिसंनिवर्थवचनं॰ अष्टा
पदी॰ सत्रनिपातनादीर्घत्वे॰ द्विस्त्रिभिश्च शीर्षत्वाच॰ स्याम॰ तीतिसमन्दौ निनाविकोदेशपद्धिनात्रिपृष्ठाव॰ श्यामकपिशः॰ अणोकी॰ इतिश्र्छिद्रोवाककुदस्याका
लाग्नएदिकृता॰ अथवचोपचपाद्योवत्कधर्मा॰ अवस्पैलुप्यते॰ अजानककुले नवात्संपत्तीककुलेनताहत्यकाम्यते॰ अवस्थापाकिं॰ स्वेतक कुदः॰ सतेषेति॰ एवंच राम॰
पर्वतइत्सस्मात्विशेषस्यार्थं॰ प्रहंविशालंतद्विवत्वात्कसनेत्वंसोपदृश्यविनिश्च॰ प्रिपसर्पिककारणं॰ एकवनांतारितिसर्वत्रगतोनिर्दिष्टमत्किंपाठस्येवदृष्टत्वे १६६

नकेपांचित्स्वमिकिंकांतांपाठस्तस्विस्पष्टार्थलदाहृत्विकवचने सादिं॰ अनुक्तसमासांतादिति सामान्यतः समासांतानां पसुपेवशेषात्वमिमानत्वात्स्वप्नितिप्रिपयथाइतिपोत्र
नेवकंपिसुशेषग्रहणानापिसमासानयिसुर्किंतद्विनेत्तएपो॰ बहुव्रीसुधिकारः॰ सोपसमेरतिभाष्योक्तलदेशपेचशेषाग्रासासमासान्तस्वकवभावेसाचकाचार
नित्समासेने॰ स्वस्वविधोकपोवाधेनोपपनो शेषग्रहणोव्यर्थमितिनवाच्यं एवंच निपपाणिकरास्यपि॰ अतएवबहुव्रीहौसंख्येयेडजबहुगणादित्यपाककृत्यान्तकरसमत्र
वित्तररसाकुञ्ज्वो वाधिकारे तिरदंतस्पेपसादोकवभावार्थमितिभाष्योक्तेरपितेसकृत्वादितार्थयेदपत्याभोताभवीसनन्याहृनेवाद्वेनेत्रिउचाप्यिनानंत्रेणोचा
रिनेवो बहुणस्मावोधस्तिवोध्यं॰ आपोन्यानकर्षां समत्कपीसनुवर्त्तनेन्अनेतरसेतिन्यापार्वे॰ चादित्वसैवनिषधस्सारस्वेषादितीतिविवेचइतिविस्त्राप्तस्वेगणाधि
शेषास्त्सर्थे उदूलावप्रवक्षेमत्वादुदुवचनेविग्रहेः विस्वदेवइति विश्वेदेवाइतिसपाठेः नसंज्ञेयसौविवक्षेयोगविभागसामर्थ्यादीपसवृतिनघतस्वेसस्या
विनिवेषधकमिसाहनकविति॰ पसोवहकु॰ बहुव्रीहौपुंवदि नियचनेहस्वकपापाइत्यविप्रसपसरकुवहुव्रीहौप्रधानस्यपुंवत्सुविषपरिकारस्पेपपानत्वसत्वाथसापी
नितरर्थासलर्थेत॰ पदलिंगपसहसादि॰ अत्रस्तजेईपसजेनस्त्रीप्रसपसरीर्घलंचत्कयनवनुवृद्धंपद्धनास्तितस्मितिभाष्योक्तोरनेननपुंसकहृस्वस्यापिनिवृत्तिर
न्याचवनेनचवनप्रसारणानांसंगति॰ भाषन्तनपुसकहृस्वनिवृत्त्यर्थमाभपकेनपुज्जनेप्रसारणानमिति॰ किंवहुकोपसमिलिप्यविध्येहपरिभाषयानिषिध
नपतत्वेतितिसकषमात्र॰ अभिवादनस्केनिहरोभपाश्यकवदि॰ यानुनोभयंसाधारणपजातप्यनस्पसारायेनाहपूर्जितइतिएतेनक्तसर्थकप्पेयात्रयहणासि
तिहसादि॰ धनिचेनिचोजमितिस्सवितं॰ सधातेतिनघत्तस्थितिकृत्याम॰ स्त्रीप्रसपोनत्वाभावादिति॰ अविहहस्वतेनिम्पारेरिसौ॰ णपदिकहादितिभावः॰ सुउतिप्रोप
नेस्पामिसधिकरणेइतिभाव॰ समासवानइति॰ समासप्रवालेवपनक्रियापस्मिसर्थः॰ समसमीविस्तप्रप्तस्पकर्त्रीप्रपद्धरेवक्किमान्नपाद्धिशेषणालेनसिद्धेचेपथ

१८

ल॰श॰
१६७

कारणेपि समासत्वापत्तेः सामर्थ्ये समर्थाधिकृतं विशेषणपदं च ब्राह्मणस्य च सिद्धमपि न लक्षितीति क्व विशेषणपदं तदाहानएवेति चित्रगुरित्यभवोऽपि प्रथमानिर्दिष्टत्वेन एकविभक्तित्वे
न वा नियमे प्राप्ते उपसर्जनत्वे विशेषणत्वे सर्वत्र विधानार्थो विशेषणमत्र त्वनिभावः सर्वनामसंज्ञा पीति घवे नच्युक्तो हरदत्तो विशेषणत्वं बोध्येन तरी हत्वदक्षिणा द्
सारेण जरं नाट्याः सरनिपातः सर्वेऽत्रेत इति वचनसामर्थ्यात्तमाजपर्दं गलासर्वनामत्वं वा ध्यं विप्रयुक्त इति पाटः हि प्रयुक्तः त्वात् हि द्वादश सर्वनामत्वादेवा निर्देशा वृ
रेति अनाद च वार्तिके त्वा चापि परनिपातः संख्या पाइति संख्यावाचकानां समासे त्वार्थं वाचिकापार सार्थः हृदीता निसर्गे परिनमपी इन्द्रा द्वंद्वसाधारणं नदा हृद्विजार
ति द्वादशेति च सहस्रात्रां गानिसर्वे विदात लहस्रामिसे वस्रात्र येवं तदक्षिनधिकमिस त्रमाष्यका मिपसमिति द्वंद्वस्याह विवत्ते न सहे तुदाहरणे सहस्रिदस त्र नउप
मिवि शेषणोत्सत्रोपसंख्यानात् गदापाहिताम्बी आरुढा इति तो अत्र वेसनु वर्जाय्य वस्थितविभाषा अपरण एह कचि त्रेतिएत्तद्ध्रौप्यष्टः कनट्ठसपो किंपाशव त्वाद्धि
पमेप्राप्तेवचनं बाहृमिन्ते साहिताग्न्यादिषु जातिकालेति जाति कालसुखादिभ्यो नाच्छादनात् कर्त्तसं नोक्ताश्विशापके च हापिते वा अहरण तुव नेण हस्त्रापिकमिति
कवित्रेतितेषामाहिताग्न्यादिषु मितिभावः ॥ इति बहुव्रीहिः ॥ ॥ चार्थे द्वन्द्वः अनेकमन्ये सत्तेनेकमिसनुवर्त्तते नेतक्रानेतिकवाद्गृषदं लस्वर्कारेषदं हेत्तयोरनेसो कृत्वा
ह इत्यादिरपथापधं समाहारेतात होर्म धौमवृत्तिर्न आते एव च प्रवृत्तेः अत्र वदंति द्वंद्वं प्रथमान्तानामेवानपरित्यक्तविभक्तानां बन्धनाम्नेनानिवक्तुतमिवाक्षेत्रवपवक त्वं
लस्ये व मतीति स्वैत्रमे वाभ्यां क्तनमितिसमासे समुदायक त्वं लस्ये वमतीतेतत्व वाक्य स्यसमास्समानार्थत्वाभावेन नस्य नतत्वा क्वत्वाभावात् अत एव पदग्रस च पत्रा
पत्ये चेत्यादी अत्ते मते चैवताव प्रतीतिरगौ धौमाभ्यामिसादिष्वत्तेपत्से कंदे चता सप्रतीतिर्यो धौमाभ्यामिसादीसमुदाये देवताव प्रतीति रिति व्यवस्थासिध्यतीति त राम॰
स्यापित्तदासत्तेषु समासेरव तत्रापि समुदायेदेवताल प्रतीतिविरसात् अत एव नहि संवुधाधोरिति सुत्रे भाष्ये हिं संवुधौ उत्तरपदे इत्निवार्त्तिके संबुद्धिग्रहणानर्क १६७

पैराजबृहद् इकेसारैसंबंधेतानां नसमासः इहलत्र वत्समासस्समानार्थकेन वाक्येन भवितव्यं समासेन च यथैवद्भार्थो वाक्येन गम्यते तेनाहो ज्ञावित्तमासेन गम्यते
अत एव च वपवत्संबोधनेवोत्तर समते समुदाय हते बोधनं समासेन तुक्ते सं बोधनविभक्तेन तस्याभिमुखीभाव फलकत्वेन प्रत्येकमेवाभिमुखीभावप्रतीतासक्रिया च
पेन परस्य समासार्थमिति नतमा वः पृष्ठासमानाधिकरण्ये लोप समासानन्तरमधिकरणानां द्वंद्वः सतत्वानेति परिनिष्ठितविभक्त्या समासेपि उत्पुत्ति विति
नत्तदुत्पत्तिसमे वे व अधिकरण तत्त्वीयां स्वस्तानाम विक्रिमारम्भे वा न्वयेन क्रिया अनेक तत्परकारके तत्सम्बन्धमेकमेव बोधेन वाक्यसमासयोनं समानार्थत्वमएते
नकृष्ठमीकमिस्त्रापै प्रत्येकं कर्मत्व मोन सो क्रियान्वये विपाएकपदस्य न्वयेन सामर्थ्यं मान्यायसमासदृति मीसांसकन्या क्रमपात्तरा इत्येवं केसारापि वर्षीमा
हि कान्वयेन सामर्थ्यमाद्राय समासायत्रो माध्यासंगतेः निर समानाधिकरणे प्रयमान्ताभिहितेप्रय थेति न्यासेपि समुदाय एवापवानामपिनिः सामानाधि
करणेन समुदायकत्त्वलोक्तावनवपवकत्त्वस्याप्यमिहितत्वेन समुदायप्रधामेय्य वमवेयष्यं प्रथमामवसेवान एवतत्रचैत्रोमैत्र आगच्छत इत्यप्र च कर्त्तत्वस्याप
मिहितत्वेन समुदायप्राधान्येप्यवयवे प्रथमा मवसे वानएवतत्र चैत्रो मैत्र आगच्छतः पचत इत्यादि नित्यद्विव च नान्ये तत्त्वान्न प्रयोगएवे चेतिकपरस्य र
नियेसे सेनितत्वं चैकस्य क्रियान्वयो नरमप रस्यादत्यातदन्यमात् अनेकस्मितिनैकस्यसापे सतेपिनदोषः इतिभावः समुच्चये च शब्देन त्वस्समभिव्याहृतपदा
र्थे इत्यस्यापेक्षत्वं बुध्यतेतदसमभिव्याहृतेतु न अत एवात्र कच शब्दप्रयोग एव एकस्मिन्निति कर्मीय छिन्ने इत्सर्थः अन्वयइति प्रत्ये वमन्वयस्तम्बासमु
च्चयस्वशाधी यइत्यन्वयनत्वं न्वयएवयसमुत्रापइतिभाति तथा अन्वयो विशेषणयादिशेषणत्वं सोवतस्यमाणेनराहरतो आधुक्तरे पदद्वंद्वः पचति सति
तेसारौ क्रियाससु च्चये आनुषंगिकत्वमनु इत्पाल अनयास्य साधान्यं चात्ते संबंधि क्रियायापापा अचस्य कर्त्तेत्यत इत्यं अन्वाचये आनुषंगिकत्वमाप्यत्वं च स

ल.शे.
१६८

मभिव्याहृतक्रियायानं चार्थः मिलितानामिति परस्परं येषामनुद्भूतावयवभेदसमूहरूपाणामित्यर्थः अन्वय इति एकधर्मावच्छिन्नेनान्वय इत्यर्थः तेनानी
धातोः स्वप्रयोजकव्यापारानुकूलव्यापारवाचकत्वपाक्षिकमेकत्वेप्यजां ग्रामं नयतीत्यादौ नन्वकारप्रयोगो नापि समासः समूहधर्मावच्छिन्नेनान्वयाभावात् अत एव
न्यानेकवचनप्रयोगः पुत्रेवमन्वयपक्षे नेतरेतरयोगत्वात् द्वन्द्वसमासः समूहधर्मावच्छिन्नेन्वयाभावात् अत एवात्रानेकवचनप्रयोगः यत्रैवमन्वयपक्षे नेतरे
योगत्वाद्द्वन्द्वसमूहस्यार्थत्वस्य च प्रः समूहे द्वन्द्वतात्पर्यवभेदः स्वं चावयवानां प्रत्येकमुपलब्धं प्रयोगः यत्रैवमन्वयस्तत्रेतरेतरयोगत्वात् द्वन्द्वसमूहस्यार्थ
त्वसच्चयः समूहे द्वन्द्वावयवभेदः स्वं चावयवानां प्रत्येकमुपलब्धं प्रवयवं समूहरूपत्वात् एषो वा समूहे द्वन्द्वे त्रद्वन्द्वावयवभेदः समूहरूपत्वं तत्रेतरेतरयो
गे द्वन्द्वे वचनभेदः समूहस्य प्रतीयमाने कत्वनि धर्महृतिनिमित्तसमाहारे लिङ्गनिरिक्तो लेने च समूहस्यासमानात्वाम्हेत्व प्रवृत्तिनिमित्तत्वविशेषः अत्र सम
र्थितिः अनेकत्वेवतानाद्यर्थे स्वभावेनेकार्थीभावस्य सामर्थ्याभावात् किंचतत्र चार्थस्य समभिव्याहृतविशेषणतया समासस्यान्यपदार्थप्राधान्ये द्वन्द्वचार्थप्रा
धान्ये एव स्वयं चेदेतद्वयमत्र स्तो भाष्ये तत्र हि चार्थे समसनम्बन्धस्य समासस्य वाच्यलिङ्गसंख्यान्वयोगोत्सर्गिकत्वभावेन परित्यक्तोपगावचनवद्ध
द्वन्द्वस्तिष्ठः समासार्थस्तद्व्या लिङ्गसंख्याकाङ्क्षा इति च समाहितं अतो नेदं भाष्यं समाहारविषयं तस्य समूहद्वन्द्वलिङ्गप्रयोगादित्यादि च लाघवात् चैवं पर्यवसितिः
त्रस्यस्य अवयवार्थाभावाच्छब्दपरत्वेप्यद्वन्द्वो नमुखत्वानिरिक्तः समुदायो लिङ्गे यद्यपि समस्यमानप्रतिरिति त्रेत्रतस्मासत्तत्रदतिप्रिवो नेत्यपर्यात्त अत्रैव हि
नपरस्परमविलोने न समूहरूपतावयवभेदतावर्शिता अतएव पदान्वयव्यवसितिरिक्तः समुदायोर्थः स्वावयवलिङ्गोन बोधयान्नाइति तदुक्तपक्षाभ्यां न राम:
रोधो विशेषरूपस्यत्वनिरूपितं अहरहर्नयमानो गामश्वं पुरुषं पशुमित्यादौ न समासः अहरहः पदेन विनिगमनाविरहात् अस्यास्मेहिंसावगताचपि १६८

तस्य चकारावाच्यत्वात् पत्र विग्रहे चेनेनपदो सर्वकोर्थः तत्रैव समासो नान्यत्रेति स्य हं भाष्ये वार्थवत्वादेव सिद्धितात्पर्ये समभिव्याहृतक्रियापानेककालिकत्वादि
गम्यत इति टिकराजदन्तादिषु इदं सर्वं समासविषयं सप्रसमासकर्मधारये ह्यानीतन्याठतः धर्मादिष्वित्यनियम इति एवेद राजदन्तादिगणपाठसूत्रे पतत् न प्रतीति अ
भ्यर्हितत्वात्तु पूर्वनिपातः आदृतः निपातस्य तद्वितिस्य अरं तादिगणोपाठेनेनिपातः अयं राजदन्तादिशीलत्वत्वे अल्पाच्तरं कथं वदतिशाप समानेप्यगणपाठसमिला
दिभाष्यप्रयोगेरे पवहनिर्वेहः तार्प्य अत एवात्रैतरनिर्देशादित्याच्यसंगच्छते उचैवतरामितिसत्रे चभाष्ये स्पष्टमिदं तत्र ये भाष्याद्दृष्टार्थ अत एव त्वात्ता पा
मतुबाभिमित सूत्रे तुराब्दानामितस्त्रशब्दाः तत्रायर्थमेवबहुत्वविवक्षयेनेनतुल्यकार्यान्वयीति केयटः मरंगणं स्वतत्वाह्वादौ हंदितात्र एव दोषं दरलिवो धनान्तत र
निर्देशादितिभाष्योक्तापि सौतेरसुखोनिशयोर्थद्वयार्थः तदापिप्रकृतसत्रेतिशायवएव विवक्षितो न तु हृयोरिसुशः तेनशातुद्वैमिति लानाभितिनिवस्कृपयिसि अति
परस्मालरभितितदस्यातिसिविक्षस्य यीतिभाष्यस्यपत ऋत्रिलवैस्य प्यत्नात्वे तामर्थ्योहितिशयाथ्ये भविष्यतीत्यर्थ अत्र पक्षेत्वात्वपद्धतिविरिपे स्ववा नि
शापत्तपातापेक्षया अन्तेत्र पक्षेतु अतिशयः सर्वथा विवक्षित एवात्मान्धो यात्रापेक्षयैवेति निम्पष्टं भाष्ये तत्र पक्षेपि द्वयोरिसेवा अन्तेत्र पक्षेतु अतिशा
यः सर्वथा विवक्षितत्वात्मान्धो चोपात्तापेक्षयैवेति स्पष्टं भाष्ये तत्र पक्षेपि द्वयोर्वैलक्षण्यविवक्षणात् द्रतं नप इष्टेवमोपत्वान तत्र आसोसत्ताया कत एवा
पकत्वमिति तु न युक्तं तेषां तं प्रत्यविति तस्मात् कुलतुल्ययोरभावश्चनिपातनात् अत्रापि वृद्धं घ्निनियमः आनुपूर्व्येणेति अल्पाच्तरं पूर्वमाद्यु भवि
तेनवसनाणाम्त्वपहमेवो धान्यानिप्यामिदं प्रकारणं तत्समं तस्तमाहितं वीनिनिर्देशात् धान्यादिति अजाघतास्वासाद्वररत्नदृष्टं ल्सुनसन्नाणामिसप्पाहि तं
चेति ध्वानुर्जोपसरइति वे चिप्रतिषेधेन सर्वे तोब्र हितं पूर्वं याज्ञेनाप्याभितिनिर्देशात् अश्वयोग शब्देनवारकाएवेति अल्पाख्तरमित्ततत्र भाष्ये ध्वनितं अग

३१

ल. शे.
१६९ शास्यच मसेक मन्वप नैक माएप द्यां कदंतां सं मवे नान्यत्र हणा सावश्यकले प्रसासत्वात् तद्धा सोपस्थित मात्मंता धुर्वैद्धीपे मस्या तेन नमाई गोका श्वा रो हा
विनि स्सिद्धं एव मेवा ध धेनु तु रित्यादौ वा ध्ये ण्कवचनेन रा हृन्त्वयो त निकलवि शिष्ट कोध कम रत्न दोक वदिनि एका र्थ बोध परत्वसिद्ध्यर्थं पाणिपादं मिति मार्तंग मे
चैता निरस्ते तपोगएकवद्भाव विधाना र्थानि कुत्तीनम वंति पाणिपादं इति नन सूल मितिवा अंक्षिणु एक वच नामिति साहचर्य रोहा सा ने न चानुवाद त्व सैवो चिते
नान्तस हृद पद स्वलक्षणा एक पत्वा त तत्र त दनुवादेन केवल विधाने फलाभावा त प्राप्ते गाध नुवादेन एक वच नं द्वंद्व विध यो नि यमार्थाए तेषामे वेति तदा ह स
माहा एस्वे तिद्य मि तं चेदं विशिष्ट लिंग इत्यादौ समाहारे द्वंद्वं स्यादिति व्याख्यानेन द्विगुं के तिसूत्रे नु वाद फलं तु तत्रैवो क्तं विपरीत नि यमा भाववीजं जि ज्ञासु न—
—िति सूत्रे उक्तं अनुवादे पर हम्ब नि प ताम मरणां नराव गत मप्य र्थं कां क्तत एवं सपो अप्राप्तिया द्वितेन्दानुवाद त्वा सार्थ किं हसि ति प्रक्रं ने बोदय प्रति एषो र
नुवादः अप्रसिद्धत्वापने न द्रगु फ ठक ला पा रवप चि चरणे श्रा द्धोत्र शारलाध्येत्त्व स्ये गो रि ति लुडे तद्ध्येलो प्रयोगे सनी ठर्थ अच धु पुष्क लु रिति घस्पर्यार्थं
मृ यमा अ विम कत्वे ति के रत्ता रात्मस्या स ताइति आध्य पना ता म सा सन्नि ए ष्वेपित द्वा तन्ह ध्येत्ती त्रा ए प्पुन र भिआक परकम शब्द पी त्व जा ति त्वा दे
वाति हसि ति तद् ध्येत पुरुष वाच के स्या सहृति जाति एकम्ब र्थ पपमा न द्वाह जाति वा चिना मिति यद्यपि तत्प्रतोहणा स्थित ह सा दीना मपि प्राप्ति स्तं तथा
पी त्वो क म सि इन मुष्यादय एव प्राणि अहो नव्यं तद्इति वि भाषा वृ क्षेति सूत्रस्य भाष्यात्वा रसः जा तिकिं न रक पां च अप्रो ह रंरु कौ नेंद कः शा र्व ल्व पां चत
न्य एक यत्नि क्तिन्न त्वा च जा ति मुद्धे ति अप्राणि ना मिति पर्युदा सा हदेत द्भष्यते जा ति प्रा धान्ये ति प्राधान्यं च अ जा सो अपुंसकत्व व्यक्ति बोधन स्य रामः
द्र व्यविशेष त्व सस्य नि यत द्व्या वि शेष सर्थे इदं च न सर्का द्विहरत्न त्रके प ठेय द्वा प्रा धा न्यं नाम मविशेष्य त्वं तदा द्भ वा वि शेषणं वा हादान्वय पे य प ए १६९

या जा ते तत्र तासर्थ्या हृक्र मेकवद्युमं उक्त माद्यामे लिनत्व यो गोपी ति शे घ्वं सीपो र के सं ए के र संता रिव द्वे निसूत्र भाष्य प्रयोगे तमाने वर णा पलका
भी ति प्र सत्ता व्यात्म जातिवचना वेतौ विशिष्ट लिंगो अपामादि ति पर्युदासः आमपि तस्यांव मत्र हरा मंत्र ह त्रा मपदे त्रा मे ना धे पंद्र अक्षमा चै
शा रा ति चेन गं तम हयेत पा ठ्या नात तेन मम कुरा पाट इति पुत्र मि से वः अन्तरौ दे रा विष ये द्वि वा क्ये न वन्हं न द्यो मित्सौ के रोत्ता नया दि स्त चो वेय ववय ह
रा मता ग गा पाठ ति पुत्रे इत्यादौ न तदा ह न्या म वहेति न दीर्घ ह णे न नर स्सापि ग्रहणं अनए वन्त्रा भिन्न लिंगत्व संभव शब्द छ त्रके काले तता भवा र्थे नियात ना हृ ति
रिलो पका रे रापो भाव अस्य संधि वे ला रित्वा चा नसौ खत्व मपि लोभावि क रस थं परत्वा दिति पूर्व या कुनि ई द्वा व कन्सौ गोम हि प रुरुच क वा का दि अ सा व का शो
हि न कुला दि अन्त वि रोधवि रंन्न तु स हा न यसिथ नि त्ति न छाया न याविति सिद्धं यान्तीत्ति पे मुके सम्बुक्त सं स्कारे एवा ल्पं न रश्व वि नेति नि र चु क्ता हरणार्थं यथो चारि ता नी
निमि ए या दे रूपमेवा धिय वृत्ति नं गनुप र्वान्मय दृ क्ति दै पा खा त्रे तासर्थ्या न पर स्प य सेनो रुवं गो खा इति रासी दा सा मि ति सत्रा तर एच नि पात ना तुमा च क्रि ये ने पक रो षो न
मशा स्वेप रड द्वे द्वेविभाषा सामा के ला वि रच द्रुम रुस र्थ पाट तेषां चित्त सामान्य तन मामि नि यमो र्थ इत्या दौ वि श्रो था एाम वेति तित्संरूपमि ति सूत्रे भाष्य लक्ष्यो लोक रि ति
भाव आदि ना मगारि व दं साय पुरुको ज्ञात्वा न गारि त्व वीवय वकस मुद्ये ए वेन हौ वि त्तन सा का पर त्ने श्री दि कु शा ला सामि सा दौ तु जा ति वा न्नि म मेव फल सेन ति च
दृ म ह ति र्थ द्विवचनां ता वयव क रुस थं अत्र च तस्य नि या ह्वेन द्व सयह णं इ दं प्रक र णा शेषम त्तं एक्ष क व च नं द्वंद्व विष य प य घ च्छा त्वं प्रा प्नो ति तन्ह द्वं व च नां ता व य व
क स प्रुह पुत्ये वसे ना व दु प्रक ने रिन रन र यो ण ए वए ने न तं ग्रा मं ह स्य पूष स्य यूनामिति ति ये वि वि लि ति सूत्रस्य भाष्य प्रयोग पा ति ति र त्व ना गा स्थे रिति चो पप
न्ने न दा रु जा ति रिति सेना ला त्रि सं प्रा प्रे रति चि क ल्पा र्थ मि स नु व स न्ते गोमा इति मिसा धु द्वा रहा ए ग तु प्राप्ति म त्रा मि सा पि ए ाचार्थे द्वंद्व रवे वा सिद्धिः प र्व तु फल से

ल॰ शे॰ नेमित्रात्रिकव्याख्यानभाष्ये एवोद्धृतो विभाष्यैकवद्भवति वृक्षमृगतृणेत्यादिनाव्याख्यानाद्धृक्षमृगतिकुरुकुरुस्येत्येकत्वे कल्पितैकवचनं फलादिविविधपेत्यनन्तरं एवरूपामलकं बदर
१७० रामलकानीत्युदाहृतं भाष्ये एवं चेत्क्रमयोगः सर्वथानिर्बाधा एवाद्वन्द्वे आहमुगाणामर्मैतेवेति नेपातोऽत्रैकवचनोद्दंद्वं नान्ये सचविभाषेति नियमर्द्धिभा
वत्वाद्वाल्पेत्वितिः एवमिति पूर्वपरशोद्वयोरवयोऽन्यायोः परस्पासिवसमाहारद्वन्द्वे प्रस्थितेतरेतरयोगएवेत्यर्थः विप्रतिषिद्धचादिरोधोत्र समाहारवस्यानत्व
समाः अहत्याराग्जस्वैव संभवात अधिकारान्नृत्यचोदिमापानुकर्षेणार्थः अहत्येति अद्रव्यवाचिनां चेद्विरस्वावां मेवेति विप्रतिषिद्धमिति नियमस्त्वकल्याख्या
नातः इतरेतरयोगएवेत्यस्य द्वन्द्वानां चैकवचनं द्वन्द्वे इत्यवश्रिताभेच महचैवेतिवचनव्यक्तेरितिभावः भवत्येवेति विप्रतिषिद्धमित्यत्र द्वन्द्वं भावेतु सदप्यात्सामान्य
तोः द्वन्द्वं बधिनाधिवेतिनियमादितिभावः सज्ञोरादयः लाभ्ररीतोच्छ्रीतो हेमहलत् वहल्वद् ते इत्यादिविप्रतिषिद्धमिताच्चात्रौ शीतो च्छेजनेर्हसत्रो
भयापविः न त्वेकपांचजन्यंरथाहरूपाचजन्यादित्यादेः समाहारद्वन्द्वानाश्रित्यैवतितोध्यनरधिपपनियमनमक्रमेपिनाने नियमस्यैव निषेधः क्रत्तगुजापसा
दिषु नियमाप्रत्तेः तत्साहचर्याल्कारणात्स्ववाच्यै द्वन्द्वमित्यत्र विहितं तत्समाहारद्वन्द्वस्य नियममात्रस्य च निषेधः गणोद्विवचनान्नामेवणाद्याच्चातद्रूपैनैकवदि
तिः पदेऽद्वेकवचनं द्वन्द्वविषयेत्याद्यधिपकनिपाभवेचापाप्तोतितोत्सर्थः तेनरधिपपसीहसादिजातिरप्राप्तोनामिसपिनेतिबोध्यं अधिकारात्तः नियमो
नेतिपूर्वेसत्र्व्यवच्छा माहृत्तोनिषिध्यमाना भावान्नियमप्रकरणाच्चनियमस्यैव निषेधः किंचवर्तिपदार्थस्यसत्वादविशेषबोधनीयेसाये सत्वेनासामस्समाहार
द्वन्द्वमात्रेवाभावेन तन्निषेधोयमर्थः प्रधानस्यसाप्येसत्वादितोतरेतरयोगात्तभवत्येवभमनुगुणत्वाद्विनियमादितरेतरयोगस्याप्राप्तेनद्विधानेनचारितार्थ्यसे राम॰
द्दमेवेतिभावः पोत्तदंतोद्दाकेत्वंवंधनदरात्तस्यसमाहारेन्वयविवसायामस्सचसमाहारेद्वन्द्वप्राप्तिः किंचसमाहारद्वन्द्वस्याप्राप्तौद्वन्द्वस्यसाध्यत्वात्प्राप्ति १७०

रितिकस्यानेनन्निषेधः नियमेनतत्प्राप्तिविषयेऽन्येतरेतरयोगनिषेधनात्तसमासर्वत्रवक्तृत्वमप्युभयोर्निषेधः [illegible] नोरस्तत्रविषयसमाहारेद्वन्द्वसिद्धिः सामर्थ्ये
नासाम्रर्थ्यमसमासकत्वनापत्तेषेवमन्यपरत्वनस्यैवोचितसात्सलेनियमोनस्यादित्यस्यसोपिनेत्यर्थः समाहारोताक्षारशालान्येयेनदंतोष्ठानीति समीपरस्त्य
सामीप्येनर्थाधिकेलक्षणउक्तस्यचषष्ठ्यादिपरितोमहसाहत्वस्यसामीप्येनेति उपरशतिनचैकारशोरलोपसमहस्त्यर्थः तत्समाहारद्विगुसमानालिंग
वचनत्वारव्ययीभावप्रियोगः अतएवोपरशतंतोषयानिसिद्धंतत्रसमानाधिकरणपदसमासप्रसमीपेनो मेदविवक्षयाबोध्यं इतरेतरयोगेतुवृद्धवृद्धीहिवा
उपयोगस्तस्यसमीपिप्रधानत्वात्समानस्यैववचनत्वाद्वेतिबोध्यं आनदः अतोविधायोनीसलोपिधाबोनीसाधनुवर्तते अदतानामितिअन्तरस्तुवर्तमानेपुन
कोतरत्वक्तिः सर्वोवृषयथाहविशेषणत्वतेनपितपितामहारोनानदः नकारोऽत्रादागमुरसेनपरत्वान्त्सर्थ [illegible] स्यनिर्दिश्यमानत्वेपिडः कापि मित्रा
वरुणविसारोदेवता द्वन्द्वविषये सादेशार्थे उत्तरपदइतिचाधिकारःहोतेतिएषांविद्यायोनिसम्बन्धवाचकानामेकपदत्वात्तकृतः सत्रेयंश्च उत्तरपदप्राप्तिप्रमएवंपरस्ताद्वंकेवयोगिक
इतियमयनाहहोतयोतिरित्यनयोनिकृतः मद्रकोति अतएवचसमासेनसंबंधवाचकभेदेनचसंबंध अतरस्यस्यपुत्रआनदः सर्थः तेनताचउत्राविसाहोनः इत्यादौ
वतिवदेविशालाविसादिः आस्त्रिरार्थः अत्रे तत्त्वसासदायोरित्यस्याप्रवादरूपोदेवताद्वन्द्वेहृपोतरपदासंभवात्सोत्रलोपेनलुप्तमलंतंदृष्टिपरमित्याह
वृद्धिमतीतिः नचंतरणत्वासहवेनानेः देवास्याकामआहालोकिकेइति तद्धितलौकिकस्येत्यर्थः परिनिष्ठितात्तद्धितसमये वृद्धिमत्त्वंचोत्तरपदस्यभक्ष्येवनिमित्त
मित्यर्थः आग्नावैष्णवमित्यनिर्वाभावादनद्द्यावापृथिव्यासमासाहृयोत्तरविभात्ती सत्रसमिदं तत्रद्वन्द्वदेवताद्वन्द्वेशेषस्य हृयाठलुपितिडात्तरः देवताद्वन्द्वे
चेतिपूर्वोत्तिरपदयोः प्रकृतिस्वरत्वेनिवृत्ते द्यावापृथिव्यां द्यावाचिरस्मैदृति द्यावाचिरस्मैयद्वैचामनेमेतेदृष्टत्रसमिदं द्विदेयोः इत्यनेनकव्यधात्समासाभावनिर्ण

३३

शे॰ १७१ येऽन्तरेणापेक्षमाणे द्विवचनं प्राप्नोति भ्रात्रोरिति तस्मात् एव परकाले पृथिवीदूरीनिपातस्त्वं पठंति वांछस्त्रीनिर्देशस्वर्णाः अनेनत्वयोर्द्वयोरेव द्विवचनमितिलेपांशुपिसाका
रस्वादुः मातापितरः एकशेषवत्त्वे कल्पितलाघवः अत्र पूर्वपदेः रसोद्देशोनिश्चासतंत्र परत्वाधिकारात् तत्र तत्र मतोऽनीति सिद्धे पदद्वयोपि तन्निपातनमिसत्त्वे॥ ॥इतिदे
ह्या ॥ श्वापवादस्य गता ह्येवेति पुंवत्त्वस्य पक्षे चेति मात्र पुंवत्त्वसमानाधिमात्रे सर्थे ने नागमो श्वशुर्याः पत्नाश्वश्रूर्गर्गो इति सिद्धम् इति मात्रपदेनास्य सपक्षार्थे कुलत्वात्प्रकृतस्य सर्थे
स्य च प्रतीते नर्थ चापेरं नदाह कत्वमिति एनेरेकारत्वं यंतत्वनये वविशेषबोधकं नानुबन्धकत्वानि रिक्तासर्यात् तत्तस्मात् किमिति तन्न स्यादेवेति किमिसर्थे आगामिति के
कुलस्येन टकः कत्वं किमिति एवकारेणाप्रकृतसर्वस्यापि श्वश्रूः किमर्थमितिपदत्रे तन्न स्यात्विशेषेप्येवं वत्तामर्षात्तन्न स्यादेवेति नन्वेवं चेत्स्य ग्रहणंसमर्थैः स्त्रीपुंस्त्री लस्य
वैरूप्यकालात्स्याद्यंत्रे स्त्रीपुंसी तस्यैवैदृश्यकार्यतस्याधिकारस्वैपाशा त्रैवचनं तत्र स्त्रात् श्वशुर त्यादो हाधिसंबध्यते तेन भागविज्ञो वभावाद्विनि तत्त्व गर्गाश्च गर्गाः स्याद
नन्वेसाहीन अर्थे पुंस्त्वातिदेशः फलमाहानुवर्तमाने इति तदा जस्य वक्तुं धिसतः पुमान् स्त्रिया अत्र विभक्तौ विस्तनुवर्तने तेविभक्तो न तत्र कृतविशेष्यविरहस्त्वेदि तस्यर्थः
अत एव जननीपरिच्छेत्वाच कमा तथा कृष्णो मेकदोष हंसाविति स्त्रीव्यक्तोपि हंसत्वे नस्त्री त्वा का लिंगे ज्ञापाएव बोधेन नात्र ऽऽप्राप्त्यौ हंसगीकरस्य मात्रैहंसीकस्यस्त्र
सा हत्याव [illegible] वेसा दो तु नेरप्रधानेकार्य त्वे प्रसपा अप्रधान स्त्रीमात्र कृतविशेषे एतेष्वतस्त्वे नपुंसकमन्यतरस्यामिति एकवत् चेत्सनेनैव संबध्यते आनेनर्थो १७१
तत्त्वथैव [illegible] हंसहंसाविति अनपुंसकेनेति किं शुक्लं च शुक्लं च शुक्ले अयं प्रहणमपलेवे कथं जावद्विबोधना तेनास्य कृत्राणांसमाहारः द्वंद्व चिपयेन ब्रह्म
घटपटमित्यादिष्वनभिधानात् एवं चानभिधानस्य वस्यफलत्वेन द्व्रमात्रस्येकशेषविधयेन [illegible] वस्पाने कार्य सं वाग्निः सैकशेषप्रकारांतोभाष्ये प्रसक्त
त्वात्तमन्यथैकशेषावश्ये विगार्गो विसतोगार्ग्यापपतो बोध्यो नस्यात्रस्य तदर्थे कत्ता भावादिति दिक् ग्रामे ग्रामप्रादिपदानां केवला तु इति पर तो प्रकटना पदा

दिपदेोपादानं एवं च गुणाय तो पानी सो रूपमिसाधेव प्रयोगः गुणिपरतोयां तु विशेष्यनिघ्नता गुणो शुक्लो रूपं पुंस्त्रिगुणिलिंगात्त्वे तस्त्री समरो त्वे त्वे घटी समस्तेस्त्वे विशे
षणेऽनाप आरस्तर्थे इति प्रामाणिकान्त्वे भ्रातृएवैतिकिं हंसहंसान्यो अन्नमहत्वादिस्तनोपि विशेषः पुंस्त्रियो तिल्लहंसात्वं तत्र ह्रीसमरो केवलत्वसम्यग्वसो विशेषणे
ताप आरस्य थईति प्रामाणिकः न ह्यासस्या एवेति किं हंस हंसान्यो अत्र महत्वादिस्तनोपि विशेषः मातापितरावितिविलइंशानुमाजागो वेणा स्त्रीस्त्रीन इसलेष्वा
गुरुप्यादृतलासर्वनिपातः करस्मान्तु पदस्य अप्रिया तस्य तो को प्याद्र तलेसरादीनिमते सदाप्रिमन्यैश्वस्वार्थे पसप्रिमिनिगतो पप्रत्रपाले अत्र द्विपर्ज्ञानाभि
तिनि पुमान् स्त्रिया अत्र हंचमवा स्वावाप्रिनिमाप्यो न्ये नपुंसकमन्यतरस्यां स्त्रीशेषपीतिभावः प्रनेपुंसकयो स्त्रीलिंगयो सह ह्रेऽपि नपुंसकमन्यतरस्यामेकवचनेपरत्वात् नपुंसकं पि
मान्नरस्यार्थ इह केपदार्थे स्पष्टं अत एव नपुंसकमिति सूत्रे भाष्ये शुक्लं च वस्त्रं शुक्लं च कंबलं तदिदं शुक्लं तेइमे शुक्ले इत्युदाहृतं वतगच्छति तेरा धं तां तयो पि एकशे
नैकशेषानभिधानात् एवं नित्यं वदेत्स्य सूत्रेभाष्ये हं दो पत पीन एकान्यानि तानाहं च भावस्य वार्तिकं इति सूत्रे शेषभाष्ये ध्वनितत्वात् एवं च एकद्विकालेहेतनमहत्या
तक पंचके [illegible] वस्मस्तकोपकाप्तोपचका पुनरितिनेष्वधपद एकाद्विका रो इसंसा धेवपोतोम अन्ये केपरः पष्टी त्यकुटो प्यस्रर्व्वदितिरिक्त अस्यापवादमाह द्वं
द्वेति कुकु वम्पपूर्वादिलिंह [illegible] परपदलिंगत्वेन [illegible] विशेषणत्वेति बोधं तस्तु ह्रषेः धूपिप्पलताइत्यत्र विशेषो बोध्यः नाशितो पौ ग इसादेजरितस्य
पं ग्राम्यपशु अत्रानपुंसके नेस नुवर्तते तदाह पुमानिति एते गावः इति संघ शब्दः स्वबहूनाम सरूपार्थेश स्त्री इति भावः वत्सा इति अपत्यमात्रवाचिनोवत्सशब्दस्य प्रक
ऽणादित्वात् तरुणपाद्वेत्यस्य [illegible] एक इति प्रत्युदाहरणं वर्करा इति प्रत्युदा पश्चु एकशेष [illegible] सभ्रे प्राणि सर्थे तेनेमि [illegible] समासतयोर
भावेनैषः एकवदिति हृदयस्य प्राणा सेत तत्वानि पमरसर्थे पंच्याना वि सिद्धौ हेतिसूत्र तुपंचाद्वस्य भवनात् दीर्घवरितार्थ [illegible] नामेकशेषसिद्धिः

ल॰ श॰
१७२

न्कचित्रह्वाक्ये अकस्मिन्नेन नत्वम् अपि वृत्तौ वैवं चैवेत्यन्यादिकशेषो न स्यात् एकंपद्यातिः अपरंपद्येतिः नचोऽत्र मननर्थकं विशिष्टरूपोपादानाभावेन समस्तपसमेर्थवत्तादि
माषापाः प्रवृत्तेः एकंपद्यातिः अपरंपद्येतिः नचोऽत्र मननर्थकं विशिष्टरूपोपादानाभावेन तत्त्वपसमेर्थवत्त्वविशिष्टापाः प्रवृत्तेः एवं चेत डाप्यानगतिः म ननु तत्र एकत्वस्या
नर्थकत्वान्नसमासत्वमिति भावः॥ ॥इत्येकशेषः॥ ॥प्रत्ययोद्देश्यत्वमिति पदप्रयोगमिधानमिति करणेस्तु उत्तमानामेनपुमत्रेकपदरोपार्थं तत्स्यप्रत्येनपुक्तो पं पार्थः एवं
च प्रत्ययार्थेन सं वक्तृप्रत्यार्थसत्त्वामिधामिपोपस्थितिनित्त कारणमित्यर्थः उत्तरार्थान्वितस्वार्थे सोपस्थितिर्यत्वच्छेदेति पावत् पदार्थान्तरप्रधानत्वान्नेन शक्तेन
रार्थस्याभिधानेविशेषणत्वेन ग्रहणं तत्कारणमित्यर्थः यत्र समधानपदेनेत्यविशेषणा कालार्थस्यैवोपस्थितिरिति निपावन मंजूषायां चेदं विस्तरेणानिरूपितेन महापे
रणमप्रधानत्वेन पाहुंतार्थस्य विशेषणत्वेन ग्रहणमित्यर्थः सावयवशक्तिः सत्कृतसमुदायशक्तिः साध्यात्सवयवशक्तिलौकिकसिद्धा यथा ब्रह्मिक्लिन्नाच्च अंस
न्नहिनादि प्रत्ययसमुदायस्य शक्त्या अपत्वेनोपायो पचारिके वृत्तिसंचरात् प्राचां चामश्यः परविधिरिति परिभाषावृत्त्यलभ्यानत्रस्यमानतहि नयोः परोर्थपक
विधेत्वस्यस्यद्धत्वेनमानान्तरसिद्धिकार्थभावस्य च तत्त्वेन परिभाषाप्रवृत्तिः स्पष्टैवत्वकत्वाप्राप्युपपदनिमित्तकानांपदविधित्वे स्पष्टमेव तत्त्वानुच्चपात्रादिः
अतएवपाचकादीनां क्रियाकारकभावसंबंधप्रवृत्तिनिमित्तकत्वम् एतत्कंक्रियाराध्वत्वप्रव्यवहारः कल्पकत्वं न द्विलशवृत्ततघटितसमुदायपरो नत्त्वेवमत्वे
नेहिषः एकशेषविधौ हाहङ्कल्पनन्तत्वान्तकृद्विषयेल तद्विधानेनैकार्थीभावः आवश्यकचार्थे तत्र क्रियाबोधार्थकत्वाभिमानः वक्तुः तदेकशेषपार्थान्वितस्वार्थोपस्था
पकत्वाभावाद्वृत्तित्वेनमानेविशेषपदेन सहसैवतत्र तत्समरूपार्थोपस्थानस्थानेवस्वमनुक्तत्वात् अतएवसपार्थसूत्रस्याधिकारत्वपक्षे एकशेषास्मन्वृत्तौ राम॰
भाष्येनोक्ता वृत्तिबोधस्तनाद्विप्रकृत्वादेः परविधित्वेस्पष्टमवदातनिलभावत्वस्वदृसोः सिद्धत्वाद्वावचननकार्यमितितन्नमस्तानभाभाष्यमाणात्त्वः आत्निप १७२

दिकमप्रवृत्तिकशिन्यस्थितसमुदायतिमात्राविकमिसत्रस्तपेसत्वेनानामर्थ्यां छत्वान भाव्याभिसाक्षोकमोत्रेपरसंडदायाद्वासपतनस्यचरत्पथत्वेनभृतीयमानतथाक्रि
पात्वात्कारकैर्निसमाकस्तत्वान्वेदोषइतिभाष्यानुरएवमित्युक्तकारणं स्वनत्राक्रियापांएपतार्थत्वेपितत्वकत्वस्यार्थत्वाभावात् क्रियापदत्वं चैषा वृत्तिविषयमेव
केप्रार्थकारिछाकत्सुनन्नानविधानात् इत्यर्थबोधकमिति न्यासौ नतद्धितांतस्यपदकिंचित्पदर्थोकगुणप्रधानभावस्यतत्रदर्शोविपर्ययपरतिन्यायेनसर्व
अविग्रहेष्वन्निसमानएवविशेषविशेषणभावइतिभाष्यहरिकारिकापातेन्तेस स्यसमातेद्वसर्थः स्वरूपे तत्रप्रतीयतेस एवस्याप्यर्थलाहहन्तीतिसन्नेहमर्थः
त्रेवभावेद्रतिनिरूपितमंत्रक्षाण्यावाकमितितत्रसमासघटकपदानांतत्समासप्रवृत्तिपोप्यविभक्तिकानांपृथक्प्रयोगइत्यभिप्रायः तत्रावि षपसमासे
वाक्येनहंत्नानवाक्यमिति घटकपदज्ञापकसमानपदार्थबोधकत्वाद्वसमपोगोभवर्वस्तवनिससमास्तत्वव्यवहारः तत्रास्यव्याप्यवृत्तिसमानार्थकत्वाभावेनेनगौ
णोबोधः लौकिकवृत्तिशाब्दाकत्वे इत्यादःर्थः एतेनतदर्थोपदर्शकं नलोकेप्रयुज्यते पचतीतिपाचकइत्यादिः पाककर्तापाचकपदबोध्यइत्यस्यकर्मणोर्थ
दितिपदःत्त अविग्रहइतिलौकिकवाक्याभावादितिभावः एवंवृत्तिवैकल्पिकत्वबोधनेवृत्तिघटकपदस्वरूपबोधनं तत्त्वबोधनं चविग्रहदर्शनफलं बोध्यः
अत्तपदेतिसमस्याभानपाचस्यदर्घटितस्यर्थः दंतोष्ठमितिसमाहारस्यप्रधानत्वमितिभावः अतएवतत्रवर्तिपदार्थस्यनोपसर्जनत्वंतद्रूपेणोवतस्यमा
नादृतएकदेहेचेतिसर्वनामसंज्ञानिषेधः सार्थकः समाहारदृष्टतयसंज्ञात्वादेव तदभावः सिद्धइतिबोध्यमितिकेचित् अनुवादकमेव दृष्टेचेति अतएवकुक्कुटम
एवंविनाविशिष्टरूपसर्जनेनयुक्तलमर्थाथकृतेनेतिवचनेनगोरित्वमेवंचेनैतद्योगेपिवहुव्रीहिःसप्ताणिमापिरिमस्मे अनेनेति आरोस्यर्थः कवितद्धहुना
नादौ समासविभाषकोप्यविग्रहाधावःरूपकाचेतत्राहस्रुपांस्यपेतिसयामितिसर्वत्रसंबध्यतेयतिः समितिपावत् अत्राहपांतिरे सन्नेनेयनितांमवंतेने

त॰ बो॰ १७३ सम्सेपूहासं च विधत्वमेव पुनरुभयत्रापि हृष्टिदृष्यहितेचस्माविशिष्टत्वादिति विंसं पञ्चाधिनहसंतत्पूर्वपदकस्यग्रहणमसेननिर्दुं नपर्वपदस्येतिमिद्दं आद्यानिति लो
हृत्तपद्मा अभिधानलक्षणः अभिधाचलक्षणः कृत्तद्धितसमासादसकर्त्रीति विनितिसूत्रेभाष्योक्तेः अभिधानेचशिष्टानां ततोयंचाधहृस्वं नक्षिपतितमनभिधानमि
नितहस्तमतदस्मि त्स्यादितीतिसूत्रेभाष्योक्तेः अभिधानंचशिष्टानां ततोर्थंवाधहृस्तं नक्षिपतितमनभिधाननिमित्तदस्यकदस्मि त्स्यादितीतिसूत्रेभाष्येस्पष्टमिति
सर्वसमासेष्वाह त्रिविभक्तिकं ग्रीवा अनिर्दैर्यादितिभावः अक्षेपाधूरितिअस्य संबंधिनीपाधूरित्यर्थः सर्वधिनोधिकारात्लविवसप्तासमीसूत्रे अर्थं चेदिति
अर्धर्चादितिपुंस्त्वे अघोततयेत्नेति सूत्रे तत्त्वयोग्यतावतीसर्थः अध्ययनेचोपस्थितत्वात्केसंबंधेव अनुवृत्तमानेति पञ्चसैकवपि अन्तकेसिपाअंतीयमित्यादे
रेलंशता प्रतिकूलाः संस्ताक्वप्रोक्तमिविग्रहः धनस्तउपसर्गग्रहणं चप्रायुपलक्षणं समास आपदितिएवेचापारितात्रैलमितिभावस्तुविति नपूर्वनाहि
समासान्तनिषेधः लकोदिकप्रदिन्तित्स्यापादितिवाच्यसत्वेत्यत्रानितियोगविभागसिद्धमिवुक्तौक्तिरितिबोध्यं संख्यापाद्सेतन्नदीभि श्चेति विहितसमा
सस्येवसुहृः भाष्येयोगविभागसिद्धमिवुक्तौकितिनिबोध्यं संख्यापानसेननदीभिश्चेतिविहितसमासएवेस्याकु भाष्ये योगविभागस्यादर्शनानत्पबोदर्शितेन
दंसि मुमिति किञ्चितकारणं स्वरतदर्शनशब्दो योगसदिभ्यो वक्तुः परत्वेसपूर्वदामेस्थिपदंनस्मदृशपरिमिसाशयेनाहृगवामस्येति धेनुस्त्रहुहविति समाहारो
नुद्धश्चुदेतिद चैवालि द्रुमितिभावः दृष्टिनिपासंनेरितिविस्पाणामपायेसकंथोवचाधित्वतिमाचः साजमसिति अव्ययीभावेचेतिसहस्रगतपुरुषएवेतिङतत्पद
र्थप्रधानस्सादितिः अपानितिवधू आदिरीयपत्रश्चे निनिषेधात्कपनिकालः अपसरितितस्तुस्मोवाधरवस्येतिवधीसमासएवेदमुनद्विति अव्ययीभावएवेदं राम: १७३
तपदार्थप्रशंसामितिकर्मधारयः अपुनशब्दोपिप्रशंसाथएव आशीर्विषयमितिपष्ठीतत्पुरुषः विषयशब्दोनित्यंपुंल्लिंगः एवं वस्वसरादावुत्तरपदार्थप्रशंसा

र्थएव आशीर्विषयमितिपष्ठीतत्पुरुषः विषयशब्दोनित्यंपुंल्लिंगः एवंचस्वसरादावुत्तरपदार्थप्रशंसापा आशीर्विषयत्वपोलकइतिफलितं एतद्वेतद्वृत्तिविषय
मेव एवंचाशीर्लिङः नप्रयोगएवास्य साधुत्वमितिदिक् सप्तमीस्यादिनिसमर्थ्यर्थत्वेनेत्यर्थे अनुपपन्नमितिगोरेर्थस्वदनादेर्धेवचानमिनिवोध्यं द्वित्वाचाव्हिए
हत्तालवृत्तीसचैतच्च आहृतिक्रियात्तन्मयगतोनत्वंचनिपातनफलमाहयथातीनियत्रस कलोगोपदेपसगौ रदृष्टं प्रायुपलक्षणं फिएजइति किमत्रप्रयुक्ते
षष्ठीसमासः दर्मधाप्योवानजत्ते नप्रपूर्वपदकादित्यर्थः अपथ्यमिति नसुविदन्त्वातिटि लोपः पथ्यः संतो अमाररितिनपुंसकत्वं अपथवनेतरहितम्भयो भा
वेऽव्ययीभावः कुरुकरितिसमासांतः नत्रात्पव्ययीभावस्तोकुर्वेन्नामतरद्भ्भितिसात्तत्रायंनवेधिः पंचम्याः स्तोकादिभ्यइत्यामात्तदाहाधिकारइतिस्तोका
न्मुक्त इतिद्विवचनान्तादिभिर्नसमासोनभिधानात् समासफलमेकपदपदाविभागानमंचस्याध्ययुत्तिनिष्ठद्युर्गाभिधानेतो अभगातमंत्रेसाधयेतच्छ
त्वसस्रपेतिसमासान्तदाहशाजीणीति ओजसेतिवरुकाणीतिसमासः पुंसानुजइतिपस्प्युमानअजं संपुमाहेसुनानुजाइत्यर्थः जनुषांधजन्मना
द्धशो इतिखिसितत्वदेनान्नदधिकारविहितप्रत्ययग्रहणमत्रे यद्युप्तात्पदाधिकारेमत्सययद्धुहणेन नदंतस्यग्रहणं रदस्य [illegible] तत्रत्तापपद्यते ततः
स्यापीहात्मयात्मसर्पोप्रत्ययाप्रवेनत्तदंतग्रहणमिसाहपरणप्रत्ययान्तइतिउदाहृतोहित्वात्मकत्वादित्वादानत्तापाद्र्रूपेतिसमासानष्वपरणोपसंख्यानेकर्तव्य
पितिवेपाकरणाख्यायामस्त्रेनुवार्तिकस्यपैवाम्नइस्यस्यानुवृत्तिर्वोध्याकान्येतेस्यादेरिवधहापारसवेस्यनन्नेकेसत्वंचेनप्रसनलिंगविन्यपात्स्यशहस्यग्रहणमिति
तद्धशप पोतविभागादितिरूपद्धपेतिसहपुरुपेतिसमासइत्युदितंगविपुधिस्थितद्धूणादिकिंअस्यपांतः सासहाधिरितिनिषेधेमाप्तइदं अंतत्वानपाति
न्यायेनावादितः पूर्वं त्वक्षापाहृलदंतादित्यस्याप्राप्तेराहवचनादेवेति हरिस्थानितिअलुग्विधेरोपकालकर्मणितिसप्तमीतिभाष्ये अमर्षेमत्तकादित्यनेन नतुक्षि

ल·शे: १५८ द्वित्वनसंज्ञायामिसनुवृत्तेः कारनाञ्जिः नामग्रहणेनस्थानेषु संज्ञायामित्यनुवृत्तैवसिद्धे कालेनास्वेवेतिमागेशान्तञ्चिचे कालेनास्व्रेदेत्तांषंत्रंसनुसारेणभाष्येलंपृंनपुमी
नोक्तः अम्पुरितपुस्वादिः संज्ञालमिचेनेतिकालेनाञ्जीनिसृष्टार्थमितितद्धाः पः अविशतृतस्याकटचडरेणमेकमघामिनिनिघुञारेणोनाकालेकादेहः कार
इत्यर्थः वर्तिकपञ्चपालकर्षके भोगेज्ञानिग्राह्यो भागः कः सए वकारः हलादविस्यादित्वरहणेनस्पष्टार्थेजत्र पूर्वप्रवाररमनरंशे शेका एः हलोदृपदिकाश्यमावि
कदेररत्ना ग्रप्राग्दृशोप्राचामिवेति नियमोपि केपटाघनुसारेणभाष्ये तुपूर्वोत्तानित्यप्रोक्तानांञ्चिप्राचामितिविकल्पो यत्तेनमुकुटकार्यापरोत्तुकुटकार्षःप
णमित्याघुभपंहलादावित्ति योगविभागेननियमार्थतेनाजादेोलगावेनिष्यतेकालेनाञ्जिवाववचनार्थे चेरजादाचतिप्रसंगः नेषदोषः योगविभागात्सिद्धेः कार
नाञ्जिचप्राचो ततो हलादेः रद्मिरनार्कि मर्थनियमाय हलन्तरेपवकालेनाञ्जीतिअविकल्पो एणइति हिमाख्यं वधेचउक्तमेतत्त्रयस्यनस्य त्यसपदपि हापवक्ष्यन्ते व
धरतिघंजंतंअनन्तनेत्तिरूनिनिषेधः स्यषंचेदसंर्वभाष्ये वकुलपहलोने वसिरुत्वोरूत्त्वरंता द्विस्पनुवृत्तिर्धत्योतिधनपन्नारक्ष कविकुरुषरद्वतिअ तए
वगोषुचरः सिद्धविभाषावर्षलेनावितिएग्रहणाद् वीसुत्नोपि द्यकालघ्रांशेनन्तरतमोः कालीनित्तरूपग्रहणो ततः सनुद्कघुघुलोपूर्वारहेतोरद्वितिमेवस
र्थप्रकर्षविवक्षयाद्यप्रकर्षसत्त्वाद्प्रकृतः सांपविरवितिसत्रभाष्यप्रासहमगपोरदंनलनिपातनेभ्यर्थमलुकासिद्धे स्यादेवाप अतिप्रसंगनिमि
त्तेलुकएवापमत्युकअव्यपादितिलरंगइतिसमाधानपरमाख्यारञ्जहलदंतोद्विपस्यानवुहतिः अतिप्रसंगहत्तनभिधानान्नेतिवोध्यं अपोपोनियन्त्र
नुविनिअपकारीहदन्तानुसारेणप्रतिषिनिपुरूकः पादः एकवत्रेस्यातिप्रसंगव्याजेनाप्ठच जाप्ठत्रा द्विरस्य भाष्ये ड पन्यासास्त्रतत्स्य एउपेतावितत्र राम: १५८
तस्यप्रसंगोक्तिर्द्ववपरत्वपातस्ये कत्वमात्रार्थत्वात् किंचमनुखितिपाटफलंचित्तं अस्यवापीपमिसादवेवहलोप्राप्रेचः अचदूरतिप्रसंगतेम्गति

तिष्ठान्तस्यसाध्यनेहलेनेतिसमाप्तः स्येचअयंनिषेधीनेन रस्येति न्यायात्नत्वरूपेहलीसस्येव अतएकपूर्वमलफादित्यलुकि कंदेस्य कालोपसेसने कमिति
सत्रस्यभाष्यप्रयोगसंगच्छते परत्वेहारइतिपुरुपतमनादस्येत्यर्थः षष्ठी चानादरइति षष्ठीरेवानामितिसत्वोत्तमितिसर्वः मर्वेश्वमस्वेपिपएवेसङ्गेवीत्रके
यङ्गः निद्दायामिति आर्को रास्त्यनुवृत्तालधुपिद्स्यपूर्वेचरमानउः तस्यत्रभाष्ये एव चारंभसामर्थ्यादेव विकल्पेसिद्धे अन्यतरस्यामितिस्पष्टार्थं पितुपुत्रइति
ग्रहणात्तमितिनुहत्स्वन्त्वरस्यर्थः तमञ्चेति विघापोनिसंबंधवाचकान्यतरपूर्वोत्तरपरकरस्यकर्मतेनहोतुः पुत्ररत्वाद्दितिदंमातुः पितुर्मितिरिफोत्नानुकारः
विसर्गाद्वावप्येकदेशविकृतन्यायेनतत्वो॥ ॥इस्वनुकमास॥ ॥घरूपघरायेनतरन्तमो अयेपिधितिलेत्वग्रहणेनोत्तरपदाधिकारेकचित्स्पसपग्रहणे
तदेत्वाग्रहणात्तापनरिति भावः नत्वचिन्त्यीवहीअमलक्लाद्योभाषितपुंस्काइतिनपदान्तरत्र भाष्याउन्नपतरत्वहरूवेराहकुवलीतिः नघा योभाषितपुंस्का
रितीहनतेवध्यतेवरहिकोनरेनिउगिनः परेन्निविद्धिलतितिशेषः तेनेघुमतीपसेत्वी एघुमतीतरारे एघुमतितरेत्सत्रमिस्वहत्वइतिपुंवीनाकार्विसत्रभाष्ये
स्यषष्ठंपंचमीसमासेनाचपरिहि मिनिनिसिद्धयानिवलेनगवधानतुः वहिर्भूजंसरानिमितत्यहसस्यस्यानिवतसत्वदस्मासिद्धत्वेनतत्नतरपहतेतेनिमेलमि
तिनहिस्वपमप्रवृत्तेमानोपि हूस्वः पुंवत्वंवाधतइतिन्यायप्रमितिभावः शार्मिनीतरेतिपितुएतत्रभाष्यमृयोगेतुलाक्ष्णिकानाहरिणाहवेनसंज्ञावाधत
मास्त्वाप्रएप स्वेतिनिषेधात्वदोषः ज्ञापककमितिउच्चरपदेविदोष्यं हत्वालदत्तविधिर्नस्यर्थः एवंचनदंशोउञएपदेरत्स्यस्यासंबंधुरलितवोध्यंतस्यालेनोमि
केलहपलवरसाहिनिवसर्थमिदंसौहार्दमिति ब्राह्मणाहिलाप्यन्तत्उगानि धृतरस्युत्रएपदहृदिःमपचार्थेमितिस्वयोगहृपमेहोव्याम्नत्रहद्यशद्व
मयोगएवेतिव्यवस्थोध्येतिभावःयादस्यपदा उक्तारसत्रेषतुग्रहणासहेत्यरंतेलुप्रविभक्तिकंनरहाहारनंइतिपादरावदस्यास्याग्निदाविसाधुदात्तेवे

स॰ कौ॰ १७५ प्यपमं नो द्रान्तो निपातनात् पञ्चादन्यि विधानस्य अनुबंधे तिपतयाद्यैपादाद्यो भ्यां चेति पञ्चपादस्येसन्त्रयात् द्वारः प्रातापे गता चे वसा त्योनात् न्हके इति पर्णादिषु पारः प
द्वेसनार्धः पत्काशी तिहव्य ज्ञानाविति त्रिति य हे नौ कर्मत्रिकिन् अस्य चः रो अत्र चतुर्थी शब्दा द्विपाद् न्हणं उर कसोः प्रसन्नो रंसा उनित्वसा द्वैवो रकप
यो वा द्रा ईणी का रोएक हृत्वादन्यिसमर्त्त्विप थ्यमस्मु द्वेविति सं ज्ञाता दितिमाव एकहृत्वाः संज्ञा यानुपूर्वे विग्रहनिषेधे नन्वित्यनेन एकदा दोस हाप वाबी स हा
प च्वतुल्य ज्ञो नो यो द्रले वक्ष्य व्यविप तन्त्र निवोध्य प्रासि हत्वादेकरा हे हात्वा वा संवसर्वास्यापि दा हस्मेकहृत्वादित्वा त्साम र्थ्ये नेकें हृलेमु ज्ञार्थ लोपत्रानु
द्यायेनेत त्रै वै तत्व दिति भाष्य स्पष्ट अस्मद्य प वाचीनु आकि निज मात्रेयिषपद्दितिन द्राव पर्यपित्वमप्राणाहे अनु त्कोभाव दृढितुर्पारि ज्ञौ ति भाष्ये स्पष्ट
निपातनेत्वपत्वे उवदु भा विल त्रिषेधेप्राप्ते आहः अन्य एनत् एकदा हृत्स समहृत्स दृस्य थैनपुंनपुंसक पोविं शो वा भावादा हृत्एक स्पात्र नित्यचनि पुत्र इति संल
घंदस्या हाज्ञ सौ रमिति अजसो रंग ज्ञुके तीति प्रयोगः त्वेव संज्ञा पा असंभवा च्छेर स्य वेदं अनुनाराप्रदार्थ वचनं छ्पर से अनुवेध दूषो ज्ञारणं पाशा रिष्योप
स प्यज्ञो हृदेपितिस्मर अन्या हृस थैसंप्रसारणस्य हलोपर स ति दीर्घ हस्व नुवर्त्तते उप्पारपर इस्याधिकारः हलन्तस्य नेनमुनाग्रदीर्घ संप्रसारणस्य हल्वोस्य हल्व संप्र
सारणनिमित्तोनिमित्त नि हरिति गाव पवत्वाभावात् प्रसारणस्मा त्वा हृशांगा यवव स्येवत्त प्रसारणस अत एव नि हल्वि सादो न सः कुमुदगंधेपा संक्षेत्री सर्ये
ग्रोरिति जो रितिप्कारि पट्च्याप पूर्वीतनवत्वेनच्छं तत्वा त्संप्रसारणो पूर्वत्वे चपत्वविधावपि दीर्घविधिसामर्थ्यात् त्या नित्यत्वेन संप्रसारणत्वात्तद्दीर्घ हस्वो ने रामः १७५
तिरकेपहृस्व इस्मनेन प्राप्तः पोलुग्रामाणि कुलमिसं त्रे कुरतिहृत्वसावकाशः हृत्वस्य चेकस्मिन्न त्वेना भावे कारीषगंधी पुत्र इत्यादौ संप्रसारणस्येति सावका
शे हृस्वप्रसंगे उपपत्रामोपरत्वात्संप्रसारणे दीर्घत्वमेवेति अत्रैव भाष्ये स्पष्टमिति साधु अतिकारीषिति अत्राह पदान्तिस मासेषष्टीतत्पुरुषे बिप्पदु तेन

पर्वपदानिति भावः मातज्ञारे रा इति सकविभावपक्षे एवनन्तुन घतत्र इति निसकपः माप्ताव इमावय सो उल्मौत आहक पदविकल्प स्त्रैति अपं मातन्नारे रो हे
कुस्यावपि कारिकां धी मान्तरितिभाष्यो रहहराणात् वकुमी हा वेति तत्रैव भाष्ये उ रा हृ हरणात चित्वे तिमात चरति शेषः इहकी अस तत्त्वे रो र्थ वचनेऽ जो
पराग्नि हृपूर्वपद इतिशे व्यक्रसन रंन विधि पिसा हृत तर्द्धानामिति इष्टकाविते साधनं हृते ति समासः काले अ हृद्धिपरि सत्तोम्यु मनुवर्तते इस संकार इति स
स स्याशाप चेद्र त्री तुद्रा जे वेः तत्रोपपद मिति सत्रे य एतं तेऽपपदे गम्भवत्ति नवेतिविवो लापेसत्वेति भाष्यो म्नोद्धः प्रसयोत्तत्रे पूर्वं मुहान्त्रिस
र्थ त्वाभेनतहृद्वैवतजः पूर्वंतुरावः प्रो स्रेः न हि तदामुमः प्राप्ति हृत्वा पदपरत्वाभावान्न द्धत्तं तेयि समासम इहवि काल एव तु राव प्र हृत्ति सारा तु धेनु मध्ये ति म
पूरे ज्यसका रिक्वात्समा सो तोय यस्य परनिपातः लोके ए गत्तौ निवि प्रहेक मे एपा ता ह तज्ञाहमूलेति एत्रे अत्रप्रकारो महापप्रहत्तो तंतंत विष्य भा
वोपा रात्रे हत्तो प्रभवान्दा तरइस अर्थ निसमे वेति स्पष्टं चेदमत्र भाष्ये एत्रिमन्यइति आत्ममाने इति च शप्रमन्तमहस्मा शौ निपातनादुन्तन्तरइति भाष्य
सहपूर्वेतिसहे चेतित्र निपूपपद समासः समुद्रेति संततवचने अपीभावः मुहूर्त्तौ इत्तापानां कालवाचिनामिवेतत्व निपादके प्रथ्येकालत्वादिपाम व
ते अत्ययीभावे वे त्पनेनन लोकालर इति निषेधात् ज्योतिषमिति अयोतिप्रद्रामिसर्थः हि गाये चानुप्रयो उपसंस तद्विने तु नेमे पेतरा पयाविनिउ इत्येप
है इत्सथे अप्रधाने महापिहितो परा हृ विहारदन्ते सणसमीकेति वहृजी हिनेघ्रानस्मौ तिप पो गोवि भजते इति धारंसमयोदमे तरथेमेवा नेपम्य त्तं
विभक्ति यो पदजस्ये सस्तो स वे समुद्रताय च स्मितविभाषात्मयणात् स्मानज्ञातीपायर्थमानः यो गवि भागस्य भाव्यानुक्तेः स्या रहा यवेति सद रावचन
इति अपंच निविषपएव तदाहृतेनापमयपरे तितेनं वह्स्या रेनसमासेपे वस्मना णाहृत्सर्थः चो पहर्जनस्येतिसारे शः अत एव वृत्ति भाषा दो र इतिव त्ता र्थ

स॰ टी॰
१२६

अन्यथा कर्मधारये लोहितसमानो हस्तन्योपत्न स्यादिवद्योगविभागेन सिद्धाभ्यां पनो हरहसिद्धे नदेव यं सप्तमेच॰ सदृशार्थकं सदृशादृस्य तत्र लादि
को दुर्लभोत्र पक्षे समानशब्देन समासे समानजातीयाधिवेसाकुः पंक्तचारी ति ब्रतइत्तिरुप्य जाताविमिवाप्ति नि समान॰ सहनि तत्समसमानत्वं वेदस त्रै
तस्य वा समानता तत्समत्वं वा छेत मेदाहिहरमेदं श्रतमेदं वा परिकल्प्य बोध्येते मसमान वेदाध्यय ननिमित्त ब्रह्मचारी सधर्य॰ समानं ब्रह्मवेदाध्यय
नार्थं ब्रह्मं तेचरतीस सर्थ्या भाष्या ह्यभ्यते॰ गोधेपे॰ अकारोत्र विवक्षितः पयाडे विवक्षितेत्सर्थः॰ निरनुबंधकग्रहणात्मा उणा तुनात्र॰ लीथोत्यासे तुबंधकसो
ऽभवात्स च ग्रसप एव संभवतीति धेन पनाहृपादादिति समानती थें इति सादेराय्ये केरे राचिन्ह तन्यापे समासन्तीयं शाद्वेवं एवं च सति शिरिहत्याद
त्व एवो हाहरणो एतदर्थमेव विवक्षितइतिव्याख्याते॰ विभाषोदृ अत्र पेडति वर्तते विवक्षित तत्समन्नीत्यात्स पिसति शिष्टे तपाप्पसपस्ते एवान्यथासा
देशाशः स्यात् तत्रसारे गापद्से लोहराद्य॰ समानोदरे शयित इत्यर्थे प्रथमोत्राग्निरा घोभवति स च सोदराः सारती तदर्थ॰ सादेर्य पक्षे सोदराय॰ समानोदरे
शयित इत्सर्थे घ ययमो ग्राहतादोभवति स च सोदर्या सारती तदर्थः॰ सादेस्यामवेत्सु समानोदरे शयित इति यन्नसोदर्य इति प्रयोगत्क समानमुदरं यस्ये
सर्थे अत्र बवेसाघुकृतिलासप सवृत्समावेबोध्यं॰ वोपसर्जनस्येति विकल्पात्तपत्राप्त्यात्सहोदर इसपिसिद्धेः सेरुतिसहस्रान्तरत्नि भाष्योदाहृतात् राम॰
सच्छाहत्तसे पितृदर्भ शुध्य थं पिहो पन्यासः सहादिषुदृशोनालोचनेक॰ न्वेसमानान्यपो न्वेदृशो न्वेतिकञ्॰ केन्॰ सा॰ दृशोदृइति अत्रे सस्यादि वृत्तेरस
वगोदेरधेस थे॰ इदं एवं पराज्वधि॰ अमूहगितित्र॰ सेषि त्विष्याख्याने ष्वे वमेव अकोणाकारस्यापिम्हणात्॰ तसमासे हु॰ अत्र ले॰ सरा॰ भीत॰ स्यानओ १२६
तिष॰ लोम आपुष॰ लोम इत्याद्यर्थं प्रसाससाहयो॰ परयो॰ समासेसस्यरस्य थेत्त वनप॰ पन्नमदराहरतिज्ञोलिष्य लोमरलिर वंहितगरसादित्र यमा

निर्दे थ आजसोभवति अपंतुथामाशिएहुनिगणाख्यर्थः नैनेन पोर्गतासत्र लविनि सचितमअणश्रीत्ततीवेति नञ्योपादानंस्य पार्थं कूले पुरुःमीपिः
इत्मेवनसत्सयग्रहणमत्र प्रकाणे प्रनिपदोक्तसमासस्यापियग्रहणं स्वापपतिं॰ नहस्यति अपि शब्देन बकुल्मौहू चैति काण्येकुमारी तिसमासः॰ कदपरि
लः प थः सरोत्ति नपुंसकत्वे अनीबर्थः॰ निरः॰ पूर्वं विप्रति बेधा हितिभाष्यानुस मपितृतिआमापरादृत्तंपसोर ए॰ आरितादृश्वकारीप रहमिसे
त्रेः ऽपरिडपित्तिकर्मिलि कंऽपदे शाऽवाराणांतस्पकर्त्रोकां त्यापोरिमपमिरं॰ हेससिद्धपोर्द्दं तातार्थमुपादानपयातमोहरणाहिलासाधुत्वेनवाड
देतमाते॰ पुरोदरादित्वाद्दिसर्थे इसेकेपतुइत्तक्षिवविषयमपिपुरणाश्रायेनेन लोपरत्तिसद्दारि सस्त्रे केपरानः॰ एवं चहत्तादेहरणापंत्तत्वेनशास्त्रात
ऐकस्यापि अनेन साधुत्वस्य विवेसादे च्छलमण्णेनेवेसाऽऽहराधाशेपरलालेसवर्णांदीर्घः ध्यरा द्वैनप्रलपर्ततस्यप्रहृतांआरंभनुना॰ कारोगाधीय
हस्य च प्रहणां तेन स वेस्य दुर्दृश्हदितिस्पद्वबोको स्यानमात्र धीहित्त थं कंमानः॰ समसदृदार निसिद्दुदं धापतीनिविग्रहे कारकपूर्वपदस्याधरा॰
म॰ तेका मस्यपांतं॰ सस्यानेकत्वेन तुतां तस्वरितासंगते रितिरिकुः से हितांपां एतत्फलं घचाति॰ तस्मात्तोदीर्घः॰ स्याद्दिसर्थे केनघबोतत्तिनिमसने
नविग्रहितां गोपत्तिशहरणो नामिससहितापामिवविग्रहे वेति परकालेनदीर्घः॰ एतदधिकारस्यान्यशात्वान्तानुत्तरपदाधिकारात्तसमासएव
सकृत्तात्रचसंहितापात्रिसतावृत्तेवल्याधिकारस्यफलमितिवोध्य॰ कालेलसाणस्य॰ यसशानांबाणिविनोपसंबधत्तानपंदाञ्जाकारादिवि
हक्किपत्ते नरिहत्व सणेनेनलेवकाणोविद्धि॰ अष्टकणोइसादेरएसं स्याललिमिवित्तूकणोइलादिरर्थः॰ तस्सत्या रेवाधिदूकणोंहिता॰ माम्नोविहिति
अधीनहि ज्ञोविशंप्रसारणोसाचव्यवस्थितितिएतद्धमतुत्लेसदृशोनाहास्यितेकेचिनुपचोपरिष्ठमिसनुवृत्पान्यत्रेतांचारपेतिहेरध्यएवेतिके

ल॰ शे॰ १७७

नदीर्घेभ्य इत्यर्थः हृतदीर्घाणामिति लक्षणाख्यानात् अत एव विपरीतनियमो न· अन्योन्यपदेरण्यां दीर्घान्तानां संमतावयवनियमार्थं इति· एवं परान्तसंज्ञापामिसेवमिदं दीर्घस्य
संज्ञापामेवविधानादस्य संज्ञायां प्रवृत्तेः विध्यर्थं इति अत्रैव तालव्यस्य संज्ञात्वात् इति भाष्य पुरस्कारनामिस आगरनिप्रतिषेधकत्वेन अगकारणेव एवं पदान्तलघ्यांतः असिपन्नेव
नमितिनकेविशेषस्य संज्ञाचलस्य स्यपरतिपथोपदिष्टमिमत्तरोरिति भावनं तेनानेन तेवलक्षातीन अगइत्येवं नेहधान्तस्य· जं लघ्वीस आन्ये मोचिदृश्यन्तरत्सुके
घे लघुप्रसमः उदाहरणोरजं लघ्वेति वचन चलत संज्ञापामेवरं तेन पुत्रवत्स्यात्तेन मत्य यनिमित्तलेपिसंरभ्युदृश्येषामुपन्यासः शाराष्टेण हनिगए· इकोवहेः वृषहेः
पचाघचउपसर्गात्स्यजो संभवेन तरं मविधिरिस्याद्यजं नरति· इकः फाद्रोरतिप वाघनतार्थे· अन्येषामपीति सज्जस्याभिप्रकोऽसंप्रयं चमाहृघुनोरनेतितन्मयं चला
देवयवधुष्मिसाघुपियाहृष्णतेतथा साधिक्ति दृयोतः श्वाचवएहच श्वावए हयेपांच विरोधिष्येकवत्प्रतिरेतः संज्ञा पांचनं पुरं गोतिनियमार्दमासिः संज्ञापाएवं
पहस्संज्ञापामितु अनाप्रातिवचनं शरादौ नामोषधिवनस्पत्यतालाडणोऽणविकल्पे प्रातिवचनं· असंज्ञायामपीति अस्येतः संज्ञापामितिनानुवर्तते इतिनास्य पवि
भावो· मोघध्यः फलपाकांताः वनस्पतिरेशस्मान्तं व्याख्यानात्सिद्धमिव चेरलपिप्रकःषदिति सूत्रे भाष्ये अत एवेति अनेनवाख्यस्याचे तनलन्नतुम्यांवाबोधिलं उत्ख
नरनितिमत्रेधूनकालेऽविवक्षितत्तेनवासंपदानादिवितंसोति हितमान्ने तत्र हाविधवलीति भावः नदर्कं भाष्ये अहित्रोपाख्यितयोरितिप कं अधिमितिनव्याख्याहन्यात्प्लादिति
वक्तव्यं पहाथिगर्गाणांवाहनमपविरुतिद्रत्तिनद्दामाभूत्गर्गवाहनमिति· परागार्गावास्ये सेन विवक्षिता भवंति तत्राणलं भवसेवेति कैयटः कर्मणि लुडिति वाकुलका इ
तिभावे टेशोंकिराक्षीराणां पानं साक्षिपानेराद्रुत्यस्मदेशवासिद्धिरित्यर्थः क्षीरपानमिति नपुंसके भावे कारणोवात्प्युदा सविंध्यानमिताशेनुन· पातरंताइति निषेधात्· तस्य राम
हिपटेपातेनोप· वकुरत्तलपाखनमत्प्राणोनेत्यर्थः अतरहृतासामध्यंतनेनसु सर्वदिष्टुकोऽत्पादोत्तलं भवसेवमदिष्पानमिसादौ लवुससनेनरमेवलामासं आत १७७

एवमिष्वानमितितदुदाहरणं भाष्ये संगच्छते पूर्वपदं पदत्वे पोपपरं वाग्री हिवापाणीति कर्मण्यण्ण्ददन्तेनेन षट्कुशी हिर्वाजतः शिरदंनत्वानुम· अत एवेति एतेयप
दाक्षिप्ते नीन्यापरेन माचिपदिकस्य विशेषणत्वे इत्यर्थः उत्तरपदस्य समासचरमावयवेत्वलान्याषवापिरता क्षिप्ता इतरस्य परत्वेनेति नशंसज्ञापकंदिप्सिल
नितामहं किं चेति एवं परामिप्रसमासप्रातिपदिकं तस्यैतिन्याल्योप नुम्परहलि भाष्येन मस्याख्यातामितितत्राणलसेवं लानुपानादिति भाष्ये समासहपप्राति
परिकांतस्येत्यर्थ कृणाट्ग स्येसादितदुपयाटन ग्रन्थोपिविसएवेतिपोरणात्वार्थमपातितणत्वार्थमेवेत्यर्थः प्रेन्वनमिसादौ क्षितिप्रसंपसंबंधिनस्येवधातुम
ध्ववर्हितुमोपिनस्येत्यर्थः एवं समुदायएवतत्रपाठ्यांइति दृषार्पिनयोणीत्वाभावसिद्धिरिति तुम्वावापेतुलाणभावेणत्वमलिषेधोलक्ष्यरति नकार्यमिति
भावः पुवादेनेति समस्तोः शारपुवादिशु असमस्तः स्वभ्रादिष्विति भावः· अत एव पुवादेनेतिप्रातिपदिकंनेतिसूत्रे भाष्येवधित नउभाव्याख्यातं तारणेतुत्रहराे
पितिवृत्तं नवेतावित्यर्थः अस्यकोऽतोतिक्षिप्रमनेहणीत्यपुदाहरणमहरिमाणीतितानपते· क्षिप्रिसमासेनीप स्वार्थेति पिबते· कर्मण्युपपदे आतोनुपसर्गेर
निकः आतोलोप एम्बिलोति एमच्छोकोदित्वंनिविग्रहेः आडेनान घंतर्वर्तिविभ न्मा विशाहस्पपरत्वानस्पवापेपातिनिषेधः स्यादिति चेन्न· अत इदितद्रतिचा
त्तिकेकथाकतनपाणत्वाभ्यपातिरिक्ततद्धितभिन्नेपरत्वेपरेनठवापेने इत्यर्थं नादेषा तस्यबधापकपदस्यणत्वाश्रयातिरिक्तं तद्धितभिन्नपरत्वेनेतिपावत्· नवा
त्याख्यानेतुपदे अवापदनिसमामी समासद्दसदीर्घ· अत एव प्रसाख्याना भयोः समपफलता कुर्मति चकाराद् वित्यर्थमिपाकावितिनोक्तं· अनेकानुवृत्तपरार्थमिदं अ
नेक्वर्गीवहुनेपदाक्षिसमासस्य विभक्तात्क्षिप्तकृते स्वमसासेकत्वात्रपणोपिविवत्रावीणामिसादेणत्वं भवेतेवलिंगविशिष्टपरिभाषयाविभक्तिग्रहणो समा
सत्वान्वयहिनपाववाटकलेवकप्रमाद्स्पदेनेतिनिमित्तनिमित्तिनोर्मध्ये परेन व्यवधानेइत्यर्थः· परेनेति किं वृत्रहणौ प्रकुजपमसपमाषकुमवापेनेति

४०

ल॰ शे॰ १७८ नच माषकुंभस्य वापस्य वा पर्य्यायत्वान्निपत्येनेमयोग इति विग्रहे उत्तरपदत्वे चेति निषेधात् कुंभयोः पदत्वे दुर्लभमिति वाच्यं प्रत्यासत्त्या तत्पदस्य कार्य्यित्व एव तन्मुक्तेः अ
पदादिविधाविति पर्युदासेन पदे नविद्यारंगकुंभयोः पदत्वं दुर्लभमिति वाच्यं प्रत्यासत्त्या तत्पदस्य कार्य्यित्व एव तन्मुक्तेः अपदादिविधाविति पर्युदासेन पदे तविधा
वेन तन्मुक्तेः नचैवमपि माषकुंभवापेत्यादौ पात्रादिभ्यः पात्रकार्कोपपदानामित्यनेन वापादिभ्यः प्रत्ययत्तेः आ क्षमात्रे तेषां पदत्वं दुर्लभमि
ति तत्र समासान्तविधानाभावेन णत्वनिषेधासिद्धिरिति वाच्यं स्यानित्यत्वात्तत्र समासविनादोषात् पत्तुकुमातिचेत्समासाभ्यां माषकुंभवापे
नेत्यत्रषष्ठीनत्तुल्यो नपदकषष्ठीत मुक्ते कुमतिचेति नित्यत्वेन भवितव्यं पदत्वपूर्वपदकषष्ठीतसुक्तेः प्राप्तिरिकोत्तेति विभाषपितुकेतला
प्तितिनिहल्याणो वोध्यंपतु एतद्भाष्यादर्शनेनेधउपलग्गात्समासे पीसादेत्तिनंमावन हमिसादुरोहरणमितितन्न पदव्यवायेपीत्येतत्फल श्रुतस्मात् हि नइ
तिवार्त्तिकस्यांशे नपि पो स्याद्भाष्ये कोराहरणासंगसापत्तेः अतद्धितइति व्यवधायकस्यात्ता आपातिरिक्तनद्धितमप्रत्ययेन निषेधस्तदर्थेन्द्राहरणेगोर
इत्यत्रसुत्रेनत्तुसकनिर्देशात्कुक्लेवुसस्य उत्तमत आहृतं त्रमितिवृत्तुलं चैवमितिवोध्यं गोप्यदं से अहेवित्तसामर्थ्यान्नत्तु चैकमुदाहरणाओप्यद्यनातिअह्वेषि
तद्दितवड्डोहितेतिनगवांसवा पंच नेव कदाचिन्त्रैव न सर्वेहपत्तिभाष्येस्पष्टः गोप्यदं से त्रमिति सेत्रप्रत्यात्मप्रमाणलमनेनवोध्यं नेत्तेनंगोप्यदास्त्र
स्याधिकत्वेपिनसतिः आत्मपापनेशागेरस्रसामिलयत्नः तत्फलकस्यानलोभप्रतिरामलत्ते लोभविपदप्यानत्तयापयास्पदमनेनलधंश्याशास्रमा
पद्या नलधमितसर्थः अद्वेविअविसत्वेनकाद्विकुलपाद्रंलक्षनेस्त्रभावः विकिरगृहणमितिवि ष्किरः शकुनौ विकिरो चेतितन्मते सत्र पाटः तस्या विः रामः ७८
विकिरात् स्मपि कुनो कि कि रो वे निवा वा विष्किरः शकुनौवेत्तु समानेशकुनौतन्तुल्यजातीयेचान्यत्राप्यनित्यमेव विष्किरः स्यात्तितिरूराद्वस्य विकस्यापोगा

तिरूपसर्गोनकेशोवेतिभावः अमंत्रार्थमितिमंत्रेतुहस्तावुद्रे आसपदे मंत्र इत्येव सिद्धमितिभावः हरिश्चन्द्रो राजर्षिः सुदितिनिवेणो इतिश्चेति परिव्राजके।
चात्मरपि इदंचत्वानुसारेणत्वपंताकरोदयंनाकरोदतोमाह्नकर्मोपितांसाकामकर्महानिहारसकलकर्मपरिहारिनि प्रेक्षाकेस्येप्सो सुपदेशम
स्करीपरिव्राजकः माङ् पपदान्तत्रहतिमाङ्इत्रः सुङ् निपात्यतहतिभाष्ये केपरयोः इदमेवयुक्तं त्रम्भनतमस्करशब्दादिनोपागहरणपरिव्राजके
वाधेसिद्धेमस्करिव्रातकेप्रहणवैयर्थ्यापत्तिरितिवोध्यं कातोरेवं यर्थ्येचोत्तिकः कादेशः कारस्करोदेवाभिमतिरः केचित्तिति अत्राहुविवोजंतुप्रासस्कर
इषुमत्सजतो दर्शनेमस्करयाहि समास्यानेस्यवेनसमत्वविधानेचतिनसत्राधितिनगयासत्रेषु इत्यर्थः एवंच पारस्करमवैनगेपासत्रामिदमितिवोध्यं पारं
करोतीतिकृतो हसितिरः पारस्करोदेशोनगरंच तद्वहन्त्रोमितिमायस्यतिचगयासत्रे कारपलास्तुसूदिति अतोतक्षसंततद्वहलाः सेत्यादेशेतुतत्कु
रांचहस्पतिमितिचहेत्सा पतिरिति कुक्कुटपादीनामत्रादिधितिपंचत्वंवागेवहतीतस्माद्यपपतिरितिदर्शनात् तत्समास्यानेतुरहतोवाकस्यसहस्रपति
रितिविग्रहोवोध्यः मापस्येतिनिर्दैश्यात् काराणंतः एदिगस्रपोवाचीमापशदः मापानामनपः मोकं चित्रनिष्यपतुस्यनेद्गतिस्यतेः मापः पापमितिस्य
संतरासापेचात्वपीतिसर्वहसिद्धिः॥ ॥इतिसमासाश्रयविधयः अथसमासंगतातद्धितप्रकरणमारभते। समर्थानां। पदत्रयमितितेनसमसेकंपदा
नां स्वरितत्वादेतस्याधिकार इत्युक्तमपिसंबंधः अवधिप्रदर्शनंतुविशिष्टस्येतिवोध्यं तद्धितानामेकार्थीभावप्रकरणमहति समर्थः पदविधिरित्युक्तेस्तुके
रित्युक्तंसमर्थानामितिसमर्थाः शक्तयर्थोयःशक्तत्वतत्सामर्थ्यमतिपादकत्वंतच्चपरिनिष्ठितस्यैवतदाहकृतसंधीनांहिसद्यस्थितंइत्यस्यकस्यनयाप्र

ल.शं.शे. १७९ र्थवत्वं समर्थानामिति निर्धारणषष्ठी समर्थानां मध्ये प्रथमादित्यर्थः तत्र तत्त्वेषु प्रथमोच्चारितशब्दत्वमिति प्राथम्यं च प्रथमत्वम् एवं चानेकसमर्थसमवाये एवास्य संबं-
धः शेषस्त्वत्रापि तत्र तत्र समर्थविभक्त्यन्तविशिष्टार्थ एव शेषः तस्यानेकसमर्थसंभवः स्वार्थिकेष्वनेकसमर्थासंभवात्त्यादिशास्त्रस्य तत्रैतावता संबंध इति चाध्यं मादीयत्तो
तेन दीव्यतीति सूत्रपठितदीव्यतिशब्दैकदेशदीव्यच्छब्दोऽनुवर्तते तेन चैकदेशविकृतमनन्यवदिति न्यायेन दीव्यत्सम्बन्धुपस्थाप्यतः इत्यर्थसावधित्वं अपमेव चानि-
देशस्य संज्ञापकमिति बोध्यं। एवं चावधिमतो व्यर्थत्वात्तेन वसन्तइतिमादीनामसंबंध इति बोध्यं। आदेरवइति तेन निर्दिष्टस्यानिकृत्वादित्यादिभाषायां अपवादश्च प्रथमा-
रिति बोध्यं मामादिकमेवेति गणपतिक्षेत्रप्रसादोनामप्रथमादिषु पाठादिति भावः क्षेत्रपसंचरतं निर्वर्ण्य दिकमेवेति गणपति क्षेत्रप्रसादीनामेतिनुद्धारः सं।
दित्यादि। पुंसत्वादिति नोक्तं परममजापतिशब्दादप्याप्तेः उत्तरपदग्रहणेन तु यं समासरूपं प्रातिपदिकं प्रातिपतिशब्दस्य उत्तरपदे तस्येत्यग्रहणात्तत्र दोषः प्रस-
पविषेति दंताग्रहणेन परमादितिशब्दात्र ण्यादीनां पूर्वविप्रतिषेधेन पराण्यपवादबाधकत्वान्लोपस्ताभ्यामपि लिंगविशिष्टपरिभाषया एपसमापेदेतं पादि-
तेषां वसाधु। न च लिंगविशिष्टपरिभाषाः नित्याः अत्रामहत्त्वोमानाभावात्। दित्यिवनस्यातिप्रायस्मसमसूहपोर्णपर्श्वेव ष्टतापाभाष्याद्याभासृतपोः किंचितरंतानंति
षिवहर्ट्समप्राणाभावाच उ. पास्त्रभाष्ये लिंगविशिष्टपरिभाषादोषेप्रसानुक्तेश्च दोषाः स्त्रल्पिसाकस्नाम। णितादितिभाष्योक्तामस्त्रानित्यस्वभावानाभावाच्च। अ-
कारइति अश्वव्याघ्रोपमादीसर्थेपंतुवक्ष्यते इति अंतः पूर्वपदादिसत्त्वभाष्ये इति भावः लुग्वाव्यइतिकश्चित्मारः लोप इति केचतलोप्मोप सेतयोगाभावातेदं शम°
तविधिः अभियुक्तपदार्थापइतिमाधवमेतान्नतसमग्रहे यान्न अपसार्थस्यापिस्याद्योकारइत्सकारानुहसनुरोधनसाधारणमसप्रेषरूपनं। इति साधारणाः १७९

आ१

समपाः स्त्रीपुंसाभ्यां। न च महदत्वान्त्रसंनियोगेनाकारसहितनमागमोस्तु अकारणहिसाघनस्त्वहितइति विलोपोनएवं वा त्रत्वादेवङीपि सिद्धेन त्रस्त्वत्रीकमि
तिवाच्यं किंकेन नञ्स्नञ्ग्रहणं न कार्यं नवंगोत्रस्त्री। विवक्षायांतानेमितिरीविष्टो अस्तेतुतः प्रत्याद्धाङ्क् स्वाघज्नितिङीन मसंगइतिवाच्यं यत्नञोश्च सघांकेषिसत्वे
वृत्तातिलक्षणेपिकृष्यपसमेवगोप्रस्यग्रहणेनङीपएवतत्रापीष्टत्वात् पत्रत्वमन्त्रापि जातिकार्यभिष्पतेतत्रेतरारेपेपासाध्यं अतएवस्त्रैणाइमत्रयत्नञो
श्चेतिलुक्सैत्रैणानांसंघइत्यर्थेसंघाकेस्याववतनादृत्य स्त्रीविवक्षायामैतस्मसूतिकअतएवस्त्रैणाइत्यत्रमपत्नञोमयोगानभिधानाचेतिचेत्रविवक्षितत्वास्य
कारविशिष्टागमस्यामासिद्धेः नजेवत्नहृतः पोंस्नेसंप्रंगांतलोपापत्तेः नचाहिष्यानजुभवनांसुसोमेचातिकार्यं। लाघवाभावात्। आकडारस्थलाभावेनान
पायदत्वबाधस्यन्नापेनामासेप्रेमस्नेहिंगोरितिहेतुमत्वादेषष्टीसाहहिंगोनिमित्तमिति। नचैवंपवकपालीतिसमाह। दहिंगोः संस्कृतमित्यर्थेपंचकपालस्य
मितिस्यादितिवाच्यं। अनभिधानात् ततः ममपानुसत्तेः गोत्रेलुगु अन्यस्यासंभवात्रइतस्यवृद्धिमित्यकरणाविहितलुकोपमत्तुक असंभवद्वततत्रतवस्य
ते अतएवजनपदशब्दादिति सूत्रेनज्ञानलुकोप्यपलगुकाभाष्येविवक्षितइतितेनगर्गाणांछात्राइत्यर्थेचक्षायांहहत्वनिमित्तमसपासिद्धिः अतएवभा-
ष्ये लुकः पूर्वमंतरंगत्वान्लुकमाशंक्यपदंपमूम्मामस्यलुकोजादौतद्धितेलुकंशातिसन्त्रापयति समानकंलावलत्सुकांचितिविषयत्वमसीतित्वमा-
वः गोत्रेचात्रपारिभाषिकमेवपत्रिलुगितिहन्नस्यपवसाहवयात् यपत्ज्ञान्निपतिविहितस्यतुनापमलुक्। पत्नोनिगात्रलाभावात् मायदीयमतोपइतिविषयत्वा
भार्थेहितीयेनेदमकारि। आपत्यस्य। हलंतिप्रमसतोपदस्यतुवर्ततेहलस्तद्धितस्येसतोहलइतिचतदाहहलस्तइत्यादि। आभीयत्वात्पसतिलोपासिद्धस्वनांप्रम

२

ल॰ श॰ शे॰ सामर्थ्यात्।आयमस्येतिकिंसांकाङ्क्षक: संकाशादिभ्योमत्वाद्यर्थेण्यलतोपायपत्ताद्धुत्।तद्धितइतिकिंगार्ग्य: आम्नातीतिकिंगार्ग्यायण:गर्गीयमितिमान्कीताछ:
१८ दुनिस्तु।चिवाक्षितइति।तेन शैवकायनेछान।वक्ष्यमाण्यइतिमाचाम्यहादिसमयमिस्यर्थ: अज्ञादेकिंशैवकायनरूप्यं।माग्दीव्यतीयइतिकिंग्लोचुकायनोयंहि
तेछ:पैलादिष्वप्रक्षान्त्रियमतोयनिल्लुगित्यनुवर्त्तते।इञ:माइञंतएवत्रमसमस्यगोत्रार्थकादिवसंभवन्नाहमोचेयइतितिदेदिति।मोचाग्रहणंनानिकस्यार्थेयो
ख्यानादितिभाव:नैतोस्व।एतेइञंता: अनंतरस्येतिमापामेलादिलुकोनायंबाधकइत्याशयेनाहयनिल्लुगितिविलम्बाधिकारिष्यमत्रसांग्रहणंहिगोत्रलुगिलादेत
दसंबंधतापनार्थकासापनेगर्गीहिपत्रेनकतश्चायन्निजाश्चेतिफक्।कातीये आयतस्येतिपलोप:तस्यापत्यं।तत्संबंध्यपत्यमिमसूत्रेसमर्थानामप्रथमस्य
मात्मातिपदिकाद्वादपरस्मर्थ: यकारान्तनेधिनितापकात्वार्थेपरिसमाप्तेसेचार्थान्तरान्वयेनसंबंतान्नहितोत्सायवहितंतत:परंतयत्नमातिपदिकादिष्टं
तत्प्रकृतिकेत्ताक्षायिकमितितत्रजघमवृत्तिकस्मनायाअमाप्यत्वान्नसुप्तस्यपदेनयास्यितयश्यवतस्फलितमाहयष्ठंतादितितस्येतिसामान्यसूत्रेपि
हिस्यातेनसर्वविशेषबोधकइतितुयग्यादिम्यतुमजिनेविरुद्धाआदिहर्ष्टिरितिसविषयइतिशेष:तेनयसोर्भावेवैपमर्वंच्यापदिभयैवेपापदमिमादेनदोष:
तत्रापिहिर्ह्ममास्माविषयसत्वान्सेविधायकेननिषधइसम्मतयाधनइति।अनुशतिकादिषुयफ्रसङ्घादाम्नहिपोष्करसारात्त्रेभयपदव्युत्पत्त्यर्थेष्टगादित्तत
तोनानभिधानादितिभाव: पात्ताद्द्याधइतिनयंक्तयगयकार्याहपासंभवेएचचिमतिषेधेमहन्ते:नापितकोकोदिम्ममायेनापवादत्वात्।उभयोराषेगो:पाचक:सो एम॰
कृतउभातोवा।रितार्थ्यावस्पष्टचेदंभाष्येतस्येदमिति।सामान्यविशेषपातभावादपसोपितस्येदमित्येवसिद्धत्वान्तस्यापसमतइतिसेचकार्यप्रयोगविभागइ १८

तिमप्र:परिहरतिवाधनायमिति।भानवादोद्धस्यतिशेष: ननथैषिकेणानेनसविषय:मासस्यद्धस्यकथंवाध:किंचतस्येदमित्यमस्येपीतिपूर्वपक्षोप्यसंगत:अश्वे
षिकविषयेपैशेषिकेणास्मिहेरितित्,तोपसांशंकासमाधातुमाह उत्सर्गइति।योगविभागाभावेमकृतिविशेषसंबंद्धान्नापसायुस्यशेषत्वमितिनदोषइयंयोगविभागे
त्वणादिविधावपमत्वेनापसस्यापवादत्वाच्छेषत्वमितिद्वस्यामाप्रियेवात्रवाध:इदंश्चेहिइदंतेनसर्वविशेषबोधकत्वमुक्तंशेषइतिसूत्रेभाष्येइदंविशेषासेतेत्र
यसंनिवास:समहरति।इदंपदार्थमवृत्तिनिमित्ताभ्यासाभ्यक्तिविशेषाइतितदर्थ:तत्रशेषइतिविशेषणादपत्यादीनामिदंतासुपतयानग्रहणमितिवोध्यं।शे
षपदसंवंद्धेनेदंपदेनमागनुक्तानामेवेदंत्वेनग्रहणमितितहोधपितुमेवउत्सर्ग:शेषएवाप्याचिमुक्तयेत्यिदंत्वेनवोधशेषिकामिच्छंतिवार्त्तिकंतुग्राह्यंवोधकत्वविशे
षानादरेणामहत्वामितिवदंतितेषामतहिरोध:स्पष्टएचकिंचभानोरपीदंत्वेनापत्यबोधेछस्यतवेष्टत्वेनास्यतद्बाधकत्वोक्ते:तारस्यांसंगति:आयमस्यवाधोयमितिवा
तिकप्रयोगेशिवादित्वादणाबोध्य: दाक्षरथ्यापेत्यादित्वसाधेवतिवार्त्तिकस्वरसइतिविभावनीयंमाप्न्दि:कृतसंधे:किमितिस्वंतरंगत्वात्संधिकार्योत्तरमेवप्रयोभवि
ष्यतीतिसमर्थानामितित्यर्थमितिमश्न: उत्तरयतिअकृतेति।यद्यप्येकादेशप्रवृत्तिसमयेनहृदे:माप्ति:कृतेएकादेशेतापमाप्त्यायाद्यापवलात्त्रिमित्तविनाश
लक्ष्या।पूर्वनिमित्तविनाशसंभावनेवतयारिभाषामवृत्तौनिमित्तंसाचात्रास्यैचपदिदर्शनस्यात्तदाहध्यानिमित्तविनाश:स्यादितिभाव:वस्तुतोन्तरंगत्वाप्त्वध्यार्थ
नुवादएवसमर्थानामितिविशुणइत्यादावृत्कृतसंधेरपिमत्ययदर्शनेनास्यापितथात्वंकावारण्यात्ततएवविमतिषेधसूत्रेभाष्येतरंगचत्नीयस्वसैसोप्युति
वेक्तमारिभिसुदाहरणंदत्तं।पदस्याविभक्ताचाख्यानेहुत्त्यितइत्सुइति।स्थितेपरत्वादादिवृद्धि:मामोतिचकैपर:अकृतेतिपरिभाषातुभाष्यामत्वत्वनात्वास्य

३

त॰शं॰बो॰ वेत्यत्र विस्तरः। वत्समुपगोरिति। षष्ठ्यीदंतत्संबंधपदमित्यर्थे प्रसपप्रसक्त्यर्थेन प्रसास्मा चारपितुं श्लकं तथा युद्धस्योपगवस्य स्त्री दिवा॰ण्या पत्यावश्यकी तिततं षष्ठ्यर्थे इ
१८१ ति इ पथु उपत्सस्य देवदत्तस्ये त्यर्थे औपगवो देवदत्त इति मा भूदित्यर्थः। तस्यापत्यमित्यादो लिंगवचने अविवक्षिते इति बोध्यं। अपत्यं पौ। पत्यपिमवराध्याप त्मसिद्धं लोके
गोत्रं तथापि प्रवराध्यायप्रसिद्धस्यापि संज्ञार्थमिदं पौत्रादिरपत्यत्वाव्यभिचारात् पत्यपटसामर्थ्यादाहा पत्यत्वेन विवक्षितमिति। तेन पौत्रप्रभृतेस्तत्वेन विवक्षायां न
गोत्रत्वं पौत्रापत्यश्रुपोः स्वसंबंधिकत पायदीयं पौत्रप्रभृति अपत्यं तत्प्रसे वृतस्य गोत्रत्वमित्यंगिरसः पौत्रे गर्गीस्यानंतरेवा श्वेनगोश्च्याघजस्य त्र सम अर्थानां प्रथमादि
स्सनुवर्तविभक्तिविपरिणामेन सम थांनां प्रथमस्य प्रकरणादपत्यप्रत्यपमहते पसौत्रप्रभृति अर्थात्त्वस्य तवा अत पापत्यत्वन विवक्षितेन तगोत्रमित्यर्थात पौत्र
परगर्गापत्यादिष्वाद्यन्नप्रतिनमत पदृतिभाष्ये स्पष्टमेवं बगोत्रमत्यपंतेभ्योप्यपत्यत्वे वाबाधइति स्पष्टं। अत एव गर्ग्यापत्यं गोत्रमित्यर्थेप्सदर्शितिगार्ग्यः इस्यादे
र्वेहाः अत एवापत्यं वा गोत्रं परममहते स्यापत्यः आपत्या जीवद्वंश्यात्थार्थे हितीयो युवसंज्ञः स चाह्निपामिसेत ह्यार्त्रिकसमुदायेन मत्यपपोत्रेगोत्रपवस्तुविधा
नं अपत्यस्यापत्यमाप संक्षिपादेराह्नतिगणत्वादग्तेन नवत ह्योधकमत्यपरूपं पल स्पते। आपत्यः आपत्यादिमनपो स्तद पर्यकतावश्यकत्वात्। गोत्रसंज्ञा स्त्रेक
विसुलके आपत्यो वा गोत्रमिति पाठे हश्यते स चपुस्तकतरः स्त्रीपुंसाधिकारे पत्यांतारसंमरोक्तेः अत एवापत्यइति हितीपवार्त्तिके पुंलिंगप्रयोगः न चापत्येभवद्धस्त एवं एम॰
र्थे रंगतः स्यः छमत्यपापत्ये तु दुःकं स्वयुसंज्ञासाहचर्येण स्त्री अपिमत्यपतिहतापा एवो विसाच। वार्त्तिकमतेप्यर्थे स्वगोत्रसंज्ञापां सूत्रोक्तायां दविशेषेपावा श
द्यासंगति श्च। मास्त्लायवमात्रिणा बाशट्टे आपत्यो गोत्रमिति वेति वदेत्। आपत्यो वेति मासेन संज्ञि विकल्पस्यैव लाभात्। आपत्यादेरपत्यबोधकमत्यपांता जी १८१

वद्वंश्यबोधकान्तार्थे हितीयो युवसंज्ञः प्रत्ययोभवतीत्यर्थ इति स्पष्टमेवेति दिक्। पौत्रेति। पौ आदेरप्युत्तरस्य गो जीवति तु। युवसंज्ञमेवेति। प्रमादे शेनोपगवस्य गोत्रत्स्या
पत्यमौपगवि रित्यादावेको गोत्रे इति नियमादिञ्नस्यात्। गोत्राद्युनीत्यस्याप्रमविधायकत्वेन तु गर्गस्य चतुर्थे जीवद्वंश्येप विवक्षिते गार्ग्ये रत्नस्यापत्ये गोत्रादेव
एनीति नियमाभावात् किं च प्रमादे शेहि तौ याश्वापत्यलुकमात्र प्रसंगपत्वात्मापेन गोत्रे तुशबलमलुकस्य तत्याच पीलापा अपत्यं पैलः तस्यापत्यं युवा
एणोघच इति फिञः पैलादिभ्यश्चेति लुकि पैलस्य छात्राः पैलापाश्स्त्र गोत्रे लुगिति चक्रमसंगः अपमादेशेषुवमत्यपविषयेस्या प्रामस्येन स्यापेन भूम्निमा
प्रस्येत्यर्थोदस्याप्रायोन्नंतंगतासेलादिलुगे चेति सिद्धमिति दिक्। भ्रातरि॰ भ्रातृतुर्वश्यत्वादारब्धं। वृद्धस्य पुत्रेषुत दुष पंचत्स्व भवस्पंसेसे शेषं प्रमुख्यमोयमेक
नीयानित्यायं तत्तत्त्रभाष्यप्रयोगे बहूनां निर्धारणे पीयसुन्दर्शनाद्विभागमात्रमीयसुनादि निमित्तं हित्वादितु सूत्रे प्रविवक्षितं तेन धनयनाहत्वेदेश इति अत
एव वृद्ध षु पितृत्रेष्वम् तेपि पित्रादावयज्जे जीवति ह्योगार्ग्यायणावितिगार्ग्यस्य द्वौ पुत्रौ तयोः कनीयान् गार्ग्यायण इति चोपपद्यते। नामाहस्य। सप्तपुरुषाव
धिपितृकुलेस्य पिंडाः मातृकुलेपि च पुरुषाव धिमहते भ्रातुरस्मिन्निति पपुदासादा घर्मेव गस्तेश्वति ह्नि रत्सम। पेयस्यतिरत्सम अस्मिन्निस्सपेक्ष
भ्रातुरस्मिन्निस्यर्थः तच्च भ्रातृरूपसंपिंडे जीवतितोवतः पश्चताद्विकस्मादस्यर्थं जीवती सनुचत्रमोनेन जीवतीति स्यर्थमत आहे कमिति तिङ् तंतदिति भा
वः द्वितीयमिति शच्चंतात्स्मसंपतमिति भावः ननु स्यायसीत्सनुचं सैव सिद्धित्वं तंत्यर्थमत आह तरानिर्देश इति तत्वं तन्निर्देश इत्यर्थः उभयोरिति। स्या
नव्यसोरित्यर्थः। स्थानं पदं पितृत्वमात्रादिकं तत्र रूपे यो वर्तिषां प्रत्यात्। यद्यपि भ्रातृत्वेन पत्सताकनिष्ठभ्रात पयितत्स्त्वादेवं च भ्रातानस्थानतत्र स्थषष्ट

५

ल.शं.शे. सनेनैवव्याहृत्तिसिद्धावभास्मिन्निति व्यर्थं तथापि अस्मिन्नेव सपिंडे जीवति विकल्पः भ्रातृसहिते सपिंडे जीवति नीवतो नित्य सेवेत्यर्थं तत्। न च सापत्नीमस्या
१८२ नुहत्याज्ञापत्तिस्थविरुद्धसाम्यामुभयमकर्षलाभो तरपृथगर्थ इति वा व्यंसपक्षार्थत्वात्। माता सहभ्रातरीति मातृसापिंड पुत्रपितृव्यत इति मतेरदं। का चेन्नुपि
तामहभ्रातरीति पाठः स्थानवयोज्येष्ठ इति स्थानज्येष्ठः स्वज्येष्ठाभ्रातृपुत्रादिः जीवतीति किमिति। सत्रोपात्तमनुवर्तमानं च किमर्थमिति मत्रः सतेः। स
पिंडे। स तत्स्वत्वर्थादिः वृद्धस्य चेति प्रश्न चेति चवान्निके। तत्र भवानिति पृच्छागमके। एवं संतकानामसव पत्विन वृद्धाधीनत्वेन सुखितपाच स्वज्ञातां वगोत्रभ
तस्त्रती पो विमसते। अत्र एव संज्ञा विधानसामर्थ्यात्तार्थं पुत्र मसपोवोध्य ः ज्ञा स्व इति जीवद्वंश्येन हि वृद्धाधीनेन भाव्यं पस्तु वृद्धाननादत्तसात्तं अंकुरु
ते स एव मुच्यते। एको गोत्रे। गोत्र इति अभिधित्सितः तस्यार्थः एक एवेति संख्यावाची एकशब्दो धिकारलक्षोपसमसपद्यविशेष्य इति भावः अत एवानंतराय
समस्तपातान्नापसमसपः अयुत्स अहरणानुवृत्तिरस्तु अनंतरापसमसपातान्ञोत्रमसपवारणायामपथा नियमस्तु सतीती पत्त पागो त्रमसपातादेवगोत्रत्र
सप्रहस्य पोवार्वत। उपगोस्वरणागां दिभ्योपन्नन ज्ञादिभ्यः फक्। तत्रसितस्संबन्धेवा पत्तं आत्मनु स्तनपः सून्‌ः सुतः पुत्रः। द्विपात्समी आहुर्दुहितरं सर्वेपसंतो
कपोः समस्तस मरातत पोः पुत्रदुहित्रा ः अतएव पितामहोत्संगे आसीनं दारकं कश्चिद् एच्छति कस्यापमिति तिसतास्पितरमेव व्यपदिशति नात्मानं तदाह। गोत्रे
इति उपगोरपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रमिति अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रमिति पाणिनिसूत्रम् ... एवं गंसत्वीपेवात्सेगगी एम०
दिसरस्याघोरंभसामर्थ्यसरंकरापसवर्त्तवंधमद्वसेषसिद्धावपिगर्गादिजितः मसपातरमसपपरंपरानिष्ठापिमामोतीतिभावः पुत्रप्यनंतरंसरणादीएम १८२

चलथाप्यनिबद्धरकत्वात्सोप्यनिष्टः परंपरेससमसत्तदस्मनेनाभ्यपः नन्वत्र यस्तुपगोस्त्रतीयेः एवं विध्यर्थत्वमसत्वात् समसपमात्ताव्याख्यपेनिपुमार्थं
त्वंचेति गौरवं। न च गोत्रपदेन गोत्रागोत्रसमुदायो लक्षणीयः एकपदं च साम र्थ्यात्तावुभावुभयविधिमात्रार्थत्वे हितद्वयार्थमेव। गोत्रेस्तुत्तेवोपगवादिभ्यो
यादिविधानेन प्रसिद्धेः एवं च यत्र एकः पौत्रे परस्तदपत्येवा परइति गोत्रागोत्रसमुदायेवहुनां गोत्रो एक एवा पसमसपद्द्वेति नियमेनैकाभ्यनुज्ञानादा
रापरमम्र हस्तेविधिरपि परंपरापसापसवत्तंवधमव केतरसनुमीपत इति वाच्यं। एकत्र हथ्यासामर्थ्येनैकाभ्यनुज्ञानादिरूपपूर्वोक्तायसनापस्या
पितामहादीनामप्यपसमिसेतत्कस्यनस्मे चपुत्रत्वादत एवापसं पौत्र प्रभृतीति सूत्रेस्वरसेतः संगच्छते दशसुस षेषपसकुले विवाहिताभ्यन्ना। हि
प्रसोमं पिवेदि तस्मापथाएकपात्रेसर्वे पापातरत्वात इहितमे कस्यसर्वान्मस पाते हेतुत्वेना पसत्वमपिपुक्तमितिसप्टं भाव्यं। तस्कावांयु पोस्यानेद्ध
स्पष्टमेवेकस्यसर्वान्मसपातहेतुत्वं अपतनादपसमितिचपंक्तीति सूत्रेभाष्ये स्पष्टमयं संतोकं नपोः संमइत्समस्रस्तुतपोस्ततघटितसंतानपरंपरापो
रित्यर्थ इति नासंगतिः पितामहोत्संगेस्थितस्य दारकस्य विषयेकस्यापमितिमश्नो जनकविषय एव तितच पितृत्वव्यपदेशोनोत्तरस्य नो संगतिरिसरु चेरह
यहेति सद्धनेनित्य गोत्रंतरपेक्षया ज्ञनसंख्याभ्यः महतिमत्तभ्यो निष्ठा मसपासनिरित्यर्थः तु पगोस्तृतीये एकरणदोपगवादिज्ञनिष्ठ ः मामोति चतुर्थेद्द्वा
भ्यासित्यादी तिभावः। अनिष्ठास्मिन्तन्मात्रेनविष्ठासिद्धिरित्यर्थः अत्र पक्षस्तु पगो रेणाप्रसिद्धावथ्यो पगवादिज्ञानिरुत्तपेनिप मार्यमेवेदंतन्वेवमप्यनंत
रापसमसपाताद्धोत्रमसपोर्द्धवारः गोत्रेएकस्मे वक्तत्वे ननियमा बाधात न च गोत्रपदेनासमुदाय लक्षणायासपरमम कृते रेवेति वाच्यं। अप समसिसन्

त.बो.शे. ह्स्यैव वा सिद्धे गोत्रग्रहणं वैयर्थ्यापत्तेरिति चेन्न भाष्ये प्रत्याख्यातत्वेनेष्टापत्तेः । पञ्च गोत्रे बोधनीये एक एव शब्दः । प्रत्ययप्रकृतिर्नानेकस्यार्थः । परिशिष्टमत्पौत्राद्यपत्यः
१८२ स्यात्वेनैकः प्रत्ययप्रकृतिः स्यादिति । पष्ठ्या एक शब्दः प्रथमत्वाचो प्रत्ययः । शब्दो गोत्रप्रत्ययप्रकृत्या स्यादपत्यार्थः । प्रथमतं च सर्वे मतं तं सर्वे चैतत्प्राप्ये स्यंतद्धामिप्रा
येऽत्रासिद्धेः प्रत्ययमात्रापाद्युनिरन्तप्रश्नः । तेनेहमात्रानिरन्तयेपतन्त्रापो : पुत्रकृत्स्नौ । तत्पौत्र इति तत्पौत्रप्रभृत्यपत्यमपत्यमानं पञ्चमादिस्त्वादौ पितृपौत्रे
नोपि संस्थाप्यादर्शनात् । ओपगवादिति स्यादित्यर्थः । नत्वपगोरणत्वतीयस्य तत्प्रसपत्त्वाभावादिति भावः । एवमिति पितामहादीनामपीति सिद्धांतपक्षे पंच
मादेरपत्यत्वे तत्पाडुमन्त्रो गार्ग्यायण इतीष्टसिद्धेर्विप्रलम्भकस्तेनानन्तरापत्यप्रत्ययान्तादनिष्टमपि प्राप्नोतीति । द्विनिगोत्रादेव न तत्केऽप्रइतिनियमार्थं गोत्राद्यूना
ति आद्येत्प्रक्षेपं च मया निश्चतुर्थोऽलपांतादेवप्रत्ययः स्यात्तत्तत्पौत्राद्विमोत्रमसपांतादिति निषिद्धं थेमेवंदंस्याहुतुनियमाक्षेपि तिपितामहादीनामपीति पस्
एवकुस्यापानितिष्वेपं । स्त्रियांतुनेति आस्त्रियामिति योगविभागस्तत्र एवं सनुवर्तते अपि प्रथमपावि परिणामस्थ स्त्रीपुत्रानेत्यर्थ इति भावः । अतरस्मेनाधिकृतप्रा
तिपदिकस्य विशेषणात्तदंतविधिरिमाहारदंतमिति । अस्माप्रमिरिस्यादेः अपरे शिवन्नाद्यादिन्बोधः : आसन । यासोत्रेबेद्धात् सृष्टवमसिद्द ताव नघाभ्यामनुद्र
हेयपवादाचेत्ताविति नैतद्दिष्येरहेः प्रतोक्तिः नचाविषयमंदेकथमपवादः तां विपपमेदेष्यचिराद्देशे न तु दोबाधस्यभाव्येऽशं कितत्वात् न तु ति स्त्रिति निषेधेन तु योनरा
देशोबाध इति समाहितमित्यप्रत् । एवं च नेतिन्यांषेमिति चेत्नपत्रद्याभ्यांपरस्यप्रत्ययस्याप्यादृष्टे निषेधस्तत्रैचेवा विसेचाविषय निर्देशार्थं तस्मात्तत्रैवदाघ्न । स्त्रियामितादे राम०
न । अपंचनिषेधोपेननप्रातिप्राप्येनन्हिंतेध चामादेरिति हेहे रेवातिनह्या । ष्येतिके संस्थापाः संचरस्रोरेनिहाहिभेके पेव । पदंतांभ्यां किं । घ्नीतिपनतस्सह्यात्रापातार १८२

स्यादौ मामृत् । पर्वौ । पर्वोवपवौ अप्रकृतेहि इ ख्यातस्य पंजत्स्मादण्ता हेनस्यात्प्रातिपदिकस्यादृत्ताददिति इरहरहरत्न : गोत्रे कुंगो । चेवोधनी पेतत्वं वृध्यप्रत्ययमिसर्थे
कुंजादिभ्यापरे : प्रत्ययस्मथे : ष्फ इति नकारः कौंजायनौ स्यादेवष्यर्थः चकारोज्ञातष्फ जो भिन्नविशेषणार्थः ज्ञात ष्फ ञ्जो एगात् ञ्जो आम्रणी पूर्वादिस्त तोऽमोनुवृत्तेते ।
तज्ञात तादिति । स्यादपत्रत्ज्ञातारम्नेन । लुगिति तज्ञात प्रबहुविन्नेन ज्ञसेतिभावः स्त्रियामिति समस्य पेहित्यो पृथक्ता ऽनेम स्यात् तथाइस्यादिवस्त्रियामित्नुकमितिभावः
पजिज्ञो । अधिकृतं गोत्र इति पजिज्ञाविशेषणं फक् च युनि । गोत्रे किं स तंगमादिभ्यश्चातुरर्थिके इति सोतंगमेरपत्यमाभूत् । शरद्वच्छुनकदर्भाद्भृगुवत्साग्रायणेषु गोत्राधारे
पणप्रत्ययक्ते । अप्रयाभृगुवत्साग्रा : शरद्वच्छुनकप्रवुभ्यादिनारस्वगतिः स्पष्टेवेति केचित् । अत्र : कृत्रिमपद्यादिः आग्रायणो नडादि फगतः दार्भिरिति अप्रसक्तोपन्ने तुबा
ह्वादित्वादित्र शरद्वच्छुनको विदादीताभ्यां फको भावेन अनादेरितिभारतमसिद्धस्यदाबत्तेयादिकालइत्यर्थः अभिव्यक्तपदार्था ये सत्तं ना लोकविश्रुताः शास्त्रार्थ
सैषकत्व : शाब्देयुनतहुक्तिग्निहृपेक्तेः अभिव्यक्तेसनेनानाघया भिधापित्वं । तेनविशिष्टरूपोपादानेयत्कार्यं एव वापंसतं आदत्तनेन गोण निरासः लोकविश्रु
ताइस्मेनेनामपक्तं निरस्तं । तत्र हुरु क्तिपुतन्यद्शोषु । वाद्या दिभ्यश्चेति सूत्रे भाष्येपि । वाद्यादिभ्यस्तुल्यपंवादर्शनं लोकविदितादिपुरुषत्वरूपेलौकिके गोत्रभावेन तोसत्र
प्रतिषेधः । वाहुनामा आधुनिकस्यापस्यं वाहएव सिंबंधिशद्यानां कार्यं तत्स्यदृशात्प्रतिषेध इति चोक्तं तत्र गोत्रभाव इति सत्तामिप्रायेण तदेवधनपतापत्समानु
यादेन संबंधिशब्दानामित्याघुक्तं एवं चापंसापः सर्वं विषयइति बाध्यं वाह्वादिसूत्रे पारायाचहितविषयएवेति काष्ठित अन्वया । अनृषीतिस्तु सपच्चमंतं । आनंत
र्य । अनंतरापत्ते । इदं च सत्नुसारेण । भाष्ये तु अभिधानं तरनेस्यथोसमर्थसमासेनुदर्शितः पेत्यत्रानन्तरापत्ये परयतेतेभ्यानंतरेपीति वोक्तनिषेधसामर्थ्यादेव त्रगोत्र

इत्यस्यासंबंधइतितत्स्याद्वः पनितुगोत्रइनीतिनिषमान्नदोषः गार्गीःशिरामोज्ञामदस्माः पाणद्वार्योज्यासइत्यनंतरेगोत्रत्वारोपाहोध्यांपजज्ञोः रापत्स्त्निपेत्सतोत्सुगिनित
इाज्ञस्येतिसूत्राहद्रुपत्तेनैवा।ह्निपामितिपस्कादिभ्योऽस्तोगोत्रइतिवानुवर्त्तते।मत्वराध्यापमसिद्दूगोत्रचावित्तपजज्ञोनास्त्रीत्सतत्र्याहपत्रंत्वाप्तमितिनिर्दिश्यमान
परिमाषात्तुक्त्वाभ्यांलधमर्थमाहतदवयवपोरिति।मत्वरेतिएतदेवचत्तौ।किंकगोत्रं।एततत्त्वेवैपनित्सुकूपोवपवान्हीपंसाम्यामिसादेभाव्येस्सष्टं।लोहितादिका
पेमितिह्निपांष्फइत्यर्थः आंगिरसइस्येवेतितत्रपजेचेत्यर्थेस्तदाहानांगिरसेतिति।आंगिरसएवेतिनिपमस्तुनगगोदिपायस्यैवपथ्यापतेः ह्निपालुक्त्वस्तेनपज्ञाः
कारइतिव्याख्यानेनवासलोहितादिकापाँर्थेपाठइतिनवाच्यं।शिवादिगयेपाठेमानंतुलुक्ह्निपीमिस्यनेनचतंडेषेसस्यविभागएवेतिबोध्यंविहितस्यसनंतरस्येति
मापत्तधामिदंवक्ष्यमाणइतिअपित्रोरितिसूत्रेपोत्यर्थः तत्रमतिपदोक्तपरिभाषयापाकृत्यपाणग्रहणमितिनयुक्तंइंत्रोतदसंभवेनतत्माहचपौदंजोपितद
महत्रेः परेतुवृतंतजाद्वेतिसूत्रेमास्तिसांशपेनाकिमर्थमिदमुच्यतेनगणोरिभ्यइत्येवसिद्धंलुक्ह्निपामित्यपितत्रैवोच्येतेसाचंक्तांगिरसइतिविच्छिवेतेलुक्तंमाव्ये।तदा
शयस्तुएवंपक्षेस्पष्टएव।तत्रएवंसूत्रेआंगिरसइत्युक्तानांगिरसेपत्रभावेवदत्रापितत्रतदभावएवोचितःविधित्वस्येवौचित्यात्पागविभागसामर्थ्येनकपिबोधपो
शिवाद्यापिगणेपाठाभावएवानुमीयतेगणेपाठेतुआंगिरसइत्येतद्विछेदेनानांगिरसेपत्रावाधः एवंचानांगिरसेवातंडपापनीतिविंत्यामेवेत्याहुः निरस्तमितिइदंचसनु
रोधेन।एतिलुकसूत्रभाष्यगोत्रसंज्ञासूत्रयपतेगोत्राधिकारइतिध्वनितत्वात।तत्रभाष्ये।यस्याधिकारासरंशार्ङ्गीपणोत्रग्रहणेगार्ग्यावृणोदिभ्यःउपगमसपातेभ्यः रम० १८५
सम्बहादौगोत्रत्वेमपुक्तावुक्त्वास्यादिसाशंकापसाधिकारास्वरंभवराध्यायमसिद्दृरूपत्वेलौकिकगोत्रग्राहणेगोत्रेक्षोइतिसूत्रेराजन्यमनुष्यग्रहणंज्ञापकमितु

क्तंअनंतरापत्येगार्गेपादितुज्ञामदस्यादिवृद्धारोपेपाणसाधुनेचैवंगार्ग्यमन्नतिभाष्यनिदकूनस्मान्एतेगोत्रत्वाभावात्स्त्रंतुदाश्रेपौत्रादौचरितार्थमितिवाच्यं।उदीचां
वृद्धादितिसूत्रेऽगोत्रादिसु।क्तसामर्थ्येनतस्येतिसूत्रेनिजइत्युक्तिसामर्थ्येनत्वगोत्रमसपौत्तमस्तितिभाष्येपाविवेषिप्रविधानेनतत्सामर्थ्याद्गिजोस्येतिवृषुसूत
निर्सिद्धेः शार्ङ्गीपगोत्रंवपत्वानाक्तांतपौत्रमभ्युपगमरूपं।तदर्थंकतंवचास्त्वंशास्त्रमक्रियानिवाहापशास्त्रकस्मिंश्चापरत्रलौकिकग्रहणप्रविपत्रशार्ङ्गी
पाग्रहणेगमकाभावस्तत्रेवातएवकस्वादिभ्योगोत्रइतसूत्रेआणिञोरिप्रादौचशार्ङ्गीपस्येवग्रहणं।राजन्यमनुष्यशब्दयोर्लोकेजातिमकारकत्वेजनकत्वेपि
मक्रियादशापाराततस्यमुरादिनादेगोत्राधिकारेपाठात्कस्मिंश्चशार्ङ्गीपगोत्रार्थकत्वेअतएववृद्धानमादि।यत्तुदीवादृद्धादितिकिंत्वा।अतएवस्मृतुकसप
वापत्यंश्लेषुकापत्यइत्यवाफिंनंताधूनिकिन्त्ववृद्धिमतेतुसइवार:लौकिकंत्वमवाराध्यायमसिद्धलौकिकेतत्रैवगोत्रव्यवहारात्अणिञोःश्लोपसाम्यामितिसूत्र
स्थभाष्यस्वरसाधनवत्शिवादिभ्यइत्यत्राणग्रहणस्यार्थेनचबाधकबाधनार्थमित्यवविधिरपस्यादलोपग्रहणंतद्धाधकस्यैवाभावात्।तत्रैवबाधनार्थंशिवादि
भ्यःपवाविहितस्येत्वाणसिद्धेरितिमत्कृतसूत्रभाष्योक्तमसंगतंस्यात्शिवादिभ्योगोत्रएवेजनामत्रेतियमेनचापितार्थेनाणग्रहणंविनातदसिद्धेरिद्धेरितिवा
च्यांविधिनियमसंभवेविधेरेवऽपस्तेनविधितानुरोधेनाप्यणएवविधिरितिभाष्याशयात्।अणग्रहणंतत्रपठितारेषिपणाशद्वादिज्वाधकस्यसंभवात्लक्षणपस
र्त्तेनेत्रापवविधानंस्यामतण्इतीतिभाष्यएवस्पष्टंयत्तुसंविदिकादिसूत्रेजनपदशब्दात्क्षत्रियादिसाधिकारेस्यप्रत्ययांतहंहरूपात्सूदृकमालवात्स्त्रीक्षेतिवृ
जिस्त्रीरूत्कमालवकारमित्युक्ततत्रत्रैलौकिकगोत्रत्वारोपेपणनिर्वाहं।अतिप्रसंगस्तुआरोपेसतिनिमित्तानुसरणमितिन्यायेनपरिहार्यः।अपत्याधिकारात्प्रभृतितिमा

ष्यपशब्दोऽपत्यपर्यायः ततः स्वस्तिभ्यन्नतोऽच्चेतिलुग्विधायके स्त्रीपुंसाभ्यामितिसूत्रभाष्येण लौकिकगोत्रग्रहणस्योक्तत्वात्। तस्य त्रविस्तरः। अत्र ह्यभ्यदस्मादेविशेष्यं
मन्तनिभ्यशृतिनदी मानुषीभ्यस्तस्य थेह्वा स्कंतह्रि शेषयात दाहादेभ्यस्मादि। क्रथ्यधका अंधकादपत्ये पो वं शा क्रयमासं त्रद्वारः क्रविवेदस्तद्दपत्याचेतेषानंतु
मातुस्तत्। अर्थगते स्त्रीत्वशद्दे आरोप्यप्रवेपाइतिनिर्दे शः मातृशब्दस्यजननीवाचित्वग्रहणमभिव्यक्तपदार्थकत्वात्। हैमातुरेह पोमी चोरपुत्रमितितद्दितार्थोत
समासः तेनधा मेतिरदंषितत्तादश स्त्रीपारणायाभिव्यक्तेसमानदपकत्वात्तलिंगविशिष्टपरिभाषयामात्रिः वैमात्रेयस्येति एवंचविमात्वाचोनम तु दाहार्पस्ति
भावः अनुटापा एवेतिनन्वतपोनित्वकमात्मामितिभावः वत्साद्दीनाम् लपरूपत्वाहिकर्णादीस्मृतपत्वासंभवाद्दत्वादपत्यदेस आरोपितमहान्तिनिमित्तकारस्माद
येनाहवात्सम्येदिति पद्वदनितिपर्वतस्याहाग्रहणानुवर्तेरितिभावः स्त्रीभ्यः स्त्रीशब्दः स्वः स्वयंतेतेना धिकार्थाचगतिरितिसाशपनाद्दस्त्रीमस्यपेति। तदंतमावि
तिपास्कादि सर्थस्ततं तस्मानिपरिकल्पं चलिंगविशिष्टपरिभाषयामातिपरिकल्पादीनातद्धिशिष्टेवाधनादकनं तेचरावारद्यस्यव्यास्यानात्तत्तेनदरदोपसंदाद
इत्यत्रनरकृतनन्दतत्र्यरदोपसंस्त्रीमयर्थे स्त्रिमसपान्त्रे मागिवायोतम्येतिलुकपंस्त्र अस्त्रीभ्यस्तस्य ग्रहणमेव अतएवपितृष्वसमातृष्वसृभ्यां टकि लोपविधानं
सेगच्छते दशतेइत्यविदूष्यनाशोगमोवानिधानानदगभावः शिवादिपाठाद्दापनितंचेकथ्यंधकेतिसूत्रभाष्येऽरसातुः निरूपितंचेदंभाष्यमदीपोद्योतेचात्यहणनिरत्नपे
पुनर्द्यग्रहणं शिवादित्वादितितन्नसपत्नीतिपाठेपिलिंगविशिष्टपरिभाषयासपत्नीशब्दादपिवाध्यस्मान्नापितपारकंवाधित्वाणितिवोध्यं। तस्येदमितीति। शिवादिपा
रादित्सुचितं तस्मात्कृतिगणत्वात्तरतद्वा। अनिजः किंदाक्षापणः उत्त किंदाक्षिः प्रवाहणस्य। उत्तरपदस्येत्यधिकारः अधोसरिमायासेसतः एवंसतुवेतिवानुव

त्तेतितदाहशद्दस्यात्तरपदेतिथ्यन्स्येत्यवपवषष्ठी। प्रवाहणः शुभ्रादिः उत्तरपदस्यवृद्धिमते पितद्वितानं एवंपदस्यह्यभावेपि वाद्वृनिमित्तस्येतिपूर्वस्यमतिषेधार्थं जातेऽचे
तिनिषेधस्तु अस्मादेव ज्ञापकादनित्यइतिवोध्यं। तत्प्रम। तेऽछेनदः परान्दृपते प्रवाहणस्येतिचवचेते। वाखेतिमचेज्ञा इत्ततक्र अंविकर्णस्मादिस्यैविपरस्तोग्रंथोविपरी
तलेखकलिखकप्रमादात्। कस्मायणादी यत्किंसिद्दिपीनङ्घोमित्यदकृनित्यइतिहमादिवास्मानादितिभावः एवं पा। स्त्रीभ्यइत्सनेनअत्र। इनङ्घौपक्षेइतितदभा
वेढगित्सर्थः हस्त्र। वाहुत्तरपदस्य। महतेसौभगापमादोतद्वाहादित्वाद्विछोदस्तान्नोत्तरपदवृद्धिः स्त्रीलिंगनिर्देशात्सुभिनस्मादत आहेचटकस्येति। एवंचस्येच
टकापाइतिअर्थेमिसाह लिंगविशिष्टेति। अजादित्वादितितत्रसामान्येनहयोरनुकरणमितिभावः स्त्रुञ्जभ्यो। अर्थनिर्देशोयंतदभिधायिमकृतिभ्य इत्यर्थमसप
शीलहीना अनि यतपुंस्कादामादपः अंगहीनाः काणादपः अतएवेति शुभ्रादिपारकमनहर्तितिभावः मकारांतरमपिमागुक्तं मानष। चामित्यक्षसुरिमनुकव्य
तेषस्याचविपर्ययम्तेइस्याहपितृषहरितिदेकोपितिरुदंतेभ्यइतव्येतिरक्याम। पत्निनिरस्यादित्वात्इतिउलोपरतिस्ते परस्यस्यतुनमाप्तिः पुरेयेपादेशेनवाधा
त् अपसमस्य पस्येतिप्रवाध्यायप्रसिद्धघटकस्येत्यर्थः अपत्याधिकारदन्नत्रलौकिकंगोत्रमितिभावः यस्कस्यापत्यं यास्कः शिवाद्यणतदेताद्दृति अणो बहुत्वइति फिञ्
यास्कायनस्तस्यपुत्रमपत्यस्तुनलुक्। विहितविशेषणाभ्यपगात्वस्तुतोत्रशास्त्रीपुंगोत्रं। भाष्यरीत्यापस्कादिभ्यः गोत्रेऽपिगोत्रएवमत्यपविधानात् अतएववाम
स्मिन्नितिसूत्रेगोत्रपत्नोः समानेशिपास्कापनपरस्मत्र दोषः शंकितोभाष्येऽन्यथासिद्धांतिपक्षदोषस्समाधेयत्वेनतत्रैवाशंकापरभाष्यांगतेरिस्मलत्तद्राजस्येतिमूत्रा
द्दद्यधिकादिस्त्रेतितरूत्वेतिकिंमिप पास्काः वृक्तेविकिंपास्कं अमि। अत्रिशब्दादितस्चेतिरकुअन्नेभ्यक्रमपितिवोध्यं। वृद्धत्वइतितल्लतेनतुस्त्रिपामिसयि वोध्यं। एषि

सं·शं·शे· षिरा इति चाचूडादित्वादिज्मरत्ता नां मा अत्वादेव सिद्धे पुनरुपादानमनन्तमा अग्रहणे भात्तानां ग्रहणार्थं तेनेन्नः मावामिति लक्रुभरतघ्नोने पौधिष्ठिरिः पिता यो षिष्ठिरप
१८६ या: पुत्र इति अन्तगणइति गोपवनादपष्ठविदादोमाकु हरितात वोध्या: इदमत्रैव भाष्ये स्पष्टं गर्गभार्गविकेति समुदायात्र परपतेइति तदाजस्येति स्तम भाष्येगोत्रे लुग
चीति सूत्रभाष्येच ध्वनितं तत्र कलतद्राजस्येति सूत्रेनिरूपयिष्यामः तिककि। अत्र पूर्वोत्तरपदयोःरूपत्रापि लुगविशेषात् उपकादिभ्यो अहंहेहेइमस्यहं हृइतिवाल्लुव
चैन इत्यर्थस्तदाहहंहे चाहंहे चेति भाष्ट्र किकाचिष्टलपइति इदंभाष्येस्पष्टं एतेनन्यासकाघष्टलोपिति कपिकतवादिषु पठपत इति यस्तत्रत्नं। आगस्त्य। आगस्त्य
शब्दोदष्यणइति सर्पतिष्येति सूत्रे केपरेस्पष्टं। आगस्त्यमहृतिक गर्गादिपन्नं तत्तुपञ्ञो येति लुक्सिद्धं। कुण्डिनपंपापनांत कुण्डिनशब्दात्रे सभापेतस्यैव डीपिविध
न कुण्डिनी शब्दो गर्गादि पठितम स्याद इति घुवन्ते मामेतदेव निपातनवाहुवलाभाव इति मस्यात इत्यत्रभाष्ये स्पष्टं। एतेन कुण्डिनमहृतिकगर्गादिपठितं स्याप्यत्र ग्रहणमिस
यास्तं। कुण्डिनीते युगर्गादिषु पाठानोपत्र भावाच्च। लुगितितिना गस्तीना ब्वाच्चा इत्यर्थो विवक्षा याकोत्रे लुगवीति तिलंकिमतिषिद्धेत तं निपोगाशिष्टादेशानिरंत्रोऽरहता
छे आगस्त्यापाइति मादिष्टहिकसिद्धिरिति वोध्यं पेच। मरूत्से काणिमत: अहरूत्स तु कर्ते। तत्र नेतिवा अमरूत्सेस्मा नेतरस्येति मापंवाधित्वाद्धोपोनइत्तिलोपोपि
निवार्यते इति यपरंवेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं तदाहरणं जम्भइति यच्चादाविति न्याती पुत्रिपामिसर्थः लिलोपोनस्तहित इति भाग: अवलोपस्याप्युपलक्षणमिदं। तस्पे पुरोहि
तादित्वाघक्। संयोगादिष्वरनरायनपम इस्तत इत्यणीति वृत्तेन तनपमइतिचनिरस्तं। घास्ये॥ एकयोगत्वे अतानौया हार इति निपातनेन इसर्थपिन्नाहयोन सिध्येत। अनि एम०
तितु नमपूर्व इति निषिद्धमत आहयोग विभाग इति निपातनस्य साधारणं प्रयोजनं केसत आहानपत्ये इति। आस्तीनावदइसादावपत्येन मपूर्व इति महृतिभावनिषेधादि १८६

लोप: सिद्ध एवं वा अनिपातनसामर्थ्यादुपमइति नसंवध्यते। अज्ञाताविति अत्रसमर्थसमास: अत्र मंदकलुमापसर इति संवध्यते तदाहायसेज्ञाताविति ज्ञातौ किंश्चा
श्वानारद: आश्वाइति ननुमहृतिभावात् ह्लोपोपि न स्याद्त आह यपरे चेति। नास्येति ष्यागाणुपसंख्यानमिसगाताक्षणपकारि त्वक्षणोल्प: स्वत्रात। घइति घरु
पग्रहणं व्याख्यानात्। लिंगादिति। अत्र यथा मम पविधौ तदंतविधिनिषेधात्क्वचार्थं स्यादिति भाव: आढ्यकुलीन इति एवं चइकारउदात्त: कुलेवास्य त्वमसीति: कुली
नमा ह्येन समासेतु तदन्तीति रितिभाव: वृद्धकुस्म इति वृद्ध अमप: पक्षे स्वइति तेनादिदाहिरहितमपि पूर्व वदितिअमत स्मामिसनुव सौ निषेध: शत्रुरिति अप
सेइति कासिताथेना न्याख्यानमात्र मितिभाव: सपत्नइति सहपद्दापपततीति विग्रहे पते नमसप: सह स्य सादेश इत्याहु: अंगसेस तु हतं पंचम्यावि परिया प्रते
तदा हुंगादिति तेवारचयस्मनअत्र इत्सेसागं तुनाकारे याच्चारणार्थे नातिदेश: वृर्या मात्रे स्यानिद्यागादिग्र सयेदापि वर्णमात्रे प्रसप: उच्चारणार्थोकार: आ
देशस्त्वकारान्त: अत एव यो ग्रहणपक्षेक मरइमत्रदोषवार्थांपंमास्यनिमित्त्वं पषकार इति भाष्य व्याख्यातं यघपि संघात ग्रहणपक्षो पिभाष्ये उक्त: अमुमति
पक्षाश्रयणेन कंठादिषु णादिषु न दोष: मार्ष्टि तिकैपिपंच मीमसमासेनाल्लोपस्य स्थानिवद्भावान्न दोष: संनिपात परिभाषया वा कर्मठ इत्यत्रार्थवत्परिभाषया तदो
ष: तथापि लघुत्वाद्वर्णग्रहणपक्ष एव युक्त इति बोध्यं एवं दाविति इदिनिमित्तस्य सादिनिषेध: सोत्रस्येव न भस्यार इत्यस्येति भाव: स च सपो स त्रे: मागेत्स्या
ह्रगार्ग्यंशब्दादिति एवं त्वेनार्थस्य निवृत्तावपि भूतपूर्वगो अस्त्रीवाचकत्वं एवं चात्र पाठकौतहिवक्षा मुपजीव्यैव पंवत्नमह त्ये: क्षिपा: किं श्रोपगवस्या पसं उ
वोपगर्भवि: मकरणादि गमात्र कुत्सा गोत्रेति किंकाश्यिप: पास्यपितरन्तुडुकापस्या अपसंज्ञोवुकापमरस्मा दोरस्य यो चतंदयाअपसंवानंगेन्नात्स्मरस्य

सं·शं·शे· अनुपपन्नं स्याद्वेन ऽनल्पको निरन्तो सासिद्धेति बोध्यं द्वाद्वकुगोत्रे समेकदेशोऽत्रानुवर्त्तते। सौवीरेष्विति भक्त्तिर्विशेषणं भागवित्तिस्तार्थोऽर्चिद् वा कश्यपेथ्यस्वापमिति हित्विः
१८७ फिंतत स्यात्सौवीरत्वाद्दूद्धाविति चिंत्यम प्रयोजनमेतदेव ध्वनयितुं वृद्धसंज्ञासूत्रे नेहोपन्यस्तं फिंतत स्य सौवीरगोत्रस्याभावादाह फिञ्न्ता इति तैकापतिः सौवीरेष्वी
वीरश्च तिनात्र सदाहरणत्वं तैकापनीयनीयश्चतिभाष्यादाहृतं च संगच्छेत। फेश्चाहु। अत्रापि सौवीरगोत्रइति संबध्यते। मिमतेनेनतु तस्मनं संबंधो व्याख्यानात्गोत्रवा
भावाच्च हरत्तु क्रमसंगतमिमाह भाष्ये त्विति हरेचेनि पातव्यवस्थानुनाव श्यस्यवं त्रशाहे त्वाश्रीपतश्शलितरत्नाष्व प योऽनपद्यासंस्याभावस्तु चकमितिकेपरः पास्यापितं
नुभाष्ये मत्ता स्यात मेव प क्षे इति मा चांमतेऽस्यार्थः तिकादिभ्यः तिकादिगणोकौरव्यः पदपतेस्च कुहनादिभ्य इति सुत्तन्त्रो न्यासु णगोत्रवाचीति ण्यक्षत्रियेतिस्
न स्यात्तिस्वरस्यः परमत्वहेतारिति कौशल्यशब्दान्कमीरशब्दाच्चेत्यर्थः विकृतनिर्देशत्त्वाहिन्यर्थः स्यादेत आह मत्स्ये इति सूत्रे वकौशसाप्यमादि भयोगेत्र प्रमाया
मकृतिभागानुकरणं आप्यंपरः पितृस्राधुरित्यर्थः अमेतु आपनादेशोन्तरं समपस्य पश्चागमो निपात्यते। अन्यथा मत्स्यादित्वाभावात्तस्यादिमाहुः कौशल्सा
पममिति सत्रे दं सपाठ इत्यसे। छागेति अपि नाट्गोरपि। काञ्चापणिरितिक लुः धखन्यः कंचन्त्सस्यापत्यमिति विग्रहः अ द्रकुषाडि तियान्तं। कर्मे रपसेतु कर्वादिश
पोकल्नेड्यन्तेति पाठात्पुरस्तरः एत त्तत्रान्स्मीदीनां वा फिञ्ञा आस्मादापनि स्यादाइतिक्वचिदस्पतैसोऽयं पः सदादी निवेसनेन तेषां च तुलाकुदी चाप्यहादि सनेना सिद्धेः
भाष्येतस्याभावाच्च आपगवि रितिपत्नीजेवेति भावः यांकिनादीनां पदिहस्वस्पहमगोत्रे ततः फिञ सिद्धे आगमार्थमिदं। अमे यामुप पाणिंनुदी चामिस्यनुवर्त्तते तिनदाहवेति राम०
वृद्धादिस्यनुवर्त्ततेऽस्यात्रापि नाहवा फिञासिद्धइति। मा चाम। मा चामिति पूजार्थे अवद्धा लिकिं राजदंति वङ्गुग्रहणान्नेह राक्षिः मनोर्ता जातौ किं मानवाः॥ जनपदशा १८७

नपदवाचकः समः क्षत्रियवाचकस्ततः षष्ठ्यंतात्राजमर्थे पत्यवत्परस्यार्थः इदं चात्रैव सूत्रे वार्त्तिकं तत्र मावामनुसारेण द्वान्तर्थसंज्ञेतिमाध्ये तस्यास्तं तेनोकं किं
चतते। पसवाचकाते सानस्यातश्यादीनां च सान्स्यादिसमेसांत्वेपस्यात्यावपुस्तन्योदेश क्षत्रियो भपवर्गो अत्र मकरणे सूत्रपाया तत्रहे दृतरदितितपारकरणा कु
मापे: कौमारः जनपदक्षत्रियाभयवाच्यं। उदुंवरादय इति उदुंवरास्ति स्तवत्ता मद्र कारपुगंधराः म्लिगाः शारदंडाः म्बसाल्वावयवसंज्ञिताः इति धल्वगावेतिसूत्र
भाष्यादुदुधा जमीदाज्जकंदा। अपि बोध्याः बहुवचनं धि तिव द्वत्ववदर्थे वृविधमानं पत्रद्वाञ्जातं तदवपवपवसमस्य पस्य तु गिस्य पः तेनांगस्य चांगस्य कालिंगस्येति किन्नेहि
गवंगकालिंगाइत्यादौ लुक् सिद्धिः द्वेंद्रे समसेकमस्यसेस्याम्रातिपादकविभक्त्यभावेन वृद्धत्वचत्वेन च सर्वेषां मातीति पद्यांतद्राजार्थसमूहार्थ न बहुत्वे तद्राजस्य लुगि
ति तदोषः तदर्थैति तद्राजां तमात्राया। फितत्वाभावात् अत एव गार्ग्यकाश्यपगालवानामिति निर्देशः तत्रगा तव ऋष्य पंते अस या पत्तजो चेति तुक् स्यात स्यादुव
स्यायापयो धिति निर्देशात् क्वचिद्धो पिंहृह विपर्येते वंगं वैकसे पिमहृतिः आग्रापणी आलापीस्ता गावाविभ्याविति ऋष्यण्यो लुकचर्त्स पत्रो भेतिप्रोलुकृत
द्राजांतेति व्याख्यानात्। पाङ्पस्य पांचालस्या पत्यं सायावकाः पाद्रवः पंचालाइत्यादौ पुबमस्य पस्य पस्य पस्यत्रियेति तु किसुवकुलेवर्त्तमान तद्राजस्य पस्य तुक्
सिद्धेविक्ष्यमापरीसापुबमस्य पस्ये वाजादिमाद्देथ्यतीपुस्पविषयपत्वात् मामोगोनेरुत्वीत तुक् नागोपदतादिपुगगंभार्गिवृकाशद्भवपादनपस्य तुपसंक्रांतस्यते
नात्सुगभाववद्यापनाह्न स्यहिकृष्यणंतभार्गवाद्युवकुलेइत्तोपयक्षत्रियेतिसुकिय वकुलेभागैवस्य वैत्रचिंभं विति यामत्तुकानिषेधोपयोगोपवनादिषुपाठः
अत्र यागोत्रेस्तुग वीरसवसिद्धेत हूप र्ते स्य हमेव। गर्गभृगूणां मे युनिकेस्यर्थः विशिष्टस्यैव गणपाठाद्दुर्गात्रियजोत्तुकोनतिषेधः अस्य विशिष्टस्य पाठेत्र समाप्य

१०

लं·शे·शे·
१८८

कैयटो मानं न चैवमांगमनिष्कृतपञ्चोगारस्मन्नलुमापत्तिः प्रजजो वैयात्त्वौकिकगोत्रग्रहणात्समासमापसप्रवृत्तेवृन्नेमानस्यैवतेन लुगंगीकारेणतस्मात् चर्षेण्णास्मा
पिअपत्यतद्राजाथांसमागतवृद्धत्वएवमद्देष्ट्रदोषात्।पंचालापत्यपौगिकंचाखपवमवमत्यपत्यणप्रत्ययित्रिपतिलुक्त्पिमसपत्तरस्य पोगाजादिसागदौव्यतीप
विषपसत्वातनलुमतेति निषेधस्तुनास्यमत्पाद्देश्यकत्वंगोद्देश्यकत्वाभावात ममपत्तलक्षणसत्त्वस्मानिपमार्थत्वे तुगोत्रे लुग चीतत्राशुद्धस्यहत्वादिभिन्नलाख्
यिकत्वंबोध्यंएतेनात्मातिविधितात्तसहेस्यानिकृत्वस्मामातिरिसपात्तं।लक्षणापांस्यानि अन्तातन्त्रपाविधितान्यसाभावेनतत्मामेःशुनिलंबेदंजनपदशब्दादिति
स्त्रेभाष्यमकृतरूत्रेवआहियाकिंआप्यः स्त्रीत्वप्रधानमेवात्रग्रस्वेतेतेनपंचभिर्वोगोभिः क्रीतःपंचवंमहस्यैव।वृद्धत्वंतत्प्रधानमपिव्याख्याख्यानातत्तेनागोन
तिक्रोतोसगारसेवेतिसकमत्रैवभाष्यकैयटयोःकथमितिवृद्धत्वेलुकःमतेरितिभावः अतद्राजत्वान्न लुगित्युत्तरग्रन्थमितिरपुयदुत्वात्योजंतपदसमानशब्दत्वा
भावादितिमतन्।।लक्षणपत्तिपरिपठ्याकरपाशास्त्रसमाधुत्वनिपामकतपातत्वंत्वंध्वपसमित्यर्थंमसपांतस्यापुत्रादिपदघटितसमासस्यचसाधुत्वबाधनेनकेवलं
लमकृतेसदर्थेलक्षणपाप्यसाधुत्वमेवोचितंतथापिलक्षणपतंसम्परायुत्वाघारेपेणास्वर्थः एवंचग्रहुत्वेनैवततोबाधइतिनासाधुतातत्वंत्वंध्वपसमित्यर्थेत्वसाधु
तैवेतिस्पष्टंपरस्तुप्रयोगादिसादिसूत्रेभाष्ये।कंबोजात।अववहूयमिदं।अपंतीकुरूरितिअत्रत्रीनसकालुकृतद्धितलुकीतिलुक्अनुपसंजननात अतश्चातपरकर
पास्यार्थ।द्विपामितस्सन्व्रपसार्थकस्पेत्यर्थः शरसेनीति अजोलुकिजातेरितिङीपुनिपतंगोत्रत्वारोपात।एतेमात्याइतिक्षत्रियाइत्यर्थः जनपदजनकभावेतिदं एम॰
पसलक्षणएवप्रयोगास्तत्रग्रहतइतिमंते गोरादित्वातङीषितिबोध्यलुकितिनिस्यादपदस्यजस्तद्राजत्वेपोधिपादिग्रहणादेवपांचमिकानामप्यत्तश्चेतिलुकृतेनद्वि १८८

पजनपदोभयवाचिपदशुद्धग्रहाद्योणितस्मात्च्चेतिलुकिअनेनस्वार्थिकेणितसाम्यनेनलुगस्त्विति।पर्थग्रहिसादिसिद्धिरेतेनानंतरत्वायातुर्थिकानामेवलुगिसपात्त
ङीषीतिपोपधत्वाघ्रङीष्।अग्नोकारइतिआख्यानाचनङीनितिभावःउदाजनिचत्तीति।अनुदात्तस्यचपत्रेमतेनङीवुदात्तः स्यातसिद्धांतेत्वजंतत्वान्ङीषाद्युदात्त
त्वमितिभावः।अणिजो अत्रपारिभाषिकंगोत्रंगोत्रापपवादितिसचारंभसामर्थ्यात्ततद्यनंतरापत्यार्थकोगोत्रत्वादवपुत्रानंतरदेवरस्यापान्तदत्वेतिभावत्तूजीपो।क्रिपर
भाष्यात शास्त्रीपगोत्रदप्रयकृभूतेनत्सहशेनंतरापत्यमसपांतेविधायतेतेनएवापत्येनअतिमसंस्त्वनाभिधानान्नेतिकेचरः।पदितुअनंतरापत्यमसपांतदेवदत्तापात्त
दसपोः कौरपादिपाठकृत्वागोत्रापपवादितिमत्तस्यापतेतदालौकिकगोत्रग्रहणेपिनदोषइत्समेद्रकारोपरः चाविमत्रासापिप्रग्रहणार्थः चकारःसामान्य
हणादिविधातायांमपैकानुबंधत्वादस्यैवग्रहणंस्यातनतुअटः।नचलत्पासिद्धि।अंतोदात्तत्वानापत्तेःअर्घचादेशएवानतुमतपःऔदमेध्यापाअपत्येहीमाटकि
औदमयपासिद्धेरितिभाष्यस्यअरेहस्तुंजौपंपत्वामासे।अस्यापत्यार्थकत्वाभावेनापत्यस्येतिपलोपोमामेस्वाहिपामितिवि।क्षिप्पोआस्वार्थिकत्वेपिस्त्रीतरूपस्यार्थ
कत्वेवास्गोत्रापत्ताभिजितशब्दादसंतस्वार्थिकपजस्तुविशेषानुक्तेःसकलस्वार्थपोधकतेति।अपत्यार्थकत्वान्नतोगोत्रचरणादितिवुञिआपत्यस्येतियलोपोआ
भिजितकसिद्धिरितितदाशपः नचाहेत्वात्विहस्त्रितिशिरसोपसहास्त्रिशीर्षिर्वास्त्रगदितादिस्त्रअविशीर्षइतिशीर्षादेशस्ततरत्रःष्यङ्हास्त्रिशीर्षाअत्रशीर्षस्याप्यानि
वत्वेनशिरसःशद्वताधेवतद्धितइतिशीर्षनादेशःमामेतिटिलोपस्तुनपेचाभावकर्मणाविनिमकृतिभाष्येआदेशपरत्वमुपक्रम्यैषपक्षोनिर्दोषइत्सुक्रमेवंचपेन
तद्धितइतिलक्षेपर्वेपक्षक्रमपोगपोरनभिधानमेवेतितत्वान्वःपद्धोकोडपादिगणेतयोःपाठात्रष्यङः।मसपत्वमेवेमगिजमांव्यवधानादत्रशीर्षनादेशाभावइ

ले.शे.शे.
१८५

माशप: गोत्रवयत्वा। अवयवशब्दो वंतो: प्रधानवाचीतिनाप्रधानेगोत्रेप्रत्ययमतिशाकंतलन्य सुतेनतद्राहगोत्रामिमताइतिप्राणिकप्रशिकमुस्वरादिहिदप्रविशेषमसि
द्धंकुत्सनामप्राणिकाद्यातइंजंता: किंचगोत्राद्वत्परतःइत्यमतमनंतरापत्येतदर्थेचेदंमाणप्रामाण्यादर्थद्वयेपिसूत्रतासर्पे। अनपोस्तभयोरपिकौड्यादिलक्षणे
तुल्यर्थमेवसूत्रमितिबोध्यं। कौड्यादिभ्यइतिपंचमीनिर्देशाद्व्रामसपत्नेमवेसाहमसयइतिसूत्रेसादिगणसूत्रे। सुतशब्दात्तोजशब्दाच्चमसय: सुतासामासपोत्रनाता
तौसुतीमेव। एवमग्निविषयाभौजेव। कौड्यादिपठितगोकक्ष्याशब्दस्यष्टं. तस्यापिगोकक्ष्याया: मतिषेधइतिवचनान्नसंमसारणंतेनगोकक्ष्यापुत्रज्ञमेवेदेवपशिदि
वापञ्चापद्यापस्यात्तदपमामित्यर्थः कंदेविहृमस्याकोडविद्रीतिपादेकाडेनविद्धइतिसमासितअवनिपातनात्काउ मैकार: ससमुच्चमस्समर्थेनिपातनान्नुक्। अगो
त्रार्थमिति। अनंतरापत्यार्थमित्यर्थः। गोत्रेशास्त्रीपि। एवंचोभयत्रविभाषेयमितिभाव: इंदेचगोत्रायुवादिसंप्राणिकादिमात्रविषयत्वमितिवादिनांमतेबोध्यं। अमतु
प्रामाण्तविभाषेवेतिदिक्॥ ॥इतियत्राधिकार:॥ ॥रागशब्देकरणेघञ्रागवाचकात्तृतीयासमर्थात्रंजनकर्मसंमत्यर्थमसयइत्यर्थः कौसाभेतिपर्यंतेनेतिवर्त्तते
।देवदत्तेनेति। रागादिसस्याभावेकर्त्तृतृतीयांतस्यापिग्रहणंस्यादितिभाव: लाक्षा रोचनाशब्देनसमाहारद्वंद्व: शकलेनगद्धाविशेष: चूर्णिकाइतिमाधवेनेतद
ष्ट। नक्षत्रेणयुक्त: कालविमादय: केचननक्षत्रवाचकास्तद्युक्तंचंद्रवाचकास्तयुक्तंचेद्वाचकास्त्वत्राप: मासिषर्वकमाभिरुपयोगस्यासंभवादान्नोसम्बद्धया।सं
चसंकल्पवासेसमासिद्ध: नक्षत्रशब्दोप्येवं अथकिंनक्षत्रमित्यादिव्यवहारात्। नक्षत्रयुक्तचंद्रसमासयुक्तइत्यर्थमथमात्मसपोभवतिपोयुक्त: संचेकालइतिसूत्रार्थ: एम॰
सचनक्षत्रवाचकादेवाभिधानसामर्थ्यात्तंनक्षत्रेणेति किंचंद्रेणयुक्तारात्रि:काल: किंपुष्येणयुक्तंगमनं। अथेति अद्यतनमहोरात्रमित्यादाविवराहो: शिरइत्यादावि १८५

पचाधारलोपपत्त्निर्बोध्या। पौर्णमासामिति अद्यत्रपुष्य: पंचमीसेवा अतएवेतितत्रश्रवणेनयुक्तोस्त्रा। अनेनचपौर्णमास्यांलुमेमस्यानिसत्तंजायतेतेनश्रावणी
अवाधकाम्यमीतिहर्त्तिमतंतुनयुक्तंबाधकाम्येवनिपातनानीतिसर्वादिसूत्रेभाष्योक्ते: संज्ञायांमश्च। विभाषेतिसूत्रेश्रवणेनयुक्ताराज्ञात्कालेवेतद्विषयेपिश्रवणाश
द्वेयुक्तवद्भावोनतस्यश्रवणाराज्ञीतिसिद्धं। इहाद्य: अत्राविशेषइतिनानुवर्त्तते। सारितलात्। कलेर्ढगितिवार्त्तिकं। परिवृत्तोतेनेतिवर्त्तते। समंतादृष्टित: परिह
नतुअनंतरस्यपार: पुत्रे: परिवृतइतिप्रयोगाच्च। तेदर्कांतग्रहणंकर्त्रर्थमितिवार्त्तिकाद्वैदर्भमितिभाग्यिरजतादिभ्योञ्तलोपापवादोज्वरेविशेष: अपएवेत्तेइति।
अपवृत्तेतुअंतेपेनमहान्तिनिमित्तेनैतदपूर्वंवचनंतत्रेमसस्वार्थेइतिभाव: तच्चमहत्त्वसर्थगतेअपर्वंच्छपतिरेवरूढे: येपपताव्रशाहितीयांतात्पथमांताहाम्मसय:
अग्घेउपपंतारि। हितीयेतत्पयमनविशिष्टेस्वार्थेइतिबोध्यं हितीयंतस्येदमिसणापिसिद्धं। अपूर्वपतिमित्यादिर्बहुव्रीहि: तत्रोद्धालतेतिसाक्षिनिमत: मागनुवर्त्ती
तेनानिधानरूपित्ताधिकरयात्तेनउद्धरणेम्या सवधि: अष्टकपालइति। द्विगोर्लुगित्यणोलुक्। संस्कृतमितिभोजनादिरूपोपयोगफलाक्रियासंस्कार: नतुगु
णाधानमेवउषेतिवरे: क्लिपिंप्रसाचलोतिरिक्ता सार्धमासपोरयानेनमसयइतिबोध्यं। मदौरितिसानाप्यातज्ञावरस्यादिपांचमिकवार्त्तिकंनापूर्वमितिभाव:
सास्यदे। संबंधितेनमदेपमंत्रप्रमसयार्थ: महत्सर्थस्यदेवतात्वेतिस्वभावत्वभेतत्रेसंबंधित्वनवोधोपिविशेषरूपेणावोधापदप्यादिपदमयोगोपिरेदंदधीसा
दिद्वंद्वदेवतासंबंधीतिबोध: मंत्रसमाचेति। अत्रार्थेदेवताशब्दः सस्पादि: दिवैश्वपेकसंगोदेवताते नपितरोदेवतेतिसिद्धं मितिदेवात्तलसत्रेभाष्यात् आ
ग्नेयंइति अग्रहेशेनब्राह्मणमागाभावइतिशंकादगिति। अग्नेरयंभक्तइत्यर्थइतिभाव: विश्वेभ्योदेवेभ्य: स्वाहेतिलिंगाद्भस्तस्यैवदेवतात्वेपिवैश्वदेव्यामिक्षेसा

१२

लं.शे.शे.
१८४

दोतरित्वचत्रिविषये समासो विप्रतिदेव इतिवद्धो हि घ्नसाधुरिति वार्थक शब्दस्येति व्रस्तत्व स्यैवाच ग्रहणं भ्रंवचवापानुत्र हीमेवमेष: कस्मात् अनुत्रहीतिक समस्तोक्तमा
र्थे इत्याहु: परेतु किमोप्यत्रे तत्त्रेण निर्देश: शब्दपरत्वेपि किम: कादेश: त्रिपदस्माद्वा विपरः चेत् । किंशब्दोपि । मज्ञापतिवाचीत्रनत एव कस्मैदेवाप हविषा विधेमेति श्रु
तौ प्रजापतये समर्थकक स्मा इति संगच्छते एवं च कस्मा इत्यपि प्रयुक्त अनुनिमत्त: क । शासाभेदेनत्यवस्थित: विप्रुसहस्रनामसुचएकोनेक: सच: क: किं पन्नमद
मनुत्तममिस्युक्तेन च संज्ञात्वाहस्य सर्वनामत्वाभावे कथं स्मायादि: सर्वनामसंज्ञामनिषेधे आधुनिकसंज्ञापा एव ग्रहणात् । अत एव विश्वेषां देवानामिति सिद्धं तदुक्तं
भाष्ये अथ पक्षापहार: कथं तन्नमेष: कल्प्यइतिकन्नकार विमति पमास श्रुपइति केपट: श्रुतिविमतिपसांस श्रुपइत्सं प्रदितावृत्तेत्रे किम: कादेश: कस्मा
अनुत्रहीतिभवितव्यम थनकिम: कापालुत्रहीतिभवितव्यमिति । अत्राथन किमइस्युक्तं ते त्रयोभयनिर्देश संदेह एव नेति पूर्वं पाक्षियो वस्त्र वितमिति सिद्धा तिना
नकिमस्य कंत दुक्तस्तुभयथापि कस्मा इति कशब्दस्यापि सर्वात्मकप्रजापतिवाचकत्वेन सर्वनामत्वात् । गणपाठस्तु प्रपंचार्थ: सकलत्वकल्पादीनां तनाभिधानान्
सर्वनाम कार्यमयर आह किमोपि कापत्येवसंज्ञात्वे नासर्वनामत्वादिति भाष्येत्युक्तं तद्रूपमध्ये कदेश युक्ति: सर्वादिमकरणाध्याभाष्या घ संमतत्वाद् सेस्येभावाभावच:
कादेशस्यापि कापेस्मादावभावापत्तिरित्याहु: परत्वादिति । तत्त्वष्टत्वादिस्मर्थ: तत्वेचेकारविकारविधानसामर्थ्येन बलवत्त्वं । आपमित्यत्र तु परत्वाद्वाधइति वाध्यंके वि
नुणो चइनेतिसूत्रेनाशोपि ग्रहणाद्दुद्देलोपोवलोपानिमुक्तं भाष्येत्त च सामान्यापेक्षमिस्त्रात्तु परिहृदेलोपोवलोपान अत एव स्त्री पुंसाभ्यामिति सूत्रे अत्रलोपविधे एम॰
यानुगागमत्वकार्यानन त्वरस्याहरं च सर्थमिमा श्याबाहिलोप: स्यात् तत्त्व तु विधानसामर्थ्यात्तृयापंचविधिमती तिम्पेन तद्विधानसामर्थ्याहपविपर्यां स्वेदोषइस्तकं । १८४

त्वद्दीमासैद्रौयोनुस्य वरिलोपमासिरसथाहध्यावाधानदमासिरिति भाष्यासंगति: स्पष्टैव । समनुनस्य । हहेर्लोपस्य बलवत्त्वात् । आपमित्तितुपधार्थमंमापासिद्धं त
दावर्णव्यत्ययेनसाधुं । लोके तु साधुरेव । अतएवाकिम: कापामितिभाष्योक्तं संगच्छते । अमयातमसम स्यैत्ते परत्वाद्व्यादंगस्य बलवत्वाच्चलोपसवर्णदीर्घो
वाधित्वात्तद्दीमासहैलोपचेस्य पर्यादेश्रानदसिद्धि: स्पष्टैव । ममतु द्वयहिं वाधितापस्येति लोपे पूर्वं त्रासदहोतस्त्रिद्धि: कादेशस्तत्रदुर्लभ: विभक्तिपरत्वाभावात् । एतेनह
रादीनां चेति सूत्रेपरस्य द्धाहिते सनुहन्नोशो नेमासमिमत्रारिलोपेत्त्वागमोनमाप्नोति । आनुपूर्व्यात्सिद्धमेतन्नात्राहतने एत्वागमेटिलोप: प्राप्नोति । महत्स्ये कानि
तिमहत्तिभवितभावितव्यमितिभाष्यपप्रादापपत्येपरेनोक्तमिष्टमेष: महत्तिभाव: तथा च तोदेवतास्यत्त: स्थालीपाक इत्यत्र न भवतितस्मात्परिहारदिगेषा
परत्वाद्दिलोपेवाधित्वाद्वृद्धि: मासामतिषिध्यत इति भवत्येजागमइति अत्र परिहार इति तत्र पास्ते । भाष्यकारेणात्तु दुष्टपरिहारे त्यानुत्तत्त्वयप्रकृष्टइमेव बोध्य
तेस तेन स्त्रीपुंसाभ्यामिति सूत्रस्थप्रयोदोषाभावपूर्वं भाष्यकस्येदिति सूत्रे लोपसैकार विधानसामर्थ्येन वाणोपपत्रं भाष्यचेचिंत्यमेवेति पक्षेप्येनोक्तं देवाविं
समितिदिक्कुसंनिपोगेनेति अयोनद्योसाहेसादितुद्यादसं रीड् अगावन्नपरिभाषपाहत्वार्वेतिच्छोचेतिचदीर्घाभासिदीर्घोच्चारणं वस्तुतस्त्वसारिभाषापा: फल
माचात्स्यहाधीमवतत् ईशागमेनपणाहिहीरि विधानेमाकिंलाघवार्थ अनिर्दिश्यमानसर्वादेशत्वभ्रमरवाणाय चडि त्वमितिसंप्रदीप: घावाप । अण्वस्तु
स्वरपरत्वयोरपवादे । मरुत्वानिद्र: अग्रयोमिइटत्वं: सोमितीत्वं । वासोष्यतीवाचस्पतिदिचस्पतिवत्त्वस्सरुषेहतीसत्रवुहत्वग्रहणादलक् । कस्मादि
त्यास्त्वं । महाराज्ञो वैश्रवण: श्रोरुपदाद्गणिमपि वचनैसौमिदं रतिन चत्रांतरगतादादुद्धतेभेपत आम्रयंतो दिवत्वाभावे न पूर्वपदासं रेदश द्वौविनति

१३

लं॰शं॰शे॰ १९१

षेयोऽर्थः किंच हद्दिरिपन्नमप्राप्नोति पूर्वोत्तवत्त्वेनैकादेशविशिष्टे पर्वपदे तेन न्द्रशब्दे सैकदेशविकृतमपि नोत्तरपदत्वेऽपि तत्स्यान्न क्ताला। एकसैकादेशेन परस्यनिमि
नयसेतिलोपे नापहारात्। न च पदादिवत्पूर्वेनैकादेशविशिष्टस्योत्तरपदत्वमेवास्तीति तत्संभव इति वाच्यं उत्तरपदाधिकृतनिमित्तकत्वादुक्तदोषात्। ताद्दृश्यान
तिदेशात् एतेन सासपर्यांटं सद्दृदैव। निषेधः स्यपाक्संभव दादिभिरिं द्रसमंदुहं दसैव एवं निपातनमिति वेन्न। अवैनैव निषेधेन एवोत्तरपदनिमित्तकार्यासत्वेऽमो
कादेशाभाव त्तापनादि संतादिवत्सत्त्रे विप्रतिषेधे इति सूत्रे च भाष्यमस्य। पूर्णमासादिति यद्यपि पूर्णमासाद्वृत्तस्य पञ्चमीति पौर्णमासीति स्थितम् यापीह क्यं एवार्थे
साधुत्वमेव सूत्रनिर्माण पूर्वक प्रयोगएवाम्मदा पङ्क्तिभावः पित्त्यमिति स्यास यस्तीहेतिवृत्तिविचार्यमानुरिति। भ्रातीतिवन्तेन। मातरि पितृलिंगादि
षु मातामसादिशब्द पाठोसामदापिक इति भावः सत्कापादेतिप्रत्यय विनिशिष्य: तत्र हरणेषु भाष्ये पत्ला करणात्त्सकार प्रयोजनं नात्रा नेभिधान मितिभावः उ
ष्वेइतिसमासमीस्यादिनिनोधिकरणात्वविवक्षायै तिइयस्यस्यानिएते आदेशा इतिलुचि संप्रसारणाभवेतीति भाष्येवाच्यशेषात् तिलान्निष्फलादितिनिष्फलाबाध
कान्तिलशब्दादिसर्थः प्रमपत्त्वस्वार्थेपावनमिति अनितिप्रकृतिभावः शत्रंतादितिप्रसपरूपेणमध्योदात्तत्वादनुदात्तादिर्यं तु गुणापरिमादित्याह त्रपे आद्या
नुनासिकपूर्वो रिति सुप्रमतिषेधानुनासिकोत्वमत्र। एवेतिरितितेयत्र स्त पोगद्दहः उत्तरपदे लोत्र त्वाद्वलोपः सुराग्लादिषनकारोन्तनुनासिक एवादेशेनेवत
टपहार सिद्धेरिति मह्तसूत्रे भाष्येस्पष्टं। अन्तः स्वइतिवार्तिकं कृतौ वर्त्रे मानाहनशब्दान्त्समहेत्व इत्यर्थः एवं च हासास्महेरूरोहीमनाह्वः तत्कालितमाहाहर्गणे रमु॰
सादिषञ्ज्वालितिपयाःप्रस्वाम ऋतु गणा वितिकिं आदविन्नत्वेनदक् अत्र वादाणिसर्थः वासेतिदिग्भेदेनबाहिकमिलनवानभेदा अपः सामाहिकः इतितपोगविभा १९१

गोपयाः संख्यार्थः विषयोदेशायहणादिषपश्चादत्रचापसमुदायवाचीतिद्यन्ति: विषयः स्वत्ववाननिवासस्तु ननियमेन तत्र येतितयोर्भेदः देशोत्र प्रकृतिप्रत्ययसमुदा
यशब्दोस्वत्यामप्रपाधि: कश्चिद्देशे पदप्रयोगस्तु नानार्थत्वात्संदेहवारणाय देवदत्तस्य विषय इति तेनासंतपरिशीलितइत्यर्थः मोक्षियादि। पयासंख्यमत्र सं
ग्रामेप्रासोसोनितिएवं च प्रयुमेवात्रस मर्थ विभक्तिः अयोजनयोहुम इति पञ्चमीनिर्देशाद्वाच कस्यैव प्रकृतित्वं संग्रामे इति समीपयार्थ इति तदसोनिमसपा
र्थेविशेषणं। संग्रामे इति किं संतोषः प्रयोजनमस्य भोजनस्य प्रयोजनेभ्यादिकिं। सुभद्रा प्रेक्षिकास्य संग्राम स्मात दसां। प्रथमांतात्स्यहणे गधिकारात्की
डीहूपसस्सप्तान्वितायां पीयासर्थः घञः सासेति स्त्रीलिंगात्क्रियापि ह्यंसमानिकां क्वेतितमकलं बेने पानाद्यावादिष्वाह्: इति: सर्वत्र लौकिकविवक्षानुसरणायं
तेन यथाभिधानमेव साधुत्वं। तदधीते। श्रा द्वपाठो ध्यपनांतर्स्थत्वानेवेदं। हिंसकछेदपारानेस्याद्यर्थो। कर्त्रकर्मणो रितिसूत्रस्य भाष्यप्रयोगोऽचनपात हिता
र्थेस्य क्रियात्वाभावेष्यलौकिकेहितीयांताम्त पविधान सामर्थ्यादेवहितीया। एवं तत्रभवइत्यादि विषयेसप्तम्याद्यपि अर्थ इति इत्यादीनां लौकिकप्रयो
गे क्रियाप्रधानत्वस्य त्रकारकप्रधानतेसमत्र प्रपंचितं तत्सति पादकेतितअपाः महाधिकारेणात्र सूत्राणामर्थं हृदयेऽपि महानिति निभावः अर्थेत्य इति
तत्रायोमर्थः ग्रंथ विशेषः ओविद्यका स्यमा निशाद्यल्लमस्स याप्य। उत्ये यं त्वारो यणाओ विष्य स्फाटा तनानयो: प्रसपानमधानात। ने व्यतरतिठ कोनाभि
धानमात्रेभाष्यस्ततः चत्रिं। संहिता। इत्यादीति अनुस्य र्थ विशेषः आनुषुक: इत्प्रक्षितिकेके पारतिहस: सर्वानात्तितिएतद्वकेपरस्यहसां आर
सुत्रिकेसमाहारद्वंद्वइतिकश्चितन्निगोतत्वः तलुक्स्यादत आहमितिविधेतिपदोत्तरपदाहितिपदशब्दोत्तरपदकादिस्यर्थ: शतषष्टेरितिताभ्यां परोपः

१४

ल.शं.शे. पथिन्शब्दस्यांतादित्यर्थः मोक्षादिति तद्धिकारस्य प्रसपपदं मात्कादित्तिकरूयेवंसौ चो निर्देश इति भाष्ये स्पष्टः इत्तणपन प्रसङ्गस्तुक्तेरापत्यार्थं वचनं गार्ग्यविदयादि
१५२ । ण्पस्त्रियांण्पाद्दयः सर्वे गोत्रप्रत्ययाएव गत्यंते गोत्राद्यनीस्तुक्ते : तन्निपत्राचिनो गोत्रप्रत्ययांतादित्यर्थः आर्षेति कृषिप्रकृतिकप्रत्ययांतादित्यर्थः कोरव्य इति न
त्यपा गोत्रमेतत् । वामरथ्यस्येति वामरथ : कुत्वोदित्ततो वामरथ्यकरावादिचत्सरवजोमित्युक्ते श्रौतस्यकण्वादिभ्यो गोत्र इत्यणोनलुगिति भावः कण्वपाएवेति । प
पिनल्शब्दानुनकृष्णणकिंतौत्सर्गिक एवापत्ये यौत्सर्गिकस्येज्ञावाधः मामकस्यैवतद्वाधनार्थंकृष्णप्रमहत्त्वोरितिभावः इदं मामतुर्णयन । परंतु वा मास्मिन्नितिसूत्रेः
निशब्दादित्वस्मानिज इति दकितत इति यण्तन्निर्देशे तिस्तुकोभाष्येउक्तत्वेनेदर्विसंत स्मादन्यमतिपदोक्तपरिभाषा । मयार्न्निरेवापणिनगयोपायोगकोनतुरूरः तुविषेतुक्ते
पिवाचकस्य रूपस्यैव ग्रहणं पाणिनकृषित्वाभावएव मांडुः वहाद्ध इति तत्रविरवध्विलेरज्ञो पुन्निस्तु गोन्निस्तुकृ इत स्पेति प्रसपलक्षणेनेर्तं तत्वादितिभावः गोत्रे इति पद्या
तत्र पारिभाषिकं पायोगोत्रस्यैव ग्रहयंतवयावस्थितेस्वरे इति अप्रत्ययोस्तु किं प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वे स्त्रियांडीष्स्यादितिभावः छंदोग्राह्ये । छंदः पदेनयापद्यादिछंदो
पत्तमंत्राणामेव ग्रहणमिति ब्राह्मणग्रहणंज्ञुद्धपिंत्ते वछंदसीससेछंदः पदस्याह्मणेत्प्तणानिर्मं मंत्रेइत्युत्तरस्तेमंत्रग्रहणात् । उरणप्रोक्तेपिति सूत्रविषू
पभिन्नेकस्येसूत्रे चुतहिषपतेषांतइति अग्रमाष्येस्पष्टं अनन्यभावोविषपश्चदृस्तेनमोक्तप्रत्ययांतेभ्यः स्तुतुक्ते : एतैमेवाष्येत्प्रत्ययोत : काश्यपिनइत्यादौ उन्नरपदस्त
वेतिवार्तिकांशेप्यवांतरसुपापदत्ताप्राप्रिसन लोपोनाप्रोक्तादित्यनुह चेमयमावकुवचनेनविप्रतियाप्यंतेनहिषपाणीतीतद्धरोष्येत वेदित्रयंकप्रत्ययपरामर्शी रामः
न्नर्थेमात्रपरामर्शकत्वं महदिति व कल्पसंधीतश्यत्समाहाधुतानापत्ति रितिदिक् । तदस्मिन्नामत्पर्यापवादः इतिभावः प्रत्ययांतं चेत्यसिद्धेरेप्रनामतदेवपद्यास्यादित्यर्थः १५२

जपदेत्तुविमित्तिमोपासिदे नुतसमन्वास्यानमेवतत्रप्रत्ययांत स्पदेश नामत्वाभावेन प्रत्ययानुसन्ते : नेवनिक्इतिरे शश्मेषायिसवष्येतते नैतिकर्त्तरित्तीपा अह
रेनिकदंतत्रभवमितिसमासः अपोर्थाइति आख्यानादितिभावः चातुरर्थिकत्वमितिचतुर्णां संज्ञाणामर्थाश्चातुरर्थास्तत्रभवश्चातुरर्थिकः ओरजवास्त्वादिभ्यः माग
जधिक्त्विपते मत्वंतेति सामानाधिकरण्यसंभाष्येत्वाद्याकं संतुस्ववानितिसात्तस्थावाहिमतामिसादवतिप्रसंगइतिभावः रोण्यो । लुमपंचमंतमेतत् । येनविधिरि
तिसूत्रस्थभाष्यात्प्रत्ययविधावपितदंतविधिः । यथासंख्यानुरोधालकुमुदशरपोरेकशेषेनकृतः पथइतिपक्षांतरेणपस्त्रोविशेष्यानुरोधेलिंगवचने भामे
आहलुपीति । प्रत्ययार्थेनानि स्ववहार्यं ताधुर्कं मुहर्ति : लुपिलुप्तार्थं प्रकृत्यर्थस्यव्यक्तिवचनलिंगसंख्याभवत इत्यर्थः लिंगातिदेशफलं कटुबदर्याः अहरभ
वोग्रामः कटुबदरीति । यक्रोलादिकिशिरीषाणामदूरभवोग्रामः शिरीषाः वरणादिभ्यश्चेतिलुपूतस्यवनं शिरीषवनमत्रप्रसाणत्वंननुतदशेशास्तुव्याधावरस
यः पयादाष्पदिभिः शाखीयपुंसत्वविधिरुक्ते स्त्रीरूपार्थस्यमानंतयानुवृत्तेरपिशाल्वीयप्रस्तत्रयुगतलिंगसंख्याविशिष्टस्यैवस्वार्थस्य भानमितिभावः एवंचस्तु
चपियुर्थइत्याह । लुब्योगेति । योगोवयवार्थस्यप्राख्यानादप्रत्तीतिरित्यर्थः नसंगसंवधिनिवासत्वेनागादृत्यादितावोधइतिभावः प्रत्ययस्योकारेवाधकमप्याह ये
गप्रमाणेवेति पंचालादौ योगस्यावयवार्थक्तेः प्रमातनकत्वेरत्यर्थः । तदभावे । सन्निपत्संबंधाभावेपंचालादीनांतत्पदेप्रयोगोनस्यादित्यर्थः प्रसंगादस्यदपिपर्वो
वापरिभाषितंप्रत्ययाचे । प्रधानेति । पदार्थाः वार्थः प्रधानोपसर्जनेप्रत्ययप्रकृत्यर्थयोर्विशेषवचनंकृतं तत्त्वनकापेमिति सूत्रार्थः अतीतायारात्रेरिति । अतीत
रात्रेरंस्यप्रमाणेनागामिएश्लासप्रयासेनसहितोदिवसोयतनइतिलुङ्सूत्रेभाष्यके यथोः विशेषणानांचाजातेस्तुलुपोसुनवचेतितदाहल्लुवर्थस्येतिलुप्तार्थस्येत्यर्थः

ल·शं·शे·
१८६

यद्यपि लुब्वत्तार्थसत्वेऽतिदेशान्तद्विशेषणानामपि सिद्धं वदरी सूक्ष्मा इत्यादौ विना त्वापि तत्ति रूपविशेषणेन तदभावः सिद्धस्तथापि जातिभिन्नविशेषणानां युक्तवद्विशे
ष्यवल्लिंगादीत्यर्थेन गुणवचनानाम्प्राप्तौ लिंगवचनानीत्येतन्निषेध्यमिदमिति भाष्यकृतः आश्रयतः विशेष्यतः इदमपि वाक्यसंस्कारपक्षे आश्रयविशेष्य
स्य पूर्वं प्रक्रमेण विशेषणानामपि तल्लिंगसंख्यत्वं प्राप्नुमिति नापसिद्धार्थानुवादः आश्रयतस्तु केचित् वाक्यसंस्कार एव भवत्ति अत एव विभक्त्यर्थसंबंधस्य
बहुव्रीहिसर्वत्र लिंगायुक्तपपत्तिमात्रं केनेनाप्येनु परित्यज्य अनेकमन्यपदार्थे इत्यत्र भाष्ये संगच्छते तत्रैव केपटे संस्कृतमस्मात्तस्मादितु पदसंस्कारपक्षे साधुत
संख्यस्य वाचनिकत्वांगीकारे तु समासस्याकरणम् २।२।१ श्रीरूपभाष्यरीत्या तु वचनताभावादितद्वचनाप्रवृत्तेर्भाष्यासंगतिः स्पष्टैवातएव भाष्ये गुणवचनवल्लिंगवच
नानीत्युक्तं गुणवचनत्वेऽपि भवति निर्देशात्संगतिरित्यदिक् लुपीतिसूत्रस्य विषयविवेकमाह हरीतक्य इति व्यक्तिः सैवेत्यर्थः हरीतक्या विकारो लुपि वचनमितित्वद
वेत्यर्थः खलतिकादिषु वर्णादिः विशेषणानां चेत्यस्यमतिषेधमाह मनुष्येति चेत्यादिर्मर्त्यरति आपामिति कनो लुप् मनुष्य इति लुप् नैवं चंचाद्विशेष्यगतलिंगादिमि
येषे सामान्येन पसंकपकमभिहितपदे इति भाष्ये लुब्वत्तार्थे विशेषलिंगमाति दोषः विशेषणानामिति मा प्रसानि पेषधापि वस्तुतो विशेष्यसपुंस्त्वात्तदक्षतेः प्र
माण्यानेन्तु लोकत एवात्रार्थसंबाधकमुदादावितिक रूपाघनेतरसर्थः वाच्यरूपेति अन्यथा तत्रपारसामथ्यीदेयदरकोः किकसंज्ञलोपे तत्रूपर्यससंघ
यतितिकः श्यादावपि पठतामतेसमेतिवोध्यं। नयामत्तुप्। सामासेनमतुप्प्रसिद्धिर्योतरेविधानार्थंन पा अपिदिष्टत्वेतनतद्रूपानितिमामापणादाधनार्थं वेदासध्या
दिविशुद्धशब्दयास्तु आरातितिसूत्रस्य भाष्यविरुद्धः तन्नहि आरात्वविधंनयामतुप्रविभनिषेधेनेसप्रसिद्धमन्यासुदाहरणं दक्षेत्रं कस्यत। अयंपमतुष्यंएवोतिनपदा
एम॰
१८६

तस्मात्रे भाष्ये कैयटपोर्वैतस्य वतिमादौ रूपसमाचेद्यो पसस्थानिवत्वात् नपदांतेनिषेधस्तु न पदे परत्वस्वरमावपवेकर्तव्ये पदस्यात्तादेशस्येवतनिषेधप्रवृत्तेः न च प
वैयाधिकीपेन स्थानिवदितिनिषेधः नपदांतसूत्रेदत्तान्तरत्वात् अंतरंगासिद्धत्वं तु नात्रकार्यकालपक्षे पितिपाघातदप्रवृत्तेः अपदइति। नद्वेमाप्रियो पुत्रामात्रेयोच
मुक्तं वस्तुमुक्तं वस्तुतो सपदस्यासिद्धत्वादिडिपि मादुपधापाइसेवोचितमकरणमकरणमपिहमितिप प्रसक्तुभाष्येदवदूषितइतिदिक् डित्वं तु टिलोपार्थं यू
लेतुनप्रविषयत्वेनाधुदाम्यकुमुदशोद्वातानिदक्षिरामाल्यामतोरनुदात्तार्थं। मदिष्यावितिअत्रमतपेभावापामिलनुनासिकोनपकारस्सवर्णानुनासिका
भावात् अनुनासिकविधौस्वर्ण ग्रहणापकर्षेणासवर्णेणनुनासिकरसंयोनशादेशोपथः नङापृतरितिनङापतगीतवित्यादयः कनकगापमादुच्चारणार्थो
कारसहिताः सूत्रेनिर्दिष्टा आख्याना कोनगणपाठाभावाचेतिभावः छस्वकिमितिनेम्यः परस्यछस्यैवसंभवइतिप्रश्नः संनिपाते तिनेषामन्तरस्यांपुतभपोस्य
पापिइतिमापेतमर्थः असचेटमेवज्ञापकं अतएवचयं चेदाण्यादेवतास्वसपवेंद्ररसाहोडीषा लुक्यानुकोनिवृत्तिः लुकग्रहणमितिटेलोपइसतोलोपइसनु
वर्तमानेइत्यर्थः लोपग्रहणानुवृत्तात्तु पधा पादतिवर्तनेतेनवा आघे आहपमात्रेमतिभ्रतेतादेः परस्येतीकारलोपापत्तिरितिबोध्यं॥ ॥इतिचातुरर्थिकाः
॥ ॥अनोर्थेइतिविशेष्यतयोभासमानइत्यर्थः एवंचेदंतेनमाससमानसपमाघपिनशेषः घनिंतचेदंतस्येदमित्यपत्येपोनिवार्त्तिकेनलक्षणंचेमादिर्नोध्वका
न्मनुवेधौ पादित्स्यविषयलाभार्थमावश्यकमिदंतस्येटमित्यादावपमाघर्थस्याग्रहणापाधिकारोव्यावश्यकः आंजतामितिअप्रपत्ताहेपर्याप्तनतनटावेता
द्दाक्षिणाशद्ध इतिभावः अतएवदाक्षिणामइससनपंचलेकेचित्तुचकु छस्यस्येतिवार्त्तिकारंभेणभाष्यकृतासर्वनाम्नइतीष्यान्तदमासास्थानेनेचेष्टेरनिस

१६

ल॰शं॰शे॰ स्यादनस्यपग्रहयोपिनदोषः अत एवानस्यपाल्यसंपांतरेणरूपांतरंनेत्याहुः एंककोमनुष्यइतिमनुष्यतस्यपोरितिवुञ् एकः कच्छादिः एंककोमनुष्यइति द्व नेलोप
१५८ पादः एंकोरमनुष्यग्रहणानर्थकंमनुष्यतस्यपोर्वुञ्विधानात्सेयाचतेनमनुष्येपकराणेवां सिद्धेः नतेषुष्कगणोक्तोपकामितिचेन्नानिष्टत्वात् अण्ग्रहणानर्थ
कंचकच्छादिभ्योण्विधानादितिवार्त्तिकान अतस्तसाठसमर्थेनना मिनिविष्टव्यमितस्तं वर्णयंति अस्त्वत्र चेत्सर्थेत्वनात्वादित्वाद्णोजनपदेलुप्तवर्तीर्णुः सिंधुन
दः पदांतत्वात्स्वलामामेराद्दुस्वात्ता दो। अरण्यात्तुण।। अपिहिंडीभ्यादितिभावः वक्ष्यमाणाविति यां न चिरमितादिता। काकली रामिति रुक्कनीरः महतिःकास्त
तीरमितिपाठांतरं। संज्ञाभूतापाइति स्वे चेपंचमपर्थेसन्मो लिभावः उदाच्यगौ उदीच्यग्रामात्किमाधुर नच्चदेशग्रामोपांचाच्छ्रवः धंजीडीपंतस्तसघांजः श्वेतोदा
त्ताल्किंशार्कैरीधानंश्वेपद्धुदुन्नरपदमकृतिस्वरेणमध्योदात्तः प्रमुदाहरणेवृष्णमसपःस्वदेविशेषः अमरसिनगरणुदीच्यग्रामलक्षणाज्ञो [illegible] वादः तस्मान्नानुद्भवेत्तेःआ
स्त्रीपामितिसूत्रहपपीत्यर्थः पनितुकुसूत्रभाष्येतयोक्तत्वात् कराबादीनांगर्गायंतगणत्वेनत [illegible] स्त्रोपगोत्रएवतसपसत्वात् अथा विकारादत्रापितदेवेति
भावः अपदादइतिप्रतिषेधस्मर्थः लिंगमितितेनोद्दालकिःपिताऔद्दालकापनःपुत्रस्स तंत्रः माचामितिभरतेभ्योलुक्का [illegible] अवामितिजानीसोत्रं वहुव
चनं तेन ग्लातीपासिद्धिः व्यपदेशिवद्भावात् तीपासिद्धिः आरि गिर्ति केऽशभासंनपतेमवः सामासेनपुनःचाद्रिगितिकिंपस्याचामादिहेत्विमर्थःसामर्थ्यात्स्यात् ए
वंचराक्षितस्यापराक्षितइत्यादावेचस्यान्नेसौपगवीपादौयस्येतिसंज्ञितांप्यपरशापश्चाचामिति किंतदभावेपस्यादिहेहि रितर्थेऔपगवीपादावेचस्यान्नगौगौ एम॰
पादौ। एङ् मामा चामितिविकल्पार्थं व्यवस्थितविभाषाचेयंतेनऔपगवीपादश्रामाऽदाभावविक्रोडुदेवदत्तपोशाफिकेपिनादेवदत्तीयइति अत्रदेवदत्तोमनुष्य १५८

नाम। काश्यादिगणेचप्राग्देशवाचिदेवदत्तस्यैवग्रहणमितिनातध्वन्तिरो अत एवाचदेवदत्तीयाइतिभाष्येउदाहृतं। अत्रनामधेयेनाधुनिकसंकेतितमेव अत एवै
ङ् कामाचो देशइतिसार्थे रुघुरीयादितुगहादित्वान्नेत्याधितिकेचित् अमेतुहरपावोधकशब्देत्वमेवनामत्वपशुनामम्यः कानाम्नीतिवृद्ध। एङ् माचामितितुंदं
शंवृत्ते धेदेशादेरेवेतिनियमार्थं वरीपाद्येनेनचप्राधिस्याहुः उत्तराणार्थइतिविधेयघटकस्येपितदतिरिक्तफलाभावस्मर्थः वृद्धात्। अत्रोदेशइतिसं
वंध्यतइत्याहवृद्धाद्देवेति। विपरीतमिपमस्तुनव्याख्यानात्।धन्वमरुदेशः धन्वविशेषेति व्याख्यानं तस्य रूपपवायीणामग्रहणमरहन्ताचेतिभावः देशवा
चिनइति अत एवधनुर्वाचकधन्वशब्दस्य नग्रहणं। उत्तरेणेतिरोपधत्वादितिभावः उंकारेतिव्याख्यानेदीर्घग्रहणमितिभावः जनपदतातदवधीहरितिकुमेधा
रपत्तेनसजनपद एवाचधित्वंचसंनिधानाज्जनपदमसेवजनपदेत्वेनोसिहावपितत्रस्सूत्रेणविगत्तेशदेपरमपिगर्तोत्तरपदछंवाधित्वाञ्चेयंतदाहचेगत्त
करति। दार्वकरतिदार्वीइतिवहुवचनांतापजनपदेकालंजरकाइतिकालंजरेपुभवाइत्यर्थः कच्छा। सेवाजनपदेसादिनिरंतदेशइत्येवकेवलस्यापिकच्छस्यदे
शत्वात्तदर्थमुत्तरपदग्रहणं। असमत्रसामर्थ्यादेवतदंतविधिः सिध्यतिदारुकच्छकुराग्निसिंधुवक्त्रवहुवचनात् मरुतपः गन्त्रेति पाठोजनपदतदवध्योरेव
तिसूत्रस्थभाष्यविरुद्धः नागराव्राह्मणाइतिक आदिष्वमाहिष्मतीसाहचर्यात्सज्ञाशब्दस्यैवनगरस्य ग्रहणमातोत्रनरुक्तमाचांग्रामनगराणामितिसूत्रेनागरा
इतिभाष्यादाहरणादितिभावः विभाषाकुरुयुगंधराभ्यां कच्छादिपाठसामर्थ्यात्संज्ञासिद्धेयुगंधरार्थीयाविभाषा कुरुयुगंधरौजनपदौताभ्यामरहादयीतिनित्यं
प्राप्तेविकल्पः कोपधादः मत्स्योत्तरेमनेनासिद्धेजनपदवृत्तावाधार्थमिदं तत्तुद्दीयमानस्त्रप्रमाणत्वात्धनार्थं माहिषकामहिषका वाजनपदः वुञादेरिति सि

ले·शे·शे· १८५

वोरेर्देशे रज्ञानियमार्थमितिसाक्षादेवेति विपरीतनियमस्तु नव्याख्यानात्। मुखेनाश्चित्वात्रिगहाद्यंतर्गणसूत्राणि। देवकीपमितिनत्नमत्रदेवासुग्रहइतिभाष्यानदोष
सिद्धमित्यर्थे देवाधज्ञाविस्मयोत्फिक्ष्वितस्वकीपमितिस्वार्थिककप्रत्ययोताच्छइसेके। रात्र्देशे इतिनसंबध्यते असंभवात्। ब्राह्मणकीपद्रतिकोपधत्वादराभाभ
:अपेसुखीपमितिवाहीकप्रामेभ्यश्चेतितज्जिठोमामो। ठ: दादेरितिनगरांतोपधेतोरितिवृजादिभ्यश्चापः विभाषा। अमनुष्यशब्दोत्रयोगिकोव्याख्यानात्। छण
पापादेशवाचीभारद्वाजशब्दः प्रकृतिविशेषणंव्याख्यानात्। पृथग्दक्ष। अत्रसूत्रेपपिनपयासंस्त्रामस्तारितत्वात्। नैवैकएवसूत्रेणेनविधीयतेचेननतस्यसुसहा
यतायोमतेसाचमकरण्याद्धेनेतिपयासंस्याम्। भ्रिश्वेतिवा अपंस्सहापत्तायोतनैपितस्याः संबंधंतरसाकाङ्क्षत्वाद्धितीयोपास्थितंविनायोपयेत्सानेनत्वायेः
नंचैवमपिमतपत्रपाविधानात्ततस्माभिरिति॰ वाकंविकस्मार्थानांपदेशःभावमात्रार्थत्वेपिअसंभवार्थकत्वाभावात् मङ्कनेत्वमहाविभाषपाठात्प्रसिद्धत्वादन्
तस्माग्रहणवोधितत्तदभाचेयेवेत्ससलक्ष्यंसंस्कारवेलापांन्नानेपिचिरिष्यर्थमितिकालेत्रपाध्यामनुपस्थितात्तस्माभिरितिदिक्चोछ इतिविधेयसंनिहितवस्य
येपसमुदायकत्वमितिभावः तास्मिन्। पर्वेमस्त्रेमात्साक्षिदिष्टेनेनमाध्यमात्तत्वज्रपेनमछद्वेनपरामर्शरसाहत्वज्रौनिरुक्तवचनेइतियोगिकंपथ्यर्थंप्रथमाद्विवच
नंतदाहेकार्यवाचिनोरिति। प्रसयोत्तरः उत्तरपदत्वस्तुअरत्साधुदाहरणं कालछ्ज्ञकालपूरणोययाकथंचिदपिकालबोधकानांग्रहणंतदस्यपरिमाणंसंख्यायाः
इतिसूत्रेयोयःकालेयन्नेतस्मकालशब्दइतिभाष्योक्तः रमणीयादिषुतिप्रसंगस्त्वनाभिधानान्नेसपितेनैवोक्तं। अतएवसाप्तमातिकरसूत्रसिद्धः अप्रयासं एम॰
गसमुदायस्यांगवाचकत्वाभावचत्कालस्समुदायस्यकालवाचकत्वाभावाद्वअस्मातठ्ठछ्लोनभवतः नसत्तिहितइतिसूत्रेभाष्येतयाप्रयोगात्। इतियावदिति १८५

नचक्वनसत्राणोऽछ्लघुलो चेविप्रतिषेधपरस्तमपूसूत्रभाष्यस्यासंगतिः तावत्सर्पेतकालाधिकारेहिपरत्वेनछ्बाधकठञपवादेतयोरछ्बस्थानामणादीनांरु
चैत्वेनछ्नसंमधारणायोगः तदधिकाराभावेहितदपवादत्वमेवनेतिनदोषइतिवाच्यंतेयाधारयात्वीजत्वेनादोषात्। प्राहेश। प्यद्वाशद्वात्ज्ञाप्यहेतिप्रसम्पथे
र्णोपिअकर्मविशेषरूढोपि। द्वाशदीनांचअत्रपरस्मचहिमितिनानुवर्ततइतिकैस्तसूत्रेनिरूपितंरहतदारिग्रहणमपिएवंचतयामसाध्याएपाः पाठोनि
यमार्थः स्वशब्दातयोरवेतितेनस्वार्थिकाः स्वाभाविकामितिसिद्धमितिद्वादीनांचेतिसूत्रेभाष्येधनितं। नत्रसोभायेसवच्याप्रत्यमः एवंनैच्। अचामादेरि
मतुवमंतदनंतरयोर्द्धाः एवंवेचावितिव्याख्यानात् संधिवेला। आणग्रहणंयोयोमास्याछ्चाधितुंवचनंतुपथाप्रोप्रविधानात्तदाधनेनचरितार्थसंधिवे
ला।दिगयोश्वेतोवेतिपाठाच्छ्। श्वतिकशाश्वेतोसिद्धाविति नसूतितइतिसूत्रभाष्यस्वरसः तत्राधिकादेशाभाचरिलोपाभावोपषायचिरोधः शाश्वतिकर
तिकइतितिपातनात् शाश्वतेचास्मादेवनिपातनात्यपानामावेइसत्ता रिलोपाभावोतएवारतीयः सिद्धः तेषामितिष्वपृक्तेकालेभवामिसर्थः माचषा। न
हिचतीतिमशब्दस्यदीर्घः कृत्वणापवादः सर्वत्राराचाछ्ंद गोमसानिचेसेचासिदे सर्वत्रअग्रहणंसख्यार्थंतुरःसाभिमति। अस्मथांतरंगत्वात्तुटिअंगातस्से सथा
निर्दिश्यमानस्यशब्दस्यततः प्रत्ताभावाधत्वागमात्इतिभाष्येनांयाशिष्यग्रहणेपितस्यानिर्दिश्यमानपरिभाषयायोरेवादेशइतिनदोषः अत्रार्थएवसनिर्देशालिं
गमितिबोध्यं। एवंशोवस्तिकेप्यंगनिमित्तयेस्तिव्याख्यानात्सर्वंतुद्यपिनदोषः साप्तंतनमिसादि। सांपरिचियोमीतत्वंनिपातनोदितिभोष्यसष्टस्तापासिमय्य
येषपठितात्अपत्येनेचमसयासिद्धोसायंग्रहणंभाष्यस्यात्तंधजंतसापशब्दस्तुसापाहूसापतत्त्रेद्रोः सापेइतिसमस्तंतेचकालपरः साधुनीसूत्रेसनभि

१८

त·शं·शे·
१५६

धानात्तत्तत्पुरुषजितितस्वरः सापमंडनामित्यादिलक्ष्याख्येव। अत एव पथा मासिकत्साधिकारबाधः ननु त्रिमिमतस्याऽप्यवेत्युपा। अन्नरूणमपिप्रथर्थचिरशब्दादन्
त्तनमस्येनैवबाधसिद्धेः नवाध्यमपत्तमपक्षग्रहणे। रनिमत्तज्ञापनार्थंततनेनसापंप्रातिकादिसिद्धिःदितिवाच्यसापंयस्यहृत्याप्यपितत्त्वसंभवादितिवोत्तसमर्थप
षुतस्याप्रामाणिकत्वात्। पहृतपूर्वंबन्ध्सरोपरागिग्रवृत्तेरसंज्ञा ...ः महत्तिमसमपसमुदायेनचेत्संज्ञागम्यतइत्यर्थः नेहश्यापदलयोउत्तरपदस्य अधिकारोपमि
ति अत एवोत्तरपदद्वयसर्वेचिनसाविधायके उत्तरपदाधिकारविरुद्धत्वादृद्विपरिग्रहः सिध्यति पूर्ववार्षिकेवर्षाणांपूर्वेद्वेमेकदेशिसमासश्चाद्विहद्विसुन उत्तरप
दद्वहेस्तदपवादत्वात् अत एव स्वर्गेति सूत्रे पूर्वपदस्य चेरितार्थस्यमपि संभवेबाधात पूर्वाक्षितितद्धितार्थेतिसमासः कृत्येरिति। कृतुवाचकाद्धद्विनिमित्तमस्यप
विधौतदंतविधिविकल्पोचपववावकानांपूर्वपदत्वेऽस्तिस्यर्थः पूर्वेऽत्रउदाहरणोनेनतत्रवर्षाभ्यष्टकुसर्वत्राराचेतिउगणोसिद्धेः इहतु। प्रत्युदाहरणेनेनतत्रकारा
दृत्रेव। द्वाहिमहिधोकिंपोर्वैमाहष्यरहस्यएषानवाचनिकएवाप्पेनदंतविधिः जनपदेतिनतदधिकारेद्वृद्धादपीत्यनेनेमर्थः सुसर्वार्धात्तिजनपदवाचिनः शब्दस्यांन
तोऽमस्यावृधोपमानेतदंतविधिर्पदिसुमभतिभ्यः परः सभवतीत्यर्थः अयमपिवाचनिकएव। पौर्वेपंचालइति। अत्र पूर्वेशब्दो देशवाची। कालवाचीत्यापिकश्चित
दिक्शब्दपदेनचदिग्वाचकशब्दस्यैवग्रहणमतो आतदंतविधिविषयाभावात्तुमशब्दग्रहणंतुस्यष्टार्थमेवपौर्वमद्रः। मद्रेभ्योजिस्तत्रवृद्धिविधायकेमतिपदोक्त
त्वान्नेनपदतदवधोऽपेतिमसपस्यैवग्रहणेनतत्रैवतत्प्राप्तिनोपतदंतविधिरित्युक्तं। अमद्राणामिति समसैवैपर्थ्यापत्तेः उत्तरार्थमितिमाचांग्रामेत्सुत्रंसूत्रेदिश एस॰
एवसंबंधोयथास्यादित्यर्थमित्यर्थः सुसर्वार्धदिशोजनपदेस्यापमद्राणामित्युक्तेस्वादिभ्यः परस्यापिमद्रस्यपर्युदासः संभाव्येतेतिदृष्टोर्येपिमद्रस्यसे। प्राचांग्र॥ प्राचा १५६

मितिदेशनिर्देशः यद्यापिनगरस्यापिग्रामत्वमात्तितथापिनगराणामित्युत्तरपदविशेषणं ग्रामाणामितिसंगविशेषणाविसमर्थमुपपर्यपूर्वेषुकामशम्यादिः समुदायो
ग्रामनामधेयंपूर्वपाटलिपुत्रादावुत्तरपदमेवनगरस्याहेतिहृत्तिः भाष्येतुग्रामत्वादेवसिद्धेनगरग्रहणमसाध्यातेपूर्वेषुकामशम्यादौपदैकदेशस्याप्येतोनत्रप
दस्यापिग्रामनामधेयत्वमस्त्येवेतितदाशयः नद्वस्मतैपिध्वनितंतदाह। दिशश्शब्दस्मादिना। पूर्वेषुकामशमे। णामहत्ते: संज्ञातादिभ्यःपूर्वपदादितिनोतापू
र्वपाटलीतिपाटलिपुत्रशब्दस्तद्वपर्ववत्रेतइतिसमानाधिकरणसमासः अमास्यापावापक्षसंधिवेलाषणस्चेदीर्घपारस्मन्त्रसूत्रेमाचस्पदस्यतरसाति
तिसूत्रेचभाष्येस्पष्टं। नक्षत्रवाचिभ्यइतिनसूत्रपुरुकंचद्वाविभ्यइत्यर्थः लुक्। अप्रधानमिदंहोपसर्जनेनशाल्हीपञ्मसंभवात्तचित्रेतिसक्तोहेतेतिलुक्तिनाना
पीगतस्त्रीत्वमतिपादतापपुनह्वपः। पिष्पलोवरिरिति। अन्यथारेवतीरोहियोनसत्रइतिगौरादिषुपाठात्नक्षत्रवाचितयाभावेनग्रत्नस्यादितिभावः यानाविति
विधानसामर्थ्याल्लानपोलुक्। त्रिषाभिस्वैवेतिफल्गुनीअयोगेतिभाष्योदाहरणात। अश्विपामधीतिस्त्राविधीयरस्यादिभाष्योदाहरणात अत्रे चित्रारेवती
सादिल्लुगवचनंभाष्येनस्पेमोबहुलमिसाख्यिसमस्यात्स्यातातशो। सूत्रेमाहारंद्द्वेपूर्वपदकसमाहारद्वंद्वः तेनस्त्रीलिंगपोगोशालास्वरशालाशब्दयो
ग्रहणविभाषेति अस्यपयोसादिस्तथाप्येकदेशविकृतस्यापेनन्यत्वादित्युगितिशेषः एतेनस्त्रनपुंसकहृस्वानामेवद्वंद्वः गोशालास्वरशालनयोस्तुलिंग
विशिष्टपरिभाषयासिद्धमितिहरदत्तोक्तमपास्तंहृस्वस्यलिंगमसयोविशिष्यासंभवात्प्रतिपरसनइतिकालाद्यानिवर्तितं अश्वोमार्गिकोपसनः संधि
वेलादिसूत्रेणाण्णनुज्ञानरसर्थः कालात्साधुपुष्प्यदितिपच्यविकसनइतिदेवादिकाद्धुततरिहत्यातत्रभवइतिपावकालादिवर्णितं। उपंतरितसूत्रेप्रतकालेः

ल. शं. शे. १५८

विचासितइतिभावः आग्रयणी आश्विनीपूर्णापौर्णमासी कल्माणाप्यतत्रैतेतत्सहितस्य प्रणम्रयोन्यपाकात्मादिस्मृत्यनत्तसंबंध व्यकत्वाप्यादयः कालेनाशपि
कारमाह पास्मिन्कालेरतिफलमिति। अग्रयस्याग्रक्षादितेनतेफलेविहितस्वविधानस्यामव्याकृत्युगभावेपिदुपचारादितिभावः एतदर्थेनियपक्षापसुवारः श्रीयाव
स्समादितिसमाहारद्वंद्वः आवश्यमकमिति आगामिवर्षाणामायेवर्षेदेयमित्यर्थः अवश्यमाद्रस्मादिकृत्याचत्वादसंज्ञापामप्यनकर्मधारयः तदस्यामयुर्मतान्मोरे
पाधिकात्मस्पर्धेण्यादयः क्रियाकारकभावमूलकसंबंधस्येचाविवक्षणात्सेतिषष्ठीसोरमभ्यसंकालस्यसरूपेणासहनापोगात्मसहवरितक्रियापानपेक्षणेसाइति
शासहवरितमितितत्रभवः भवनत्रसनामाचौनगा। मादिशीपत्तनरथाविपलगरांतस्मिंगतत्रेत्यर्थः जगत्सधेनु। उत्तरंउत्तरपदंविभाषितंविभाषितचाहिकमित्यर्थः
परिमुत्समितिवर्जनार्थेपपरीतिसमासः रायांपचानामिति आदिश्चोविशेषणांतस्मत्समाहृदेविकाकूलेइति सौदेविकेतुनात्वादेविकादेर्ह्रस्वमात्रेः अत्रचाहिपदा
नुवृत्ताचाहिसंतकाकारविधानाहाविकीभार्पइत्यादौपुंवत्वनिषेधासिद्धिरित्युक्तं। क्रतुपापाकयज्ञेभ्यपत्ः वैश्वदेवहोमिनमानवयज्ञः वैश्वदेवहोमो आग्रयणं। आनंतो
दात्तार्थइतिहृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणमध्योदात्तवाजपेयादयधुइत्यर्थः तदर्थमावश्यकमिदंतत्तोदात्तपाकयज्ञात्स्वपिपराम्नातमेवसेनेरस्माभिमानः पत्त्रार्थेमंत्र
ग्रामन्यायाकस्येबलौसाधिकत्वेनयाप्यानस्तनामतंवौध्यं। अध्यापेक्षेचेतिएकारः स्वस्यार्थः तत्तद्धनितिपौरोडाशिकंकांडमितिपुरोडाशमधिकृत्यकृतंपौरोडाशिकंतदेव
पौरोडाशिकमितिविनयादित्वाहकिसाधुकार्यकेयोकृकणपर्णातिद्धिः माम्रः तैर्थइत्यिधमारितातुल्यमारः अदेशवाचितेत्तापरयानउक्तमात्रः अण्ग्रहणंतुदपान एम०
दुग्मादेर्यथाविहितांजंबाधितालयर्थं। अमयायपस्थानरकंबाधितामरएवस्मात्। गोत्रायंततआगतइत्यर्थे। आशौचमिति अशुचेरोगतमित्यर्थइति अग्निमानः अशुचोभ १५८

वमितिवा आक्षेत्रज्ञादयोष्येवं अनश्वर्ये ग्रास्तण्यादित्वात्ष्यञ् एतेसर्वेभावार्थकमत्वपांताएवेतिमतेत्रैतत्स्वत्ररेले लेलखकप्रमादात्प्रभवति। प्रभवः प्रथमप्रकाशोऽनो
प्तेः ज्ञाताम्देदनिर्देशात्। विहरा। चालना पंपथायोविहरःशब्दएतद्विविधयः शारीरकमितिजीवमित्यर्थः शरीरशब्दाप्तसदमिसापिात्स्वार्थेकः सौभद्रपापात
इत्यव्यासादाहरणंनिपातनादितिसभाराज्ञेतिसूत्रे। मनुष्यशब्दोऽकृदाद्रक्षः पिशाचादीनाहेत्युक्तेरितिभावः सामानि। विवामहरमधिकरणेघञ् अस्मातिकटेशे
षत्वविवक्षायांषष्ठी अग्न्याभिमुख्याभिन्नवासस्यवषीत्यर्थः सुग्धाधिकरणकवासकर्मतिफलति अप्युधजीक्रियायोपपदस्येतिचतुर्थी आप्युधजीविनोभिधातुमित्यर्थः
पर्वतेइतिमप्तिविशेषणंपर्वतादितिसूत्रेपाठांतरं। पर्वतेइतिकिंसांकाश्यका आयुधजीविनः पापधवाहुजः। त्रदीप्रसा। शलेतिलातल्प्यपारोहत्तो। अचित्ताद
। अत्रहस्तपरग्रहणंअदेशकालादित्यस्येचपर्थ्योपत्रे: गोत्रेतिलोकिकमिहगोत्रंग्रहणमितिश्रौपगवइत्यादौ आसामग्रहणात्क्षत्रियः शार्ङ्गरवादौ शार्ङ्ग
द्यान्यपाणिनइति अस्यप्रवराध्यायप्रसिद्धतत्रूपलौकिकगोत्रत्वाभावादेवमिहेवंकुलप्रहपास्यमयोजनांतरंमृगयस्त्रियांग्रौपौरवी पद्मतिवनितज्जनपदिनो
जना स्वस्वामिसंवंधेमत्वर्थीयप्रत्ययापतिस्वामिनाविनामितिसर्वेशब्दायेमाइमकृतिद्धेति। तस्कन्तमग्राणोंरजामाद्रः सुत्र्यमगधेत्युरसभाक्रिस्येत्सयेमद्रकामिहि:
अनिदेशान्मद्रशब्दत्वेनद्वसो: कला अंगाजनपदइतिदशांतायं आदहादपीतिवुञ्। पंचालाग्रोहणाइति अभेदापचारेणवाध: पौरवइतिपरु: परूर्वानजन
पदः बहुवचनेइतिकिंएकवचनाद्विवचनयोः समपिशहृभेदतिदेशार्थंबलकरणापोपज्ञानपदवाचीतनस्तज्ञानपदप्रसंपोपयाप्यासाज्जनपदांतरप्रसयोमा
भूदितिहरत्रः तिलिरिव इतआरभ्यवक्ष्यमाणा: प्रमपाते नैकदिग्धितातमपेंतद्वंद्वमिवाचेरष्मतेशौनकादिभ्यश्छंदसीत्य ... दोयहणसवर्वेमपकर्षो

ल·शे·शे· १९८

तुंबुरवश्चानुरजेश्छगलादिहृदेशेवाश्चेति। तेनतित्तिरिणोक्तः श्लोकइत्यत्र। तित्तिर्यादिभ्यश्छणेवमनुच्छंदसेचेतिनियमस्तथाप्यणादपायत्रनछंदः शाखेनकस्मत्त्राणप
पिनत्रस्वरितत्वप्रतिज्ञयाधिकार्थावगतेः काश्यपकौ। आभ्यांकसेपितहिर्षयेनेष्यते। कलापिवोहारिद्रुश्छगलीतुंबुरुरुलपश्चत्वारः कलापिनोतेवासिनः हितीय
नवा आसंविकालिंगकमेलकचाभाहृष्यितोऽयप्रयमापनकटकलापिनः कलाप्यंतेवासिनोवैशंपायनशिष्यत्वादेवसिद्दे तद्ग्रहणाच्छिष्यशिष्याणांनग्रहणं।प
त्रवस्कानीतिकण्वादिभ्यश्रपातेहिपाणिन्यपेक्षयाआधुनिकास्त्र।भिमानः भाष्येतुशरपायनादित्सकालतावाधानवेक्तोदिभ्यः प्रतिषेधस्तहिर्षयेताव
नेतिवचनमेवारब्धं। शौनकादिभ्यश्छंदसि। छंदसभिधेयेराभ्योणिनिः छंदस्येवकिं। शौनकीयाशिक्षा। आसवेदमात्रविषयोनपित्सुकिंभीमा। कलापीतिसूत्रस्य
भाष्यविरोधात्। कलापिनो। वचनसामर्थ्याद्राणसिद्देरुणनरणग्रहणाममतोविविधानार्थनेनमाधुरेयमोक्तमाधुरीवृत्तिरित्यादौछान्दिकत। भिक्षुसूत्रं। भिक्षुत
संपादेकस्त्रंपथानवस्त्रेनतस्त्रज्ञानेहिनटखसंपरेवंत त्वानेत्र त्ररूपत्वेनसर्ववृत्तानाक्रमसूनादेरपाभिक्षुखसंपत्तेः वेदांतानिधिवतसूत्रासमसेदनपो। हिज
इतिमन्नक्ते: मजायापैवि।जिज्ञासः समस्तैरेवमेवचतुर्दशस्वल्पमंतव्यः। अतश्चहिजातिभिरितिपात्तवल्क्यौक्तेचविविदिषासोपितपआदीनांकरणानांशद्र
तोगुणभूतेपि अर्थतः प्रधानभूतेवेदनएवान्वयः काण्कांणांतंडुलानांकांडैः पाचकरत्मादौगुणभूतक्रियाणामप्यन्वयदर्शनात् यथाग्रामंगामापयजिगमिषति
सादौगमेर्यः कर्मस्वेस्तुप्रपमितिमहाभाष्योक्तरीत्याविद्वेनेच्छायांचोपपत्रापिकरणत्वमितिनतहिरोधः वस्तुतस्छापात्रत्सोदेपवेनेनेसिध्यातन्नकरणं एम०
यज्ञानास्तिवएतेरेपत्राज्ञयोपिपस्यगार्हपत्याहवनीयांवनेस्यानोर घोषाश्वावामतिपघेतकातत्रप्रापच्छित्तिरितिनेतन्मनसिकुर्यादिमाद्दएतन्मनसाहितेभवंतीति १९९

तच्चेन्मनसिकुर्वीनगार्हपत्यात्वाछिन्नासुदक्षयांएहरेन्नंरलुत्वनितिआन्मन्सहितेनकुर्यादित्यर्थः एतेनाभिक्षुमात्राध्येपत्वादिद्रष्टुस्तत्त्वमसिमयासंभिक्षवइ
तिभिक्षुत्वेपाग्याइत्यर्थः। गोनिमेकुकतसानुवर्तते। पार्षाश्चयासः अनयोरपित्ताहिषयपतेष्यतेष्यतेनेक। नैनेतिसहयोगेनतीयालेनस्तेहेकादिभ्यआधिकरणाख्यानि
त्यर्थः सौदामनीति अनितिमञ्जलिभावः तसेनतुस्वभावादधिकरणशक्तिप्रधानंततोयप्रधानमितिद्रष्टव्यंतत्तसूचेकेपरः स्वरादौनिन्तमकरणायदितताहि
तपरिगणनेनपारादित्यर्थः कुलालादिभ्यो। इत्थमत्रेथोपि। क्षुद्राभ्रमरवटरपादपाद्वा। हापावादः केचित्तुपरपद्दुंपठंति। तस्येदं। अत्रेदमित्यनेनशेषभूतसर्वविशेषाणां
सामान्यविशेषरूपेणप्रसपार्थत्वेवाधयति। अत्रपरोक्षमसक्षमसक्षत्वेनविवक्षितेतेनप्रत्ययार्थसंबंधमात्ररूपेषष्ठ्यर्थेनेनप्रसपविधानं अपवादानांतुनकेनापि
रूपेणोदमर्थस्ताशेषत्वाभावात्अपंचेति। पत्रिभात्तिसूत्रानंतरंरसरणीतिवक्तव्यमित्यर्थः तेनाकरणस्यत्वास्सदत्त्वावाधसिद्दिः अग्निमिंधेइति अत्रतभीविततपर्यायात्रे
धिः सोपाग्नीध्रइति अस्माद्वरणार्थेछएव। एतेनोतरणाग्नीध्रीयधिस्म्यसमितिव्याख्यातापत्रपत्रा। पत्रेत्यर्थग्रहणं। एवमुत्तरत्रापिततदाहारथरस्तेतिर
दसपरिग्रथगएव। यात्संइति अर्थनिर्देशोयमत्रेव। हहाहुवैरदेवासुरेनिवातिकपाठः हहेइतितुलेखकप्रमादः तथापोठमैवनिकायामतिव्याप्तिः भाष्येः त्र
स्त्रेवैरस्वेवपाठाच्च। हंदेइत्सतहिविशिष्टतृशिशुक्रंदेतिसूत्रेभाष्येपठ्यते दिवासुरएक्षासुरमिथुनांक्षिपतेचदेवासुराणाधिकारमैकतमाख्यानमित्यर्थः गोत्रच
गोत्रमिहलौकिकंशौङ्कमाप्नवकमितिगोत्रत्वात्रिपात्तात्माधुरंदसखण्डिकादिसूत्रेभाष्येस्पष्टमुक्तमित्याहेति। आम्रायः संप्रदायः शाखापिमसे। संघांक। संघादप
न्दमर्थविशेषणानिगोत्रग्रहणंतुचनेरत्रादीनामत्रप्रमायातोग्रहणंअत्रचलौकिकमेवगोत्रंकृष्णयसरूपंतुजोपवादोयं। ऐरवरेति। यथागवादिनिष्ठविज्ञेगोदू

२१

त॰शं॰शे॰ १९५

रास्तामिना संवहसाद्यादिति। यथाविदानांरूपाणा अपवोक्केइति अश्वसंवहसंघादीनामनुवृत्तेरितिभावः पक्षेइति। गोत्रचरणाद्वुञित्यस्मात्तरत्रानुवृत्तावाक्यभेदेनव्या
ख्यानसामर्थ्याच्चरणाद्वुञ्मा भूदपवादो घरित्स्यावपिसंघादिषुतन्त्वात्तिरितिभावः अमेतुपक्षेइष्टमिच्छंति। लक्षणे। कौचकेतिव्रत्तंगौपलक्षणेत्वेदीयसंघातिभाष्यप्रयोगात्।
नदइमाणवेत्यादिप्रसत्पार्थविशेषणंदाक्षाइतिदाक्षीणामिमइत्यर्थः गोत्रेतिवुञो निषेधः रैवतिकादयः सर्वेगोत्रप्रत्ययान्तास्तस्मादणपेनाहवुञोपवादइति। निपात
नादिति अमथेस्यात्। हास्तिपदेहस्तिनइवपादोयस्यसत्थ्यक हस्तिपादश्चाद्यपसेरणयन्त्वाद्वा निपातनात्। पस्येतिलोपस्याशिद्दत्वेनपादः पद्भिस्सामासेः अथ
र्वणामो ऋमधीयानआथर्वणिकः ततोणिकस्यलोपनिमित्तहतिभावेआथर्वणाः॥इतिशैषिकाः॥ आश्मइति एवंचर्मणोविकारः कोशः चार्मः चर्मणः को
शइत्युपसंख्यानादिलोपः अवयवेच। अपमधिकारः आहिकारइतिनवक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः माल्यादिभ्यः। द्विमात्रहूपेयेस्मात्तुविकारएवेतिबोध्यं। मयड्वैतयो
र्वंनइतिमध्योदात्तः बिल्वादि अत्रगणेगोपयपाठोमद्बोधनार्थः आगयहहंगतुटंपतपारलीशब्दादनुदात्तादिलक्षणोञोबाधकमयड्बाधेनाऽणर्थं। एभ्योपथा
विहितमित्युअण्मानेनैवस्यात् अञोपवादइतिउच्यंगीतत्वादिप्रयोक्तेस्यात्सर्थे दैवदारुवमित्यादैवदारुः पीतद्रुर्थत्वादाद्युदात्तः दाधित्थमितिदधित्थस्तीतिसपि
त्यइतिकउपपदसमासेइषोदरादित्वात् स्थन्तः रूढत्वपदमध्यस्थन्तिरायसाणादाते पलाशादि। खदिरोऽपरपर्ते। शम्भ्याः। ल्ट्सनयोरल्मयटः जितस्थत्वामस
पादिति सूत्रभाष्ये विकारविकारेपितादिकारत्वमारोपातन्त्रंममसारत्वात्। अस्मपिलेहितत्समताख्यानेपितानीपआरंभेत्वंततद्वतानुगृह्णितिफलभेदः स्यातउ
ष्ट्रस्यावयवश्चौष्ट्रकंचर्मउष्ट्राद्वुञः कंसोपस्यविकारः कांसकसीपपरशव्यपारितिपुगतधाविकोऔष्ट्रिकोपानन्कास्योत्थालीमादौस्तुञारंभप्रयत्नादिपाठादावेवेति तम॰ १९५

नफलभेदः आश्मनमिति अश्मनोवयवरूपमित्यर्थः॥विकारेतुटिलोपः स्यात् अधिकारादेवार्थलाभेसिद्धेइतरयोरिति योरितिवचनंपुनर्विधानबोधनहुपापवा
दविषयेपिप्रवेशमपदर्थं तेनचैत्वंचैत्वं त्वमयमितिसिद्धं। मुंजाशालादिस्वादंतोदातः कापोतीउंपंतत्वात्तनिसंरुद्धम्। इहमयदितिभाषापामिमादिचानुवर्त
ते। आरंभसामर्थ्यादेवाप्राप्तिमत्ते सिद्धेनियमग्रहणं क्वचिदप्रत्यापि नियमविधानार्थमिसाइमेनाहेकाञइति॥ शरादिभ्यन्टुत्पादस्त्यस्त्वासिमत्वबोधनार्थः
वेदेमोगुकरणामन्त्रप्रयोगहमिश्यादिषुमीचुर्येवमपटगोपयः। गोभुजःआरविकारेगो। विकारत्वमारोप्यप्रकरणानेत्तिबोध्यं। पुरोडाशेपुरोडाशरूपेविकारेइ
त्यर्थः पावकेविकारेणताघावादिभ्यइति स्वार्थेकन। तालादिभ्यो। अणग्रहणंबाधकपाधनार्थतेनविकाराणाघार्थतेनतेत्तालादिगसापदितेवाहिमाशहेनित्य
हेनिमयटनमारत्चिन्तितत्प्रत्ययादिनाबाधेनचरितार्थः तपनीपश्चिरेनुदात्तादिः शुक्तवंकोमाणिनंकुपर्णाणामित्याद्युदात्तौ। वेत्वमयमितितस्मा
वयवूरामर्थः विकारत्वस्यारोपितत्वाभिधानान्मयटूनेतिभाष्यकैयटवत। अत्रपरिमाणशब्देनपरिच्छेदकमात्रस्याख्यानात्संख्यापि अपिग्रहणंअतएवाहो
दिहते संख्यापाइतिवक्ष्यमित्युक्तं नैष्किकेसमासेनिष्कादिभ्यइतिरकुपातिकेशलाट्ठञ्त्तो अणज्ञाविनिर्दिमेतितराध्याप्रालामिमाद्युदात्तः शताद्यंतोदात्त
मितिभावः एणेमार्षण्यत्। गोपः गोग्रहणंमिकाचानित्यमिति मयड्बाधनार्थंस्यशाखाशेणाइ पतेइत्यर्थंवापहितिपञ्चमयपीतोपणाम्प्रेप्रिभक्षेवस्तुनिचमानव
।मानमस्यादि। आमलकमितिमयोलुक्किलुकहिवेतितिकौपोलुके लुकालुसन्वात्त्यानिताभावेननपस्येतिलोपः न्यग्रोधस्यच। केवलस्येतिकिं न्याग्रोधमूलाः
शावयः फलपाकेति। फलपाकेनपेशुष्यंतित्रीखादयस्तहाचिनामित्यर्थः लुपइतिशेषः व्रीहिमुद्गतिलादीपानानिअरदः धनत्र। पुष्पाणीतिभाष्येमल्लानीति

२२

स·श·शे· २०० पाद: सात्वस्य द्वत्वे पिदति मा मा तपात्स्थादि त्वं वित्वादित्वं वा बोध्यं॥ कंसीपप अत्रपयासंख्यं। लुक् शंद्वेन विधानात्प्रकृते लोप दिकादिसधि कारा झतो गादिकमो:
प्रातिपदिकामस्यो लुगित्यथा तत्रे पामनुमत्रत्ताद्ब पजेजालुन लुक् विधान सामर्थ्यात्। एका कालमतीतानामुद्देश्य विधेय भावासंभवाच्च। वाक्यभेदे माना भावाच्च
कंसीप परशव्य पोरिति षष्ठी निर्देश स्वार्थत्वापत्ते घ्रदाहच्छ पत्तोरिति। इति माद्रीयतीया:॥ तदाहेतीति आहो ममता दिभ्य इति वार्तिकारंभस्य मर्थ्यो नाशाचे
तिसमुदायाद् यंमसप: नस्य चाहि ती पांतत्वासंभवात्कमं मौत्रं परामृश्यते। तत्र पदसमुदाया यं इति नापरामृश्यमान: स्कृतत्पाव चनक्रिपा पांकमे भवतीत्मा
शयेनाह माशंक्का पीरितिप आहेति। चैतो धात्वर्थांत भूत इति बोध्यमा व्रचेतिनि विभक्तिकाद्यंमसप: माशब्द: कारीतिपाठेन। केशाता मित्यर्थ: स्वागता। नकर्मे
म्तानजनुवुर्तते। स्वपतावितिस्वप्राद् स्पहारादित्वादेच: माभि: कत्तु तोत्रा स्पपारो व्यर्थ: स्वशद्वादे घेत्स्वमा मस्वाध्यापपोरे वेतिनिपमेन स्वात स्यादा विवात्राप्ये चा
माभे:॥ आहोएछता विमादो धात्वर्थ निर्देशो र काश्चिपो तेनदीव्यति। तेनेतिकरगेत्नीया। दीव्यमोदो कर्तुरुक्ते स्तत्सा हचर्पा। ज्ञातपोगपि सैवा अत्रातिरं तेनोकि
कमपोगेक्रिपापा: माधामेपिह त्रोतहि त्रहेस्त्र चफल्ते माधाममि सुक्तं। संस्कृतं समतत्व पाद्यां नंसंस्कार: पपिकीतिषितान्तेषु। इहपाद: पञ्चेतिएम स्तन्त्रम
नार्थे इके च रलोप स्थावोपसंख्यानात् श्वादेरिति। इजिपरत्तो पल्किंचिनि मित्तकरेत्यातिन श्वाभस्त्रो दिदं श्वाभस्त्र मिस्तिव। ननु द्वारादो स्वेन शब्द पाठे पितदोकथं
माशिरत आह तदादीति। नस्कंदशो वहानेन गरमिति निषेधविकल्पे चिधिविकल्पस्य फलितत्वादोहे स्नेति। श्वापदस्येति। अभिधानस्वस्पा: कृताहित समासा एम॰ २००
इस्मृक्ते रनभिधाना छोभविरगाएवं शेवाद द्वैपी सेके अमेतुश्व पुछक्तदीर्घाभाचेरगासाद्ु: श्वापदिके पर्वविप्रतिषेधेननिसएवनिषेध:। त्रेर्मपु। हित: क्रिमेवरात्स्वते

नतु मं स्तावा चौत्रिशछो व्याख्यानात् अत्र त्रेरितिभिन्नं वाक्यं त्रिमस पांता वित्सं निर्दृत्तेमा विसर्थ: ततो नि संपोपं निर्दृत्तेम अमतात्स्वसेवे सर्थ: तेनतिर्थ्येत वाक्येन
अनमत्र चयंतस्प मपोगो नत इक्तं भाष्ये अंतमाधिवपमेव पथा स्पात् केवलस्म प्रपोगो मा भूदिति। एवं चाद्य वाक्ये पिवे समसास्ं बंध एव। तृतीयांता द्वि हन्ति स्त्वे
किकामित्रा पान्तदर्थिकादि सार्थिकावेतिदिकुपाकिम पितिकु हिमा धप्ये कं। पंजेनेर सेवन मद्रकरगासु पसेक: अत्रोदिस्सं व्यंजकवा चकार्तं तीयांता दुपसिके
र्थे प्रमसप: क्रिपाविशेषरगत्वादिति। अकर्मकधातुस्थले पि फलव्यापारयोर्धात्वर्थत्वेन फलसामानाधिकरगपाद्दितीपेतिभाव: क्रिपाविशेषरगत्वात्र पसक त्वम
थमांतत्वंच पुकं हि गुरगार्थमिति औपचारिकारे वायं मसपोभिधानस्वभावात्त घहेरितिचेध्यर्थ इर्वेरहिद्दृ औपचारिक: निपातमत इति संख्यापात्तत्स रूपसेति वाति
कं तयपा दाव वेतिभाव: दर्डुरो वाद्य भांडविशेष: परिपंथ्यां अव्ययीभावोमपरव्यंसकादित्वान्न सुरुषावा। अतएवतिपात्तना संपादया: चो भिन्नक्रमस्तदाहहेति
चेत्स र्थ इति भाव: पथा: आकंदिक अर्नंतत्राता। मतिकंठमिति। अव्ययीभावादेवेष्यते। अथ सोधर्मे विरोधि गुरग विशेष जनकं कर्मप्रतिपथ्यमिस व्ययीभाव: क
पूरितिसमासांत: चैत्रो। त्वितहिहित मसपोनि इक्र: समर्थापान्न। बहुवचनादर्थ निर्देशो पतदाहसा महिफ इति। तस्पैवमंमीधर्मो तुह त आचारस्तेनेत्तेपत मिस
र्थ: परपं। हंर्हविकू पापमसाम्प्रेतं किसरादि। तालव्यमध्य पाठो चैत्रो। श्रालालके इससकांतात्क: शिंसं। अभाव पर्वके शासकौशलं निसं। महस्रां। आपथेधा
नुषकेरसमितिकादेशेरगा: षष्ठातिष:। अक्रिप। ईककिदीर्घोच्चारगंसंपष्ठार्थ। अस्तिना तिति। इतिविषपेस्वविषपमतिलाछापिकेभ्यो स्वादिभ्य: प्रथमासमर्थेभ्य:
मस्मपरमर्थ: परलोकस्याभिधान स्वभावं स्वधादिष्वग्रहा त्रेदेवपर्यापो या स्यानात्ननुकालवाचीपांलिंग: श्रीतंस्वभाव: तदसेवा। अपपादिशाद्या: समभव्

२३

त॰ शं॰ शे॰ २०१

गोत्वापत्तिरिति भावः । किं चान्तर्भावे तु न वृत्तिरनभिधानात् एकार्थीभवति विग्रहे तद्धितार्थेति समासः निपातो निपातनं संघातेति अत एव द्विरुक्तमांचीतायें
असमर्थात् उत्पत्तिदर्शनात् । तद्धितार्थे द्विगुरिति संघातग्रहणात् तु व्याख्यानमेव शरणं । निपातो भिक्षुः आकरः स्वनिः अभ्यापिम्ना । अदेमादि किं कन्या
मधीते पर्वाण्यधीते । प्रस्तारसंस्थानौ संनिवेशयपीपानेकविकिरति भिक्षुणां ग्रामा क्रोशो वस्त्रमिति । तं तदनाहत्य निकटे वसति अन्तेवासी पंसा धुः तद्
हनिरपशोत्सोह चर्या घुगगवाचारथो गवा च्येवप्रासंगे मारुत्वुपसर्गौ । प्रासंगो नाम युगाद्युगे ऽस्य स्थापमर्थः युगाद्यांगाद्माभिलयुगेस्कंधवास्कंधोदेशे इति
। रूढत्वादस्मे वाच्यग्रहणमिति भावः । अस्येति निर्दिष्टपदात् पाद्मनवपधारितवतीति धर्मावधाती तास्माजाम्भा सेतिक्षिप्रः स्तोपोष्ठः सिद्धः धौरेय इति स्कन्तमसपरस
मेमलपादेत् धौरेयकरणेति स्वार्थकतंत्रं । सर्वधुरो कधुरेणेन पंसमस्को सत्रनिर्देशान्नाहाकाचेत्याहुः एकधुर इति अंतरगानपीति आपेन सवर्णदीर्घो भागोपद्यापरोतु
कः संज्ञायां जन्माः जनीमयादिसर्थः जन्माजामान्तर्वयस्याभववधयानवाहाभ्यां जन्माः जन्मावरवधू जातिमिपमसाहितेषु चेति तु विश्वः जन्माः श्लिष्यावरस्पये
इति किं निपातस्ते जन्यमाजनीभावोपचनुजन्मा इति यं च मोनिर्देशान्निपातनानर्थमिति । तद्ग्रहणी मनेनैव जनीशद्वात्तमपसिद्धेः हरिरपि पंकजमित्याद्वि
त्वि हेति तदाशयः तत तदंतर्हितमपोजनं सर्वकाले ममपः विध्यर्थकर्तव्यहृत्वमिस्रकं एवं चेत धोगार्थानांलिंगिति थेस्य साधुत्वावेमामिति मानितिजनवादेतुजन्म
शहोमतजनहत्वादिमनेनसाधः पदेहृदंतः न चेत्तत्वपतुरितिकरणमात्रोपलक्षणं धुनरितितेन चारविध्यतिस्वहैंसाध्याचपिना । तच्चत्वासामर्थ्यमप्रधानस राम॰
सापेक्षत्वेनादोषात् । असमर्थेकदेशाल्पधनसनदंशानिमसापिष्कत्वाच्चे । चारविष्यतीसादि त्वनभिधामाहा रणीपःसमनिष्पत्ते । तदित्तत्तु नेमानहितीयांतापाप २०१

इत्यनंतमितितद्योगेहिन लोकेनिष इति निषेधा हितीपा । तजतलत्वे हिष शीसादिति भावः सर्वस्यापि स्वेच्छानुसारित्वेन सामर्थ्यलाभमर्थमाह परेच्छानुसारीति । पदमसि
न । निर्देशादेवात्र मया सासमर्थ्यविधक्तिः अर्वार्हत सादत या यगृहपतिना सा निर्देशादेव ततीपासमर्थविभक्तिः संज्ञापामिमंतु द्वितेर्दक्षिणा अदोनेनोवपा
। मूल शद्वपो नैकशेषो पत्रदेतेभ्य इति वत्न । मूलोत्तम लादिहु हृपोः सनैर्हृदरसमेना वाला पीमितिश्लार्थेक हलो रपत् । करणेन तीपात सस्वातंत्र्य अविवक्षापां
कर्त्तरि वा । वपरगत लेमित्र एव रथस्य धर्मा धर्म फलंव ध्यावधाहेः देशादिभ्य इत्यत्र हार्थे पत् । मलेनेति कर्तरित्यतीपा । सीता । द्वष्टक्षेत्रसमी करणार्थः काहवि
शेषो मर्य इति मध्यदेशे प्रसिद्धः सामितमितिसद्वादिराः हः धमीदनपोते । पदस्तु द्वानं धर्ममनुवर्तत एव तादिसर्थः निर्देशादेवं पच्चमी समर्थविभक्तिः
छंदसो । निर्मारिगेद्वापाः करणत्वेन तती यांता न्वमपः पच्चइति संज्ञाधिकारवत्त लधमी णी तीति प्रियः भावः साधनं चेति स्वरद्धभयाविधानादि भावः
मवितन्नमसिमितिन्नं नजनमती तिविग्रह माकाइति भक्तो न्वंतत्र साधवाहिष्कल्पोक्तार्थः योगविभागादित्सव वेदेपारिषदंहेदं शरसंज्ञासिमिभाष्यमपो
गादित्याव रामस्या तुरतेरूभयो विधानमिसम्मे । समानतीर्थाधिकरणकवासकत्वे सर्वमसपरस्य यमघ्यमास्वावितसमानतीर्थ शरद समकृतित्ववासोन
स्यमत्सपार्थत्वं । पादिममपावित्वाद्य पारवेमवतीर्थे पर इति सादेशो ध्येकदेशवि दृतत्सापेनसमानजीर्थशद्वत्वान्म सपः एवापरमथमेति तत्सरूपः समावादेरेपे
वं । समासाद्यातुर्थिकाः ॥ प्राक्क्रीता ॥ अर्थेस्य व्याख्यानतो वाधतामिति अर्थवोधकेवेवास्यःपास्थितिरेतेन माव्रतेः छ्जिस माक्छयतो एगोवधिरिसपक्रे
मिमपास्ततदनिमाणं आप्लारणामथवोधकत्वाभावेनत शद्वनुपास्थितेः । नभ्यो ध्वद्रसादि आत्रहितार्थे यत् । नभ्यं चक्रमिति तुनाभि भेवे संपेश्याद् ।

ल.शं.शे.
२०२

साधुत्वसिद्धिर्द्वन्द्वकाव्यप्रयोगाभिः सपथा क्षास्त्रकाण्डविशेषधारणमितिपरिसंख्यातेयां ज्ञनाधयेस्नानेचलयाचक्रमपीतिमाह शंप। स्वं त्र्म्याणां तु ह्या पिनाम्परवातादर्थ्यो ताद्
ध्यामापेनेतिसर्वभाष्येवा चटीघत्वमितिचेन प्रकृतिभावः समुच्चीयतेतेन दीर्घेन स्वभावे प्राप्तिलोपेन। हविष्यमिति। हविःशब्दोगवादिः। विभाषाहविरपूपादिभ्य इति हविषि
शेषवाचकालामेवग्रहणान्नेमिपरत्वे तिनस। मप्ततिग्रहणापरकारार्थत्वात् भाष्ये तु नासिकायाः पत्नसक्षुद्रेषु नसितिपरतिं पिचल। शीर्षन्छन्दसीमतः शीर्षत्रिनित्तिन
ते। शीर्षंछन्दसीति प्रकृतिभावः चयपवाद्विष्यशाचोत्राकारांतो व्याख्यानान्नतु नांतः चयमुश्छं न इ यहितमिति वाक्यमेव। एवं व्रह्मन्यमपिज्ञाय राश वेनना सरोभ्यो हि
तमिति वाक्यसेवनतु प्रमप्रत्यस्यभाष्ये। आत्मान्विष्कान्तर पदग्रहणं भागेनेवसंवहूनो सेन व्याख्यानात्। भोगशब्दः शरीरवाच्यत्र ... विभागेः पर्यंतीनिर्देशनादि
ति सर्वभाष्येकर्मधारयादेवेति। पंचजन सर्वजनेषण्ण्येवमेव। यथकारं पंचमवचतुर्वरणाः पुम समेकं पंचजनशब्दस्य वृत्तिः मातभोगीति ... व्याख्यानं तत्यास्थाभामि सत्वनि
रूपितं सर्वेषां यथासंख्याम ... रुणाहश्चैतिस्था ... सामर्थ्यां तत्र समर्थविभक्तिः स्तुतेतुतेनेति निर्देशेव। अत्रिप्रारसेरितिपाण्डिक मपरीक्षपलदराणां हितेउक्ता
हु एवेति शेष्यं। तदर्थं विकृतिः ... कादितिनवास्नन प्रयुक्तत्वे प्रकृताविसर्थ समर्पकोपि क्षणत्वसत्वात्। तस्मादस्तनुघतेराह चतुर्थ्यं तादिति। तदर्थमितिसूत्र
म्पः स्थाने प्रयापासामा मेन यं संकल्पदाहकनदर्थ ... दाहितिप्रकृतिविकृतिशब्दावुपादानकारणकार्यपरौ। परस्परसमभिव्याहारात् तदर्थग्रहणस्य सार्थ्यं। शंकव्ये
त्रगवादेतिपत्वालेपा इतिवस्यद्या पोपो ... मादिगुणान्तर्द्धिता बालिपाइस्यंते प्रकृतिविकृतिभावोत्र पथाकथंचित्। आर्षभ्यर्मस्य भाष्ये वेपोवत्सकृषुभाव एम°
स्यामाशर्थ्याप्येत सरप्रमुखा ... विप्रतिषेधेनेति अत्र पेष्येतिशेषः तवसात तदर्थ विकृतेरिसारिति वृतमिति कैयटः लौकिकी ... को त्रनमपीक्षा स्मया दि २०२

स्तेनम हस्त्व ब्राह्मपध्यं शमपोग सेवक स्यात्। तस्माद्विशेषो लोकोत्र लोकशब्देन। लौकिकी विशिष्टापत्रमापस्तं सम्प्रसपत्यः मापपरिन लोकोअपदिश्यते इति भाष्यात् लोकः
शिष्टो लोकस्तेन तदर्थः माप ... समयक सर्वसमितिके परस्पर पिसमप्रशराधविषयेसर्पस्त्मर्गः नाहृष्ट म शिष्ट लोकएवेति वाध्य आसादितदेवदत्तस्पेति रहश षोमा
सादी पोटेवद त्र इतिमपाठा लोकेमदयत्वतदाकिभावः मागन्तेः अत्रचनिशब्देन तदर्थो लक्ष्यते तेनाथावाधकेषुवासोपस्यान तेनापवादविषयेन। आहोद। अत्राहे
तीति दैव तेकदे ज्ञात्वा वत्तानुकरणं व्या स्यात्। आड्भिव्यासौ तदाहतदर्हतीति तेन तदभिव्याप्येति पदयपिकुर्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः आयामस्तु प्रमाणं स्या
न्संख्या बाह्या तु सर्वतः ... पतेतुउन्मानस्य वेतो मानमिति वातः परिमाणं। आयामविवक्षा पांप्रमाणमित्येतत् ध्वनितं संख्या सर्वं तो वा स्याभेदमात्रं प्रवीमेषा नेषा
नं कुनवनेति। भदेत्र्येवल द्रोण पक्तसावा पितस्तेव ग्रहणं। परिमाणं तेन त्वस्मिद्धे संख्यापाः संवत्सरसंख्यस्य चेति संवत्सर ... णं न परिमाणग्रहणं कालाग्रह
णं ज्ञापनात्तन वसेत्रापाह धर्थमंव ... ग्रहणं ज्ञापकं वरभाष्य मामा एष नताद्दशसंज्ञा पाअभावकस्तवात्। एतेन संवत्सर ... स्य चेत्संख्या पाठ एवेति नियमार्थे
त दिसेपास्तं भाष्य मामा एवं तानिय मआवश्य मपोगानभिधानेन ज्ञापकत्व सेवां गोकारादि इति दिक्। ज्ञापकमिति तेन च परिमाणे न चाधिकमिसन्नाधारि मारालाल्प्व स्वन्यभावकों
निषेधार्थतदिति वा चैरतनद्रात्र मामाप्पनल त्रपरिमाणशब्देनोन्मानस्यापि ग्रहणात् ध्वनितं चेदं विधु स परिमाणावाचिता स्वे ... सोनेन वा पिधीयत इतिवद
ना केषेवेन। पुराणापादाघ ... न्मान रूपमेवात्र ग ... स्तेज्ञापितेतु तत्र भावना माने णत चारितार्थ्यं तत्फलितमाह इतः आगितिप्रमाणमस्या यां चमिके षेवेत राडमुगव्यामि
मादित्यसमयाम सप्तविधित्वान्तन्निषेधः स्यात्र रसमुपलक्षणांव्यपदेशिवद्दिस्मा पितेन गव्यसिद्धिः अदेशिवत्वाव निषेधस्य सत्रप्रहीतो ... दिशाद्विषपकत्वाम

२५

ल·शं·शे· निषेधसमर्थकगोपुच्छादिषुतंदतविधिअपदेशिवल्वोस्तएवतन्निषेधस्यसमपविधिविषयत्वात्‌। अस्मान्निषेधस्योकृवस्याप्यप्रवृत्तिर्बोध्या। ननु द्वैलिनि वा वानिकमेषेदंश्च
२०३ सेशति स्त्राहद्वैमांहीपेनाहीपेचेम्यर्थस्तदाह मावतेरिनितत्वात्‌लुकीतिलुगंतापाः महृतेनैमर्थः कीतद्विशर्पमितिनतावदेषालुगंतामहृत्तोनिरिति संख्या एवं पदाछु पांद
जम्नतेरस्तामिसजश्छाजोवाम्र्पयेतिलुक्‌ अथीमाजंगलधेन्वितिसूत्रे विभाषितं महणस्यान्नरघदसंबद्धत्वात्तुनवांमहणं। तपरः किमितिदीर्घस्यहि निषेधे फलाभावात
प्रश्नः निषेधोनस्यादिति एवं परस्यह्रस्वभावपक्षे द्विहिंमतिफलोहितनिमित्तत्वाभावादितिभावः तस्यहिखक्षेत्तुतामादायेवनिषेधः सिध्यतीतिबोध्यं शता च्चा उतर
सूत्रमासकतोपवादोयम्‌ अशतइतिमहृतेविशेषणमसंभवान्नकिंतुमस्यार्थस्तत्रापिपत्रमहृत्‌स्येशतस्येवमस्यार्थत्वंतत्रैवानिषेधरूप्यतेतदाहइहेति।
तेनश्तेनक्रीतंशतंशारकशताभिमाद्येनन्निषेधः वस्तुतइति अभेदएवपारमार्थिकोभेदस्तुकाल्पनिकएवेतिभावः द्विशतेनेति द्विगुणशतेनेत्यर्थः तेनाद्विगुण्यभा
वातकनोनलुक्‌ द्वाभ्यांशताभ्यांक्रीतमित्यर्थंकलुगंतद्विशतशद्वात्वलुकीतितंदंतविधिनिषेधात्मासिरिवनेतिबोध्यं संख्यापाअनि। सत्रेदंद्वगर्भवहुव्रीहिगर्भौ नञ्त
त्पुरुषः अंतग्रहणेमकत्वसमाक्रीतमित्यत्रनिषेधार्थंमन्यथामस्यग्रहणपरिभाषयानस्यातइतिह्यदतः वतोरिः अत्रेदमसयोव्याख्यानात्‌ योगविभागइति
अन्यथात्रिंशतः शदंतत्वाद्विशत्तेर्भ्यं आदेशः :मस्यइतिपक्षे विंशतेस्तंतत्वात्‌ असादितिभावः विंशकेतिविंशतेर्डितीसीलोपे परस्यंचिंशके ये इतिविलोपः अ
धिकइति असभागवदपेक्षा विमिन्महापे ...त्वान्नसामर्थ्यं। अध्यर्धशूर्पिहण हवार्थाद्ध्यर्धपर्वेष्यत्रसमानाधिकरणसमासएव एषेमेन्निस्यात्तासत्रेभाष्ये एस०
ध्यर्धपर्वः द्विगोरिति पारोद्रश्ये द्विगोश्चपर्यायेतिनिमित्तस्येतिशेषः समाहारद्विगोर्द्विशूर्पीक्रीतमित्यर्थेत्वनभिधानात्मासपएवेतिबोध्यं असंज्ञायामितिद्वि २०३

गुणिमितत्वाद्धुकोमास्यामाष्येमस्यात्यानादिदं। विभाषाकाकार्षापणात्वाद्विगोरध्यर्धपर्वौशेत्यर्थः अध्यर्धमानिकामिति आदेशस्यमन्यपर्यंतियोगाशित्वान्नतन्न
श्रेमन्यपत्तुगितिभावः द्विविंश सर्वग्रहणंस्पाष्टार्थं अतएवाहद्विमाशमिति पदुष्यतेतद्वै यापमितिमाष्येव कद्विनिष्कमितिडेजात्वकक्षकुपर्वोदितिइं दं विस्ता
चेति सत्रे पिलोपमिति भाष्येस्तं विष्टानिका त्वः अयहि द्विपर्यादितिनसंषध्यतोस्तापीई। दीर्घोच्चारणंस्पष्टार्थंकन्यस्यचकेणइतिकुसेन वाशिद्विइरकारे
च्चारणासामर्थ्यनलोपवाधएवंकस्यवग्गोदीर्घकस्नेगोखान्तसारिशच्चस्याखपर्यायपुंल्लिगस्वारशच्चमहृतिकत्वेपंचतेनेशासिद्धेच्चा। पणपाद। पणादिसाह
चर्यात्मादशच्चः परिच्छेदकवाचनत्रयोटिशोतिठमठकोरष्ठमनोकनहुनशिठनशिदनः ॥७॥ अज्‌ ८ शत मानाधण। स्तरकतो ॥११ पणादिपत १२ ॥ द्वित्रीतिनि
कोन्कारण १३ चेस्मिंवत्रपोदशोसर्थः अनुवर्तनेनतुनाम्नत्वमितिभावः तेनक्रीतंकपोतामहाग्रदानएवंकंवस्वंतरग्रहणं। तेनेस्मनेन च मशासतोऽक्षपघटकंर
व्यमेव गृ. होते। सोस्यांशवस्नेस्ननेनतुनासिद्धिः यस्मांशंतं म. स्तंनभवतिअथ च कार्यंवशात्नेनक्रीतंतत्रतस्मामोः धनपतिसंयोगइतिसंघ अंतेयेनपरूपाः
फलेनसंसंयोगइतिभावः अतएवसंयोगोनामेदंसहृत्वेदमवाप्यतेइतिभाष्यकरणअस्यायागादिवसंयोगइतिकेपरस्यसंगच्छतेगोच्चा चोरकोपवा
दः तस्येश्वरः तस्येसत्तुवर्तमानेनस्यग्रहणं निमित्तमित्यस्यानिवृत्तमर्थापात्रिकीतिविलान्तिषु। नतस्मिन्नच। मसेकमिति। एकैकमेकस्यानाधिकरणोपिमयोग
स्येष्टत्वाद्वृहत्सुसोत्रत्वात्साधुरितिभावः आपादिसाहचर्यात्संज्ञाचहेरग्रहणं। तपदेतियावंतरस्याविवेशइतिरस्यानिमित्तमस्यतिरूपइत्यर्थः उक्तोच इतिउपहा
रइत्यवे। रूपकस्येतिरूपकार्षापणस्येत्यर्थः अत्रनानांचिसां अताम र्थ्येतुनिसमापिसत्वाद्रुमकत्वाद्दावारपितुशक्तं अर्धमित्युक्रेकस्येतिरूपका जिज्ञासायांरूप

१६

त॰शे॰शे॰ २०४ कस्येतु तस्मात एवं संगच्छते। मास्मृते प्सरति। विंशतिशब्दो नां भास्मृतत्वं तथाभूतार्थाभिधायित्वादेत्यर्थः। सोऽत्र पेक चंवचन अत्रार्थ्याख्यानमेवमुक्तं स्यात्कि कीर्तिद्वा
भामित्स्यानंतरस्पेति मायेन परिमाणात्स्येति वृद्धिनिषेधकत्वाभावादेवेत्त। लुगभावे इति अमत तस्मां ग्रहणमनुवर्त्तत इति रस्तु एवेनेदं। वस्तुतस्त्वत्रनानुव
र्त्तते पुनः स्वग्रहणात्। लुक्रु तत्त एव स्वरुनोस्तु लुन लुकस्य हविविधाने तु दृश्य विधेयभावात्। इंदेन चास्य हविधाभ्यस्य स्कुरत्वात्। अतएव भाष्ये इत्वं वेना प्यनुवृत्त
स्त्वोमतस्मामिसस्य वानुवर्त्तिं सोऽकस्य तुकु सो चेति मस्मास्यात्। तेनेह कुलिजिकी तिर्विसमे च। तस्य परिमाणं उत्तरणायोगा विभागविभागोत्र भाष्यवस्ति। अ
त्र परिमाणशब्देन परिच्छेदकमात्रं तेनोत्तर त्र संख्याया अनेन विशेषणं संगच्छते तेन षष्टिर्जीवित परिमाणमस्य षाष्टिक इति सिद्धं। द्विषष्ट्यादिभ्यस्त्वनेनानभिधा
नाचमत्यः। किंतु हेष शोभ्यतस्य थेनमधीष्टेभृत इस्यन्नेनस्य चतलुकन्नाहीं यतातकालादिस्य भिधिकारेपि यथाक यां चेत्कालेचा चकानांतत्र ग्रहणात्र दोषः
रमणीयादिभ्योनभिधानात्र प्रसंगः स्पष्टं चेदं सर्वमात्रभाष्ये अस्येतिवर्त्तमाने पुनस्तदस्येति तु स्पष्टार्थं तत्सामर्थ्यादाहो प्यत्न निरस्ताद्विषाष्टिकस्मादो लुकेति सत्त्वे
भाष्य विरोधात् वादेर्यकाकवाशिनेनेव तदस्यस्यनेनाहीं पलमिति तेरशस्त्वा चेति दिक् संख्यायाः संज्ञा। अत्रतदंतविधिः द्विविधो संख्यायाः प्रयोजनमिति पेनविधि
निस्त्रेत्रति कात्। राविधापकेसं ख्यापाइनिपदिप्सरिस्येत्र तदंतविधिरितितदर्थः। तेनेद्वष्टीपरिमाणमस्यत्त त्रस्यं संघस्य वा द्विषष्टित परिमाणमस्याध्यपनस्तत
द्विषाष्टिकमिति सिद्धं। अत्र द्वितीयस्यन लुक् द्विगुनिमित्तत्वाभावात्। एवं सूत्रमिति तेन पंचगावोस्यसं घस्य धनमिस्रोदैनानन्तु यंचादी नां संख्ये पचति मासरिच्छेदक एम॰ २०४
ताभावः पंचसंख्याकमस्य। द्विर्पंरिभाषाके तु लभ्यते तस्तत्व आहत च संज्ञायामिति। पद्धेति। इत्निर्विषयमन्यादत्त्वि त्वामितिभावः संघे पंचक इति पंचपरिमाणमस्य सं

घेस्मत्यर्थः आगिरसम् हस्ति पेरे तु संघः समूहः समुदाय इस्यनर्थान्तरमिति पंक्त्यादि सूत्रभाष्य। तसमूहमात्रं संघः परं तु तस्य वहु समुदायेषु शक्तेः पटइत्यात्मके केशार
मादेर्हि कंस त्रमिसस्यासि इत्यत्तदित्यादुः पंचकमध्यपनमिति पंचाहत्रत्रपः परिमाणमस्यत्वमर्थः। स्तोमेड। मंत्रसमूहे स्तोमशब्दः शक्तइति केपरः समूहमात्रेम
योगस्तु लक्षणायेतितदाशयः मंत्रसमूहः अस्य पाथे स्तुतिः स्तोमस्मत्रस्तुतिपदं स्तुतिकरणं मंत्रसमूहपरं याक्ति विंशति। अर्चं विंशमाद्याः संख्यायां संख्ये
ये च। उभयत्राप्येकवचनांताः तेनविंशतिर्गवामित्यादि सिद्धं। तत्र नवसंता : द्विपासहस्रादिवदेकत्वादिवचेमामप्यस्मृता। निरतिवाल्लिकरूताः स्पष्टामदर्शनात्
दाहरणमात्रं। पंचदश संतो निपाससेत तदस्यपरिमाणमित्यर्थे त्रिंशच्चाआप्या तदस्य परिमाणमित्यर्थे इणमस्यामवतिन्ना हणेणाभिधेयेचेत्त्मसा सत्ताद्वारणास्य
संज्ञागम्यतइत्यर्थः लध्वमिति नलपयरणमिदं क्रियामात्रस्यतिनोपवा संकर्त्तुपोयो भवती साधर्थे अोपचारिका दिसिध्यति। नित्समासीक्रममिति एतद सत्तुरोधे
नावाक्यस्य दर्शनात्निस्य ग्रहणमनर्थकमिति भाष्ये क्रिया तर्द्धितानो चिंतसंदं डादिपदिति। दंडादिभ्यो यइतित्व प्रपादः पात्रात्। अत्र नित्यसयः कंस्कराक इमिति
मदमित्यर्थकं। कंसंकांयुसं। तत्कर्महीतिति। प्रघयिपत्नात्विकंश्च इपोस्तत्कर्मे गिल्लक्षणापामिध्यति। तथाप्यत्र अकरणो मुख्यार्थप्यस्वमत्स्यर इति सापनार्थमि
दं। पाराप्परां कोपजमा एवं न तु कृत्विजी तिवोध्यं। चांद्रा यणंतपो विशेषः संशपः संशपश्चश्चल्द्विषयत्वेनाध्शीराकः आपत्र इति कर्त्तरिक्तः ततो। मिगमना
मिति पंचमंतातसिल्। पंथोराः पंथादेशोराणप्रसंगः अग्निनिपातस्तुच्छेदादिभ्यइतिसूत्रस्य भाष्यामंभतः निमंगच्छतीतिरस्तुसोरणमाप्येनितग्रहणप्र
सत्त्वात्। कालात्। कालग्रहणे यथाकथंचिदपि कालवोधस्य ग्रहणमिति तदस्यपरिमाणमितिसूत्रभाष्ये स्पष्टं अतिप्रसंगस्त्वनभिधानात्र। आह्निकमिति अ

न·शे·शे·
२०५

हृष्टस्योरेवेतिनिपमाचरिलोपः तारशेऐवेति स्वसन्नपाप्याख्यमानकालस्त्यर्थः तमधीष्टस्संनसंयोगेद्दितीया मुहूर्तमध्येपरोऽपितस्कलीभूताध्ययनक्रियाऽऽसेत
द्यासत्नोपचारात्पावत्कालमध्येषशाभरेण क्रियेतेतावतःममयोनेष्यते। अतमाविनोहस्मयोरूपादानसामर्थ्यात्कालांतभावोबोध्यः मासाह्णानिर्हेनादीनांप
चानामधिकारेऽपिभूतरत्तेसंबध्यतेनस्यथोतेरं ममयेतदंतेनयोगम्यतेतदाहलासंभूतरतिपवयोति अवपसीनितिसूत्रभाष्यातु अत्रापियोगनुवृत्तिरित्वत्रा
म्यते। एवंहितत्रभाष्ये अवपसिरंष्वेमनंतरस्यरूपतानुकर्षः हेष्वविज्ञानीपातपवष्यानुवर्त्ततरतिमवष्यनुवर्तेनरमस्यपदेस्तन्नेरतिशेषः अनंतरस्यैसुभ्यातः
स्थानंनंतरंत्वेस्चितुंतस्य एवंस्त्रेननुवृत्ताववभवतीतिबोध्यंमधाहितस्य।पिकचिदनुवृत्तिनिर्देशापयाद्दितीयायोगेस्वेनरस्मेन्नेत ह्रस्वेश्मएवामिहा पिकादि ल्यामे
दिमर्थेरतिवदताकैयटेनदर्शितेमवाहितस्यापीसभ्याचपर्वस्ततदंसंबधावोक्तामं ततुरमनुसारिणीतिदिक् चाण्यदिति अवपासिदानेनिसूत्रेहूपंतुनदंतेशद्वयो
रवादिर्यियोगविभागस्यारोपस्त्वात। पंचत्वर्थेद्दितिपथापोगामितिशेषः द्यहीनरतितद्दितार्थेद्दिगोरूपं। समाहारद्दिगोस्तुनसः समासांतेनरूतेहनशाद्यांतात्
गोरभावातसंख्या।संख्यापाः परस्यसंवत्सरसंख्याशब्दे समर्थः द्वेषष्टीतिषष्टिशद्वांत्रनत्सं स्याकेः हरादिरूपेकालेवर्तते: कालादिसधिकारस्यम्भूतार्थमसयः
संवत्सरग्रहणमितिसंख्यापात्सुनपरिमाणग्रहणेन असतिगमकेग्रहणं। संख्यावात्यातुसर्वतरत्तकेरितिभावः वाचलुगितिवाक्यभेदेनतयोरविसर्थःद्वे
नर्षिकरति अस्याधिरितिविशिष्टंतेननानिमास्तुक्।अनिषेधानेति।भविष्यदर्थकमसपाभिचेजिदादाविसर्थस्तदाहरणान्तरूपेर्येएवानिसंस्तुक्तेचाभि एम°
धानाच्चेतिनात्रलुगितिहरदत्तः परेतुनिसग्रहणेनवाच्यहमोक्ताथीलाभस्तस्मात अध्येषणभगवाणपोच्चेतनविषयकत्वेनतत्रलुकोनिसतपाजिदादिम २०५

सयपरत्वाभावेनतत्रद्दिमाधिरेवनिसग्रहणंतुवेत्ससनिरूत्तयेसद्यार्थमेवमूलंस्तुरसनुरोधेनेमाहुः परिमाणांतस्या।व्याख्यातमिदं। अत्रापिद्दस्यादित्वेस्वंतंतुम
माद्यात।केचिमटंतीति अत्रास्यात्रिवीजंकुलिजाद्ध्रुकसोवेसत्रदर्शितेषष्टिकाः। शालिविशेषएवायंसाधुर्नमुद्गेषु।एकवचनांतप्रयोगदर्शनादाहवृहुव
चनमिति। परिजय्यरसस्यविवक्षंजेतुशक्यरति। अस्मिन्नर्थेरतिब्रह्मचर्येचेत्रकालपरिच्छिन्नमिसपिबोध्यं। पट्टेति अत्र पक्षेब्रह्मचर्येचेद्दिशेष्यमितर्थः मा
सोस्पेति अत्रमासस्याधामात्मकमा। अनंतसंयोगेद्दितीयातुविशेषणत्वादेवेतिभावः भाष्यंतुपक्षपक्षपक्षयात्सेव। मासिकोब्रह्मचारीतितदर्थे आष
ज्ञंतंबोध्यं।महानाम्नीनामेति अनेनरूढत्वप्राप्तापितंस्कत्वाभावात्सुववत्वेनेतिसूचयति अतएवभाष्येमाहानाम्निकमित्सुदाहृतं।भाष्येतुतदस्यब्रह्मच
र्यमितिमहानाम्न्यादिभ्यउपसंख्यातंमहानाम्नीनांब्रह्मचर्यंमहानाम्निकमित्युक्तं माहानाम्निकइतितुमहानाम्नीसहचरितव्रतपरान्महानाम्नीशब्दात
च्चारतीत्सुपसंख्यानमितिवचनेनसाधितं तस्यदक्षिणा।यज्ञाख्येभ्यः षष्ठ्यंतेभ्योदक्षिणार्थेठञितिसर्थः अकालादपीतिपरेतुएवं ग्रहणादेवात्रकाल
दितस्मांसंबंधः नहिद्वादशाहसाध्ययज्ञवाचीसग्राहः कालशब्दः अतएवभाष्ये आख्याग्रहणमसिद्धमग्निष्टोमादिअप्रसिद्धंयंचोदनादिकंपाकयज्ञादि
चये आचक्षतेतेभ्यः सर्वेभ्यः सप्तपदार्थकमुक्तं।तत्रचवृद्धौ।कालवाचिभ्योदीयतेकार्यमितिसतयोरर्थयोरभिधेययो सयापासर्थः माहपएपः शादेसंक्षिवे
त्वाद्यतिमरणादस्यानुरोधेन।भाष्येतुवोभिन्नक्रमः दीयतेरस्तंतंबोध्यः चकारेणाचयज्ञाख्येभ्यस्तस्मात्ज्ञातत्रादीयतेरस्त्यर्थेयज्ञाख्येभ्य एव घतीत
र्थः अग्निष्टोमेदीयतेभक्तमाग्निष्टोमिकंका येरूपार्थएवमववदोतेदेश इरस्तुक्तं। षड्महर्म्यस्वर्गेदीयतेरामादिभाष्यशीलाध्यन्तरत्रोभेयाधिकारः सया

ल·शे·शे·
२०५

द्विति।गुणोत्कर्षः संपादः संपादित्वं हृदित्यर्थः अभवन्नीतिसमर्थ इत्यर्थः कालमिति। मानः कालवाचीकात्सशब्दस्मारा निकस्य शब्दवत्सुम [illegible] मानि पदिकं बोध्यं तत्र: [illegible]कार्णीतं
वाईद्दमहद्दोष्मत्र: मंथो विलोडनदंडाधारः काष्टविशेषः मंथदंडयोरूढावितो चडादिष्वइति। इदंसुरा[illegible]दिष्वोगाक्तोरिगितन पारादिबोध्यं तेनपथादर्शनं अदस्या [illegible]
देदीपते कार्येकापेवाच्या। निगदे पेलुस्लंउपवस्तामा सोस्रोपवसमाशितभाष्ये ग्निपदादिष्वइतिपादः रेफागारिकद्वोरइतितेमामिस्थानस्तित्वं [illegible] आघुदी [illegible]
पात्यते। अतएव इजाहिहोनिपातानर्थं अमितिभाष्येउक्तं समानकालमेति। एतदर्थमेवनिपातनं अपमाप्याहुदात अधेतासुसतिना शे आकांताउंइतेतिचार्तिकाविदंप आका
लीका। समानकालिकाघंताचं चके निपातवत् चादा काल [illegible] वतु। सूत्रेतु समितिसामान्येन उसकं मध्यांतेच। अदाहरणोष्वेवं। आपारविशेषणात्वात् किंचेतिचसंनेहितत्वा
त्समानत्। सूत्रेतु साम्रितिसामान्येनउसकं मध्यमांतेच। [illegible] हरणेष्वेवं। व्यापारविशेषणात्वात्क्रियतिचसंनिहितत्वात् समानविभक्तिकत्वात्साधाम्याच्चमन्स्यार्थविशेषणांष
तु संसाधाक्षेपेसर्थः गहतर्थविशेषणांतुन [illegible] लक्षणपाध्ययनपरत्वेनाक्षेपोपमानत्वयोग्यार्थकत्वेपितचत्वतीपार्थ्यान्यमेनसत्वरूपत्वपाक्षिपात्वासंभ
वात्। ख्यातव्येनतु संगच्छती [illegible] तच्चापि [illegible] पनसत्वरूपत्वमेवपाकादीनां तु सत्वरूपता स्यैव। अमतम्[illegible] तार्थकलिङं तार्थानामुपमानत्वमेवनानैवेतिदं
तेनोपमानमस्ती तिसमस्त [illegible] पत्वात्प्रमेवत्वाचंतानां क्रियात्वपानियमेनतुसमाद्यार्थेननपमत्र अतएव अतएव महत्समर्थविशेषणानेकत्वर्थं चतत्वतीपासमर्थेना
म। क्रियास्यादित्सुक्तं आम्येव [illegible] आदित् [illegible] क्रियस्यपताभृत्संसमत्तिसत्वम्तो। पिक्षिपेमाम्रपिष्यतइतिकस्तनेगोखंन्मवइमनामिता[illegible]त्सत्मध्यात्स्मस्तत्रपोरेवो एम०
पमानोपमेपभावे [illegible] दोषस्मर्म [illegible] तत्वेव अपिमथुरापामिवपादलिपुत्रेधीतइत्यर्थं एवंगोवासिदंतस्ममथुरपातुल्यमधीतेपादलिपुत्रेइस्मसचतुसत्वान्तथापिद्र्य २०६

गुणादितु माथे आंभः क्रिया [illegible] नितु ज्ञातु वर्तते। किंचेवार्थस्योपमानविशेषणत्वपातुल्यपदार्थस्याविशेष्यत्वपादेधेदः एवंचउपमानमथुरामिन्यपादलिपुत्रेमेयइहमित्यर्थमथु
रापमादलिपुत्रेमेय इहमितिमा [illegible] पेमाभेदान्वयात्समानेषणात सम्यावुपमानाद्धेष्येतदाहमथुरापामितेति अत्रवाक्येमाकारादिपदाध्याहारेणैवबोधः माकारपीरव
द्योपमानोपमेयभावः चनेतुम [illegible] नांतत्संबंधिमाकारेणतिरितिकेचित्परेतुपस्यर्थसत्मंतात्स्यताचाप साधुः अधिकरणस्तसम्यंतानुनापमसामर्थ्यादत्
वैतत्सूत्रेतत्रग्रहणगौतशब्दयोगेषष्ठ्यर्थसमीच्यापक्ताता काभाष्येदेवेद्विमनुष्यपुनामेसुदाइतंततेपदेवचन्मनुष्येपुनामेतिसाधुउपमानेदेवसंबंधिनामाधिन्न
मनुष्यसंबंधिनामेतिबोधः मथुरणवमारानिपुत्रे[illegible]काराद्धूमसाउपमानमथुरासंबंधिमाकाराभिन्नः पादलिपुत्रसंबंधीमाकारइत्येवंबोधएवसाधुत्वं। अस्मादेवतापका
दिवयोगेउपमानाविशेषणादुपमेयाविशेषणाच्चषष्ठ्यर्थसमीसाकुः तदहे तनाद्दे निद्दितापात्ताद हेमित्यर्थवतिरित्यर्थे सूत्रेसो त्सामहितीया। विधिवादिति। विधिविषय
योग्यताकत्वहारिकसंकेटवदर्त्तकं एवं जनामितिबोधः विधिशब्देनतदुक्तमकारः सादृश्यप्रतीतेः एवंचणासिद्धावचनंविनीतवृद्धागमनं चिन्हृदन्तहस्तवादिसादेविनीता
नामित्येगपमागमनं [illegible] तहस्तानामिदं योग्यहेदलविनिमत्तीतेरितिटिकालस्यभावः भविच्चाकर्मकस्योभावइत्यादौभावपदार्थस्यामादर्शस्यमसिद्धेरहमहतीतिमवति
अर्थबोधापमवत्तेनेनेतिभावइतिकरणोधजितिभावः मकारइतिमुख्यविशेष्यतानिरूपितविषयताप्रयुक्तस्यर्थः तेनराजपरुषादौराजादेः मकारत्वेपिनक्षतिः मच
तं अशब्दमयतिनिमित्तएव। मह्यतिनिमित्तत्वंचपत्रवाहिस्यमतिविशेष्यभूतार्थबोधनार्थशब्दस्यमहातिः मपोगस्तत्वं। क्वचित्मकारस्यतत्वेपथाघटादिपदे। क्वचि
त्संसर्गस्यपथीपगवराजपुरुषकारकादौ। मकारइतिचमत्नेनपदस्यणपहां संबंधस्यापिसंबंधतयामकारतयाबोधेतिहिध्यामानं। संज्ञाशब्देखमापः शब्दएवमयाश्र

ल·शे·शे· निमित्तमिति केचित् परे तु संज्ञाशब्दे प्रवृत्तिनिमित्तं भाष्ये वाऽऽदित्यत्वमित्यादौ विशेष्यस्य प्राधान्यादेव ल्वार्थः प्रकृतिश्चेह शेषश्चन्द्र पर। [illegible] इवार्थ [illegible] दिक्रमेणैव चो

२०७ घः इत्यस्मादितः संख्यादिर्मकारकबोधात्र निर्विकल्पकं कृतमित्यादेः कृशब्दार्थः करणं तस्मादिशेषार्थः अन्यथा कुलकं कस्माऽऽपत्ती स्यादौ कृतत्वशब्दार्थे कुश

स्यास्वभावात्स्वस्वार्थो अपि लक्षणया परवशीयाऽस्यात्तस्मादिभाष्यप्रदीपोद्योतादौ विस्तरः स्यात् भावत्वेन च प्रवृत्तिनिमित्तत्वशक्ते। प्रकृतिजन्या स्यादित इव तत्र स्वकं

घटत्वमित्यादेर्घटसंबंधिभावः स्यादौ क्रमेण बोधः भावप्रधाननिर्देशस्य लेचतादात्म्येन त्वाक्षिप्तकारकः स्वरूपेण जातिविशेष [illegible] को बोध इति न तत्रासाधुत्वम

तएव ज्ञात्वा भावनिर्देशस्य लेचहा यामेकास्मिन्निति च इत्यर्थे अपवादे इति अस्यापवादविषये स्यानुपास्थितिः स्यात्रिशका [illegible] दितिभावः चकार इति अन्य

थापेक्षाषष्ठ्यसमर्थपक्षे [illegible] वर्तपोरपित्वौ बाधकैः [illegible] तिभावः पंक्तमिति [illegible] त्वादावितिषत्वं तु न। सपूर्वादिषु पाठात् न दस्यावेत्तु। अधिकारसूत्रमेतत् तत्र

गसमर्थाणां प्रातिपदिकानां हि धीप नानानानात [illegible] नात्तदाहायति त्वमिति पत्वेतेतीगता चेति चक्रमेणापगतौ नासौ। आपरत्वामिति तु तदभावप्रसङ्गपोनस्तूवहि

इत्रीहैनैष्यतस्मादिभा [illegible] स्यादिवि षपमेवेतिभाष्यप्रदीपोद्योतेन निरूपितं। आचतुर्थमिति नत्रस्त्रीणामेवामतएव पपदोस्माद्रणेमाद्या

नुमानेन प्रबोध्यः [illegible] किं स्रमिह मेवरत्वमिति तेन कृतपत्नी स्यादाविश्वरस्यावाद्भावो नापद्यात तपयानः शुची मनोनत्र इति

वर्तितेते। तथाश्रे [illegible] ह्रिपुर [illegible] केन पदार्थानतिवृत्त्याव्ययीभावः केचिदितिभाष्यानुक्तत्वमत्रास्वचि: याणिसमपीति। अपिनादौ संपाव एम०

नमिति। मनोत्र [illegible] संभीतादेर्नाम कृतिभावः सहापाद्वेति पक्षेनासणादितास्पत्रादं भाष्ये कचित्यपं। शेषोपाध्यापिकेति अस्यापि २०७

मासिरत्नो [illegible] लिखित्वादिति स्मौ दोहरणं मुख्यं गोत्रचाश्लाघादपपरांतरोपात्तत्रापत्यपार्थीनपि नोनमसपचा स्या इति वांध्यागा

र्गिकेयेति। तथा [illegible] अर्थे कारवशान्त्वहोत्रा प्रत्ययातिभावकर्मणोः प्रागसेतिभावः एतेन कर्मणि तस्मात्प्रमेस्तदर्थत्वे ग्रहणं किं

च एवं सूत्रविहित [illegible] दसायां तंशब्दोपान्तद्वस्वेवनिषेधात्॥ ॥इति तद्धिताधिकारः समाप्तः॥ ॥धामानोनि [illegible] स्यत्रस

मर्थविभक्तिः अलौकिके [illegible] किं पातेपिंतद्धितविधावनुवादसामर्थ्येनैव सावोध्या अलौकिके प्रथमामेवेशेपि नक्षतिरितिक। चित [illegible]

णधामादौनामुत्पत्त्याधारम् वचनः भयति [illegible] पाची। परस्मरमन्वयपयोग्यत्वादेतेनेहनम् द्वानांभवनं गृहस्य तोयं कूलस्थलइतिः विभाषाति। अत्र एवं च

चपंचमी च षष्ठ्यर्थे इति धामानामितस्वसंबंधात्संधिपक्षमर्थविभक्तिरिति केचित् असामर्थ्यपौ तिसर्वेऽस्मत्कृतेनात्वपेनोतत्रपदार्थेनन्त्यपादसामर्थ्यमि

त्यर्थः सर्वेणाचर्मणाकृतेरसमर्थं तु तद्धितोनेष्यत इति भावः निपातनादिति अप्रसंनियोगेनेवेदं निपातनं तदाहसर्वचर्मणोऽसिसमसर्वमिति अभिमुख्या

र्थकसमित्युपसर्गपूर्वातुलयोनेष्यत इति भावः पथामुखीनइतिमतिर्विवक्षणानाधिकरणार्थः तत्सर्वादि: पथ्यपामिति पंच स्यर्थे प्रथमासर्वादेरिति व

हुव्रीहिस्तत्सामानाधिकरण्यापपथ्यादिभिस्तदंतत्रहरणं तदाहपथ्यापंतादिति या सिद्धिपाकर्मत्वलम्यमानं हद्वितीयांतादिति अनुगवामिति। आघेपा

द संबंधिदेवेपलक्षितेसथे: अम्रेपदेनसदृशीत्यर्थः सादृश्यं तु सपरिमाणतया। समर्थविभक्तिर्द्वितीयानिर्देशात्। योग्यत्वोचस्य लाविशेष इति अपः प्रद

क्षिणागमनेम यसद्वितीनयो। पान्पइति पघष्ठ्यसोगति विशेषणाकृतत्वयापिप्रदक्षिणमसग्रामिनां प्रारणं यस्मिन् प्रमादिपदे षितानां परकीयैः

ल·शं·शे· शरीरतस्थानानामसंबंधस्तद्राधाभावरूपः स्तद्द्वापस्यशारस्यपरैर्नीकस्मतेपदं अमहापत्तुर्योरेगापकीपेराबाध्यते इति यतशास्त्रान्तस्थानेत्वमरागेोअत
२०८ नेभावुः स्पर्शेवरंसंवेमाख्येइत्यमस्यविस्तरः तेनपेग्रांप्रधानकर्मणिपत अप्रधानेहितीपा। संविपोयेनेवेति अतएवभाष्ये पंशास्त्रावर्णेस्तनादेशेनरश्चिगुहो
त्वर्थितः स्पृग्जारेसन्नावारपारगहिय ईतादपीसादिपरितेतादिहापीसाद्विनाहः ब्राह्मणासि। एवंपदेइतितत्रपदेतुविधानेऽतुकेचसिद्धिरितिभावः पदपर
बलोपनिपातनसामर्थ्यादिलुगितितुभाष्यकृतः विशपतेगर्भमुचतीमर्थः तेनारेतसेधागाधात्रहितीपाखमस्यमानुसत्राविति एतदपदेपीतिशेषः स्तत्रेभप
आपितपोवार एतद्दिविकस्तुवाचादिकस्य। एवंतारोवकुवचनांतएवेस्तुकंसत्रभाष्यादिवेनाद्रुपेख्यातिभावः अथइवीनेसाधोमेकिंकंव्याख्यानातंतना त्रिपा
मपि। अग्रक्ते नेकउदपिनि अग्रहम [illegible] मर्यादापंगोशद्योगोः मासर्पितत्वाहमसपेरातिअस्यपोगवाभतरसां। देः अत्वंगामीतिमुपजातातिति
तिनिर धनेद्वाहाद [illegible] वः अप्यानमत्वंगच्छतीति। अत्र गाणिवदेनविग्महेतुअधुनौत्वंगामीति रेतु। अभ्यमिचाद्य। अत्वंगामीसनु
वर्तते। तस्मात्रेवा [illegible] भूतएवंवरदपध्याहृष्य ... उपरितागोद्यातवतितसेवस्रह्मपकंतया। पितपोरस्मककारागस्थामयेन
दिशापं वाहितेना [illegible] तस्यायमहंष्ठ। शालीनंको। शालाकुणांतस्पेशातमतनलात्सरीकाभ्यामेवमप्ररपोः नपोरुदिशाङ्कलात्
नाद्यः [illegible] कत्कमचिशपरीगापामहरूपं मातः अतएपनिपातनादिदमर्थ्ये एतेषांमस्तमेरावत्रातीनइष्यते। नचनीतमि राम°
तिभाष्येघन [illegible] कः। अर्थयोः मसपोः महत्सोऽप्यपयासंस्वविनजपा। नसहेतिमहत्सर्थविशेषणासितारासहार्थैतितद्वाख्या २०८

एषुमभावेइति अत्र [illegible] गाआसतगोहजितितात्समास्वानपरभाष्यवचनादेतेवितः पटिताः असमादिशब्दार्थबोधकानिवार्तिकानाहस्
घातइति [illegible] ः नतइतिनासिकासंबंधिनतत्वेवर्तमानादवात्तार्थेमस्पपरस्मर्थः नोर्चंइ। निविड्ज्ः केशाइतिमपेगात्रतेनासिका
रसादेश्वासंवेष ः अ [illegible] नमानात्रिरिमर्थः चिकादेशः कारउचा। एगर्थः क्लिन्नस्यातिचिलपिलावोद्देशोलघुमस्पपरस्मर्थः आसंत्रेस
मोपंआरम्भुत्रे। संज्ञाधिक [illegible] हेमीपवेताधिकाद्वशिमादोतुलस्यप्राग्भपागोवाध्यः कर्मदइतिरसांग संज्ञानितिन्नताभावादिकादेशेन
प्रमाणेद्वाप्रमाणगइत्यर्थः द्वा [illegible] कृत्वेविप्र पृथग [illegible] नमात्र मयर्थमांतादिसर्थः प्रमाणमत्रपरिछेदकमात्रतंत्रमात्रच। अतएवप्रस्थमात्रम हमात्रमित्यादिसिद्धिः आ
घातधुमानेएनप्रमुमस्थद्वितीयपद्मा धुमानेमेरं [illegible] कृफचित्स्यमेवआपामपरिछेदकवेशात्रप्रमाणंअतएववन्नदेभ्यतेभइतिसत्रप्रमाणेपरिमाणशब्दपरेका
र्थेत्वंमप्रमानस्यपरिमाणग्रहणं किमर्थमितिवाक्पापां ... विशेषइतिमाष्यसमाहितं तेनोक्तविशेषवाचकावप्रमकरणेप्रमाणपरिमाणशब्दाविति सचितमेवचम
स्पृमात्रमित्याद्यसाधुत्वमात्रचस्तविशेषणपरिछेदकमात्रवाचिनः स्मारगादितिकेपदेविधिं मएवेमाहुः प्रमाणेलः प्रमाणेवर्तमानाद्विहितस्यतुगित्यर्थः इहापा
मस्तुप्रमाणंस्यादि सनुप सतेनेवारुहपसमिसादिसिद्धं। शमानादीमपिपदापामपरिछेदकत्वत्तरामात्रचोलुक्। पदात्प्रोधरादिगम्यस्थितवस्तुपरिछेदकत्वेहपस
नादितद्धः प्रमाणात्राचलुक्। द्विगोनित्यमितिप्रमाणगतद्विगोरित्यर्थः एतेत्स्यामर्थ्यदेवतंदत्तद्विगोरप्रमाणत्वेपिमात्रच। प्रमाणपरीतितेनोन्मानात्सर्वेप्रमात्रकं।
।शमप्रमात्रमितिशाम ः स्मात्रवेमर्थः वंस्पता त्वार्थेइतिवुदुलयहरणसहितात्रपारोभाप्येहास्तिनेइत्वरोतितिमस्कृतिभावः पत्नेदरहपरिमाणग्रहणस्वेतामाना

३१

श्र·शं·शे· २०८ र्थकं न तु प्रमाणो ऽस्मन्नुपसतिश्चैवास्य विधानमस्तु पाचनर्धमादिप्रयोगाश्च वक्तुमुख्याः संतु परिमाणप्रयोगाय वक्तव्य[illegible]त्वं तु नद्दृक्तं[illegible]क्रिमर्थं परिमाणग्रहणं त्वनेन प्रमा
णानि च मिनर्त्तीति चेन्न पदादिभ्यो विशेषविहितेन वस्तु प्रमात्रादीनां वाधप्रसंगात् परिमाणग्रहणे तु भिन्नो ऽधिकत्वात्रावाधः [illegible]प्राप्ती[illegible] न्यायेन[illegible]
षेण हृष्ट्वा निमादि सिद्धं प्रावानाष्ठापावतीम् न्तुरधिकसंगीतावत्वेद्देमादिप्रयोगास्तु साधयः [illegible] : तद्दृक्तं मात्रा प्रमतिष्ठाताप्रेति किमिदं [illegible] सनिधानमसामर्थ्यात् हृतु प्रोप्य
त्वे चिपि : प्रत्यांतेषु प्रमुख्यावतपेव इतिमानेनादे : [illegible] सिद्धे वर्णनियर्थ्यमिम पार्श्व। पद्या किमिदं प्रमाणमितिवाक्यभेदेन वस्तुपंचविधं नेदिम : [illegible] निवृत्तार्थं किमइति
संख्यापरिमाणादि इति कर्मधारयः परिमाणग्रहणं च : परि[illegible] : एवं च परिमाणग्रहणं समर्थे ते मानार्थो [illegible] संख्यारूप परि[illegible] उदकवि [illegible] प्रवृत्ते माना
न्कि स्यो लेषु र्थ्ये इति रसार्थः : संख्[illegible] कतीति निसवृत्तवचं नान्त : [illegible] कप : संदेहाभावेन प्रथमाभावात् वहुत्व प्रसंख्यानां वहुत्वात्म [illegible]
वासंख्यापरि : प्रवपदवर्[illegible]नमसंख्यावाचक[illegible] संख्यार्थः प्रवपदो [illegible] अमेदो पि समुदायः तेन मुनित्रपदकृतपरस्य सुभपदे वमनु [illegible]
दिसिद्धे [illegible] दात्तपाप[illegible] नितेयेतुदात्तस्यच परेसवेनानुदात्तस्य वप्रयोगग्र वृत्ता दिति चेन्न प्रसपर्व विधिव्याधाका
[illegible] त्येहरणसामर्थ्याद्विद्दातः अन्तोदात्तत्वमपि चितेनेव सेहे : सर्वेष्याम्नात्वं तु बाधितमनुदात्तं पदमेक
वर्तेनित्[illegible] त्वाहृत्तावाचि[illegible] वृत्तिमुदात्तग्रहणमितिवाचे पेनना [illegible] पेनचितत्वरस्यैव वाधत्वात् [illegible] त्वेन [illegible] एम॰
पूर्ण्यणावहृत्तनस्त्व [illegible] प्रतिषेधेन भवन्तिस्याभिवन्तस्य स्यान्निकानुरोधेनाव स्तुतो नाम्नाद्देशानां । किंतु प्रसपात्तवत्वेमेवउ २०८

भपीमत्र [illegible] मान्त्रं [illegible] मन्यिते प्रवचनकारेण प्रमाहारग्रहणादिति तन्न सामर्थ्यान्नमाष्याद्दत्तएवोदात्तग्रहणं [illegible] सार्थकमन्यथा निरर्थकं
धकाद्यशांतरस्य [illegible] दृष्ट्वा त्या घुदात्ता [illegible] कोशेण [illegible] तत एवोतिघुदात्तता प्राप्ता भावात्तदस्य नवेधेपि स्यान्निसादृश्येनानुदात्तत्वं तु भस्य लोदात्तत्वेपा :
नुदात्तत्वे प्रत्ययस्य [illegible] रूपानुबंधप्रयत्नश्चविस्तर : तदस्मिन्न [illegible] यदाहारं [illegible] धिकस्य गत्समेगीतिभाष्ये स्पष्ट
ग्रहणा केतीति निषेधादेव ग्रहण [illegible] स्वसमाप्तिपदिकग्रहणे । समानजातीयत्वेरतिकरणलेधापसर्थ : शदेत । तदस्मिन्नाधिकमिति इति
चववृत्तेते संख्या पाश्रवपवर । मत : [illegible] तेन गात्रिंशदधिक : अस्मिन्शते [illegible] वत ग्रहणादेकत्रिंशत्मिमादि सिद्धं विंशतावप्यंतेग्रहं
शंफतेत्वं च कविंशं शतमिमादि सिद्धं [illegible] गोत्रसमानभागः निमीपते [illegible] निमानं [illegible] तदस्मिन्निमं [illegible] तदाह भप्य मांतास्य
र्थ्यं इति गुणस्येति मर्थ्य [illegible] पानाभापाल्पयुग [illegible] कनिमानेवर्तमानाद्गुणागतस्य संख्या वाचकान्न परिसर्थ्य : । निमानेनिमेयपर्याभागरूपत्वे निमेयसंख्यायेक्ष
यानिमानसंख्यापा आधिके चनिमेयस्येकत्वेएव वापंप्रसपरतिभाष्ये [illegible] तेनेकोपयुक्तो निमानमस्योदाश्वित्दागमस्यत्रत्रयोयवानांभागानिमानमनयो :
दाश्वित्दाग यो रिसत्यचन । द्विमपमिति द्विशात् समागहश्चि नित्सापेसत्वाद्युर्णां नामिसेत्रन्मापद्मत्वेपि प्रसप : उदश्वित्दागस्याप्रत्ययश्चितावा । द्विमपमुदाश्चिदिसुत्र
। संख्यापाशाति किं पययाँगोनिमानमस्योदश्वित्दागस्यत्तस्प्र । संख्यापाइतिवर्त्तेते संख्येयार्थकसंख्यावाचिनाग्रहणं प्रवर्त्तिनिमित्तसंख्या [illegible] चापंचाशी शतसे
तिवदवयवे : प्रसपार्थ : नांतात् । मुं [illegible] नः पंचमस्मादीनतो पानायत्ते : इति समुद्रत्वसंनाता दिति पंचमा षष्ठीक स्थितदृशेवेनाहृदट इति छपता चिति

न.शं.श.
२१०

विशेषविहिताभ्यामप्याभ्यां चतुर्दिशानबाध्यते। सुविधानसामर्थ्यात्तद्दोषवाद्दितिमहापवादविहितोपशाद्बलत्वमुत्सर्गमाविषदिकं। अनेनतुतामस्माधुत्वात एतसाः
स्त्रीयाशहोस्तीति पशमाद्ग्रोरिति सूत्रस्थभाष्यासंगते: तत्रन्पर्याय्रहणंतुमागेकाद्वशमस्तुनर्थ मितिभाष्ये सर्वविंशमादिष्वसत्। अत्र नीविंशानादषःपाश्चे
विंशतीतिसूत्रस्था: तत्रसूत्रेसंख्यादेरितिनितिहमकरणेनदंतविधिज्ञापकतेतेकात्रविंशतितमएकविंशतितमइत्यादिसिद्धे। ज्ञापकेनचभस्रपविधिविषयता
बोध्यतेग्रहणवत्तेत्यादेर्येवागमविधिरितिषष्ठ्यादेरितिसूत्रेभाष्येस्पष्टंमतोद्धः। अस्यवामीपमिमालोमहानिवादितिस्सानिमत्तान्नः सोदेनलुकं अस्यवाममेतिवेदप
टपंततव्रहितीयचिमात्केमागभागादनुकार्येणार्थवत: मत्सपश्लतिवाध्ये। विधानसामर्थ्यादितित्तापकासिद्ध विधानसामर्थ्यादित्यर्थ: भौमेवालुगितिवचनेमे
वारध्वं। विमुक्तादेप: अण्प्रगणगोनिर्दिष्ट:गोषदादयोप्येवंमतोद्धइत्यारभ्येतदंता अनुकरणशब्दादेयमसपा: साधव: कामरुद्धेतिनतुकामपितानभिधानात्तत्रेम
नुवतेतेनदाहधनेकाधरेति। तद्[illegible]लिक्षि अन्येवार्थस्मसाधुत्वस्वभावात। तदरातत्रमासितशति वर्ततेतेप: मासित: सचेदविजिगीषुरित्यर्थ: उदरकोमहेत:श
शीतास्राभ्यं। [illegible]अनइस्राह्येनाहासमस्तादि। अध्याहृतशब्दादितिमुसादनमात्र। एद्वस्ट्स्वपमितिवाध्यं। अनत्तुमितिसंज्ञाधिकारादिदशेषूरू
वसःपुंवेधाव्यंदम[illegible]लानदभिकाहिमापेणादिराजिनषाः पंति। तावतिथंग्रहणमितिभावेस्सूत्रचमत्सपार्थ: तावतिथमितिएरणमत्सपातोपलक्षे
णात्तीपार्थे [illegible]ग्रहणमित्यमत्तप: तावतिथेनगृहीतौसुपसंख्यानमितिवा। निकेनतौपोरथसमर्थविभक्तेस्लुक्सत्वान्नखनपत्रक्षनिहि
तीपेनहपे[illegible]इतिभाष्यादाहिरणेनलुकएकदर्शना। दितिभाव: हिकंनाग्रहणमीतिग्रहीतपेपिमत्मपविधानेनासंदे एम०
२१०

हाप्ग्रहणासमसु[illegible]हिंसिपेन[illegible]हितोपपाणुह्रद्धनपाकार्द्धसमर्थ: इतिसौकूपिवत्सार्थ: तेनग्रंथाविषयेग्रहाणसंवतेनाहितीयंग्रहणंदेवदेशेनदंदस्यसा
दीनास्वचेत्र[illegible]प्रपेनोक्तानुस्वमासादिमस्मामासेग्रहणपदघटितेउदाहरणादेवदत्तस्येतिषष्ठीकर्त्तेमिति। बोध्या। निमेत्तुमितितानितिषेनगरुक्तनोनिव
पसंख्याकृत्जेयेलु[illegible]निकपादादिनिभाव: षष्ठेनेतिपंचमीस्त्रेसोनगरहक्तानिकिंतुषष्ठेनेत्यर्थ: अंशत्वमितिशंगत्वमितिभाष्येक्वचिमार:काह
मपंपाशकंवमादेश[illegible]लमितिकेपर: कालमपो। कालमपो। कालवाचक: एरणमत्सपालपवृतत: समस्मात्देवमत्सपा: कारणवाचकात्क्तीपोता
नोनित्तरत्सर्थे। फलत्वेन्कालध्यमा[illegible]समर्थे अभिधानस्वाभाव्यात्। तदास्मिन्नं। अत्रमगालावहारं। वरकेभ्यइतिसंज्ञापामित्सेचविमसाध्यपत्तएवंत
दनुशानमर्थ: तेनाधीनस्माचेसासिद्धइतस्थे। अद्दि। निघ्नाहुशान्ननसाधनद्व्यरुत्ते: मत्सप: पत्तदिनि:। अनेनेतिकर्त्तृवाधकमनुवर्तते। नसा[illegible]
रंगतात्करोतिकिपेवम। तेनमएवादिससविघमानएवास्यशश्चादित्यर्थ: कृतपर्वेयो: सपूर्वातिसमास: छांदसमपीदमनुहतिसोकपापहत्यास्याने। सा
स्नाइत्यरितिस्माक्षादेहेसर्वेमयमोद्धारितादिनिरिसर्थ: संज्ञायहरणाद्धुनदात्वहोचोरपंप्रयोगाकिंतुपाश्वेस्थित: सतुद्रमीनतपाप: प्रप्रतितेचेच। इंद्रं आत्मे
ति। सशनमेवपुरुषन्नहततमपदृष्ट्वादिदसदृशमितिनस्मादिदृगोनामतमिदंदृष्टमतमिदृंदृस्याचक्षतेपरोक्षेण: कर्त्तैधिहिनानामेवकरणतानस्यालिंगमनुमापकं।
तदस्यास्व। गोमान्देवदत्तइस्मादावाधाराधेयभावास्थ्युपादानोनचतथाप्याधिव्रसदेतेपदालारतिवत्सभव: अधिशक्तपोगेतयाबहिस्तनानचतादवोहाधिक
रणतस्सत्येप्यचतस्स्येमाभावात गोमान्देशइस्मादावधिकरणतापिसंबंधाभावेनवधमासाससम्पादानं। सर्वेत्रक्रियाकारकभावसून्तक: संबंधोद्धान्वेप

त॰शं॰शे॰ षष्ठीनिपातस्य कः। नेचेदमत्रासंयोगस्य वस्त्वाधारत्वम्। लंनतु तन्मूलक: स:। किंच संयोगेन षष्ठीनिमित्तं। कथंचित्संमुक्तयोर्घटपोरस्मतरमतरबोधकालस्यापत्तेः। अत एव भू
२११ मादिषु संगपदेन संयोग अरंग। तस्मात्संयोगस्य किंचिदिति लोहितोस्मोषाद्यन्मादौ समर्थ्यमेव बहुव्रीहिर्बोध्यः। अत्र षष्ठ्यर्थमत्वर्थयोपानात्म्यर्थमस्य थोयोन समस्य त्वर्था
न्तरमन्यार्थानभिन्नत्व जावपिसरूपः। सत्रासमर्थ्यैचैनेनिरस्ता इतिभाष्यस्पष्ट अत्र अथ दशक्तिस्वभावादेव बहुव्रीहाविव कर्मणा नकालात्म्यर्थतिर्भावो बोध्यः। गोमातीसीदिमादस्तु
तथा अवहारविषयम्यासीदिमादिरर्थः। अभिग्रहणं तानि शब्दादस्ति सामानाधिकरण्याभावेनामाससमतुपोविधेर्यतनाक्तिमानितिसिद्धूसकार्केनलक्षणावानितितदर्थइतिभा
ष्यस्पष्टं इतिशब्दालम्ममयेमाह अस्मादि। अन्वसर्गः संयोगः संबसंबंधातेरस्तेवतत्रिपामकोतस्यवदंटोमतः संपृक्तं इसेवत त्वामिनः प्रतीतिः निविवक्षायामनुवा
दयोविधेयंतेते न मस्मादिष्विविषयेषुभवतीतिवाक्यार्थः। एवं बहुव्रीहिरपि पप्याप्यर्थमस्मादिषुबोध्योमत्वर्थेबहुव्रीहिरितिवान्निकात्। रसादीनां विशेषणमितितेनगुणवाचकी
नामेवेषां ग्रहणमिति जलात्विवादिःमादीनां इत्यत्र च नगधादीनां च नेतिभावः। एप्रइति रूनात्वयोप्यतरं लोदेयर्थ इतिभाष्ये स्पष्टं। गुणावचनेभ्य इति। गुणागुणिनोभेदकेभ्यः
शुक्लादिभ्य इत्यर्थः। पटः शुक्ल इति गुणिनः भेदव्यवहारेपि पटस्य शुक्ल इति भेदव्यवहारस्यापि सत्वेन मोत्व मतुपः श्रवणार्थमिदं। अत एव गुणगुणिनोर्विशेषप्रलिंगता
सिद्धा। तन्मापिक्तत्वेनुरूपा लिंगताविपर्यतां लिङ्गताविमत्स्येते तिभाष्ये कैयटः। स्पष्ट अपं चतुरुक्र इत्यत्र चकसमभिव्याहारे एवम् एतदेवध्वनयताप्यापात्तु कमपिरम इतिवदता
।तादृशः...स्पष्टं ज्ञातत्व्यः धातिंतं चेदं गुणगुणिनोः स्त्रेभाष्ये गुणगुणिनो टमेदस्यापि सत्वादिदं वचनंभाष्येप्रत्याख्यातं। गुणिलिंगास्तु तद्वतीति को हासमतुपलुकाः रम॰
मेदेन तानादृति वत्वेभावादृत्यर्थः। भेदेपि मतुपोनभिधानं गुणवाचिनामेषां पुल्लामेव गुणिनविशेष्यलिंगतेतितभिधानस्वभावात्।। मादुपधायाश्चविधीयमानात्वेन सवर्णग्रहः २११

कत्वान्मस्यतानुक्तिक्रोवकाः। आसंदीवद। अत्र सूचेकक्षीवत्त्रपादोनार्थ इतिनसंभ्रमसारम् इतिसूत्रस्याभाष्यत्वरसः। नत्वहिकृत्स्यापा: संज्ञायां मनोसम्प्रस्थंगावक्रत्यमिति
वचनमारब्धं तनुसंज्ञायामिति सूत्रे सागिद्रूमितिदिक्। राजन्वतीति एकत्वाच्छाद्रमायिवोध्यं। शिखावानिति शिखावाशाद्रस्मश्रीत्यादिना नु चूडावती मतिमेतिप्रसुदाहार्थे
।मेवाशीतिनावाधास्म बामधोतिवितिनावाधान्नचः मासिः चिकीर्षया निमस्यानेनोपलक्षणात्। चूडालो सोतिअशीतिरः तिरः इतितिहतं चूडालास्तोरुलेनस
हस्वेनोत्पुत्य तथात स्थानिकस्याद्गोस्मकादेशः उदात्तेन सुदात्तेतस्य परेरागदेवं हसैकादेशे तस्य पदादापनुदात्तेन सहैकादेशस्वरितोवेसस्मा सिरितिबोध्यो
एतच्च पार्थमितिभाष्योक्तव्यास्यातोदितिभावः। तन्नांसाभ्यांलेस्यादिसेवधारः मतुपं तेनुस्वेहवलपोरमतोनेरितिवृत्सुक्तं। नाग्रहः। यद्यपि कर्मसुमत्वमत
शब्दान्मसाधरिणामासिध्यतितथापि हिपांगेवधार्यमिदान्तदाहमात्तेतिपत्रद्वामाहत्रमितधानार्थकारं। तस्मेवात्र ग्रहणंतपः। अर्थाभ्यां पयायां स्वत्वं अस
ितत्वानसपर्थइतितपः। सहस्राभ्यामस्निचनोनीइतिमासमानमित्रावित्र सुखारणादसागतभ। यसंबंधोविनोनार्थ्यास्वार्मि मितिभावः। मतुविहितसमुच्चया
र्थामतसाग्रहणनुदृत्तेरितिभावः। शिकताइतितु सिपककवद्भावः। हयवरट् सत्रेएका सिकतेतिभाष्यादेकवचनांतोप्ययंदृष्टः। इतितिष्म्यो चतेमयोगलतुलत्स
रणपा। नुअतेकिंदंतवानतुपक्षोरमत। मधुमाधुर्यमितिरसवा। चिनरवा अयहरणमितिभावः। स्पष्टं चेदंभाष्येनगरमितिचातुरर्थिकः। मसयांतनगरशब्दस्तुदेशवि
शेषनाम। अयंतु जातिवाची। अत एव नगरंगतिजातिलक्षणेः। रोषुायनग्रहणमितिपुनग्रहणस्यद्रुष्मांन्द इत्स्यनिसत्वार्थतापाभाष्येउक्तत्वेनमास्नानोद्वास
मचीम्वभाषार्थत्वमितिचक्रमुचितमणिवइत्यादिविवांकुराषमिष्टकावमिसस्यप्रादाहरणं अस्मेषामपीतिदीर्घः। अर्शासोलोपश्चेतिभाष्येनदृष्टत्तेनेहेति

शत्रुवत्सः पुत्रवत्सइत्यादौ। भ्रातृपुत्रेः राज्ञमहत्त्वेरप्यितद्भावः अन्तरंगितिक्रकात्स्यात्कृतोनातेः समस्तंचन्द्रलोस्यनाचि[illegible]चर्बीहे [illegible]मीत्वादिगतो[illegible]पाद्य
दिहार्थग्रहणंतेनका[illegible]: शाखिकइतिसिद्धमितिनिवृत्तिः एकयोगपर्यायेत्रबहुव्रीहिः अधिकारमात्रमालिपदिकादिसमपदार्थः [illegible]तिकइति। एवंच[illegible]तिसमा
सः [illegible]पदेतिसमाससमर्थतार्थेनाभधा[illegible]नामद्भिः संख्यापाः संवत्सरेषुतत्पदग्रहिस्तुल। तत्रसंख्यापदसुत्रापिविहितस्य[illegible]इता[illegible]तसमासेष्वमतिपदा
[illegible]ग्रहणात्[illegible]तिनिरक्तं[illegible]गो[illegible]स्तोतिविग्रहेपिगोशब्दकारमेवत्त्वम्। काकरिमानितिगोविशतिः[illegible]तानभिधात्रेतिसंख्या
[illegible]ध्यात्[illegible]इतिसत्रस्यभाष्यादिसलं। निश्चामस्य[illegible]सूत्रेः सामर्थ्येपिसोत्र[illegible]: अंतग्रहणंशताद्वि
[illegible]कइत्यादि अनेनामतरस्यांग्रहणा[illegible]नइति सस्य मद्देलीतत्रमतु[illegible]पदेतस्कामतरस्यांग्रहणानुवृ
[illegible]समस्तिदेत्तोमहत्तरमेवंमहत्[illegible]स्यान्ममास्त्[illegible]हिमहत्तत्रपसर्गत्वेनपसंख्या
[illegible]त्वविधावुपसंख्यानेनहिहमय[illegible]पसर्गसर्गसंसापामयश्[illegible]नेकसंज्ञा लाभार्थमितिनिपात
[illegible]कर्मणीतिरूपसु[illegible]गहत्तसाधुदांतलं। एतावसेता[illegible]विषया एवेतिमहद्दिदेशरुतिलाभ्यम्[illegible]नानुपपन्नः एवंचफ
[illegible]हूषयेमतुमश्वस्मरुदिशब्दत्वादाम्बपदार्थाभावेनतदमालिशि[illegible]: पदत्विमितितनपसेति
[illegible]कारोच्चार[illegible]नमतयोमापामिसनुनासिकाभावापानु[illegible]सादिसंबधात्मक[illegible]

[illegible]सामर्थ्यसापीतिन। करकवलपिनीतिकरकवलपपोः कंचिचिन्देदंपरिकल्पइं[illegible]भ्रमन्तरलोवेति। समासं
[illegible]लमर्तुवत्तेतर[illegible]देनादीति। आदिनामभ्योमतुवितपात्रहणेमतुप्रमुच्चपार्यानतसंज्ञा[illegible]स्येकमोरतिसूत्रेनिसत्र
हण[illegible]मतरस्यांग्रहणंच्चा[illegible]रतिभावः अल्पापेसन्त्रमतुसंबंधतस्येतमादितिसूत्रे० पेशलानिनितिभाष्येउदाहरणात्वकृते
को[illegible]हरणाचेतिवार्थ[illegible]ती। कुगर्थमेवंदं अदंततादेवेनेः सिद्दत्वादितिराग्नेः दत्वाधकार्यमितिसामासत्रेणसिद्धेः स
[illegible]पुण्यर्थम[illegible]। अर्थाचेति। अर्थशब्दोत्रधनवाची। कोलतोत्रासंनिधिर्निर्देशतः तत्रविरोधादत्रासस्यासंबंधर
[illegible]रभोवार्थ[illegible]नात्। अतएवासंनिहितइतिकिमर्थमर्थ्यावानितिभाष्येवक्तं अर्थे असमर्थविहास्यः शाखानुपह
तत्वप्रतितावत्। अर्थेनित्यइति। [illegible]दिनिरतोभवतएवमतुपुनानभिधानात्। तनार्थिकममार्थिकोभासेद्दीसादिवासिद्धं। अत्वकर
णकनार्थत्वात्विसर्गः चत्वारित्वोअस्तास्याग्रहणात्ह[illegible]पतापानिमद्धतस्येनः समुच्चपार्थ। तेनैतस्मात्रत्व० अधिमिनोति[illegible]तामहृतिः अनित्यम्।
नित्यनर्थकेवाऽपितद्द्वतविधिः मेतिमांतस्योदाहरणमिसयोः ककारपकारपरसंति[illegible]हिरस्तोशेमपदाद्येः।। इतिमसर्थीयाः। आदिशब्दात्यानादिदंसंता
सूत्रेतदाहरिचुक्तेःसत्ताइति। स्वार्थिकाइतिमपिरतिशेषः सोपमहतेरर्थभवाऽरस्य्सू : नमिल्लादावर्थनिर्देशाभावादितिशब्दपवेरसादेनांमहत्सर्व[illegible]मत्वा
त्वादितिभावः ज्ञानंताद्वबंधुनिमकारवचनेरस्मादिविहितसत्तवाचकत्वमेवातएवतदर्थस्यनिशेष्यतपाभानमतः आपेणेतिष्यकिसर्वेत। आमादिराग्नेव्या

२५

ल·शं·शे· २१२

दिग्येदासाकिम:पृथक्स्वमहणं [illegible] मोगेवकिमशब्दस्तुनपठित:कस्वमवाचकाविसर्गभवत:शेषापन्ने:मदादीनांपमंहकि[illegible]तरस्तन्वे:।विधेयेनिर्देशादाहा
धिकिपत्तइति।वद्धमावप्रात्रसंस्याव।अवग्ग्रास्त[illegible]गालम्बमाहमा।दिक्शीवपरेइतिदिश:मामादिशंततत्रभवेदरमर्थ:[illegible]हिती।दीर्घजनांत:पृथाते
स्यांकार्यनिमित्तथं:नलापइतिसर्वदेशात्वतात[illegible]ग्रातुनफलाभावान।[illegible]:पूर्वमेवमदापत्वेनिरूक्ते[illegible]लमाफेनपुनरत्नामशति
रितिभाव:कृतिहे:[illegible]मन्तेकारवत्तारणार्थं:।तेहो।[illegible]माहकस्मादिति।पतरतितस्मि[illegible]विभक्तिनामदा
त्वं।परस्मतेरिति।[illegible]तिवश्यमाणासमर्थ:[illegible]हणपरिभाषपातस्पातोनग्रहणं[illegible]।सर्वर्थं।लिन्वरा
र्थं।विभक्त[illegible]पर्वो।क्तविभक्तिकापस्य[illegible]तेवोध्यं।सर्वाभवेति।अभिधान[illegible]भाष्येउक्तं।योदनप
रिर्षितीमादौसर्व[illegible]गमिति।साहचपस्त्रिकुत्वचित्नामचकुत्रापिवसाभिलाषमितिन[illegible]योगदर्शनादिदसुक्तमागव
त्तिकारादपस्त्रुदिभा[illegible]तने[illegible]ोभा[illegible]दत्रिनरदमोन्यादेशारसतोभानुवर्तते।एतदोनित्यवासिद्धेहेतुदा[illegible]नुलिन्त्वरेशेषापांत्वंने
छंतिभाष्य[illegible]तदह्लतादमोन्यादेशाद[illegible]नुवर्तते।एतदोनित्यवासिद्धेहेतुदात्तार्थवचनंननुलिन्त्वरेशेषा[illegible]तेव[illegible]स्मुदात्तत्वेसिद्धेतपो
त्ताद्विधात्र्यर्थमितिचेन्न।लित्स्वरएवादेशानदा[illegible]तस्मिन्स्वरामासामसपस्वरेणचतसोरुदात्तत्वमामेतत्सार्थक्यात।अन्ते[illegible]एतस्माडुमारितर्थ:सस एप्०
म्मंतेभ्य:।तस्मसमा[illegible]स्यानुवर्तते।रूम[illegible]तत।अस्तीतिभाव:सर्वत्रदेशाइति।सर्वत्रकालेरस्मापिबोध्यं।कालेरसुपादानेनसर्वत्र[illegible]लार्थकत्वाभा २१२

वात्‌अतएववर्तमानेलडितिसूत्रभा[illegible]अनागतमतिक्रांतंवर्तमानमितिचपंसर्वत्रवयतिनोक्तीतिमयोगेकालवृत्तिसाविवक्षापांतालक्षतइतिकैयट:वि
हितत्वादिति।सर्वकालेमनेन।एतस्याष्ष्मेस्पष्टं।दहीतिएतस्मितिहृहिप्रतपदीमेतदस्वरमव्ययं।एतहीतिएतदइतियोगविभागे।एतलादेश:आसिन्इनाति
सुब्धेरणकुक्त:कोलोपमित्यर्थेअपपुष्यरमादौश।कृमुमधानता।रदमहरसर्थेप्यघसमेत्रपदेशिव।दोवेनसमयोगरुमपरेस्यु।सितिनिपातनादंतोदातो
दात्तोपं।भाष्येतुत्रितसंभ्रत।[illegible]त्रमपेंसप्तमीग्याइमकारइतिप्यइतिवचनयहणात्मकारवद्वत्तिप्यरमर्थ:तेनग्रकारेरोपस्तविधिरुइतिशेष:सामा
मस्पंदकोविशेषोऽत्रमकार[illegible]मि[illegible]कर्तृसतोनहुभिर्विशेषेस्लिवगपात सांप्रतुनगृह्यते अन्यथासर्वेर्थमादेशा[illegible]मतीमानभिधानात्‌।पथाह
रिस्तथाहइमादौपमकारवात्‌हो[illegible]राजतेवाधेहरिसत्दशोहइति फलतीतितिवोध्यं।अस्मसाधिकेपमत्सपंविमा[illegible]च:संभेचऽसोदोम
कारवचनेनदर्शनातधोतकत्वेनदर्थस्याविशेषणात[illegible]एवंज्ञातीपविधावपिवोध्यं।स्थलादिभ्य:कालवीधेचेवमेवस्थलादीनामपिगोवाहीकरसादेग
वादिप्रदाधामिवास्येवमसर्यविना।पिमकारराचि[illegible]एवेषानिमन्वीनोक्तं।दिक्शब्देभ्य:नेहयथासंख्यमपिहितत्वात।शष्ट्यह[illegible]मसर्थमाहइदिशिष्टे
भ्यइति।संप्याप्याइमेतसर्वंतमस्तीतिपदराहितोदस्तंभमनुवर्त्तते अस्तातोपराघादेशविधानार्थमस्तीतिचेतीहनेस्यंतत्रानुवर्तितसदर्शनापएवंसादिस
त्रमपोहयाचष्टेपसाध।अस्तावविभक्तिकसंपोगशिष्टत्वापवकार:अवरोगामिसनेतपोगेषष्ठी।अस्तीतिच।सुमससम्पतामिदंतदाहास्तानावितिशाह
भेदादर्थेभेदेपिसमानानाम्‌एवंकृत्वादिकशब्दोदेशादित्वतिरितिव्यवहारेबोध्य:पूर्वादपस्ततदिकस्यत्वमइतिनिमित्तीकसकाचित।चक्रसंमुखदेशत्वेनथा

३६

ल·शं·शे·
२९४

कृत्वा कश्चिद्देशमवर्त्तेते अत एव पूर्वसूत्रे स्मार्थकत्वं विश्वकोशादावुक्तं क्वचित्त्वसंपर्कं संपो। —त्वं यथा पराद्विष्टे महत्तस्तेषामेवैषां ग्रहणं विनिगमना
विरहात् एवं स्मिन् गुरोर्वृत्तिरेवं कालाध्यापनकर्त्तरीत्यर्थः दक्षिणेन। ननु तस्यैव महत्तस्तेषु सर्वेषां ग्रहणं विनिगमना विरहात् एवं स्मिन् गुरोर्वृत्तिरेवं का
ध्यापनकर्त्तरीत्यर्थः दाक्षिणात्। ननु तस्यैवमस्तु दाक्षिणात्यां दिशि दाक्षिणात्य इति सुसर्वेनाप्नोतीति मात्र इति पूर्वत्वेन सिद्धं यथा सम र्थे तित्वं पक्षेन
स्वर्थेति पारयंतेन ततो ग्रामादन्य इत्यादौ पंचमीवाधित्वापत्त्या सर्वी नेति चेन्न स्यार्थत्वात् सा आमिति लिंगविशिष्टपरिभाषया पास्तानेनुकृविभक्तिरपा
र्थे प्रकृत्यपि तु माहवसमागत इत्यादि। एनवन्यगः अयं चंपा इति मागसिनुवर्तते। अहरे इति अवधिमात्रपदे इत्यर्थः केचिदिति अयं तत्त्वा तु नव्यव
स्थितविभाषा विज्ञानादिति तदाश्रयः इपमवाआरुचि: दक्षिणादाच् चकार आजाहीन अधिरोचणार्थः तेनवा अस्मरणा ...इति दाका अस्याभावन्निति
मा अं जनराच्च येन अवहिन आ... पितृपु चोपनेया व्याख्यानात् तदाहोतरेति। सख्यापा विधस्यार्थ इत्यर्थः विधानं विधइति घञर्थेकः विधशब्दस्यार्थं स्वसामाम
प्यभेदकविशेषरूपः मकार: सचाभिधानस्वाभाव्यात्संनाना तदा होतरेति। संख्यापावि। विधस्यार्थ इत्यर्थः विधानं विधइति घञर्थेकः विधशब्दस्यार्थं स्वसामा
न्यभेदक विशेषरूपः मेकारः सचाभिधानस्वाभाव्यात् क्रियाविषयकमेव गम्यते तदाह क्रियाप्रकार इति तदुक्तं भाष्ये विधप्रकृतिगताच्च मकारो भवतीति ते
धा गुणेन वृधाद्यामित्यादावप्युपदिश्यते भवतीति वा क्रियावाच्याच्चतुर्धेति चतुर्भिः प्रकारैरित्यर्थः अधिकारणम्स्य अस्मदस्य स्याविचलन मम्यथा करणं ... एम०
न त्वेह संख्यासंनिधानात्तद्विषयमेवमाह इत्यसंख्यांतेरेति तदवगमस्त्वपदांतरसमभिव्याहारादिति बोध्यं। एकं तापिपं चधेति पंचतम अविशिष्टमित ... २९४

र्थः एकाहो आग्रहरणं धामात्र स्पष्टया स्तान्म अम्यथानंतरत्वादधिकरणविचाले विहितेप्येवस्यात् अत एव मत्पोना कारिणा विचाले स्ययमां निहितत्वादापत्ते: प
दत्वं न कमेकं क्रियते सो प्यधिकरणविचाल इति बोध्यं सेकत्वमिति। भुंके इति राशिं कुर्वीति वा शेष : हे धानीति स्वभावात्मत्ववाचित्वं। एधाच्च हित्रेधा इ
सु ...धाजिस्यर्थः पाप्येपा। पाप्यमत्र कुत्सितं कुत्सा विशिष्टेर्थे वर्तमानात्साधावित्यर्थः अर्थं प्रत्यक्तिनिमित्तं कुत्सापामेव। कुत्सितत्वस्य न प्रकृतिनिमित्त
कुत्सायाः प्रतिपत्ति शीतिबोध्ये। इरज्ञाप्त्यागे। इरज्ञार्थकतीपमस्य पीता स्यागेवर्त्तमानादित्यर्थः ती पादीकृत इति नवृह पूर्वहं सामेस भाष्ये स्पष्टं एवं च ज्ञानोनि मा विति
। तत्र प्राह माभ्यां भागा चप्रतिपादनार्थत्वं तु विधानं मत्पानां स्वार्थिकत्वेन प्रकृते स्तदर्थत्व लाभात्। प्रकृत्यादिकं तु नवाप्यावृधकं। सस्त्रुतु किना मेवेति तन्तुमते मत्त्रभा
ष्यम स्पष्टं एकादा। अ सहाय त्वच कारेकशब्दादित्यर्थः असहायार्थ किं प्रसिद्धं तरत्वात् स्याचाचक सैदासत्रे वा चापि ग्रहणपत्रो हि चव नाधसि हि: स्यात् वा सम्भेदत्वकृता
किंनिवोवित्सुक विधानसामर्थ्यात् सिवचसा मादिष्वत्व। तत्रार्थे वर्त्तमानात्मातिपदिकादित्यर्थः पद्मानः अत्र अवत एवं इत्यनुवृत्तं प्रयुत तास स्यादिशेषणं भतपर्वसंव
धे पाष प्रातदंतात्वार्थे मपोत एव स्वार्थिक मकरणे विधान मनिशापने। अतिशेते:। प्रकर्षाप्रपर्यापेइत्यत्रस्य सूनीक रणाहत्याभिध्वार्थं : एवं च सकमेकाद साहु कु
त्वकाल कर्मीत्यादृत ऋदंनिपातनात् दीपः तत्र वर्त्तमानाल्मातिपदिकात्स्वार्थे मस्यपर इत्यर्थः पतुपावहृपात्मकर्षे तिशपइति तावदतिशायनइत्यनुमस्तु पक्षमेभाष्येत त्र
भावार्थे कस्य कत्वेप वाधयं तत्स्य चने रणा आसां बोध्यं अस्यगुरोरभिधापनइत्युक्तेकालाति शानइति विग्रहमदर्शनेन वा दुल्लाक्ता लस्य अदिमस्याद्युत्तत्याभाष्यार्थ्यस्यामः
तदाह। तिशयादिशिष्टेर्थे इति अतिशायक त्रैरूपेर्थे इत्यर्थः भावेस्यादिति तुनप्रकृत चार्थे मम्सपरमर्थेत स्माधामाधामापत्ने: अत एव भावस्य दर्पत्वेलिंगवचनासिद्धिमी

३८

श•शं•शे• क्षेशंकिता अतिशपेवर्तमाना मातिशपि कादिसर्थे तिशपमकर्षादिष्पत्वमसपस्मात्मानपट्वादिष्पः नहिविशेषणोत्कृतमर्थमादापतत्वाणिश्शचोवर्तत्वनमितिपत्वचहारः [illegible] नेनमी
२१५ न चातिशपशब्दस्यतद्विशिष्टलक्षणा। [illegible] प्रमानादेरुत्कृष्टपापन्नेः तत्कृतविलक्षणोपोतुभाष्योक्तमेवसाधु। अतएवैतेषांसमानाधिकरणत्वनितितिनेनव्यवहारोऽपपद्य
पदेलटः शतृशानचाविसादौभाष्ये। मातिपदिकार्थे तद्विनमर्थसमानाधिकरणप्रत्ययः तत्रभेदकर्मणिद्रव्यसमानरूपतरतमपिभदकर्त्वाभावेपितत्वेहाननि
मिनगुणादिनिष्ठेन तेवतस्थापितत्वेबोधेने [illegible] भेदनिमित्तभूतजातेः स्वतन्त्रत्वात्पितत्वहपरितवाहदोहादिगतेनतत्स्यनत्वे। एवंदरत्वादिसमभिव्याहारेऽट
पादिपदानामितरभिन्नकर्तृत्वविशिष्टार्थबोधः [illegible] पोतकः कुमारितरेभ्यो भिन्नतरप्रकृतिभूतेनतदंतघटकेनकुमारोऽशसिनाथपोविशिष्टार्थगत
स्त्रीत्वमेकत्वानां तत्वतुमकं: महतिविशिष्टमतत्वाहिविशिष्टार्थगतेस्त्रीत्वादावेवतवपसीति [illegible] बोधमात्रविशिष्टार्थगतेस्त्रीत्वादितत्वसिद्धि। अतएवगोतरेसादौनक्षो
भिन्न [illegible] कृतमाक्षेपपदि [illegible] कुमारितरेसादौकेवलतवपरः मकुरेषोऽनतिरिक्तमितिरिक्तप्रमाणेनेतितरपोकृतास्त्रीत्वसमत्वपोतभविष्यतीति
तद [illegible] पोकृतादितर्थः एतदुत्तरचापितमात्मेतिरसादिभाष्यमेकदेशितोत्कृतिरितिबोध्यं अतिशयनिकमत्वपत्ताद्यतिशय
निका [illegible] कत्वरसादिकंतुकोदसत्वात्वार्थसाधितिसर्वभाष्यस्थं। अतिशपेनेति महत्सादित्वात्तत्तोपातिरुक्ताः प्रमाणिर्धारकत्वात्प्रागेववनं। किमेतत्ति
दं [illegible] लितमाहात्म्यपाद्यबोधरति। किंतमामिति। आमंतस्माध्यवत्वाततः परस्मैलोके एवीरेहेतरमितादौ तत्रतक्रियाविशिष्टस्यैवतत्वात्कालव्यव राम
हारा [illegible] उद्वेलमरतिदेवे: शरो घोचत्वगुणावयवः द्रव्यस्मतः मकर्षाभावेपिद्रव्यनि एगुणादिमकर्षएवद्रव्यमकर्षइतिबोध्यंतदुक्तंतमस्व २१५

तेकेपदेमअद्रव्यप्रकर्षेमतितिवेधतपचरितुगुण। क्रिपागतमकर्षद्रव्यविषयोऽप्यस्ति तद्वैस्तुमामिसत्ताधिकरणाशक्तिमधानत्वेः द्रव्यत्वोत्वतमकर्ष
मानदाद्रव्यस्यैकर्षमितिसनरत्वंक्रिपाकारकभावरूपसंबंधधविशेषणातेनैवतत्समानेनाप्रधानतपासवेनामपरामशापोगपत्तात्प्रयासा विद्यसवेनाप्य
प्रयोगाभावाचोनद्रव्यतदादिशेशमप्रत्ययादिमकपः पक्तिचिदिटतदितिसवेनामपरामर्शपोग्यंवस्तुततद्व्यक्तिविवक्षितमितितमप्रकर्षकेपदोक्तेः द्रदं एवी
रतेशुमसमितं चापिवे [illegible] सोऽयंमतिपादकेविभज्यानीपेवापपदेद्रूपोमध्येसतरपेक्षातिशपविशिष्टसार्थंतत्रविभागपोजकीभूतधर्मवाचि
काद्यसार्थमसपः विभज्य [illegible] प्रसुंवततंमतिपदोक्तत्वात्संचमीविभक्तेरिति विहितंपचम्येतिबोध्यं तेनसांकाश्यिकानीपाटलिपुत्रकाणां
चपाटलिपुत्रका आढ्यतमाः सत्यनतरत्व। अत्रमीलत्वतविभागस्यैवाभावात चेतनसमरूहरात्पा: विभागस्यानिसत्वात एतेस्वपिनैदेशिकानांवाचतरका
इतितास्मिन्विषये मा प्यमपोगाहद्रुमपुवेदूपपत्त्रमवति अपमेसरोपंमध्यमोपकनीपानिसाघंतवत्सरात्त्रप्रभाष्यमपोगाच्च [illegible] पदेपीमोसाधुसूत्रेहि
वचनेति तदाहरणाभावामितिकोचितल्पोरतुंसदशिकांत्तामध्येसप्तुः शद्देष्वरसध्यात्सविभज्योपपदेतरप्प आभ्यामिसध्यात्संमारपसनतरवचनस्यापिवह
नांप्रकर्षेतरपाभवितव्यं केनतहितमयोतितमकत्वेभाष्योक्तमिमाहुः नतरामिसादौमतिपोध्यसमानाधिकरणात्स्वार्थंतिकत्वेः आचाते। मकर्षेतरपपं
चाननिमित्तगतेमकर्षेतत्त्वादिरितिनुमत्सर्थंमकर्षासमवविषयंतवेघोसार्थंमकर्षविधानकालेरुप्प। पद्यानितरांतरांगढतो सादौतु शङ्खदसिपर्वनिपमव्याव
र्तितमतिप्रसवतस्कु उबोधयितुं छादसमप्प्योपप्रसंते। तरिव्यादतिनिवृत्यहरांमुत्तरांथंनचेनद्रव्यकापकादिष्टनीपसेनो: सिद्धौतुश्च्छंदसोनिवर्मेमिति [illegible] च्छंदर

३८

न.शं.शे. मतिचोपिकस्मनापन्नेः लोकेपीष्टनादेशपन्नेन्यपचपिनिमित्तस्यक्षांदस्तनादिं दृष्टांदस्तनस्यापितस्येवेहोपमासादिदमप्यचोक्तं लोपस्तस्मिन्नचनसामर्थ्यात्स्थानिवदेशः अंतस्य
२१८ टेरित्यनेननसिद्धेः प्रशस्य। अजादीरन्यनुवृत्तेसमम्याविपरीतस्यानन्तरमाह। नाघादिनिमशस्तंगुणाद्रस्वादौ। तस्मिन्पातेपि च्छनत्वनुत्तापकासोः मन्त्रमेकाचूटेरः
दिवितितेनचोदेवतास्यतः स्यालोपाकरमत्रनेदं। अयंचमन्त्रतिभावेह्योपानानन्तहिलेपस्येतिचटेरिमादेरेतन्मन्त्रत्वेकानितिसूत्रस्यभाष्याक्तौमानेष्टरमादावु
चारणसामर्थ्यादकारस्यलोपाभावचत्रापिनदभावापत्तेनिदिष्टरमाघसिद्धेः वन्नरस्तन्नस्यकन्साहचर्याच्चकनिष्ठरमादेरेरितिलोपस्तुनमन्त्रतिभावानेकनस्वद
पवादत्वाच्चनसहितरमापेन। अनतचारणसामर्थ्यान्नसर्वादेशस्तुकेसादेशेनापिसिद्धइतिवाच्यं स्यादेः पराग्रादीतिस्त्रमयष्टीकं परमितिषस्वर्थेमयमा। एवंतवदि
स्तुपसा। दिरेव। परगादीतिबहुव्रीहिः इस्मादिश पाक्षिमस्तुटेपोः पकारटकारयोनगुणाः पनशस्माद्गुणावचनत्वादतएवनत्तापकादगादौ अप्सेतुगुणावचनाएकानचादि
मन्तुट्गवगुणावचनौ। रमतिविलरूटणाम्यचाशितार्थोत्रयोरिच्छनापनापत्तोक्षपिष्टरमाघसिद्धेः चरतुतापवकाराहोगुणावचनौपीमाकरारस्तत्रजातिः ह्योतिस्त्रमाख्या
भ्यांतम्यनामपाधिपरविहाराविकारचद्गुणाथें : अन्यथाभीपासिद्धत्वादिकारोच्चारणसामर्थ्याद्धामाद्विवदित्वापानापमावोहिष्टरमाघसिद्धेः वर्णादेसाहचर्याद्दोह
त्वंतत्वेनचद्दिष्टइतिप्रमस्मस्त्रस्तुमेष्टरमादेर्भाष्येत्युदान्तत्वेनादत्तएव। मेष्टरमादावादेशस्यासिद्धत्वात्मन्त्रतिभावाचत्रिमित्तकटिलोपोनास्यानिनिमित्तकोपिनपाघा
देशानादित्वाधाचरलात्। वहोतौ। इष्टनत्वन्नरस्तत्रेणाकाधनेदस्यविधानातस्येहनयहणमिसाज्ञपनाहेमेपसोरिति। लोपस्यादेः परस्येमादेः प्रभावस्यासिद्धत्वात् इप एम०
निसत्रोगुणामादीयोसा रणांतुप्नेमात्रोसाकाशांचिन्मतोत्मलकु अनादीरम्नुचंतत्रएहेवेपसोरिति अतएवज्ञीपकाद्यामनत्वादौ। नचाविलिपयेमतुपः सत्वेनतन्नकैव २१६

सिद्धेविन्यहरांमर्थमितिनिश्चयात। तत्कारोतीत्यादिनाशिचीष्टवच्चावेनविनीलुगंथतत्सत्वात विल्वकादिभ्यश्छस्येत्युज्जरमेवविनिमतोशिष्टेमेयुः स्तुरितितोक्तनमसलु
क्यदस्याखरितेलान्तमपवतुरितिसत्रलोपस्त्वेवव्यास्थाते। मशस्यापीत्। मंशसाविशिष्टेयवन्नेमान्त्वार्थेरूपावेसथेः मशसावाचपरिपूर्णोल्स्पवेसस्वरूपामरूपसर्थ
नावेच्छेदकधर्मनिष्ठाचामरूपसर्थेभ्याशेष्वेतनेनचारूपापदेक्षणोत्रजनेहेनहितिसिद्धमाशस्त्वमतिपाणितिरपेक्षमतिशाघेतंनुतत्सोपक्षमितिनलदनुस्ता। निर्वाह
: ईयदसमा। ईयदसनापितिशिष्टेयवत्रेमानात्मातिपदिकादिसर्थेः स्वार्थिकानांप्रकृतितोलिंगवचनीगोकोएतवहुगुडोद्वात्वावृषभकेसरपैगोरिमादिसिद्धा
इकस्मादाक्षेतितुरूपाचित्वकृतितो। लिंगवचनातिक्रमः। मिद्धणाचः स्त्रियामितिसूत्रेस्त्रीयद्गणात्तदतिक्रमः अन्यथाराणाचः स्त्रियांविधानादत्रघ्नस्वार्थिकत्वा
न्मिद्धकिंतेनगुडशाद्दसमासद्रष्यादाक्षापांगुल्मेतत्रसादशपमपाजकथंसस्समाधुपादिशेपदसमाप्तिः पत्रिरूपितसादश्यमपाजकथंमेसैवपदस्मा। सितद्द्रावु
काक्षकस्मादपः स्वभावात। एवंचपर्गेपरः कश्चित्तत्सादृश्यप्रदस्थः पटकुसः प्रकुसादेश्च पटुकसशब्दगम्यमितिसर्वेचापमागमाद्द्रष्टव्या। विभाषासु। वि
भाषाग्रहणांकल्मवादिसमाचेशार्थंकेसादपत्निंडः नुबुसावकाशः वासार्थेनुनतात्पस्पष्टत्वेमहाजिभाषयेपवसिद्धेः अनिष्टत्वेतुननदर्थतातस्येतिवाच्यं। सप्
स्वहणांतिरः चेत्सस्यात्रांसवेधापत्रत्रत्रमसतुवचेतमेवपुरस्तादितिमसपपरत्वानिहत्वेः तुमहणांपरस्तादिसस्मात्सासस्तावादर्शांलंगवचनेनादशेएवेसर्थ
बोधनहारण्वा। र्थिकानांप्रकृतितोलिंगाधातिक्रमेत्तापकंह्यत्रोमागेवसेदकारस्तुसर्वेवाकेसाद्धावरणमितिमायसिद्धइतिमूर्येभाष्येसवेत्यकारस्वव। अत्रमका
रोभेदएवेतित्रपादितिस : सादश्यंभेदश्चेत्सुभपमपीतिमकोरगुणावचनस्येत्यरुसाकः थानुकारमात्ररीति। तत्रापिमकारप्रयोगेरमेवोकेसीपिमकारदर्शि

न॰शं॰शे॰ २१७

माप्यइतिचिंमंकिंचतथास्मितिथेमादेः समकारस्थादिर्थः स्मातनचथालाजातीपरेवाधापत्तोन्न ...पस्माघासिद्दिरितिवाच्यं॰जानेतान्छंद्वंवुतीसमेनेत्यापनेः।वा
मनोक्तरीत्याद्दित्वेनेवथालापिवाधानेष्यतइतिवं...त्वाच्च ञ्चतस्यपथाजातीपकरस्मादिभाष्ये...या : सगच्छेत ञ्चयपस ञ्चपमप्याधिकारः ञ्चत्रातिस्मादोतुवास
भेदेनाकन्मोपिविधानेवाध्यकस्मापामिति ञ्चत्रातत्वाभिनपोपे ञ्चत्रातोश्वरस्मापिविग्रहोवाध्यः ञ्चञपनिस्त्रेमातिपदिकादितिस्पइतिमंसंवध्यतेतेनकाचितत्तुवंता
वयवप्रातिपादकटेग्रेहणंक्काचेतसुवंलटेदेरांतत्र्यवस्थामाह ञ्चाकारेति।इदंवाकेपुग्परस्मछंदमात्रविषयामाष्यतथैवोदाहरणात ञ्चमेघांतुसचेनाञ्चामा
तिपाटिकटेरेवभागकचु ञ्चतस्यवकादेशः ...कदेशः साकचकार्थः ककोकेरस्यवमयेमिति्भा...तेनपकेतिपत्वादिप्रसक्तेवकवापचतकोतिञ्चकचोद्दितोपे
कारत्वाशकार्थइतिभावः कुत्सिते...कुत्साप...कुत्स्यतेयत्तुतत्तदंसंप्रक्तार्थोमिधाप्यितःमतपः ञ्चश्वकरस्मादोधावनादेः सम्यगनत्तुष्ठानात्कुत्सितत्वाद्यं।कुत्सितेपन
ध...गकुत्स्यनेवस्तुतत्तदः...कार्थी...विदः मतपः ञ्चश्वकरस्मादोधावनादेः सम्यगनुष्ठानात्कुत्सितिवोध्यंकुत्सितगातकुत्सायांकुत्सितकरस्माधाधिमकेरत
महतिचत्रामत्ताधांकनकुत्वादेहेतुकसंज्ञाविषयेकनित्यर्थः तद्युक्तादिसमाविवरणमनुकंपायुक्तादितिधानकाइतिधानाभ्यहो...केकेण्इतिहृसंकांताद्दापि ञ्चम्भः
पितःवुक्ताद्वैतिवेकुकस्यासंत्वेदत्ताभावः पर्येरोगतिञ्च...त्ताद्दिषप्रत्यादितिभावः परपासंबंहृपोति।ञ्चारंभसामर्थ्यादितिभावः ञ्चनुकंप्यपानोदानेनाराधप
तीतिधानादेतनुकंप्यमानंसंवधादनुकंपायुक्तत्वामितिवे...पदेकः पर्येत्सञ्चदूपेति ञ्चनुकंपापालीदेःसिसेतनुञ्चाख्यानादितिभावः घनितापर्वेसमेरोचटक रम॰
योसिद्वेपोगविभागादुक्तादिवपातिरिकेष्यतोत...र्थचकारस्येकोदाजादो ञ्चस्मिनितिवहिसंनिधानादितिभावः ननुरय्मह्णंखर्थमिकादेशेजादेत्वात्सि २१७

द्दरत ञ्चाहद्ग्रहणामिितिसम्मिकिंवापदन्तशब्दे...गाह्वावुस्यापांलोपेकादेशेकापकसिद्दिः ञ्चस्मथामाथितिकचन्त्वेनिपातपरिभाषयाकादेशाभावे
नाम्प्रेधोदिभावः नवधचाश्विलेनज्ञापकेनेकादेः सर्वे...मइतिरितिवांसंज्ञापकासिहस्मामावैचिकत्वातट ग्रहणासामर्थ्याच्चतस्माञ्चमइते ञ्च
त्र्याजिनांतममत्रमान्नरपदेतिप्रथमदेलुहमात्किंकेनलोपपदमेवानुवर्त्तेततस्य वषषष्टाज्ञादिवनात्सिहूमितिसंगच्छतेञ्चतिमसंगत्स्वाभिधानाद्दाए
णपः तेनसविशिपरस्त...जादावितिलोपान्तत्पेदत्तेचतुर्थादचइतिलोपोनाविनापिप्रस।यमिमितिसमुदायशांकिग्रहकालेवपवानामपिशाकिम
...वपचलोपितहोध : सचमेषप्राविशंपिरोमिमाद्देवासेकदेशाहसायेवोधः ञ्चस्येवानुपादकमिदं।वर्णमाचमयोगस्तुनतनोः वोधात।तुवर्गोह्य
तइतिलोपस्यदर्शाचापसंज्ञातुचणोमसस्येत्यत्मपस्यलोपः सचादेःपरस्यचिनाहितीपादचतुर्थलोपः स्वस्मिन्नुरावान्नघते।ञ्चवर्गोदपीतिभाष्येनदंष्ट्रा
दज्ञाघेमितिउज्ञेममेतोचसतुचसेचासिदेरितिभावः तुपदइतितेनइस्येतिज्ञापदेनपवेज्ञरपदेनिमित्तकार्यापेक्षयानंरगत्वाष्येकादेशस्यपर्वेसमहन्तेरि
तिभावः द्वितीपसंध्यक्षरेचेदिति पाकपदेषोदं।संध्यक्षरासपच : एकाक्षरेतिञ्चआहितन्जनमप्तरेकारस्येपदानामित्यर्थः द्वितीपादचतुर्थमित्यनेनाद्वितीपा
ज्जिशिष्टस्यलोपामामेरिदंवागाशीदेनइतिवाञ्चाशीर्पस्मिनेनदत्नोवाक्काराहाकमुभाभसनेनदत्तरितिवार्थः ञ्चनेकादेशपर्पेततञ्चन्त्यपादससाध्यापीस्यका
र्पेमहत्त्रिणोग्पतपानरद्वेकृतारिमहत्रिः पचपिद्दितीपादचतुर्थस्मशोदेशतदूस्यलोपपसेतिलोपचांतेरकानिमित्तमसंज्ञासनात्कुलाघमहतानिर्दासिध्यति
तथाविभत्ते ञ्चालोपस्यध्यमिवत्ताराकांतनिष्टभत्वेनचांतानिष्टपदत्वाध्याघातात्कुत्तनश्त्यपावीगिकइतिस्मादितिभावः नंदसाध्यानरंपरपावापदंताने

आदिमापकस्य प्रतिबंधकस्याव्याप्यानिवृत्तस्यानिषेधः इति सिद्धांतात् स्वतेपि व्याप्यानिवृत्तनिषेधः इति वा यंथाः स्कोपदोषापत्तेः प्रादित्याहुरिति पादद्वयस्य कुम्भस्य लोपविधायकस्य
वचनमामाण्यात् स्वते स्यानिवृत्तं तर्हि समुद्रे [illegible] त्रासिद्धौ परत्वनिषेधाशिचतिनिषेध स्यादिसपास्ततपदं तत्स्वोक्तरीमातपो [illegible] पदांततत्वतः मातेच
उत्तरपदलोपे तु अन्त्यलोपे इत्येतस्याविषयत्वा [illegible] वातु स्वाद्याधिकृपामसंज्ञापापदं संज्ञावाच्यत्वतत्वतहिताः [illegible] अप्राप्यापाप्वावाच्यसामासचितपापवादत्वाद्याधःश्च पदेति
। स्पष्टं चेदं स्वादिविधितिस्वे भाष्ये । शेवलस्य । एषामितिशेवलादप आदिमतापेषांतेषांतेषामित्यर्थः । एवमङ्कत [illegible] तीयादचरतिचक्रत्वेनेनस्य पोटोर्टि न्याद्याहुचिस्पारिक
इति सिध्यति । अजिनांत । उत्तरपदस्यहस्तात्स्य लोपोत्र । अस्य । अस्तत्वमहत्वमतिदेहि हस्तत्वंदीर्घत्वमितिहं देहि भेदः कश्चित्त्वमानिलिंगाति क्रमस्यापिमत्वेनाहकुरीरिति का
स्यः श्रीखाय शहं [illegible] नेयाकृचकिंपश्रे [illegible] रिगागम्ये निषेधेमाणवादिमुः किमाद्यन्तोऽयमित्यर्थः इत्पोरिसुपरस्वर्गा अत एव बहुधा सोनेककोचित्कंचित्
छतिक तरोदेवदत्तइति मनपरे [illegible] संगच्छते । एतध्वनपितमेवस्य [illegible] निर्वाश्राषुवाच्याख्यानादेवदत्तदक्षिमसपरतिसूत्रस्यभाष्यम
केतुभविष्यतीसंतो । अर्थ [illegible] पार्थः तविवापिमतीप्रमाननयापसुप्यत्वा न्किंतु विषयाने देशाद [illegible] वाघहवा । भस्वा स्वातमिति स्पार्थ्य स्मत्वमभिधानात्र अत
एवततो [illegible] इति एवं सूत्रस्य द्वपोरिस्यस्यभसास्वानभाष्यख्याव्याख्यानेकेपरे [illegible] स्पष्टः अत एवकमाकतमेषामादपतोतिपदहिते प्रकरणोभाष्यप्रयो
गः संगच्छते तनकतमोभवतामध्यापकः श्रौदेवदत्तोवेतिसिदुंवा अहरणमितिानचास्यपसर्वनाम्नामिसस्याभिकात्तानदनुवृत्सेवसिद्धेवाग्रहणं यथेमितिवाच्यंतत्रिर्
निराप्यनार्थत्वात्तेन इतरिजविषयेनाकच् । महाविभाषापापेपित अत एवाक्षेपरागादितिसृत्रेभाष्येक [redacted] एतयोर्थयोविशिष्टइतिप्रयोगः राम० २१८

संगच्छते तमाद्यः मागवस्सेपरोकनोनिसः भास्यपादितितुमापिकमितिभावः किमइतिन्द्रु इासीनेष्वितातिभाव्यप्रयोगादितिभावः एकाच्च । मानामितिर्जार्थ्य । वा
कुर्मेश्चत्वेमहाविभाषयेवासिद्धेः अकजर्थमपिनतस्मानितस्मानिष्ठत्वादितिस्पष्टं भाष्यप्रेनेतरइति अवक्षेपणादितिकरणेसुद्धि । लिभावः इवेमास्वार्थोपमा
[illegible] त्वेमहाविभावपेवासिद्धेः अकजर्थमपिनतस्मानितस्मानिष्ठत्वादितिसत्यं भाष्यापेनेतरइति [illegible] तेन वंचेम
नमपतिवनैशानामातिपदिकात्कनपटुपमेपसामतिकृतिध्वदिसर्थः मनिकृतिवाद्विगापवबनेतुविशेष्यवदेवहृएनकादिषुव्याख्यात्तिसत्रपादात तेन वंचेम
नुपाविसेवादिवलका [illegible] इतिमोहोताप्तिक्षार्थ्यमतिगृहमरतामित्यर्थः तत्रदा पूतेनेष्युप्रतिष्ठापितएजार्थ्यमतिमासुचित्रेषनेष्वबभ्रमात्मिकाशि
वासेदबुद्धिरेवतेतुमादस्यप [illegible] गेवाभावः स्पष्टं चाचित्रनटविषपेतादशीवृद्धौरस्यकरणेशंकुकुमतानिरूपणावसरे भकाशकारेरुक्तापस्तुतत्र
तदुद्धेमत्वाभावोप्यु : सतंतत [illegible] एववुद्धेतत्रश्रमतेनप्रक्रमात्त्वविरुद्धइतिदिक् । अवासुस्यजनार्थ्यासवित्रकर्मध्वेजेषचेतिदेवपद्यादिषुपाठ
नत्रनदोबइतितद्राजसेतिसूत्रेकेपरः प्रकृतस्सेत्रस्तावत्तावप्येततनिरत्नमितिअसरितवादतत्वेघतिवात्रनिरत्नि : श्रास्वादिष्योपादितिपारः परतितपारः सुस्वा
दानामाद्युदात्तत्वद्यातात्र उवादिसनभाष्यविरुद्धत्वाद्वभव्य आत्वावात अभिधे नामपर्यानापात्रभूतइति भावत । तद्विष्यादितिद्वावेषपसवीपपवकादित्यर्थः
मोध्येतथ्येचोदाहरणान्तदवार्थविषपत्नीत्रमकादिवार्थोपमानत्वदतेनजिसानातवइत्यर्थः अतपरा व्योष्पोमेसादेरिवार्थे छोनकालमितिइंद्राश्चेवार्थेन
। काकतालीयइतिकाकतरुणा [illegible] पकात्स्वपेतिसमासः तत्रपूर्वपदमुपमानंका [illegible] नपरमुत्तरपदं चोक्तपूर्वपदार्थसमानाधिकरणे :
यमानत्वात्पतनपरस्मृदापष्ठ्यो [illegible] पूर्ववदत्तगमनपमानाधिकरणाचारपतनपरः एवंचोपमानकाकागमनसमानाधिकरणोपम । ततात्रपतनोपमेपदेवद

न.शं.शे. २१८५

गमनसमानाधिकरणं सोरपतनमितिसमासार्थः। विशिष्टविशिष्टनिरूपितोपमेयत्वबोधात् विशेषणोविशेष्य [illegible] निरूपितं विशेष्ये वा विशेष्यनिरूपितं तत्समर्पकत्वमस्ति। तत्र तु पमे
यवाचकसमासव्याहारसमास [illegible] पमानमपो [illegible] मानम तावत् [illegible] धोपमेयः सामासा [illegible] शस्य स्त्रोरहतत्वेपदतवधइतिबोधः शब्दशक्तिस्वभावात्तेन
यस्त्वं सामर्थ्याभावाद्दृष्टिद्वयव्यपदेशत्वमिव पातततम [illegible] नेकैतादा। अत्र मुर्तु [illegible] सम्बन्धमेरसा हातकिंतेति। पक्षे दृगिति अस्मात् सोऽत्र
हृणामनंतरढकः। समुद्रपार्थमितिभावः। एकशालाशढ [illegible] तादिर्व [illegible] तिभावमेन [illegible] ता। एणीतितत्र तु हृपय [illegible] स्यात्तात्सामरणोवाचकएवं वपच कमित्राल एग
धाचकादित्यर्थः। लोहितत्व [illegible] सस्समुत्र वलोहितः [illegible] मातक्ष [illegible] सजीवीनाताझोलीपालाभमनियतरजनीनीसंघोमातः। कृजितिगाधेकुंत्रा
दिम्पहसेनेनव्याधिकंर्कि। कोंजापनो [illegible] तिसामर्थ्यात् [illegible] पामितित्र [illegible] भावः [illegible] स्यानादितिभावः। ज्ञानाकिहिगर्त्तः। पर्शौ दिपोग्र
[illegible] पामित्र तु दृ [illegible] पन [illegible] पातते नप [illegible] चिचापककेशित्व [illegible] गोमत्रासंवधेमानाभावात् आमितिमदति अपत्या
[illegible] जतत्य [illegible] नगोचार्थकत्वादाभिजित्सापामितिविग्रहे [illegible] अपत्यपत्रे [illegible] त्यपरघतेन अभिजितो मुहूर्त्तेरस्मादेनस्य चेसंबभाव
[illegible] मिति [illegible] तावद्भावित्वत्वं निमित्तत्वंसहविधाने पि [illegible] भावरत्र [illegible] तत्सवस्थापितदर्थात्। अतएवधिन्विकरणोजित्तत्र वनलोपएव
[illegible] गणानि बधसिद्धेरकोरादेशविधानाय्यर्थं [illegible] स्यानेनगुणा [illegible] पदितिभाष्ये [illegible] तिचेन्नेलोपवचनसामर्थ्यात्। उचः परस्मिन्निमित्ते। एम०
[illegible] द्वैरेदंत्त। व्यवसर्ग [illegible] हयपीत। तयोरर्थयोर्विषये [illegible] : स्थूलादिषु प्रकारोभेदः सादृश्यं च व्याख्याना। [illegible] मानादित्यर्थः। २१८

[illegible] पञ्चादश [illegible] यीमेदएवमकार इति [illegible] समते पचाद् इसस्य परत्वाद्वासक रस्यार्थः। तत्रापि [illegible] ते इतिवाननमते पथा श्रुतमेव [illegible]। अनंतस्तगतिर
[illegible] तं: संप्रत्ययात् सामिद्धतामिति। समासेपि [illegible] विशेषणोनेनवारकत्वात् [illegible] सम्प्रक्रांतत्वात् [illegible] कारकपदस्यापि ग्रह [illegible] अनंतगते [illegible]
[illegible] पीत्वादि: महतेति समस्तत्वेनदेकदेशमा मिश्रद्वैनेत्यर्थः। अन्यत्वेनत [illegible] दित्येनेत्यर्थः [illegible] बेति। अत्रैतत्पापीतादि: बहुतरकमिति यादितु बहुतरकंसुकर
[illegible] सादिनस्य यत्ता त्वात्पकत्वात् [illegible] रतिवचनेन पाद्यादित्यात् [illegible] दाना समस्त वोत्तरं [illegible] प्रिमेत्येदंभाष्यप्रमास्यात्। एतदेव भाष्यं तस्या
[illegible] त्वमानेविभाषा [illegible] मातीनामितिरूपह [illegible] महाविभाषेत्यास्य [illegible] व: तेनाभिन्नविभाषा साधुरिति बोध्यं। आशि
[illegible] दिनसमस्तप महतेत्यकथने [illegible] मुक्तपमा [illegible] इहनीजा [illegible] स्वतोच्चा स्यापि स्वभावती नित्यत्वाभावात्। अंचेते:
स्वस्मिन्नित्यत्वाभावापविभाषा [illegible] त: पथा। माद्दशरिति नाम [illegible] परोक्षान्वेका [illegible] पिकमिस्के। इह नीजात्मता: कन्यवद्य: अदिका [illegible]
निकमेधारयगर्भानञ्तत्पुरुष: सोमितित्र स्यान्यतमा चिदेहु इत्स्यर्थकं लिङ्गसमत्वात् [illegible] लिङ्गपाणिनीयानि लिंगेषु नपुंसकमेवा लिंगसर्वनामत्वात् नस्त्री
त्वादिमहत्त्वो सहाक्षिस्तवविरोधोपत्तेर्नकवचनं च। एवं चया [illegible] संदेहं स्कारपरत्वेर दंपदामागादि शब्दात्
कालस्याघादिबोधकात्तस्मात् [illegible] ताहशेष्य [illegible] प्राचीनं च नमिस्मादीतिकाश्वेतनत्रमानंचित्समाचीदिगिति।
लिंगविशिष्टपरिभाषया प्राप्ति: प्राचीनं [illegible] दितित्र [illegible] दिशोस्मर्थेस्नात्ता मा [illegible] स्त्री स्यात् [illegible] योगः जासंताद्ध [illegible]

त॰शं॰शे॰
२२७

धुनेवर्त्तमाना ज्ञा[illegible]ज्ञदमादिसर्थः जाते [illegible] मकमितिवक्ते [illegible] न ज्ञातिदिति [illegible] वाचकत्वं [illegible] निपो [illegible] तो [illegible]
लुसा [illegible] चोत्तु [illegible] येन येन [illegible] नातमर्थं [illegible] स्वादि [illegible] ः इति [illegible] तुमादिश [illegible] दाविग्रहं [illegible]
एत्ति [illegible] वस्तु [illegible] ज्ञानाविति [illegible] निः [illegible] सार्व [illegible] स्मनो [illegible] इति [illegible] ः पचतीति न [illegible]
चादिरु [illegible] संख्या [illegible] सामेव [illegible] क्रियापा [illegible] सूत्र [illegible] तगेति [illegible] दिक्षा [illegible] तनमा [illegible] स्वार्थता [illegible]
पस्मापरिसमाप्त [illegible] इति [illegible] ाणा निरू [illegible] इति क्रिया [illegible] स जो [illegible] तिता नेवत्ति ः सं [illegible] नामेवेति [illegible] ः [illegible]
नि [illegible] त्तो [illegible] भाव [illegible] त्तकता [illegible] क्रिया [illegible] ः स्यादि [illegible] पवांस [illegible] का
[illegible] केना [illegible] तीपा [illegible] क्रिया [illegible] पान्वने [illegible] पिनि [illegible] भेदा
[illegible] क्रिया [illegible] ः सा [illegible] क्रियात्मे [illegible] ः मपो [illegible] सुख [illegible] स्मि [illegible] पोगविरो
[illegible] इ [illegible] फेर्त्त्वादो [illegible] क्रियापोग [illegible] विचक्र स्यापि [illegible] हस्ति [illegible] पिंत [illegible] पाका विस्मादोन
[illegible] ता [illegible] पाक विमादो [illegible] घनापत्तिः अन [illegible] जनतु [illegible] भवतीनेनाक्रिया [illegible]
[illegible] ति [illegible] वोनामितित [illegible] तदो [illegible] आगु [illegible] था पिगणानइ २२५॰

[illegible] णापाप [illegible] त्मस्य [illegible] त्तो [illegible] दिस [illegible] विभाषा [illegible] नन्त [illegible] सर्थ [illegible] नादिति मा
[illegible] तिमादि [illegible] परस्स [illegible] ः प्रवृत्तार्थ वोध [illegible] निमं [illegible] ता [illegible] त्वाविना [illegible] अधिक [illegible] इति ॥ मा च
[illegible] स्थमाम मर्था [illegible] धिकरणे [illegible] सप [illegible] ः नक्त तेति [illegible] दिसर्थः अन्यप [illegible] वचने [illegible] ः विवादि [illegible]
मपक्ता [illegible] धिकरणमात्रे [illegible] ः मंत्रेणा [illegible] तार्थः वस्तुताप
[illegible] ः [illegible] रसस [illegible] त्यादि [illegible] वचने [illegible] पथुनि [illegible] कना [illegible] ततव [illegible] हरणा [illegible] भेदेनमा
[illegible] सादि [illegible] सि [illegible] तिरिहा [illegible] पार्थे [illegible] मानादि सर्थः [illegible] दकिकादावचि
नेनिरकु साचिक [illegible] रक्तो [illegible] सिद्धते [illegible] दिसर्थः [illegible] पतत [illegible] पानका [illegible] ः देवतानांत दर्थ [illegible]
नोसर्थः विघकर्म [illegible] मानइ [illegible] देश [illegible] कुंभा [illegible] सपास [illegible] तिनिमिन देवेटवसामिति [illegible] हपित्तदेव
सिद्धि। एतेनापत्ति [illegible] भापादि [illegible] पादि [illegible] ः साधारणादि ॥ अत [illegible] पाननात्सादेशमदे
मः महत्त्मा [illegible] ः अनेक [illegible] मिसर्थः ः देवतेति [illegible] किंसो [illegible] मवस्थानेना [illegible]
[illegible] यावधकम [illegible] स्वार्थिक [illegible] सर्थः अत [illegible] पादध्या [illegible] दिमोत [illegible] नेकेतिवे [illegible]

तोप्ति लक्ष्यपेत्यर्थः उपपादितं [illegible] हे [illegible] ह्याहि [illegible] ॥नित्यत्व एतेनांसस्मात् [illegible] बोधाभाव [illegible] पात्तं। आख्यातात्तुवाचो [illegible] [illegible] कार्यौपस्तास्त
[illegible] हते दिशितात्तगुणाततक्षे [illegible] [illegible] त्वनिपात [illegible] कपेन च वक्तं एककेक्रियते तकां [illegible] तु वक्तं भाव्य आदिमनेन
किंमतिनिर्दिश्यतेवाचेव। गेरेव वाध्य [illegible] तेतं [illegible] [illegible] [illegible] पत्र्मसशां संबंधोलभ्यते। क्रियपोह [illegible] एकक [illegible] मतो।
पत्रोपद्रष्ट्वा [illegible] दतितत [illegible] कुर्व्हतेविशेषः [illegible] ग्रदरूपत [illegible] [illegible] क्रियतेतत्रमा। मद्दिति। एवं च मंत्रवं त्र विशेषण पोनएव
[illegible] मासाक एवविशेषेहृत्तोपनिमाहु: इदं [illegible] अभिनिसंदे [illegible] वस्तु [illegible] [illegible] के पर स्वाशयस्तु चिसः वा विकंधुत्तेतिम त्वके परानुसारे
[illegible] [illegible] तेत [illegible] सप्त [illegible] विपक्ष: [illegible] पमित [illegible] दहृष्टंभाध [illegible] [illegible] समर्थानां तस्मादस्याप्यादत्यात्र भविष्यतीतिपेत। मं
[illegible] दिमापिकमिममा [illegible] उक्त: [illegible] सार्थश्हेद [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नाभावात स्तेपितत्रार्थितस्याम मिद्दतस्तेना [illegible]
[illegible] [illegible] संहैत [illegible] एकत्वविशि [illegible] काद्यमा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] शह्वेनात्रतरव गृह्यतइतिभावः घटं घटमिति त
[illegible] आहि एवं घटमितत [illegible] नीमपि बोधसंभ [illegible] दशः [illegible] [illegible] [illegible] चबोध इतिजातिशद्देभ्योपिशह इतिप एव
चनादिविप्रेरेट्दा [illegible] दिके शेषासाधुतापेति [illegible] त्ववस्तु तस्कदमनादिति [illegible] [illegible] [illegible] वीप्सेसर्यानुवादकं अतएव मा पो मा [illegible] एका०
दाविनिनकिंतु द्वे [illegible] दस्यतिमेवतलेनि बोधंस्य [illegible] चकारो वीप्सा [illegible] मिसनंतरं द्रष्टव्यः [illegible] [illegible] [illegible] वीप्सवाभिधानस्याभावादकशब्दाद्देवतिने २२९

कथा हाही प्राश [illegible] शेहिषवनततोसंतस्वार्थिके [illegible] विपक्षे जातरसेकशह इत्येतास्तिहिः नवेपक [illegible] शाद्वस्तु [illegible] संदेह: स्वात् शाह्वेयाख्यानतो लोकेम [illegible] [illegible] दितो निर्यपात्
वासश [illegible] एकवहु [illegible] विवदिसपवादत्वाभावादेक [illegible] पेरत। द्विवचनमवमा प्यमिवि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] सत्वाभावादेकशद्देपर त्वाद्विवचनमेवमाप्य
मिक्रियाद्यतत्त्वाप्रिति [illegible] [illegible] विवहितत्वात्ततरतु [illegible] [illegible] [illegible] वसेवितेन [illegible] धानात [illegible] [illegible] [illegible] इतिसूत्रभाष्य इतिभाष्यम रोपो घोलेनिरूपितपा
[illegible] [illegible] तिमतिनि [illegible] दोनवेसेषसर्थः [illegible] धादिम्मशि [illegible] पमेव [illegible] [illegible] किंत [illegible] [illegible] वृद्धयोसानेध्यमातिक्रमेणलोके रहातइत्यर्थः॥ पकि
न [illegible] नितिकम्पति। नहीप [illegible] पमानेनपापेनचपुरुषा [illegible] [illegible] [illegible] तिप [illegible] [illegible] [illegible] विद्वचिका। अभूतेमि [illegible] स्मानेइतिदो [illegible] [illegible] दावेतिक
[illegible] [illegible] पुतांभ्रामिम् तेतेन रवेगत स्थाप्य [illegible] [illegible] कलितं। एवं [illegible] [illegible] पताभापप मानेविवरुपतेत [illegible] पमसप: संपधेसा
दे [illegible] सपधकत्ताश्च तमानादि सर्थः [illegible] दिवनिपातनात्संत्र [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] एवं च संपधा [illegible] कर्त्तावधकात [illegible] विकारवकात्संप:
त स [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पाचमा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भवति [illegible] हविकारात्मतामिमादिकार्यंतो हातत्वा: पका
रोवे रिमत्रसाभाम [illegible] हत्वाविधानार्थ: [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भवतीतिश्च नभवनकर्त्तेमकृतिम्भ तस्माप्रस्य [illegible] पविस [illegible] भेदेन
पोर्थं। तस्मात्कृ [illegible] साधेकर्मतत [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] स्वति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] चतुमकृतिविकृतो: हूपो: कर्त्तसंततम्र सा [illegible]
कारसेनतुरागोपिर: स्वादिशंगा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्रभाष्यप्रयोगविह [illegible] [illegible] अंतत्वं संपयत्तर सोदो स्यातत्सवापेलोके [illegible] तेएषिकत्वेतरदर्शन।

वं·शं·शे· वे [illegible]मपोगोपपद्युपपदेइति [illegible]स्पष्ट: [illegible] पितातथाम [illegible] आरोपितत्वात्[illegible]संप्र [illegible] एवेत्र [illegible] दाहि [illegible] तेनोमस्त्रिरत एव [illegible]
२२२ र्थस्यगोभवदित्यादौ गोरात्वेन [illegible] सिध्य [illegible] एवधुइतिप [illegible] ध्येय। तत्राकारणत्वाघा
रेपपर्यकका [illegible] द्विधा [illegible]तितु [illegible] वेद [illegible] अतत्वा [illegible] विरोधापत्ते: मकत
नभाष्येपिध्वनितमेतत्। [illegible] सर्वनी [illegible] अम [illegible] धर्मस्यचारोपितस्य
त्वात [illegible] एतस्यैव तत्र आरोपेणोक [illegible] अस्यत्वो [illegible] भव [illegible] पकसूत्रलाभे [illegible] पत्रे [illegible] तत्वमेव
नकारकान्तरत्वतन्त्र [illegible] रिति [illegible] वार्दित्वव्यदेश [illegible] भवतीतितदर्थ: अत्र
[illegible] निरुद्धि [illegible] अधिकरणत्वमपि [illegible] देपइ [illegible] मत्वधानत्वेन [illegible] णावापसेति लोपो
[illegible] अवधानादितिभाव: [illegible] दीर्घइम [illegible] नतिइतिश्वने: [illegible] नाभावइतिह [illegible] अनुद [illegible] तेनोन्मनोस्यादि
त्यादिसिद्धि:। अस्यथा [illegible] नाभाव [illegible] तस्तवदावस्यापि [illegible] सर्वाव [illegible] वाक्यमेवेतिन
तुविस्मि [illegible] अन्तत [illegible] तीति [illegible] निष्पन्नं [illegible] मेवेत्यर्थ: [illegible] वृह्मेति [illegible] १७०
[illegible] तीतिद [illegible] अन्यक्ता [illegible] लीमनुपते [illegible] नेव: [illegible] नस्य [illegible] परिस्पर्ध: २२२

न पटपदाकरोती मादावव्यासे: विवक्षितेइति अन्यथा [illegible] तादिते [illegible] नेकाचेराजिस [illegible] सादितिभाव: [illegible] हरणादिती पाकरोती मादो [illegible] राच
[illegible] हितादि [illegible] विशेष [illegible] तत्ता [illegible] इत्यादौ [illegible] निष्पन्नस्यानुकरणे [illegible] नाभाइतिभवती [illegible] वार [illegible] भाव स्वरस: अ
नेकाच्इति [illegible] पतीप [illegible] अव्यक्तानुकरणस्येति [illegible] ज [illegible] तादिते [illegible] नमनुव [illegible] तिवा [illegible] हत्सर्थ:
[illegible] कर्मत्वत इतिस्त्र [illegible] तिकिं [illegible] ति पटं। [illegible] समा [illegible] कस्य [illegible] किं [illegible] करोतिर
[illegible] पाकरोतीति करोति [illegible] निकृला। [illegible] तत्र [illegible] निकृत्ता लाक [illegible] तु [illegible] लोम्मारम्भ
[illegible] करोति [illegible] हितहित [illegible] ।। सर्वसदे। न चवास्यादि
[illegible] सा [illegible] हितीपप [illegible] नस्यानेहिर्च। [illegible]
[illegible] संस्यापि [illegible] भवत [illegible] इत्यर्थ: अन्यथै [illegible] विरोधाद
[illegible] सा [illegible] भावे [illegible]
[illegible] कृतानि [illegible] सुदापवि [illegible] पकेनमा
निपाटिकत्वाभावान्न स्यात्स्यानेहिहेतु [illegible] सपत [illegible] नित्यर्थ [illegible] देशेनोदेशेत [illegible]

न्या॰ शे॰ २२३ लमानंचैकमपितन्मछत्तिकस्कंवतंदु लेमेवन : सुदुसमासुलभत्वात् । पद्मानत्वंवधिभावेदस्यार्घ्यंभाति घटिकाख्यसपदस्येवार्थः । सुबक्तृत्वितेशनिसृत्रमासात्तुघकालेनि
त्वापकाद्यसतिसंभवेसुप्रयकहितरस्यतत्रहिरोद्द्न्नाशद्रूपमादेशस्यस्मनत्रहिरोदन्नशद्रूपमादेशस्यकोहितिविपक्कव्येदस्तिहिवचनपत्नेनानत्तमितावं
पवभेदसमुदायस्यादेशस्यापस्थितपदस्यद्रसमुदायात्मकस्यविधानात्मकमप्यनया : पदत्वमित्यन्येदस्मादेरुपे रूपादिसिद्धिः । एतेनैककमिसादेवद्रुमो हि वन्यावा
पितदवपदयो : सुखेभावाभावात्सुप्तुगनः इति रितिपरत्वं अतएवेतद्दिस्वपसंहिताघानमित्सत्वं सहितेकपहेदसमसमासायहणाद्गुण्डपदे एवंतत्रित्सत्वावाधक
आनसमुदायस्यादिस्थानिवत्त्वाचेनपदत्वमिति अाम्नवासिपचामिदेवदत्तेमाचाम एकोतरत्वासिद्धेः । क स्कोटित्वपोतस्कुत्र पतीतिसंगतिकस्यादित्वसंगतिकस्येतिवा । नि
केनासिद्धमितिदिक् । निम्माभीक्ष्णं यमाख्यानात्तद्वयोन : अम्नतद्हामीक्ष्णे परत्वेतिमनु पां नियांकमोमाधात्मेनानुपसन्नकरोतिलात्रिसंपुनः । क्रियाभ्यविछेदेनोसमनि
रस्मांत्वेरामीक्ष्णापमितितपोभेदस्यैकपदादि मिरूक्तस्तेनेदमसंगतमितितेन । मानाभावात्तानपश्चाभीक्ष्णेनक्रोतेतत्सदेन्द्रहरामितिमहत्तरत्त्वस्याभाव्यविरोधानेत्यनत
क्रियावावकत्वमतोनहिदं त्वपरेवेत्तेनेवर्जनयोतकेस्यपदेरिस्य : उदाहरणं पंचम्यर्थवर्जनरूपसंबंधस्यपरिद्योतक : पंचम्यपाद : परिमिरितिपचमी । परित्रिगर्तं वृष्टो
देवइतिसमासेतन्नहित्वकमेमथ चनीपानां स्यपोयाद्यहितमिम्नार्थसंबंधपरिच्छेदकत्वपात्मासिमित्तमान्वतत्वासंभवादिति परेणैः एतस्मात्किंपदार्थस्यविभक्तं यानं
भावेरगतत्वसमासस्येदराजिकल्पेनेनपोक्तघोतकत्वाभाव : नहिसमासस्यपदद्यांतभांवत्वाद्राजिकल्पत्वद्योतकापेक्षात्वात्स्वार्थपर्यपामादापिवाधमपोग : परिस्त्रद्धत्सा राम॰
धुत्वार्थेमेवदत्तामपुरुस्ता । समत्तकार्यमित्यादेरुकपरिव : तदुक्तंभाष्येनाचपीरवर्जनेववर्तनेतकस्तहिसमासरतिकस्याद्दा । विनापिकोपास्स्येमत्सनकुल्सनयो : गाण्यादेसंभवात् २२३

इदसंगृहितरूकइतिदीक्षादिधपेदइतिभाव : उदस्तुत्रसमेवाशायामिवमहत्तेभोव्यसमसत्वात् । अतएवेकदसमादेनद्धरूवाहिवनत्वाहतिसपत्नादि वोत्तादोविभक्तिय
हितेस्येवाचापितास्कंस्येव साधुत्वापत्ति : अनेनेवहित्वेकर्षोपतदर्शनतुनपुंकश्वसम्पदस्यायाद्दसानः पंचकषदस्समित्वेः । अतएवत्वान्यतोऽर्थेपत्तत्वेपितदर्थेचा
पायोहितम्पवाद : शतैः सेस्वाद्यतानिरित्या मायेविमो परिगदनेनकत्वानानेदवोस्यासेषुगतेत्यादिसुवमनतत्वात् । किंवास्पत्वसापिपदिनाद्याविशदीवर्मसरति स
तेभाष्येकेषदप्रारूतत्वपामस्यापृथ्यानामित्यत्र ... एवहेतिकत्वमेवत्रिया । एकैकसा ... अत्र पदस्यादि रूकेसमस्यवपित्वत्तर : तेनेति । अयमत्रतु लोपशब्देनत
त्रिधिनेमासिपदिकत्वेतमने : सरु ... भेदपिदेकस्मात्वात् । ... मिवमेवाणो ... सुतिदिशपदेतत्वोपवर्गेत्वात्मितिचित्रतत्वात्वहुव्रीहिवर्त्स्वादेव
तत्त्वस्यत्वशिमा एवानपालादि । सकुरूपः तस्याम्यादिपदिकत्वे ... दशविद्धहत्यापेनतत्वपदितसंकाप्यकालपक्षस्तुनेनेवपुन : मानिपदिति ... विनितन्वाचरूपो
... एलुकितदर्पसम्यानिपदिकार्थेनसोरिहितेपादनायाज : आसेवितिरेह ... कमस्यादिसेधार्थेतत्तुमनो : सुलभत्वात् । एकैकस्येशनिहपोरापत्वपोदे । किंपुन : सबो
दिपदितेकशब्दोनलस्यदेवमामत्वमात्वमाव : उदुपदिदितिवहुव्रीहिसमातिदेशात् त्वपदनत्वस्यकार्यत्वमभिधायांत्वात्वावेनचसामानाधिकरण्यसंबंधस्यवात् । स्थिपा : एवंवदिस
नेनेतिभाव : अनेनापभ्रवानेति । अनुदात्तेचेसम्यादिकारस्येविधायनमानाधानेत्वहेषविधि : अतएवबहुव्रीहिवत्त्वपेमहत्तेषिकमधारयवत्वाद : किंचभिपादिशुमति
थिहरुएववत्तसपिविधानार्थकतिसारपद्दत्वात्र : अतएवपदेत्वपि : कर्मधारयवतितिमो रूपमिपादिरुवत्वादरूः परेपत्रामनत्वत्वादितिदोभाष्यमाभाष्यात् अतएवतत्र
किंप्रयोजनंतस्यलोपयुचत्स्याकांपिपिवाच्यमुक्तं अत्र प्रयोजनमयोजनानिस्युपलोपएवतातोस्यानत्वानीत्युक्तंमकारशह : सादृश्यवाची आत्मानादित्वाहरूप इत्योपसरति

ल·शं·शे·
२२४

पुंषम्[illegible] [illegible] निना[illegible]शब्दे नन्द्येहाकडारसज्ञमाख्यपरिभाषितशतिचोध्याम[illegible] [illegible]नास्यं[illegible]तस्मापमाना[illegible] [illegible]ज्ञाप[illegible]कतिवाधरतिपरे[illegible]
नुपसीर्त्[illegible] [illegible]दिति[illegible]संबध्यतेतदुदाहरणे[illegible]नाभेरच्[illegible]लोपादर्शनात्[illegible] [illegible] [illegible]आर्षे[illegible]क्रियासमा[illegible]
हार[illegible] [illegible] [illegible]मभिहारे[illegible] [illegible] किन्तावदभिहारे[illegible]मध्यमे[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]रोपेवोराहरणसुपमस्त
[illegible]तएवप्र[illegible] [illegible]वानुषेपा[illegible]विविधाले[illegible] [illegible]तेनसम[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]तेनाहेत्वमितितचा
[illegible] [illegible] [illegible]तकततो[illegible] [illegible] [illegible]र्धमत[illegible]
[illegible] [illegible]तमः पुमपदं[illegible] [illegible] [illegible]निभाष्यपरितचेचनात
[illegible] [illegible]तरेसुनिर्कं[illegible] [illegible]अतिदेशवशाद्[illegible]स्थितक[illegible]सनेमाना
[illegible] [illegible]हारेति[illegible] [illegible] [illegible]दुसासत्वाद्वावेसपत
[illegible] [illegible]वेत्तमना[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]भावः[illegible]मपवेतम
[illegible] [illegible] [illegible]स्ततस्तहितमेवाद्वाद्विहि[illegible] [illegible] [illegible]मिरेपमिहिरतोत
[illegible] [illegible] [illegible]तकाले[illegible]श्रमेणा[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]कसे[illegible]संवमबोधनापसमास[illegible] [illegible] [illegible]सुवान्तवाधनांतोदात्तार्थं २२४

[illegible]तितनु[illegible]चहेर्न्येवाद[illegible]मादस्त्रीपामिमितित[illegible] [illegible]तपाणादस्त्रीप
[illegible]विनाम्ररीति[illegible] [illegible]हृतपा[illegible] [illegible]क्लोवेचेतिच
[illegible]मनरीत्यापित[illegible] [illegible] [illegible]सुप[illegible]
[illegible]भावे[illegible] [illegible] [illegible]भाष्यरिता
[illegible] [illegible] [illegible]पसक[illegible] [illegible] [illegible]पइतरेत
[illegible] [illegible] [illegible]भाष्यप्रयोगेकर्म
[illegible] [illegible]तिमाव[illegible] [illegible]त्वाभावमतिप
[illegible]धनवाधी[illegible] [illegible] [illegible]मान्यद्दि
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]पामव[illegible]
[illegible]संमतं[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]पवस
[illegible]त्त्विपसहित[illegible] [illegible] [illegible]सर्वत्रेसं

ल·शं·शे·
२२४

पुंषम्[illegible] [illegible] निर
नुपस्मीऽर्नत्वा। [illegible] त्वमतिनाद्वाचतुर्थ्यामितिफलितार्थः मिथुनीपतीत्मनेनात्वपुः मिथुनापंतत्तइति वा[illegible]
हारः लोधैर्वंट [illegible] ममि। सुसाहिसेनचचतुरो भिम्याप्येसर्वः एम पौत्र [illegible] पातिघतुरोचिभिया प्येसर्वइति इति
न्वेतएवप्र [illegible] पोरः हु तांतिहु इमिसुपसंस्थानमितिवाभिकालतदा हसा [illegible] तितिनेहनेहो ऽधिहिराज्ञेनो। हुंहंस
[illegible] पारिसयोहि प्सापांहितं। पीतोस्महसदुः [illegible] हृद्दानि त हतेइस [illegible] ये इति मे कं शपा
[illegible] हृहासीमत्रमपदिपाचेनेनसिद्धं। एष्वहिप हू[illegible] रा शांतोस्मादिषु अभि [illegible] सहवा तत्तं [illegible]
[illegible] मसुर हवेद्धंहुगोरवेरहस्य : शरंहुगेरवेरत्वमित्येवम धर्मपूपुरं॥ भ्यो पतीतिनभग [illegible] व पात्तदि
[illegible] त्वमना [illegible] फरोघोरः इति शिवमहस्तत्तसतीगभेजनाग्नेसीमरक॥ [illegible] घुणांरहुगे स्वोरघवदं [illegible]॥ ॥ ॥

एम·
२२५

[illegible] हृत्मे [illegible] बोधइतिपरे त्रा
[illegible] पुत्राये [illegible] पासमो
[illegible] पवेरा हरा सुपस्तं
[illegible] तेचाहित्वमितितत्रा
[illegible] युमत आह। पोत्तः
[illegible] पयितवचनात
[illegible] स्थितक्रसनेमाना
[illegible] हुसप्तासत्वस्यासेवत
[illegible] त्वामावः अमपीतत्व
[illegible] रंपसिद्धिरितेत
[illegible] मवाधेनांतादात्मार्थो

एम॰
२२४